

КРИМСЬКОТАТАРСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ У 1917–1920 РОКАХ

ЗА АРХІВАМИ
КОМУНІСТИЧНИХ
СПЕЦСЛУЖБ

Міністерство інформаційної політики України

Галузевий державний архів Служби безпеки України

Науково-дослідний інститут українознавства

Міністерства освіти і науки України

Центр досліджень визвольного руху

**КРИМСЬКОТАТАРСЬКИЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ У 1917–1920 рр.
ЗА АРХІВАМИ
КОМУНІСТИЧНИХ СПЕЦСЛУЖБ**

УДК 930.25[94:329(477.75.076)]”1917/1920”

К82

*Рекомендовано до друку
рішенням Вченої ради (протокол №10 від 10.12.2019)
Науково-дослідного інституту українознавства
Міністерства освіти і науки України*

Надруковано на замовлення
Міністерства інформаційної політики України.

Для безкоштовного розповсюдження.

У разі якщо ви придбали цю книгу,
просимо повідомити на адресу: books@mip.gov.ua

Упорядники:
Андрій ІВАНЕЦЬ, Андрій КОГУТ

Редакційна колегія:
Віталій ХРОПКО, Ірина ЛЯБАХ, Анна МОРГУН, Анатолій ХРОМОВ

Рецензенти:
д.і.н. Гай-Нижник П. П., д.політ.н. Чупрій Л. В.

Іванець А., Когут А.

К82 Кримськотатарський національний рух у 1917–1920 рр. за архівами комуністичних спецслужб / Упоряд. Іванець А., Когут А. — К. : К.І.С., 2019. — 448 с.

ISBN 978-617-684-250-7

У книзі опубліковано архівні документи з літерної справи комуністичних спецслужб «Міллі-Фірка» про історію кримськотатарського національного руху в 1917–1920 рр. Протоколи Курултаю, відомості, зібрані слідчою комісією Кримського Татарського Парламенту весною 1918 р., чекістські переклади кримськотатарських документів та інші свідчення, які розкривають складний перебіг трансформаційних процесів Криму періоду війн та революцій. Документальну частину доповнює історико-аналітичне дослідження про Кримськотатарський національний рух.

Книга буде корисною для усіх, хто цікавиться історією Криму та національним кримськотатарським рухом в першій третині ХХ ст.

930.25[94:329(477.75.076)]”1917/1920”

ISBN 978-617-684-250-7

© Андрій Іванець, Андрій Когут,
упорядкування, 2019
© Андрій Іванець, вступна стаття,
коментарі, 2019
© Галузевий державний архів
Служби безпеки України, 2019
© К.І.С., макет, 2019

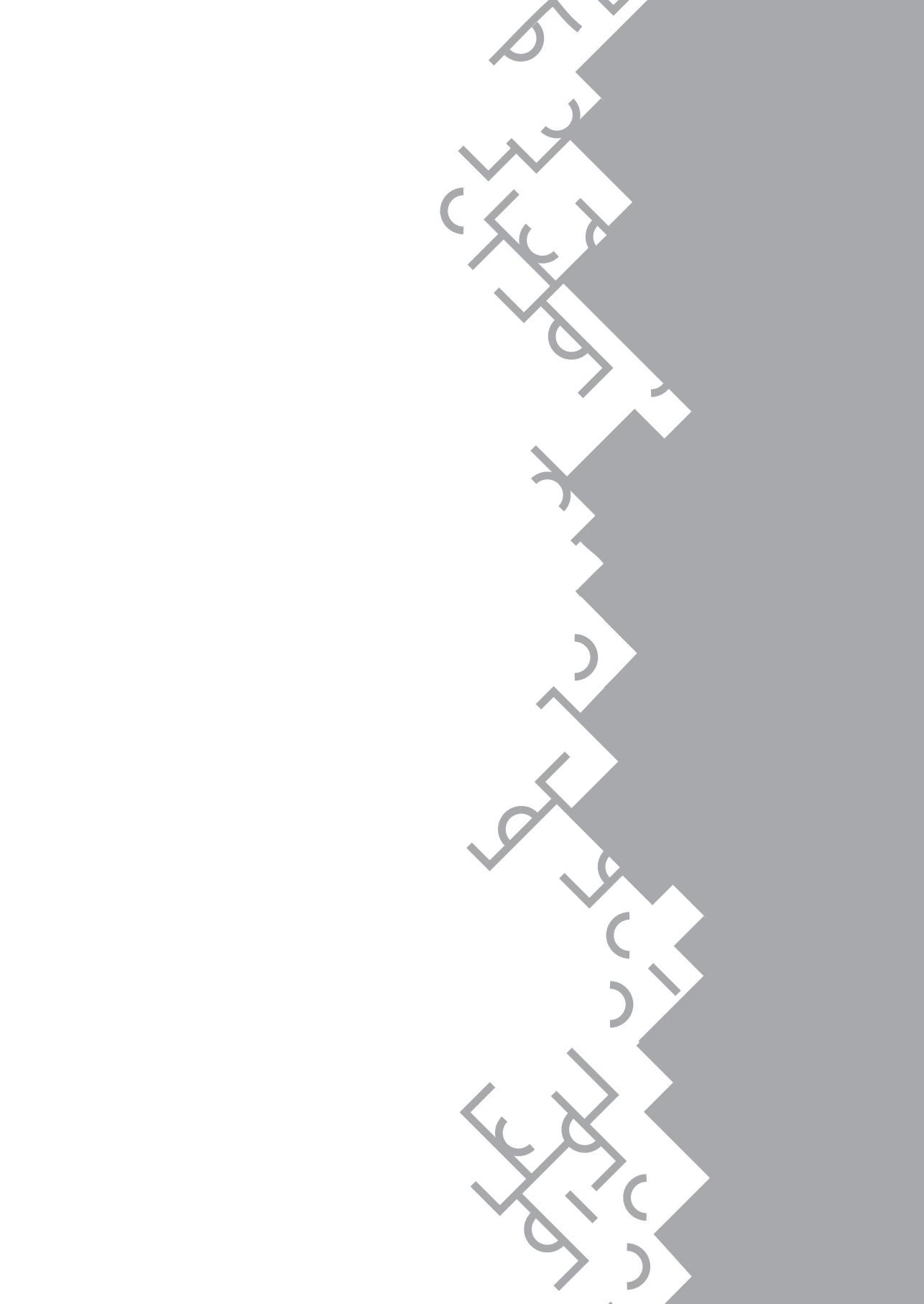
Зміст

Передмова	9
Кримськотатарський національний рух у період війн і революцій 1917–1920 pp..	
Вступ	19
Глава 1. Перша фаза Кримськотатарської революції: розгортання масового національного руху та виникнення системи органів самоврядування кримських татар (весна–осінь 1917 р.).....	28
1.1. Причини та передумови Кримськотатарської революції 1917–1919 pp.	28
1.2. На хвилі революційного підйому: початок національної революції та розгортання системи органів національного самоврядування кримських татар (березень – літо 1917 р.)	43
1.3. Підготовка до скликання Курултаю в умовах суспільно-політичної конfrontації (осінь 1917 – поч. грудня 1917 р.).....	70
Глава 2. Початок другої фази Кримськотатарської революції: Курултай як кримськотатарські національні установчі збори (9–26 грудня 1917 р.).....	90
Глава 3. Перший Курултай: кримськотатарський національний парламент в суспільно-політичних катаклізмах та війнах 1918 року.	113
3.1. Курултай у період захоплення влади в Криму ліворадикалами (початок 1918 р.).....	113
3.2. Курс на незалежність Криму: спроби Курултаю утворити республіку, проект відновлення Кримського ханства та їх наслідки (квітень–осінь 1918 р.).....	130
3.3. Боротьба за права кримських татар у період режиму Кримського крайового уряду С. Крима (листопад 1918 р. – поч. 1919 р.)	163
Глава 4. Вимушене завершення Кримськотатарської революції та продовження національно-визвольної боротьби в умовах панування в Криму білих режимів (березень 1919 р. – 1920 р.)	171
4.1. Фінальна фаза Кримськотатарської революції: від обрання Меджліс Мебусану до ліквідації денікінським режимом органів національного самоврядування (березень – серпень 1919 р.).....	171
4.2. Кримськотатарський політикум у пошуках шляхів захисту корінного народу в умовах панування в Криму режимів Денікіна і Врангеля (осінь 1919 р. – 1920 р.)	178

Висновки.....	193
Документи.....	201
№ 1. Протокол першого засідання Курултаю кримськотатарського народу. 26 листопада (9 грудня) 1917 р.	203
№ 2. Витяги із протоколів засідань Курултаю за 4 і 6 грудня 1917 р. щодо доповіді Мандатної комісії кримськотатарських установчих зборів про результати виборів до конституанті. 4 (17) грудня 1917 р.	213
№ 3. Протокол вісімнадцятого засідання Курултаю кримськотатарського народу. Питання закріплення прав жінок у Кримськотатарських Основних законах. 10 (23) грудня 1917 р.	220
№ 4. Протокол дев'ятнадцятого засідання Курултаю кримськотатарського народу. Питання закріплення прав жінок у Кримськотатарських Основних законах. 11 (24) грудня 1917 р.	233
№ 5. Протокол останнього засідання Курултаю як установчих зборів кримськотатарського народу, першого — як національного парламенту. 13 (26) грудня 1917 р.	245
№ 6. Протоколи допитів мешканців с. Нікіта про наступ більшовиків у січні та квітні 1918 р. і список понесених у зв'язку з цим збитків. Травень–липень 1918 р.	259
№ 7. Акт про події, що відбулися у сел. Гурзуф у період 23–30 квітня 1918 р. [25 травня 1918 р.]	271
№ 8. Протокол допиту Парламентською слідчою комісією мешканців с. Корбекли Алуштинської волості Ялтинського повіту. 26 травня 1918 р.	276
№ 9. Слідчі матеріали, зібрани Парламентською слідчою комісією в м. Алушта. 27 травня 1918 р. 27 травня 1918 р.	285
№ 10. Протокол допиту Парламентською слідчою комісією мешканців с. Дерекой 29 червня 1918 року та списки збитків, яких зазнали мешканці сс. Дерекой та Аутка. 29 червня 1918 р.	323
№ 11. Протокол допиту Парламентською слідчою комісією мешканців с. Коуш. 1 липня 1918 р.	342
№ 12. Протокол допиту Парламентською слідчою комісією мешканців с. Кучук-Озенбаш від 2 липня 1918 р. 2 липня 1918 р.	355
№ 13. Протокол допиту Парламентською слідчою комісією мешканців м. Бахчисарай. 7 липня 1918 р.	361
№ 14. Звіт про роботу Парламентської Слідчої комісії щодо підрахунку людських жертв та матеріальних збитків, спричинених більшовицьким вторгненням, направлений до Президії Кримськотатарського Парламенту. Серпень 1918 р.	378

№ 15. Виписка з Ухвали Сімферопольського окружного суду щодо передачі матеріалів, зібраних Комісією Кримськотатарського Парламенту, Члену Суду для проведення слідства. Жовтень 1918 р.	382
№ 16. Переклад Основ програми Татарської партії. [документ — серпень/осінь 1917 р., переклад — 1925 р.]	383
№ 17. Програма та інструкція Кримськотатарської національної партії. [1918, переклад 1920-ті рр.]	388
№ 18. Виборча записка кандидатів від партії «Міллі-Фірка» по Першому виборчому округу на виборах до Кримського краївого сейму. [початок 1919 р.]	398
№ 19. Список кандидатів від партії «Міллі-Фірка» по П'ятому виборчому округу на виборах до Кримського краївого сейму. [початок 1919 р.].....	400
№ 20. Виборча записка кандидатів від партії «Міллі-Фірка» по Шостому виборчому округу на виборах до Кримського краївого сейму. [початок 1919 р.]	401
№ 21. Список кандидатів від партії «Міллі-Фірка» по округу мм. Сімферополь, Бахчисарай і Карасубазар на виборах до Кримського краївого сейму. [поч. 1919 р.]	404
№ 22. Список виборців, які представили список від партії «Міллі-Фірка» по округу мм. Сімферополь, Бахчисарай і Карасубазар на виборах до Кримського краївого сейму. [поч. 1919 р.]	406
№ 23. Доповідна записка Татарської народної партії «Міллі-Фірка» до Кримського революційного комітету. 25 листопада 1920 р.	409
№ 24. Копія перекладу власноручно написаного Якуб Сеїт Аблаєвим донесення щодо економічного становища Криму. [липень 1918 р.]	412
№ 25. Додаткові свідчення Озенбашли Ібраіма. 13 жовтня 1928 р.	418
№ 26. Протокол допиту Хусні Абдурамана. 20 жовтня 1928 р.	421
№ 27. Додаткові свідчення Хусні Абдурамана. 22 жовтня 1928 р.	424
№ 28. Протокол допиту Одобаша Абібулли Абдурашида. 31 жовтня 1928 р.	426
№ 29. Свідчення Аблаєва Джрафера Усеїновича. 9 листопада 1928 р.	430
№ 30. Список членів Тимчасового кримсько-мусульманського виконавчого комітету у 1917 р. 9 листопада 1925 р.	432
Іменний покажчик	434
Географічний покажчик	442
Перелік умовних скорочень	447

ПЕРЕДМОВА

Історія
України
в фотографіях

ПЕРЕДМОВА

Історія кримськотатарського національного руху 1917–1920 років відома більшою мірою лише спеціалізованій спільноті істориків, які досліджують цей період.

Водночас, вивчення подій Першої світової війни, перманентної революції, чи навіть революцій на територіях колишніх імперій можуть допомогти нам зрозуміти передумови сучасних суспільних, політичних та геополітичних процесів.

Термін Українська революція 1917–1921 років окреслює трансформаційний період, коли українське суспільство приходило до розуміння необхідності створення власної незалежної держави.

Процеси, схожі до подій на материковій Україні, відбувалися тоді й у Криму. Там конкурували кілька проектів майбутнього політичного устрою. Півострів переживав де-кілька більшовицьких окупацій та був місцем, де проходили фронти російської громадянської війни. Жодна з російських сторін не хотіла визнавати право кримських татар на самовизначення, а коли й робила це (як, наприклад, більшовики), то лише для приховання справжніх намірів, спрямованих на «роздмухування світової революції».

Поряд з російськими білим та червоним рухами своє бачення щодо майбутнього півострова мала й місцева українська громада. Різноманітні плани щодо Криму мали й різні уряди молодої української держави. У цих буревійних умовах відбувалися трансформаційні зміни устрою кримськотатарського народу.

Кримськотатарська революція 1917–1919 років — саме так пропонують окреслювати цей складний період змін в суспільстві корінного народу Криму сучасні дослідники¹. Чергова окупація півострова російським режимом актуалізує потребу глибшого дослідження подій столітньої давнини. Русифікація, репресії проти кримськотатарського народу та проти тих, хто не визнає анексію Криму Росією, порушення прав людини породжують цілий ряд асоціацій з тим, як діяли на окупованому півострові російські комуністи століття тому.

Історія національного кримськотатарського руху в 1917–1920-х рр. не тільки цілковито спростовує російську міфологему «Крим наш», але й дає можливість провести історичні паралелі з окупацією півострова у 2014 р.

¹ Дослідники пропонують два варіанти хронологічних рамок 1917–1918 рр., або 1917–1919 рр.: Бекірова Г. Кримськотатарська революція 1917–1918 років (перша частина). Сайт «Радіо Свобода». 05.12.2017. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28898371.html> (Дата доступу: 15.11.2019); Бекірова Г. Кримськотатарська революція 1917–1918 років (друга частина). Сайт «Радіо Свобода». 07.12.2017. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28896372.html> (Дата доступу: 15.11.2019); Кримськотатарська революція 1917 року: народ перетворився на етнонацію, — історик. Сайт «Громадське радіо». 19.10.2017. URL: <https://hromadske.radio/podcasts/hromadska-hvylja/krymskotatarska-revolyuciya-1917-roku-narod-peretvoryvsya-na-etnonaciyu-istoryk> (Дата доступу: 15.11.2019).

Сьогодні кримські татари є частиною української політичної нації. Та для усвідомлення цього факту і українцям, і кримським татарам знадобилося пройти певний шлях. Він не був простим. Відзначення подій періоду 1917–1920-х років є доброю нагодою для того, аби осмислити феномен включення кримськотатарського національного наративу в загальноукраїнський.

Історія засвідчує, що окупація Криму завжди була тимчасовою. До відновлення повноцінного функціонування кримського суспільства після звільнення потрібно готуватися вже сьогодні. Дослідження є важливим елементом повернення Криму у спільний, наразі інформаційний, простір.

Деконструкція російського імперського наративу є важливим елементом цієї реінтеграції. Попри зміну кремлівських режимів, їх наскрізною лінією було використання методів інформаційної війни задля легітимізації зазіхань на півострів. Ми багато робимо, щоб сьогодні розповідати справжню історію Криму, але ця задача, на жаль, суттєво ускладнена через неможливість користуватися архівними фондами, які переважають нині на окупованому півострові.

Втім, документи, які збереглися на материковій частині України, дають можливість вивчати малознані сторінки історії Криму та періоду Кримськотатарської революції 1917–1919 років.

Декомунізаційна реформа 2015 року зробила можливим повне відкриття архівів радянських спецслужб. І тут поряд вже з відомими сюжетами історії Криму дослідники можуть сподіватися на нові відкриття.

Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ) раніше публікував видання присвячені кримській тематиці. Так, у 2004 році вийшов друком збірник документів та матеріалів про шлях до повернення кримських татар на свою батьківщину — «Кримські татари: шлях до повернення. Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х — початок 1990-х років) очима радянських спецслужб»². Видання вийшло у двох частинах та було підготовано спільно з постійними партнерами Архіву з Інституту історії України Національної академії наук України.

Окремою книгою у 2009 році було видано рукопис Сабрі Айвазова, який зберігається в одному з томів «справи Міллі-Фірка»³. Один із діячів національного та руху «молодотатар» подає на 58 аркушах свій життєпис та власне бачення історії кримськотатарського руху в першій третині ХХ століття. Тому літерної справи, де зберігається рукопис, чекісти дали назву «Історія національного контрреволюційного руху в Криму»⁴.

Документи ГДА СБУ про депортацію кримських татар, внесок України у повоєнну відбудову Криму, переселення населення з УРСР та сільськогосподарське освоєння північнокримських степів були опубліковані в 2015 році у спільному виданні дже-

² Кримські татари: шлях до повернення. Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х — початок 1990-х років) очима радянських спецслужб. зб. док. та матеріалів. Інститут історії України НАНУ; Державний архів Служби безпеки України / упоряд.: О. Бажан, Ю. Данилюк, С. Кокін, О. Лошицький. К., 2004. Ч.1. 395 с.; Ч.2. 362 с.

³ Последняя рукопись Сабри Айвазова. Дело партии «Милли Фирка». Документы свидетельствуют. Из серии «Рассекреченная память». Крымский выпуск. Том 1. / под общ. ред. В.В. Пшеничного, Р.Н. Лесюка, С.В. Лунина, И.И. Полякова. Составители А.В. Валякин, Р.И. Хаяли. Симферополь, 2009. 352 с.

⁴ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 1127.

рел з українських архівів під назвою «Крим в умовах суспільних трансформацій (1940–2015 рр.)»⁵. До книги опублікованої Інститутом історії України НАН України спільно з Центральним державним архівом громадських об'єднань України та Центральним державним архівом вищих органів влади України увійшло 52 документи з фондів Архіву.

Наукові статті працівників Архіву, які вийшли друком впродовж 2004–2019 років переважно мають джерелознавчий характер. Так в спеціалізованому журналі «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ» побачила світ розвідка про документиsov'етських спецслужб до історії кримськотатарського національного руху 1940–1980-х років⁶, а в збірнику статей та матеріалів тематичного круглого столу «Крим — це Україна. Документальні свідчення в архівах України» про протоколи репресивних органів у Криму 1920–1953 років⁷. Низка статей присвячена маловідомій сторінці діяльності Організації українських націоналістів на території Криму⁸.

У мережі Інтернет, було опубліковано дві онлайн колекції архівних документів із фондів ГДА СБУ. Перша колекція складається з 97 цифрових копій, які було розміщені в тематичній колекції «Шлях додому. Документи КГБ про повернення кримських татар»⁹. До підбірки увійшли документи про те, як КГБ працював проти кримськотатарського національного руху та перешкоджав поверненню корінного народу на рідний півострів.

У другій колекції «Депортований Крим: документи КГБ про Геноцид»¹⁰ було опубліковано онлайн 38 документів про примусове виселення цілого народу в Центральну Азію. Туди увійшли повідомлення про причини арештів жителів Сімферополя органами НКВД, про проведену оперативну роботу в Джанкойському, Євпаторійському, Севастопольському районах, плани проведення операції з переселення кримських татар, а також вірмен, болгар та греків. Обидві колекції було розміщено на сайті Цифрового архіву партнерської організації — Центру досліджень визвольного руху.

⁵ Крим в умовах суспільних трансформацій (1940–2015 рр.): Збірник документів та матеріалів. Упоряд. О. В. Бажан, О. Г. Бажан, С. М. Блащук, Г. В. Боряк, С. І. Власенко, Н. В. Маковська. К.: Інститут історії України НАН України, 2015. 1092 с.

⁶ Бажан О., Лошицький О. Документи радянських спецслужб з історії кримськотатарського національного руху 1940-х — 1980-х рр. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2004. № 1/2 (22/23). С. 80–111.

⁷ Хромов А.В. Протоколи репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму Криму 1920–1953 років // Крим — це Україна. Документальні свідчення в архівах України: зб. стат. і матер. кругл. ст. Київ, 2019. С. 169–181.

⁸ Антонюк Я. Діяльність Кримського обласного проводу ОУН(Б) (листопад 1941 — жовтень 1943 рр.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. — Спеціальний випуск II. — Дрогобич: Просвіт, 2015. С. 199–212; Антонюк Я. Діяльність підпілля ОУН в Криму: перспективи досліджень // Збірник матеріалів всеукраїнської наук. конф. «Актуальні проблеми розвитку освіти, науки і умовах глобалізації». Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара, 4–5 грудня 2015 р. Дніпропетровськ, 2016. Частина 2. С. 143–146; Антонюк Я. Кримськотатарський чинник в діяльності ОУН у 1940-і рр. // Український визвольний рух. 2015. Збірник 20. С. 119–133; Антонюк Я. Тризуб над півостровом: ОУН у Криму // Наш Крим: неросійські історії українського півострова: 36. статей. Український інститут національної пам'яті / упоряд. С. В. Громенко. К.: К.І.С., 2016. С. 187–200.

⁹ Шлях додому. Документи КГБ про повернення кримських татар. Сайт «Електронний архів українського визвольного руху». URL: http://avr.org.ua/index.php/ROZDILY_RES?idUpCat=1547 (Дата доступу: 15.11.2019).

¹⁰ Депортований Крим: документи КГБ про Геноцид. Сайт «Електронний архів українського визвольного руху». URL: http://avr.org.ua/index.php/ROZDILY_RES?idUpCat=927 (Дата доступу: 15.11.2019).

Водночас, вже оприлюднені ГДА документи та матеріали не вичерпують дослідницькі й інформаційні можливості фондів Архіву. Попри те, що доступ до кримських архівів обмежений, ціла низка архівних свідчень зберігається в Києві та архівних підрозділах регіональних управлінь СБУ.

Унікальними за своїм інформаційним потенціалом є архівні справи, які були створені та накопичені советськими спецслужбами у 1920–80-х рр. (ВУЧК-ГПУ-НКВД ССР) та зберігаються зараз в ГДА СБУ.

Свідчення про кримськотатарський рух містяться в архівно-кримінальних справах з фондів 5 та 6 (низка справ на репресованих кримських татар). У фондах різних підрозділів советської спецслужби та секретаріату ГПУ-НКВД-МГБ-КГБ зберігається значний масив матеріалів до історії Криму.

Особливо ж варто зупинитися на літерній справі¹¹ «контрреволюційної організації «Міллі-Фірка», інформаційна унікальність якої вирізняє її з поміж інших фондів ГДА СБУ.

Сьогодні зазначена архівна справа зберігається в Архіві у Києві. 30 січня 2004 року, для науково-дослідницьких потреб у зв'язку з вшануванням чергових роковин депортації кримськотатарського народу, з Головного управління СБУ в Автономній республіці Крим до ГДА СБУ було надіслано чотири справи. Одна із них — літерна справа № 163 складалася із десяти томів.

На понад двох тисячах аркушів справи «Міллі-Фірка» було зафіксовано історію кримськотатарського руху з початку ХХ ст. і до Великого терору. Зважаючи на історичну цінність архівних документів, було вирішено залишити їх на постійне зберігання у Києві. Завдяки цьому, сьогодні можна використовувати дослідницький потенціал цих десяти томів, які мають крайні дати справи створення документів з 1918 до 1937 року. Водночас відомості у цих одиницях зберігання охоплюють також і передісторію розвитку кримськотатарського національного руху.

Чекісти дали такі назви томам «справи Міллі-Фірка»:

Том 1. Слідчі матеріали у справі «Міллі-Фірка» 1928–1931 рр.

Том 2. «Міллі-Фірка» 1918–1930 рр.

Том 3. Історичні матеріали про «Міллі-Фірку» за 1929–1935 рр.

Том 4. Про становище партії «Міллі-Фірка» та Рішення суду при Кримському парламенті за 1918–1930 рр.

Том 5. Листування про «Міллі-Фірку» і список колишніх членів «Міллі-Фірка» за 1926–1935 рр.

Том 6. Довідки і документи на членів «Міллі-Фірка» за 1922–1936 рр.

Том 7. Історія національного контрреволюційного руху в Криму (рукопис Айвазова Асан Сабрі) за 1937 р.

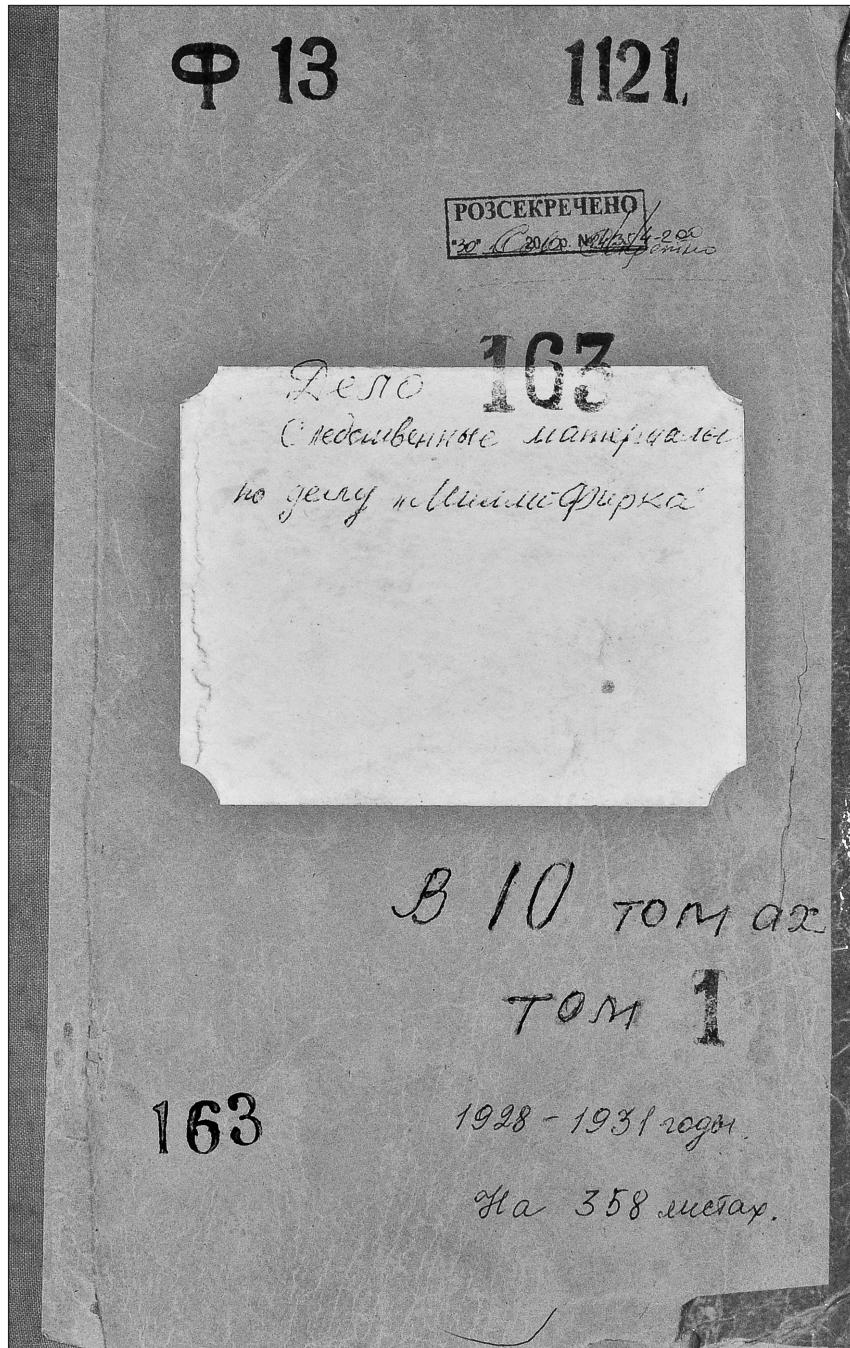
Том 8. Історичні матеріали і бібліографія партії за 1922–1923 рр.

Том 9. Історичні матеріали, огляд і висновки по «Міллі-Фірка» за 1921–1925 рр.

Том 10. Група Велі Ібраїмова за 1926–1929 рр.

Матеріали літерної справи каральних органів ССР почали формуватися одночасно з відкриттям кримінальної справи «Міллі-Фірка» у 1928 р. Документи першого тому

¹¹ Детальніше про особливості «літерних справ» див.: Бірчак В., Довженко О., Когут А., Макаров Ю., Попович О., Ясиневич Я. Архіви КГБ для медіа: посібник / ред.-упор. А. Олійник: Центр досліджень визвольного руху. К.: К.І.С., 2018. С. 138.

«Слідчі матеріали» — обкладинка першого тому літерної справи № 163 «Міллі-Фірка». ГДА СБУ

справи складаються з листування між Москвою та Кримом, де чекісти мали провадити ті чи інші слідчі дії та де містилися архівні матеріали про діяльність кримськотатарської партії, накопичені впродовж 1920-х років. Частина документів з кримінальної справа «Міллі-Фірка», яка у 48 томах зберігалася в Криму¹², була опублікована у книзі «Последняя рукопись Сабри Айвазова. Дело партии “Милли Фирка”», а саме: обвинувачувальний вирок, витяги з протоколів, фото репресованих, документи про реабілітацію.

Літерна справа ж велася до кінця 1930-х років. У ній відкладалося багато копій документів зі слідчої справи¹³, а також оригінальних свідчень і перекладів, які, можливо, не всі увійшли до АКС: протоколи допитів, історичні матеріали, агентурні донесення. Крім того до справи було додучено також томи з інформацією про ширше коло питань — все те, що на думку чекістів, могло бути корисним у боротьбі з кримськотатарським національним рухом.

У результаті, матеріали літерної справи містять чимало цінної інформації про мінуле органів кримськотатарського національного самоврядування, політичних структур та активістів національного руху.

Надзвичайно цінними є оригінальні трофеїні матеріали, що були вилучені у діячів кримськотатарського руху чекістами та додучені до справи як речових доказів. Частина із них є перекладами з кримськотатарської мови на російську, що було зроблено для оперативних потреб органів.

Поза опублікованим рукописом Сабрі Айвазова, який є одним із документів справи «Міллі-Фірка» (про що зазначалося вище), більшість архівних матеріалів досі невидомі. Це видання має заповнити цю лакуну для періоду Кримськотатарської революції 1917–1919 років.

До книги увійшло 30 документів, більшість з яких зберігається в чотирьох із десяти томів «справи Міллі-Фірка». Чотири документи були скопійовані одним із упорядників книги (А. Іванцем) під час його роботи в читальному залі Головного управління СБУ в АР Крим. На жаль, через тимчасову окупацію півострова Росією, уточнити архівні легенди зазначених документів не вдається можливим.

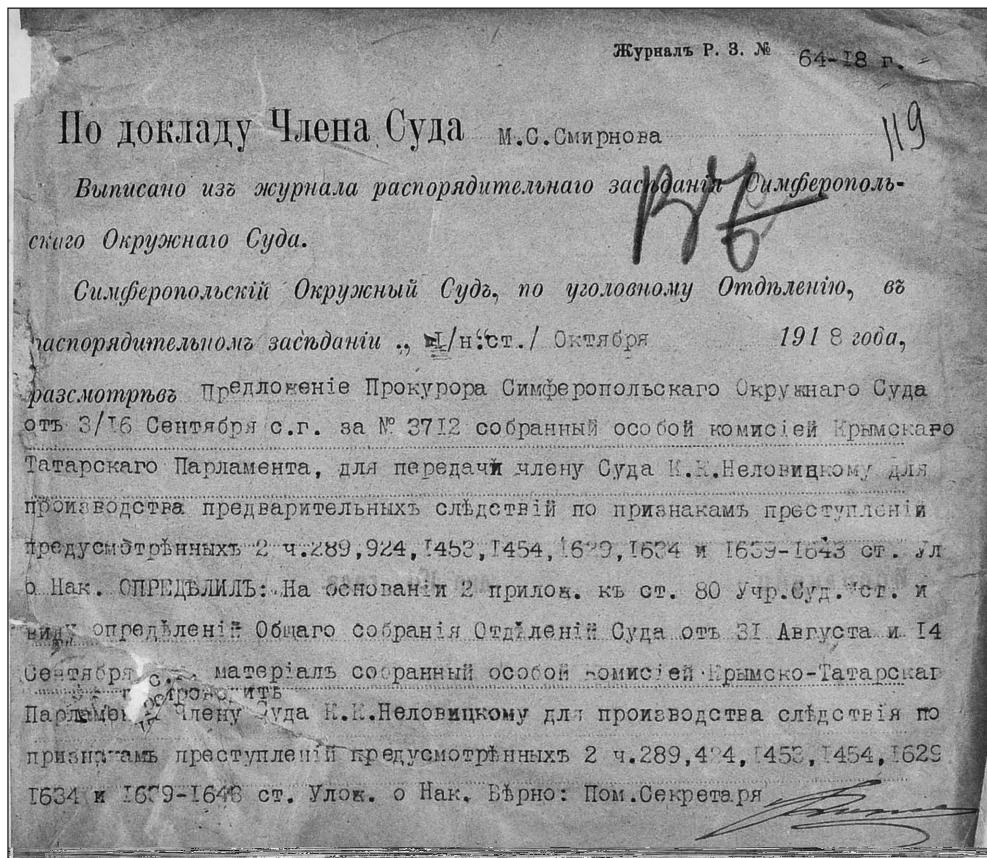
Документи, що увійшли до книги загалом охоплюють чотири тематичні блоки. Перш за все — це протоколи Курултаю. У виданні публікуються перший та останній протоколи, а також два документи, що стосуються проблематики емансипації жінок та дискусій, які тривали в середовищі кримськотатарського національного руху з цього питання.

Особливу групу становлять документи діяльності слідчої комісії Курултаю, яка займалася встановленням матеріальних та людських втрат внаслідок першої більшовицької окупації Криму. Свідчення зібрани весною 1918 року подають багато інформації як щодо наслідків діяльності комуністичних загонів, протистояння в якому брали участь представники різноманітних політичних та етнічних спільнот півострова, так і загалом про перебіг військових дій.

Окрему групу складають документи про історію формування кримськотатарських самоврядних та виборних інституцій. Це і виборчі списки, і зразки бюллетенів, і переліки осіб, які входили до складу різних установ та квазідержавних органів.

¹² Хаяли Р. Репрессивная политика советского государства в отношении крымских татар (1921–1941 гг.) // З архівів ВЧК — ГПУ — НКВД — КГБ. 2009. № 1. С. 75–76.

¹³ Архівно-кримінальна справа «Міллі-Фірка»: АП ГУ СБУ в АР Крим. ф. 8. спр. 13762.

Виписка з Ухвали Сімферопольського окружного суду. Жовтень 1918 р. ГДА СБУ

Четверту групу документів — це свідчення кримськотарських діячів та активістів, які були зроблені десятиліттям пізніше вже в ув'язненні, але стосуються подій 1917-1920-х років.

Документальну частину видання доповнює дослідження про Кримськотарський національний рух у період війн та революцій 1917-1920 років. Таке поєднання дозволить аналізувати опубліковані архівні документи в рамках набагато ширших історичних процесів та сприятиме більш повному розумінню подій столітньої давнини. Завдяки цьому, читач матиме змогу самостійно відповісти на питання: чи у 2014 р. з окупацією Криму Росією «історія повторилася», а якщо так, то якою мірою?

Видавці цієї книги сподіваються, що виявлення та публікація архівних джерел початку ХХ ст., сприятиме інформаційній реінтеграції Криму та дозволить краще зрозуміти історію кримськотарського національного руху 1917-1920 років.

* * *

У пропонованому виданні документи репрезентовано мовою оригіналу з максимальним збереженням їхніх мовно-стилістичних та лексичних особливостей. Поряд з тим, для зручності сприйняття тексту суттєві граматичні та пунктуаційні помилки виправлено відповідно до норм сучасного мовлення, а про одруки в тих чи інших документах зазначено в примітках до них. Публікуючи документи, упорядники намагалися зберегти їхню структуру: грифи секретності, підкреслення, написання прізвищ великими літерами тощо.

Пропущені та ті частини тексту, які неможливо прочитати взято у квадратні дужки. Оригінальні рукописні позначки, примітки, доповнення та уточнення передано за допомогою курсивного шрифту. Разом з тим, про наявність штампів, печаток та інших графічних позначок вказано у примітках до документів. Рукописні написи, які не несуть смислового навантаження та не впливають на зміст документів — опущено.

Наявність у документах оригіналу підпису відображене відповідним написом «Підпись» у квадратних дужках.

У тексті збережені скорочення, які повторюються із документа в документ.

Назви населених пунктів та адміністративно-територіальних одиниць переважно передані згідно з оригіналом, а у примітках вказані сучасні назви.

За необхідності, коментарі, що стосуються сутності подій, описаних в документах, чи окремих персоналій подані у примітках.

Кожний документ має редакційний заголовок і наприкінці супроводжується пошуковими даними, які складаються з: номера фонду, опису, справи і аркушів, а також зазначено його автентичність.

Виняток становлять протоколи Курултаю, які були скопійовані одним із упорядників книги, А. Іванцем в Архівному підрозділі ГУ СБУ в АР Крим до окупації. Внаслідок вимушеного виїзду історика з Криму встановити повні пошукові легенди протоколів зараз неможливо.

Для кожного документу також подано QR-код за допомогою якого можна перейти на веб-сайт партнерської організації — Центру досліджень визвольного руху. На сайті «Електронного архіву українського визвольного руху» <http://avr.org.ua> опубліковані цифрові копії усіх документів представлених у цій книзі. Ми сподіваємося, що публікація копій у форматі зображення розширити дослідницький потенціал цієї книги.

Андрій Когут

КРИМСЬКОТАТАРСЬКИЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ
У ПЕРІОД
ВІЙН І РЕВОЛЮЦІЙ
1917–1920 РР.

ВСТУП

Українська політична нація з моменту проголошення незалежності України у 1991 р. зробила величезні кроки на шляху подолання історичної амнезії, яку прищеплювали українцям комуністичний та інші режими у ХХ ст. Водночас цей процес ще дуже далекий від завершення. Агресія Росії проти України у 2014 р., яка розпочалася з першої у постгітлерівській Європі спроби анексувати частину території суверенної держави, актуалізувала значущість зусиль у поверненні українському суспільству пам'яті про своє минуле. Це пов'язано насамперед з тим, що держава-агресор для прикриття брутального порушення міжнародного права, яким є анексія АР Крим і Севастополя та окупація частини східноукраїнських земель, намагається знайти аргументи у позаправових сферах. Й історія відіграє тут особливу роль — маніпуляції з пам'яттю цілих країн складають важливу частину агресивної політики Кремля. Показово, що, наприклад, його очільник у березні 2014 р. для виправдання захоплення Криму говорив ...про хрещення київського князя у Херсонесі. По суті, звісно, це абсурдний аргумент — анексувати частину території держави з центром у Києві через хрещення на цій землі тисячу років тому київського князя. Для більшості українців це очевидно, проте далека від знання історії Сходу Європи публіка могла його сприйняти за чисту монету. Не раз лунала після нападу Росії із вуст російських пропагандистів і теза про «исконно русский Крим». Вона не менш абсурдна ніж попередній аргумент, проте навіть в Україні можна знайти людей, які не усвідомлюють, що різні форми російської держави не контролювали Кримський півострів і двісті років із понад 2,5 тисяч літ історії цього регіону, відомої з писемних джерел, а на кримській землі поруч з низкою етнічних груп проживають і корінні народи.

За цих обставин знання реальної історії Криму є одним з елементів інформаційної безпеки українського суспільства. А уявити минуле і сьогодення цього регіону без кримськотатарського народу неможливо. Знання його історії має бути важливою складовою історичної пам'яті української політичної нації, адже кримські татари є найбільшим корінним народом Криму, а відтак і всієї України. Відповідно його багатогранний трагічний і позитивний досвід є важливою складовою нашої спільної скарбниці загальнонаціональної пам'яті. До того ж не тільки інформація про позитивні контакти між кримськими татарами і українцями у минулому, а й взятий у своїй цілісності. Що, зокрема, включає й вивчення суперечливих чи конфліктних моментів у нашему спільному минулому. Просто ставлення саме до цих моментів не може визначати нашу взаємодію сьогодні. За всієї умовності аналогій, не впливають же нині на відносини між регіонами нашої країни протистояння княжих столиць у Києві і Чернігові у XI ст., або конфлікти лівобережних і правобережних гетьманатів у XVII ст.? Ці події, на щастя, давно віддані «на відкуп» історикам. Як не викликають великих суспільних пристрастей і складні моменти у відносинах між УНР і ЗОУНР у 1919–1920 рр. Загалом є розуміння, що ці події потрібно вивчати й виносити з них уроки, щоб не повторювати по-

милок минулого. А насправді визначальним, на нашу думку, сьогодні для відносин різних соціальних, етнічних і регіональних складових української політичної нації є їхне бажання робити внесок у розвиток і захист Української держави, особлива увага до потреб і прав етноспільнот, які не мають метрополії за її межами, повага до національного законодавства і міжнародного права.

Піклування про культурну спадщину, створення умов для відновлення історичної пам'яті корінного кримськотатарського народу та захист його прав загалом є прямим обов'язком держави в юридичному сенсі, а у моральному і українського громадянського суспільства. Потреба активно діяти у цьому напрямку посилюється тим, що він не тільки пережив геноцид у ХХ ст. у результаті дій тоталітарного комуністичного режиму з центром у Москві, а й опинився у скрутному становищі під час новітньої агресії Росії, коли була цілком окупована територія його проживання. Правозахисники констатують, що Росія своїми незаконними репресивними діями перетворила Крим у 2014 р. на «півострів страху». Серед численних негативних результатів окупації АР Крим і Севастополя є не тільки масові порушення прав людини, а й дискримінаційна політика щодо корінного народу та громади етнічних українців.

Росія заборонила в окупованому Криму діяльність органів національного самоврядування кримських татар — Меджлісу, Курултаю, регіональних і місцевих меджлісів, систематично і системно переслідує активістів кримськотатарського національного руху, низці його лідерів та учасників заборонила в'їзд на тимчасово окуповану територію, серед політ'язнів-кримчан непропорційно високий відсоток кримських татар (до анексії представники корінного народу складали орієнтовно 14% населення автономії, а серед незаконно позбавлених волі громадян України з Криму їх понад половина). Перетягування «батогом і пряником» окупаційною владою на свій бік частини кримських татар (тут варто відзначити, що процент колаборантів серед корінного народу чи не найнижчий серед етнічних спільнот Криму) та лідерів Духовного управління мусульман Криму не може приховати того факту, що протягом усіх років окупації в місцях компактного проживання кримських татар, у мусульманських культових спорудах здійснюються масові та одиночні обшуки, облави, арешти, судові та позасудові розправи з метою залякування корінного народу. На материк Росія «вичавила» не тільки низку кримськотатарських активістів і релігійних діячів, а цілі структури, зокрема й перший кримськотатарський телеканал. Дошкульно для корінного народу є і політика держави-агресора незаконного переселення до окупованого Криму сотень тисяч російських колоністів, що безумовно суттєво вплинуло на етнодемографічний баланс у кримському суспільстві. Першою жертвою окупації в Україні став батько трьох дітей Решат Аметов, який був викрадений посеред дня «самообороню» у березні 2014 р. з центральної площа Сімферополя, куди сміливець вийшов з одиночним протестом. За кілька днів його тіло зі слідами жорстоких катувань було знайдено у Білогірському районі. Серед зниклих і закатованих проукраїнських активістів в Криму також непропорційно багато кримських татар. І, на жаль, викрадення на окупованому півдні України тривають...

Показово, що Росія цинічно ігнорує рішення Міжнародного суду ООН про відновлення діяльності Меджлісу кримськотатарського народу, винесене ще у квітні 2017 р. на забезпечення позову України щодо дискримінації окупантами кримських татар та етнічних українців у Криму. Ale не менш показовим є й те, що органи кримськотатарського національного самоврядування офіційно так і не визнали анексію Криму попри

всі зусилля Росії (не допоміг навіть дзвінок В. Путіна у березні 2014 р. національному лідеру кримських татар М. Джемілеву). Велику роль кримськотатарські активісти відіграють у правозахисній діяльності на окупованому півдні України.

В чому ж секрет такої здатності кримських татар чинити спротив несправедливості та насильству? Звісно, перше, що спадає на думку, це досвід багаторічної всенародної боротьби за повернення до Криму і відновлення прав депортованого народу. Кримські татари були серед найбільш постраждалих в СРСР від тотального насильницького виселення народів. Більшості з репресованих народів дозволили повернутися на рідну землю вже наприкінці 1950-х рр. і лише три, зокрема і кримців, продовжували насильницькі утримувати у місцях висилки. Справді масове повернення кримських татар до Криму почалося лише напередодні розпаду СРСР.

Ці події відносно добре відомі. Менше інформації про кримськотатарський національний рух у 1917–1920 рр. збереглося в історичній пам'яті кримських татар, далися взнаки трагедія комуністичного геноциду і неможливість довгий час в СРСР об'єктивно вивчати складний період війн і революцій. Тим часом вже після початку революції 1917 р. яскраво проявилася здатність кримськотатарського народу до самоорганізації, він розпочав новий етап творення модерної етнонації, зрештою, саме тоді були створені національні гімн і герб, виник у якості вищого представницького органу інститут Курултаю, який було відроджено у 1991 р. і який успішно функціонував до захоплення Криму Росією.

Дослідження кримськотатарського національного руху у 1917–1920 рр. розпочалося «по гарячих слідах» — чи не першою розвідкою стала оприлюднена французькою мовою у 1921 р. в Лозанні історико-публіцистична праця на цю тему кримськотатарського лідера, публіциста і журналіста Д. Сейдамета. У подальші десятиліття він видав дослідження з цієї проблематики турецькою та польськими мовами¹. Інші представники кримськотатарської діаспори також оприлюднили низку праць про кримськотатарський національний рух у 1917–1920 рр. Відзначимо дослідження турецькою мовою М. Ульюкосала (Румунія), німецькою Е. Киримала² (кримськотатарський політик, за походженням польсько-литовський татарин, після Другої світової війни жив у Німеччині), турецькою та англійською Х. Киримли (Туреччина)³.

Об'єктивно вивчати політичну історію кримськотатарського народу в СРСР було практично неможливо. Проте праці радянських дослідників 1920 — поч. 1930 рр. містять значний фактаж з цієї проблематики та загалом ситуації в Криму, іноді наводяться автентичні документи. Як, наприклад, у монографії М. Бунегіна⁴ про революцію і громадянську війну в Криму, дослідженні П. Нікольського⁵ з історії Криму, праці

¹ D. Sejdmet, *Krym. Przeszłość, teraźniejszość i dążenia niepodległościowe Tatarów Krymskich*, Warszawa 1930. 169 s.

² Edige Mustafa Kirimal. Der nationale Kampf der Krimturken. Emsdetten/Westfalen, 1952. Монографія перекладена і видана в Польщі: Kirimal Edige. Narodowa wojna tatarow krymskich. Gdańsk, 2006. 179 s.

³ Kirimli Hakan, National Movement and National Identity among the Crimean Tatars (1905–1916). Leiden: E. J. Brill, 1996. 242 р. Монографія перекладена і видана в Польщі: Kirimal Edige. Narodowa wojna tatarow krymskich. Gdańsk, 2006. 179 s.

⁴ Бунегін М.Ф. Революция и гражданская война в Крыму. Симферополь: Крымское государственное издательство, 1927. 336 с.

⁵ Нікольський П. А. От кримского ханства до наших дней. Симферополь: Крымгосиздат, 1929. 40 с.

Т. Бояджиева про кримськотатарську молодь у революції⁶ чи навіть у жорстко ідеологізованій праці А. Бочагова про партію «Міллі-Фірка»⁷, оприлюдненій вже після політичного процесу над її активістами. У подальшому радянська історіографія майже до розпаду СРСР зберігала викривальний пафос та оцінку кримськотатарського руху у період війн та революцій як буржуазного та контрреволюційного, але при цьому використовувала мінімум реальних фактів про його активність. Показовою в цьому сенсі була, наприклад, видана у 1957 р. книга П. Надінського «Очерки истории Крыма»⁸.

Суттєві позитивні зміни почалися у періоді розпаду СРСР та проголошення незалежності України та інших радянських республік у 1990–2010-ті рр., коли українські та інші пострадянські, а також польські дослідники в умовах наукової свободи та методологічного плюралізму неодноразово зверталися до проблем історії кримських татар у 1917–1920 рр. в рамках розгляду більш широких тем — революції та громадянської війни в Криму, створення Кримської АРСР, етногенезу, соціокультурної еволюції та політичної історії кримських татар, соціальних рухів мусульманських народів під час революції на просторі колишньої імперії Романових тощо. Назвемо серед найбільш помітних праць монографії та дисертаційні дослідження українських та кримськотатарських науковців Т. Бикової⁹, О. і В. Зарубініх¹⁰, Ю. Зінченка¹¹, Т. Керімова¹², С. Кульчицького і Л. Якубової¹³, В. Корольова¹⁴, О. Копиленка¹⁵, М. Крапивенцева¹⁶, Тимощука

⁶ Бояджиев Т. Крымско-татарская молодежь в революции. Краткий очерк из истории национально-буржуазного и коммунистического движения среди татарской молодежи Крыма. Симферополь: Крымгосиздат, 1930. 112 с.

⁷ Бочагов А. К. Милли Фирка. Национально-буржуазная контрреволюция в Крыму. Очерк. Изд. второе. Симферополь: Крымгосиздат, 1932. 130 с.

⁸ Надинский П. Н. Очерки по истории Крыма. Ч. 2. Симферополь: Крымиздат, 1957. 303 с.

⁹ Бикова Т. Б. Створення Кримської АСРР (1917–1921 рр.). К.: Інститут історії України, 2011. 247 с.

¹⁰ Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. 2-е изд., испр. и доп. Симферополь: АнтикВА, 2008. 728 с.

¹¹ Зінченко Ю. Кримські татари: Історичний нарис. К.: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1998. 205 с.

¹² Kirimov T. N. Qırımtatar edebiyatı ve matbuatınıñ ananeleri (I. Qurultay devri). Monograik çalışma. Cilt I. Aqmescit:OOO «iT «Arial», 2016. 104 с.

¹³ Кульчицький С., Якубова Л. Кримський вузол. К.: ТОВ «Видавництво «КЛІО», 2018. 496 с.

¹⁴ Королев В. И. Таврическая губерния в революциях 1917 года (Политические партии и власть). Симферополь: Таврия, 1993. 86 с.

¹⁵ Копиленко О. Л. Автономна Республіка Крим: проблеми правового статусу: Монографія. К.: Таксон, 2002. 342 с.

¹⁶ Крапивенцев М. Ю. История трансформации политico-правового статуса Крыма в 1917–1921 годах: дис. канд. ист. наук: 07.00.02 / Крапивенцев Максим Юрьевич; [Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова, Фил. МГУ в г. Севастополе, Ист. фак.]. Москва, 2014. 231 с.

та П. Тарана¹⁷, Р. Хаялі¹⁸, російських істориків В. Возгріна¹⁹, С. Ісхакова²⁰, С. Фаїзова²¹, польського дослідника С. Хазбієвича²². Ці дослідження мають різні методології, концепції та джерельну базу, ступінь об'ективності, проте прагнуть зі сучасних позицій висвітлити процеси модернізації кримськотатарського народу та Криму у період, який ми розглядаємо, містять нові факти, спираються на значну кількість нових джерел. Розроблялися проблеми історії кримськотатарського народу початку ХХ ст. турецькими, європейськими та американськими істориками як до розпаду СРСР, так і після. Можемо назвати монографії американця А. Фішера²³, турецького вченого кримськотатарського походження Х. Киримли²⁴, турецьких науковців Ш. і Н. Хаблемітоглу²⁵, дослідника із Німеччини, кримськотатарського діяча Е. Киримала²⁶. Вказані та деякі інші науковці суттєво збагатили наші уявлення про минуле кримськотатарського народу в один із ключових періодів його розвитку на початку ХХ ст. Проте монографії, яка б відображала зі сучасних методологічних позицій повну картину революційних трансформацій у кримськотатарському суспільстві та його боротьбу за свої права у 1917–1920 рр. поки не створено.

За останні тридцять років з'явилися статті та монографії науковців, які розглядали різні аспекти кримськотатарського національного руху у 1917–1920 рр. — діяльність органів національного самоврядування²⁷, концепт «Кримськотатарської революції»²⁸,

¹⁷ Тимощук О., Таран П. Кримсько-татарська політико-правова думка кінця XVIII-поч. ХХ ст.: особливості генезису та автономістські процеси еволюції / О. Тимощук, П. Таран. Харків: Видавець СПД ФО Вапнярчук Н. М, 2004. 176 с.

¹⁸ Хаялі Р. І. Етносоціокультурна еволюція кримськотатарського народу в ХХ ст.: дис. д-ра іст. наук: 07.00.01, 07.00.02; НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, Ін-т народознавства. Л., 2010. 512 с.

¹⁹ Возгрин В. Е. История крымских татар: очерки этнической истории коренного народа Крыма в четырех томах. Том II. 2-е издание, стереотипное. Симферополь: КРП «Издательство «Крымучпедгиз», 2013. 940 с.; Возгрин В. Е. История крымских татар: очерки этнической истории коренного народа Крыма в четырех томах. Том III. 2-е издание, стереотипное. Симферополь: КРП «Издательство «Крымучпедгиз», 2013. 880 с.

²⁰ Исхаков С. Российские мусульмане и революция (весна 1917 г. — лето 1918 г.). 2-е изд., испр. и доп. М.: Издательство «Социально-политическая мысль», 2004. 600 с.

²¹ Фаїзов С. Движение мусульманок Крыма за права женщин в 1917 г., контуры забытой свободы. URL: <http://www.kirimtatar.com>. (Дата доступу: 12.10.2019).

²² Chazbijewicz Selim. *Tatarzy krymscy. Walka o naród i wolność ojczystą*. Poznań: "Likon", 2001. 226 s.

²³ Fisher, Alan W. The Crimean Tatars. Stanford, Calif.: Hoover Institution publication, 1978. 278 p.

²⁴ Kirimli Hakan, National Movement and National Identity among the Crimean Tatars (1905–1916). — Leiden: E. J. Brill, 1996. 242 p.

²⁵ Hablemitoğlu Ş. Şefika Gaspirali ve Rusyada türk kadın hareketi (1893–1920). Ankara, 1998. 672 s.

²⁶ Kirimal Edige Mustafa. Der nationale Kampf der Krimturken. Emsdetten/Westfalen, 1952.

²⁷ Зарубін А. Г., Зарубін В. Г. Кримскотатарское национальное движение в 1917–1920 гг. *Новый Град*. Симферополь, 1995. С. 50–59; Іванець А. В. Перший Курултай: від кримськотатарських установчих зборів до національного парламенту (1917–1918 рр.). К.: ТОВ «Видавництво «КЛІО», 2018. 160 с. тощо.

²⁸ Бекірова Г. Кримськотатарська революція 1917–1918 років (перша частина). Сайт «Радіо Свобода». 05.12.2017. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28898371.html> (Дата доступу: 12.07.2019); Бекірова Г. Кримськотатарська революція 1917–1918 років (друга частина). Сайт «Радіо Свобода». 07.12.2017. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28896372.html> (Дата доступу: 12.02.2019); Шемьї-заде А. Крымскотатарская революция 1917 года (хроника и комментарии). Живой журнал. 11.03.2007/ URL: <http://chatyr-dag.livejournal.com/6505.html> (Дата доступу: 22.09.2019); Шемьї-заде А. Крымскотатарская национально-демократическая революция 1917-го года.

розвиток кримськотатарської політико-правової думки²⁹, функціонування кримськотатарської преси³⁰ і партії «Міллі-Фірка»³¹, емансипація кримськотатарських жінок³², українсько-кримськотатарських відносин³³, кримськотатарського військового будівництва³⁴ тощо. Оприлюднювалися біографії кримськотатарських діячів того часу, зокрема, Н. Челебіджіхана³⁵, Д. Сейдамета³⁶, Б. Чобан-заде³⁷. Були перевидані або вперше

Сайт h.ua. 11.07.2009. URL: <http://h.ua/story/212542/> (Дата доступу: 12.02.2019); Шемьи-заде А. Крымскотатарская национально-демократическая революция 1917-го года — Продолжение. *Сайт h.ua.* 11.07.2009. URL: <http://h.ua/story/212543/> (Дата доступу: 12.02.2018); тощо.

- ²⁹ Пасечник О. Положення національної конституції кримськотатарського народу 1917 року у контексті реалізації політико-правових поглядів Ч. Челебієва. *Національний юридичний журнал: теорія і практика.* 2014. Червень. С. 27–30; Таран П. Конституція демократичної Кримської республіки 1917 р. у проектах партії «Міллі-Фірка» та мусульманського виконавчого комітету 1917 р. *Українська орієнталістика.* 2001. Вип. 6. С. 56–61; Хаяли Р. И. Политико-правовая концепция культурно-национальной автономии «поколения 1905 года». *Вестник Адыгейского государственного университета.* Серия 1: Регионоведение: философия, история, социология, юриспруденция, политология, культурология. 2015. № 4 (167). С. 195–199; Хаяли Р. И. Влияние политических процессов на эволюцию крымскотатарской политico-правовой мысли в вопросе государственного статуса Крыма (январь–июнь 1918 г.). *Актуальні проблеми політики.* 2014. Вип. 53. С. 356–365; тощо.
- ³⁰ Кирилов Т. Н. Традиции крымскотатарской литературы и печати (Период I Крымскотатарского Курултая). Симферополь: Медиацентр им. И. Гаспринского, 2017. 179 с.; Юксель Г. З. Крымскотатарская пресса конца 1910-х — начала 1930-х годов: организационно-функциональный и идеино-содержательный аспекты. Монография. Симферополь: КРП «Издательство «Крымучпедгиз», 2014. 170 с.; тощо.
- ³¹ Головченко В. Кримськотатарський національно-визвольний рух: партійний вимір. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса.* 2011. Вип. 5. С. 260–275; Хаяли Р. Крымскотатарские политические партии: генезис, эволюция, ликвидация (1917–1928 гг.) / Последняя рукопись Сабри Айвазова. Дело партии «Милли Фирка». Документы свидетельствуют. Из серии «Рассекреченная память». Крымский выпуск. Т.1. / под общ. ред. В. В. Пшеничного и др; сост. А. В. Валякин, Р. И. Хаяли. Симферополь: Издательство «ДОЛЯ», 2009. С. 117–140; тощо.
- ³² Бекмамбетова Э. М. Крымскотатарские женщины и культура Крыма в первой половине XX века — до 1941 г. *Вестник Казанского государственного университета культуры и искусства.* 2015. № 2–2. С. 19–22; Чубукчиева Л. З. Крымскотатарские женщины — делегаты I Курултая 1917 года. *Культура народов Причерноморья.* 2011. № 199, Т. 1. С. 82–85; Чубукчиева Л. З. Деятельность первого мифтия Крыма Н. Челебиджихана в поддержку женского общественного движения. *Література та культура Полісся.* 2012. Вип. 69. С. 173–181; Шем'ї-заде А. Женщины в крымскотатарской революции начала XX века. *Сайт «Майдан».* 03.10.2012. URL: <http://maidan.org.ua/arch/krym/1331394426.html> (Дата доступу: 12.02.2017) тощо.
- ³³ Гарчев П. Курултай и Центральная Рада. Амет Озенбашлы — видный общественно-политический деятель Крыма, писатель-публицист. Годы, люди, судьбы: материал международной научной конференции. Симферополь: Крымучпедгиз, 1999. С. 56–61; тощо.
- ³⁴ Папакін А. Татарські військові формування у Криму в листопаді 1917–січні 1918 рр. *Весна історія Лівнічного Причорномор'я та Таврії. Науковий збірник:* матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції 6–7 жовтня 2011 року, м. Севастополь. К., 2011. С. 349–352.
- ³⁵ Кандим Ю. Не заросте травою поле бою... Ічня: ПП «Формат», 2016. 363 с.
- ³⁶ Зарубин В. Г., Зарубина А. А. Джaffer Сейдамет. Штрихи к портрету. *Историческое наследие Крыма.* 2006. № 12–13. URL: <http://a-pesni.org/grvojna/bel/a-sejdmet.php> (Дата доступу: 01.11.2019).
- ³⁷ Урсу Д. П. Бекир Чобан-заде. Жизнь. Судьба. Эпоха. Симферополь: Крымучпедгиз, 2004. 276 с.

видрукувані в Криму мемуари і публіцистика національних діячів, в тому числі про-відніх — Д. Сейдамета³⁸ і А. С. Айвазова³⁹.

Після 1991 р. було оприлюднено декілька збірників документів, які дають певне уявлення про долю кримських татар у період війн та революцій 1917–1920 рр. Насамперед, варто загадати збірник «Крымскотатарское национальное движение в 1917–1921 гг.»⁴⁰ (1993 р.), укладений О. Зарубіним. У ньому зібрано документи, які висвітлюють активність масового національного руху, діяльність органів кримськотатарського самоврядування, національної еліти та їхніх опонентів. Попри невеликий обсяг збірника, представлений в ньому матеріали представляють досить різnobічно історію кримських татар у період війн і революцій. Кілька важливих документів (національна конституція, звернення татарського національного уряду, програма кримськотатарської національної партії «Міллі-Фірка») було оприлюднено у збірнику «Крымскотатарское национальное движение»⁴¹ (1992), укладеному М. Губогло і С. Червонною. Низка документів про активістів та лідерів національного руху, репресованих за сфабрикованою справою «контрреволюційної організації «Міллі-Фірка», міститься у збірнику документів та дослідницьких матеріалів «Последняя рукопись Сабри Айвазова. Дело партии «Милли Фирка». Документы свидетельствуют»⁴² (2009), укладеному А. Валякіним і Р. Хаялі. Блок важливих джерел про політичну активність кримських татар у революційний період оприлюднений у збірнику документів і матеріалів «Гражданская война в России и мусульмане. Сборник документов и материалов»⁴³ (2014), укладеному С. Ісхаковим.

Попри позитивні зрушенння в історіографії у вивченні кримськотатарського національного руху у 1917–1920 рр. все ж є потреба у створенні дослідження, яке б цілісно і з сучасних методологічних позицій висвітлило цю тему. Для досягнення цієї мети необхідно продовжити роботу з виявлення та оприлюднення джерел, розкиданих по

³⁸ Сейдамет Кырымэр Д. Некоторые воспоминания / Пер. с турец. Ш. Абдурамановой. Полуостров.2009. № 1–37; 2010. № 1–7; Сейдамет Д. Мои воспоминания и беседы с маршалом Пильсудским / Сейдамет Д. Публицистика: малоизвестные статьи / сост. Куршутов Т. Н. Симферополь: КРП «Издательство «Крымучпедгиз», 2012. С. 71–83; Millet cevherleri. Noman Çelebicihan, Cafer Seydahmet, Hasan-sabri Ayvazovm Habibullah Odabaş, Osman Murasov, Cemil Kermençikli, Abdurahman Qadrizade: літ.-публіц. твори, які були надрук. у газ. «Міллєт» в 1917–1920 рр.: хрестоматія / упоряд. Т. Н. Кирилов; ред.: І. А. Керімов, У. Едемова. Сімферополь: Кримнавчпреддержвидав, 2012. 703 с.

³⁹ Айвазов А. С. История национального контрреволюционного движения в Крыму (рукопись Айвазова Асана Сабри). Начато 1937 г. Окончено 1938 г. (58 листов) / Последняя рукопись Сабри Айвазова. Дело партии «Милли Фирка». Документы свидетельствуют. Из серии «Рассекреченная память». Крымский выпуск. Т. 1. / под общ. ред. В. В. Пшеничного, Р. Н. Лесюка, С. В. Лунина, И. И. Полякова; сост. А. В. Валякин, Р. И. Хаяли. Симферополь: Издательство «ДОЛЯ», 2009. С. 25–114.

⁴⁰ Зарубін А. Кримськотатарське національне движение в 1917–1921 гг. Сборник документов. Вопросы развития Крыма. Вып. 3. Симферополь: Таврия, 1996. 98 с.

⁴¹ Губогло М. Н. Червонна С. М. Крымскотатарское национальное движение: в 2 тт. Т. II Документы. Материалы. Хроника. М., 1992. 339 с.

⁴² Последняя рукопись Сабри Айвазова. Дело партии «Милли Фирка». Документы свидетельствуют. Из серии «Рассекреченная память». Крымский выпуск. Т. 1. / под общ. ред. В.В. Пшеничного, Р.Н. Лесюка, С.В. Лунина, И.И. Полякова. Составители А.В. Валякин, Р.И. Хаяли. Симферополь: издательство «ДОЛЯ», 2009. 352 с.

⁴³ Гражданская война в России и мусульмане. Сборник документов и материалов / сост., предисл. и примеч. С.М. Исхаков. Москва: Центр стратегической конъюнктуры, 2014. 816 с.

архівах Криму і України загалом, Росії, Туреччини та інших країн. Для українських дослідників це завдання обтяжується позанауковими факторами — тимчасовою окупацією АР Крим і Севастополя і ускладненням доступу до архівосховищ на контролюваних Росією територіях.

Важливою групою джерел є справи каральних органів СРСР, які стосуються репресованих кримськотатарських діячів-учасників подій 1917–1920 рр. У Галузевому державному архіві СБУ зберігається літерна справи «Контрреволюційної організації «Міллі-Фірка» в Криму» — 10 томів. Серед цих матеріалів нами у співпраці з працівниками архіву було виявлено і підготовлено до друку важливі документи, створені безпосередньо у період війн і революцій та вилучені ОДПУ у жертв переслідувань наприкінці 1920-х рр. Вони дозволяють суттєво уточнити і розширити наші уявлення про націетворення і визвольну боротьбу кримськотатарського народу, зокрема про персональний склад органів національного самоврядування, партійне будівництво, і етнополітичну ситуацію в Криму загалом у перші роки після падіння імперії Романових. Однією з цікавих знахідок є матеріали слідчої комісії Курултаю щодо підрахунку людських жертв та матеріальних збитків, спричинених більшовицьким вторгненням. До того документи комісії були відомі лише фрагментарно і у радянській історіографії в 1930-х рр. навіть стверджувалося, що вони не збереглися. Їхнє вивчення дозволяє поглибити знання про процес насильницького встановлення ліворадикалами свого режиму в Криму на межі 1917–1918 рр., спровокований їхніми діями міжетнічний конфлікт, перебіг антибільшовицького повстання кримських татар у гірському Криму, уточнити датування дій Кримської групи військ УНР. Становлять інтерес і показання під час слідства у справі «Міллі-Фірка» кримськотатарських діячів. Звісно, вони є дуже специфічними джерелами, бо інформація, яка в них міститься, давалася під тиском і в умовах боротьби за свободу або життя. Втім, за належного критичного ставлення, вони можуть розкрити чимало особливостей процесу трансформації кримськотатарського соціуму у 1917–1920 рр. Під цим кутом зору цікавими є як показання лідерів національного руху, наприклад, члена першого національного уряду І. Озенбашли чи члена президії Курултаю Д. Аblaєва, так й активістів середнього і низового рівнів — стенографа Курултаю А. Хусні чи А. Одобаша.

Надзвичайно важливою частиною, представлених у книзі документів є переклади російською мовою 4-х із 20 протоколів Першого Курултаю і витяги ще з двох, з кримськотатарської їх переклали для потреб ОДПУ у 1920-х рр. Ці тексти не є досконалими, як з огляду на стан записів, з якими працював перекладач, так і, ймовірно, через можливі окремі неточності при перекладі. При роботі з документами кидаються у вічі, наприклад, помилки у написанні прізвищ, є, за визнанням перекладача Забєлева, певні логічні чи граматичні розриви у реченнях та частинах тексту. Однак, ці вперше представлені публіці протоколи, допомагають уточнити низку важливих моментів у діяльності органів національного самоврядування та вирішити деякі історіографічні проблеми. Так у різних дослідженнях вказується різна кількість депутатів Курултаю (від 64 до 79) і жінок-депутатів (найчастіше неточно вказується — 4 особи), по-різному трактується суть Кримськотатарських основних законів (національна конституція чи конституція КНР) тощо. Для оприлюднення нами відібраних протоколів першого засідання Курултаю як національних установчих зборів (9 грудня 1917 р.), 20-го, останнього, засідання конституанті, яке переросло у перше засідання національного парламенту (26 грудня 1917 р.) і на якому було сформовано перший склад національного уряду, 18 і 19-го засідань, де розглядалося жіноче питання і ухвалювалася револю-

ційна для мусульманського Сходу стаття Кримськотатарських основних законів про рівноправ'я жінок і чоловіків. Безсумнівний інтерес становлять і витяги з протоколів Курултаю, в яких зафікована інформація мандатної комісії конституанті про персональний склад Курултаю. Переклади протоколів Курултаю до окупації Криму зберігалися в архіві Головного управління СБУ в АР Крим. Їхні відскановані копії є в особистому архіві автора-укладача книги і тепер ці зображення за допомогою QR-кодів стануть доступними всім дослідникам і шанувальникам історії.

Попри важливість представлених у документальній частині книги матеріалів, частина з яких є унікальною, все ж вони не висвітлюють у всій повноті та складності кримськотатарський національний рух у 1917–1920 рр. При огляді історіографії нами також було з'ясовано, що сучасної спеціальної монографії, яка б розглядала цю проблематику також немає. Ці обставини примусили нас відмовитися від ідеї написання лише вступної статті до документальних матеріалів. Натомість було вирішено, спираючись на раніше оприлюднені дослідження автора-упорядника, залучення нових джерел та здобутків історіографії, представити на суд читацької аудиторії книгу, яка б поєднувала наративну, історико-аналітичну та документальну частини. На нашу думку, це дасть змогу читачеві більш «стереоскопічно» побачити процеси Кримськотатарської революції 1917–1919 рр. та діяльності національного руху у серпні 1919–1920 рр. після її насильницького припинення денікінським режимом.

Запропоноване дослідження, не претендує на всебічне висвітлення кримськотатарського національного руху у період війн і революцій. Проте воно прагне надати читачеві картину основних подій та процесів, які відбувалися всередині цього руху, які впливали на нього та на які впливав він сам. Отже об'єктом дослідження є історія кримськотатарського народу, а предметом — кримськотатарський національний рух у 1917–1920 рр. Верхня хронологічна межа визначається падінням династії Романових у Російській імперії та початком революційних перетворень, що створили принципово нові умови для розгортання процесів самоорганізації кримських татар, а нижня — встановленням наприкінці 1920 р. комуністичного режиму в Криму, з включенням його на десятиліття до структури жорстко централізованої держави з центром у Москві. При написанні роботи, окрім загальнонаукових, використовувалися конкретно-історичний, історико-генетичний та історико-порівняльний методи дослідження.

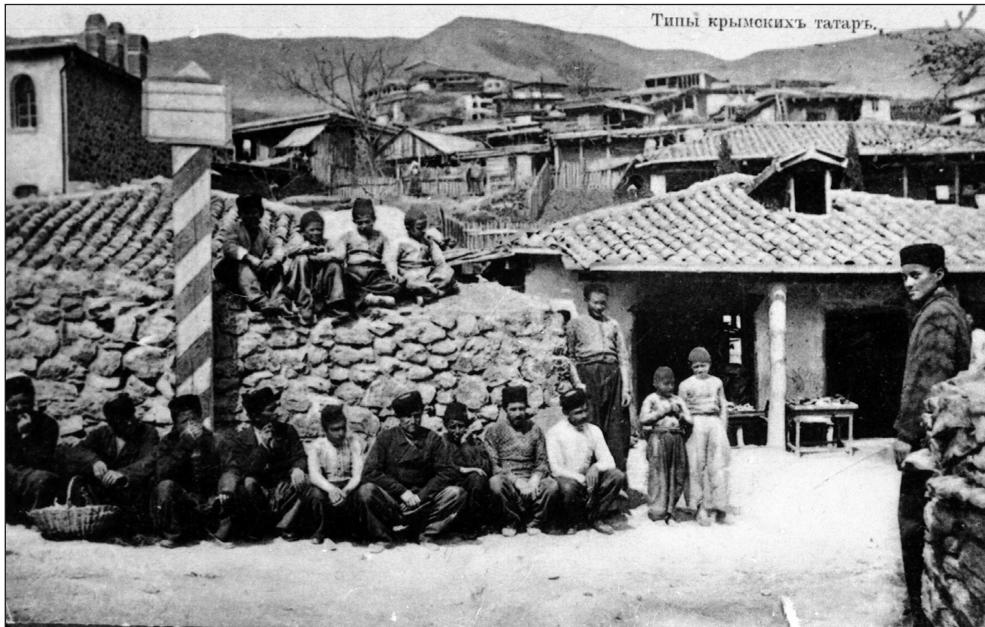
Глава 1

Перша фаза Кримськотатарської революції: розгортання масового національного руху та виникнення системи органів національного самоврядування кримських татар (весна–осінь 1917 року)

1.1. Причини та передумови Кримськотатарської революції 1917–1919 рр.

Історичною батьківщиною кримських татар є Крим. На його території вони сформувалися як самобутній етнос, мали у середньовіччі та ранньомодерний час державність. Виникнення кримськотатарського народу відбулося завдяки консолідуючій ролі тюркських мови та культури, спільній релігії — ісламу, династії Гераїв. У процесі його етногенезу, який потребує подальшого вивчення, брали участь як, насамперед, тюркські етнічні групи (хазари, печеніги, торки, половці, ногаї тощо), почасти монголи, так і іноетнічні спільноти Кримських гір та узбережжя (частково християнське середньовічне грецьке/ромейське, готське, аланське населення), меншою мірою Кавказу (черкеси), ймовірно, Південної (італійці) і Східної (слов'яни) Європи. У результаті декількасотлітніх процесів змішування, асиміляції, аккультурації на межі Великого Степу, Східної Європи та Середземномор'я виник новий тюркський етнос, який грав і грає особливу роль в історії Кримського півострова. Він складався з трьох субетносів — південнобережних яли бойлю, гірських татів, та степовиків ногаїв. Попри мовно-культурні (говір яли бойлю був огузьким — близьким до мови османів чи турок-сельджуків — на відміну від переважно кипчацького в інших кримських татар тощо), господарські (по лінії землеробство-номадізм), антропологічні (європеїдність горян та жителів узбережжя та наявність монголоїдних рис у частині степовиків) та інші відмінності етнографічних груп в останній період історії держави Гераїв можна говорити про існування кримськотатарського народу.

Територія Криму в XV–XVIII ст. була ядром Кримського ханства, в межах якого розвивалися кримськотатарські мистецтво, література та культура і менталітет загалом. У 1783 р. Російська імперія у порушення Кючук-Кайнарджийського мирного договору анексувала цю державу, що мало катастрофічні наслідки для кримськотатарського народу. В його історичній пам'яті 1780–1880-ті рр. залишилися як «чорне століття». Знищення кримської державності, різка зміна соціокультурних стандартів — фактич-

Кримськотатарське селище. Початок ХХ ст. ЦДКФФА України ім. Г.С. Пшеничного

но, примусовий та швидкий за історичними мірками перехід із одного цивілізаційного простору в інший, обмеження у релігійній та культурній сфері, масове обезземелення селян, інтенсивна колонізація Криму, «вичавлювання» за його межі або репресії до нелояльних елітних груп та адміністративно-поліцейський тиск Російської імперії загалом призвели протягом кінця XVIII — поч. ХХ ст. до шести хвиль масової міграції кримських татар до Османської імперії. Щодо їх вкрай деструктивного впливу на корінний народ Криму зазначимо, що лише у 1860–1862 рр. (ця міграційна хвиля почалася ще під час Кримської війни) з Батьківщини виїхало понад 192 тис. кримських татар¹, що складало практично дві третини від їх загальної кількості. До речі, ця цифра майже однакова з кількістю депортованих у 1944 р. У царські часи значна частина переселенців гинула в дорозі або у нових місцях поселення. Частина через труднощі облаштування в імперії Османів поверталася назад і нерідко поповнювала лави безземельних.

Однією з найбільших соціальних проблем у кримських татарам, насамперед селян, була втрата землі через її адміністративне вилучення, коли великі масиви кримської землі імперська влада роздавала російським вельможам і вони виганяли селян через відсутність потрібних за російським законодавством документів на наділи. Значну кількість землі було втрачено через масові виїзди, коли власники мусили продавати її за безцінь чи просто залишати. На пізніших етапах додався капіталістичний спосіб обезземелення через неможливість повернути кредити. У результаті із 600 тис. десятин казенної землі, яка перебувала у користуванні кримських татар-землевласників

¹ Балагура О. В., Прохоров Д. А., Тур В. Г. Исторические особенности и современные проблемы этнокультурных и этнополитических процессов в Крыму: монография / Под общ. ред. д.и.н. А.И. Айбабина. Симферополь: Антиква, 2012. С. 30.

на поч. XIX ст., через сто років лишилося лише 145 тис.² Так само скоротилися з поч. XIX ст. до 1917 р. у понад три рази — з понад 300 тис. до 87,6 тис. десятин — розміри вакуфного землеволодіння. А ті вакуфні майно та кошти, які залишилися в розпорядженні кримських мусульман, нерідко використовувалися не стільки на користь всієї умми, скільки для задоволення потреб вузького прошарку духовенства або взагалі за розсудом імперської адміністрації. Рухоме і нерухоме майно, кошти, передані у вакуф, виводилися згідно із мусульманським правом — шаріатом — на благодійних підставах із приватновласницького обігу, вважалися власністю мусульманської громади і використовувалися для утримання культових (мечетей, текіє) та навчальних (початкових — мектебів, вищих — медресе) закладів, благодійних організацій.

Частина відповідальності за скорочення вакуфного майна разом із царською адміністрацією лежить і на мусульманському духовенстві. Російська імперія всупереч ісламській традиції перетворила його у окремий стан та на законодавчу рівні з середини XIX ст. розглядalo вакуфи як майно духовенства. Як і на багатьох інших підкорених територіях царська влада в Криму для контролю за новим володінням та підтримання соціального порядку використовувала знать, на яку було поширено права і привileї російського дворянства, та духовенство. У 1794 р. імператриця Катерина II оголосила про утворення Таврійського магометанського духовного правління (далі — ТМДП) та призначила першого муфтія. Проте реально ТМДП почало діяти лише у 1832 р. Документ, який регламентував його діяльність, з'явився у 1831 р., коли імператор Микола I затвердив «Положення про Таврійське магометанське духовенство і справи, які підлягають його віданню». Згідно з ним, мусульманське духовенство ділилося на вище та парафіяльне. До першого належали: муфтій (духовний глава мусульман Таврійської та західних губерній імперії, голова ТМДП), каді-аскер (помічник муфтія) та сімферопольський, євпаторійський, перекопський, федосійський, ногайський (пізніше — ялтинський) повітові кадії³. До парафіяльного духовенства належали: хатіби (проводили п'ятничні богослужіння), імами, мулли (проводили щоденні богослужіння), муедзіни (закликали до обов'язкових щоденних молитов), мудеріси (завідувачі медресе), оджі (нижча категорія духовенства) тощо. До 1912 р. займати духовні посади могли лише представники духовного стану за народженням.

Згідно з положенням 1831 р. юрисдикція ТМДП розповсюджувалася окрім Таврійської на Віленську, Волинську, Гродненську, Ковенську, Курляндську та Мінську губернії. Тобто воно мало обслуговувати потреби мусульман Литви, Білорусі, України та Польщі, більшість яких складали литовські татари (інші назви — польсько-литовіскі, польські татари, татари-липки). До сфери компетенції Таврійського муфтія і духовного правління належали: випробування претендентів на парафіяльні посади на знання ісламського віровчення, нагляд за духовенством та правильністю релігійних обрядів, будівництво і ремонт мечетей, укладання шлюбів, вирішення майнових та родинних суперечок між мусульманами, управління вакуфами, ведення метричних книг духовенством тощо.

² Балагура О. В., Прохоров Д. А., Тур В. Г. Исторические особенности и современные проблемы этнокультурных и этнополитических процессов в Крыму: монография / Под общ. ред. д.и.н. А. И. Айбабина. Симферополь: Антиква, 2012. С. 36.

³ Ислам в Крыму: Очерки истории функционирования мусульманских институтов / [Бойцова Е. В., Ганкевич В. Ю., Муратова Э. С., Хайдаринова З. З.]. Симферополь: Элинью, 2009. 432 с.

ТМДП було частиною державного апарату Російської імперії. Структурно воно входило до МВС і безпосередньо підлягало Департаменту духовних справ іноземних сповідань. Відповідно обрання і призначення на посади у муфтяті відбувалися під жорстким контролем імперської адміністрації або безпосередньо нею. Цікаво, що якщо в інших регіонах імперії Романових муфтій призначався міністром внутрішніх справ, то на відміну від них Таврійський муфтій протягом багатьох десятиліть обирається зібранням мусульман, а за посередництва міністра лише затверджувався імператором⁴. У виборах мали право брати: вище мусульманське духовенство, старші із парафіяльних чинів (хатіби, імами і мулли губернського і повітового міст), мурзи всієї губернії та голови волостей або по одному кандидату від волості. Під наглядом керівництва губернії вони обирали трьох кандидатів на посаду муфтія. Список із характеристиками кандидатів Таврійський губернатор передавав у Петербург, де після бюрократичних процедур імператор затверджував своїм указом муфтія. Проте навіть ця обмежено демократична процедура виборів була скасована законом 1891 р. «Про порядок заміщення посад Таврійського муфтія і каді-аскера». Відтоді міністр внутрішніх справ Росії призначав на ці найвищі у ТМДП посади «магометан духовного звання» чи «магометан дворян», а імператор затверджував. Одним із нововведень, які суттєво скоротили компетенцію ТМДП, було створення у 1885 р. Особливої комісії з вакуфів, яка підпорядковувалась МВС, відтоді розпорядждалася вакуфами і утримувалася за доходи з них. Керівник цієї «тимчасової» структури, яка насправді проіснувала до 1917 р., призначався російською владою.

Навіть у період, коли мусульманська еліта Криму висувала трьох претендентів на посаду муфтія, губернська влада намагалася тримати цей процес під контролем і впливати на нього. Одним з низки негативних результатів такої кадрової політики Російської імперії став кричущий випадок зі знищеннем у 1833 р. старовинних манускриптів, які мали неабияку культурно-історичну цінність. З ініціативи муфтія Сейт-Джеміль Ефенді і за підтримки Таврійського губернатора кадіаскер Осман-Ефенді в процесі збирання матеріалів про вакуфне землеволодіння забирає у представників духовенства і рядових мусульман Таврійської губернії «шкідливі для них і загального спокою рукописи». За наказом міністра внутрішніх справ губернатор і муфтій знищили їх⁵.

Російська колоніальна політика у XIX ст. негативно відбилася не тільки на соціально-економічному та морально-психологічному стані кримськотатарського народу, а й на освітньому. За першим Всеосійським переписом 1897 р. кримські татари були за рівнем писемності у середині другого десятка у списку етносів та етнічних груп Криму. Це був результат еміграції найбільш активної та освіченої частини населення, різкого скорочення кількості мечетей та вакуфів, які підтримували конфесійну освіту кримських татар. А конфесійні мектеби та медресе, які у др. пол. XIX ст. все ще були основними формами навчальних закладів кримських мусульман, не мали у своїх навчальних програмах загальноосвітніх предметів, російської і західноєвропейських мов. Знань приписів Корану, вміння його читати арабською мовою та писати нею, набутих у мектебі, було вже

⁴ Ислам в Крыму: Очерки истории функционирования мусульманских институтов / [Бойцова Е. В., Ганкевич В. Ю., Муратова Э. С., Хайдаринова З. З.]. Симферополь: Элинъ, 2009. С. 144.

⁵ Кричинский Арслан. Очерки русской политики на окраинахъ. Ч. 1: Къ исторіи религіозныхъ притеснений крымскихъ татаръ: Прил.: Секретные документы. Баку: Союз мусульманской трудовой интеллигенции, 1919. URL: <http://www.leylaemir.org/history-page/arslan-krichinsky/arslan-krichinsky-essays.php> (Дата доступу: 12.11.2019).

очевидно не достатньо для хлопців, щоб відповідати на виклики модернізації, бути конкурентноспроможними в умовах XIX ст. А для кримськотатарських дівчат вважалося достатнім взагалі лише вміння читати. Історик В. Ганкевич зробив висновок, що до другої половини XIX ст. конфесійні мектебе «вже вичерпали себе, залишаючись даниною релігійним традиціям», вони часто «каличили вихованців, як духовно і морально, так і фізично»⁶. Відкриття російсько-татарських училищ та учительської школи в Криму за часів реформ Олександра II сприяло певною мірою підвищенню освітнього рівня кримських татар, але ці навчальні заклади через їх русифікаторські завдання негативно впливали на збереження кримськотатарської ідентичності.

Важке соціальне становище більшості кримських татар, низький освітній рівень багатьох з них, широке розповсюдження архаїчних поглядів призводили до проблем з гігієною та здоров'ям. Органи самоврядування в Криму обговорювали питання «вимирання» кримських татар. На початку ХХ ст., після останньої масової міграції, кримські татари за показником природного приросту населення були на одному з останніх місць в Криму, а за рівнем смертності на одному з перших.

Пригнічений стан кримськотатарського народу в імперії Романових об'єктивно гостро ставив завдання його соціального і національного визволення, прискорення процесів перетворення на модерну націю. Провідну роль у їх реалізації, модернізації освітньої, політичної та інших сторін кримськотатарської спільноти наприкінці XIX — на початку XX ст. відіграла різночинна національна інтелігенція. А розпочався процес кримськотатарського відродження, тобто становлення модерної етносциї, у 1880-х рр.

Особливу роль у розвитку та просвіті кримськотатарського народу відіграв видатний просвітник тюрко-мусульманського світу, реформатор, педагог, видавець, письменник і громадсько-політичний діяч І. Гаспринський (1851–1914). Він створив 1883 р. у Бахчисараї газети «Терджиман–Переводчик» («Перекладач»), яка понад два десятиліття була єдиним періодичним виданням мусульман Російської імперії та мала передплатників за її межами, активно популяризував новий звуковий метод викладання «усул-і джедід», боровся за права жінок — і все це мало масштабні та довготривали наслідки для кримських татар і мусульманського світу загалом. Так пропаганда нового методу викладання призвела не тільки до поширення просвіти серед мусульман, а й до появи ідеології та руху джадидізму, спрямованих на модернізацію способу життя та світосприйняття мусульман через поєднання європейських і мусульманських цінностей, боротьби з відсталістю та кадімізмом («усул-і кадім» — старий метод). І. Гаспринський не тільки пропагував ідеї джадидізму на сторінках «Терджимана», а й випускав новометодні підручники та посібники, заснував у Бахчисараї наприкінці XIX ст. новометодні школи для хлопців та дівчат. Цікаво, що після понад двох десятиліть боротьби кримськотатарської інтелігенції у 1909 р. ТМДП видало документ згідно з яким всі мектеби стали новометодними⁷. Зусиллями видатного кримськотатарського просвіт-

⁶ Ганкевич В. Ю. Очерки истории крымскотатарского народного образования (реформирование этноконфессиональных учебных заведений Таврической губернии в XIX — начале XX века). Симферополь: Таврия, 1998. С. 34.

⁷ Ганкевич В. Ю. Очерки истории крымскотатарского народного образования (реформирование этноконфессиональных учебных заведений Таврической губернии в XIX — начале XX века). Симферополь: Таврия, 1998. С. 119.

ника маленьке місто Бахчисарай вже наприкінці XIX ст. перетворилося на один з провідних центрів інтелектуального життя тюрків і мусульманського світу.

I. Гаспринський наприкінці XIX — на початку ХХ ст. став провідною постаттю для культурницького періоду кримськотатарського національного руху. Хоча його вплив на формування модерної національної свідомості кримських татар був дещо неоднозначним. У своїй довгій та багатогранній діяльності I. Гаспринський, здебільшого працюючи в Криму і зокрема на користь кримських татар, переважно наголошував на понадетнічних цінностях та ідеях, прагнув сприяти в різні періоди формуванню надетнічних спільнот — російських мусульман, мусульман, тюрків. Навіть відоме газети «Терджиман» — «Єдність у думках, мові і діях» — стосувалося всієї тюркської спільноти, а не лише кримських татар. Непересічний діяч кримськотатарського руху А. С. Айвазов дещо загострено, на нашу думку, описав проблему ставлення бахчисарайського просвітника до формування модерної національної свідомості кримських татар: «Гаспринський у пробудженні мусульман в Росії грав не малу роль, але для Криму він майже нічого не зробив. Правда у відкритті ново-методних шкіл та реорганізації старих його заслуга велика»⁸. Той самий А. С. Айвазов вважав, що I. Гаспринський з 1883 по 1894 р. був русофілом-монархістом, з 1894 р. по 1909 р. — панісламістом, з 1909 р. і до смерті — пантюркістом⁹. Сучасні дослідники навіть називають його «засновником російського тюркізму»¹⁰. Але поза сумнівом, діяльність просвітника з Бахчисарай об'ективно створювала підґрунтя для виникнення нових інтелектуальних і політичних еліт тюркських народів Російської імперії, створення їхніх освітніх, громадських і політичних організацій. На межі XIX–XX ст. у Криму почали виникати мусульманські благодійні організації — товариства допомоги бідним мусульманам. Ці перші національні громадські організації відіграли помітну роль у суспільному житті кримських татар до революції 1917 р.

Перші кроки до політизації та радикалізації кримськотатарського національного руху пов'язані з діяльністю громадсько-політичного діяча, педагога Асана Нури (? — 1903). А. С. Айвазов охарактеризував його, як «батька національної і націоналістичної течії в Криму». Цей уродженець с. Ай-Василь під Ялтою виїхав після Кримської війни до Туреччини, де отримав освіту та включився в процес конституційного реформування імперії Османів в колі соратників Мідхат-паші. Після повернення в Крим агітував кримських татар припинити еміграцію, переконував I. Гаспринського видавати газету татарською мовою. На відміну від останнього вів протицаристську та антиурядову пропаганду, за що його переслідували влада Російської імперії. Фактично, його діяльність засвідчила появу типу кримськотатарського революційного діяча. У 1898–1907 рр. діяла заснована ним відносно нечисленна підпільна організація «Неджат» («Спасіння»), метою якої було створення в Криму «самостійної нейтральної рес-

⁸ Айвазов А. С. История национального контрреволюционного движения в Крыму (рукопись Айвазова Асана Сабри). Начато 1937 г. Окончено 1938 г. (58 листов). Последняя рукопись Сабри Айвазова. Дело партии «Милли Фирка». Документы свидетельствуют. Из серии «Рассекреченная память». Крымский выпуск. Т.1. / под общ. ред. В. В. Пшеничного и др.; сост. А. В. Валякин, Р. И. Хаяли. Симферополь: Издательство «ДОЛЯ», 2009. С. 35.

⁹ Там само. С. 35.

¹⁰ Гилязов И. Тюркизм: становление и развитие (характеристика основных этапов): учебное пособие для студентов-туркологов. Казань: Казанский государственный университет, 2002. С. 14.

публіки, подібної до Швейцарії, під заступництвом європейських великих держав»¹¹. Ця ідея відродиться у період Кримськотатарської революції 1917–1919 рр., хоча буде сприйматися неоднозначно навіть у кримськотатарському середовищі.

Про перехід від культурно-просвітницького до політичного етапу творення модерної кримськотатарської нації можна говорити з періоду Російської революції 1905–1907 рр. та появи двох політичних течій національного руху — ліберально-демократичної та лівої радикально-демократичної чи національно-революційної. На чолі першої у 1905 р. очікувано опинився І. Гаспринський.

Навесні 1905 р. у Сімферополі відбулася нарада представників мусульманських громад Криму, яка мала характер установчого з'їзду¹² і вирішила подати петицію до уряду у Санкт-Петербурзі. Спеціальна комісія, обрана на нараді, у присутності вищого мусульманського духовенства виробила текст цього документу з пропозиціями щодо поширення прав і свобод на мусульман Росії загалом і кримських татар зокрема, вирішення проблем національної освіти, наділення безземельних селян правом використання сільськогосподарських угідь тощо. Особливий інтерес становлять пропозиції обирати керівництво ТМДП всіма віруючими мусульманами Криму, ліквідувати тимчасову комісію з вакуфів, як дискредитовану розкраданнями та неефективністю, та підпорядкувати всі сімейно-родинні і спадкоємні справи кримських татар органам ТМДП з правами спеціальної судової установи¹³. Через 12 років багато з цих питань знову постануть на порядок денний. А у 1905 р. вони не були вирішенні не тільки через політику влади Російської імперії, а й через протидію вищого мусульманського духовенства в Криму. Воно намагалося дискредитувати петицію, розроблену представниками мусульманських громад, і запропонувало владі альтернативний документ, який передбачав довічне обрання Таврійського муфтія винятково кримськотатарським двоєнством і мусульманським духовенством.

Водночас, кримськотатарська делегація навесні 1905 р. виїхала з текстом першої петиції до Санкт-Петербургу, де не тільки провела переговори з представниками центральної влади, а й налагодила контакти з подібними делегаціями від деяких інших тюрко-мусульманських народів імперії. Невдовзі ці контакти було продовжено. Кримські діячі у серпні 1905 р. у Нижньому Новгороді взяли участь у роботі нелегального першого з'їзду російських мусульман, на якому було утворено ліберально-демократичну організацію «Бутюонрусіє Іттіфак ель-муслімін» («Всеросійський союз мусульман», скорочено — «Іттіфак ель-муслімін»). І. Гаспринський головував на цьому з'їзді та увійшов до керівних органів цього політичного об'єднання. Восени 1905 р. делегати першого з'їзду «Іттіфак ель-муслімін» провели в Криму всекримський форум та організаційне зібрання її кримських членів. На першому вирішували на базі ліберальних принципів питання релігійного, економічного і освітнього характеру, ухвалили

¹¹ Айазов А. С. История национального контрреволюционного движения в Крыму (рукопись Айазова Асана Сабри). Начато 1937 г. Окончено 1938 г. (58 листов). Последняя рукопись Сабри Айазова. Дело партии «Милли Фирка». Документы свидетельствуют. Из серии «Рассекреченная память». Крымский выпуск. Т.1. / под общ. ред. В. В. Пшеничного и др.; сост. А. В. Валякин, Р. И. Хаяли. Симферополь: Издательство «ДОЛЯ», 2009. С. 32.

¹² Ганкевич В. Ю. Виникнення національно-ліберального суспільно-політичного руху кримських татар. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XX століття. Вип. 1 (4). Запоріжжя: РА “Тандем У”, 1998. С. 115.

¹³ Там само. С. 116.

підтримувати на виборах до Державної думи Росії партію конституційних демократів, а на другому утворили губернське відділення та регіональне правління «Іттіфак ель-муслімін». Серед її лідерів були міський голова Бахчисараю М. Давидович і полковник І. Муфті-заде. У січні 1906 р. у Санкт-Петербурзі відбувся другий з'їзд «Іттіфак ель-муслімін», на якому було вироблено статут та тимчасову програму, едину позицію щодо виборів до Державної думи Росії. У серпні 1906 р. влада імперії вперше і востаннє дозволила провести третій з'їзд «Іттіфак ель-муслімін», на якому організація перетворилася на партію і було ухвалено її програму. Основні положення останньої відповідали програмним вимогам всеросійської партії конституційних демократів, але до них було додано вимогу культурно-національної автономії. Активних діячів партії почали переслідувати. Однак, національно-ліберальний рух тюрко-мусульманських народів продовжив діяльність, зокрема, «Іттіфак ель-муслімін» було прийнято асоційованим членом до партії кадетів. Проте у період постреволюційної реакції діяльність «Союзу мусульман» припиняється. Український дослідник Ю. Ганкевич відзначав, що кримська філія «Іттіфак ель-муслімін» «відзначалася спроможністю до формування ідеології всього руху; інколи вона ставила на обговорення і питання, які йшли вразіз із загальною позицією партії»¹⁴.

Радикально-демократичну течію кримськотатарського руху можна поділити на два крила — «молодотатар» або «покоління 1905 року» та діячів «покоління 1908 року». Назви умовні. Дослідники, як правило, відносять до «молодотатар» кримськотатарських революційних діячів 1905–1909 рр. Вони не мали централізованої організації, а їх гуртки виникли під час революції 1905–1907 рр. і діяли у Бахчисараї, Сімферополі (Акмесджиді), Євпаторії, Феодосії, Ялті¹⁵. Неформальним центром руху був Карасубазар (нині — Білогірськ), де діяв гурток на чолі з непересічним громадським і політичним діячем, педагогом, просвітником Абдурешитом Медієвим (1880–1912). Завдяки активній позиції його було обрано у 1907 р. Карасубазарським міським головою та депутатом Державної думи. Він ініціював видання другої кримськотатарської газети «Ватан хадімі» («Слуга Батьківщини»). Серед активістів руху «молодотатар» були А. Боданинський, А. С. Айвазов, Х. Чапчакчі та інші діячі, які будуть грати важливу роль у подіях 1917 р. Ця течія не набула ще масовості, але охопила значну частину тоді нечисленної кримськотатарської інтелігенції, насамперед — вчителів.

Комплекс ідей, які пропагували «молодотатари», порівняно з підходами лібералів був радикальнішим у критиці самодержавства, політичного режиму в Росії загалом, русифікаторської політики земств і соціальних проблем. І що важливо з точки зору становлення національної ідентичності кримських татар в ідеології «молодотатар» підкреслювався національний аспект у мусульманському і тюркському контексті. Турецький дослідник Х. Киримли пише про тривимірний кримськотатарський націоналізм «молодтатар», який розглядав концептуалізовану (чітко окреслену етнографічно та географічно) кримськотатарську націю як інтегральну частину більш

¹⁴ Ганкевич В. Ю. Виникнення національно-ліберального суспільно-політичного руху кримських татар. *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XX століття*. Вип. 1 (4). Запоріжжя: РА “Тандем У”, 1998. С. 119.

¹⁵ Kirimli Hakan. The Young «Tatar» movement in the Crimea, 1905–1909. *Cahiers du monde russe et soviétique*, vol. 34, n. 4, Octobre-Décembre 1993. P. 534.

Номан Челебіджіхан

широких ісламських і тюркських світів¹⁶. Цей підхід визначив платформу для подальших форм національного руху кримських татар. У соціальних питаннях рух «молодотатар» був близький до російських соціалістів-революціонерів і соціал-демократів, які почали утворювати свої структури в Криму напередодні революції 1905–1907 рр. Через специфіку кримськотатарського суспільства, більшість якого складали безземельні та малоземельні селяни, особливо популярними були ідеї аграрного соціалізму. Кримськотатарські національні революціонери підтримували контакти із загальноросійськими соціалістичними партіями.

У момент настання в Росії постреволюційного періоду політичної реакції новий імпульс розгортанню кримськотатарського національного руху надала молодотурецька революція 1908 р. Османська імперія була близька кримським татарам історично, релігійно (султан був одночасно і духовним очільником всіх мусульман суннітів — халіфом), етнічно (наявність великої кримськотатарської діаспори у Туреччині), культурно, мовно (османська турецька мова була мовою культури та діловодства у Кримському ханстві, І. Гаспринський використав її спрощений варіант із додаванням кримськотатарських слів для створення зрозумілої тюркам різного походження мови тюркі). Через це кримськотатарська молодь світську освіту отримувала до 1917 р. переважно у Османській імперії¹⁷. Після молодотурецької революції 1908 р. і відновлення у Туреччині режиму конституційної монархії студенти кримські татари утворили у 1908–1909 рр. в Стамбулі декілька організацій.

Наприкінці 1908 р., за іншою інформацією 12 січня 1909 р.¹⁸, було зареєстровано «К'ирим талебі джемієті» («Товариство кримських студентів»). Його очолив син мулли та заможного землевласника з півночі Криму, студент юридичного факультету Стамбульського університету Номан Челебіджіхан¹⁹ (1885–1918). В юності він порвав від-

¹⁶ Kirimli Hakan. The Young «Tatar» movement in the Crimea, 1905–1909. *Cahiers du monde russe et soviétique*, vol. 34, n 4, Octobre-Décembre 1993. P. 540.

¹⁷ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 1121, арк. 104.

¹⁸ Сибагутліна А. Т. Контакты тюрок-мусульман Российской и Османской империй на рубеже XIX–XX вв. М.: Институт востоковедения РАН, 2010. С. 101.

¹⁹ Челебіджіхан Номан (Челебі Челебієв — написання у російських документах, Челебієв Челебіджан) (1885–23.02.1918) — видатний кримськотатарський релігійний та громадсько-політичний діяч, перший демократично обраний Таврійський муфтій, автор національного гімуна, письменник. Народився в с. Буюк-Сонак (зникло у др. пол. ХХ ст.) Перекопського повіту Таврійської губернії у родині мулли та заможного землевласника Ібраїма Челебі. Навчався у школі рідного села, у медресе Акчора Перекопського повіту та Зинджирли медресе в Бахчисараї. У 1906 р. продовжив отримувати середню освіту в Стамбулі. Пізніше навчався на юридичному факультеті Стамбульського університету, відвідував заняття на богословському. Перший голова Товариства кримських студентів («К'ирим талебі джемієт»). У 1909 р. співорганізатор та голова кримськотатарського підпільного патріотичного товариства «Ватан» («Батьківщина»). Заарештовувався османською владою. У Туреччині почав писати прозові та поетичні твори. Став одним з основоположників сучасної кримськотатарської реалістичної літератури. У 1912 р. закінчив навчання у Стамбульському університеті та повернувся в Крим. Дописував у газету «Терджиман» про проблеми кримських татар. У 1913 р. поступив на юридичний факультет Санкт-Петербурзького психоневрологічного

носини з батьком через його несправедливе ставлення до селян-орендарів²⁰ Товариство кримських студентів у Стамбулі декларувало у статуті культурно-просвітницькі цілі. Проте під час реєстрації організації Н. Челебіджіхан пояснював чиновнику МЗС Османської імперії, що товариство не зирається обмежуватись культурно-просвітницькими завданнями, а буде сприяти боротьбі кримськотатарського народу за самоствердження та повалення царського режиму в Росії²¹. У заснуванні та діяльності Кримського студентського товариства грали помітну роль ще кілька студентів-майбутніх діячів Кримськотатарської революції, серед яких були й провідні її фігури — Д. Сейдамет (1889–1960)²² і А. Хільмі (Ільмій) (1885–1947). Але не всі учасники товариства готові були до політичної діяльності, тим більше — радикального характеру.

інституту. Невдовзі одружився з доношкою заможного Сеїт Абді Аджи з Євпаторії. З 1916 р. у російській армії. Під час війни написав майбутній національний гімн — вірш «Ант енткеммен» («Я почлявся»), який оприлюднила газета «Терджиман». 07.04.1917 заочно обраний Всеукраїнським мусульманським з'їздом у Сімферополі Таврійським муфтієм, тобто духовним лідером мусульман Криму, Литви, Білорусі, Польщі та України (татар-ліпок на Волині). Очолив ТимКМВК. Провів переговори у Севастополі з військовим міністстром О. Керенським про переведення кримськотатарських частин в Крим і утворення мусульманських частин. 5–6.08.1917 заарештовувався контррозвідкою за звинуваченням у державній зраді. Звільнений в результаті масових протестів кримських татар, підтриманих представниками українців та інших народів. 14–15.10.1917 на Всеукраїнському татарському делегатському з'їзді ввійшов до складу комісії з проведення кримськотатарських установчих зборів — Курултаю. Восени 1917 р. публічно висунув ідею перетворення Криму на автономне державне утворення із забезпеченням прав всім кримським етнічним спільнотам. У грудні 1917 р. — один з п'яти співголові Курултаю, провів найбільшу кількість його засідань. Входив до складу комісії з розробки проекту Кримськотатарських основних законів, ухвалених національними установчими зборами. 26.12.1917 обраний головою Кримськотатарського національного уряду (Директорії), директором з питань юстиції. У середині січня 1917 р. віддав без погодження з іншими керівниками та органами національного самоврядування наказ кримськотатарським військовим зайняти Народний дім (кол. Губернаторський) в Сімферополі, що було сприйнято представниками російської революційної демократії як посягання на вищу країнову владу. Кримськотатарський національний уряд не підтримав це рішення і 17.01.1917 р. підав у відставку, але продовжував виконувати обов'язки голови вищого виконавчого органу. В умовах боротьби напр. 1917–поч. 1918 р. коаліції кримськотатарських органів самоврядування і Ради народних представників Таврійської губернії з ліворадикалами шукав компроміс з більшовиками. В ході бойових дій ліворадикали захопили Сімферополь. 27.01.1917 р. його затримали та вивезли у Севастополь. 23.02.1918 під час безсудних страт був розстріляний ліворадикалими. Більшість кримських татар сприймають Н. Челебіджіхана як національного героя. Щороку в день його загибелі проводяться пам'ятні заходи.

²⁰ Елагін В. Националистические иллюзии крымских татар в революционные годы. Забвению не подлежит... (Из истории крымскотатарской государственности и Крыма). К.: Татарское книжное издательство, 1992. С. 77.

²¹ Кандім Ю. Не заросте травою поле бою... Ічня: ПП «Формат», 2016. С. 30.

²² Сейдамет Джәфер (Сейдаметов, Сейдамет Киример) (01(13).09.1889–03.04.1960) — громадський та політичний діяч, один з ідеологів та лідерів кримськотатарського національного руху, журналіст, публіцист, письменник. Народився у заможній селянській родині у с. Кизил-Таш Ялтинського повіту. Початкову освіту отримав в Криму. Вищу юридичну у Стамбулі. Серед засновників у 1908 р. Товариства кримських студентів («К'ирим талебе джемієт») і у 1909 р. підпільній організації «Ватан» («Батьківщина»). У 1911 р. оприлюднив під псевдонімом історико-публіцистичну працю «Пригноблена татарська нація мусульман» (тур. «Yirminci Asırda Tatar Milleti Mazlumesi»). Російський посол у Стамбулі домагався його арешту, тому він війшов до Франції. Вивчав у Сорбонні право, журналістику, соціальні науки. Відвідував у Парижі лекції соціаліста Ж. Жореса. У 1914 р. повернувся до Криму і продовжив підпільну діяльність. Був призваний до російської армії, закін-

Тому Н. Челебіджіхан ініціював утворення підпільної кримськотатарської організації «Ватан» («Батьківщина») та очолив її. Ця організація займалась переважно агітаційною та організаційною діяльністю. Вона поступово переносила свою активність до Криму та важливого позакримського центру кримськотатарського студентства — Одеси. В ідеях підпільників з «Ватан» провідне місце займали ідеї служіння кримськотатарському народу та національно-визвольної боротьби. Про перебіг думок Н. Челебіджіхана в той період може, зокрема, свідчити наступний епізод. Ще під час молодотурецької революції 1908 р. він попереджав кримських студентів, які хотіли включитися у бої за Стамбул на боці революціонерів, про те, що революційне військо й так користується підтримкою турків, а необхідно «готуватися до бою зі справжнім ворогом усіх тюрків — з росіянами»²³.

чив юнкерське училище і у званні прaporщика потрапив на фронт, пізніше служив у запасному полку у м. Ізмайл (Бессарабія). 07.04.1917 на Всеукраїнському мусульманському з'їзді був заочно обраний комісаром (головою) Вакуфної комісії. Заступник голови ТимКМВК. Очолював кримську делегацію на I Всеукраїнський з'їзд мусульман (14–24.05.1917, Москва), був обраний до президії форуму. У липні 1917 р. разом з А. Озенбашли проводив в Києві переговори від імені ТимКМВК з керівництвом УЦР і Генерального Секретаріату. 21–28.09.1917 очолював кримськотатарську делегацію на З'їзді народів-федералістів (Київ), був обраний до складу Ради народів. У листопаді 1917 р. — учасник її засідання в Києві. 14–15.10.1917 на Всеукраїнському татарському делегаційному з'їзді включений до татарського списку на виборах до Всеукраїнських Установчих зборів під № 1, входить до комісії з проведення виборів до кримськотатарських національних установчих зборів — Курултаю. У листопаді кримськотатарський список отримав друге місце у Таврійській губернії на виборах до Всеукраїнських Установчих зборів і Сейдамета обирають делегатом. У 1917 р. один з лідерів Татарської соціалістичної партії (Татарської партії). Засудив більшовицький переворот у Петрограді у жовтні 1917 р. Делегат I Курултаю. У грудні 1917 р. на перших засіданнях член Президії національних установчих зборів. Член комісії з підготовки проекту Кримськотатарських основних законів, який був ухвалений Курултаєм 26.12.1917. Тоді ж увійшов до Ради директорів Кримськотатарського національного уряду як директор зовнішніх та військових справ. Командував Штабом Кримських військ, який боровся із більшовиками. У січні 1918 р. вийшов до Києва, де зустрічався з керівництвом УНР. Після чого через Кавказ дістався до Стамбула, де провів переговори з керівництвом Османської імперії про підтримку у боротьбі за незалежність Криму під її протекторатом. У травні 1918 р. прибув у зайнятий німцями Сімферополь, де був змушенний змінити орієнтацію на пронімецьку. 18.05.1918 призначений Курултаєм, який оголосив себе тимчасовим загальноміжнародним парламентом, головою крайового уряду. Проте через протидію проросійських політичних сил йому не вдалося створити уряд. У червні 1918 р. став міністром закордонних справ у Кримському крайовому уряді М. Сулькевича. У липні 1918 р. у складі делегації цього уряду вийшов до Берліну, де separatno вручив німецьким урядовцям лист з пропозицією утворити незалежне нейтральне Кримське ханство під протекторатом Німеччини та Туреччини. Німецька сторона не підтримала цю ідею, але її розголос привів до кризи уряду Сулькевича та Курултаю, з якого восени 1918 р. вийшла група лівих депутатів. Восени 1918 р. залишив склад Кримського крайового уряду Сулькевича. Ймовірно, тоді ж брав участь у розробці програми партії «Міллі-Фірка». У листопаді 1918 р. обраний головою Курултаю кримськотатарського народу. У 1919 р. перебував у Туреччині, звідки був висланний османською владою, проживав у Швейцарії. Отримав повноваження від кримськотатарських органів самоврядування на участь у Паризькій мирній конференції, проте не потрапив до Паризького уряду. У 1920 р. здійснив невдалу спробу ініціювати отримання Польщею у Лізі Націй мандата на управління Кримом. У 1920–1930 рр. брав активну участь у прометеївському русі народів, які боролися за звільнення від СРСР. Проживав у Туреччині, де у 1934 р. прийняв прізвище Киример. Оприлюднив низку публіцистичних, історичних матеріалів турецькою, французькою та польською мовами. 03.04.1960 помер у Стамбулі.

²³ Кандим Ю. Не заросте травою поле бою... Ічня: ПП «Формат», 2016. С. 29.

У Стамбулі представниками «покоління 1908 року» було утворено й кримськотатарський літературний гурток «Яш-татар Язилари». Один з його організаторів А. Одабаш свідчив, що гурток «головним чином мав на меті вироблення суто кримськотатарської мови та очистки її від турецької»²⁴. Це був ще один крок до формування модерної кримськотатарської ідентичності, адже і коло І. Гаспринського, і активісти «покоління 1905 року» для друку використовували нову літературну тюркську мову, створену на основі османської турецької.

Окрім того кримськотатарська молодь мала благодійне товариство, створене для взаємодопомоги кримців, і входила до організацій учнів-російських тюрків у Туреччині²⁵, деяких пантюркістських чи пантуранських об'єднань, як, наприклад, до організації «Тюрк оджагі» («Тюркське вогнище»).

Панісламістський рух в Криму зародився, за інформацією В. Корольова, восени 1904 р. у Бахчисараї за ініціативи міського голови М. Давидовича. Про його сплеск у 1908 р. засвідчило скликання з ініціативи голови Бахчисарайської міської управи С. Кримтаєва у місті делегатського з'їзду, учасники якого закликали відібрать всі ліси та землі на користь народу, не платити податків, солдат не давати і зробити «те, що було зроблено у Туреччині» (тобто революцію). Проте, панісламістський рух до 1910 р. не був організаційно оформленим. У березні того року в мечетях і місцях проживання кримських татар з'явилися листівки організації «Совість», яка виступала за відтворення на території Росії самостійної мусульманської держави²⁶. Відділення організації існували у Бахчисараї (серед лідерів С. Кримтаєв), Карасубазарі, Алушті, Керчі, Феодосії, Старому Криму та інших населених пунктах. Більшість керівників низових організацій були вчителями татарських шкіл і мали тісні зв'язки з місцевими комітетами ПСР²⁷. Восени 1910 р. розпочалися репресії царської влади проти активістів організації «Совість».

Цікаво, що у 1911 р. поліція виявила у Каралезькій волості Сімферопольського повіту кримськотатарський гурток боністів (соціалістів), активісти якого запевняли, що влада Росії тимчасова, що російські закони та порядки не потрібні, оскільки не дозволяють жити за мусульманськими нормами. Боністи висували ідею створення «самостійного татарського ханства» і закликали підтримувати Туреччину у справі відторгнення Криму від Росії²⁸.

Російська імперська колонізація призвела не тільки до демографічних втрат кримських татар, а й до їхнього економічного розорення, соціального та політичного безправ'я, культурного занепаду. В імперії Романових їх довгий час вважали ненадійними/нелояльними підданими, що негативно впливало на статус кримських татар в етнічній ієархії цієї держави та на ставлення до них імперської адміністрації. Нові випробування принесла кримським татарам Перша світова війна. Росія вступила у неї у складі Антанти, а Туреччина восени 1914 р. приєдналася до ворожого її блоку держав на чолі з Німеччиною та Австро-Угорщиною. Влада Османської імперії спробувала викорис-

²⁴ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 1121, арк. 104.

²⁵ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 1121, арк. 131 зв.

²⁶ Королев В. Крым и Северная Таврия в 1907–1917 гг. Страницы политической истории. Симферополь: Таврия, 1995. С. 40.

²⁷ Там само. С. 41.

²⁸ Королев В. Крым и Северная Таврия в 1907–1917 гг. Страницы политической истории. Симферополь: Таврия, 1995. С. 41.

тати мусульманський фактор і халіф оголосив священну війну — джихад — Антанти. Проте це не викликало масових антиурядових акцій з боку кримських мусульман. Більше того кілька тисяч кримських татар поповнили лави російської армії після залику Таврійського муфтія. Незважаючи на це, з початком Першої світової війни царський уряд розпочав систематичну депортацію представників татарського народу, як неблагонадійного елементу, вглиб імперії. Повернутися до Криму вислані царським урядом кримські татари-піддані Османської імперії змогли лише після лютого 1917 р²⁹.

Кримськотатарський селянин поч. ХХ ст.

У соціальному плані кримськотатарський народ напередодні 1917 р. складався переважно із селян, серед яких, за різними оцінками, від 50³⁰ до 65 % були безземельними. Останній показник суттєво перевищував середньокримський показник частки безземельного селянства (40 %) і свідчив про вкрай невпорядкований соціально-економічний стан кримськотатарського селянства. Бідність кримськотатарського селянства контрастирувала ще більше на фоні ситуації у Таврійській губернії, у якій було розвинене товарне сільське господарство і більшість селян якої складали заможні та середнього достатку хазяї³¹. Порівняно нечисельними, але впливовими залишалися мурзацтво (кримськотатарське дворянство) та переважно консервативне мусульманське духовенство. Обидві ці групи слугували опорою царському режиму у кримськотатарському середовищі, хоча окремі їхні представники включилися до ліберально-реформістської чи радикально-демократичної течій національно-визвольного руху. Серед кримських татар

були помітні групи дрібної та середньої буржуазії, ремісників-напівлініпролетарів і зовсім малочисельною була група робітників. Останні, за оцінкою дослідника 1920-х рр., «були вкраплені ледь не одиницями серед робітників інших національностей»³².

Отже, на початку ХХ ст. кримськотатарський народ опинився перед низкою драматичних викликів у демографічній, суспільно-політичній, соціально-економічній та гуманітарній сферах, які ставили під загрозу його майбутнє. Одним із найбільш негативних для кримських татар результатів російської колонізації Криму була кардинальна зміна етнонаціонального складу населення, перетворення за понад 100 років корінного народу із більшості на меншину серед кримчан; втрата через масштабні міграції найбільш активної частини кримських татар, переважання вже архаїчних способів

²⁹ Бикова Т. Б. Створення Кримської АСРР (1917–1921 рр.). К., 2011. С. 36.

³⁰ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 1121, арк. 105.

³¹ Королев В. И. Таврическая губерния в революциях 1917 года (Политические партии и власть). Симферополь: Таврия, 1993. С. 5.

³² ГДА СБУ, ф. 13, спр. 1121, арк. 105.

життя у тих, хто залишився на Батьківщині, відносно низький їхній освітній рівень. Використання імперською владою мусульманських релігійних інститутів, представників духовенства і мурзацтва для реалізації імперської політики, експлуатація останніми спільніми ресурсами кримських татар позначили лінію соціального розколу всередині кримськотатарської спільноти. Накопичення суперечностей між кримськотатарським суспільством і владою Російської імперії, великороджавно налаштованою частиною російського суспільства, між значною частиною кримськотатарського істеблішменту та іншими кримськотатарськими соціальними групами створювали передумови для Кримськотатарської революції 1917–1919 рр.

В академічній науці застосування терміну «національна (національно-визвольна, національно-демократична) революція» до процесів трансформації кримськотатарського народу у період війн і революцій є дискусійним питанням. Вважаємо, що є певні підстави говорити про національно-визвольну та національно-демократичну Кримськотатарську революцію.

Коротко розглянемо саме поняття «національна революція». У загальнонауковому сенсі термін «революція» (з лат. «переворот», «обертання») означає докорінну якісну зміну, різкий стрибкоподібний перехід від одного якісного стану до іншого будь-якої органічної чи неорганічної системи. Вживання цього терміну щодо суспільних процесів почалося у XVII ст. На сьогодні існують багато визначень поняття «революція» та значна кількість класифікацій революцій.

Будь-які революції у суспільно-політичній сфері мають, як мінімум, три спільні риси: 1) насильницький характер зміни влади (або принаймні певний розрив у легітимності); 2) масову мобілізацію населення; 3) перетворення інститутів та постання нової еліти. Відповідно національну революцію можна розглядати як процес скинення іноземної/інонаціональної влади, який здійснюється активною частиною певної етнічної або національної спільноти шляхом мобілізації народних мас в ім'я реалізації права на самовизначення, захисту національних інтересів, соціальної справедливості й створення нових політичних інститутів: органів національного самоврядування, автономної чи суверенної державності. Тобто за своїм характером національна революція є національно-визвольною і часто демократичною. Також вона, буває соціально-визвольною, оскільки поруч із національними домаганнями може ставити завдання вирішення соціально-економічних проблем етносу чи нації.

Основними причинами Кримськотатарської революції 1917–1919 рр. були: 1) політичне безправ'я кримськотатарського народу; 2) соціальна експлуатація як з боку Російської імперії та її істеблішменту, так і кримськотатарської знаті та частини духовенства кримськотатарських трудящих, насамперед селянства; 3) релігійні утиスキ; 4) русифікаторська політика.

Виникненню національної Кримськотатарської революції сприяла низка фактірів, насамперед: 1) поява нової кримськотатарської еліти на межі XIX–XX ст., яка накопичувала досвід ідеологічної та практичної діяльності у сфері формування і захисту національних інтересів; 2) революції 1905–1907 рр. у Росії та 1908 р. у Туреччині, які стимулювали суспільно-політичну активність кримських татар; 3) Перша світова війна та політична, соціально-економічна, гуманітарна кризи, викликані нею, Російська революція та «весна народів Сходу Європи» 1917 р. Варто зазначити, без революції в Петрограді Кримськотатарська революція, як і абсолютна більшість інших національних революцій у 1917 р. на просторі імперії Романових, не мала шансів реалізуватися.

Загальноімперська кризова ситуація, ліквідація монархії, запровадження демократичних прав і свобод у березні 1917 р. створили соціально-психологічні, організаційно-правові та інші умови для розгортання революційних трансформацій пригноблених народів.

Завданням Кримськотатарської революції 1917–1919 рр. була всебічна модернізація суспільно-політичної, соціально-економічної та гуманітарної сфер життя кримськотатарського народу, усунення нав'язаної Російською імперією нерівноправності, подолання застарілих форм суспільних відносин, ствердження національної ідентичності, захист національних інтересів і зрештою реалізація права на самовизначення. Останнє могло здійснюватися як у формі органів національного самоврядування, так і в ініціюванні та участі в реалізації процесів створення кримської державності.

Серед факторів, які ускладнювали реалізацію завдань Кримськотатарської революції 1917–1919 рр., важливу роль відігравали структура кримського соціуму, який сформувався у процесі колонізації Російською імперією Криму, та важлива роль Кримського півострова на імперському та постімперському просторі.

У 1917 р. Кримський півострів був відносно розвиненим аграрним регіоном із кількома важливими адміністративними, промислово-ремісничими, транспортними, рекреаційними та військовими центрами, з поліетнічним населенням та високим рівнем урбанізації. Більшість його мешканців проживала в містах³³ (тобто цей показник перевищував середньоімперський орієнтовно у три рази). У Севастополі розташовувалася головна база ЧФ, що суттєво підвищувало геополітичну значущість Криму. Регіон був поліетнічним — за даними голови статистичного бюро Таврійського губернського земства М. Бененсона, у 1917 р. на його території проживало 808,9 тис. осіб 35 національностей³⁴. Унаслідок колонізації Російською імперією вага кримських татар (разом з турками) у населенні Криму зменшилась до 26,8%. Всього їх нараховувалося 217 тис. осіб. Більшість жителів Криму складали росіяни та українці — 399,8 тис. осіб або 49,4% (за цим переписом їх не розділяли). Частка українців складала, за різними оцінками, від 8,5 до 12,4% кримського населення³⁵, тобто від 68,8 тис. осіб до 100,3 тис. осіб. Іншими помітними етнічними спільнотами Криму були: євреї (разом з кримчаками) — 68,2 тис. осіб (8,4%), німці — 41,4 тис. осіб (5,1%), греки — 20,1 тис. осіб (2,5%), вірмени — 16,9 тис. осіб (2,1%), болгари — 13,2 тис. осіб (1,6%), поляки — 11,8 тис. осіб (1,5%), караїми — 9 тис. осіб (1,1%)³⁶.

Крим складав меншу півострівну частину Таврійської губернії, відносну більшість населення якої складали етнічні українці. Вони переважали у трьох материкових повітах. Півострівна частина губернії охоплювала Перекопський, Євпаторійський, Сімфе-

³³ Королев В. И. Таврическая губерния в революциях 1917 года (Политические партии и власть). Симферополь: Таврия, 1993. С. 5.

³⁴ У науковій літературі про Крим у 1917 р. традиційно вказується 34 національності, проте дані М. Бененсона спростовують це (статистик писав, що в сільській місцевості проживають представники 34 національностей плюс євреї, які мешкали лише в містах). Деякі історики вважають, що в Криму проживали представники понад 35 народів.

³⁵ История Крыма с древнейших времен до наших дней (в очерках) / Авторская группа: Г. М. Буров, С. Б. Колтухов, Э. Б. Петрова и др. Симферополь: Атлас-компакт, 2006. С. 285.

³⁶ Бененсон М. Е. Экономические очерки Крыма. Симферополь: Южное кооперативное издательство, 1919. С. 6.

ропольський, Ялтинський та Феодосійський повіти, а також Севастопольське та Керченське градоначальства (Ялтинське градоначальство ліквідували на поч. 1917 р.).

У високоурбанізованому Криму більшість кримських татар мешкала у сільській місцевості. Із п'ятнадцяти кримських міст лише у кількох невеликих містах, таких як Бахчисарай і Карасубазар, кримські татари складали більшість. Оскільки ключові владні органи розташовані або створюються у містах, то й результати боротьби за владу визначаються значною мірою контролем за ними. Кримські татари складали орієнтовно лише десяту частину жителів кримських міст, що було стримувальним фактором для розгортання Кримськотатарської революції та досягнення її цілей.

1.2. На хвилі революційного підйому: початок національної революції та розгортання системи органів національного самоврядування кримських татар (березень — серпень 1917 р.)

Перенапруження через участь у Першій світовій війні недомодернізованої Російської імперії призвело до критичного загострення соціально-економічних та суспільно-політичних суперечностей у ній, в результаті чого наприкінці лютого (у березні) 1917 р. у Петрограді спалахнула революція. Протягом короткого часу вона привела до повалення монархії, ліквідації поліції та жандармерії, демократизації армії, руйнування командно-адміністративної системи царизму та заміни її органами влади ліберально-демократичного характеру на чолі з Тимчасовим урядом і системи революційно-демократичних рад трудящих. У політичне життя держави включилися багатомільйонні маси солдат, робітників, селян та інтелігенції. Широко розгорнули вже легальну діяльність політичні партії, національні організації, робітничий та профспілковий рух. Більшість населення постімперського простору на початку революції 1917 р. очікувала визначення політичного ладу і форми правління держави, вирішення питання миру, аграрного, робітничого та інших гострих питань від Всеросійських Установчих зборів, до яких мав привести країну Тимчасовий уряд,

Однією із найбільш гострих проблем російських держави і суспільства була національна. Адже більшість населення імперії Романових складали неросіяни за етнічним походженням. У кордонах Росії на початку ХХ ст. проживало чимало народів та етнічних спільнот Європи і Азії, які перебували на різних стадіях розвитку, належали до різних культурних, релігійних традицій і навіть цивілізацій. Проте майже всі вони зазнавали тієї або іншої форми дискримінації з боку Російської імперії. Великодержавні погляди набули поширення і в російському суспільстві.

На початку революції 1917 р. в рамках загального курсу на демократизацію Тимчасовий уряд скасував низку законодавчих національних та релігійних обмежень, станові привілеї, запровадив свободу слова, друку, зібрань. Такі дії створили організаційно-правові передумови для розгортання національних рухів і революцій у національних регіонах постімперського простору. До того ж зрешення від престолу імператора Миколи II за себе і за сина та відмова зайняти трон Михайла Романова у березні 1917 р. прискорювали ментальні зміни їх колишніх підданіх. Якщо до того у, ймовірно, більшості населення Росії домінували у свідомості династична, конфесійна, станова, а вже потім регіональна, етнічна та інші лояльності, то після повалення царизму виникала потреба

ба у формуванні нової ідентичності. Втрата Романовими влади руйнувала династичну лояльність, яка протягом попередніх століть відігравала ключову роль у ідентичності більшої частини населення. Це було фактором, що прискорив формування національної свідомості й творення модерних націй.

Інформація про перемогу революції у Петрограді прийшла до Криму на початку (у середині) березня і була зустрінута скоріше байдуже, ніж з ентузіазмом. Проте невдовзі почався підйом суспільно-політичного життя, сплеск невиправданих надій на швидке покращення життя. Тимчасовий уряд 6 (19) березня замість зміщеного губернатора призначив Таврійським губернським комісаром колишнього голову губернської земської управи Я. Харченка, а вже 27 березня (9 квітня) 1917 р. замінив його кадетом М. Богдановим. У повіти були призначенні повітові комісари Тимчасового уряду. З березня 1917 р. від губернського центру та повітів до волостей і сіл створюються за вказівкою Тимчасового уряду як представницьких органів влади громадські комітети чи комітети громадської безпеки. Вони проіснували майже до осені, об'єднували переважно лібералів і соціалістів та займалися господарськими питаннями та охороною громадського порядку. Навесні у містах та інших населених пунктах Криму створюються ради робочих і солдатських депутатів, а влітку-осені ради селянських депутатів. У радах в Криму більшість складали протягом весни-осені 1917 р., як правило, прихильники російських соціалістів-революціонерів і соціал-демократів.

Навесні-влітку 1917 р. кримські татари були слабко представлені у вищезгаданих структурах Тимчасового уряду та особливо у радах. Спроби представників корінного народу долучитися до їхньої роботи нерідко наражалися на нерозуміння або протидію. Член Сімферопольської ради робітничих і солдатських депутатів у спогадах зазначав, що ця рада у 1917 р. «серед нацменшин певної роботи не вела», у своєму складі їх представників не мала³⁷ і «по суті ж Рада була противником національної автономії»³⁸. 17 (30) березня ця рада відхилила клопотання кримських татар про надання їм місця. Подібні ситуації траплялися і в інших органах та установах Криму, в яких домінували представники російської революційної демократії чи лібералізму.

Спочатку кримськотатарська громадськість зустріла революцію в Росії досить стримано, а частина її байдуже і недовірливо. Дався взнаки досвід «чорної реакції» після революції 1905–1907 рр. і «татарські буржуазія, духовенство, дворянство і подібні до них» навіть боялися брати участь у мітингах і зібраннях³⁹.

Проте невдовзі суспільно-політичний підйом охопив й кримськотатарські маси, і значна їх частина з ентузіазмом включилася у революційні перетворення. Як початок власне Кримськотатарської революції можна розглядати утворення 12 (25) березня 1917 р. у Сімферополі під впливом А. Боданинського, А. Хільмі⁴⁰, Ібраїма Фемі,

³⁷ ДА АРК, ф. 150, оп. 1, спр. 107, арк. 29.

³⁸ ДА АРК, ф. 150, оп. 1, спр. 107, арк. 33.

³⁹ Айвазов А. С. История национального контрреволюционного движения в Крыму (рукопись Айвазова Асана Сабри). Начато 1937 г. Окончено 1938 г. (58 листов). Последняя рукопись Сабри Айвазова. Дело партии «Милли Фирка». Документы свидетельствуют. Из серии «Рассекреченная память». Крымский выпуск. Т.1. / под общ. ред. В. В. Пшеничного и др.; сост. А. В. Валягин, Р. И. Хаяли. Симферополь: Издательство «ДОЛЯ», 2009. С. 41.

⁴⁰ Транскрипція прізвища цього діяча з кримськотатарської мови — Ільмій або Ільмі, але оскільки у 1917 р. він підписувався у російськомовних документах як Хільмі, то і ми використовуємо цю форму. Хільмі Аблякім/Абдулхакім/Акім Аріф (1885–1947) — громадський та політичний діяч, педагог, письменник, публіцист. Літературні псевдоніми Аріфзаде та Алтайли. Народився у с. Ески-

І. Мулліна Тимчасового мусульманського революційного комітету (далі — ТимМусревком або ТимМВК) на загальному зібраниі Кримського мусульманського благодійного товариства, скликаного за ініціативи А. Баданинського⁴¹. Так само, дослідники вважають початком Української революції 4 (17) березня 1917 р. — дату утворення Української Центральної Ради. Очолили Кримський ТимМВК громадсько-політичні та культурні діячі із національно-революційного табору А. Боданинський, А. Хільмі, Ібраїм Фемі Ісмаїлов та імам с. Дерекой Ялтинського повіту І. Тарпі, який, ймовірно, мав амбіції стати Таврійським муфтієм. До цього органу входило 15 осіб, серед яких — громадський діяч, педагог, письменник і журналіст А. С. Айвазов. Показово, що поштовхом для утворення першої координуючої структури кримськотатарських революціонерів стала телеграма Мусульманської фракції Державної думи з пропозицією негайно вислати до Петрограду для участі у підготовці всеросійського мусульманського з'їзду представників кримських мусульман. У відповідь ТимМусревком делегував до столиці А. С. Айвазова⁴² і М. Кипчакського. До речі, діловодом Мусульманської фрак-

Ель Сімферопольського повіту Таврійської губернії. Середню освіту отримав у Криму. Навчався у медресе Сулейманіє та у одному з університетів Стамбула (ймовірно, на богословському факультеті). Кримського товариства студентів («К'ирим талебі джемієт») та підпільного кримськотатарського товариства «Ватан» («Батківщина»). У 1907–1908 рр. переробив та готовував до перевидання історичну працю Халім Герая «Гюльбюню ханан» («Трояндовий кущ ханів»), написав коментарі до неї. Автор кількох художніх творів, які зіграли помітну роль у становленні сучасної кримськотатарської літератури. У 1914 р. повернувся в Крим. Керував медресе у Тав-Даїрі. Друкував у газеті «Терджиман» статті о проблемах освіти та реформах. З 1916 р. редактор «Терджимана». У 1917 р. заснував газету «К'ирим оджагі» («Вогнище Криму»). Член Тимчасового Кримсько-мусульманського виконавчого комітету. Делегат Курултаю кримськотатарського народу від Сімферопольського повіту (спісок № 5 на чолі з А. Боданинським). У 1917–1918 рр. голова союзу кримськотатарських вчителів. У грудні 1917 р. обраний співголовою Курултаю. У квітні–травні 1918 р. очолював Тимчасове парламентське бюро. У липні 1918 р. підписав лист до уряду Німецької імперії з пропозицією створити нейтральне незалежне Кримське ханство під протектором Німеччини та Туреччини. Через це восени 1918 р. змушений був залишити посаду голови Курултаю. У 1920-х рр. певний час працював інструктором райвідділу народної освіти. 17.12.1928 засуджений Колегією ОДПУ у справі «контрреволюційної організації «Міллі-Фірка» за ст. 58–11 на 5-річне позбавлення волі. Після відбуття покарання засланий на 3 роки у Північний край. Під час Другої світової війни емігрував. Похований в Меджидіє, Добруджа (Румунія).

⁴¹ Айвазов А. С. История национального контрреволюционного движения в Крыму (рукопись Айвазова Асана Сабри). Начало 1937 г. Окончено 1938 г. (58 листов). Последняя рукопись Сабри Айвазова. Дело партии «Милли Фирка». Документы свидетельствуют. Из серии «Рассекреченная память». Крымский выпуск. Т.1. / под общ. ред. В. В. Пшеничного и др.; сост. А. В. Валякин, Р. И. Хаяли. Симферополь: Издательство «ДОЛЯ», 2009. С. 41.

⁴² Айвазов Асан Сабрі (06.05.1878–17.04.1938) — педагог, письменник, журналіст, редактор, громадський та політичний діяч. Народився у селянській родині в Алупці Ялтинського повіту Таврійської губернії. Закінчив початкову школу в Алупці. У 1892–1896 рр. навчався у педагогічному інституті в Стамбулі. Під час навчання в Туреччині публікував статті в газеті I. Гаспринського «Терджиман», пресі Стамбула і Баку. Був затриманий турецькою поліцією та висланий в Росію. У 1898–1904 рр. викладав у заснованій ним новометодній школі для хлопців і дівчат у Алупці. У 1907 р. (за іншими даними у 1908 р.) висланий з Криму. Продовжив освіту під час поїздки до Каїру у 1908 р. З 1909 р. давав приватні уроки у Москві та відвідував лекції у Московському народному університеті ім. Шанявського. Тричі заарештовувався царською владою. Деякий час викладав у Лазаревському інституті східних мов у Москві. У 1910 р. поліція зафіксувала його участь в організації «Совість», яка діяла в Криму з метою відновлення на території Росії самостійної мусульманської держави. У 1913 р. за амністією повернувся в Крим і проживав у Бахчисараї. У 1906 р. разом з лідером молодотатар Р. Медієвим та С. А. Челебі редактував газету «Ветан хадімі». У 1909 р. зробив

ції Державної думи і членом бюро, яке надавало експертну допомогу депутатам, був кримськотатарський педагог, вчений, журналіст та поліглот І. Льоманов⁴³. Таким чином, вже на початку революції окреслився важливий напрям активності кримських татар у межах мусульманської соціокультурної спільноти.

15 (28) березня 1917 р. у Сімферополі, ймовірно, за ініціативи ТимМусревкому відбулося зібрання кримськотатарських активістів з кількох міст, підтримане, за інформацією Е. Сейтбекірова, «виступами низки сіл приморських і гірських районів Криму»⁴⁴. Учасники заходу визнали, що Вакуфна комісія, утворена у 1885 р. російською владою, та ТМДП є органами старого реакційного антинародного уряду та віджилими установами, тому мають бути негайно ліквідовані. Було заявлено про неприйнятність для мусульман виконання обов'язків муфтія Селяметом мурзою Кипчакським, як призначеного царським міністром внутрішніх справ, було піддано критиці Бахчисарайського міського голову Сулейман-бєя Кримтаєва. Рішення зібрання мусульман було направлено до Сімферопольської ради робітничих депутатів і виконавчого бюро Губернського громадського комітету. Через три дні делегація кримських татар прибула до виконавчого бюро з проханням дозволити негайно закрити Управління вакуфів і ТМДП. Бюро не підтримало цю пропозицію. Натомість звернулося до Таврійського губернського комісара Я. Харченка з проханням призначити обраного мусульманами керівника, який би не давав ходу руху справам Духовного правління та вакуфів, які мають поліцейсько-охоронний характер, наприклад, про затвердження духовних осіб урядовою владою, про виділення вакуфних коштів на потреби не кримськотатарського населення. Губернський комісар запропонував кримським татарам обрати навіть

спробу, яка наштовхнулася на протидію російської влади, видавати тижневик «К'ирим седаси» / «Къырым седасы» у Карасубазарі, з 1914 р. — редактор газети «Терджиман» (з 1915 р. «Ені Терджиман») у Бахчисарай. У 1911–1918 рр. член пантюркістської організації «Тюрк оджаги» («Тюркське вогнище»). У березні 1917 р. делегувався Тимчасовим мусульманським ревкомом Сімферополя у Петроград для участі у підготовці I Всеросійського мусульманського з'їзду. Член ТимКМВК і його делегації на I Всеросійський мусульманський з'їзд у Москві (14–24.05.1917). У червні 1917 — липні 1918 р. працює редактором кримськотатарськомовної газети ТимКМВК (пізніше парламенту) «Міллет». У грудні 1917 р. обраний співголовою Курултая. Займав антибільшовицьку позицію. У липні 1918 р. підписав лист до уряду Німецької імперії з пропозицією створити нейтральне незалежне Кримське ханство під протектором Німеччини та Туреччини. Тоді ж направлений тимчасовим повіреним у справах Кримського краївого уряду Сулькевича в Туреччину з метою визнання цього уряду та отримання фінансової допомоги. Після встановлення в Криму комуністичного режиму, працював у відділі перекладів ЦВК. З 1922 р. старший асистент у Кримському педагогічному інституті, викладав арабську та турецьку мови. У 1922 р. направлений КримЦВК до Туреччини для збору коштів на допомогу голодаючим. Працював при Представництві СРСР в Туреччині. У 1923 р. повернувся до Криму. Викладав. Був прихильником переведення кримсько-татарської мови на латинську графіку, очолював обласну раду Товариства нового тюркського алфавіту. Брав участь у I Всесоюзному тюркологічному з'їзді в Баку (1926 р.), двох мовних конференціях у Криму (1927 р., 1929 р.). Деякий час редактував дитячий журнал «Козъайдын» («Добра новина»). Протягом життя друкував статті у газетах і журналах Криму, Росії, Туреччини, Болгарії, Єгипту, Франції, Великобританії, у тому числі у «Фігаро» і «Таймс». У 1930 р. його заарештували, проте через два місяці звільнili та направили на лікування до Кисловодська. 05.04.1937 знову заарештований. 27.12.1937 повідомив слідчому, що був секретним агентом НКВС з 1930 р. 17.04.1938 р. розстріляний у Сімферополі.

⁴³ Исхаков С. Российские мусульмане и революция (весна 1917 г. — лето 1918 г.). 2-е изд., испр. и доп. М.: Издательство «Социально-политическая мысль», 2004. С. 116.

⁴⁴ Сейтбекиров Э. Эпоха, завершившаяся в феврале. Голос Крыма new. 3 марта 2017. № 8 (100).

кілька комісарів для контролю за діяльністю установ, які опікуються справами мусульманського духовенства і народу⁴⁵.

Лише у лютому 1917 р. С. Кипчакський зайняв посади каді-аскера та виконувача обов'язків Таврійського муфтія. Проте після протесту мусульман у Сімферополі 17 (30) березня 1917 р. він написав губернському комісару про складання з себе повноважень каді-аскера і аргументував це тим, що був призначений старим урядом і не отримав довіри від одновірців⁴⁶.

Важливим проявом початкової фази революції були масові публічні заходи. Багатотисячні маніфестації та мітинги прокотилися навесні 1917 р. Кримом. Демонструючи лояльність новому демократичному ладу кримськотатарські революціонери організували всенародне складання присяги Тимчасовому уряду 17 (30) березня у Сімферополі, а пізніше й інших містах⁴⁷. У губернському центрі після урочистих богослужінь у мечетях кілька тисяч кримських татар під співі духовних гімнів і революційних пісень прибули з великим червоним прапором, на якому кримськотатарською мовою було написано «Свобода, рівність, братерство і справедливість» на новий мусульманський цвинтар. Тут у палкій промові імам і член ТимМусревкому І. Тарпі пояснив із загальнолюдської точки зору і з погляду шаріату значення присяги, піддав критиці старий лад за пригноблення кримських татар, закликав до дружньої роботи. Він також запропонував помолитися за вбитих, здоров'я поранених і тих, хто перебуває у лавах військ. Громадський діяч, підприємець з Ялти Б. Меметов говорив про борців, які офірували життя за свободу, і закликав об'єднатися, щоб всіма силами захищати новий лад від посягань темних сил. Після молебня та складання присяги кримські татари промарширували містом до будівлі ТМДП, де знову були виголошенні промови і здійснено молебень⁴⁸.

Тим часом, фактично, отримавши політичну підтримку від Таврійського губернського комісара Я. Харченка у справі встановлення демократичного контролю над ТМДП ТимМусревком розгорнув роботу зі скликання зібрання мусульман регіону. Очевидно, успішній підготовці сприяв досвід проведення подібного заходу у 1905 р. У результаті 25 березня (7 квітня) 1917 р. у Сімферополі в приміщенні кінотеатру «Баян» відбувся представницький Всеукраїнський мусульманський з'їзд. У його роботі взяли участь понад 2000 осіб⁴⁹, із яких 1500 становили делегати. Тобто майже 1% представників кримськотатарського народу стали учасниками цього форуму. Кримські татари одними з перших в Росії провели загальнонаціональний форум, хай поки що й у релігійній формі, та зуміли забезпечити широку представленість народу (для порівняння: на З'їзді білоруських національних організацій 25–27 березня (7–9 квітня) 1917 р. прибуло 150 делегатів, на Український національний конгрес 6–9 (19–22) квітня 1917 р. 1500 делегатів і гостей). З'їзд носив демократичний характер: більшість

⁴⁵ Вінцковський Т. С. Кримські татари: суспільно-політичне життя на початку революції 1917 року (за матеріалами газети «Южные ведомости»). *Лівідень України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри*: збірка наукових праць. Вип. 6. Херсон: ФОП Грінь Д. С., 2017. С. 67.

⁴⁶ Іслам в Криму: Очерки истории функционирования мусульманских институтов / [Бойцова Е. В., Ганкевич В. Ю., Муратова Э. С., Хайдединова З. З.]. Симферополь: Элинъ, 2009. С. 193–194.

⁴⁷ Елагін В. Националистические иллюзии крымских татар в революционные годы. *Забвению не подлежит...* (Из истории крымскотатарской государственности и Крыма). К.: Татарское книжное издательство, 1992. С. 76.

⁴⁸ Сеитбекиров Э. Эпоха, завершившаяся в феврале. *Голос Крыма пеш.* 3 марта 2017. № 8 (100).

⁴⁹ Татарские общественные деятели о закрытии дирекции (Анкета "Южных ведомостей"). *Южные ведомости*. 11 августа 1919.

його членів були представниками трудящих мас⁵⁰, а головував на ньому представник радикально-демократичного крила національного руху, вчитель С. Д. Хаттатов⁵¹.

Його соратник А. Хільмі тоді піднесено говорив: «Чаша з водою, яка втамовує спраглих національного самовизначення, налита на $\frac{3}{4}$, залишається ще чверть. Це доля воля делегатів мусульман на цьому з'їзді». Звісно, це було перебільшенням — дорога до самовизначення тільки розпочиналася, але на цьому форумі, дійсно, були зроблені перші рішучі кроки по ній. Можна сказати, що саме Всекримський мусульманський з'їзд розпочав революційні перетворення кримськотатарського суспільства, про які вели мову кримськотатарські ліберали та революціонери з 1905 р. Його делегати приділили значну увагу болючим питанням функціонування ключових релігійних інституцій — ТМДП і Вакуфної комісії. Після доповіді 51-річного А. Боданинського було вирішено їх реформувати⁵². У зв'язку з цим делегати ухвалили:

- 1) всі вакуфні майно та капітали, створені від доходів з цього майна, вважаються надбанням національним і таким, що належить кримським татарам;
- 2) внаслідок цього управління вакуфним майном і господарське розпорядження капіталами мають перебувати безпосередньо в руках кримських татар і під їх контролем;

⁵⁰ Елагин В. Националистические иллюзии крымских татар в революционные годы. *Забвению не подлежит...* (Из истории крымскотатарской государственности и Крыма). К.: Татарское книжное издательство, 1992. С. 76.

⁵¹ Хаттатов (Хаттат) Сейтджеліль Усеїнович (1873–17.04.1938) — громадський та політичний кримськотатарський діяч, педагог. Народився у Бахчисараї в родині службовців. Закінчив у 1894 р. Сімферопольську татарську вчительську школу. Працював у Бахчисараї у комерційному банку. Під час революції 1905–1907 рр. входив до кола молодотатар, симпатизував ПСР. У 1910 р. очолив Бахчисарайське благодійне товариство. З 1910 р. керуючий Бахчисарайським товариством взаємного кредиту, пізніше — конторою держбанку. Мав фруктовий сад у районі Бахчисараю. Гласний Бахчисарайської міської думи, у 1906–1914 рр. секретар Бахчисарайської міської управи. У 1913 р. подав до цієї думи проект відкриття інституту для мусульман. Головував 07.04.1917 на Всекримському з'їзді мусульман Криму, який поклав початок революційним перетворенням у релігійній сфері та національному житті кримських татар загалом. Навесні 1917 р. став членом Тимчасового Кримсько-мусульманського виконавчого комітету. У травні 1917 р. обраний до складу кримської делегації на I Всеросійський мусульманський з'їзд у Москві. У листопаді 1917 р. обраний делегатом Курултаю кримськотатарського народу. 26.12.1917 увійшов у перший склад Кримськотатарського національного уряду як директор фінансів і вакуфів. Під час звільнення Криму від більшовиків увійшов 21.04.1918 до складу Тимчасового парламентського бюро як товариш голови. Листопад 1918–березень 1919 р. голова Парламентського бюро. Восени 1918–1920 рр. очолював ЦК партії «Міллі-Фірка». На початку 1919 р. її представники отримали 35 із 45 місць у Меджлісі-і-мебусані (кримськотатарському національному парламенті). У листопаді 1921 р. на Всекримському установочному з'їзді рад обраний кандидатом у члени КримЦВК. У 1921–1923 рр. — голова правління кооперативу «Ширкет». Пізніше був торговим комісіонером у кооперативі «Бурок Торош». 17.12.1928 засуджений Колегією ОДПУ до розстрілу за справою «контрреволюційної організації «Міллі-Фірка» в Криму». 13.12.1931 Колегія ОДПУ переглянула цю постанову і замінила розстріл 10 роками ув'язнення у виправно-трудовому таборі. Покарання відбувалося на Біломоро-Балтійському комбінаті та Соловках. Звільнений досліково восени 1936 р. Оселився у Мелітополі, пізніше на станції Сокологорна. Працював у станційному буфеті. В червні 1937 р. заарештований та направлений у розпорядження НКВС Кримської АРСР. 17.04.1938 засуджений виїзною сесією Воєнної колегії Верховного Суду СРСР та розстріляний того ж дня у Сімферополі.

⁵² Іслам в Криму: Очерки истории функционирования мусульманских институтов / [Бойцова Е. В., Ганкевич В. Ю., Муратова Э. С., Хайдединова З. З.]. Симферополь: Элинъ, 2009. С. 194.

- 3) всі адміністративні установи, які перебувають на чолі управління вищезгаданим майном, складаються з осіб, яких обирають всі кримські татари шляхом загального, прямого, рівного і таємного голосування;
- 4) конференція кримських татар, вважаючи Вакуфну комісію скасованою, зобов'язала виконавчий комітет засновувати управління вакуфним майном в Криму, яке складається із виборних голови і Ради⁵³.

Замість ТМДП делегати з'їзду обрали Тимчасовий Кримсько-мусульманський виконавчий комітет (далі — ТимКМВК або Мусвиконком) у складі 48 осіб⁵⁴. За іншими даними, вони утворили комісію зі створення цього органу, а формування його складу відбулося пізніше. Основну роль у Мусвиконкомі відігравали представники революційно-демократичного табору, переважно молоді інтелігенти. Також у склад цього органу були помірковані діячі та консервативне духовенство.

У результаті обговорення двох найбільш дебатованих на з'їзді питань — про ТМДП і вакуфну комісію — делегати доручили обраному ними ТимКМВК налагодити співпрацю з губернським комісаром і урядом з метою негайного усунення старого складу правління і комісії. Делегати заочно обрали тимчасовим комісаром ТМДП/тимчасовим Таврійським муфтієм⁵⁵ 32-річного юриста і богослова Н. Челебіджіхана, а тимчасовим комісаром вакуфної комісії та головою управління вакуфів — 27-річного юриста Д. Сейдамета. Цікаво, що обидва національні лідери перед Першою світовою війною повернулися із-за кордону в Росію, навчалися у Петербурзі, проходили службу у Російській імператорській армії, а у березні 1917 р. опинилися в Одесі. Учасники з'їзду вирішили клопотати про їх звільнення від військової служби⁵⁶.

Під час виборів муфтія і голови вакуфного управління за пропозицією С. Д. Хаттатова і рішенням делегатів зі з'їзду було видалено за викличну поведінку землевласника та Бахчисарайського міського голову С. Кримтаєва⁵⁷. За іншою версією, він сам покинув залу, коли його спроба виступити наштовхнулася на вигуки учасників зібрання: «Геть!». Цей епізод символічно продемонстрував зменшення з початком революції суспільної значущості не тільки цього діяча, а й мурзаків загалом у житті кримських татар. Хоча опоненти структур національного самоврядування критикували видалення С. Кримтаєва зі з'їзду як недемократичний крок⁵⁸.

Член Мусвиконкому
Сейтджеель
Хаттатов

⁵³ Сеитбекиров Э. Народ и его самоопределение Голос Крыма new. 17 марта 2017. № 10 (102).

⁵⁴ Из деятельности Крымско-Мусульманского Исполнительного Комитета. Голос Татар. 21 октября 1917.

⁵⁵ Ислам в Крыму: Очерки истории функционирования мусульманских институтов / [Бойцова Е В., Ганкевич В. Ю., Муратова Э. С., Хайдединова З. З.]. Симферополь: Элинъ, 2009. С. 194.

⁵⁶ Вінцковський Т. С. Кримські татари: суспільно-політичне життя на початку революції 1917 року (за матеріалами газети «Южные ведомости»). Лівденъ України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: збірка наукових праць. Вип. 6. Херсон: ФОП Грінь Д.С., 2017. С. 68.

⁵⁷ Возгрин В. Е. История крымских татар: очерки этнической истории коренного народа Крыма в четырех томах. Т. II. 2-е издание, стереотипное. Симферополь: КРП «Издательство «Крымучпедгиз», 2013. С. 870.

⁵⁸ —ский. Из дневника татарина. Южные ведомости. 27 мая 1917.

З'їзд завершився надсиланням телеграми Тимчасовому уряду про підтримку нового ладу та збором пожертв «у фонд перемоги» над країнами Четверного союзу⁵⁹.

Всекримський мусульманський з'їзд продемонстрував кілька важливих зрушень у національному житті кримських татар: по-перше, кримськотатарський народ повертає собі право розпоряджатися власним релігійним життям та пов'язаними з ним сферами — вакуфних майна та капіталів, освіти; по-друге, структури національного самоврядування, які народжувалися, отримували фінансову базу для власної діяльності та вирішення деяких загальнонаціональних задач — у їх розпорядженні невдовзі опинилася 87,6 тис. десятин вакуфних земель, 800 тис. рублів (у цінах 1914 р.) вакуфного капіталу на банківських та казначейських рахунках

і, за різними оцінками від 500 до 1,5 тис. будинків і лавок⁶⁰; по третє, було засвідчено появу нової еліти із представників різночинної інтелігенції, яка витісняла мурзацтво та старе консервативне духовенство з провідних позицій у кримськотатарській спільноті.

Ці події мали значення не тільки для кримських татар і Криму, адже Таврійський муфтій був релігійним лідером також для мусульман Литви, Польщі, Білорусі та України. Ба більше, факт його демократичного обрання став прецедентом для мусульманських інституцій Росії. На початку 1917 р. до них насамперед належали ТМПД, Оренбурзьке магометанське духовне зібрання, яке об'єднувало найбільшу кількість мусульман, і два управління на Кавказі для сунітів і шиїтів. Муфтія для мусульман Центральної Росії та Сибіру обрали лише у травні 1917 р.

Невдовзі після з'їзду Д. Сейдамет в Одесі отримав телеграму з Кизилташу (нині — Краснокам'янка, Ялта), звідки він походив, про

Один з лідерів
кримськотатарського
національного руху
Джафер Сейдамет

обрання його головою управління вакуфів. На його запит у наступній телеграмі було повідомлено про обрання муфтієм Н. Челебіджіхана. Д. Сейдамет і А. Озенбашли сповістили про це першого демократично обраного релігійного лідера кримських татар, який перебував у лікарні. Невдовзі на нараді Н. Челебіджіхана, Д. Сейдамета, А. Озенбашли і Х. Чапчакчі було вирішено негайно повернутися до Криму. Два останні діячі здобували вищу медичну освіту в Одесі. Перед виїздом з міста муфтій за допомогою члена солдатської ради і правління міського ревкому А. Озенбашли провів зустріч у мечеті з вояками-кримськими татарами Кримського кінного полку, який нещодавно прибув

⁵⁹ Елагин В. Националистические иллюзии крымских татар в революционные годы. *Забвению не подлежит...* (Из истории крымскотатарской государственности и Крыма). К.: Татарское книжное издательство, 1992. С. 77.

⁶⁰ Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. 2-е изд., испр. и доп. Симферополь: Антиква, 2008. С. 127.

до міста. На заході після молитви та промови про революцію за ініціативи Н. Челебіджіхана було утворено перший кримськотатарський революційний солдатський комітет⁶¹.

Д. Сейдамет пізніше так згадував дорогу до Криму: «...ми майже не спали. Проте як було весело і радісно, які складні і відповідальні думки були у наших головах! Кожному з нас до того доводилося проходити випробування. Проте все це було ніщо у порівнянні з теперішнім днем. Зараз ми мали складати іспит перед історією. Ми всією душою були віддані нашому народові і вітчизні. Повністю забувши про себе, ми бачили перед собою лише одну мету, повністю присвячуочи їй себе... Наша дружба, наша довіра один до одного були безмежні».

Приїзд до Криму з Одеси чільних представників національної революції прискорив процеси її розгортання. 5 (18) квітня 1917 р. в руки ТимКМВК перейшли справи кримських татар не тільки релігійні, а й політичні, освітні, фінансові, економічні, згодом військові та інші. Того дня були утворені, як згадував пізніше Н. Челебіджіхан, 5 відділів (чи комісій): освіти, релігійний, фінансовий, судово-юридичний (юстиції) та статистики⁶². Голова кожного відділу був обраний його членами. Муфтій пояснював, що муфтіатство приймало всі справи, що надходили в духовне правління і національне правління (ймовірно, йдеться про ТимКМВК), і передавало їх у відповідний відділ та слідкувало за виконанням. Н. Челебіджіхан особливо наголошував, що судово-юридичний відділ (юстиції) «був цілком самостійним». І він, як муфтій, приймав папери за підписом голови цього відділу до виконання, оскільки вважав себе виконуючим чиновником. Н. Челебіджіхан розглядав себе не як «духовного главу», а як «главу релігійного управління, який виносить шаріатські рішення, дає розпорядження, наглядає за станом вірування та виконанням обрядів, приводить їх до ладу». Він порівнював у грудні 1917 р. діяльність муфтія і ТимКМВК з діяльністю Болгарського екзархату у Туреччині, «за посередництвом якого з'явилось на світ Болгарське королівство» і він «після цього лише втратив свій політичний вигляд» і прийняв релігійний.

Член ТимКМВК А. С. Айвазов у спогадах наводить інший перелік відділів провідної релігійної та національної структури кримських татар у квітні–грудні 1917 р.: загальний відділ, просвіти, організаційний, агітаційний, статистичний, земельний і ва-куфів, релігійний, юстиції тощо⁶³.

Частина дослідників вважає, що 5 (18) квітня 1917 р. комісія, обрана 25 березня на Всекримському мусульманському з'їзді, остаточно сформувала склад ТимКМВК⁶⁴. Оскільки він був досить численним, то було обрано його президію чи ЦК. До його першого складу увійшли М. Єнілееев, Б. Меметов, М. Сідкі-ефенді, А. Зекьяї (Абди З. Тулє-

⁶¹ Кандім Ю. Не заросте травою поле бою... Ічня: ПП «Формат», 2016. С. 44.

⁶² Архів ГУ СБУ в АРК. Оперативний переклад протоколів Курултаю (Умовна назва документу, оскільки через окупацію Криму відсутні можливість уточнити — упоряд.). Арк. 334. Перелік комісій є орієнтовним, оскільки у перекладі є лакуна. Проте на кількість комісій (5) муфтій вказав кілька разів.

⁶³ Айвазов А. С. История национального контрреволюционного движения в Крыму (рукопись Айвазова Асана Сабри). Начато 1937 г. Окончено 1938 г. (58 листов). Последняя рукопись Сабри Айвазова. Дело партии «Милли Фирка». Документы свидетельствуют. Из серии «Рассекреченная память». Крымский выпуск. Т.1. / под общ. ред. В. В. Пшеничного и др.; сост. А. В. Валякин, Р. И. Хаяли. Симферополь: Издательство «ДОЛЯ», 2009. С. 42.

⁶⁴ Шемьи-заде А. Крымскотатарская революция 1917 года (хроника и комментарии). URL: <http://chatyr-dag.livejournal.com/6505.html>. (Дата доступу: 12.09.19).

ев), А. Лятіф-заде та А. Озенбашли⁶⁵. Секретаріат Мусвиконкуму очолив А. Боданинський. Серед членів ТимКМВК були С. Д. Хаттатов, Х. Чапчакчі, А. С. Айвазов, С. І. Тарпі, А. Караманов, Куршут-бей Кримтаєв⁶⁶. Щодо соціального складу ТимКМВК, то у ньому переважали представники інтелігенції — вчителі, священнослужителі, художники, журналісти, правники тощо, були підприємці, а також великі землевласники (наприклад, поміщики А. Караманов, О. Бесіль) та окремі представники селян і робітників.

Восени 1917 р. Таврійський муфтій говорив, що на засіданні 5 (18) квітня було на-
креслено шлях, яким рухався Мусвиконком, і що мова йшла про: 1) об'єднання крим-
ськотатарського народу, організацію місцевих комітетів і підготовку татар до (Всеро-
сійських — упоряд.) установчих зборів, 2) реорганізацію духовного правління і управ-
ління вакуфами і 3) корінну реформу шкільно-виховної справи кримських татар⁶⁷. Це,
звісно, не вичерпний перелік сфер діяльності ТимКМВК. Вже з весни 1917 р. цей орган
звертав пильну увагу на військове питання.

Реформи, які були розпочаті делегатами Всекримського мусульманського з'їзду та
членами Мусвиконкуму, не могли не викликати протидії. Адже вони наносили удар по
супільному престижу та матеріальним інтересам тієї частини духовенства і дворян-
ства, яка контролювала до революції ТМДП та вакуфи. Далеко не у всьому зміні впи-
сувалися в діюче законодавство, уявлення російського чиновництва та супільства.
Кримськотатарські революціонери прагнули модернізувати національну спільноту,
а значить відкинути та подолати чимало традиційних уявлень, стереотипів і спосо-
бів дії. Це викликало настороженість, несприйняття чи навіть ворожість частини кон-
сервативно налаштованих кримських татар. Реакціонери прагнули цим скористатися
і звинувачували ТимКМВК та його лідерів у безбожництві, підриві моралі та релігії.

Тим не менше на хвилі революційного ентузіазму упродовж весни-літа 1917 р.
ТимКМВК зумів об'єднати та повести за собою кримськотатарські маси. Він розгор-
нув широку агітаційну роботу, до якої залучив освічені осіб, «особливо вчителів і
студентів», з різних населених пунктів. Ці агіатори розсилалися по повітах для під-
готовки скликання з'їзду кримських татар і роз'яснення причин падіння старого ладу,
пригноблення кримських татар за тих часів, функції та задач Мусвиконкуму, відкрит-
тя курсів для підготовки вчителів рідною мовою, збирання пожертв у національний
фонд тощо⁶⁸.

ТимКМВК вдалося протягом весни-літа 1917 р. утворити систему органів націо-
нального самоврядування, до складу якої входило 124 повітові, міські та волосні мусу-
льманські комітети⁶⁹. У червні було утворено Ялтинський повітовий мусульман-
ський комітет (голова його виконавчого комітету комерсант і член Ялтинської пові-
тової земської управи Д. Аблاءв), у серпні — Євпаторійський, Феодосійський (голова
А. Бедреддін) і Перекопський (керівні структури розташовувалися у Джанкої)⁷⁰. Фак-

⁶⁵ Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. 2-е изд., испр. и доп. Симферополь: АнтиквА, 2008. С. 127.

⁶⁶ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 1121, арк. 4.

⁶⁷ Бочагов А. К. Милли Фирка. Национально-буржуазная контрреволюция в Крыму. Очерк. Изд. Вто-
рое. Симферополь: Крымское государственное издательство, 1932. С. 32–33.

⁶⁸ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 1121, арк. 5.

⁶⁹ Голос татар. 21 октября 1917.

⁷⁰ Голос татар. 19 серпня 1917.

*Кримськотатарські дівчата з Алупки. Початок ХХ ст.
ЦДКФФА України ім. Г.С. Пищеного*

тично, основні місця компактного проживання кримських татар — від степового села біля Перекопу до Бахчисараю і від Ялти до Карасубазару — були охоплені їх мережею.

Мусвиконком також надавав підтримку становленню інших структур громадянського суспільства — за його ініціативи або сприяння виникли молодіжні, студентські та жіночі організації кримських татар. Важливою для перетворення кримських татар на сучасну націю була проблема подолання затворництва, неписьменності та нерівноправності жінок, характерна для всього мусульманського світу того часу. Долучення кримських татарок до суспільного життя окрім гуманістичного та гуманітарного аспектів мало й практичне значення, адже в етнодемографічних умовах Криму початку ХХ ст. дозволяло підвищити вагу корінного народу при вирішенні суспільно-політичних проблем.

Бахчисарай ще до революції перетворився на один з передових центрів руху за емансидацію жінок-мусульманок. У 1905 р. у місті з ініціативи І. Гаспринського розпочався випуск першого у мусульманському світі спеціалізованого видання для мусульманок — журналу «Алемі нісван» («Жіночий світ»). Редагувала його донька просвітниця Шефіка Гаспринська. Не випадково у квітні 1917 р. саме у Бахчисарай відбувся перший жіночий мітинг, на якому її обрали головою міського жіночого мусульманського комітету. «Цей мітинг став знаменним початком зміни в положенні тюркської жінки, — писала Ш. Гаспринська. — Вперше в історії тюрків та ісламу жінка виявилася покликаною до суспільного життя, випрямила спину і сказала собі: «І я піду»⁷¹. Громадська діячка у ви-

⁷¹ Цит. за: Фаизов С. Движение мусульманок Крыма за права женщин в 1917 г., контуры забытой свободы. URL: <http://www.kirimtatar.com> (Дата доступу: 22.11.2018).

ступах на мітингах та у пресі в 1917 р. вказувала на дві основні причини дискримінації жінок: відсутність права на батьківщину і помилкове тлумачення ісламу.

Протягом квітня–травня 1917 р. мусульманські жіночі комітети з'явилися у Євпаторії, Феодосії, Керчі, інших містах і менших населених пунктах Криму. Координував їх діяльність «Комітет жінок Акметечеті», утворений 24 квітня (7 травня) 1917 р. на велелюдному зібранні мусульманок Сімферополя⁷² (Ак-Мечеть / Акмесджид — назва міста до анексії Росією Криму, певний час офіційно використовувалася і у Російській імперії). 24–27 квітня (7–10 травня) 1917 р. представниці Криму взяли участь в роботі у Казані Всеросійського з'їзду мусульманок, який проголосив політичну і соціальну рівність жінок і чоловіків, необхідність розповсюдження на жінок виборчого права, несправедливість каліму та багатоженства, необов'язковість хіджабу. Делегатки утворили Тимчасове Центральне бюро мусульманок Росії. Мусульманський феміністичний рух перебував у 1917 р. в Криму на підйомі — кримські татарки активно працювали в освітніх і виховних закладах, пресі, з'явилися в театрах і на вечірках, стали фактором суспільного і політичного життя. Зокрема, вони були обрані до муніципалітетів на перших демократичних виборах у липні 1917 р. Так, наприклад, за мусульмансько-українським списком стала гласною міською думи Сімферополя М. Абдураманчикова⁷³.

Кримськотатарський жіночий рух своїми успіхами певною мірою зобов'язаний

підтримці муфтія та його соратників-чоловіків. У травні 1917 р. I Всеросійський мусульманський з'їзд ухвалив важливі рішення щодо зрівняння прав жінок з чоловіками. Тоді ж у мечеті Кримського кінного полку в Сімферополі відбувся імпровізований мітинг солдат, учасники якого наполягали на порушені шаріату у разі задоволення жіночих вимог. Пристрасті не зуміли вгамувати красномовство Д. Сейдамета і його посилання на рішення московського з'їзду. 28 травня (10 червня) 1917 р. вже 400 татар-вояків на мітингу в Сімферополі різко критикували «жіночі вольності» та вимагали неухильного дотримання норм шаріату. У відповідь ТимКМВК розглядав можливість їх приборкання, а кримськотатарські феміністки проголосили намір неухильно рухатися шляхом «розкріпачення мусульманської жінки».⁷⁴

17 (30) серпня 1917 р. у Сімферополі відбувся 3^ізд делегаток мусульманських жіночих комітетів Криму⁷⁵. Понад 50 його учасниць ухвалили низку пропозицій щодо захисту прав жінок і утворили Кримський об-

Шефіка Гаспринська,
одна з лідерок руху
за емансидацію мусульманок

⁷² Фаизов С. Движение мусульманок Крыма за права женщин в 1917 г., контуры забытой свободы. URL: <http://www.kirimtatar.com> (Дата доступу: 22.11.2018).

⁷³ Южные ведомости. 19 июля 1917. № 181.

⁷⁴ Вінцковський Т. С. Кримські татари: суспільно-політичне життя на початку революції 1917 року (за матеріалами газети «Южные ведомости»). Лівден України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: збірка наукових праць. Вип. 6. Херсон: ФОП Грінь Д.С., 2017. С. 71.

⁷⁵ Голос татар. 19 серпня 1917.

ласний жіночий комітет⁷⁶ (інша назва — Центральний комітет мусульманських жінок). Його головою була обрана І. Тохаторова, заступником голови — Ш. Гаспринська, секретарем — Зейнеп Амірхан, представником комітету при Шаріатському суді — Х. Шамседдін⁷⁷ (Муеззін). Мусвіконком надав ЦК мусульманських жінок у користування приміщення та став виплачувати його членам платню. Регіональні та місцеві мусульманські комітети в Криму неодноразово брали на себе витрати жіночих мусульманських комітетів. Восени останніх нараховувалося вже 24⁷⁸.

Варто зазначити, що ТимКМВК у справі емансипації мусульманок не обмежувався лише організаційно-фінансовою підтримкою жіночого руху. Так він оприлюднив за-клик за підписом Ч. Челебієва про зняття чадри з татарок⁷⁹. Муфтій також дозволив здійснювати спільне богослужіння жінок і чоловіків в мечетях. Мусвіконком провів з цього приводу агітаційну кампанію, адже традиціоналісти піддавали цей підхід гострій критиці.

Дореволюційне магометанське духовне правління було структурою МВС. Утворений демократичним шляхом Мусвіконком домігся офіційного визнання і 7 (20) квітня 1917 р. ухвалив постанову про те, що не перебуває у віданні Таврійського губернського комісара, а підлягає лише центральній владі⁸⁰. Цікаво, що у квітні 1917 р. новий губернський комісар адміністративно підпорядковуючись МВС Росії, діяв де-факто автономно від російської влади. Більше того Мусвіконком зумів досить швидко досягнути визнання нею свого права розпоряджатися вакуфними майном і капіталами.

Вакуфна земля та майно були нерівномірно розподілені між різними населеними пунктами і до революції це сильно впливало на різницю у доходах духовенства. ТимКМВК вирішив вилучити вакуфні землі з розпорядження «окремих духівників і у майбутньому мав намір доходи розподіляти всьому духовенству порівну, що викликало незадоволення між Виконкомом (ТимКМВК — упоряд.) і ображеною частиною духовенства, яке підтримувало дворянство, що мало чималу долю від попереднього станову вакуфних земель»⁸¹.

Наприкінці весни — на початку літа голова Мусвіконкуму, Таврійський муфтій Ч. Челебієв та голова управління вакуфами Д. Сейдамет привітали розробку МВС Росії законопроекту про вакуфи в Криму, переданого до уряду 5 (18) травня 1917 р., як такий, що «повністю співпадає з постановою загально-мусульманського з'їзду кримських татар і побажаннями всього народу». Лідери кримських татар пояснювали, що «лише через непорозуміння можна сказати, що вакуфи належать духовенству», адже релігійна догма категорично стверджує, що вони «служать суспільним і релігійно-просвітницьким цілям народу». Тому делегати з'їзду 25 березня (7 квітня), зокрема представники духовенства, «визнали за необхідне покінчити з розкраданням Вакуфного майна і передати його у розпорядження всього народу». Юристи за освітою Н. Че-

⁷⁶ Свободный Союз. Орган «Совета народов», учрежденного Съездом народов в Киеве. Октябрь 1917. № 1. С. 18.

⁷⁷ Фаизов С. Движение мусульманок Крыма за права женщин в 1917 г., контуры забытой свободы. URL: <http://www.kirimtatar.com>.

⁷⁸ Голос Татар. 21 октября 1917.

⁷⁹ Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. 2-е изд., испр. и доп. Симферополь: Антиква, 2008. 128 с.

⁸⁰ Голос татар. 29 липня 1917.

⁸¹ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 1121, арк. 6.

лебіджіхан і Д. Сейдамет наголошували, що «господарське і адміністративне розпорядження Вакуфами є питаннями приватного права, а тому контролю держави, яка здійснює ці прерогативи з огляду на публічне право, й мови бути не може». Фактично, «на чолі управління вакуфів перебуває адміністрація із обранців всього народу», на місцях адміністративне і господарське розпорядження вакуфами здійснюють під контролем управління вакуфами в Криму новостворені волосні комітети, повідомляли вони у Петроград⁸².

Велику увагу Мусвиконком приділяв реформі освіти, як дієвому важелю вирішення нагальної проблеми підняття освітнього та культурного рівня народних мас. 11 (24) квітня 1917 р. Кримський шаріатський суд ухвалив постанову про проведення зборів вчителів 1–5 (14–18) травня 1917 р. у Сімферополі, а з 6 (19) травня — вчительських курсів для понад 200 вчителів. У документі підкреслювалося, що «у суспільстві повинні бути педагоги і до їхнього голосу треба прислухатися»⁸³. Рішення шаріатського суду за підписом муфтія привернуло увагу не тільки кримськотатарської спільноти, а й кримської преси, адже у ньому йшлося про безпредентний для дореволюційного періоду підхід — чоловіки і жінки проходили підготовку на цих курсах разом. Вони вивчали фізику, математику, історію, географію, теологію та інші предмети⁸⁴. Згідно з постановою, вчителі мали складати іспит. Той з них, хто робив це успішно, отримував документ, який дозволяв продовжувати викладання.

Окрім суто професійної підготовки Мусвиконком використав вчительські курси для проведення роз'яснювальної політичної та агітаційної роботи. Вчителі мали стати не тільки просвітниками, а й агентами змін у кримськотатарському суспільстві. Наприкінці літа на вимогу кримськотатарського руху була утворена структура при Таврійській губернській земській управі, яка опікувалася проблемами та розвитком освіти кримських татар.

Подібні методи професіоналізації з акцентом на підвищення політичної обізнаності були використані і під час реформування релігійної сфери. Протягом короткого часу на території Криму муедзіни, імами та інші духовні особи склали за розпорядженням муфтія іспит. Під час цього заходу ТимКМВК роз'яснював їм свої політичні цілі. Окрім того складання іспиту дозволяло відсіяти осіб, які займалися релігійними справами з позарелігійних міркувань: використання вакуфів у особистих цілях, уникнення служби в армії тощо⁸⁵.

Частина кримськотатарських революціонерів, як і частина російських і українських соціалістів, теж виступала за скасування регулярної армії. Тим не менше, Мусвиконком у 1917 р. значну увагу приділяв військовій сфері. У Російській імператорській армії ще з XIX ст. існував Кримський кінний полк, який комплектувався переважно кримськими татарами. Його командир полковник О. Ревішин звернувся до в.о. Таврійського муфтія з ідеєю сформувати із кримських татар піхотну частину при кінному полку або окремо. На його думку, це давало можливість виконання релігійних припи-

⁸² Зарубин А. Крымскотатарское национальное движение в 1917–1921 гг.: сборник документов. Вопросы развития Крыма. Вып. 3. Симферополь: Таврия, 1996. С. 3.

⁸³ Кандим Ю. Не заросте травою поле бою... Ічня: ПП «Формат», 2016. С. 56.

⁸⁴ Керим И. Крымский летописец, поэт и фольклорист Абдураман Бари (1897–1970). URL: <http://goloskrimanew.ru/kryimskiy-letopisets-poet-i-folklorist-abduraman-bari-1897-1970.html> (Дата доступу: 15.11.2019).

⁸⁵ Кандим Ю. Не заросте травою поле бою... Ічня: ПП «Формат», 2016. С. 61.

сів, єднало б частину, а Тимчасовий уряд міг би розраховувати на її лояльність. 17 (30) травня 1917 р. під час перебування воєнного міністра О. Керенського у Севастополі його відвідала делегація Мусвиконкуму на чолі з Ч. Челебієвим із клопотанням про повернення із Херсонської губернії в Крим тилових частин Кримського кінного полку і створення полку із солдат-кримських татар, які перебували у запасних військових частинах. Міністр пообіцяв допомогти і запропонував звернутися до уряду із доповідною запискою.

Проте переговори у червні 1917 р. в Петрограді представників Мусвиконкуму з урядом виявилися безрезультатними. Тим часом у Сімферополі розпочалося самочинне утворення українізованих частин. 16 (29) червня 1917 р. Сімферопольський Мусульманський військовий комітет (далі — Мусвійськом), який, ймовірно утворився навесні, вирішив всіх татар-солдат Сімферопольського гарнізону виокремити в окрему частину. Наступного дня ці солдати висунули вимогу командиру бригади виокремити їх в окремий полк, «посилаючись у своїй вимозі на виокремлення українців»⁸⁶. Після відмови командира в ніч на 18 червня (1 липня) 1918 р. Мусвійськом постановив виокремити татар в окрему частину і провести мітинг. Вранці у ньому взяли участь 1300 військових, зокрема й делегати-офіцери від українців. Після пальних промов ялтинського кадія І. Тарпі і підпоручика Ф. Біарсланова відбулася маніфестація біля будинків Мусвиконкуму та начальника бригади. Депутація Мусвійському клопотала перед командиром про відкликання запасних частин Кримського кінного полку і про виокремлення татар-солдат у особливий полк, який би підлягав Мусвійському чи ТимКМВК. Так був започаткований кримськотатарський батальйон. Про виокремлення мусульманських солдат було повідомлено міністра військових справ О. Керенського, начальника Одеського військового округу та Всеросійський мусульманський військовий комітет⁸⁷.

Не випадково одна з телеграм була надіслана у всеросійську військову організацію мусульман. Напрямок співпраці у рамках тюрко-мусульманської спільноти був одним з провідних під час Кримськотатарської революції 1917–1919 рр. 1–11 (14–24) травня 1917 р. у Москві відбувся I Всеросійський мусульманський з'їзд, підготовка до якого стимулювала самоорганізацію кримських татар на початку власної революції. Представники мусульманських народів Росії збиралися вже вп'яте (тричі протягом 1905–1906 рр. і у 1914 р.)⁸⁸, але вперше у такій кількості та в умовах політичної свободи. Серед понад 900 делегатів була делегація із 25 осіб з Криму, яку очолював Д. Сейдамет. Його обрали до складу президії з'їзду. На цьому форумі обговорювалася ціла низка актуальних питань — державного устрою Росії, аграрне, жіноче, робоче, просвіті, духовної організації, військове тощо. Серед найбільш дебатованих були питання державного устрою і жіноче. Гостро сперечалися між собою «унітаристи», які прагнули до національно-культурної автономії в рамках унітарної Росії, та «федералісти», які відстоювали ідею національно-територіальної автономії у федераційній державі. Дебати про бажаний для мусульман державний устрій Росії мали велике значення і для націєтворення всередині мусульманської спільноти. Перемога «унітаристів» сприяла б проекту створення нації «російських мусульман», а «федералістів» — подальшій крис-

⁸⁶ Южные ведомости. 18 июня 1917.

⁸⁷ Южные ведомости. 21 июня 1917.

⁸⁸ Ідеолог тюркізму Ю. Акчурін розглядав відзначення у 1903 р. в Бахчисараї 20-річчя газети «Терджиман» як неформальний перший політичний з'їзд представників тюркських народів Російської імперії.

I Всеросійський мусульманський з'їзд (Москва, травень 1917 р.)

талізації окремих мусульманських націй та етнонацій на постімперському просторі. Кримські делегати виступали за федералізм. 21 квітня (4 травня) 1917 р. ТимКМВК за декларував у пресі підтримку ідеї встановлення в Росії демократичного ладу на принципах федерації, хоча при цьому заперечив намір оголошувати автономію Криму⁸⁹. За національно-територіальні автономії та федерацію виступали також представники Азербайджану, Туркестану, Башкирії та Казахстану. А представники татар Поволжя та частини народів Північного Кавказу складали ядро «унітаристів». Більшість делегатів з'їзду висловилася за ідею національно-територіальної автономії. Російський мусульманознавець С. Ісхаков вважає, що протиріччя між «унітаристами» і «федералістами» не мали ідейно-теоретичного характеру, а останні завдячують успіхом тому, що багато мусульман не надавали значення різницям між територіальною та культурно-національною автономією⁹⁰. З'їзд висловився за надання жінці рівних політичних і громадянських прав, заборону бағатоженства. Це було революційне рішення, адже воно до певної міри суперечило шаріату, що невдовзі викликало палкі суперечки всередині умми в Росії. До речі серед кримських делегатів було три жінки, одну з них — Ш. Гаспринську з'їзд привітав стоячи. Низка інших рішень з'їзду, як, наприклад, формування мусульманських частин чи скасування приватної власності на землю, вплинула на кримськотатарський рух. В останній день роботи цього форуму було обрано Всеросійську мусульманську раду (шуро), а невдовзі вона утворила свій виконавчий комітет. Членом цих структур був кримськотатарський вчений і громадський діяч І. Льоманов.

У своїй реформаторській діяльності лідери Мусвиконкуму спиралися на ідеї федерації, автономії, соціалізму, ісламу та тюркської солідарності. Вже навесні вони де-

⁸⁹ Южные ведомости. 25 апреля 1917.

⁹⁰ Исхаков С. Российские мусульмане и революция (весна 1917 г. — лето 1918 г.). 2-е изд., испр. и доп. М.: Издательство «Социально-политическая мысль», 2004. С. 176.

кларували прагнення перетворити Росію на демократичну федераційну республіку. На початках Кримськотатарської революції мова йшла переважно про культурно-національну автономію кримськотатарського народу, яку на практиці вже почав реалізовувати Мусвіконком. У цілому кримськотатарський рух у 1917 р. тяжів до табору революційної демократії і перш за все до есерів. З питанням ідеології Кримськотатарської революції тісно пов'язана все ще дуже фрагментарно вивчена історія кримськотатарських партій.

З весни 1917 р. в Криму та Північний Таврії розгорнулося активне партійне будівництво. За неповною інформацією В. Корольова, на осінь 1917 р. у Таврійській губернії існували структури 23-х політичних партій, з яких 16 були соціалістичними. В їх лавах перебувало від 55 до 60 тис. осіб, або 4,5% працездатного населення регіону⁹¹. Понад половина партійних організацій була національними. Найбільшим впливом серед мешканців губернії користувалися навесні–весні 1917 р. есери (у жовтні чисельність досягла 35 тис. членів), меншовики (влітку до 4,5 тис. членів), кадети (майже 2 тис. членів), українські есери і Татарська партія.

Історики, коли пишуть про партійне будівництво кримських татар у 1917 р., то найчастіше згадують про Татарську партію чи партію «Міллі-Фірка» (з кримськотатарської «Народна партія», «Національна партія»), а також про групи кримськотатарських соціалістів-федералістів навесні та татарської РСДРП восени 1917 р.⁹² Додамо, що у джерелах зафіковано наявність в Криму ще й Мусульманської партії⁹³. Очевидно вона належала також до табору революційної демократії, адже серед її членів були кримськотатарські інтелігентки, які на одному із міжнаціональних форумів у 1917 р. підтримували федералістсько-автономістські гасла та захищали інтереси кримських татар. У своєму «тюремному» рукописі А. С. Айвазов, згадує утворення у 1917 р. опозиційної до діючого складу ТимКМВК «партії клерикалів чи «опозиціонерів», серед членів якої були А. Хільмі, Веджді ефенді, В. Ібраїмов, С. Меметов, К. Мустафа⁹⁴. Саме ця група випускала газету «К'ирим оджагі». Чи не є ця так звана «партія опозиціонерів-клерикалів» вищезгаданою Мусульманською партію ще належить дослідити. Загалом партійне будівництво у кримськотатарському середовищі перебувало у 1917 р. на початковій фазі і, відповідно, прослідковувалися риси нескристалізованості ідеології та/або організаційних структур.

Найбільш впливовою серед кримськотатарських партій у 1917 р. була Татарська партія (інші її назви — Татарська соціалістична партія, Об'єднана соціалістична татарська партія). Іноді її характеризують як стрижень національного руху. Ведеться дискусія щодо стосунку цієї партії до «Міллі-Фірки», яка відіграла ключову роль у партійному будівництві кримських татар наприкінці 1918 р. — у 1920 р. Є українські дослідни-

⁹¹ Королев В. И. Таврическая губерния в революциях 1917 года (Политические партии и власть). Симферополь: Таврия, 1993. С. 15.

⁹² Королев В. Крым и Северная Таврия в 1907–1917 гг. Страницы политической истории. Симферополь: Таврия, 1995. С. 66.

⁹³ Свободный Союз. Орган «Совета народов», учрежденного Съездом народов в Киеве. Октябрь 1917. № 1. С. 18.

⁹⁴ Айвазов А. С. История национального контрреволюционного движения в Крыму (рукопись Айвазова Асана Сабри). Начало 1937 г. Окончено 1938 г. (58 листов). Последняя рукопись Сабри Айвазова. Дело партии «Милли Фирка». Документы свидетельствуют. Из серии «Рассекреченная память». Крымский выпуск. Т.1. / под общ. ред. В. Б. Пшеничного и др.; сост. А. В. Валякин, Р. И. Хаяли. Симферополь: Издательство «ДОЛЯ», 2009. С. 54.

ки (В. Король⁹⁵, С. Громов⁹⁶, Р. Хаялі⁹⁷), які вважають їх окремими партіями. Більшість радянських, російських та українських дослідників ототожнюють їх. На нашу думку, можна говорити про два періоди існування однієї партії, хоча, вважаємо, коректніше для 1917 р. застосувати назви зафіковані в той момент у документах — Татарська партія, Татарська соціалістична партія, ймовірно, Об'єднана соціалістична татарська партія. У 1928 р. на допіті кримськотатарський діяч лівого напрямку Д. Мейнов згадував ще одну її назву: «В основному наші ідеї зводилися до створення опозиції проти національної партії «Міліт-Чілер» (очевидно, що при протоколюванні тюркську назву дещо спотворено. — упоряд.), яка згодом оформилася у партію «Міллі-Фірка»⁹⁸.

Дослідник політичної історії Криму В. Корольов вважає, що після Лютневої революції була відновлена група соціалістів-федералістів, яка існувала з 1905 р. на чолі з А. Ширинським (належала до молодотатарського руху), і влітку 1917 р. вона й утворила Об'єднану соціалістичну татарську партію⁹⁹. Зауважимо, що у 1917 р. А. Ширинський перебував в опозиції до органів національного самоврядування. Хоча, звісно, серед інших представників національного руху з дореволюційним стажем федералістські та соціалістичні ідеї були популярні. Низка дослідників датує виникнення «Міллі-Фірка», тобто Татарської партії, липнем 1917 р.¹⁰⁰ В контексті цього питання цікавим є повідомлення «Робітничої газети», датоване 16 (29) квітня 1917 р., про утворення у квітні «народної татарської партії, яка вимагає автономії Криму»¹⁰¹. Можливо, саме цього місяця і розпочалася історія Татарської партії. Очевидно, що повідомлення про вимоги автономії для Криму були не поодинокими, оскільки якраз наприкінці квітня (за старим стилем) 1917 р. кримськотатарські активісти їх спростовували.

У першій відомій програмі Татарської партії, дійсно, йдеться не про територіальну, а про національно-культурну чи національно-персональну автономію. Документ ухвалили 30 делегатів у період до 1 (14) жовтня 1917 р., частина дослідників припускає, що у липні¹⁰². У преамбулі програми говориться, що Росія має бути демократичною федерацією національностей; що кожний народ, що де б він не жив у Росії, має бути «автономною групою, яка вирішує свої національні завдання цілком самостійно:

⁹⁵ Королев В. Крым и Северная Таврия в 1907–1917 гг. Страницы политической истории. — Симферополь: Таврия, 1995. — С. 66.

⁹⁶ Громов С. К вопросу о деятельности крымскотатарской национальной партии Милли Фирка. Культура народов Причерноморья. 1997. № 1. С. 109–111.

⁹⁷ Хаяли Р. Крымскотатарские политические партии: генезис, эволюция, ликвидация (1917–1928 гг.). Последняя рукопись Сабри Айвазова. Дело партии «Милли Фирка». Документы свидетельствуют. Из серии «Рассекреченная память». Крымский выпуск. Т.1. / под общ. ред. В. В. Пшеничного, Р. Н. Лесюка, С. В. Лунина, И. И. Полякова; сост. А. В. Валякин, Р. И. Хаяли. Симферополь: Издательство «ДОЛЯ», 2009. С. 117–140.

⁹⁸ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 1121, арк. 212.

⁹⁹ Королев В. Крым и Северная Таврия в 1907–1917 гг. Страницы политической истории. Симферополь: Таврия, 1995. С. 66.

¹⁰⁰ Бочагов А. К. Милли Фирка. Национально-буржуазная контрреволюция в Крыму. Очерк. Изд. второе. Симферополь: Крымское государственное издательство, 1932. С. 30; Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Крымскотатарское национальное движение в 1917–1920 гг. Новый Град. Симферополь, 1995. С. 50–59 тощо.

¹⁰¹ Автономия Крыму. Робітнича газета. 18 квітня 1917.

¹⁰² Исхаков С. Российские мусульмане и революция (весна 1917 г. — лето 1918 г.). 2-е изд., испр. и доп. М.: Издательство «Социально-политическая мысль», 2004. С. 530.

територіальні області повинні мати суто адміністративний характер і не мати жодного впливу на національні відносини»¹⁰³.

Загалом програма має загальнодемократичний характер із включенням положень з програм соціалістів-революціонерів та соціал-демократів. У ній йдеться про рівність мов у державі, підтримку гасла соціалістичних партій про рівність, зосередження верховної державної влади в руках народу, встановлення демократичної республіки на федераційних началах, однопалатне законодавче зібрання, обов'язковий референдум для встановлення основних законів, безкоштовні судочинства і загальну обов'язкову освіту.

У зв'язку «з відсталістю татар у всіх відношеннях у порівнянні з іншими народностями», Татарська партія ставила за мету «підняти культурний та економічний рівень татарської нації на однакову висоту з іншими культурними національностями Росії». При цьому «широке самовизначення народу» звужено розумілося як «відкриття шкіл рідною мовою, які б цілком відповідали побуту, релігії і національним традиціям». Для підняття культурного рівня також пропонувалося у духовно-культурних установах вести діловодство рідною мовою, а уряду задовольнити потреби народу, які він сам не може задовольнити.

У партійній програмі був підрозділ про права людини і громадянина, який, зокрема, передбачав рівність всіх перед законом, незважаючи на стать, національність, конфесію, скасування станових різниць і звань, скасування паспортів, недоторканості особистості, житла і листів громадян.

У розділі «Про захист батьківщини і держави» йшлося про запровадження непримусової військової повинності, навчання військ рідною мовою, політичні права для військових. При цьому татарські добровольчі формування мали б залишатися «на рідній території і складати окрему військову одиницю». Запобігти війnam планувалося шляхом сприяння мирним конференціям. Причому уряд, який ігнорує постанови такої конференції, «має бути усунений робітниками і військами всього світу».

Важливе для переважно селянського кримськотатарського народу земельне питання Татарська партія передбачала вирішувати шляхом соціалізації всіх земель, надання землеробу стільки землі, скільки він може обробити без найманої праці, і на час її обробки. Казенні, удільні землі, як і землі, які перейшли у приватні руки за давністю володіння, мали підлягати безкоштовному примусовому відчуженню. Інші приватні землі мали вилучатися «за оцінкою». Кожне товариство мало б само розпоряджатися, наданою у користування землею.

Партія пропонувала соціалізувати фабрики і заводи, а чистий прибуток надавати у розпорядження працівників. Не тільки соціалістичний, а й ісламський акцент був у вимозі скасувати процентну систему в банках. «В інтересах охорони робочого класу від фізичного і морального виродження» Татарська партія також висловлювала солідарність з вимогами соціал-демократів у робітничому питанні.

За оцінками дослідників, демократичний характер програми входив у певну сумісність із централізмом в організації Татарської партії, який передбачала партійна інструкція.

¹⁰³ Приложение 4. Программа Татарской партии / Исхаков С. Российские мусульмане и революция (весна 1917 г. — лето 1918 г.). 2-е изд., испр. и доп. М.: Издательство «Социально-политическая мысль», 2004. С. 528.

За оцінкою В. Корольова, 80 % членів ТимКМВК були членами цієї партії, серед них такі кримськотатарські лідери як Ч. Челебієв, Д. Сейдамет, А. С. Айазов, С. Д. Хаттатов, А. Озенбашли¹⁰⁴.

Близько до Мусвиконкуму була газета «Терджиман», але вона мала загально-туркське значення. Тому у червні (липні) 1917 р. ТимКМВК заснував татаромовну газету «Міллєт» («Нація», редактор А. С. Айазов), а у липні (серпні) більш радикальну російськомовну «Голос Татар» (редактори А. Боданинський, Х. Чапчакчі). Остання доносилася думки органів національного самоврядування та кримськотатарської громадськості до російськомовної публіки.

Газета «Голос Татар» — провідна російськомовна газета національного руху кримських татар

Татарський народ, говорилося в документі, «вимагає для себе національно-культурної автономії, як необхідний фактор вільного розвитку». У програмі особливо підкреслювалося, що татарська демократія ставить собі завдання — стояти на сторожі загальнодержавних інтересів, а тому підтримує творчу роботу Тимчасового уряду, «наскільки вона не йде в розріз з ідеологією революційної демократії»¹⁰⁵.

«Політична програма Татарської демократії» містила вимогу національно-культурної автономії та принцип недопущення політичної гегемонії будь-якого народу. Такі принципи переважно і декларувалися на початку революційних перетворень, а Мусвиконком успішно реалізовував першу вимогу на практиці. Проте у спогадах

22 липня (4 серпня) 1917 р. у першому номері «Голосу Татар» було оприлюднено документ «Політична програма татарської демократії», який відображав, ймовірно, позицію Мусвиконкуму або принаймні його більшості. У ньому татарська демократія декларувала свій обов'язок підготувати татарський народ до скликання «Хазїїна Землі Російської» — Установчих зборів. Згідно з програмою, татарський народ у конституанті буде домагатися встановлення федераційної демократичної республіки та передачі «всієї землі трудовому народу». Okрім того буде вимагати повернення вакуфному фонду всіх розкрадених земель і привласнених старим режимом вакуфних капіталів, скасування станових привілей, «які існують для деяких татар (мурзаков)», виділення тилових солдат-татар «в окремі військові частини для несення служби на фронті у справі захисту держави від жорстокого ворога».

В одному з пунктів наголошувалося, що татарський народ «у єднанні з іншими народностями, які живуть в Криму, не вимагає для себе політичної автономії, але не дозволить встановлення в Криму політичної гегемонії якогось народу, народу, що не має ні культурних, ні історичних, ні етнографічних прав на таку». Татар-

¹⁰⁴ Королев В. Крым и Северная Таврия в 1907–1917 гг. Страницы политической истории. Симферополь: Таврия, 1995. С. 66.

¹⁰⁵ Документ № 1. Программа левой группы Мусисполкома // Зарубин А. Крымскотатарское национальное движение в 1917–1921 гг. Сборник документов. Вопросы развития Крыма. Вып. 3. Симферополь: Таврия, 1996. 98 с.

А. С. Айвазова, написаних у тюремній лікарні в СРСР, є непідтверджена іншими джерелами інформація про існування неофіційної програми у лідерів Татарської партії («Міллі-Фірка») та Мусвіконкуму. За його версією, вона передбачала відновлення самостійності Криму, під протекторатом європейських великих держав. Для цього Мусвіконком нібито вважав необхідним:

- 1) довести в Криму кількість тюрко-татарського населення до 600 тисяч, шляхом переселення із центральних і північних губерній в Крим 200 тисяч татар, повернення із Румунії — 70 тисяч емігрантів, залучення з Польщі та Литви 35 тисяч «колишніх кримських татар».
- 2) укласти союз з Україною, Польщею та «іншими федералістськими країнами».
- 3) заключити угоду зі всіма націоналістичними організаціями і тримати з ними зв'язок¹⁰⁶.

В умовах Першої світової війни та революційного хаосу переселити в Крим 300 тис. осіб виглядає нереальним організаційним і фінансовим завданням не тільки для двохсоттисячного народу без держави і великої буржуазії, а й для імперії. Перебування А. С. Айвазова в руках каральних органів СРСР могло вплинути на появу версії про масштабне переселення (так, наприклад, відомо, що в СРСР у 1930-х знищили таку кількість «польських шпитунів», яка набагато перевищувала реальну кількість розвідників передвоєнної Польщі у світі). Проте й повністю виключати наявність таких думок чи планів не можна, адже революції завжди піднімають хвилю завищених очікувань, а їхні лідери часто віддають данину утопічним ідеям. Так, наприклад, у 1917 р. голова УЦР, професор М. Грушевський говорив про Світову демократичну федерацію, а більшовицькі вожді розпалювали пожежу Світової революції. Отже, теоретично в ідеалістично налаштованих кримськотатарських революціонерів могли бути перебільшенні надії на тюркську солідарність, але питання потребує подальшого вивчення.

На підтвердження своєї версії, А. С. Айвазов, зокрема, писав про переговори в Уфі Ч. Челебієва з муфтієм Оренбурзького магометанського духовного зібрannя Г. Баруді про переселення татар, про «наплив волзьких і польсько-литовських татар в Крим» та про використання полонених турків у національних апаратах кримських татар¹⁰⁷. Литовські татари почали прибувати у релігійно близький Крим ще під час Першої світової війни до революції як біженці із окупованих ворогом західних губерній. З початком революційних перетворень, розбудовою органів національного самоврядування, національної системи освіти потреба у знавцях державної служби, військової справи, досвідчених управлінцях та й просто освічених людях зросла. У кримськотатарсько-му соціумі відчувався дефіцит таких кадрів. Тому ТимКМВК почав залучати до адміністративної роботи турецьких військовополонених — з кінця літа в його апараті працювало близько 10 турків. Екс-мутасеріф (віце-губернатор) Принцевих островів Бахчет бей складав плани роботи для місцевих органів самоврядування кримських татар.

¹⁰⁶ Последняя рукопись Сабри Айвазова. Дело партии «Милли Фирка». Документы свидетельствуют. Из серии «Рассекреченная память». Крымский выпуск. — Т.1. / под общ. ред. В. В. Пшеничного, Р. Н. Лесюка, С. В. Лунина, И.И. Полякова; сост. А. В. Валякин, Р. И. Хаяли. Симферополь: Издательство «ДОЛЯ», 2009. С. 45.

¹⁰⁷ Последняя рукопись Сабри Айвазова. Дело партии «Милли Фирка». Документы свидетельствуют. Из серии «Рассекреченная память». Крымский выпуск. Т.1. / под общ. ред. В. В. Пшеничного и др.; сост. А. В. Валякин, Р. И. Хаяли. Симферополь: Издательство «ДОЛЯ», 2009. С. 49, 50.

Турки-полонені працювали у кримськотатарських закладах освіти¹⁰⁸. З довоєнних часів у суспільно-політичному житті кримських татар брали участь і литовські татари. Достатньо згадати ліберального діяча і міського голову Бахчисарай та Алушти М. Да-видовича. Після 1917 р., а особливо у 1918 р. кількість литовських татар в Криму зросла, але навряд чи загалом перевищувала тисячу–кілька тисяч осіб. Ще менше було ви-хідців із поволзьких татар, як, наприклад, І. Тохтарова чи М. Хайретдинов, бо йшлося не про міграційний потік, а все ж таки про окремих осіб чи групи людей. Серед діячів органів національного самоврядування фіксуються також окремі азербайджанці, дея-кі з яких відіграли помітну роль в діяльності кримськотатарського руху.

У липні 1917 р. на фоні пробільшовицького заколоту та урядової кризи у Петро-граді загострилися відносини між Мусвиконкомом і російською владою, насамперед губернським комісаром, кадетом М. Богдановим. Кадети, колишні політичні партнери російських мусульман, через великороджавну політику стосовно Туреччини і заклики захопити Константинополь перетворилися в очах більшості кримських татар на опо-нентів уже навесні 1917 р.

4 (17) липня 1917 р. Таврійський муфтій Н. Челебіджіхан відвідав кримськотатар-ський батальйон у Сімферополі, який влада планувала приєднати до 32-го піхотно-го полку для відправки на фронт. Лідер ТимКМВК пояснив солдатам, що вони спіль-но з бійцями Кримського кінного полку, який їде до Криму, мали б патрулювати ву-лиці беззахисних кримських міст і сіл. Було переобрано солдатський комітет і новим командиром батальйону став прaporщик Шабаров¹⁰⁹. Солдати були розпущені на кіль-ка днів у зв'язку з релігійним святом. 14 (27) липня 1917 р. виконавче бюро губернсько-го громадського комітету вирішило клопотати перед прокурором Сімферопольського окружного суду про відкриття кримінальної справи проти муфтія Ч. Челебієва за під-бурювання солдат-татар не їхати не фронт. 17 (30) липня помічник губернського комі-сара Тимчасового уряду П. Бобровський надіслав відповідно до рішення бюро телегра-му прокурору.¹¹⁰ Проти муфтія було розпочато справу за звинуваченням у державній зраді. Паралельно 10 мурзаків дали дезінформацію контррозвідці у Севастополі про зв'язки муфтія з османським султаном¹¹¹.

22 липня (4 серпня) 1917 р. газета «Голос татар» оприлюднила доповідну записку ТимКМВК з вимогою звільнити М. Богданова з посади губернського комісара за «тен-денційні і навіть провокаційні нападки на Муфтія». Як згадував Д. Сейдамет, Н. Челебіджіхан очікував на арешт. 23 липня (5 серпня) 1917 р. контррозвідка арештувала муфтія та прaporщика Шабарова і вивезла у Севастополь. Такі дії викликали величез-ну хвилю обурення серед кримських татар та співчуваючих їм структур і груп, зокре-ма, українців Криму. До Сімферополя прибували тисячі кримських татар (за версією А. С. Айвазова, 30 тисяч¹¹²), вони в пошуках релігійного лідера обшукали сімферополь-

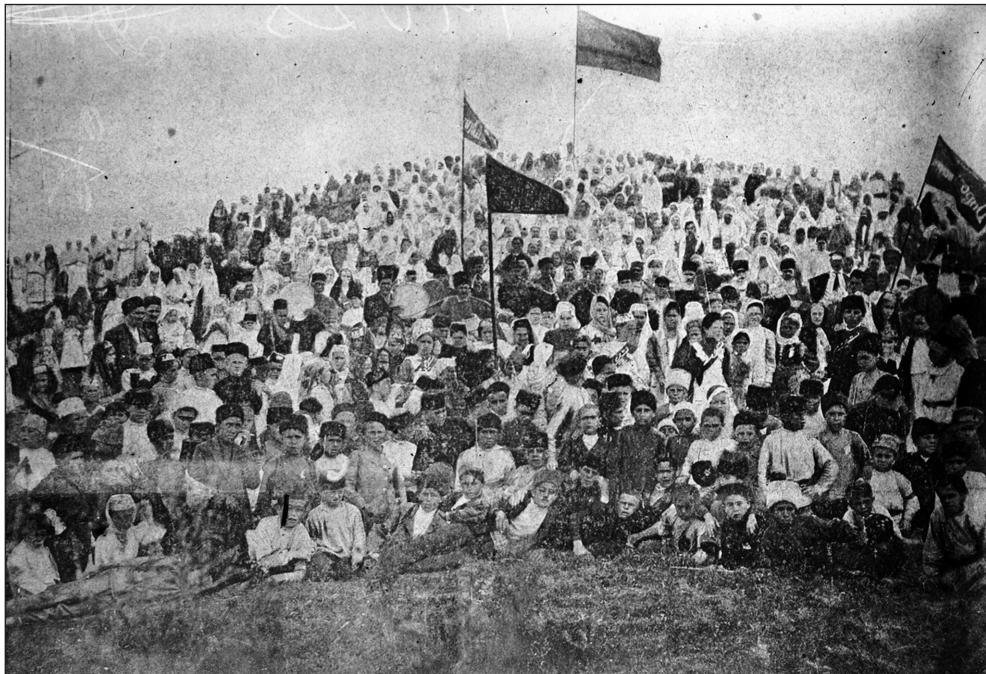
¹⁰⁸ Последняя рукопись Сабри Айвазова. Дело партии «Милли Фирка». Документы свидетельствуют. Из серии «Рассекреченная память». Крымский выпуск. Т.1. / под общ. ред. В. В. Пшеничного и др.; сост. А. В. Валякин, Р. И. Хаяли. Симферополь: Издательство «ДОЛЯ», 2009. С. 49.

¹⁰⁹ Кандим Ю. 1917 р. Курултай. Як це було. Ічня: ПП «Формат», 2016. С. 66.

¹¹⁰ Додаток 2. Телеграми / Кандим Ю. Не заросте травою поле бою... Ічня: ПП «Формат», 2016. 274 с.

¹¹¹ Королев В. И. Таврическая губерния в революциях 1917 года (Политические партии и власть). Симферополь: Таврия, 1993. С. 17.

¹¹² Айвазов А. С. История национального контрреволюционного движения в Крыму (рукопись Ай-вазова Асана Сабри). Начало 1937 г. Окончено 1938 г. (58 листов). Последняя рукопись Сабри Айва-зова. Дело партии «Милли Фирка». Документы свидетельствуют. Из серии «Рассекреченная па-

Мітинг кримських татар у Феодосії. 1917 р.

ЦДКФА України ім. Г.С. Пшеничного

ську тюрму. У місті відбувались наради громадсько-політичних структур щодо арешту муфтія. Влада побоювалася ексцесів і тому заборонила з 24 липня (6 серпня) 1917 р. мітинги в Таврійській губернії. Того ж дня Н. Челебіджіхана і Шабарова контррозвідка випустила і визнала, що для арешту не було підстав. Муфтія тріумфально зустріли у Сімферополі. За спогадами Д. Сейдамета, Н. Челебіджіхана на руках пронесли з вокзалу до приміщення Мусвиконкуму.

24–25 липня (6–7 серпня) 1917 р. у ньому відбувся екстрений делегатський з'їзд кримських татар. Підсумок бурхливих двоєнних дебатів було викладено у резолюції, яка містила наступні вимоги, пропозиції та рішення:

- без відома і розпорядження Правлячого Сенату і МВС не можуть здійснюватися обшуки у Таврійському магометанському духовному правлінні, а голова ТМПД і муфтій не може бути допитаний та арештований;
- просити терміново дозволу міністрів: військового і внутрішніх справ на відрядження із розташованих в Криму татарських військових частин для охорони сіл Криму;
- просити Тимчасовий уряд звільнити губернського комісара М. Богданова через участь його «у створенні легенди про держзраду» Таврійського муфтія Ч. Челебієва;

мять». Крымский выпуск. Т.1. / под общ. ред. В. В. Пшеничного и др.; сост. А. В. Валякин, Р. И. Хаяли. Симферополь: Издательство «ДОЛЯ», 2009. С. 46.

- включити у Губернський громадський виконком по одному представнику кримських татар від 5 кримських повітів і ТимКМВК;
- дозволити блокуватися на виборах до органів самоврядування і Всеросійських Установчих зборів з соціал-демократами, есерами і «українською організацією, за виключенням партії народної свободи (кадетів)»;
- виключити «через явно шкідливу для інтересів татарського населення Криму» зі складу ТимКМВК мирового суддю К. Кримтаєва, присяжного повіреного А. Муфті-Заде, доктора Д. Рустембекова, імама с. Дерекой І. Тарпі;
- всіх кооптованих членів ТимКМВК визнати повноправними;
- «через явно шкідливу для інтересів татарського населення Криму» не вважати представниками татарського населення обраних 16. (29) липня 1917 р. до Сімферопольської Міської думи мирового суддю Куршути Кримтаєва і прапорщика Бурнашева¹¹³.

Кримськотатарські органи самоврядування продемонстрували свою популярність серед народу та здатність мобілізувати маси, хоча протести, схоже, багато в чому були стихійними. Мусвиконком почав вимагати відставки губернського комісара М. Богданова у зв'язку з арештом муфтия. Проте російські партії революційної демократії підтримали М. Богданова.

Кримські татари розцінювали дії стосовно Н. Челебіджіхана як «неймовірно насильство над своїм розумом, совістю, оскільки у свідомості народу муфтій не тільки лідер народного руху, але перш за все він, народний обранець, уособлює собою народну совість, гордість, свідомість». Арешт Таврійського муфтия, звісно, схвилював не тільки кримських мусульман, а й одновірців в інших регіонах Росії. Так, зокрема, член виконкому Всеросійської мусульманської ради Шагіахметов звертався до О. Керенського з проханням повідомити його причини. Якраз наприкінці липня — початку серпня 1917 р у Казані проходив II Всеросійський мусульманський з'їзд, який направив 25 липня (7 серпня) Тимчасовому уряду вимогу про звільнення Н. Челебіджіхана. 27 липня (9 серпня) муфтій Ч. Челебієв надіслав телеграму з проханням повідомити делегатів з'їзду про своє звільнення з-під арешту через повну безпідставність звинувачень¹¹⁴.

До речі, 22 липня (4 серпня) 1917 р. на спільному засіданні II Всеросійського мусульманського з'їзду, I Всеросійського мусульманського військового і Всеросійського з'їзду духовенства була проголошена національно-культурна автономія мусульман Внутрішньої Росії та Сибіру. Було утворено уряд цієї автономії Міллі Ідаре, у складі якого було міністерство у справах релігії — Дінія назарати.

В Криму ж після звільнення муфтия помічник губернського комісара П. Бобровський направив у військове міністерство шифротелеграму з проханням відправити на фронт мусульманський батальйон із Сімферополя і призупинити переведення ескадронів Кримського кінного полку до Криму¹¹⁵. 8 (21) серпня 4 маршові роти цього батальйону були відправлені на фронт і там, всупереч обіцянкам, розформовані¹¹⁶. Ескадрони кінного полку було зупинено в Новогеоргієвську Херсонської губернії.¹¹⁷

¹¹³ Голос татар. 29 липня 1917.

¹¹⁴ Исхаков С. Российские мусульмане и революция (весна 1917 г. — лето 1918 г.). 2-е изд., испр. и доп. М.: Издательство «Социально-политическая мысль», 2004. С. 246.

¹¹⁵ Кандим Ю. Не заросте травою поле бою... Ічня: ПП «Формат», 2016. С. 81.

¹¹⁶ Голос Татар. — 1917. — 2 вересня.

¹¹⁷ Кандим Ю. Не заросте травою поле бою... — м. Ічня: ПП «Формат», 2016. — С. 81.

Губернська влада також зондувала можливість відправки Ч. Челебієва на фронт як військовозобов'язаного. Цікаво, що у квітні 1917 р. щойно призначений Таврійський губернський комісар М. Богданов клопотався перед військовим міністерством щодо звільнення від військової служби голови виконавчого бюро ТимКМВК Ч. Челебієва та ще одного його соратника по комітету, оскільки уряд визнав цей орган важливою структурою для вирішення цілої низки національних завдань¹¹⁸.

Виключення на екстреному делегатському з’їзді із ТимКМВК І. Тарпі, який у 1923–1924 рр. стане Кримським муфтієм, восени 1917 р. пояснювали «підпільними інтригами та агітацією» проти муфтія Н. Челебіджіхана, його бажанням зайняти чільне положення у Мусвиконкомі¹¹⁹. А ось доктор Д. Рустамбеков, якого одночасно з Тарпі виключили із цього органу, надав пояснення у пресі своїм діям, яке проливає світло на характер діяльності ТимКМВК. На його думку, сама назва цього органу вказувала, що він мав нести «знамено «мусульманізму», але «після короткого його існування», спливла чужа Рустамбекову, як азербайджанському тюрку, ідея «татаризму». Це цікаво свідчення, яке підкреслює, що вже навесні-влітку 1917 р. ТимКМВК сприймався як структура кримськотатарського національного самоврядування. Це призвело до відходу від активної діяльності в ній Д. Рустамбекова, а у липні 1917 р. і до публічної критики залику муфтія до солдат татаризованого батальйону в Сімферополі захищати поселення кримських татар, оскільки це, на його думку, могло нашкодити сприйняттю мусульман російським суспільством. До речі, з часом Д. Рустамбеков скорегує свої погляди і навіть потрапить у 1919 р. до виборчого списку «Міллі-Фірка».

У липні (серпні) 1917 р. вийшли на новий рівень і відносини між органами національного самоврядування кримських татар і українців. Загалом між активістами українського національного руху в Криму та кримськотатарськими революціонерами вже у перші пореволюційні місяці виникли партнерські відносини. Член Сміферопольської Української громади, «Просвіти» і УПСР у 1917 р., воїн Армії УНР, учасниця Першого Зимового походу Х. Пекарчук згадувала про контакти з Мусвиконкомом, спільне з кримськими татарами видання газети і підсумовувала: комітет «виявив у відношенні до нас дружність і солідарність», а «співпраця з татарами була якнайкраща»¹²⁰. Більшовик-учасник революційних подій в Євпаторії В. Елагін не надто перебільшуючи стан справ пізніше писав: «в Криму жоден виступ татар не обходився без їх (українців — упоряд.) хоча б моральної підтримки»¹²¹.

Проголошення автономії України у І-му Універсалі, створення Українською Центральною Радою (далі — УЦР) Генерального Секретаріату як крайового органу влади Наддніпрянської України, визнання його у такій якості в липні 1917 р. Тимчасовим урядом Росії, поповнення УЦР представниками національних меншин мали безпосередній відгук серед етнополітичних сил та владних структур Таврійської губернії.

¹¹⁸ Вінцковський Т. С. Кримські татари: суспільно-політичне життя на початку революції 1917 року (за матеріалами газети «Южные ведомости»). Лівідень України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: збірка наукових праць. Вип. 6. Херсон: ФОП Грінь Д.С., 2017. С. 68.

¹¹⁹ Голос Татар. 30 вересня 1917.

¹²⁰ Пекарчук Х. Моя служба Україні, як вояка / Х. Пекарчук // Дороговказ. Орган вояцької думки і чину. 1964. Ч. 1–2 (19–20). С. 11.

¹²¹ Елагін В. Националистические иллюзии крымских татар в революционные годы. Забвению не подлежит... (Из истории крымскотатарской государственности и Крыма). К.: Татарское книжное издательство, 1992. С. 89.

Адже початок утворення загальноукраїнських структур влади засвідчив, що на всьому просторі колишньої імперії Романових і на Кримському півострові зокрема виникла нова політична ситуація. УЦР була утворена представниками другого за розмірами в Росії народу та де-факто очолила рух за федералізацію постімперського простору.

Російські політичні сили Таврійської губернії зустріли ці події частково прохолодно, частково ворожо. Показово, що М. Богданов став єдиним серед губернських комісарів 9-ти заселених переважно українцями губерній, який з політичних мотивів прогнорував запрошення голови Генерального Секретаріату та генерального секретаря внутрішніх справ В. Винниченка прибути 14 (27) липня 1917 р. до Києва на попередню крайову нараду губернських комісарів¹²².

Початок фази українського державотворення на автономістсько-федералістських засадах зумовив потребу Мусвиконкуму налагодити відносини з керівними структурами українців — УЦР і Генеральним Секретаріатом. Де-факто друга особа у Мусвиконкомі в 1917 р. Д. Сейдамет пізніше згадував про цей період: «Ми уважно відстежували структуризацію національного руху України, заснування Центральної Ради, дії українців з реалізації територіальної автономії і, нарешті, створення національного уряду — Генерального Секретаріату. Анархія, що підступала звідсіль, зі всією очевидністю доводила неспроможність наших намірів зберегти свою країну на договірній основі з росіянами, з російськими органами влади, — це поставило нас перед необхідністю більш ретельного вивчення руху українців»¹²³.

На початку третьої декади липня (початку серпня) 1917 р. в Києві керівник вакуфного управління, член Мусвиконкуму Д. Сейдамет і член Мусвиконкуму А. Озенбашли провели переговори з головою УЦР М. Грушевським, головою Генерального Секретаріату В. Винниченком та генеральним секретарем міжнаціональних справ О. Шульгиним.

Є суперечливі дані про предмет і результати переговорів лідерів Української та Кримськотатарської революцій. У жовтні 1917 р. муфтій казав, що делегація ТимКМВК була послана, щоб з'ясувати: чи входить Крим у межі автономної України¹²⁴. Газети повідомляли про пропозиції мусульман приєднати автономний Крим до автономної України та їх прохання сприяти утворенню мусульманського війська. Так, наприклад, провідна газета кадетів писала: «Українську раду відвідала особлива депутатія мусульман, які звернулися з проханням підтримати їхнє прагнення до встановлення автономії у Криму. Мусульмани висловлюють побажання, щоб Крим у територіальному відношенні був приєднаний до України»¹²⁵.

Мусвиконком у своїй російськомовній газеті «Голос татар» заявив, що «з подібним дорученням жодна депутатія відряджена до Української ради не була»¹²⁶. Проте публічне відмежування від цих вимог могло бути викликано відсутністю згоди на їхню реалізацію, ймовірно, з боку В. Винниченка. За повідомленнями газет, Генеральний Секретаріат визнав передчасним робити заходи перед Тимчасовим урядом у цій справі до вирішення питання про територію України. Цікаво, що у матеріалах Генерального секретарства міжнаціональних справ України є недатована записка за підписом Шабарова, завірена ТимКМВК, про створення частин з кримських татар. Це може бути непрямим свідчен-

¹²² Киевская мысль. 2 августа 1917.

¹²³ Сейдамет Крымэр Д. Некоторые воспоминания. Полуостров. 30 октября–5 ноября 2009 г. № 43.

¹²⁴ Голос Татар. 14 октября 1917.

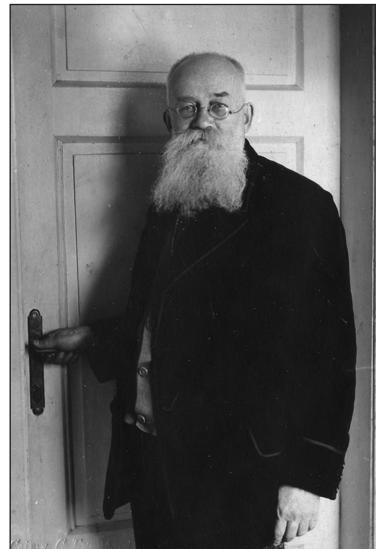
¹²⁵ Речь. 26 июля 1917.

¹²⁶ Голос татар. 29 июля 1917.

ням, що переговори влітку 1917 р. торкалися й цієї теми. А у жовтні того року муфтій розповідав, що у червні під час переговорів з військових питань у Петрограді Тимчасовий уряд вказав кримськотатарській делегації «на три республіки, а саме: на Кронштадт, Царічин і Крим, матерями же їх були оголошені Фінляндія і Україна». «Природно, що ці повідомлення дещо турбували Тимчасовий уряд, чому сприяли, звісно, доноси і доповіді наших тутешніх «друзів», ддав Н. Челебіджіхан. Нагадаємо, що згадані ним переговори відбувалися одразу після проголошення I Універсалом автономії України.

У мемуарах Д. Сейдамет характеризує В. Винниченка як фігуру, яка попри заслуги у царині української літератури та здатності використати всі засоби в інтересах власного народу, все ж не вельми підходить для здійснення високих владних повноважень та яка не виявила зацікавлення кримськотатарським рухом. У сприйнятті кримськотатарського лідера М. Грушевського постає дієвим політиком і стратегом, який досить вправно кермує та організовує національну стихію. Позитивне враження склалося у Д. Сейдамета і про генерального секретаря міжнаціональних справ О. Шульгина. Останні два українські лідери проявили живий інтерес до кримськотатарської проблематики.

У своїх спогадах Д. Сейдамет писав, що без дозволу, непомітно зняв у приймальниці В. Винниченка карту України, на якій північна частина Криму була показана як етнографічно українська. Подивившись на неї в Сімферополі муфтій нібито сказав, що кримським татарами загрожує ще один імперіалізм. Один з лідерів кримських татар А. Озенбашли у 1917 р. публічно говорив дещо по-іншому: «...в дни борьбы Украины за свою автономию... КМИК (Кримско-Мусульманский виконком — упоряд.) счел своим долгом делегировать в Раду своих представителей и сообщить Раде, что под горячо поднятым ею знаменем федерализма тесными рядами сплочено 30 миллионное мусульманство России и Крымских татар в частности»¹²⁷.

Голова Української Центральної Ради Михайло Грушевський

¹²⁷ У 1917–1920 рр. у публічних промовах політики-представники мусульманських народів часто говорили, що на просторі колишньої імперії Романових проживає 30 млн. мусульман, а іноді навіть — 35 млн. Проте ця цифра могла бути дещо перебільшеною. За першим Всеросійським переписом 1897 р., із 125,6 млн. мешканців Росії тюрко-ісламські народи складали 13 млн. осіб або 11 % від всього населення (Червонная С. Пантюркизм и панисламизм в российской истории / URL: <http://www.strana-oz.ru/2003/5/pantyurkizm-i-panislamizm-v-rossiyskoy-istorii#t7>). На початку Першої світової війни лояльний Романовим ахун М.-С. Баязітов писав, що в Росії проживає 17 млн. мусульман, а голова Комітету захисту прав мусульманських тюрко-татарських народів Росії Ю. Акчура під час пропагандистської подорожі країнами Четверного блоку стверджував, що в Російській імперії нараховується, як мінімум, 20 млн. мусульман із числа турків і татар (Ісраїлова-Харьехузен Чынара. Германия-Центральная Азия. Из истории политических взаимоотношений в годы Первой мировой войны. URL: http://kghistory.akipress.org/unews/un_post:8540/?from=mnenie&place=authors). Кількість нетюрків серед мусульман-підданих царя була порівняно незначною.

Варто додати, що на поведінку В. Винниченка у кримському питанні могла вплинути складна політична ситуація, адже у липні 1917 р. через українське питання сталася криза у Тимчасовому уряді, ним було розпущене фінляндський сейм. Голова Генерального Секретаріату мав вийхати у Петроград для затвердження «Статуту вищого управління України».

Як би там не було, у наступні місяці налагодилася тісна співпраця між обома національними рухами на базі спільних прағнень до автономії та перебудови постімперського простору у демократичну федеративну Російську республіку. Важливу роль у цьому, а також у визначенні тактики і стратегії кримськотатарського руху на майбутнє відіграв З'їзд народів та областей Росії, які підтримували утворення федеративної республіки (скорочено З'їзд народів-федералістів або З'їзд народів). УЦР ініціювала проведення цього форуму з метою координації зусиль національних та обласницьких рухів у справі перетворення постімперського простору на демократичну федеративну республіку національно-територіальних та національно-персональних автономій.

1.3. Підготовка до скликання Курултаю в умовах суспільно-політичної конfrontації (осінь — початок грудня 1917 р.)

Вперше публічно знакове слово «Курултай», схоже, було використано лідерами Кримськотатарської революції у зв'язку із проведенням З'їзду народів у Києві. Після обговорення запрошення Центральної Ради на цей форум Мусвиконком «вирішив відповісти на телеграму від імені кримських татар не як звичайний комітет, а саме як заступник кримськотатарського Курултаю (сейму) уряду», розповідав у жовтні Н. Челебіджіхан.

Версію, за яких обставин воно з'явилося у їх внутрішньому вжитку, виклав у своїх спогадах Д. Сейдамет. Напередодні його виїзду разом з А. Озенбашли у Київ для первих переговорів із лідерами Центральної Ради і Генерального Секретаріату «наадійна людина» таємно повідомила про підготовку російською владою арешту муфтія. Всю ніч Д. Сейдамет і Н. Челебіджіхан аналізували ситуацію. Муфтій сприймав арешт як попрання національної гідності та «бачив національний обов'язок у спротиві цьому». Соратник зумів переконати Н. Челебіджіхана, що його арешт принесе користь, адже «підніме весь Крим, а наша національна воля і віра, сколихнувшись, піднімуться з більшою силою». У ту драматичну ніч під ранок, щоб заспокоїти друга, Д. Сейдамет говорив: «що з початком розпаду Росії нам необхідно укріпити сили для протистояння анархії; щоби наш народ залишався господарем своєї долі, нам настільки ж необхідно на основі виборів... зв'язати його з однією з центральних організацій; у цьому випадку, якщо центр російського правління встоїть, то буде вимушений ще більше рахуватись з нашою центральною організацією, якщо не встоїть, — то організація стане фундаментом нашої незалежності, і остаточно підсумував: «Нам необхідний КУРУЛТАЙ»¹²⁸.

¹²⁸ Сейдамет Кырымэр Д. Некоторые воспоминания. Полуостров. 30 октября — 5 ноября 2009. № 43. С. 14.

Д. Сейдамет писав, що слово «Курултай» надзвичайно вразило Н. Челебіджіхана. «Моментально підхопившись з місця, він у хвилюванні привітав мене. Ми обійнялися, ніби після довгого розставання, подолавши тисячі випробувань. Очі Челебі Джіхана світилися захопленням... Он попросив лише, щоб цю думку і це слово я до пори ні кому не розкривав»¹²⁹, — занотував мемуарист. Історія яскрава і драматична. Шкода лише, що трагічна смерть Н. Челебіджіхана не лишила шансу дізнатися його версію події...

Д. Сейдамет згадував, що він з однодумцями вперше дізнався слово «Курултай» із статті Леона Кахона «Історія тюрків» у журналі «Turk Yurdu», а з книги того ж автора «Gok Sancak» («Блакитний прапор») про небесно-блакитний стяг¹³⁰.

У 1917 р. термін «Курултай» можна помітити у публічному обігу деяких тюркських народів на просторі колишньої імперії Романових. Є згадки про газету, яка видавалася поза Кримом, з такою назвою. Три національних з'їзди башкирського народу, які пройшли у 1917 р., теж отримали назву Курултай.

Як військово-демократичний інститут — загальний з'їзд знаті для вирішення найважливіших державних проблем — Курултай існував у монгольських і тюркських народів з часів Чингісхана (кін. XII–XIII ст.). Сучасні дослідники сумніваються щодо проведення таких зібрань у Кримському ханстві¹³¹. Хоча відомий сходознавець А. Кримський на поч. ХХ ст. вважав інакше¹³².

27 серпня (9 вересня) 1917 р. в Сімферополі у приміщені Мусвиконкуму відбулася нарада голів мусульманських комітетів, участь в якій взяли 15 осіб. Присутнім доповіли про пропозицію УЦР, за визначенням газети Таврійського губернського земства, «відрядити від мусульманського населення Криму десять представників на об'єднану з Радою нараду з питань поточного моменту»¹³³ (це мас-медіа викривило назву «З'їзу народів»). Комісія по скликанню з'їзду направила запрошення представникам народів, які підтримували федералістську платформу, прибути в Київ «в одинаковому числі (не більше десяти) від всіх народів і областей незалежно від величини території, кількості і національно-культурного розвитку даного народу». Учасники наради в Сімферополі вирішили делегувати на З'їзд народів по одному представнику від кожного із п'яти повітових мусульманських комітетів, двох від центрального комітету (ТимКМВК — упоряд.), військової організації і жіночого комітету. Щоправда, реальний склад кримськотатарської делегації, яка працювала в Києві, дещо відрізнявся від передбаченого цим планом.

Мусвиконком відповів УЦР «як заступник кримськотатарського Курултаю, вважаючи очевидним, що подібний титул надасть більшу авторитетність його представникам, відправленим на з'їзд». ¹³⁴ Цікаво, що в повідомленнях про з'їзд і кримська пре-

¹²⁹ Сейдамет Кырымэр Д. Некоторые воспоминания. Полуостров. 30 октября — 5 ноября 2009. № 43. С. 14.

¹³⁰ Сейдамет Кырымэр Д. Некоторые воспоминания. Полуостров. 30 октября — 5 ноября 2009. № 43. С. 14.

¹³¹ Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. 2-е изд., испр. и доп. — Симферополь: АнтиквА, 2008. С. 230.

¹³² Крымский А. Курултай / URL: <https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%AD%D0%A1%D0%91%D0%95%D0%9A%D1%80>

¹³³ Южные ведомости. 29 серпня 1917.

¹³⁴ Елагин В. Националистические иллюзии крымских татар в революционные годы. Забвению не подлежит... (Из истории крымскотатарской государственности и Крыма). К.: Татарское книжное издательство, 1992. С. 91

са, і газети в Києві неодноразово використовували термін «Центральний кримський мусульманський/кримсько-мусульманський комітет» замість офіційного «Тимчасовий Кримсько-мусульманський виконавчий комітет». Так назва керівного органу самоврядування кримських татар звучала більш авторитетно. Хоча у виданні Ради народів, утвореній на з'їзді, «Свободний Союз» використовується офіційна назва Мусульманському виконавчому комітету.

Це видання оприлюднило цінні дані про персональний склад татарської делегації, про партійну та організаційну належність більшості з них. Отже, до її складу входили:

- Гамзаєв Джагангір (інформація про нього в тексті відсутня, але, за версією С. Ісхакова, він представляв горців Північного Кавказу¹³⁵);
- Джаншаєв Бек Мухаммед від Повітового Перекопського Мусульманського комітету (соціаліст-революціонер), голова повітово-вакуфного комітету, 30 років, Джанкой;
- Ісхакова Айше від Союзу кримськотатарських вчителів (мусульманська партія), народна вчителька, Сімферополь;
- Ідрісов Сулейман від Сімферопольського мусульманського військового комітету (соціаліст-революціонер), член цього комітету, 40 років;
- Музafferov¹³⁶ Юсуф від Всеросійського мусульманського воєнного шуро, член Всеросійського шуро, голова Київського комітету Всеросійського мусульманського військового шуро, начальник інородческих робітничих дружин, 29 років, із Казані;
- Озенбашли Ахмет від ТимКМВК (татарська соціалістична партія), редактор газети «Терджиман», студент, 24 роки, Сімферополь;
- Сейдамет Джафер від ТимКМВК (татарська соціалістична партія), голова управління вакуфів в Криму, член ТимКМВК;
- Сеттаров Алі від Сімферопольського повітового Мусульманського комітету (мусульманська партія), студент, 22 роки;
- Челебієв Осман-Мурза від Євпаторійського Тимчасового Мусульманського повітового комітету (безпартійний), народний вчитель, 37 років, м. Євпаторія;
- Шабарова Еміне Ханім від Жіночого Кримського обласного комітету (Мусульманська партія), заступник голови Сімферопольського жіночого мусульманського комітету, 29 років¹³⁷.

¹³⁵ Исхаков С. М. Российские мусульмане и революция (весна 1917 г. — лето 1918 г.). 2-е изд., испр. и доп. М.: Издательство «Социально-политическая МыСЛЬ», 2004. С. 344. Гамзаєв Джихангір Ісмаїль Огли (1886–?) — громадсько-політичний діяч. Народився у м. Гянджа. У 1910 р. закінчив Єлісаветпольську чоловічу гімназію. У 1910–1914 рр. навчався на юридичному факультеті університету імені Святого Володимира. Залишився в Києві. З жовтня 1918 р. — секретар Комісаріату Азербайджану в Україні, з кінця 1918 р. — другий секретар посольства Азербайджанської Демократичної Республіки в Києві. Джерело: Гасымлы М. Дж., Купчик О. Р., Дамиров А. У. Українско-азербайджанські політические отношения: история и современность. Издание второе, испр. и доп. К.: Издательский дом Дмитрия Бурого., 2012. С. 96 тощо.

¹³⁶ С. Ісхаков пише його прізвище як Музafferov, оскільки знайшов документ власноручно підписаний цим діячем саме у такій формі. Див. наприклад: Исхаков С. М. Российские мусульмане и революция (весна 1917 г. — лето 1918 г.). 2-е изд., испр. и доп. М.: Издательство «Социально-политическая МыСЛЬ», 2004. С. 344.

¹³⁷ Свободный Союз. Орган «Совета народов», учрежденного Съездом народов в Киеве. Октябрь 1917. № 1. С. 18.

Звертає на себе увагу той факт, що у списку 8 делегатів-кримських татар, із яких троє належали до Мусульманської партії, по двоє було членів Татарської соціалістичної партії і соціалістів-революціонерів, один безпартійний. У татарську делегацію також входили делегати з Казані та Азербайджану, партійність яких не вказана. Очолював делегацію Д. Сейдамет¹³⁸.

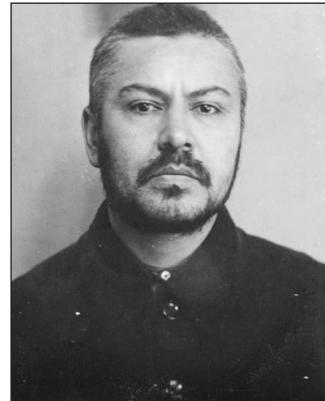
Він так згадував про причини формування «дово-лі представницької за складом делегації»: «Єдино правильний вихід із ситуації, коли позиція російських партій стосовно пригноблених народів різко негативна, — у згуртуванні цих народів, в пошуках шляхів захисту своїх прав. Тому ми проявили величезний інтерес до Конгресу федерацій, який мав відбутися в Україні»¹³⁹. Кримськотатарський лідер констатував, що більша частина російської інтелігенції «дружно об'єднається» в несприйнятті наших (кримських татар — упоряд.) прав на територіальну автономію». «В той час не тільки праві партії Росії, а й революціонери не були здатні зрозуміти важливість цього питання», — наголошував він у мемуарах.

Д. Сейдамет писав, що делегація 6 (19) вересня 1917 р. виїхала з Криму, наступного дня ввечері була в Києві. Вранці 8 (21) вересня він і деякі інші делегати з Криму¹⁴⁰ відвідали голову УЦР М. Грушевського, генерального секретаря міжнаціональних справ О. Шульгина «та інших державних діячів України»¹⁴¹.

З’їзд народів працював 8–15 (21–28) вересня у Педагогічному музеї в Києві. В його роботі взяли участь 93 (за іншими даними 92) представники не менш ніж 15 народів. Кримськотатарська делегація була однією з найбільших на цьому форумі: 8-ма уповноваженими особами були представлені українці, 9-ма литовці, козаки (визнані постановою з’їзду де-факто окремою національною спільнотою), 10-ма латиші, 11-ма євреї. Грузини, росіяни, естонці, тюрки (представництво закавказьких і закаспійських мусульман, фактично азербайджанці), білоруси, поляки, молдавани мали від 2 до 7 представників¹⁴². Позаяк поляки виступали за незалежність Польщі, то на З’їзді народів-федералістів вони користувались лише дорадчим голосом.

8 (21) вересня 1917 р. під час формування керівних та робочих структур цього форуму було, зокрема, обрано М. Грушевського почесним головою, а члена кримськотатарської делегації А. Сеттарова одним з двох секретарів з’їзду¹⁴³.

У Д. Сейдамета склалося враження, щоправда записане ним набагато пізніше, що М. Грушевський та інші українські учасники з’їзду мали своєю справжньою метою

Член Мусвиконкуму
Амет Озенбашли

¹³⁸ Сейдамет Крымэр Д. Некоторые воспоминания. Полуостров. 20–26 ноября 2009. № 46.

¹³⁹ Там само.

¹⁴⁰ Д. Сейдамет пише про А. Озенбашли і Х. Чапчакчі, але останній в інших джерелах в якості учасника З’їзду народів не фігурує.

¹⁴¹ Там само.

¹⁴² Реент О.П., Андрусишин Б.І. З’їзд поневолених народів (8–15 вересня/21–28 вересня н. ст.) К.: Інститут історії України НАН України, 1994. С. 68–70.

¹⁴³ Реент О.П., Андрусишин Б.І. З’їзд поневолених народів (8–15 вересня/21–28 вересня н. ст.). К.: Інститут історії України НАН України, 1994. С. 17.

утвердження незалежності України¹⁴⁴. Видається, що це все ж проекція майбутнього досвіду на попередні події. Українських самостійників організатори на з'їзд принципово не запрошували. А у вітальному слові від УЦР М. Грушевський висловив, на нашу думку, абсолютно щиро утопічну надію на те, що «з'їзд дасть початок перебудови на федеративних основах не тільки Росії, але й цілої Європи»¹⁴⁵.

Уряд Росії представляв кадет М. Славинський, який очолював Особливу нараду з обласної реформи Тимчасового уряду. У вітальній промові він зазначив, що «Перший З'їзд народів... має дати основи до нового устрою Російської Республіки», і що «тепер вже немає в Росії державних і недержавних народів, а всі рівні...»¹⁴⁶.

Д. Сейдамет згадував, що й він виступив з коротким вітальним словом перед цим поважним зібранням на початку його роботи. Підтвердити цю інформацію з інших джерел поки не вдалося. А те, що говорили представники кримськотатарського народу в своїх виступах на другий і третій день роботи З'їзду народів, вцілому відомо. Ймовірно, 9 (22) вересня представник Мусвиконкуму А. Озенбашли¹⁴⁷ привітав з'їзд «від пригнічених Романовими нашадків великого Тамерлана». Одна з українських газет так викладала зміст його промови: «Кримські татари зазнали багато лиха від царського уряду. Не тільки наложено на них ярмо політичної неволі, але всіма способами намагалися знищити їх культуру та економічне життя. Землю роздано різним царським сатрапам і дворянам. Темний народ шукає оборони у духовенства, яке держить руку з буржуазією. Доведений до розpacу, кидає народ рідну землю і переселяється на чужину. В 1905 р. учительство мусульманське кримське творить союз для оборони народних інтересів, але союз підпадає під терор уряду і справа знову завмирає. Аж тепер, з революцією, народ татарський взявся до сильної організації всіх верств і свідомість національна надзвичайно поширилася. Татари обстоюватимуть свободу всіх народів, але не позволять теж, щоб хто-небудь другий верховодив у Криму».¹⁴⁸ Бажані відносини з іншими народами промовець дослівно уявляв так: «... кримські татари звикли жити вільним життям, завжди втікали від ярма і цілком гідні вільного і самостійного будівництва свого ж життя на своїй же землі. Нехай знають усі, що кримські татари не дозволяють нікому встановити яку б то не було гегемонію на Кримському півострові. І цього разу кримські татари вже не залишать свої краї без наполегливого захисту своїх прав і здобутої свободи. Якщо наші хани заключали союзи з українцями, поляками, росіянами та іншими народностями з метою підкорення та пригноблення інших народностей, то ми, вільні сини відтепер вільного татарського народу, простягаємо вам руку з гаслом демократичної федераційної Республіки для щасливого, дружнього співжиття у майбутньому, щоб кожна народність у своєрідних національних проявах своїх могла вільно вносити свою краплю меду в стільники людського генія і прогресу, щоб із окремих національних культур вийшло одно гармонійне ціле. Отже,

¹⁴⁴ Сейдамет Крымэр Д. Некоторые воспоминания. Полуостров. 20–26 ноября 2009. № 46.

¹⁴⁵ Реєнт О. П., Андрусишин Б. І. З'їзд поневолених народів (8–15 вересня/21–28 вересня н. ст.). К.: Інститут історії України НАН України, 1994. С. 18.

¹⁴⁶ Там само. С. 18.

¹⁴⁷ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах / Упор.: В. Ф. Верстюк (керівник), О. Д. Бойко, Ю. М. Гамрецький та ін.; редакція: В. А. Смолій (відп. редактор), В. Ф. Верстюк (заст. відп. редактора), Ю. М. Гамрецький та ін. Т. 1. 4 березня 1917 р. — 9 грудня 1917 р. К.: Наукова думка, 1996. С. 292.

¹⁴⁸ Реєнт О.П., Андрусишин Б.І. З'їзд поневолених народів (8–15 вересня/21–28 вересня н. ст.). К.: Інститут історії України НАН України, 1994. С. 28.

Будинок Української Центральної Ради, де у вересні 1917 р. відбувся З'їзд народів

хай перетворяться фонтани сліз у житті кожної народності у фонтани радості в ім'я загальнолюдської культури! Хай живе свобода, хай живуть вільні народи!».

А ось ще цитата зі слів А. Озенбашли: «зі спокійним серцем можна сказати, що в теперішній час кримські татари цілком організовані і цілою мережею пов'язані з Центральним комітетом (Мусвиконкомом. — поряд.) і за помахом руки останнього все татарське населення Криму не забариться виступити як одна людина протягом якоїсь години...»¹⁴⁹. Він наголосив, що навколо Мусвиконкуму згуртувалася молода татарська інтелігенція, яка, зокрема, проголосила необхідність соціалізації землі та емансидації жінки, а також «серед перших проголосила принцип федералізму і з нетерпінням чекала оголошення цього принципу іншими народностями Росії». «Ось чому ми були ярими захисниками федералізму на першому Всеросійському мусульманському з'їзді»¹⁵⁰, — відзначив А. Озенбашли. Д. Сейдамет у спогадах назвав цю промову «ґрунтовною» та такою, що відображає «нашу», тобто керівництва національного руху, позицію.

10 (23) вересня 1917 р. виступили одразу три члена кримської делегації¹⁵¹. Представник Сімферопольського мусульманського військового комітету С. Ідрісов говорив про

¹⁴⁹ Цит. за: Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. 2-е изд., испр. и доп. Симферополь: Антиква, 2008. С. 158.

¹⁵⁰ Свободный Союз. 1917. № 2. С. 28.

¹⁵¹ Реент О.П., Андрусишин Б.І. З'їзд поневолених народів (8–15 вересня/21–28 вересня н. ст.). К.: Інститут історії України НАН України, 1994. С. 28–29.

перешкоди для вільного розвитку народів навіть після революції, про штучність аргументу про некультурність народів для виправдання неприхильного ставлення до їх визвольних стремлінь, про те, що Росія може стати могутньою тільки в разі добровільного укладення народами союзу. С. Ідрісов подякував представникам українського народу за те, що вони дали початок могутньому визвольному рухові всіх народів Росії¹⁵².

Особливе враження на учасників З’їзду народів справили промови кримськотатарських делегаток. Вони наочно засвідчили успіхи в емансипації мусульманок Криму. Тим більш яскраві, що у складі більшості делегацій жінок не було зовсім. Російськомовна газета Мусвиконкуму писала з цього приводу: «На з’їзді виступили серед інших дві рідкісні фігури суспільних зібрань — дві жінки татарки пані Еміне Шабарова та Айше Ханим Ісхакова»¹⁵³. І якщо чоловіки з кримської делегації були вдягнені у європейські костюми, то, як мінімум, одна з делегаток була у колоритному національному одязі.

Представниця Кримського жіночого обласного мусульманського комітету Е. Шабарова привітала з’їзд «від колишньої рабині, тепер вільної кримської жінки, яку розкріпачила революція»¹⁵⁴. Бурними аплодисментами зустріли учасники заходу завершальні слова її промови, в яких вона проголосила славу всім тим, хто проклав 27 лютого 1917 р. шлях до свободи.

Неодноразово переривався аплодисментами виступ народної вчительки А. Ісхакової. Д. Сейдамет назвав його таким, що найбільше запам’ятався та схвилював всіх учасників з’їзду¹⁵⁵. Представниця Союзу кримських татарських вчителів завила, що настрав момент, коли всі народи мають взяти в свої руки управління власною долею, власною країною. Вона заперечила проти того, що вміння розбиратися у політичних питаннях — це привілей культурних народів. А хіба ті народи, казала вона, не привели до кривавої бойні, ці народи культурні? Чи культурні ті, хто кликав то на Балкані воювати, то хрест на Святій Софії встановити? Вона також говорила про жахи тодішньої війни, яка виникла, за її словами, через суперечку Англії та Німеччини за ринки, та жахи пригноблення, яких зазнавали татари від царського режиму. Але ж якщо розкладається і гине одна нація, то ж починається розклад і загиbel всієї Росії, переконувала А. Ісхакова. А завершила вона свою промову заявою, що Росія повинна бути перебудована на основі самовизначення народів, тоді «в кожному куті буде своя краса, своє обличчя, а не одна спільна для всіх маска»¹⁵⁶.

Д. Сейдамет написав, що «такий чіткий аналіз політичних питань, викладений з переконливою логікою та тонкою інтуїцією, до того ж жінкою-мусульманкою, яка досягнула володіння російською, вразив та надихнув учасників конгресу (з’їзду. — упоряд.).» Цікаво, що делегат цього форуму, який дописував в українську газету, по гарячих слідах зафіксував у вересні 1917 р.: «І такою вірою в це добро звучать ці слова татарок, що мимоволі здається, що воно не за горами. І це всім здається, всім тим,

¹⁵² Реєнт О.П., Андрусишин Б.І. З’їзд поневолених народів (8–15 вересня/21–28 вересня н. ст.). К.: Інститут історії України НАН України, 1994. С. 24.

¹⁵³ Голос татар. 23 вересня 1917.

¹⁵⁴ Там само.

¹⁵⁵ Голос татар. 23 вересня 1917.

¹⁵⁶ Там само.

хто переповнює залу засідань і хори, бо нічим іншим не можна пояснити цих гучних оплесків, якими зустрічають слова промовниць»¹⁵⁷.

Загалом Д. Сейдамет так оцінив емоційний настрій кримськотатарської делегації: «Враження, яке справила наша кримська делегація, як на загальне зібрання Конгресу (З’їзду народів. — упоряд.), так і в роботі його комісій, було настільки позитивним, що потішило і нас самих». Окремо він наголосив на взаємній підтримці та співпраці з азербайджанцями М. Векіловим і Ю. Везіровим.

Почесний голова з’їзду М. Грушевський теж дуже тепло згадував кримськотатарських представників: «З Криму прибула особливо велика їх делегація, незвичайно горнулась до українського руху і викликала спочуття українців»¹⁵⁸.

Серед присутніх на форумі лише поляки та литовці були орієнтовані на якнайшвидше здобуття незалежності. Також серед частини єврейської делегації була поширенна ідея створення єврейської держави в Палестині. Абсолютна ж більшість делегації З’їзду народів поділяла федералістсько-автономістську концепцію перетворення постімперського простору, а тому 28 (15) вересня підтримка резолюцій цього форуму була одностайною.

Ухвалені за участі кримськотатарських делегатів рішення з’їзду та усні домовленості членів Мусвиконкуму і УЦР вплинули на стратегію і тактику одного з ключових етапів Кримськотатарської революції 1917–1919 рр., тому зупинимося на них детальніше.

Всього було ухвалено 12 постанов. Третина з них стосувалася окремих народів і країн — козаків, білорусів, Латвії, Литви. 8 постанов носили загальний характер: 1. Про федераційний устрій Російської держави; 2. Про національно-персональну автономію; 3. Про загальнодержавну і країові мови; 4. Про Установчі Збори; 5. Про миро-ву конференцію; 6. Про Раду народів у Києві; 7. Про Раду національностей; 8. Про сучасний момент.

Очевидно, перша з них була в той момент ключовою, зокрема для кримськотатарського народу. В ній гостро критикували за централізм державний устрій Росії, нездатність державної машини задовольнити навіть «самі необхідні життєві потреби» і обґруntовувалася потреба запровадження федерацівного устрою, зокрема, зазначалося:

«7) Для рятунку держави від тої руїни, яка на неї чекає, — конче треба зараз же пereбудувати державу на зовсім нових підвалахах, які не залишали б жодної можливості централізації; ...

12) Через те, що Росія складається з багатьох народів, які мають більшу чи меншу національну самосвідомість, різноманітну національну культуру, історичне минуле і в економічному відношенні вони складають окремі своєрідні кола, то єдино придатною формою федерації є така, котра основана на національній підставі».

Для аналізу подальшого розвитку подій в Криму також варто зупинитися на змісті постанови «Про національно-персональну автономію». У ній, зокрема, вказувалося на неможливість цілковитого терitorіального розмежування населюючих Росію народів, на існування народів, «котрі не складають більшості ні в однім краю», і «що наці-

¹⁵⁷ Реєнт О.П., Андрусишин Б.І. З’їзд поневолених народів (8–15 вересня/21–28 вересня н. ст.). К.: Інститут історії України НАН України, 1994. С. 32.

¹⁵⁸ Грушевський М. Спомини. Київ. 1989. № 11. С. 140.

онально-територіальна автономія не вирішує остаточно питання національних меншостей та малих націй». З'їзд народів через це постановив:

«1) Кожен з населюючих Росію народів має право на національно-персональну автономію, тобто на організування нації в публічно-правову спілку, до якої можуть входити всі члени даного народу на всім просторі держави.

2) Обсяг правування, а також і певні форми внутрішньої організації національно-автономної установи визначаються Національними Установчими Зборами певного народу, скликаними на основі вселюдного, рівного, безпосереднього, таємного, пропорціонального і без різниці пола голосування»¹⁵⁹.

Окремою постанововою визначалася «незалежно від скликання Всеросійських Установчих Зборів» потреба скликати «на демократичних підвалах країв Установчі Збори, які мають установити як норми відношень країв до центральних органів федерації, так і певні форми внутрішньої організації автономних установ даного народу чи краю»¹⁶⁰.

З'їзд народів постановив, що «в представництво Росії на мировій конференції повинні входити і представники заінтересованих недержавних народів». Учасники форуму постановили утворити Раду народів для здійснення «завдань національного та краївого автономно-федеративного будівництва і для організування Спілки народів». Місцем перебування цього органу мав бути Київ. З'їзд також запропонував Тимчасовому уряду перетворити особливу нараду з обласної реформи на Раду національностей при уряді «для оборони інтересів народностей».

У постанові «Про сучасний момент» йшлося про конечну потребу проголосити принцип повного самовизначення народів, а Російську республіку федеративною та демократичною. «Тільки націоналізація російського війська під керівництвом революційно-демократичних національних організацій та відповідне упорядкування тилу при участі тих самих організацій може піднести здатність держави до самооборони та наблизити досягнення почесного миру», — підкреслювалося у постанові.

У виступі на делегатському з'їзді кримських татар, який відбувся в Сімферополі 1–2 (14–15) жовтня 1917 р., Таврійський муфтій Н. Челебіджіхан говорив, що на З'їзді народів «між іншим, була внесена резолюція про те, що Крим належить кримцям. На це я дивлюсь як на наш тактичний успіх, з чим вони нас і привітали, заявив: «можете керувати Кримом так, як вам заманеться»¹⁶¹. Газета «Южные ведомости» так виклада зміст цієї частини промови та реакцію на неї аудиторії: «Торкнувшись участі представників кримських мусульман в українській раді, п. Челебієв зазначив співчутливе ставлення українців до прагнень татар. У відповідь на вітання мусульман представники ради привітали кримських татар з автономією Криму. В залі лунає грім оплесків. Таврійський муфтій вважає знаменним це вітання. Але політичні питання, — вказує він далі — не вирішуються вітаннями. Необхідно, щоб мусульманський народ сам себе міг вітати... Народ має самостійно і сміливо приступити до вирішення своєї національної проблеми»¹⁶².

¹⁵⁹ Реєнт О.П., Андрусишин Б.І. З'їзд поневолених народів (8–15 вересня/21–28 вересня н. ст.). К.: Інститут історії України НАН України, 1994. С. 51.

¹⁶⁰ Реєнт О.П., Андрусишин Б.І. З'їзд поневолених народів (8–15 вересня/21–28 вересня н. ст.). К.: Інститут історії України НАН України, 1994. С. 52.

¹⁶¹ Голос Крима. 14 октября 1917.

¹⁶² Южные ведомости. 4 октября 1917.

Окремої постанови про Крим та кримськотатарський народ З’їзд народів не ухваливав, проте, ймовірно, у його кулуарах кримськотатарські делегати досягли з лідерами українського національного руху попередніх домовленостей про проголошення автономії Криму поза межами автономії України. Д. Сейдамет так написав про це: «Під час прощання з Грушевським напередодні від’їзду з Києва, я сказав йому в очі: «Боюсь, що Установчим зборам не бути». Він розсміявся у відповідь: «Цього не боятись треба, а радіти треба. Тоді пута, що пов’язують нас з центром самі по собі розв’яжуться». Під час цієї останньої зустрічі М. Грушевський підтверджив, що у ... державному маніфесці — Універсалі, буде стаття, яка визнає принцип «Крим — для кримців!» і яка встановить кордони України без Криму. Залишившись задоволеними роботою конгресу (з’їзу). — упоряд.) та київськими зустрічами, ми повернулися до Криму»¹⁶³.

Члени Мусвиконкуму Д. Сейдамет та А. Озенбашли на засіданнях 25 вересня (8 жовтня) і 28 вересня (11 жовтня)¹⁶⁴ цього органу національного самоврядування зробили докладний звіт про перебування в Києві. Одразу ж почалася і реалізація рішень з’їзду — 26 вересня (9 жовтня) 1917 р., повідомляла газета «Южные ведомости», Мусвиконком приймає попередню постанову про скликання національних установчих зборів (сейму/Курултаю)¹⁶⁵. Земська газета могла вказати дату не точно. Адже газета Мусвиконкуму одним реченням загадково повідомляла, що 28 вересня (11 жовтня) на засіданні ТимКМВК «прийнято важливе рішення»¹⁶⁶. Нагадаємо, саме того дня обговорювались результати поїздки на З’їзд народів. Ймовірно, було ухвалено рішення про скликання Курултаю.

Восени 1917 р. суспільно-політична та соціально-економічна ситуація в Криму, як і загалом у щойно проголошений Російській Республіці, погіршилася. Дедалі більше давалася взнаки слабка діездатність центральної влади, у Таврійській губернії загострювалися проблеми з постачанням товарів населенню, зростало соціальне і політичне напруження, помірковано соціалістичні партії все ще домінували у політичному просторі, проте намічалася тенденція до їх дроблення та відтоку членства з них, поки ще нечисленні більшовики утворили у жовтні свій губком, почали проявляти активність інші ліворадикали.

Однак, кримськотатарський національний рух перебував у стані мобілізації, демонстрував активність і нові досягнення. Негайно після отримання інформації про виступ головнокомандувача Л. Корнілова 29 серпня (11 вересня) 1917 р. відбулося екстрене засідання Мусвиконкуму, на якому було вирішено послати делегацію у Кавказькі мусульманські полки із членів виконавчого комітету і військового мусульманського комітету для переконання їх приєднатися до революційних військ, звернутися із особливими закликами зберігати спокій до татарського населення Криму і татарського батальйону в Сімферополі. У телеграмі Тимчасовому уряду Мусвиконком розцінив «зухвале зазіхання Корнілова на верховну владу у державі» як «страшенну загрозу завоюванням революції, єдності, цілісності та могутності Росії» і заявив від імені кримських татар про «готовність захищати Тимчасовий уряд і революцію до останньої краплі крові». Також ТимКМВК направив 5 телеграм на Кавказ, у Ташкент, Казань мусульманським релігійним центрам і організаціям з проханням відправити

¹⁶³ Сейдамет Крымэр Д. Некоторые воспоминания. Полуостров. 20–26 ноября 2009. № 46.

¹⁶⁴ Голос татар. 30 сентября 1917.

¹⁶⁵ Южные ведомости. 4 октября 1917.

¹⁶⁶ Голос татар. 30 сентября 1917.

делегації до повсталих мусульманських військ і переконати їх не підтримувати Корнілова¹⁶⁷. Позиція Мусвиконкуму була близькою більшості політичних сил краю, які теж засудили виступ генерала.

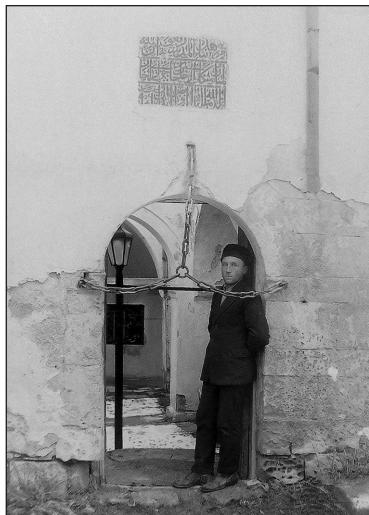
Восени 1917 р. стали відчутними результати попередньої роботи у сфері освіти. Повідомлялося, наприклад, що за постановою ТимКМВК, з 1 жовтня 1917 р. мали відкритися у кожному повіті Криму для кримських татар по одному рушдіє (вищому навчальному училищу) і при них по одній взірцевій початковій школі, а у кожній волості по одній нижчій початковій школі¹⁶⁸. Ці навчальні заклади мали утримуватись за рахунок суспільних коштів — вакуфів, земств, татарських і благодійних товариств. У Сімферополі відкрилася приватна дівоча прогімназія (директор А. Ісхакова), деякі інші навчально-виховні заклади. Завдяки боротьбі Союзу кримськотатарських вчителів, яка спалахнула у травні 1917 р., у другій половині року вдалося замінити директора Сімферопольської російсько-татарської вчительської школи на представника корінного народу і розпочати її реформування у Сімферопольську татарську вчительську семінарію. У листопаді 1917 р. в Бахчисараї за рішенням ТимКМВК було відкрито на базі Зинджирли медресе педагогічний Менглі-Герайський інститут «Зинджирли» (директор Я. Кемаль), на базі Орта медресе — художньо-промислову школу (директор — художник А. Абіев), яка мала виховувати кадри для відродження національних промислів. Також у місті було відкрито Бахчисарайську чоловічу вчительську семінарію ім. І. Гаспринського. На початок вересня 1917 р. вже 2/3 вчителів витримали іспит і отримали свідоцтво вчителя початкового мектеба. Таким чином, зусиллями ТимКМВК, педагогів та кримськотатарської громадськості весною–осені 1917 р. були закладені підвалини нової національної системи освіти, яка носила переважно світський характер. Частина мектебів і медресе зберігала релігійний характер і продовжувала готувати служителів культу.

Вхід до Зинджирли медресе

Восени 1917 р. Мусвиконкуму, у складі якого на той момент переважали молодотатари (національні революціонери), вдалося попередити виникнення потенційно небезпечного конкурючого центру влади у кримськотатарському середовищі. Муфтій у вересні не дав згоду на утворення шаріатістами на чолі з І. Тарпі Товариства улемів (мусульманських вчених). Н. Челебіджіхан так пояснив свою позицію: «... такого союзу він не визнає, оскільки серед кримських татар він не бачить, і не знає жодної людини, гідної звання вченого». Однак, підготовка до його створення тривала. 20 вересня (3 жовтня) у Бахчисараї представники союзу молоді та цехові старшини не дали відкрити попередню нараду представникам Товариства улемів, оскільки воно «стало

¹⁶⁷ Голос татар. 2 вересня 1917.

¹⁶⁸ Голос татар. 2 жовтня 1917.

на реакційний і контрреволюційний шлях»¹⁶⁹. 24 вересня (7 жовтня) історія повторилася у більших масштабах, коли шаріатисти спробували провести у Бахчисараї загальне зібрання цієї організації. Спочатку їм не дозволили провести моління у Ханській мечеті, а потім представники кількох мусульманських організацій, насамперед молодіжних, примусили їх розійтися із мечеті¹⁷⁰.

Рішучий крок до проведення Першого Курултаю було зроблено 1–2 (14–15) жовтня 1917 р. у Сімферополі на делегатському з’їзді кримських татар. У ньому взяли участь близько 200 депутатів, із яких було до 20 жінок. Причому вони символічно сиділи у перших рядах. Основними питаннями на з’їзді були вибори Курултаю та обрання кандидатів у Всеросійські Установчі збори.

Звітуючи про роботу Тимчасового Кримсько-мусульманського комітету Н. Челебіджіхан наголосив: «У комітеті ми не переймалися (в оригіналі — «нас не занимало» — поряд.) ні призначенням чи видalenням мулл. Ні підступами деяких осіб, які підкопувалися під комітет. Не переймались ми й питанням про кадіїв. Всю нашу увагу поглинали питання, що мали і мають стосунок до долі кримських татар». Він підкреслював, що Мусвиконкуму вдавалося упродовж шести місяців втілювати у життя культурно-національні ідеали народу, а тепер через нові політичні обставини «постає питання про подальшу долю Криму». Його має вирішити Курултай, завданням якого є «обговорення питання про територіальну автономію для Криму і, у разі прийняття, видання відповідних основних законів»¹⁷¹. За спогадами Д. Сейдамета, після того як Н. Челебіджіхан вимовив слово «курултай», то «зал охопило загальне хвилювання, яке все підсилюючись, переросло у шквал оплесків», що примусив оратора перерватися на кілька хвилин¹⁷².

У своєму виступі А. Озенбашли аргументував, згідно з рішеннями київського З’їзду народів, необхідність проведення Курултаю перед Всеросійськими Установчими зборами тим, що кримськотатарські установчі збори мають виявити своє ставлення до форми правління в країні і до самої російської конституанті¹⁷³.

Н. Челебіджіхан зазначав, що прагнення кримських татар зводяться до встановлення в Росії демократичної республіки, яка гарантуватиме самостійність кримських татар, «за винятком питання зовнішньої політики і військового».

На делегатському з’їзді було обрано комісію з виборів до Курултаю у складі Ч. Челебієва, А. Боданинського, С. Д. Хаттатова, А. Озенбашли і Д. Сейдмета¹⁷⁴. Було визнано, що національні установчі збори мають зібратися 24 листопада (7 грудня) 1917 р. у Бахчисараї. Передбачалося, що вибори до них відбудуться, як і голосування за кандидатів до Всеросійських установчих зборів, за пропорційною системою, а взяти участь у них зможуть чоловіки і жінки. Ймовірно, голосування за планом мало розпочатися 17 (30) листопада 1917 р.

¹⁶⁹ Голос татар. 30 сентября 1917.

¹⁷⁰ Исхаков С. Российские мусульмане и революция (весна 1917 г. — лето 1918 г.). 2-е изд., испр. и доп. М.: Издательство «Социально-политическая мысль», 2004. С. 317.

¹⁷¹ Голос татар. 14 октября 1917.

¹⁷² Сейдамет Крымэр Д. Некоторые воспоминания. Полуостров. 30 октября — 11–17 декабря 2009. № 50. С. 14.

¹⁷³ Голос татар. 21 октября 1917.

¹⁷⁴ Сейдамет Крымэр Д. Некоторые воспоминания. Полуостров. 30 октября — 11–17 декабря 2009. № 50. С. 14.

Мусвиконкомом влітку — на початку осені 1917 р. вів переговори з російськими есераами про виділення двох місць у партійному списку для своїх кандидатів на виборах до Всеросійських установчих зборів. Імовірно, компроміс не було знайдено, і на делегатському з'їзді обрали основними кандидатами у члени російської конституанти юриста, члена Мусвиконкуму, голову Вакуфної комісії Д. Сейдамета, студента-медика, члена Мусвиконкуму А. Озенбашли, а додатковими — Бахчисарайського міського голову С. Д. Хаттатова, редактора газети «Міллет» А. С. Айвазова, художника, директора музея при Ханському палаці і члена Мусвиконкуму У. Боданинського.

За версією А. С. Айвазова, на Всекримському татарському делегатському з'їзді після доповіді Ч. Челебієвим і Д. Сейдаметом програми «Міллі-Фірка» (Татарської партії. — упоряд.), її дві години обговорювали і ухвалили. Потім ті ж лідери розповіли про значення національної партії і «на питання Челебієва: «Хто бажає увійти в партію «М[іллі] ф[ірка]» прошу підняти руки?, з'їзд делегатів відповів одноголосно»¹⁷⁵. Ч. Челебієв і Д. Сейдамет запропонували делегатам організовувати осередки партії на місцях. «Членських білетів і внесків не існувало, ті, хто оголошували себе членами, вважалися мілліфірківцями і реєструвалися», — згадував А. С. Айвазов¹⁷⁶.

Проведення делегатського з'їзду кримських татар було зустрінуто неоднозначно російським політикумом Криму. Іноді робота цього зібрання сприймалася ними відверто викривлено. Так виконком Сімферопольської ради робітничих і селянських депутатів заслухав 8 (21) жовтня 1917 р. повідомлення про те, що з'їзд мусульман нібито виступає за відокремлення від Росії і постановив: визнаючи принципово допустимою автономію, рішуче протестувати і боротися проти сепаратистських тенденцій до Установчих зборів і придушувати їх аж до використання зброй¹⁷⁷.

Після З'їзду народів здійснювалася досить плідна взаємодія між органами національного самоврядування кримських татар та УЦР, ключовою фігурою у ній із кримськотатарського боку був Д. Сейдамет.

У спогадах він так описував українсько-кримськотатарські відносини восени 1917 р.: «Хоч би якими дружніми здавалися в той час наші відносини з українцями Криму, але й на них ми не могли покладатися повністю. Вони були зацікавлені у нашому послабленні у противоянні з Росією (явне перебільшення. — упоряд.). Тому ми розуміли, що вони будуть намагатися оволодіти Кримом, визнаючи за ним право лише на терitorіальну автономію. Ми обидва (з Н. Челебіджіханом — упоряд.) розуміли, що незалежність необхідна нам не тільки для звільнення Криму від панування Росії, а й України. Але ми обидва, звичайно ж, усвідомлювали й неможливість абсолютної незалежності Криму. І, все ж, ми обидва думали про можливе заступництво Туреччини, розраховували на це»¹⁷⁸.

¹⁷⁵ Последняя рукопись Сабри Айвазова. Дело партии «Милли Фирка». Документы свидетельствуют. Из серии «Рассекреченная память». Крымский выпуск. Т.1. / под общ. ред. В. В. Пшеничного и др.; сост. А. В. Валякин, Р. И. Хаяли. Симферополь: Издательство «ДОЛЯ», 2009. С. 51.

¹⁷⁶ Последняя рукопись Сабри Айвазова. Дело партии «Милли Фирка». Документы свидетельствуют. Из серии «Рассекреченная память». Крымский выпуск. Т.1. / под общ. ред. В. В. Пшеничного и др.; сост. А. В. Валякин, Р. И. Хаяли. Симферополь: Издательство «ДОЛЯ», 2009. С. 51.

¹⁷⁷ Хроника. Революция в Крыму. 1927, № 1(7). URL: https://archive.org/stream/B-001-017-871/B-001-017-871_djvu.txt

¹⁷⁸ Сейдамет Крымэр Д. Некоторые воспоминания. Полуостров. 4–10 декабря 2009. № 49. С. 14.

Сьогодні важко судити наскільки точно такі оцінки відповідають умонастроям самого Д. Сейдамета, а тим більше Н. Челебіджіхана наприкінці 1917 р., а наскільки вони відображають досвід автора мемуарів пізніших часів, коли він був одним з авторів проекту створення Кримського ханства під протекторатом Німецької та Османської імперій. Д. Сейдамет у практичній політиці демонстрував наприкінці 1917 — на поч. 1918 р. прагматичний підхід і, як правило, знаходив компроміси із демократичними політичними силами. Але у 1917 р. робилися спроби встановити відносини зі Стамбулом. «Було ясно, — писав у спогадах Д. Сейдамет, — що без допомоги Туреччини ми можемо розраховувати лише на територіальну автономію. Проте, для досягнення наших цілей ми повинні прагнути до незалежності». За його мемуарами, Д. Сейдамет і Н. Челебіджіхан вирішили, що питання про незалежність потрібно перенести на майбутнє, а «у питанні ж територіальної автономії ми вимушенні керуватися гаслом «Крим — для кримців!»¹⁷⁹.

24–27 жовтня (6–9 листопада) в Києві відбулась єдина сесія Ради народів, органу створеного З'їздом народів для координації національно-федералістського будівництва. Серед питань порядку денного були: про Всеросійські установчі збори; про країові та національні установчі збори; про Центральний Національно-військовий комітет; про скликання конгресу народів, про мандати і кооперації, про мир, доповіді президії Ради народів¹⁸⁰. В роботі сесії взяли участь представники башкирів, білорусів, грузинів, латишів, литовців, козаків, кавказьких тюрків, українців і Смоленської ради національностей. Кримських татар представляли Д. Сейдамет і С. Ідрісов.

Було прийнято рішення про участь у Всеросійських установчих зборах, про об'єднання роботи всіх депутатів-прихильників федералізму, про необхідність поквапитись із скликанням країових і національних установчих зборів тощо. Була приділена увага і військовим питанням — вважаючи потрібним об'єднання організацій народів Росії, Рада народів постановила утворити початковий гурт з Українського військового комітету та місцевих військових організацій для скликання конференції представників національних військових частин¹⁸¹.

Під час перебування в Києві Д. Сейдамет провів також зустрічі з М. Грушевським, О. Шульгиним, генеральним секретарем військових справ С. Петлюрою. Останній підтримав пропозиції кримських татар про військове співробітництво і пообіцяв полегшити перехід мусульманської дивізії з Румунського фронту до Криму, допомогу українців-моряків Чорноморського флоту, постачання припасів зі складів в Одесі. У кабінеті С. Петлюри також була досягнута домовленість про участь у захисті Олександрівська (нині — Запоріжжя) кримськотатарських частин до підходу додаткових українських військ. Д. Сейдамет

Генеральний секретар
військових справ УНР
С. Петлюра

¹⁷⁹ Сейдамет Крымэр Д. Некоторые воспоминания. Полуостров. 4–10 декабря 2009. № 49. С. 14.

¹⁸⁰ Свободный Союз. Орган «Совета народов», учрежденного Съездом народов в Киеве. Октябрь 1917. № 1. С. 32.

¹⁸¹ Вістник Генерального секретаріату УНР. 23 листопада 1917 р.

згадував, що залишився «дуже задоволений цими переговорами». М. Грушевський, на прохання Д. Сейдамета, підтвердив, що під час майбутнього проголошення в Універсалі Української Народної Республіки її кордони пройдуть поза Кримом¹⁸².

УЦР і Мусвиконком сприйняли більшовицький переворот у Петрограді негативно. 25 жовтня (6 листопада) Комітет УЦР створив відповідальний перед нею Крайовий комітет охорони революції в Україні для боротьби з анархією, контрреволюцією та охорони спокою в краї. Реагуючи на різку зміну політичної ситуації цей комітет у відозві до громадян України від 27 жовтня (8 листопада) 1917 р. повідомляв, що його влада поширюється «на всю Україну, на всі дів'ять губерній», серед яких була і Таврійська¹⁸³.

Проте вже 31 жовтня (13 листопада) 1917 р. УЦР прийняла Постанову про з'єднання українських земель, згідно з якою влада Генерального Секретаріату поширювалась «на всі відмежовані землі України, де більшість людності є українською», зокрема на «материкову Таврію»¹⁸⁴. Ймовірно, на ухвалення цього рішення мали вплив домовленості українських та кримськотатарських лідерів.

Цей курс було продовжено УЦР у ще більш важливому політико-правовому документі. Революційний парламент України проголосив у III-му Універсалі 7 (20) листопада 1917 р. Українську Народну Республіку, яка мала стати одним із суб'єктів майбутньої федераційної Росії та до якої входила «Таврія (без Криму)», тобто материкова частина Таврійської губернії.

Більшість політичних сил Таврійської губернії негативно сприйняла більшовицький переворот у Петрограді. Проте їх згуртуванню заважала фігура Таврійського губернського комісара М. Богданова. Представники кримських татар категорично вимагали його відставки. Через це розпався перший склад Комітету спасіння батьківщини і революції у Сімферополі. Українці також пішли із Комітету спасіння за кримськими татарами, бо вважали, за словами голови Українського губернського виконавчого комітету Андрієвського, що при конфлікті цілого народу з однією особою вони не можуть не стати на бік кримських татар¹⁸⁵. У результаті 30–31 жовтня 1917 р. а ініціативи кримськотатарських організацій було утворено Кримський революційний штаб, до складу якого входили представники кримських татар і українців. Намагалися з ним вести переговори й більшовики, але оскільки їх екстремістські пропозиції відкинули, то співпраці не вийшло. З приходом у листопаді 1917 р. в Крим ескадронів Кримського кінного полку цей штаб значно посилився. 25–29 жовтня (8–12 листопада) 1917 р. у Сімферополі пройшов з'їзд мусульман Одеського військового округу, який утворив для сприяння створенню нових мусульманських військових частин Окружний комітет для військових чинів-мусульман.

6 (19) листопада 1917 р. М. Богданова на посаді губернського комісара фактично замінив представник соціал-демократичної групи «Єдність» П. Біанкі. У той же день кандидат у члени Українського губернського виконавчого комітету, комісар Сімферопольської повітової міліції П. Близнюк разом з офіцером, як представники Кримського

¹⁸² Сейдамет Крымэр Д. Некоторые воспоминания. Полуостров. 22–28 января 2010. № 2.

¹⁸³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах / упор.: В. Ф. Верстюк (керівник), О. Д. Бойко, Ю. М. Гамрецький та ін.; редакція: В. А. Смолій (відп. редактор), В. Ф. Верстюк (заст. відп. редактора), Ю. М. Гамрецький та ін. Т. 1. 4 березня 1917 р. — 9 грудня 1917 р. К.: Наукова думка, 1996. С. 365.

¹⁸⁴ Там само. С. 379.

¹⁸⁵ Южные ведомости. 4 ноября 1917.

революційного штабу, прибули у Таврійське губернське правління та запропонували передати діловодство штабу і туди ж направляти телеграми, адресовані губернському комісару. Ймовірно, українські політики розглядали такі дії як ще один крок до включення частини Таврійської губернії до адміністративно-територіального утворення на чолі з УЦР, реалізації її політичної лінії у територіальному питанні. П. Біанкі відмовився виконати згадані вимоги і заявив, що підкориться лише насильству¹⁸⁶. Проте представники Кримського революційного штабу надали перевагу політичним методам боротьби, що, мабуть, було викликано небажанням поглиблювати протистояння, а також установками Генерального Секретаріату на співпрацю «місцевої демократії» з органами самоврядування, значна частина яких могла підтримати П. Біанкі в разі конфлікту.

Ввечері того ж дня в Сімферополі було проведено засідання Комітету спасіння батьківщини та революції, на якому домінуючі в ньому представники російської революційної демократії піддали гострій критиці дій Кримського революційного штабу як спробу «захопити владу», «нав'язати владу двох національностей багатоплемінній Тавриді». А. Боданинський поінформував про рішення штабу замінити губернський комісаріат новою колегією тимчасових комісарів із трьох чоловік, двох з яких (українця і кримського татарина) мав делегувати штаб, а третього — інші революційні організації¹⁸⁷. За даними В. і О. Зарубініх, у губернський комісаріат ввійшли П. Біанкі, П. Близнюк і А. Озенбашли¹⁸⁸. З кінця XVIII ст. це був перший випадок входження представника корінного народу у вищий орган керування краєм.

Мусвиконком планував визначити долю кримськотатарського народу і статус Криму загалом у два етапи, провівши установчі збори: 24 листопада (7 грудня) — національні (Курултай), у 1918 р. — всекримські/крайові. Згідно з рішенням З'їзду народів Курултай мав зібратися до Всеросійських установчих зборів. До речі, на виборах до останніх кримськотатарський список отримав у Таврійській губернії друге місце (11,9 %) і Д. Сейдамета було обрано делегатом російської конституанті. Явка кримських татар на вибори була вище за середній показник у губернії. На третьому місці був список Української партії соціалістів-революціонерів (10,7 %), за яким обрали члена УЦР М. Салтана. Найбільше ж голосів отримав список ПСР (57,2 %). На четвертому і п'ятому місцях були кадети (6,8 %) і більшовики (5,5 %), яким вже не вистачило голосів для обрання делегата на Всеросійські установчі збори¹⁸⁹.

3 (16) листопада у Бахчисараї відбулися знакові події — відкриття кримськотатарського національного музею в Ханському палаці, інституту імені Менглі Герая в історичному «Зинджирли-медресе», вчительської семінарії імені І. Гаспринського та кримськотатарської художньо-мистецької школи в «Орта медресе». Кримські татари демонстрували активне прагнення до збереження та примноження власних культурних цінностей, традицій, підняття освітнього рівня.

У вересні 1917 р. Мусвиконком вирішив створити першу національну музейну установу і призначив директором кримськотатарського національного музею у Ханському палаці художника та науковця У. Боданинського, а невдовзі Таврійський гу-

¹⁸⁶ Южные ведомости. 8 ноября 1917.

¹⁸⁷ Южные ведомости. 8 ноября 1917.

¹⁸⁸ Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. 2-е изд., испр. и доп. Симферополь: АнтиквА, 2008. С. 216.

¹⁸⁹ Королев В.И. Избирательные кампании 1917 года в Таврической губернии. Крымский музей. 1996. С. 79–80.

бернський комісар, фактично, підтверджив це рішення і призначив його комісаром Бахчисарайського колишнього Ханського палацу. З листопада 1917 р. в стінах історичної будівлі пролунала програмна промова Н. Челебіджіхана, в якій він, зокрема, сказав свої широко відомі слова: «У Криму досить багато квітів, різних барв та ароматів. Ці квіти — це нації, котрі проживають в Криму: кримські татари, росіяни, євреї, греки, німці та інші. Завдання Курултаю — згуртувати всіх і, зробивши з них один чудовий букет, перетворити Крим на культурну Швейцарію. Національний Курултай дбатиме не лише про мусульман, але й про інші нації, він запрошує їх до співпраці, і рухатиметься в одному темпі з ними. Наша нація є лише ініціатором у цій справі»¹⁹⁰. На урочистості в Бахчисарай зібралися тисячі людей, серед гостей були член Центральної Ради, газзан караїмської кенасси Севастополя.

Мусвиконком ще 3–4 (16–17) листопада «не бажаючи допустити гегемонії якоїсь народності над іншою» і «не допускаючи думки про розповсюдження влади будь-якої держави над Кримом» проголосив у спеціальній відозві програмне гасло «Крим для кримців», тобто в розумінні того часу для кримчан будь-якого етнічного походження (сьогодні під терміном «кримець» розуміють, як правило, кримського татара). На думку керівного органу національного самоврядування «надзвичайні обставини диктують потребу народам Криму взяти на себе піклування про улаштування долі свого Краю», а вирішити це завдання може «тільки колективна думка і воля всіх народностей, які живуть в Криму».

15 (28) листопада 1917 р. Д. Сейдамет у публічному виступі в Сімферополі пояснював: «Ми проти татаризації Криму, але ми проти суверенної влади будь-якої іншої національності над Кримом. Якщо ми скликаємо татарські національні установчі збори «Курултай», то тільки для того, щоб з'ясувати для себе і виявити перед іншими волю татарської національності, але й голос татар не є голосом всього Криму. Для цього необхідні всеукримські установчі збори, в яких мають взяти участь всі народності, що населяють Крим»¹⁹¹. Подібні пояснення дав 21 жовтня (3 листопада) 1917 р. у Сімферополі член Мусвиконому Х. Чапчакчі на нараді, скликаній виконкомом Сімферопольської ради робочих і солдатських депутатів для обговорення питання про підготовку Курултаю. Представник кримських татар заявив, що Мусвиконком виступає за федераційну республіку та скликає Курултай для вирішення питання «про політичну автономію». Якщо Курултай підтримає ідею автономії Криму, пояснював Х. Чапчакчі, то «й тоді це питання не може бути вирішено остаточно, Мусульманський комітет скличе на Нараду всі нації Криму після чого і буде вирішено питання про державне будівництво Криму та відділення його по перешийок»¹⁹².

20–23 листопада (3–6 грудня) 1917 р. в Сімферополі на з'їзді представників органів самоврядування, рад, політичних, профспілкових і національних організацій Таврійської губернії було утворено тимчасовий вищий орган управління краєм — Рада народних представників із 48 членів (далі — РНП), керувати материковими повітами він мав за погодженням з УЦР. Кримськотатарські представники і на цьому форумі

¹⁹⁰ Кандим Ю. 1917 р. Курултай. Як це було. Ічня: ПП «Формат», 2016. С. 158.

¹⁹¹ Документ № 16. Об общекрымском учредительном собрании. 15 ноября (Из выступления Дж. Сейдамета на объединенном заседании Крымского революционного штаба с общественными организациями) / Зарубин А. Крымскотатарское национальное движение в 1917–1921 гг. Вопросы развития Крыма. Вып. 3. Симферополь: Таврия, 1996. С. 21–22.

¹⁹² ДА в АРК, ф. 150, оп. 1, спр. 107, арк. 29.

виступали єдиним блоком з українцями. Національні рухи були представлени відносно слабко у складі РНП — по 3 представника від українців і кримських татар (за національною квотою), ще кілька кримських татар пройшло до складу тимчасового вищого органу влади Таврійської губернії від земств і Штабу кримських військ. Хоча у президії РНП із 11 осіб вони вже мали по 2 представники, а серед членів нового складу губернського комісаріату, який мав би бути головною виконавчою структурою у Таврійській губернії, залишився А. Озенбашли. До складу РНП не входили ані більшовики, ані ліберальні чи праві партії. Тобто у цьому органі об'єдналися представники двох блоків: поміркованих російських соціалістів із їх союзниками та представників українців і кримських татар, які відстоювали перетворення Російської республіки на федерацію УНР, Криму та інших національно-територіальних та обласних утворень. На цьому з'їзді була підтримана ідея проведення Кримських установчих зборів, яку пропагував кримськотатарський національний рух. До речі, 20–23 листопада (3–6 грудня) 1917 р. представники українців і кримських татар в полеміці з представниками російської революційної демократії виступали єдиним блоком за включення до складу УНР Північної Таврії.

У грудні 1917 р. РНП висловила бажання взяти участь у нараді країнових урядів з питань утворення центрального російського уряду, яку скликала влада УНР в Києві. Проте у керівництва УНР, схоже, не було повної інформації про діяльність цього тимчасового коаліційного органу управління Таврійською губернією і ставлення до нього було неоднозначним. Зовсім по-іншому оцінювались перспективи співпраці з кримськотатарськими органами національного самоврядування. Показовим в цьому сенсі було обговорення 22 грудня 1917 р. (2 січня 1918 р.) на засіданні Генерального Секретаріату повідомлення О. Шульгина про утворення та цілі РНП Таврійської губернії. Генеральний секретар судових справ М. Ткаченко заявив, що «це невідома губернська організація, яка не має державного характеру», тому з нею уряд УНР «не може входити в офіційні зносини». А генеральний морський секретар Д. Антонович запропонував звернутися до татарського уряду щодо РНП, оскільки до неї «входять люди, які на з'їзді «Румчороду» виступали проти Української Республіки, вони противники татарської автономії». В результаті уряд УНР доручив генеральному секретарю О. Шульгину «вияснити характер організації «Совіта народних представників» в Таврії, запитавши про це татарське правительство»¹⁹³.

Вибори до Курултаю, за спогадами Д. Сейдамета, шляхом прямого, таємного і рівного голосування розпочалися 17 (30) листопада 1917 р. і продовжувалися кілька днів. У виборах мали право брати участь кримські татари, які досягли 20-річного віку. У п'яти кримських повітах були утворені окружні виборчі комісії, відомо, що Ялтинську очолював відомий діяч, комерсант Д. Аblaєв. «Після 134-річного гніту кримські тюрки приступили до історичної і священної справи заснування організації, відповідальної за їх долі... Під час виборів до Курултаю були випадки, коли навіть лежачі хворі, немічні старі, кажучи, що «нікому іншому не передовірять свої права», просили дітей донести їх до виборчої скриньки», згадував Д. Сейдамет.

¹⁹³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах / упор.: В. Ф. Верстюк (керівник), О. Д. Бойко, Ю. М. Гамрецький та ін.; редакція: В. А. Смолій (відп. редактор), В. Ф. Верстюк (заст. відп. редактора), Ю. М. Гамрецький та ін. Т. 2. 10 грудня 1917 р. 29 квітня 1918 р. К.: Наукова думка, 1997. С. 58–59.

* * *

Перша світова війна і революція в Росії у 1917 р. призвели до початку у березні 1917 р. Кримськотатарської революції. Її рушійною силою була національна інтелігенція європейського типу, яка ідеологічно спиралася на комплекс ідей соціалізму, націоналізму, тюркізму, ісламу, федералізму і демократії. У її розгортанні національної революції брали участь широкі народні маси, насамперед селяни, ремісники, дрібна буржуазія. Вже навесні революційним шляхом було реорганізовано Таврійське магометанське духовне правління та демократично обрано Тимчасовий Кримсько-мусульманський виконавчий комітет, який очолив процес розбудови органів національного самоврядування та на практиці здійснював національно-культурну автономію. Кримськотатарський народ перебував з одного боку під впливом загальноросійських революційних процесів, а з іншого боку демонстрував високу динаміку процесів самоорганізації. Його представникам вдалося провести одними з перших в Російській державі представницький загальнонаціональний форум у формі Всеукраїнського мусульманського з'їзду. Реалізовувати цілі Кримськотатарської революції її діячам доводилося в умовах протистояння частини духовенства і мурзацтва, які втрачали домінуюче становище у національній спільноті, станові привілеї і доходи від вакуфного майна, інертності частини консервативно налаштованого кримськотатарського суспільства, а також гострої конкуренції, яка іноді доходила до конfrontації з боку політичних сил інших народів.

Публічна активність кримськотатарського руху у 1917 р. відбувалась, умовно кажучи, у чотирьох площинах: 1) серед населення Криму і Таврійської губернії загалом; 2) відносин з російськими органами влади та загальноросійськими політичними силами; 3) взаємодії мусульманських і тюркських народів колишньої імперії Романових; 4) участі в русі за федералізацію Росії, лідером якого де-факто була Українська Центральна Рада.

Кримськотатарський національний рух під час революції у 1917 р. стояв переважно на позиціях поміркованого соціалізму, необхідності перетворення Росії на демократичну федерацівну республіку. Він був близький до табору революційної демократії в Росії, особливо до його народницької частини. В питанні самовизначення протягом весни-осені 1917 р. він перейшов від ідеї поміркованої національно-культурної автономії, яка мала вирішувати насамперед гуманітарні питання, до ідей політичної національно-персональної автономії для свого народу і територіальної автономії в Криму. Вплинула на еволюцію поглядів участь кримськотатарських діячів у Всеукраїнському мусульманському з'їзді в Москві (травень 1917 р.) та у З'їзді народів-федералістів в Києві (вересень 1917 р.). Платформа перетворення Криму на «Культурну Швейцарію» під гаслом «Крим для кримців!», яку в умовах гострої суспільно-політичної кризи осені 1917 р., висували кримськотатарські революціонери носила загалом демократичний і гуманістичний характер, потенційно могла об'єднати кримчан різного етнічного походження, була альтернативою антидемократичним сценаріям розвитку подій. Хоча в умовах гострої політичної боротьби, зіткнення різних політичних програм та проектів в Криму вона не зустріла і не могла зустріти однозначного схвалення у всьому кримському суспільстві. Проте, висунута кримськотатарськими революціонерами ідея проведення Всеукраїнських установчих зборів була підтримана тимчасовим вищим губернським органом влади — Радою народних представників Таврійської губернії.

Безперечними досягненнями Кримськотатарської революції весною-осені 1917 р. були створення загальнонаціональної системи органів самоврядування у вигляді місцевих мусульманських комітетів та Тимчасового (Центрального) Кримсько-мусульманського виконавчого комітету, прискорення емансипації кримськотатарських жінок і, зокрема, активне включення їх представниць до суспільно-політичних процесів, початок реформи системи національної освіти та її розбудова, загалом реалізація на практиці культурно-національної автономії, успішна участь у виборчих кампаніях, висунення ідеї національних установчих зборів та проведення до них виборів.

Участь кримськотатарських народних мас у революційних процесах 1917 р., їх боротьба за національне самовизначення засвідчили, що кримськотатарський народ петриворюється у модерну етнонацію.

Глава 2

Перший Курултай: кримськотатарські національні установчі збори (9–26 грудня 1917 р.)

Перші та єдині в історії Криму установчі збори мали відкритися у історично-му Бахчисараї, який зберігав кримськотатарський дух і колорит. У колишню столицю ханства, а у 1917 р. невелике заштатне місто Сімферопольського повіту, ще напередодні відкриття Курултаю почали з'їжджатися гості з різних кутків Криму. Готелі та кав'янрі були заповнені, багатьом доводилось шукати притулку у приватних будинках. Проте 24 листопада (7 грудня) 1917 р. Курултай не розпочав своєї роботи, оскільки не всі депутати змогли приїхати вчасно через відкладення виборів і ураган¹⁹⁴. Тим не менше саме цього дня в Бахчисараї завершила роботу комісія з підготовки проекту національної Конституції. Н. Челебіджіхан, Д. Сейдамет, Д. Аблаев, А. С. Айвазов підписали цей документ¹⁹⁵. Ханський палац, нещодавно перетворений Мусвиконкомом на національний музей, готувався до виконання призабutoї місії центру політичних подій. Засновник і завідувач музею, художник, науковець, громадсько-політичний діяч У. Боданінський восени 1917 р. виступав проти проведення Курултаю у стінах палацу, побоюючись за стан унікальної пам'ятки. Було знайдено вдалий компроміс — запланували, що кримськотатарська конституантка збереться на перше і підсумкове засідання у Хан-Сараї, а поточну діяльність проводитиме у приміщеннях міської управи.

26 листопада (9 грудня) 1917 р. у палаці, як писала есерівська газета, «в урочистій обстановці» та «при величезному скученні народу» відбулося відкриття національних установчих зборів. Кримськотатарські солдати та учні медресе і мектебів утворили живий ланцюг, за яким стояв кількотисячний натовп, в очікуванні прибуття депутатів¹⁹⁶. Над входом у палац майоріли блакитний і червоний прапори. Урочистості розпочалися опівдні з намазу у ханській мечеті¹⁹⁷. Після цього народні обранці зібралися надворі та направились до зали засідань. Журналіст писав, що під час урочистої ходи членів Курултаю у Хан-Сарай полковий оркестр грав «Марсельезу», а натовп супроводжував її криками «Ура»¹⁹⁸. На чолі колони йшли Н. Челебіджіхан і Д. Сейдамет. Останній пізніше згадував виконання національного гімну «Ант еткемен» («Я поклявся), який Н. Челебіджіхан написав напередодні революції.

¹⁹⁴ Сейдамет Кырымэр Д. Некоторые воспоминания. Полуостров. 19–25 февраля 2010. № 6. С. 14.

¹⁹⁵ Там же.

¹⁹⁶ Вольный Юг. 3 декабря 1917.

¹⁹⁷ Kirimal Edige. Narodowa wojna tatarow krymskich. Gdańsk, 2006. S. 96.

¹⁹⁸ Вольный Юг. 3 декабря 1917.

*Урочиста зустріч депутатів Курултаю у дворі Ханського палацу (9 грудня 1917 р.).
Першим серед народних обранців іде Таврійський муфтій Н. Челебіджіхан*

О 14 годині у залі Дивану Ханського палацу в присутності 62 депутатів відкрилося перше засідання Курултаю¹⁹⁹. Над місцем, де мала сісти президія, були, за версією Е. Киримала, вивішенні три прапори: світло-блакитний, зелений і червоний, які символізували націю, релігію і революцію. Над стягами була розміщена золота тамга Гераїв²⁰⁰. Від імені Кримсько-мусульманського виконавчого комітету муфтій Н. Челебіджіхан виголосив: «Шановні панове національні представники! Сьогодні наше політичне життя, яке урвалося півтора сторіччя тому, набуває справді нового народження. Курултай, який зібрався у залі Дивані-Алі, знову затверджує національну татарську владу, яка покінчила з російським деспотизмом. Татарська нація знову виходить на світову арену, але завдані нашому суспільному життю гнобленням і диктатом російського деспотизму криваві рани ще й досі кривавляться. Піднітай 28 лютого 1917 р. священний революційний криваво-червоний прапор приніс свободу усім націям. Шановні представники, татарська нація, яка проживає на теренах Кримського півострова, для реалізації цього священного права, настановила нас провідниками, керівниками Батьківщини...»²⁰¹. Згідно з іншим перекладом муфтій говорив про відновлення Курултаєм знищеної російським абсолютизмом татарської національної

¹⁹⁹ Архів ГУ СБУ в АРК. Оперативний переклад протоколів Курултаю (умовна назва документу, реквізити якого уточнити наразі неможливо, оскільки він перебуває на тимчасово окупованій території). Арк. 265.

²⁰⁰ Kirimal Edige. Narodowa wojna tatarow krymskich. Gdańsk, 2006. S. 96. Проте версія цього автора є не безперечною, адже на одній із світлин 1917 р., де зафіковано засідання Курултаю у залі Дивану, на стіні за президією вивішено лише 2 прапори.

²⁰¹ Цит. за: Кандим Ю. Не заросте травою поле бою... Ічня: ПП «Формат», 2016. С. 130–131.

Перше засідання Курултаю у залі Дивану Ханського палацу (9 грудня 1917 р.)

За столом співголови конституанти (зліва направо):

Д. Сейдамет, Ш. Гаспринська, Н. Челебіджіхан та, ймовірно, Б. Аджи

державності²⁰². Депутати вислухали промову стоячи і супроводжували «некінченними оплесками»²⁰³.

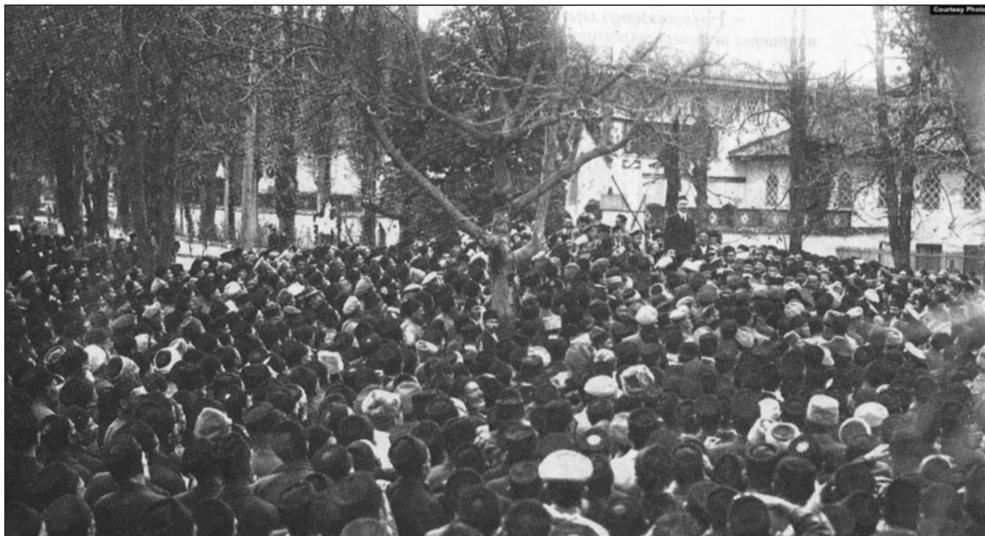
Муфтій як депутат національних установчих зборів наприкінці виступу сповістив, що Курултай відкривається, необхідно обрати його постійну президію, а доти запросив зайняття місце тимчасового голови найстаршого із депутатів²⁰⁴. Ним був Хаджі (Аджи) Алі Ефенді із Капсіхору (нині — с. Морське, Алушта).

На пропозицію Д. Аблаєва після дискусій було ухвалено рішення обрати по одному голові Курултаю від кожного кримського повіту. Ними стали: Ш. Гаспринська від Євпаторійського, Н. Челебіджіхан від Орського (Перекопського), Д. Сейдамет від Ялтинського, А. Хільмі від Сімферопольського, Аджи Бедреддін від Феодосійського повіту. Голосування відбувалося шарами: найбільше білих шарів отримали Д. Сейдамет (60) і Н. Челебіджіхан (56). На третьому місці за їх кількістю у президії виявилася Ш. Гаспринська (46), на четвертому — А. Хільмі (45). Найменшу підтримку депутатів отримав А. Бедреддін (32 білих шара і 27 чорних). На пропозицію щойно обраної президії засідання (меджліс) було закрито для прийняття вітань на повітря перед народом.

²⁰² Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. 2-е изд., испр. и доп. Симферополь: Антиква, 2008. С. 230.

²⁰³ Вольный Юг. 3 декабря 1917.

²⁰⁴ Архів ГУ СБУ в АРК. Операт. переклад протоколів Курултаю (умовна назва документу, який наразі перебуває на тимчасово окупованій території). Арк. 265.

Вітання народом депутатів Курултаю (грудень 1917 р.)

Натовп з ентузіазмом зустрів народних обранців. Їх прийшли також привітати від Бахчисарайської міської думи А. Хаджикатов, від єврейського товариства (іудеїв) С. Малинський, від солдат Сейт Амет ефенді, від імені українців гарнізонів Криму солдат Саленко, від чорноморців-українців матрос Ткачов, член Української Центральної Ради та УПСС Й. Переферзев-Розсуда²⁰⁵. Д. Сейдамет згадував: «Всім нам, особливо мені, було дуже приемно бачити делегацію з Києва від Української Ради, від чого наші дружні відносини і повага до українців, особливо професора Грушевського зросли»²⁰⁶. На ім'я Курултаю надійшло також вітання від голови Українського генерального військового комітету С. Петлюри. Є інформація про участь в урочистостях представників караїмського народу²⁰⁷. На честь відкриття Курултаю у саду палацу відбувся парад частин Кримського кінного полку і татарського батальйону. Завершив урочистості пalkий виступ Д. Сейдамета перед народом про значимість події і спільне виконання «Ант еткемен». А депутати до пізнього вечора обговорювали «становище в Росії, здійснюване в Україні на шляху укріplення національного руху, згубні дії більшовиків»²⁰⁸. Так завершився цей історичний для кримських татар день.

Невідомо, чи приїхав хтось із представників тюркських народів з поза меж Криму на відкриття Курултаю, проте, за інформацією А. С. Айвазова, були отримані численні вітальні телеграми «від всіх тюрко-татарських національних організацій Росії»²⁰⁹.

²⁰⁵ Вольный Юг. 3 декабря 1917.

²⁰⁶ Сейдамет Кырымэр Д. Некоторые воспоминания. Полуостров. 19–25 февраля 2010. № 6. С. 14.

²⁰⁷ Kirimal Edige. Narodowa wojna tatarow krymskich. Gdańsk, 2006. S. 96.

²⁰⁸ Там само.

²⁰⁹ Айвазов А. С. История национального контрреволюционного движения в Крыму (рукопись Айвазова Асана Сабри). Начало 1937 г. Окончено 1938 г. (58 листов). Последняя рукопись Сабри Айвазова. Дело партии «Милли Фирка». Документы свидетельствуют. Из серии «Рассекреченная память». Крымский выпуск. Т.1. / под общ. ред. В. В. Пшеничного и др.; сост. А. В. Валякин, Р. И. Хаяли. Симферополь: Издательство «ДОЛЯ», 2009. С. 53.

В наукових дослідженнях фігурує різна кількість депутатів, обраних на Курултай, — від 62²¹⁰ до 79, найчастіше вказується цифра 76²¹¹. За інформацією мандатної комісії національних установчих зборів, яку затвердив 4 і 6 грудня 1917 р. Курултай, їх було 79²¹². Варто зауважити, що у повному складі Курултай не збирався, у засіданнях, за неповними даними, брало участь від 52 до 65 народних обранців. Від Ялтинського повіту було обрано 23 депутати, від Сімферопольського — 19, Феодосійського — 16, Євпаторійського — 11, Перекопського — 7. I по одному депутату від Кримського кінного полку (Сімферополь), кримського маршового ескадрону (с. Табурище Херсонської губернії), Кримського мусульманського батальйону.

Мандатна комісія повідомила також цікаву інформацію про політичну та електоральну активність кримських татар. Так, найгостріша конкуренція була у Сімферопольському повіті — тут на виборах за голоси виборців боролися 8 списків, у Ялтинському та Євпаторійському — по 3, у Перекопському — 2, а у Феодосійському лише 1. Користуючись можливостями пропорційної системи популярні діячі висувалися по кількох виборчих округах. Так, наприклад, робили Н. Челебіджіхан, Д. Сейдамет, А. С. Айазов, У. Боданинський, Х. Чапчакчі, А. Озенбашли, І. Лъманов. А у Перекопському повіті одразу за двома списками був обраний Аділь Мірза Караманов, тому замість нього по другому пройшов Яг'я Бек Мансурський (в інших джерелах його ім'я фіксується як Яг'я Мірза Мансурський).

Кримськотатарські виборці у 1917 р. демонстрували досить високу політичну та електоральну активність, що дозволяло досягати позитивних результатів на виборах влітку у муніципалітети, восени у земства і Всеросійські установчі збори. Так, наприклад, 12–14 (25–27) листопада 1917 р. в Таврійській губернії у виборах до російської конституанті взяло участь 64 880 мусульман²¹³, що забезпечило друге місце серед виборчих списків та обрання Д. Сейдамета депутатом. Дещо меншою була активність кримських татар на виборах до національної конституанті, у них взяли участь понад 53,9 тис. виборців (у цьому показнику не враховані голоси бійців кримськотатарських військових частин, загалом у яких проходило службу кілька тисяч осіб). Найбільше проголосувало у Сімферопольському повіті — 19 тис. осіб, а найменше у Перекопському — 4,7 тис. осіб. Оскільки вибори до загальноросійської та кримськотатарської конституант проводилися майже одночасно, то деяке зменшення явки в останньому випадку може пояснюватися організаційними труднощами підготовки виборчого процесу.

Серед народних обранців домінувала молода революційно налаштована інтелігенція, були окремі представники мурзацтва, духовенства, буржуазії та робітників. Питання соціального складу депутатів потребують подальшого вивчення.

Черговим свідченням емансидації кримських татарок стало їх обрання депутатами Курултаю. Дослідники, як правило, говорять про 4 депутаток: Ш. Гаспринську (Євпаторійський повіт), І. Тохтарову і Хатідже Авджа (Ялтинський повіт), Аніфе Боданинську (Сімферопольський повіт), а ось Д. Сейдамет у спогадах стверджує, що їх

²¹⁰ Исхаков С. Российские мусульмане и революция (весна 1917 г. — лето 1918 г.). 2-е изд., испр. и доп. М.: Издательство «Социально-политическая мысль», 2004. С. 411.

²¹¹ Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. 2-е изд., испр. и доп. Симферополь: Антиква, 2008. С. 231.

²¹² Архів ГУ СБУ в АРК. Операт. переклад протоколів Курултаю (умовна назва документу, який наразі перебуває на тимчасово окупованій території). Арк. 302, 303, 306, 307.

²¹³ Южные ведомости. 2 декабря 1917.

Таблиця 1

**Результати виборів депутатів Першого Курултаю кримських татар
(кінець осені 1917 р.)**

Виборчий округ	Кількість депутатів	Кількість виборців, які проголосували	Кількість списків на окрузі	Норма голосів для обрання 1-го депутата
Сімферопольський повіт	19	19019	8	852
Ялтинський повіт	23	15042	3	654
Євпаторійський повіт	11	8598	3	635
Феодосійський повіт	16	6512	1	407
Перекопський повіт	7	4690	2	670
Кримський кінний полк	1	невідомо		
Кримський маршовий ескадрон	1	невідомо		
Кримський мусульманський батальйон	1	невідомо		
Всього	79	понад 53861		

було 5²¹⁴. Аналіз доповіді мандатної комісії, зробленої 4 (17) грудня 1917 р., дозволив виявити серед 16 депутатів від Феодосійського повіту ім'я Аніфе Ханум Нурі Куртєвої.Хоча ця комісія й відзначила, що депутатка не надала їй мандату, але вибори всіх депутатів затвердила. З точки зору прояву тенденції до завоювання політичних і громадянських прав кримськими мусульманками цікаво і те, що були жінки, які отримали мандат довіри від виборців, але в силу якихось причин зняли свої кандидатури. Так, наприклад, у Сімферопольському повіті була обрана М. Абдураманчикова, яка зняла свою кандидатуру на користь іншого кандидата.

Щодо суспільно-політичних настроїв депутатів кримськотатарського Курултаю, то, за інформацією Д. Сейдамета, переважну більшість складали «революціонери націоналісти» і лише 8–9 місць праві та 10–11 ліві²¹⁵. Центристи здебільшого сполучали у переконаннях помірковані соціалізм і націоналізм, тюркізм, демократизм та іслам. До правих можна віднести представників традиціоналістського духовенства та дворянства (мурзацтва), для яких були «понад усе у суспільному житті традиції та національні особливості». А до лівих — групу діячів, які тяжили до поглядів лівого, а потім ліворадикального крила російських революціонерів і які, за словами Д. Сейдамета, «висували на перший план економічні основи». У зв’язку з тим, що ліві і праві не могли співпрацювати через переконання, то «в економічних питаннях консерватори, у революційних питаннях ліві діяли заодно з нами», задоволено відзначав Д. Сейдамет. Події осені 1918 р. продемонстрували, що лівих у Курултай було, дійсно, трохи більше десяти, до них належали, зокрема, Алі, Аніфе та Усейн Боданинські, С. Меметов, С. Ідрісов, Д. Мейнов, А. Лятіф-заде, В. Ібраїмов. До речі, питання суверенізації Криму на практиці у автономно-федеративній формі (що не виключало, ймо-

²¹⁴ Сейдамет Кырымэр Д. Некоторые воспоминания. Полуостров. 19–25 февраля 2010. № 6. С. 14.

²¹⁵ Сейдамет Кырымэр Д. Некоторые воспоминания. Полуостров. 19–25 февраля 2010. № 6. С. 14.

Депутати Курултаю біля входу до зали Дивану Ханського палацу (грудень 1917 р.)

вірно, у частини представників цього табору непублічних розмов про державну незалежність) просували найбільше представники центру, через що на засіданнях Курултаю піддавалися критиці лівих.

Викликає певний сумнів віднесення кримськими дослідниками Олександром і В'ячеславом Зарубінами Ч. Челебієва до політичного центру через його готовністьйти на компроміс з більшовиками, а Д. Сейдамета до праворадикалів через непримиреність до більшовиків і виношування планів відновлення Кримського ханства²¹⁶. У цих кримськотатарських лідерів взимку 1917–1918 рр. дійсно спостерігалися різні підходи до співпраці з більшовиками, але в більшості питань вони належали до одного центристського табору. Під час функціонування Курултаю як установчих зборів, розробку Д. Сейдаметом планів відновлення ханства джерела, наскільки нам відомо, не фіксують. А під час грудневих дебатів на Курултаї він декларував до них негативне ставлення.

Очевидець подій Л. Брамінов у грудні 1917 р. зауважував єднання серед кримських татар — «небувале, єднання, що мобілізувало всі думки, всі сподівання, всі надії навколо національних установчих зборів» і в той же час розкол навколо питання про подальшу долю кримських татар в Криму. «Поки національне питання викликало три різномірні течії серед татар: федералістську (розумна кримськотатарська автономія за широкої співдружності з іншими народностями, які населяли Тавриду), вузько-шовіністичну, з нальотом східної непримиреності і деспотії і, нарешті, нейтральну»²¹⁷.

²¹⁶ Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. 2-е изд., испр. и доп. Симферополь: Антиква, 2008. С. 231.

²¹⁷ Цит. за: Исхаков С. Российские мусульмане и революция (весна 1917 г. — лето 1918 г.). 2-е изд., испр. и доп. М.: Издательство «Социально-политическая мысль», 2004. С. 412–413.

На думку цього спостерігача, нейтральна, поза сумнівами, приєднається до федерації.

Діяльність національних установчих зборів кримських татар можна поділити на три етапи: 1) організаційний — з 26 листопада (9 грудня) до 4 (17) грудня; 2) законодавчо-установчий — з 5 (18) грудня до 13 (26) грудня; 3) утворення вищого органу національно-персональної автономії — національного парламенту 13 (26) грудня.

Під час першого етапу депутати Курултаю приймали вітання і відповідали на них, створювали робочі парламентські документи, структури та інститути (секретаріат, комісії тощо), вирішували організаційні та фінансові питання. Те, що цей період зайняв майже половину дорогоцінного часу роботи конституанті свідчить з одного боку про демократизм в роботі, об'єктивні складнощі (наприклад, відсутність загальноприйнятій термінології кримськотатарською мовою щодо низки сфер суспільного життя), а з іншого боку — про певний брак досвіду організаційної роботи.

На засіданнях (у перекладі часом використовується слово «меджлісах») Курултаю почергово головували члени Президії, але набагато частіше за інших — Н. Челебіджіхан. Ось кілька прикладів як проходила засідання під час першого етапу роботи національних установчих зборів.

27 листопада (10 грудня) на першому робочому засіданні Курултаю були після дебатів обрані із числа депутатів його секретарі: двоє для роботи кримськотатарською мовою — Я. Кемаль, І. Льоманов і двоє для роботи російською мовою — А. Боданинський, Х. Чапчакчі. Головуючий на засіданні Н. Челебіджіхан пояснював, що «обов'язки секретаріату вести внутрішні та зовнішні справи, а не займатися писанням протоколу»²¹⁸. Протоколюванням займалися під контролем секретарів стено-графі. До них належали С. Бадракли, А. Шейх-заде і А. Хусні. Того ж дня, була обрана мандатна комісія у складі трьох осіб, заслухані вітання трьох представників Центральної Ради, яким у відповідь виголосив промову Д. Сейдамет. Була запроваджена у кримськотатарській конституанті й цікава дисциплінарна практика: фіналом роботи засідання стало затвердження Р. Амітова комісаром Курултаю «для підтримання внутрішнього та зовнішнього порядку»²¹⁹. Схоже, він мав виконувати роль подібну до парламентського пристава.

29 листопада (12 грудня) були заслухані понад двадцять телеграм від низки молодіжних, жіночих, професійних та інших татарських організацій, виконкому 6-ої мусульманської армії, севастопольських українського та молдовянського виконкомів, від команди панцерника «Пам'ять Меркурія», який стояв у Севастополі під українським прапором, від єврейського соціал-демократичного і партійного комітету з Сімферополя. (Ймовірно, у протоколі Курултаю йшлося про телеграму із Севастополя від Українського військового комітету за підписом К. Величка з привітаннями з нагоди відродження національної незалежності татар²²⁰). Було вирішено оприлюднювати відповіді на телеграми, обговорювалося запрошення УЦР на нараду з питань миру, розширено склад мандатної комісії через складнощі в її роботі.

На перших засіданнях також утворили фінансову, редакційну комісії та комісію з підготовки наказу, яка мала визначити обов'язки президії, секретаріату та депутатів.

²¹⁸ Архів ГУ СБУ в АРК. Операт. переклад протоколів Курултаю. Арк. 73.

²¹⁹ Там само. Арк. 87.

²²⁰ Kirimal Edige. Narodowa wojna tatarow krymskich. Gdańsk, 2006. S. 97.

2 (15) грудня 1917 р. на засіданні Курултаю була заслухана доповідь фінансової комісії, в якій переважно йшлося про платню та дорожні витрати, винагороду членам комісії, канцелярські витрати. На всі витрати потрібно було 60 тис. рублів, в тому числі на оплату комісара Курултаю 2,6 тис. рублів. Не вистачало 8 тис. Депутати активно долучилися до обговорення. О. Акчокракли повідомив, що на одну годину роботи засідання Курултаю потрібно 503 рублі, а на хвилину трохи більше 8-ми. З'ясувалося, що основний фінансовий внесок у роботу Курултаю — 50 тис. рублів — зробили представники Ялтинського повіту. Вносили пропозиції, щоб всі повітові національні структури взяли витрати своїх депутатів на себе. Інші сподівались на гроші національного фонду. Депутати вирішили покласти всі витрати Курултаю на Національний фонд, а також не виплачувати добові тим з них, хто відсутній на засіданні без поважних причин.

4 (17) грудня 1917 р. обговорювався проект інструкції для Курултаю, який розробила комісія з підготовки наказу. Документ поділявся на 9 частин: 1. Загальні правила; 2. Про відділи Курултаю і порядки; 3. Про загальні зібрания; 4. Про президію; 5. Про секретariat; 6. Про комісію курултаю; 7. Про права і обов'язки членів Курултаю; 8. Про статут; 9. Про організацію канцелярії. Після обговорення по пунктах його ухвалили. Okрім того вирішили, що для ухвалення важливих рішень має бути 2/3 голосів. Було заслухано звіт мандатної комісії про вибори у чотирьох повітах Криму і двох кримськотатарських військових частинах. На цьому організаційний період роботи Курултаю було в основному завершено.

5 (18) грудня 1917 р. головував на знаковому вечірньому засіданні найавторитетніший лідер кримських татар Н. Челебіджіхан, адже Курултай підходив до виконання своєї головної установчої функції. Відтепер мали обговорювати ключові проблеми кримськотатарського народу, бачення його майбутнього та перспектив Криму і створювати нові документи та інституції. На засіданні були присутні 59 депутатів. Зачитав проект кримськотатарського конституційного документу один із його основних розробників, юрист та найкращий кримськотатарський оратор Д. Сейдамет. Для того, щоб суть документу, написаного літературною мовою, стала зрозумілішою, він додатково пояснив його своїми словами. З трибуни депутат зійшов під оплески. Далі вирішили визначитися із порядком обговорення і після дебатів близько 22-ї години перенесли розгляд цього питання на наступний день.

6 (19) грудня 1917 р. знову головував на засіданні Н. Челебіджіхан. Спочатку заслухали доповідь мандатної комісії про вибори у Сімферопольському повіті. Потім депутати повернулися до головного питання і ухвалили рішення обговорити проект конституції в цілому, а далі по пунктах. К. С. Джемалетдинов запропонував робити це «за зачиненими дверима», на що А. Боданинський парирав: «У тих випадках, коли Державна дума хотіла закрити комусь рота, чи коли вона хотіла, щоб промови, виголошенні лівими соціалістами, не було чутно народові, то вона заривала свої зібрания... Чи можемо ми тепер за демократії прийняти такий метод? У нас немає секретних справ. Доповіді наші містять питання, які захищають право нашої нації... Не думайте, що ми сидимо невидимками у Бахчисараї — вся Росія на нас дивиться... Товариші, ми маємо говорити відкрито». Курултай ухвалив рішення обговорювати проект конституції у відкритому режимі.

Після цього Д. Сейдамет проголосив принципи, на яких, на його переконання, має спиратися обговорення ключового документа: «Якщо будуть займатися питаннями, які можуть дати основи татарської нації, то необхідно буде прийняти, що політика

Учасники Курултаю (Бахчисарай, грудень 1917 р.)

татарської нації і громадськість будуть служити свободі і справедливості. У політичному житті є два ідеали: Один — керує національним життям своєї нації та інший — у соціалістичному житті здійснити принципи права і справедливості. ... Оскільки ми визнаємо, що Курултай перш за все є установовою законодавчою і такою, що створює на основі своїх слів свою історію, то ми настільки ж свої бажання, свої цілі прагнемо здійснити на основі закону.

За тими основами, які ми закладаємо сьогодні, стежить весь світ, і якщо він і не слідкує, то стежить наша історія... Гадають, що татарський Курултай може бути несправедливим. Ми зобов'язані більше думати над рішеннями, які ми виносимо. Чи переважають в наших рішеннях наші права. Якщо ми будемо перевищувати наші повноваження, то вийде так, що ми нав'язуємо свої права іншим націям. Ми, перш за все, спираємося на свободу і справедливість. Ми з цієї трибуни кажемо, що поставимося до інших з повагою. Оскільки ми схиляємося перед правом, то ми мусимо ставитись з повагою до почуттів інших націй і повинні своє право здійснити у колі своїх рамок. Оскільки ми вважаємо це нашим обов'язком, то потрібно подумати і про права інших.

Ось, що я вважав своїм обов'язком (сказати. — упоряд.) перед обговоренням наших депутатів. У цих межах ми можемо скільки завгодно критикувати. Давайте справедливо розглядати».

На засіданні почалося досить палке постатейне обговорення проекту конституції. Ліве крило Курултаю А. Боданинський, С. Меметов, А. Лятіф-заде, зокрема, звинувачували авторів документу у наданні надто великих повноважень керівнику виконавчої влади національного самоврядування, вважали перевищенням повноважень національних установчих зборів ініціювати питання про проголошення республіку в Криму, а у пункті про звільнення парламентарів від військового призову вбачали ледь не просування військового обов'язку. Було чимало запитань і в інших депутатів.

6 (19) грудня надійшло три пропозиції щодо назви документа — Яса Кримськотатарського Курултаю, Основні закони і Тюп-канун. Найбільше голосів набрала друга пропозиція. Отже відтоді працювали над документом під назвою Кримськотатарські Основні закони.

Д. Сейдамет згадував, що найбільш жваво обговорювали «статті 18-ту — про рівноправ'я чоловіків і жінок; 12-ту — про скликання Кримських Установчих зборів; 13-ту — про визнання повноважень вирішувати питання державного життя — економічні, фінансові, політичні, про землекористування і міжнаціональні відносини — тільки Кримськими Установчими зборами; але особливо пристрасними були суперечки стосовно статті 16-тої — про свободу особистості, совісті, слова і друку, свободу об'єднань, праві на відпочинок і страхування життя, правах і свободах національних меншин, можливих лише при встановленні в Криму Народної Республіки, статус якої й утверджувала ця стаття»²²¹.

Д. Сейдамет відзначав особливу майстерність Н. Челебіджіхана у захисті прав жінок з допомогою релігійних знань та аргументації. Відзначимо, що муфтій кілька разів витогощував промови на захист прав жінок і, що цікаво, використовував у них як релігійні аргументи, так і світське наукове обґрунтування. 7 (20) грудня 1917 р. Ш. Гаспринська від імені кримчанок попросила обговорити питання зрівняння прав жінок і чоловіків. Після чого депутат з Ялтинського повіту О. Калгай зазначив, що «піднесення нації не мислим одніми чоловіками, а воно можливе лише спільно з іншою половиною людства» і що «причина нашої відсталості від інших націй у сучасній культурі є саме безправність наших матерів». А. С. Айвазов наголосив на безпредецентності участі у Президії Курултаю Ш. Гаспринської: попри боротьбу на всій планеті за жіночі права, «все ж ніде не було видно, щоб жінки головували на зібранні депутатів». А ось як наступного дня говорив про жіноче питання депутат-традиціоналіст А. Шукрі: «В громадянських справах не дається право, говорити релігія, ісламізм проти цього протестує. Обов'язок ісламізму обійтися з голки до ниток (повністю. — упоряд.). .... Я зрозумів так: вчора питання про жінок ви хотіли вирішити шляхом голосування, на що релігія і фетва проти».

Одними з ключових проблем у сфері захисту прав жінок були невизнання шаріатом прав жінки на ініціювання розлучень, жіночої рівноправності у питаннях наслідування і можливості давати покази, а також дозвіл на багатоженство. Для традиціоналістського правового крила і навіть частини депутатів центру Курултаю наважитись на зміни у цих сферах було вкрай складно або й неможливо. Попри нечисленність депутатів-традиціоналістів доводилося, згадував Д. Сейдамет, їм відповідати: «З трибуни Курултаю вони намагалися ввести народ в оману. Окрім питань про рівноправ'я жінок, вони нав'язували обговорення і своїх повноважень у питаннях релігії, реформування медресе і викладання в школах основ ісламу і ухвалити з цього приводу відповідні закони».

7 (20) грудня 1917 р. на засіданні Курултаю Д. Сейдамет так говорив щодо співвідношення кримської і національної конституанті: «Перед нами стоїть питання про організацію управління національними справами. Ми хочемо бачити вирішення питання в такому вигляді. Наши питання не пов'язані з формою управління в Криму. Ми по-

²²¹ Сейдамет Кырымэр Д. Некоторые воспоминания. Полуостров. 26 февраля — 4 марта 2010. № 7. С. 14.

винні будувати своє життя так, як хочемо. Ми не вважаємо себе вправі розв'язати питання про форму правління в Краї (країні), тому що ми не згодні на те, щоб якесь нація встановила свою гегемонію, хоча б (цією нацією) були татари. Ось, з цієї причини ми не можемо вирішувати питання про форму правління.... Оскільки ми не маємо права втрутатися в питання про форму правління в краї, якщо ми гегемонію не будемо створювати, то татари можуть обмежитися визначенням, встановленням своїх прав. Кожна нація встановлює своє самоврядування». Він та його однодумці пропонували залишити остаточне визначення форми правління в Криму шляхом скликання Кримських установчих зборів.

Курултай багаторазово звертався до теми оптимального поєднання принципів світськості та релігійності, що було дуже актуальним питанням з точки зору поточних проблем народу та його перспектив. Представник центру Курултаю Н. Челебіджіхан наводив таку аргументацію причин залишення у національному уряді релігійних справ: «...ми не могли в нашому національному управлінні релігію виділити в самостійну установу. Необхідність цього ми не змогли зрозуміти. Звичайно, якби ми теперішні основи національного управління, побудували згідно з європейською теорією, то сказав би, що мечеті виділені з області національного управління. Ми не можемо віддати перевагу християнському світогляду перед мусульманським. Тому ми не могли сказати: на Заході релігія відокремлена від держави, нехай і на Сході мечеті і національне управління будуть відокремлені один від одного. Ми це сказали б, якщо створювали чисто матеріалістичну державу, демократичну республіку. Ми організували національну автономію. Те, що ми створили, є національний уряд. З цього, неможливо, взяти та виділити релігійне управління. Якщо релігія, мова, звичай в такому вигляді увійшли в ужиток, ми її виділити не змогли б. Ми з уряду винести релігію не змогли».

Представник лівого крила Курултаю Я. Кемаль 8 (21) грудня 1917 р. говорив: «Шарапат у частині, що стосується життя може бути змінений, і є моменти, які підлягають зміні. Тому ми не повинні боятися. У Іслама є все, але він з XVIII-го століття піддався паралічу. Якби він пішов разом з Європою, то схилив би до себе весь світ».

9 (21) грудня 1917 р. одним із найбільш дебатованих питань стала роль і взагалі потреба у посаді голови ради директорів національного уряду. Особливу активність проявили ліві члени Курултаю. Так, А. Боданинський говорив, що якщо відділи національного уряду будуть самостійними, то вони не будуть відповідальними перед головним директором. «Голова ж головної директорії буде тільки панувати, одним словом, він буде президентом серед татар у Кримській республіці, візьме в руки чарівну паличку і буде нею туди і сюди вимахувати», — саркастично казав політик. Він також вважав необхідним виключити із проекту основного закону слова «Кримська демократична республіка», оскільки її не існує, а «є поки Російська республіка». Таку саму позицію задекларував ще один член лівого крила А. Лятіф-заде: «Джафер (Сейдамет. — упоряд.), що прем'єр не має права втрутатися у справи відділів (дирекцій уряду. — упоряд.). Тепер же кажуть, що він має таке право. Можна сказати, що це найважливіший із всіх досі прийнятих нами пунктів. Саме цей пункт буде вирішувати долю татарського народу. Я цілком приєднуюся до думки Алі Боданинського тому, що якщо ми приймемо прем'єра, то він за кілька років стане ханом. Але татари відтепер зовсім не погодяться посадити на свої плечі хана». У подібному ж дусі висловлювались інші ліві. А депутат М. Куртієв запропонував замість посади прем'єра запровадити президію національного уряду, тобто колегіальне управління вищим виконавчим органом народу.

Кілька разів їм опонував Д. Сейдамет, який, зокрема вказував, що прем'єр національного уряду буде залежати від парламенту, без санкції якого не зможе зробити нічого суттєвого (збирати національні податки, військо тощо), і що керівник виконавчого органу піде з посади в разі висловлення йому недовіри народом чи парламентом. «Щоби рада директорів була без голови — цього не може бути. Цього ніде не буває», — наголосив він. За його словами, будуть «Кримська демократична Республіка, Російська, Українська Республіка». Більшість депутатів Курултаю підтримала голосуванням його позицію щодо запровадження посади голови ради директорів національного уряду.

У вже звичній атмосфері гострих політичних дебатів проходили засідання Курултаю 10–12 (23–25) грудня 1917 р., адже обговорювали низку складних і дуже важливих для майбутнього кримських татар питань. Серед них — організація кримськотатарського парламенту, проголошення Кримської Демократичної Республіки, скликання і компетенція кримських установчих зборів, участь представників кримського парламенту, який оберуть всі кримчани, у мировій конференції, скасування станових звань, релігійне, жіноче, перетворення Курултаю на парламент, про внесення правок у закони, розподіл обов'язків між членами національного уряду.

Дописувач газети «Вольний Юг» побував на одному із засідань Курултаю у театральній залі Бахчисарайської міської управи в ці дні. Він так сформулював свої враження: «Вислухавши всіх ораторів і простеживши за ставленням публіки до «Курултаю», ми бачимо, як хоча і повільно, але послідовно і далеко за дні свободи пішов татарський народ в культурному і політичному відношенні. Особливо радує нас дбайливе його ставлення і любов до своєї інтелігенції, яка є керівницею татарського народу і дороговказом до світлого майбутнього»²²². Спостерігач відзначав гірше ставлення російського народу до своєї інтелігенції.

13 (26) грудня 1917 р. о 12 годині 30 хвилин на знак урочистості моменту депутати відкрили підсумкове засідання національних установчих зборів у залі Дивану у Ханському палаці. Головував на засіданні Н. Челебіджіхан. На порядку денному стояли питання: 1) ухвалення тексту Основних законів; 2) перетворення національних установчих зборів у національний парламент; 3) утворення Ради директорів Кримськотатарського національного уряду; 4) прийняття пропозицій статей до Основних законів; 5) Про передачу повноважень одним директором іншому.

Від імені редакційної комісії Я. Байбуртли зачитував кожну статтю Основних законів, а головуючий на засіданні ставив їх на голосування. Після завершення процесури прийняття цього ключового для кримських татар документу Н. Челебіджіхан пояснював редакційній комісії та виголосив промову. У ній він, зокрема, відзначив, що в момент, коли у Криму і поза ним «розгорається пожежа» кримські татари заклали основи культури, стали на шлях миру і порядку, чого не змогли зробити найкультурніші народи. «У той час, коли ні в Криму, ні поза Кримом жодна нація не змогла створити для себе закони самоврядування, то кримські татари накреслили основні закони, такі необхідні для національного життя. Прийняті нами закони показали те, наскільки татарський народ цінує свободу. Це такі закони, які своїми справедливимиrukами простягають руку єдності всім народам», сказав Н. Челебіджіхан. Далі він наголосив, що тепер кримським татарам необхідно реалізувати «ці високі і святі закони».

²²² Вольний Юг. 16 декабря 1917.

«З сьогоднішнього дня татари взяли гасло, заради якого вони можуть покласти своє життя, гасло це — Основні закони», — зазначив Н. Челебіджіхан.

Ухвалений документ невеликий за обсягом — має 18 статей. Але Кримськотатарські Основні закони зуміли охопити регулюванням визначальні сфери життя народу, спираючись на досягнення світового конституціоналізму свого часу і зберігаючи елементи традиційних для кримських татар правових практик. Також Курултай у цьому документі висунув бачення бажаних для кримських татар державних зasad Криму. У науковій і популярній літературі через це є плутанина з його назвою — іноді замість точної назви «Кримськотатарські основні закони» використовують некоректний, на нашу думку, термін «Конституція Кримської Демократичної (Народної) Республіки»²²³.

У науковій літературі аналізують кілька версій документу, ухваленого Курултаем 13 (26) грудня 1917 р. Офіційний орган кримськотатарського національного самоврядування газета «Голос Татар» 18 (31) грудня 1917 р. оприлюднила російською мовою документ «Кримськотатарські основні закони»²²⁴. Саме його ми стисло й розглянемо.

У статті 1 Курултай визнавав за всіма народностями право на повне самовизначення. Бачення кримськотатарської конституантії співпадало з підходами З'їзду народів-федералістів у Києві, в постанові якого також ішлося про повне самовизначення народів, та деклараціями більшовиків про право нації на самовизначення. Стаття 2 продовжувала демократичну тенденцію і розкривала конкретні форми самовизначення кримських татар. У ній ішлося про постійне існування кримськотатарського парламенту для видання законів, що регулюють «питання у всіх областях життя татарської нації». Причому вибори до парламенту мали бути загальними, рівними, прямыми і таємними, проводитися за участю чоловіків і жінок. Зазначимо, що на поч. ХХ ст. законодавство небагатьох країн світу передбачало надання виборчих прав жінкам, а у окремих мусульманських країнах вони його отримали лише у ХХІ ст.

У статтях 3–6 йшлося про функціонування національного парламенту та обсяг його повноважень. Зокрема, передбачалися його перевибори кожні три роки. Депутати мали обиратися за мажоритарною системою від кожних 5–7 тисяч кримських татар, тобто у майбутньому парламент мав стати орієнтовно майже удвічі менш чисельним, ніж установчі збори. Курултай проголосив недоторканість членів парламенту і звільнення їх від військового призову, що на практиці було неможливо гарантувати без отримання державної влади. Татарський парламент мав утворити відповідні комісії та ухвалювати «закони для татар» з питань: 1) народної просвіти; 2) релігії; 3) юридичних; 4) військових; 5) фінансових; 6) політичних і у випадку необхідності — торгово-промислових і землеробства.

У важливій примітці до статті 3 Курултай проголошував себе на один рік тимчасовим парламентом. Це був виважений крок, адже в умовах багатовладдя, хаосу, анархії, початку громадянської та міжнаціональних війн, активізації ліворадикалів в Криму витрачати час і зусилля на нові вибори було б справді невідповідально.

Про вплив західного конституціоналізму наочно свідчила стаття 7. У ній проголошувалося визнання повної свободи і самостійності законодавчого і виконавчого ор-

²²³ Див., наприклад, Таран П. Конституція демократичної Кримської республіки 1917 р. у проектах партії «Міллі-Фірка» та мусульманського виконавчого комітету 1917 р. Українська орієнталістика. 2001. Вип. 6. С. 56–61.

²²⁴ Зарубін А. Крымскотатарское национальное движение в 1917–1921 гг. Сборник документов. Вопросы развития Крыма. Вып. 3. Симферополь: Таврия, 1996. С. 24–27.

ганів, суду, тобто закріплювався принцип розподілу влад. Курултай також вважав, що кожен із відділів національного самоврядування є цілком вільними і самостійними у межах свого відомства.

Стаття 8 встановлювала, що для врегулювання національних справ потрібні виконавчі органи, тому мали утворити національний уряд у складі дирекцій: 1) з народної просвіти; 2) у справах релігії; 3) фінансів і вакуфів; 4) юстиції; 5) із зовнішніх справ; 6) дирекції голови ради директорів.

Курултай визнавав раду директорів кримськотатарського національного уряду, обрання одного директора для кожної дирекції і допускав у разі потреби обрання директора для двох дирекцій, а також виконання одним директором обов'язків іншого за постановою уряду.

Дирекція з народної просвіти відала всіма національними навчальними закладами (мектебами і медресе); мала визначати відносини між татарами і всіма культурно-просвітніми закладами у КДР та спільно з виборними просвітницькими закладами виробляти законопроєкти про автономію просвітницьких закладів.

Дирекція з питань релігії віддавала розпорядження з питань релігії згідно з шаріатом.

На дирекцію фінансів і вакуфів покладалося відання національними податками, складання розпису доходів і витрат національного уряду і подання цього документу на затвердження уряду. При дирекції фінансів передбачалося утворення відділу для піклування про покращення стану вакуфів і підняття культурно-економічного рівня татар, які живуть на вакуфних землях. (Під час обговорення цього пункту на Курултай Д. Сейдамет говорив, що «оскільки татарська нація з боку (отримання. — упоряд.) знань позаду всіх», то розподіляти вакуфну землю між селянами поки не варто, «хай вакуф забезпечить нашу просвіту»). Відтепер вакуфи переходили від релігійних структур у розпорядження органів національного самоврядування.

Для забезпечення органів національного управління планували збирати встановлені парламентом національні податки.

Дирекція юстиції мала здійснювати цивільне судочинство згідно з шаріатом, звичаями і традиціями кримських татар. Таким чином, згідно з Основними законами, скавували муфтіят і замість нього засновували дирекцію юстиції.

Дирекція із зовнішніх зносин мала три відділи: 1) відділ, що регулює взаємовідносини між татарами та міськими і земськими закладами; 2) відділ у військових справах, поки відбуватиметься військовий призов; 3) відділ з врегулювання політичних, громадянських, економічних і громадських питань між татарами та іншими національностями.

Дирекція голови ради директорів мала контролювати діяльність і законність розпоряджень інших дирекцій, а також встановлювати узгодженість діяльності між всіма частинами адміністративного апарату національного уряду.

Стаття 9 зобов'язувала кожну дирекцію виробляти законопроєкти і надавати їх парламенту на затвердження.

Згідно зі статтею 10, парламент з-посеред депутатів обирає простою більшістю голосу ради директорів національного уряду. Йому доручали сформувати національний уряд із п'ятьох осіб, які після отримання довіри від парламенту починали виконувати свої обов'язки. У статті 11 було передбачено, що на вимогу чверті членів парламен-

ту чи окремих фракцій (не менше ніж 10 членів) парламент у будь-який час зможе зробити запит уряду.

Важливо з погляду вибудовування відносин кримськотатарського народу із іншим населенням Криму була стаття 12. У ній ішлося про те, що питання щодо форми правління в краї можуть вирішувати тільки крайові (кримські) Установчі збори, які буде скликано на підставі загального, рівного, прямого і таємного голосування. Тому Курултай доручив парламенту у найкоротший термін вжити заходів для скликання кримських Установчих зборів. У наступній статті уточнювалося, що лише за крайовою конституантою Курултай визнавав право вирішувати фінансове, політичне і земельне питання життя краю.

Курултай у статті 14 визнавав необхідною участь представників кримського парламенту всюди, де обговорюватимуть і вирішуватимуть питання політичного становища Криму, для висловлення волі кримських Установчих зборів і кримського парламенту.

У статті 15 містилася вимога участі на мировій та різних інших конференціях представників зацікавлених країв і народностей; визнавалося, що доля того чи іншого краю може бути вирішена лише голосом самого народу, що заселяє край, але «в жодному разі не дипломатами».

Безперечно демократичними були норми статей 17 і 18. У першій ішлося про скасування серед кримських татар звань (мурза, бей, челебі, князь, духовний, дворянин, мещанин, поселянин) і пов'язаних і з ними станових привілеїв. У останній статті 18 Основних законів Курултай визнавав і стверджував за жінкою повне рівноправ'я з чоловіком і доручав парламенту видання відповідного закону. Цікаво, що під час дебатів на Курултайї пропозиція традиціоналістів додати у статті про рівність статей слова «згідно з шаріатом» не була підтримана. Таким чином, кримські татари чи не першими у мусульманському світі на рівні національного права визнали гендерну рівність. Це було неабияким досягненням на шляху модернізації соціальних відносин для кримських татар, які були за складом переважно аграрною спільнотою з відносно невисоким освітнім рівнем, хоча серед мусульманських народів колишньої імперії Романових він був одним із найвищих. Не дивно й те, що стаття 18 викликала пізніше чимало критики з боку традиціоналістів.

Найбільше суперечок з моменту її обговорення і досі викликає стаття 16, в якій Курултай відзначав, що тільки демократична республіка може гарантувати як свободи особистості, слова, друку, ради, зібраний, житла, союзів, страйків, страхування життя робітників, так і здійснення права самовизначення народів і прав меншин і тих законів, які прийняв Курултай. Тому Курултай «визнавав і оголосував кримську Демократичну республіку».

13 (26) грудня 1917 р. о 1-й годині 23-ї хвилини у Бахчисараї на виконання Кримськотатарських Основних законів 63 депутати Курултаю в атмосфері ентузіазму, під крики «Ура!» та оплески прийняли рішення перетворити національні установчі збори на парламент. У цей момент почався новий етап функціонування Курултаю кримськотатарського народу.

Тимчасовим головою Кримськотатарського національного парламенту обрали наймолодшого 32-х річного депутата О. Калгая. А невдовзі було обрано трьох постійних голів Курултаю — Д. Аблаєва²²⁵, А. Хільмі та А. С. Айвазова.

²²⁵ Аблаєв Джәфер Үсейн (1885 — ?) — громадський та політичний діяч. Народився у селянській родині Ялтинського повіту. Отримав домашню освіту. Комерсант. Мав у Ялті мануфактурний мага-

У вітальному слові А. Хільмі відзначив, що татарський парламент береться до роботи у важкі часи, і «як татарський народ 7–8 місяців йшов з відкритою груддю проти цих хвиль, так само і парламент виконає свій обов'язок, виведе народ на берег і врятує». «Парламент нове явище в житті татар. Це важлива установа... Парламент є ланкою між виконавчими органами і народом, і в його роботах не може бути помилок... Якщо такі будуть, то... парламент буде причиною потрясінь в житті народу», — нагадав депутатам про відповідальність перший голова.

Секретарями парламенту було обрано для ведення справ кримськотатарською мовою С. У. Таракчі, російською — А. Боданинського.

Після висунення кандидатом на голову національного уряду Н. Челебіджіхан зазначив, що 8–9 місяців напруженої роботи виснажили і ослабили його, але через виказані довіру й увагу вважає недоречним знімати свою кандидатуру. У програмній промові він заявив, що у зовнішніх справах, тобто поза Кримом, має бути реальне пожвавлення відносин з іншими націями та пообіцяв дати повну свободу дирекції зовнішніх зносин. У внутрішніх зносинах головне, вважав Н. Челебіджіхан, зупинити хвилі анархії, вжити заходів для заспокоєння країни. Корінні реформи необхідні у справах юстиції, фінансів, просвіти, війська, потребує реформ і сфера релігійних справ. «Виконавчий комітет протягом 8 місяців ніс на своїх плечах весь тягар забезпечення громадського спокою. У цій справі ініціатива належала татарському народу. І тепер так має бути. У цьому питанні є три основи: фінанси, провіант, військова сила», — наголосив Н. Челебіджіхан.

Він повідомив про пропозиції представників інших народів дати людей для несення військової служби. «Якщо ми не будемо реформувати фінанси, то не зможемо попредити в Криму революцію», — заявив політик. Н. Челебіджіхан критично поставився до ініціативи Ради народних представників Таврійської губернії випускати «кримські гроши», хоча не виключав повністю їх визнання. «Ми гроши очікуємо від центру», — сказав він.

Н. Челебіджіхан говорив про важливість продовольчого питання, про наміри продовжувати співпрацю із продовольчими органами, але якщо «їх заходи будуть створювати революцію, то татари повинні будуть взяти продовольчі справи в свої руки». Зазначав, що багато продукції вивозиться на північ, а в Крим «прагне багато голодної буржуазії», хоч «місцеве населення голодує». «Якщо ми не будемо здатні

зин. На поч. ХХ ст. був активним членом Ялтинського мусульманського благодійного товариства. Член земської управи Ялтинського повіту. З червня 1917 р. голова виконавчого бюро мусульманського комітету Ялтинського повіту. У грудні 1917 р. обраний до Курултаю від Ялтинського повіту (список № 1). З 26.12.1917 до осені 1918 р. член Президії, співголова кримськотатарського національного парламенту — Курултаю. Влітку 1918 р. у Стамбулі відвідав як член президії національного парламенту разом з С.Д. Хаттатовим нового султана Мехмеда Вахед-ед-діна для висловлення співчуття через смерть попередника та привітань із сходженням на престол. Також відвідали великого везіра Талаат-пашу, міністра військових справ Енвера-пашу, керівника партії «Іттіхад ве теракі» («Єднання та прогрес») Бахаеддіна Шакір бея, лідера «Тюрк оджагі» Халіде Едіб. У 1919 р. вдруге відвідував Туреччину. При «білих» його брат Амет служив у контррозвідці і проживав у одному приміщенні з Д. А. На початку 1920-х рр. працював в Окрпомгол, член кримськотатарського сільськогосподарського кооперативу «Ширкет», пізніше член ревізійної комісії «Сільсько-юзу» і правління кооперативної організації «Кримсоюз», завідувач його Ялтинського відділення. 17.12.1928 постановою колегії ОДПУ у справі «контрреволюційної організації «Міллі-Фірка» засуджений на 10 років позбавлення волі.

врятувати все населення, то хоч врятуємо татарський народ», — міркував кандидат на посаду голови національного уряду. Необхідно було, на його думку, для попередження грізних потрясінь контролювати приїзд в Крим, перевіряти вагони, які їдуть з нього («як це робиться в Москві та інших місцях»), зменшити кількість військових в регіоні. Закінчив національний лідер свою промову неоптимістично: трагічними і гіркими словами про брак сил через перевтому для того, щоб бути капітаном татарського національного корабля...

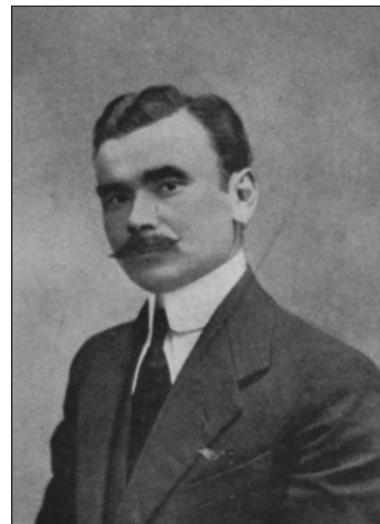
Обсяг завдань, перед якими опинилися народи у революційному 1917 р., накладали велику відповідальність і забирали багато сил у національних лідерів. Наприклад, у серпні 1917 р. М. Грушевський і В. Винниченко теж розмірковували про відставки через перевтому.

У грудні 1917 р. лідерство Н. Челебіджіхана у національному русі було безсумнівним, тому 13 (26) грудня 1917 р. за його кандидатуру проголосувало 50 депутатів парламенту. Голова ради директорів Н. Челебіджіхан проконсультувався з депутатами і, згідно із Кримськотатарськими Основними законами, запропонував наступний склад національного уряду: директор зовнішніх і військових справ — Д. Сейдамет, директор фінансів і вакуфів — С. Д. Хаттатов, директор народної просвіти — І. Озенбашли, директор у справах релігії — А. Шукрі, директор юстиції — Н. Челебіджіхан. Депутати затвердили його 40 голосами.

Після коротких вітань Н. Челебіджіхан сказав з трибуни: «Завдання, покладені на наші слабкі плечі, як законодавчим органом, так і його президією, — ми самовіддано виконаємо, що, сподіваємося, побачать не тільки більшість, але й наші противники. Всі політичні питання, які будуть на нас покладені, ми самовіддано виконаємо. В ім'я народу і татар, я даю обітницю своєму народові, своєму Курултаю — нашим основним законам, працювати до останньої краплі крові».

Члени уряду залишили засідання парламенту. Після цього депутати обрали парламентські комісії (дорадчу, фінансову, просвіти, з релігійних справ, зовнішніх справ, підготовчу зі скликання зібрання тощо) і ухвалили провести наступну сесію у Сімферополі не пізніше ніж через місяць.

Ввечері під час відзначення у Бахчисараї членами Курултаю і гостями ухвалення Кримськотатарських основних законів стався цікавий епізод. Щойно обраний директор зовнішніх і військових справ Д. Сейдамет, як він згадує, оголосив товаришам рішення виїхати в Туркестан для участі у революційному і національному русі, але «зіткнувся із неочікуваним опором» і залишився в Криму²²⁶. Очевидно, маемо тут справу із тривимірністю національної свідомості, коли тюркська чи ісламська солідарність ледь

*Перший голова
Кримськотатарського
національного уряду
Н. Челебіджіхан*

²²⁶ Сейдамет Кырымэр Д. Некоторые воспоминания. Полуостров. 26 февраля — 4 марта 2010. № 7. С. 14.

не пішла на шкоду кримськотатарській національній справі. Д. Сейдамет був одним з провідних політичних лідерів і ключовою фігурою серед кримських татар у справі військового будівництва. В умовах, коли Радянська Росія напала на УНР, у Севастополі владу вже захопив більшовицько-лівоєсерівський Військово-революційний комітет, а військово-політична ситуація в Криму загалом почала різко загострюватися, виїзд в Туркестан директора із зовнішніх і військових справ національного уряду міг би нашкодити кримськотатарським інтересам. 17 (30) грудня 1917 р. в Сімферополі Д. Сейдамет у виступі перед військовими говорив не тільки про потребу захищати кримськотатарський народ і населення Криму, а стверджував, що кримські татари «думають про колиску тюрко-татарського світу, про великий Туркестан, про Поволжя і мріють принести туди нове життя».

Органи національного самоврядування кримських татар діяли у постійній взаємодії із тюрко-мусульманськими народами Росії, як у рамках спільних форумів і структур (Всеросійська мусульманська рада (шуро), загальноросійські мусульманські військові та жіночі організації), так і через контакти з конкретними національними рухами та мусульманськими інституціями. Цікаво, що кримські татари пропонували у вересні 1917 р. матеріальну допомогу мусульманам Поволжя²²⁷, які загалом були чи сельнішими, мали велику буржуазію та загалом володіли більш значними фінансовими ресурсами. Але фінансову допомогу від інших тюрків наприкінці року отримали і органи самоврядування кримських татар. За інформацією Е. Киримала, упродовж місяця з Уфи було переведено телеграфом 200 тис. рублів, з національного фонду тюрків Ідель-Уралу — 5 млн. рублів та з інших джерел — 1,5 млн. рублів²²⁸.

РНП Таврійської губернії 7 (20) грудня 1917 р. скликала у Сімферополі нараду політичних партій, революційно-демократичних і військових організацій для обговорення ультиматуму радянського уряду Росії Центральній Раді за підписами В. Леніна і Л. Троцького. У цьому документі Петроград висунув 4 (17) грудня 1917 р. низку неприйнятних для революційного парламенту УНР вимог, а у разі їх невиконання погрожував оголосити війну. Під час гострої дискусії представники революційної демократії Криму висловлювали різноманітні думки — від однозначного засудження дій більшовиків, оголошення дій петроградської Ради народних комісарів (далі — РНК) походом на всю Росію та завоювання революції до непропустимості конfrontації двох частин демократії. Представник кримськотатарських військових частин заявив про намір кримських татар вести боротьбу проти більшовиків в Криму, але не за його межами. Як стверджує В. Корольов, за підсумками обговорення РНП Таврійської губернії (крайовий уряд) оголосила «війну» більшовикам²²⁹.

Всупереч думці кримськотатарського вояка перший досвід прямої збройної боротьби кримськотатарської частини та ліворадикалів, в тому числі кримських, стався поза Кримом. «Пролог» кримської громадянської війни відбувся у Олександровську (Запоріжжя) саме в останні дні роботи національних установчих зборів. Як згадував Д. Сейдамет, відповідно до домовленостей з владою УНР в місті була залишена кримськотатарська кінна частина до підходу додаткових українських військ. У середині грудня до Олександровська прибув Чорноморський революційний загін моряків, сфор-

²²⁷ Голос татар. 9 січня 1917.

²²⁸ Kirimal Edige. Narodowa wojna tatarow krymskich. Gdańsk, 2006. S. 109.

²²⁹ Королев В. И. Таврическая губерния в революциях 1917 года (Политические партии и власть). Сімферополь: Таврія, 1993. С. 40.

мований ліворадикалами у листопаді в Севастополі для боротьби з калединцями. Він озбройв пробільшовицькі налаштованих робітників міста і разом з ними взяв участь у спробі повалення влади УНР в Олександровську²³⁰. В результаті боїв 12–15 (25–28) грудня 1917 р. війська вірні українській владі, серед них і кримськотатарський ескадрон, придушили заколот. В ході боїв загинуло двоє кримськотатарських бійців. «Вони стали першими жертвами у нашій боротьбі проти більшовиків. Ми перевезли тіла в Крим і поховали з воїнськими почестями. Запропонував українцям терміново підвєсти до міста свої сили, ми відкликали своїх солдат на батьківщину», — згадував про цей драматичний епізод Д. Сейдамет²³¹. На похованні у Сімферополі з палкими антибільшовицькими промовами виступили Н. Челебіджіхан і Д. Сейдамет²³².

В обставинах наближення громадянської війни в Криму, загрози захоплення влади більшовиками та їхніми союзниками важливо було консолідувати ті політичні сили регіону, які прагнули зберегти демократичний вектор розвитку. Органи національного самоврядування кримських татар належали до цього табору і у листопаді–грудні 1917 р. декларували бажання запобігти анархії в регіоні, захопленню влади більшовиками, об'єднати табір революційної демократії та провести Всеукраїнські установчі збори. Причому з приходом в Крим у листопаді 1917 р. Кримського кінного полку в них з'явився додатковий серйозний аргумент, щоб здійснити це. За цих обставин важливим було вміння різних демократичних політичних сил співпрацювати для збереження демократичного вектору розвитку, попри другорядні розходження.

Про те, наскільки це було непросто, свідчить реакція на проведення Курултаю в Криму. Д. Сейдамет згадує про активну ворожу пропаганду у газетах, яка спотворювала позицію учасників національної конституанті. Її прикладом є публікація у газеті Московського об'єднання партії есерів про проголошення Курултаєм «самостійного ханства в Криму» і творення ним уряду за прикладом України²³³.

Губернський комітет партії меншовиків назвав оголошення Курултаю «автономним національним урядом» Криму безглуздістю, оскільки, на його думку, існування двох країнових урядів роз'єднувало демократичні сили²³⁴. Хоча одночасно меншовики висловили готовність співпрацювати з цим урядом.

Проте були й інші оцінки в Криму дій кримськотатарських політиків. Так, 2 (15) грудня Євпаторійська рада розцінила скликання Курултаю як «здійснення національних ідеалів татарської демократії, яка прагне у повному єднанні зі всією революційною демократією до здійснення великих гасел російської революції»²³⁵. З огляду на політич-

²³⁰ Леженко Д. Д. Перемога великого Жовтня. *Жовтень на Запоріжжі*. Збірка спогадів учасників боротьби за встановлення і утвердження Радянської влади на Запоріжжі. Дніпропетровськ: Видавництво «Промінь», 1969. С. 12.

²³¹ Сейдамет Кырымэр Д. Некоторые воспоминания. Полуостров. 26 марта — 1 апреля 2010. № 11. С. 14.

²³² Последняя рукопись Сабри Айвазова. Дело партии «Милли Фирка». Документы свидетельствуют. Из серии «Рассекреченная память». Крымский выпуск. Т.1. / под общ. ред. В. В. Пшеничного и др.; сост. А. В. Валякин, Р. И. Хаяли. Симферополь: Издательство «ДОЛЯ», 2009. С. 54.

²³³ Королев В. И. Таврическая губерния в революциях 1917 года (Политические партии и власть). Симферополь: Таврия, 1993. С. 42.

²³⁴ Королев В. И. Таврическая губерния в революциях 1917 года (Политические партии и власть). Симферополь: Таврия, 1993. С. 42.

²³⁵ Цит. за: Королев В. И. Таврическая губерния в революциях 1917 года (Политические партии и власть). Симферополь: Таврия, 1993. С. 38.

*Керівники та депутати Курултаю з представниками
Української Центральної Ради (1917 р.)*

ний конфлікт у 1917 р. між кримськотатарськими органами самоврядування і кадетами неочікувано високо оцінив проведення Курултаю один з лідерів кримських кадетів Д. Пасманик. У січні 1918 р. він написав: «що віками пригноблені татари дали чудовий урок державної мудрості російським громадянам, які були до революції єдиними носіями російської державності... І всі нетатарські жителі Криму, яким дорогі порядок і законність, рівна для всіх свобода і соціальна справедливість, спокійний розвиток економічних і духовних сил краю, повинні всіма силами підтримати прагнення татар до державного будівництва. Підтримуючи його, ми рятуємо Крим, а непрямо і всю Росію, від анархії і розкладу»²³⁶.

Як, зокрема, показує аналіз преси не завжди чітко розуміли сучасники зміст Кримськотатарських основних законів. Очевидну складність становило співвідношення органів національного-персональної автономії та проголошеної Кримської Демократичної Республіки, а також її державний статус (автономної частини держави, суб'єкта федерації чи самостійної держави). Наприкінці 1917 р. — на поч. 1918 р. низка впливових газет та інформаційних агенцій Європи, Росії та Туреччини повідомили про створення в Криму незалежної татарської республіки або навіть «автономного Ханства»²³⁷.

Дискусії щодо змісту Кримськотатарських основних законів продовжуються у науковому середовищі. Правознавець О. Копиленко, історики В. і О. Зарубіні вказують, що основною проблемою документу, який носив демократичний характер, є «суперечність між внутрішньо-татарським призначенням Конституції та її претензією на те, щоб стати нормативною основою для життя усього півострова»²³⁸. Аргументують свою позицію ці дослідники проголошеннем у її тексті КДР («декретуванням державності»),

²³⁶ Документ № 19. Оценка кадетами Основных крымскотатарских законов (Конституции 13 декабря 1917 г.) // Зарубин А. Крымскотатарское национальное движение в 1917–1921 гг. Сборник документов. Вопросы развития Крыма. Вып. 3. Симферополь: Таврия, 1996. С. 27.

²³⁷ Kirimal Edige. Narodowa wojna tatarow krymskich. Gdańsk, 2006. S. 104–105.

²³⁸ Копиленко О. Л. Автономна Республіка Крим: проблеми правового статусу. К.: Таксон, 2002. С. 12.

декларуванням звільнення депутатів Курултаю від військового призову, що є прерогативою держави, та положеннями деяких інших статей.

На нашу думку, не варто перебільшувати вказану цими фахівцями суперечність Кримськотатарських основних законів. Кримськотатарська конституанта наприкінці 1917 р. діяла в умовах відсутності легітимної центральної влади, розпаду Російської республіки, загрози захоплення влади збройним шляхом ліворадикальними політичними силами. Тому вона прагнула максимально реалізувати суверенітет кримськотатарського народу шляхом утворення національно-персональної автономії та ініціювання процесу кримського державотворення. Органи кримськотатарського самоврядування на чолі з національним парламентом і урядом прагнули до максимальної автономності у вирішенні внутрішньонаціональних задач і одночасно демонстрували готовність до співпраці з іншими етнополітичними силами, етнічними спільнотами Криму для вирішення загальнокримських проблем на демократичних засадах.

За формуєю і змістом Кримськотатарські основні закони є реалізацією права на самовизначення кримськотатарського народу у вигляді національно-персональної автономії, а не конституцією територіального державного утворення. Оголошення КДР є, скоріше, актом ініціювання процесу її створення, але не самим актом її утворення. Адже за своєю природою і призначенням етнонаціональна конституція має бути обов'язковою для представників саме конкретного етносу (хоча примусових механізмів для цього відверто бракувало), а тому її дія не мала б розповсюджуватися на представників іноетнічного населення. Проте положення про КДР було зобов'язуючим для представників кримськотатарського народу, вони мали прагнути його реалізувати. Державне утворення, за своєю природою, претендує на розповсюдження свого суверенітету на всю спільноту людей, яка проживає на підконтрольній території. І це відбивається у його конституційних актах. Цього немає у Кримськотатарських основних законах. До того ж з їх тексту не ясно, яким має бути парламент КДР, вони зовсім не пропонують бачення структури її виконавчої та судової гілок влади. Ці та низку інших принципових питань мали вирішувати, згідно з баченням Курултаю, представники всіх кримчан на крайових установчих зборах.

Досить влучну характеристику Кримськотатарським Основним законам дав історик Р.Хаялі: вони втілювали «синтез релігійно-національних правових цінностей з традиціями європейського конституціоналізму початку ХХ століття, федераційний устрій і самоврядування, національно-культурну автономію, соціальну справедливість, єдність національних інтересів, вибір еволюційного ненасильницького шляху розвитку»²³⁹. Уточнимо лише, що в тексті документу немає прямої згадки про федералізм, бо вирішення цього питання належало до компетенції Кримських установчих зборів.

Одним із головних підсумків початку роботи Курултаю стало утворення загальнонаціональних органів самоврядування — парламенту і уряду. На відміну від початкового етапу Кримськотатарської революції, коли цю функцію виконувала релігійна за формою інституція (Мусвіконком), нові структури самоврядування мали саме національну форму. Це стало свідченням формування нового суб'єкту політичного життя — кримськотатарської етнонації, яка не була вже ані етнографічною масою, ані

²³⁹ Хаялі Р. И. Провозглашение Крымской Народной Республики и принятие «Основных Законов кримскотатарского Курултая». *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія ПРАВО. Вип. 24. Т. 1. С. 120.

аморфною частиною тюрко-мусульманської спільноти. Хоча, звісно, відносини з народами, що належали до неї, в очах кримськотатарської еліти та, ймовірно, низки інших груп кримскотатарської спільноти і надалі мали особливе значення.

Серед тюрських народів Росії проходили процеси подібні до кримськотатарських трансформацій. Наприклад, у липні (серпні) 1917 р. в Казані була проголошена національна екстериторіальна автономія тюроктатар Внутрішньої Росії та Сибіру і створено її виконавчий орган Міллят Ідаре, восени 1917 р. почав діяти її координаційний орган (парламент) Міллят Меджлісі. Майже одночасно з кримськотатарським пройшов установчий Курултай башкирського народу. 5–13 (18–28) грудня 1917 р. другий Все казахський з’їзд проголосив автономію казахського народу Алаш-Орда. У цьому зв’язку цікаво, що кримські татари розробили свою конституцію не тільки першими серед жителів Криму, а й одними із перших серед тюрських народів постімперського простору.

Деякі дослідники вважають, що в очах частини провідних кримськотатарських діячів Кримськотатарські Основні закони були лише «однією» із станцій до татарської етнократії в Криму²⁴⁰. В середовищі кримськотатарського політикуму були різні погляди на питання влади. Проте зміст документу, який є продуктом колективної творчості депутатів всіх напрямків, демонструє його спрямованість на врахування інтересів як кримськотатарського народу, так і інших етнічних спільнот Криму.

²⁴⁰ Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. 2-е изд., испр. и доп. Симферополь: Антиква, 2008. С. 233.

Глава 3

Перший Курултай: кримськотатарський національний парламент в суспільно-політичних катаклізмах та війнах 1918 року

3.1. Курултай у період захоплення влади в Криму ліворадикалами (початок 1918 р.).

18 (31) грудня 1917 р. Кримськотатарський національний уряд підготував звернення (оголошення) до співвітчизників про своє утворення національним парламентом і початок діяльності. Через день документ оприлюднила російською мовою газета органів національного самоврядування «Голос Татар». У цьому програмному документі підкреслювалося, що кримськотатарський національний уряд «опікується про щастя й спасіння не одного лише татарського народу», а «вважає священним своїм обов'язком захист особистої, майнової безпеки і честі своїх кримських співвітчизників і захист високих гасел великої революції».

Кримськотатарський уряд підкреслював відданість демократичному і помірковано соціалістичному табору: «кримські татари спільно з революційною демократією будуть прагнути до недопущення всеруинуючої дії анархії, яка вже насувається на Крим» і яка не щадить «ні пам'яток старовини, ні пам'яток мистецтва, ні храмів науки і культури».

У зверненні наголошувалося на рішучості Кримськотатарського національного уряду «категорично та неухильно» підтримувати порядок і спокій на півострові, а також «покласти край голоду, фінансовій розрусі, всіляким загарбанням, які панують у краї, і анархії, яка вже показує голову».

Члени Кабінету висловлювали сподівання щодо створення більш сильного уряду загальнокримським парламентом і підкреслювали, що національний уряд «всіма силами і засобами» буде прагнути до якнайскорішого скликання Кримських Установчих зборів.

Далі цей уряд декларував визнання й повагу особистих і громадянських прав кожного, вимагав «такої ж поваги до прав свого народу» та оголошував Кримськотатарські основні закони до загального відома. До того ж у зверненні наголошувалося, що їхнє виконання є обов'язковим для кожного кримського татарина, а від кожного кримського співвітчизника вимагалася повага до них.

Занадто оптимістично продунали слова у зверненні про те, що кримськотатарський народ зумів серед пожежі анархії в Росії створити парламентарний національний уряд, а «тому вважає себе та інші народи Криму такими, що досягнули спокою і

встановлення (воцаріння) благоденства в краю». Останні слова явно контрастували з тодішньою реальністю в Криму. Якраз у середині грудня 1917 р. виникає реальне тривладдя в регіоні, а міжнаціональні відносини стрімко, в умовах політичної конфронтації, погіршуються. «Вельми важливим моментом кримської дійсності того періоду була національна ворожнеча, яка лише зростала між доволі широкими масами російського і татарського населення, яка переходила часом у часткові зіткнення як окремих осіб, так і більш-менш значних груп», — згадував більшовик В. Єлагін.

Якщо більшовики зондували ґрунт щодо захоплення влади ще у листопаді, то 16 (29) грудня 1917 р. вони разом із іншими ліворадикальними силами створили у Севастополі Військово-революційний комітет на чолі з більшовиком Ю. Гавеном і захопили владу в місті та над більшістю кораблів Чорноморського флоту. Невдовзі було переобрано Севастопольську Раду військових і морських депутатів і створено революційний трибунал. Серед депутатів Ради домінували більшовики і ліві есери, а її головою став більшовик, матрос-балтієць М. Пожаров. Він, як і голова Севастопольського ВРК, був нещодавно направлений керівництвом РСДРП(б) у Севастополь. Ревтрибунал у місті також очолив більшовик. Демократичне майбутнє Криму опинилося під смертельною загрозою. Передував встановленню пробільшовицького режиму в Севастополі спалах стихійного терору з боку ліворадикалів проти офіцерів і «буржуазії», який стався після поховання чорноморців, загиблих в боях на Дону проти війська О. Каледіна. У руках більшовиків опинились не тільки одне з найбільших міст Криму, а й ударна сила для захоплення влади, щонайменше, в масштабах Криму — більшість кораблів Чорноморського флоту. Оперування збройною силою потенційно дозволяло схилити шальки терезів на свій бік, незважаючи на рівень реальної підтримки політичної сили кримським населенням.

Демократичний табір в Криму складався з двох центрів влади — Ради народних представників (РНП) Таврійської губернії та кримськотатарських Курултаю і національного уряду. Обидва центри декларували головною метою доведення краю до установчих зборів і тісно співпрацювали в її досягненні.

Ще 2–4 (15–17) грудня 1917 р. у Сімферополі на першій сесії РНП саме член Таврійської губернської ради комісарів від кримських татар А. Озенбашли робив доповідь про принципи проекту положення про вибори до Кримських Установчих зборів. За підсумками її обговорення була утворена комісія крайового органу влади для розробки висунутих ним тез²⁴¹. На тому ж засіданні РНП було ухвалено повідомити всі урядові і громадські установи про їхній обов'язок керуватися розпорядженнями центральної влади у губернії, Раднарком у Петрограді — про утворення РНП. Також учасники засідання вирішили взяти участь у нараді в Києві крайових урядів з питань утворення центрального російського уряду і просити Українську Центральну Раду (УЦР) продовжити термін виборів до Українських Установчих зборів для північних повітів Таврійської губернії. Про останні рішення член колегії губернських комісарів, виконавчого органу РНП, В. Поліванов 3 (16) грудня 1917 р. повідомив революційний парламент УНР²⁴².

Одразу після повернення з Бахчисараю 14 (27) грудня 1917 р. директор із зовнішніх і військових справ отримав від члена колегії губернських комісарів і члена

²⁴¹ Центральний музей Тавриди. Інв. № 11978/347/Д-429/П. 12.

²⁴² ДА в АРК. Ф. Р-1694. Оп. 1. Спр. 75. Арк. 9.

РНП А. Озенбашли інформацію про план РНП утворити краївий орган для керування військовими справами. А оскільки основні військові частини в Криму були в руках кримських татар і більшовиків, то Д. Сейдамет форсують утворення Штабу кримських військ²⁴³. У ніч з 14 (27) на 15 (28) грудня 1917 р. на засіданні Директорії обговорювали подробиці цього питання і 15 (28) грудня штаб було утворено²⁴⁴. До командування ним директор з військових справ залучив полковника Макухіна, а до співпраці інших російських офіцерів.

19 грудня 1917 р. (1 січня 1918 р.) Рада народних представників Таврійської губернії визнала Кримськотатарський національний уряд²⁴⁵, чим підтвердила існування коаліції багатонаціональних помірковано-соціалістичних сил і органів національного самоврядування кримських татар. У цьому тaborі було певне переплетіння функцій у вирішенні проблем краю, але перший владний центр займався насамперед економічними і політичними питаннями, а другий — політичними і військовими.

Орієнтовно в той же час відомості про початок мирних переговорів у Бресті між радянською Росією та Четверним союзом підштовхнули кримськотатарських лідерів шукати підтримки Туреччини. Перші їхні контакти з представниками турецьких урядових кіл відбулися у вересні, але про їхній зміст інформації немає²⁴⁶. У другій половині грудня 1917 р. керівник ради директорів Н. Челебіджіхан і директор справ зовнішніх і військових Д. Сейдамет направили через турецького офіцера Осман бея²⁴⁷ і турецького посла у Москві Галіба Кемалья Бея меморандум великому візиру Османської імперії Талаат-паши²⁴⁸. У документі розповідалося про боротьбу кримських татар, про кримськотатарсько-українські відносини і містилося прохання про допомогу. Проте отримання в січні 1918 р. у Бресті Талаат-паши меморандуму не призвело до надання допомоги тюрокам Криму. Турецьку сторону під час мирних переговорів цікавила насамперед демобілізація російського Чорноморського флоту і відновлення кордону Османської імперії на Кавказі, тому кримську проблематику вона не порушувала²⁴⁹.

Кримськотатарський уряд значну увагу змушеній був приділити військовим питанням. 17 (30) грудня 1917 р. Д. Сейдамет повідомив начальнику штабу Чорноморського флоту про своє призначення директором з воєнних і зовнішніх справ кримських татар, організацію ним із офіцерів військового управління з метою підтримки дисципліни серед татарських військ, спокою і порядку в краї. Він інформував, що Курултай поклав на національний уряд обов'язки втілити в життя свої «суть національні» Основні закони, забезпечити всіма засобами скликання Всеукраїнських Установчих зборів, «а до цього не допустити гегемонії якоїсь нації над іншими». Д. Сейдамет просив начальника штабу флоту віддати розпорядження флоту і командам надавати сприяння у його діяльності²⁵⁰.

²⁴³ Сейдамет Кырымэр Д. Некоторые воспоминания. Полуостров. 2010. 5–11 марта. № 8. С. 14.

²⁴⁴ Kirimal Edige. Narodowa wojna tatarow krymskich. Gdańsk, 2006. S. 111.

²⁴⁵ Королев В. И. Таврическая губерния в революциях 1917 года (Политические партии и власть). Симферополь: Таврия, 1993. С. 42.

²⁴⁶ Kirimal Edige. Narodowa wojna tatarow krymskich. Gdańsk, 2006. S. 107.

²⁴⁷ Сейдамет Кырымэр Д. Некоторые воспоминания. Полуостров. 2010. 2–8 апреля. № 12. С. 14.

²⁴⁸ Kirimal Edige. Narodowa wojna tatarow krymskich. Gdańsk, 2006. S. 108.

²⁴⁹ Kirimal Edige. Narodowa wojna tatarow krymskich. Gdańsk, 2006. S. 108.

²⁵⁰ Лубенець А. Українізація Чорноморського флоту в добу Центральної Ради. Розбудова Українського Військового Флоту (березень — квітень 1918 рр.). Збірник документів. Севастополь: Друкарня Севастопольського ВМІ ім. П. С. Нахімова, 2006. С. 68–69.

Мечеть Драгунського Кінного полку в Сімферополі. Листівка початку ХХ ст.

17 (30) грудня 1917 р. у Сімферополі частини Штабу кримських військ принесли присягу національному уряду. На церемонії були присутні керівники органів національного самоврядування, серед них — А. С. Айвазов, Х. Чапчакчі, Д. Сейдамет. Останній у виступі відзначив, що воїни Криму вперше дають урочисту обітницю у вірності власному народові, власній батьківщині та власній Конституції, що вони будуть захищати безпеку не тільки кримських татар, а й усього кримського населення. Д. Сейдамет також наголосив, що воїни Криму думають про колиску тюрко-татарського світу — Туркестан, про Поволжя і мріють принести й туди нове життя і наснагу.

19 грудня 1917 р. (1 січня 1918 р.) РНП визнала повноваження Д. Сейдамета у військових справах²⁵¹ і Штаб став крайовою структурою. Також він підпорядковувався Одеському військовому округу. 20 грудня 1917 р. (2 січня 1918 р.) національний уряд звернувся із закликом «До зброй!»²⁵².

У розпорядженні Штабу кримських військ була кінна бригада із двох кримськотатарських полків, піхотний полк «Уррієт» («Свобода»), дві польові батареї, до 2–3-х тисяч російських офіцерів, авіазагін французьких льотчиків (більшовик Ю. Гавен згадував ще 2 українських курені). Д. Сейдамет запроваджував етнонаціональний принцип військового будівництва, що ускладнювало його і могло мати для Криму неоднозначні політичні наслідки. Так, були в стадії формування польські, вірменські, єврейські та інші частини. Загалом сили Штабу під керівництвом Д. Сейдамета нараховував-

²⁵¹ Жуков В. К. Черноморский флот в революции 1917–1918 гг. Ленинград: Молодая гвардия, 1931. С. 114.

²⁵² Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. 2-е изд., испр. и доп. Симферополь: АнтиквА, 2008. С. 239.

ли 5–7 тис. бійців. До того ж фінансово-матеріальну допомогу їм надавали як кримські татари, так і заможні кримчани різного етнічного походження.

Одним із головних завдань для Кримськотатарського національного уряду у військовій сфері було зменшення кількості військових в Криму, які деморалізовувалися і ставали учасниками анархо-більшовицьких виступів або безладів. Згідно з домовленостями кримськотатарських лідерів і українською владою командування Одеської військової округи оголосило про демобілізацію військовослужбовців-не кримчан з гарнізонів Криму.

Паралельно Штаб кримських військ здійснював роззброєння більшовизованих частин, особливо у стратегічних пунктах узбережжя. Через інцидент у Євпаторії 23 грудня 1917 р. (5 січня 1918 р.) Це привело до прямого, поки що політичного, протистояння штабу із ВРК Севастополя. Останній висунув національному уряду ультиматум: повернути зброю приморським частинам, які перебувають у підпорядкуванні Севастопольської фортеці, негайно припинити роззброєння берегових військових частин, інакше ліворадикали погрожували бомбардувати флотом Євпаторію²⁵³. Характерно, що у своїй риториці пробільшовицькі сили вказували на національний аспект. Так 26 грудня 1917 р. (8 січня 1918 р.) севастопольська делегація, яка прибула у Євпаторію за наказом ВРК, заявляла: «Весь Севастополь і Чорноморський флот до глибини душі обурені обеззброєнням військових частин, які охороняють Євпаторійське узбережжя. Кримський національний уряд своїм вчинком породжує національну ворожнечу, яка неминуче приведе до кровопролиття. Таке явище не-припустиме з боку демократів-татар!»²⁵⁴. У відповідь Д. Сейдамет пояснив, що утворений кримськотатарськими органами національного самоврядування Штаб кримських військ є не татарською, а вищою в Криму військовою установою, оскільки вона затверджена РНП і Одеским військовим округом²⁵⁵. І діяв штаб в межах повноважень, коли перекидав зброю з Євпаторії в інше місто. Для врегулювання конфлікту мирним шляхом із Сімферополя до Севастополя виїжджали меншовик А. Галлон і правий есер М. Хайлі²⁵⁶. Тоді збройного зіткнення вдалося уникнути. 26 грудня 1917 р. (8 січня 1918 р.) Севастопольський ВРК висунув нову вимогу: обезбройти офіцерів Штабу кримських військ, на що національний уряд категорично відповів відмовою. 29 грудня 1917 р. (11 січня 1918 р.) Д. Сейдамет відзначав, що стосунки Штабу кримських військ з Севастопольським ВРК прямо вирахуються у питання про владу і що Штаб не допустить на території Криму протидії його розпорядженням²⁵⁷. Ситуація продовжувала загострюватися.

Того ж дня президія РНП провела перше засідання представників політичних і національних організацій з розробки положення про вибори у Кримські Установчі збори. На 4 (17) січня 1917 р. мала бути скликана сесія Ради народних представни-

²⁵³ Жуков В. К. Черноморский флот в революции 1917–1918 гг. Ленинград: Молодая гвардия, 1931. С. 116.

²⁵⁴ Цит. за: Жуков В. К. Черноморский флот в революции 1917–1918 гг. Ленинград: Молодая гвардия, 1931. С. 116.

²⁵⁵ Сейдамет Кырымэр Д. Некоторые воспоминания. Полуостров. 2010. 26 марта — 1 апреля. № 11. С. 14.

²⁵⁶ Жуков В. К. Черноморский флот в революции 1917–1918 гг. Ленинград: Молодая гвардия, 1931. С. 116.

²⁵⁷ Ремпель Л. Красная гвардия в Крыму в 1917–1918 гг. Симферополь: Крымгосиздат, 1931. С. 35.

ків для затвердження документа, але через ескалацію більшовиками конфлікту вона не відбулася. Помірковані соціалістичні партії з метою подолання політичної кризи агітували за скликання кримської конституунти 27–28 лютого 1918 р²⁵⁸.

На початку 1918 р. севастопольські прихильники ліворадикальної диктатури перейшли у наступ зі зброєю в руках. Ось як особливості процесу описав сучасник: «...У січні Чорноморський флот приступив до захоплення влади... на всьому Кримському півострові. Опис падіння кримських міст носить характер цілком однomanітний: «До міста підходять військові судна ...гармати наводились на центральну частину міста. Матроси сходили рядами на берег; у більшості випадків легко долали опір невеликих військових частин, ще вірних порядку та крайовому уряду, а опісля, поповнившись своїм кадри темними, злочинними елементами із місцевих мешканців, організовували більшовицьку владу»²⁵⁹.

Подібним чином розгорталися події, зокрема, у Керчі, Феодосії, Євпаторії. Відзначимо, що в окремих випадках запеклі бої за владу в кримських містах за участі кораблів продовжувалися кілька днів. Однією з найгарячіших точок конфлікту була Ялта, яка 8–15 (21–28) січня 1918 р. переходила з рук в руки кілька разів. Місто захищали на самперед ескадронці. Проте втримати його не вдалося після того як в ніч на 9 (22) січня 1918 р. з Севастополя підійшов міноносець «Гаджибей», а через два дні есмінець «Керч» і транспорт «Діонісій». Є інформація ще про прихід есмінця «Щасливий». Від артобстрілів з кораблів кримськотатарське населення прилеглих до Ялти сіл Дерекой і Ай-Василь (тепер у межах міста) рятувалося в горах, а його майно грабували греки с. Аутка. О. і В. Зарубіни роблять висновок, що з цього часу міжетнічні конфлікти екстремізуються — серед ескадронців-татар зростають русо- і грекофобські настрої, а серед матросів ЧФ та пересічних прошарків населення — антитатарські²⁶⁰.

За обставин різкого загострення конфронтації в Криму голова національного уряду Н. Челебіджіхан робить політично помилковий крок. На початку січня 1918 р. він планував зайняти під урядові установи Народний дім в Сімферополі. У його приміщеннях розташовувалися профспілкові та громадсько-політичні організації, які належали до табору російської революційної демократії. Будинок мав символічне значення — до революції у ньому була резиденція губернатора, тому він сприймався як символ влади. Члени кримськотатарської Директорії (уряду) та парламенту, які дізналися про наміри Н. Челебіджіхана, намагалися переконати його утриматись від захоплення Народного дому. «Спробую виселити звідти всі партії ми налаштували б проти себе інтелігенцію та політичні течії Криму. Якщо наш національний уряд зайде саме будівлю, це буде означати, що ми взяли у свої руки долю всього Криму, не очікуючи Кримських Установчих зборів», — пояснював логіку їхнього бачення Д. Сейдамет. Конфлікт щодо Народного дому, ймовірно, відбувся на засіданні національного уряду. Директор зовнішніх і воєнних зносин Д. Сейдамет, директор народної просвіти І. Озенбашли, директор з питань релігії А. Шукрі, член колегії губернських комісарів А. Озенбашли були проти його захоплення, а голова ради директо-

²⁵⁸ Королев В. И. Таврическая губерния в революциях 1917 года (Политические партии и власть). Симферополь: Таврия, 1993. С. 45.

²⁵⁹ Денинин А. И. Очерки русской смуты: Белое движение и борьба добровольческой армии Май-октябрь, 1918. Минск: Харвест, 2002. С. 66–67.

²⁶⁰ Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. 2-е изд., испр. и доп. Симферополь: Антиква, 2008. С. 60.

Народний (колишній губернаторський) дім — предмет політичних суперечок у 1917 р.

рів Ч. Челебієв і директор фінансів і вакуфів С. Д. Хаттатов голосували за²⁶¹. Останню спробу переконати керівника Директорії було зроблено 2 (15) січня 1918 р. у Сімферополі під час обіду в готелі «Європа» за участі членів національного уряду Д. Сейдамета, С.Д. Хаттатова, співголови Курултаю А.С. Айвазова і А. Озенбашли. До речі, вони всі, ймовірно, належали до керівництва Татарською партією. Вислухавши аргументи соратників Н. Челебіджіхан заявив, що подасть у відставку, якщо його пропозиція не буде підтримана. «Виходячи з цього, я домовився з ним, що цього вечора вийду до Ялти, а він наступного ранку розпорядиться зайняти будівлю; якщо реакція росіян буде бурхливою, як ми припускаємо, я терміново повернусь і постараюся владнати ситуацію», — згадував Д. Сейдамет.

3 (16) січня 1918 р. ескадронці за наказом голови Директорії зайняли Народний дім. Цей крок викликав миттєву негативну реакцію політичних сил із табору російської революційної демократії та деяких інших груп населення Криму. «Конфлікт через захоплення Народного дому з першого ж моменту зробився питанням про крайову владу взагалі», — писала севастопольська газета «Вольный Юг». Рада профспілок і виконком Сімферопольської ради солдатських і робочих депутатів, погрожуючи страйком, висунули ультимативну вимогу негайно звільнити спірне приміщення. «Всі російські партії, об'єднавшись, оголосили: якщо до полуоднія ми не знімемо караул із входу до Народного дому, вони виступлять проти нас. Всюди проводили мітинги, натравлені проти нас об'єднання рад солдат і робітників» — згадував Д. Сейдамет²⁶². Частина офіцерів-росіян, які підлягали Штабу кримських військ і нещодавно прийняли присягу Криму, теж була деморалізована цими подіями і припинила активну боротьбу з ліворадикалами.

Суть позиції Н. Челебіджіхана, у викладі Д. Сейдамета полягала у такому. Він вважав, що в разі перемоги Антанти над Німеччиною, яка перед тим заключить мир з більшовиками, «західна демократія не дозволить реанімувати імперіалістичну Росію і визнає права пригнічених народів», а у разі перемоги Німеччини кримські татари будуть

²⁶¹ Последняя рукопись Сабри Айвазова. Дело партии «Милли Фирка». Документы свидетельствуют. Из серии «Рассекреченная память». Крымский выпуск. Т.1. / под общ. ред. В. В. Пшеничного и др.; сост. А. В. Валякин, Р. И. Хаяли. Симферополь: Издательство «ДОЛЯ», 2009. С. 55.

²⁶² Сейдамет Кырымэр Д. Некоторые воспоминания. Полуостров. 2010. 9–15 апреля. № 13. С. 14.

підтримані Туреччиною або будуть визнані права на самовизначення народів. Обидва сценарії диктують потребу кримським татарам взяти долю Криму у свої руки завчасно і почати діяти. Тобто, фактично, мова йшла про заміну підходу «Крим — для кримців» на «Крим — для кримських татар». Причому Н. Челебіджіхан наполягав будь-якою ціною, навіть кровопролиттям, розмістити в Народному домі національний уряд²⁶³.

Позиція Д. Сейдамета була більш адекватною реаліям того часу. Він вважав, що у кримських тatar є історичне право створити уряд для Криму, але ані зовнішні умови, ані стан кримськотатарського народу не дозволяли цього зробити. Д. Сейдамет так оцінював стан кримськотатарської спільноти: інтелігенція задумалася «про незалежність Криму і тюркську державність, а невелика її частина почала діяти», але «втягнуті в цей процес весь наш народ виявилося неможливим». Тому з гаслами «Крим — для кримців» і «Долю Криму мають вирішити Кримські Установчі збори» Курултай виходив «не тільки через відданість демократичним принципам, але і через те, що діяти інакше було небезпечно, більше того, неможливо»²⁶⁴.

Спроба Н. Челебіджіхана на початку 1918 р. висунути етнократичний принцип на перше місце у визначенні долі полієтнічного Криму загрожувала в обставинах збройних дій проти пробільшовицьких сил тяжкими наслідками та не мала шансів на успіх. Такий підхід руйнував коаліцію демократичних сил Криму зсередини, відштовхував помірковані ліберальні та консервативні кола, які могли б її підтримати як альтернативу ліворадикальним експериментам і диктатурі. У кращому разі розрив з поміркованими проросійськими соціалістами залишав кримських тatar сама-сам у протистоянні з більшовиками та іхніми союзниками. А у військовому плані за рахунок більшовизованої частини ЧФ, червоної гвардії та інших частин — ліворадикали перевершували збройні сили Штабу кримських військ у 7–8 разів²⁶⁵. До того ж, захоплення Народного дому могло спровокувати конфлікт кримських тatar на два фронти — і з ліворадикалами, і з представниками російської революційної демократії.

4 (17) січня 1918 р. Кримськотатарський уряд ухвалив рішення зняти караул з Народного дому і дотримуватись курсу «Крим — для кримців!». Н. Челебіджіхан подав у відставку, але заявив що буде продовжувати роботу до формування нового складу уряду²⁶⁶. Керувати урядом, ймовірно, став Д. Сейдамет. «Хоча зі звільненням Народного дому знову встановилисятиша і порядок, довіри, на жаль, вже не було», — згадував він.

Того ж дня Д. Сейдамет віддав наказ звільнити з-під варти депутата Сімферопольської ради робітничих і солдатських депутатів Ревзіна, якого вранці ескадронці затримали у трамваї. Бійці називали цю раду «розбійницьким гніздом»²⁶⁷.

Про зміни в національному уряді було повідомлено співголову Курултаю А. С. Айазова. Для обрання нового складу Директорії та вирішення політичної кризи було вирішено скликати надзвичайну сесію національного парламенту. За версією А. С. Айав-

²⁶³ Сейдамет Кырымэр Д. Некоторые воспоминания. Полуостров. 2010. 9–15 апреля. № 13. С. 14.

²⁶⁴ Там же.

²⁶⁵ Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. 2-е изд., испр. и доп. Симферополь: Антиква, 2008. С. 240.

²⁶⁶ Сейдамет Кырымэр Д. Некоторые воспоминания. Полуостров. 2010. 16–22 апреля. № 14. С. 14.

²⁶⁷ Королев В. И. Таврическая губерния в революциях 1917 года (Политические партии и власть). Симферополь: Таврия, 1993. С. 53.

зова, вона скликалася тому, що Д. Сейдамет хотів отримати санкцію на «війну проти більшовиків»²⁶⁸.

Для зняття напруги у стосунках між різними частинами табору революційної демократії Криму кримськотатарський національний уряд провів спільне зібрання з демократичними організаціями і президією РНП. З боку російських політиків лунали пропозиції створити комісію для виявлення відповідальних за ситуацію з Народним дномом, а також створити політичний відділ при Штабі кримських військ. Д. Сейдамет зондував можливість повернення Ч. Челебієва до уряду, але російська громадськість була проти²⁶⁹.

7 (20) січня 1918 р. у Сімферополі секретар Курултаю, один з лідерів його лівого крила А. Боданинський на зібранні демократичних організацій, присвяченому кризі в Директорії, декларував, що на надзвичайній сесії національного парламенту буде прагнути відновити гармонійні стосунки між російською спільнотою і кримськими татарами²⁷⁰.

Напругу, яка була всередині кримськотатарського політикуму напередодні надзвичайної сесії, свідок подій по гарячих слідах характеризував так: «Відкриттю татарського парламенту передувала серед татар доволі запекла міжпартійна сутичка. Челебієвський «кунштюк» (спритна витівка, фокус. — упоряд.) із захопленням Народного дому, поставив татарську демократію у двозначне становище, і цілком природньо, що татарська соціалістична партія змущена була зайняти визначену-рішучу позицію. Загострення відносин між татарськими партіями досягло крайньої межі»²⁷¹.

9 (22)²⁷² січня 1918 р. у Сімферополі в будинку Дворянського зібрання відкрилося засідання надзвичайної сесії Курултаю. У той момент в Криму на тлі глибоких кризових явищ в економіці, фінансах, соціальній та інших сферах життя, все ж головним питанням залишалося питання про владу. Пробільшовицькі сили вже захопили контроль над Севастополем, Керчю, Феодосією, вели бої за Ялту, Євпаторію та інші кримські населені пункти, а Штаб кримських військ і Севастопольський ВРК готувалися до вирішального збройного зіткнення. До того ж останній, прагнучі мобілізувати маси, саме 9 (22) січня виступив із закликом до севастопольців, в якому твердив про нібито існування загрози встановлення диктатури татар, яку вони запроваджують з дозволу Центральної Ради. Очевидно, класових і політичних аргументів у боротьбі не вистачало, тому в хід пішли гасла, які розпалювали міжетнічну ворожнечу і спиралися на шовіністичні стереотипи.

Питання про владу стало провідним і на засіданні Курултаю. Суть його зводилася до того чи Кримськотатарський уряд є крайовим (загальнокримським) чи національним?

Центром обговорень був запит групи депутатів (ймовірно, лівих) до Кримськотатарського національного уряду щодо наказу Ч. Челебієва. Вони у категоричній формі вказували, що спроба захопити Народний дім неправомірна і загрожує «жахливи-

²⁶⁸ Последняя рукопись Сабри Айвазова. Дело партии «Милли Фирка». Документы свидетельствуют. Из серии «Рассекреченная память». Крымский выпуск. Т.1. / под общ. ред. В. В. Пшеничного и др.; сост. А. В. Валякин, Р. И. Хаяли. Симферополь: Издательство «ДОЛЯ», 2009. С. 56.

²⁶⁹ Kirimal Edige. Narodowa wojna tatarow krymskich. Gdańsk, 2006. S. 117.

²⁷⁰ Kirimal Edige. Narodowa wojna tatarow krymskich. Gdańsk, 2006. S. 117.

²⁷¹ Вольный Юг. 1918. 25 января.

²⁷² За іншими даними 8 (21) січня..

ми наслідками»: розривом з революційною демократією та крайовою громадянською війною²⁷³.

Запит було передано до комісії, але Н. Челебіджіхан виступив з поясненнями на засіданні Курултаю. Суть їхня, у переказі журналіста, полягала в тому, що у директивах парламенту не було згадано про визнання в Криму вищою владою РНП і тому відмова міської управи у передачі для Кримськотатарського національного уряду пріміщень Народного дому Ч. Челебієв витлумачив як «невизнання татарського уряду, підриг його престижу і удар по татарській національній гідності»²⁷⁴. На його думку, в інтересах майбутнього татарська влада має бути поставлена в умови необхідні для будь-якої влади. «Край буде поставлено на шлях прогресу, якщо татари будуть володіти всією повнотою влади», — був переконаний Н. Челебіджіхан. У зв'язку з цим він поставив питання парламенту: чи повинен татарський уряд взяти владу в свої руки? І чи бажає цього кримськотатарський уряд?

Д. Сейдамет підтвердив на засіданні парламенту свою прагматичну позицію: «Наши домагання на вищу крайову владу є незаконними. У нас є крайова влада — Рада народних представників. У цю загрозливу хвилину нам варто думати не про захоплення влади, а про те, щоби гасити пожежу»²⁷⁵. Курултай підтримав такий підхід.

Тоді відбулося обговорення способу конструювання влади в Криму. Позиція директора із зовнішніх і воєнних справ полягала в збереженні коаліції між органами національного самоврядування та Радою народних представників Таврійської губернії. Група його опонентів на чолі з Ч. Челебієвим, яка, очевидно, на момент складалася з лівих депутатів, засуджувала роботу Штабу кримських військ, докоряла РНП у підштовхуванні кримських татар до боротьби з більшовиками і пропонувала створити новий орган крайової влади, до складу якого входило б по 10 представників від РНП, більшовиків і кримських татар. У разі неможливості реалізувати цю ідею, Н. Челебіджіхан вважав, що «влада в краї по праву належить татарам, тим більше, що окрім одної реальної сили, яку у цю хвилину представляють татари, жодної іншої немає»²⁷⁶.

Курултай створив комісію у складі У. Боданинського, М. Єнілєєва і С. Ідрісова для з'ясування позиції РНП і Таврійського губернського комітету РСДРП(б) з питання влади²⁷⁷. Звертає на себе увагу, що до комісії увійшли ліві депутати. Очевидно, значна частина членів Курултаю прагнула знайти політичний компроміс із більшовиками та припинити збройне протистояння, що набувало все більш загрозливих форм. Причому перший більшовик-кримський татарин І. Фірдевс згадував про відвідини у січні Ч. Челебієва: «Я застав його у повному стані медитації, відсутності ...волі ... Я переконався, сказав він, що більшовики і рухи за Радянську владу є такою силою, яку жодною зброєю не приборкати»²⁷⁸.

²⁷³ Вольный Юг. 1918. 25 января.

²⁷⁴ Вольный Юг. 1918. 25 января.

²⁷⁵ Цит за: Королев В. И. Таврическая губерния в революциях 1917 года (Политические партии и власть). Симферополь: Таврия, 1993. С. 51.

²⁷⁶ Там же.

²⁷⁷ Королев В. И. Таврическая губерния в революциях 1917 года (Политические партии и власть). Симферополь: Таврия, 1993. С. 51.

²⁷⁸ Цит за: Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. 2-е изд., испр. и доп. Симферополь: Антиква, 2008. С. 257.

10 (23) січня 1918 р. члени кримськотатарської парламентської комісії разом з Н. Челебіджіханом, С.Д. Хаттатовим і Х. Чапчакчі підписали лист з пропозиціями щодо спільногого утворення влади в Криму²⁷⁹. Наступного дня губком РСДРП(б) по-годився на компроміс з Курултаєм за умови визнання ним радянської влади і права остаточно вирішити це питання на з'їзді рад Таврійської губернії. В ухваленій декларації співпраця обумовлювалася дотриманням кримськотатарським парламентом таких принципів: 1) визнання єдиним джерелом влади в Російській республіці Всеросійської ради робітничих, солдатських і селянських депутатів; 2) визнання вищою виконавчою владою у державі Ради народних комісарів; 3) визнання всіх виданих більшовиками декретів; 4) визнання джерелом крайової влади губернського з'їзду робітничих, солдатських і селянських депутатів за пропорційного представництва у ньому від татар; 5) виборність командного складу в усіх військових частинах; 6) нещадна боротьба з контрреволюцією; 7) боротьба із саботажем і анархією». Документ підписали Ж. Міллер, голова губкому Я. Тарвацький та І. Фірдевс (Керімджанов)²⁸⁰. Фактично, Курултаю пропонувалося відмовитися від зasad розбудови суспільно-політичного життя, закріплених у Кримськотатарських Основних законах.

РНП 10 (23) січня 1917 р. після недовгого обговорення відкинула пропозицію Курултаю утворити «триголову» владу в регіоні. Меншовики-інтернаціоналісти утрималися від голосування. А лідер правих есерів М. Хаїт заявив: «Я піду куди завгодно, я готовий повернутися на каторгу, але з більшовиками разом не можу!». Цю позицію поділяла більшість членів тимчасового вищого органу влади Таврійської губернії. Є інформація, що на його засідання того дня прибув Ч. Челебієв і представив ідею з органом влади із 10-х представників більшовиків, кримських татар і РНП не як пропозицію для обговорення, а як ультиматум кримськотатарського парламенту. Проте на вечірньому засіданні РНП Озенбашли повідомив, що група, яка оголосила ультиматум є самозваною, і Курултай не уповноважував її заявляти ультимативні вимоги²⁸¹. Рада народних представників Таврійської губернії ухвалила рішення у жодні контакти з більшовиками не вступати²⁸².

На засіданні Курултаю відбулося обговорення відповідей більшовиків і РНП. Воно «було надзвичайно бурхливим. Не встигав відійти один виступаючий, як його місце вже заступа інший. Кілька товаришів доводили, і небезпідставно, нещирість пропозиції більшовиків, а їхня обіцянка співробітничати тільки до їхньої конференції лише підтверджувала, що покладатися на них не можна. Всі розуміли складність ситуації. Але мало хто уявляв рівень її небезпеки», — так характеризував обставини того дня Д. Сейдамет. Його однодумець, член колегії голів парламенту А.С. Айазов, ймовірно, в той час переконував: «Більшовики є силою руйнівною. Нам з ними не по дорозі. Не йти з більшовиками, а боротися з ними треба до кінця. Ось наше гасло».

Цікаво, що засідання відбувалося у відкритому режимі, а серед присутніх були більшовицькі лідери Ж. Міллер та І. Фірдевс.

Перед голосуванням з питання про конструктування влади в Криму Д. Сейдамет мав окрему розмову з Н. Челебіджіханом. Останній знову наполягав на взятті влади в Криму органами національного самоврядування. «На мої очі мимоволі навернулися слези, —

²⁷⁹ Kirimal Edige. Narodowa wojna tatarow krymskich. Gdańsk, 2006. S. 117.

²⁸⁰ Бикова Т. Б. Створення Кримської АСРР (1917–1921 рр.). К., 2011. С. 63.

²⁸¹ Вольный Юг. 1918. 25 января.

²⁸² Сейдамет Кырымэр Д. Некоторые воспоминания. Полуостров. 2010. 23–29 апреля. № 15. С. 14.

I. Фірдовс,
перший більшовик —
кримський татарин

описував цей момент Д. Сейдамет. — Челебі Джіхан дуже засмутився цьому. Стало ясно, що прірву, яка нас ділить, вже нічим не заповнити. Розуміючи, що якщо дотримуватися принципу Челебі Джіхана, всі росіяни, піднявшись проти нас, знищать і його, і весь наш народ, я намагався всіма силами перешкодити йому. Челебі Джіхан же, впевнений, що той історичний день, коли доля нашої вітчизни буде знову в наших руках, вже настав, наважився провести себе і всіх нас через найстрашніші випробування».

Обидва лідери виголосили промови. Курултай підтримав ідею формування уряду в союзі з РНП без більшовиків. За це віддали голоси 43 парламентаря, а 12 лівих депутатів проголосували проти. Для реалізації рішення була утворена комісія. Проте військова ситуація реалізувати його не дозволила...

Під час проведення надзвичайної сесії Курултаю на дорозі між Севастополем і Сімферополем точилися, як виявилось пізніше, вирішальні збройні протистояння між Штабом кримських військ і військами Севастопольського ВРК. 9 (22) січня 1918 р. у Бахчисараї ескадронці обезброїли ешелон демобілізованих матросів, частина з них повернулася зі скаргами у Севастополь. У Кримському штабі виникли підозри, що ешелон міг вирушити на північ для подальшого удару в тил його силам. У зв'язку з цим Штаб розпочав наступ на Севастополь. Біля добре укріпленого Камишловського мосту відбувся бій. Військам крайової влади прорватися в район Севастополя не вдалося.

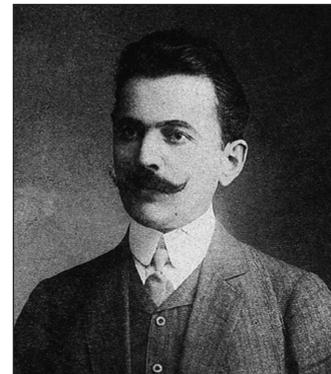
А ось Севастопольський ВРК використав цей інцидент для мобілізації мас. Радянський історик В. Жуков так передав такі події: «Серед нічноїтиші з 11 на 12 січня раптом заревів протяжно і жалісно заводський гудок, завили сирени і підняли шалений, несамовитий вий на рейді й свистки суден. Весь Севастополь підхопився на ноги, всі кинулися по місцях своєї служби, здивовано питуючи, що трапилося, де горить, звідки та яка небезпека. Робітники кинулися у порт до заводу, а звідти їх направляли у напівкіпаж. Матроси і солдати, які отримали сповіщення про наступ татар на Севастополь, також кинулися до збірного пункту у двір Чорноморського флотського екіпажу. Не минуло і двох годин, як у дворі зібралося понад 10 000 народу. Тут члени Революційного комітету і Виконкому, які виступали, роз'яснили небезпеку, яка загрожує Севастополю: татари стоять під Севастополем і ведуть атаку на Камишловський міст, і з годину на годину їх можна очікувати у самому Севастополі. ...Звісно, ніхто не змусив на себе довго чекати: небезпека загрожувала у себе вдома, її необхідно було відбити негайно. У підхильостуванні, особливих поясненнях і призначеннях не було потреби. Дістали зброю, бойові припаси і навіть артилерію, знайшлися начальники ...загонів, рот, взводів, відділень тощо. Ті, що встигли озброїтися негайно рухались за місто і там, розсипавшись у розстрільну, рухались далі у пошуках ворога, попередньо обстрілюючи всі підозрілі місця, яри, гори і чагарники. Правда, під самим Севастополем жодних ескадронців не виявилося»²⁸³.

²⁸³ Жуков В. К. Черноморский флот в революции 1917–1918 гг. Ленинград: Молодая гвардия, 1931. С. 122.

Бій відбувся на станції Сюрень, де перебував і директор із зовнішніх і військових справ Кримськотатарського уряду Д. Сейдамет. «Треба сказати, що патронів севастопольці не шкодували, особливо робітники. Вони мали одне завдання — бити навіть по невидимому противнику. Обстрілювався кожен пагорб. За свідченням учасників, під Бахчисараєм було витрачено понад три з половиною мільйони патронів. У результаті такого напору війська Кримського штабу відступили до Бахчисараю», — писав історик²⁸⁴. Севастопольському ВРК вдалося сконцентрувати під Бахчисараєм 6 тис. бійців і 12–13 (25–26) січня захопити місто. Останню спробу зупинити ворога ескадронці та офіцерські загони Штабу кримських військ зробили на Алъмінських позиціях. 12 (25) січня у Сімферополі відбулися перші сутички між ескадронцями і червоногвардійцями, наступного дня більшовики зайняли значну частину міста, а ввечері у нього ввійшли війська із Севастополя. На більшій частині Криму була встановлена диктатура більшовиків і лівих есерів. У Петроград по-летіла телеграма: «Вся Таврійська губернія на чолі з Сімферополем в руках Радянської влади. Вітаємо Р. Н. К. Хліб висилаємо». Автори дещо забігали наперед, адже ще точилася бої за Ялту, Євпаторію та деякі інші території губернії.

13 (25) січня 1918 р. відбувалося засідання Курултаю. У кімнаті для відпочинку Н. Челебіджіхан сказав Б. Одабашу, А. Достмамбету, В. Ібраїмову та Ш. Гаспринській що справа програна і що потрібно їхати в Туреччину для боротьби за Крим²⁸⁵. Хоча цей план реалізувати не вдалося.

У момент захопленням більшовиками Сімферополя у приміщення, де засідав Курултай, прибули голова Сімферопольського ВРК Ж. Міллер та І. Фірдевс. Вони запропонували голові Кримськотатарського національного парламенту А. С. Айазову укласти мир і сповістити про це населення. Про результати цих переговорів у Феодосії дізналися 15 (28) січня 1918 р. із телеграми з Сімферополя: «13-го січня 1918 року між Татарським Парламентом і Військово-Революційним Комітетом укладено перемир'я. Татарським Парламентом постановлено припинити військові дії Татарських частин проти більшовиків 14-го січня 1918 року Татарським Парламентом розпущено штаб Кримських військ і укладено мир з більшовиками. Татарський Парламент наказує всім військовим частинам, які перебувають у різних частинах Криму, негайно припинити військові дії і перейти на мирний стан. Голова Татарського Парламенту Айазов. Голова Сімферопольського Військово-Революційного Комітету Ж. Міллер»²⁸⁶. У відповідь голова Феодосійського ВРК Констансов привітав із укладенням миру Курултай і Сімферопольський ВРК і висловив сподівання, що «татарський народ піде пліч-о-пліч з російським революційним пролетаріатом у боротьбі за ідеали пролетарської революції на благо всього людства».

Співголова
Кримськотатарського
національного парламенту
А. С. Айазов

²⁸⁴ Ремпель Л. Красная гвардия в Крыму в 1917–1918 гг. Симферополь: Крымгосиздат, 1931. С. 66.

²⁸⁵ Кандим Ю. Не заросте травою поле бюо... Ічня: ПП «Формат», 2016. С. 98.

²⁸⁶ Листівка / Центральний музей Тавриди. Од. зб. Інв. № 11978/353 осн/Д-697/П.16.

А. С. Айвазов згадував, що під час переговорів з Ж. Міллером у національному парламенті вони склали двома мовами заклик до кримського населення про припинення ворожих дій, який у десятках тисяч примірників розповсюджувався Кримом²⁸⁷.

Про атмосферу, у якій в Кримськотатарському парламенті відбувалися переговори про мир, свідчать спогади Ш. Гаспринської: «Раптом відкрилися двері будинку, що вели в сад, крізь них увійшла юрба севастопольських матросів. Кулі, розбиваючи скло, залітали всередину приміщення. Зал перетворився на авансцену війни. Деякі з друзів попадали на землю, деякі ховалися під столом президії... Матроси ж заповнили зал, дісталися до верхнього поверху будівлі. І провели там обшук. Нас же вишикували в ряд та з'ясовували, хто належить до керівництва. Цей обшук будівлі парламенту вони проводили під приводом того, що отримали звістку про те, що тут має бути склад зброї. Якби вони знайшли хоч одну одиницю зброї, наше становище було б то-тожним загибелі»²⁸⁸.

Привертає увагу, що голова Кримськотатарського парламенту наказав розпустити Штаб кримських військ, який формально підлягав РНП Таврійської губернії. Ймовірно, тому що якраз 14 (27) січня 1918 р. Сімферопольський ВРК підтримав вимогу ленінців про розпуск цього тимчасового вищого губернського органу влади. Того ж дня Севастопольська рада своїм декретом оголошувала закритими одразу РНП і татарський парламент²⁸⁹. 17 (30) з'явився декрет Сімферопольського ВРК такого ж змісту²⁹⁰.

Таким чином, наприкінці січня (за новим стилем) 1918 р. ліворадикальний диктаторський режим на чолі з більшовиками і лівими есерами заборонив діяльність органів кримськотатарського національного самоврядування. Припинено було й випуск газет «Міллет» і «Голос Татар». Частину членів Директорії та Курултаю було арештовано, серед них Н. Челебіджіхан, С. Д. Хаттатов, І. Льоманов²⁹¹, проте всі вони окрім першого голови національного уряду невдовзі були звільнені. Дехто із депутатів Курултаю вийшов з Криму, частина переховувалася у гірських або степових селах, які більшовицька влада контролювала лише умовно, а частина парламентарів проживала на легальному стані.

Окремі ліві депутати навіть співпрацювали з новою владою. Вже 14 (27) січня 1918 р. представник лівої фракції Курултаю І. Озенбашли просив надати три місяці у Сімферопольському ВРК кримським татарам. Частина більшовиків була категорично проти, але, за наполяганням міської організації партії есерів та військової організації лівих есерів, до складу цього органу ліворадикальної диктатури увійшли — Озенбашли, Х. Чапчакчі, Х. Абібулла²⁹² (Абібуллаєв). Згодом ліві депутати Курултаю утворили Партію мусульманських соціалістів (принаймні, під такою вона згадується у спогадах А. Айвазова), яка під час «першого пришестя» більшовиків декларувала намір захищати інтереси мусульман, охороняти їхнє життя і майно, клопотала перед Кримським

²⁸⁷ Последняя рукопись Сабри Айвазова. Дело партии «Милли Фирка». Документы свидетельствуют. Из серии «Рассекреченная память». Крымский выпуск. Т.1. / под общ. ред. В. В. Пшеничного и др.; сост. А. В. Валякин, Р. И. Хаяли. Симферополь: Издательство «ДОЛЯ», 2009. С. 57.

²⁸⁸ Цит за: Кандим Ю. Не заросте травою поле бою... Ічня: ПП «Формат», 2016. С. 98–99.

²⁸⁹ Королев В. И. Таврическая губерния в революциях 1917 года (Политические партии и власть). Симферополь: Таврия, 1993. С. 57.

²⁹⁰ Бикова Т. Б. Створення Кримської АСРР (1917–1921 рр.). К., 2011. С. 72.

²⁹¹ ГДА СБУ. Ф.13. Оп. 1121. Спр. 163. Т.2 (1918–1930). Арк. 12.

²⁹² Королев В. И. Таврическая губерния в революциях 1917 года (Политические партии и власть). Симферополь: Таврия, 1993. С. 56.

ревкомом і губкомом РСДРП(б) про дозвіл поховати «татар-буржуїв» на мусульманському цвинтарі. Її керівником був С. Меметов, а до активу входили А. Боданинський, У. Боданинський, Я. Кемаль, С. Ідрісов, І. Льоманов, А. Ляйтіф-заде²⁹³. Партія випускала газету «Ал байракъ» («Червоний прапор»), яка була невдовзі перейменована у «Ішчі халкъ» («Робітничий народ»). Організацію патрунував від РСДРП(б) І. Фірдевс. Невипадково, що коли у короткий період існування ефемерного державного утворення Радянська Соціалістична Республіка Таврида у березні–квітні 1918 р. його призначили наркомом іноземних та міжнаціональних справ, то заступником цього наркому став С. Ідрісов.

Але загалом диктатура більшовиків і лівих есерів була чужою для більшості кримськотатарського народу. «Радянська влада в Криму з моменту виникнення її до моменту загибелі під натиском німців, залишалася російською, говорила на чужій для татар мові. Кримські більшовики у 1918 році не змогли вирішити національне питання», — зробив пізніше висновок більшовик В. Єлагін.

Встановлення ліворадикального режиму в Криму коштувало набагато більше життів, ніж в Петрограді чи Москві. А оскільки однією з головних опор, попри інцидент з Народним домом, демократичного шляху розвитку регіону був кримськотатарський рух, то й втрат кримські татари зазнали відчутних. Часте маркування більшовиками та їхніми союзниками у період захоплення влади своїх опонентів як «татар» призводило до міжнаціонального відчуження, розбрата і конфліктів, підживлювало старі негативні етнополітичні стереотипи. Російські газети навіть писали про «російсько-татарську війну» в Криму. Вище ми згадували випадки, а їх було набагато більше, коли з допомогою залякування «татарською загрозою» більшовики та їхні союзники мобілізували кримчан до своїх лав. Показово і в цьому сенсі, як П. Врангель згадував, що на початку 1918 р. під час обшуку його помешкання в Ялті, севастопольські матроси запевняли, що йому боятись нема чого, адже вони «тільки з татарами воюють». «Матушка-Катерина приїднала, а вони тепер від'єднуються», — пояснювали «борці за інтернаціонал і пролетарську диктатуру».

Особливо трагічні наслідки розпалювання міжнаціонального розбрата мало для греко-кримськотатарських відносин. Чимало напівпролетарів-греків приєдналося до більшовиків. Конфлікти на цьому ґрунті з кримськими татарами, серед яких прихильників цієї партії майже не було, накладалися на негативні етноконфесійні стереотипи. Неоднозначні відносини були між тими греками, які оселилися в Криму після анексії ханства Російською імперією, і кримськими татарами. Під час Першої світової війни на Кримський півострів втікали греки, які рятувалися від переслідувань у Османській імперії. У результаті вже у січні 1918 р. фіксувалися трагічні випадки міжетнічних конфліктів. Ось як згадували А. Васильченко та І. Подвойський події у Гурзуфі у той період: «Перші дні роботи Ревкому були дуже важкими. Загострилися класові, національні та релігійні суперечності. Національна ворожнеча дійшла до крайнього озлоблення. Деякі греки вирішили звести рахунки з татарами, які організували різню греків у Верхньому Гурзуфі під час ескадронців. Ялтинський кавалерійський загін, який складався, головним чином, із греків, влетів у Гурзуф і на скаку стріляв у татар, що зустрічалися.

²⁹³ Последняя Последняя рукопись Сабри Айвазова. Дело партии «Милли Фирка». Документы свидетельствуют. Из серии «Рассекреченная память». Крымский выпуск. Т.1. / под общ. ред. В. В. Пшеничного и др.; сост. А. В. Валякин, Р. И. Хаяли. Симферополь: Издательство «ДОЛЯ», 2009. С. 57–60.

Декілька татар шукали порятунку у приміщенні Ревкому. Греки витягнули їх і поставили до стінки. Члени Ревкому І. Подвойський і К. Смігельський почали протестувати проти розстрілу невинних і безбройних людей. Тоді їх також поставили до стінки й лише втручання грека-вчителя Попандопуло...допомогло зупинити кавалеристів від безумного вчинку»²⁹⁴.

Політика нової влади в Криму багато в чому суперечила інтересам кримських татар. Тут і заборона органів національного самоврядування, і реквізиції, і мобілізації, і контрибуції, тощо. Особливим пунктом розходжень був масовий червоний терор. На жаль, Криму судилося стати чи не першим полігоном його застосування на постімперському просторі. На початку 1918 р. червоний терор багато в чому ще був стихійний, але більшовики вважали його необхідним інструментом соціальної інженерії та керування суспільством.

У молох червоного терору, який тільки розкручувався, у 1918 р. потрапили тисячі кримчан різного етнічного походження і соціального статусу. Були серед них і бійці Штабу кримських військ (як мінімум десятки офіцерів кримських татар і росіян), кримськотатарські громадсько-політичні та культурні діячі. Але чи не найвидомішою його жертвою в Криму став перший демократично обраний муфтій Криму, Литви, Польщі, Білорусі та України, співголова національних установчих зборів, перший голова Директорії Н. Челебіджіхан.

У момент захоплення Сімферополя в ніч з 13 (27) на 14 (28) січня 1918 р. він намагався вийхати у бік Алушти. Соратники переконували його сховатися в одному з сіл поблизу Ялти. Проте вийхати за межі Сімферополя не вдалося — кримськотатарського лідера було впізнано і затримано. Наступного дня про це стало відомо депутатам Курултаю. «Місце наших левів зайняли собаки», — сумно вимовив А. Боданинський. Ввечері 14 (28) січня 1918 р. Х. Чапчакчі допоміг влаштувати зустріч Ш. Гаспринської та деяких інших депутатів з головою Сімферопольського ВРК Ж. Міллером (доктор Чапчакчі надавав йому невідкладну медичну допомогу). Кримськотатарські діячі просили звільнити Н. Челебіджіхана. Очільник нового режиму в Сімферополі повідомив, що кримськотатарського лідера вивезуть під охорону в Севастополь, тому що в нього багато ворогів, і запевняв, що Челебіджіхан є видатною особистістю²⁹⁵.

На той момент він, ймовірно, вже перебував у Севастополі. Там про події в Криму його допитав голова Севастопольського ВРК більшовик Ю. Гавен. Н. Челебіджіхан визнав, що боїв між військами національного уряду та більшовиками уникнути було не можливо, але не визнав винним у такому розвитку подій Д. Сейдамета²⁹⁶. Було вирішено тримати кримськотатарського лідера у Севастопольській в'язниці. Повторювалася історія з арештом влітку 1917 р. Тримали Н. Челебіджіхана спочатку у спільній камері № 5, а потім «як небезпечного контрреволюціонера» в одночінній камері № 26²⁹⁷.

У січні–лютому 1918 р. у Казані проходив Другий Всеросійський мусульманський військовий з'їзд, який постановив створити Тюркську федерацівну республіку у скла-

²⁹⁴ ЦДАГО України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 178. Арк. 12.

²⁹⁵ Кандим Ю. Не заросте травою поле бою... Ічня: ПП «Формат», 2016. С. 99.

²⁹⁶ Кандим Ю. Не заросте травою поле бою... Ічня: ПП «Формат», 2016. С. 105

²⁹⁷ Зарубін А. Г., Зарубін В. Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. 2-е изд., испр. и доп. Симферополь: АнтиквА, 2008. С. 291.

ді 5-ти штатів: в Криму, Середній Азії, Поволжі, на Кавказі та Уралі²⁹⁸. 17 лютого 1918 р. у Сімферополь з Казані прибула для врегулювання конфлікту між татарами і радянськими військами мусульманська військова делегація²⁹⁹. Проте якихось суттєвих результатів досягнути їй не вдалося.

22–24 лютого 1918 р. у Севастополі стався спалах масового терору. Після отримання радіограми з текстом заклику РНК РСФРР «Соціалістична батьківщина у небезпеці» 21 лютого на лінкорі «Борець за свободу» зібралися судові комітети і ухвалили рішення «примусити буржуазію похилити голову». Для керівництва терором була утворена «Комісія 25-ти» на чолі з анархістами С. Романовським, Басовим і С. Шмаковим. Основний удар був спрямований на офіцерів, буржуазію та інтелігенцію. Під час безсудних розправ, які лишилися в пам'яті кримчан під назвою Варфоломіївські або «Єреміївські» ночі, було знищено сотні людей. Є кілька версій причин терору: невиплата буржуазією міста контрибуції у повному обсязі, владні амбіції С. Романовського, провокаційні заклики більшовиків і РНК РСФРР до розправ з контрреволюціонерами, загальне погіршення ситуації в Росії з початком наступу країн Четверного союзу та УНР тощо. Начальник штабу Севастопольської фортеці Ф. Рерберг вказував, що серед офіцерів були чутки про «замовлення» різанини комісаром ЧФ, більшовиком В. Роменцом. Останній пізніше писав, що «винуватці-організатори татарського повстання і особливо українська реакція, яка створилася у Севастополі, отримала своє у лютневі дні 1918 р.». За інформацією А. Пученкова, терор було розпочато після розкриття «змови Севастопольської (української. — упоряд.) ради», в якій брало участь 383 особи³⁰⁰. Коли Роменця викликали у Петроград, то він надав списки «змовників» В. Леніну. Останній визнав правильність дій комісара ЧФ, хоч і зазначив, що такі заходи треба вживати у крайньому разі³⁰¹. У Севастополі на початку 1918 р., дійсно, продовжувала діяти Севастопольська Українська чорноморська громада. Міністр морських справ УНР В. Антонович, який інкогніто відвідав місто за панування більшовиків, згадував, що над її приміщенням було вивішено український прапор.

Як свідчив очевидець Варфоломіївських ночей в Севастополі, перша banda матросів, яка увірвалася в ніч з 22 на 23 лютого у в'язницю, надала її комісару список п'яти арештантів на видачу для розстрілу. Севастопольська рада військових і робітничих депутатів на запит комісара відповіла: видавати, кого будуть вимагати матроси. У списку виявилися: муфтій Ч. Челебієв, контр-адмірал М. Львов, капітан I-го рангу Ф. Карказ, капітан 2-го рангу І. Цвінгман і колишній старший городовий севастопольської поліції Л. Синиця. Їм зв'язали руки. Ніхто з жертв не просив помилування. По дорозі до місця вбивства, у Карантинній балці, їх катували. Потім розстріляли впритул і вже мертвих били прикладами і камінням по головах. З жертв зняли одяг, взуття, кільця й га-

²⁹⁸ Исхаков С. М. Второй всероссийский мусульманский съезд. URL: <http://politike.ru/termin/vtoroi-vserossiiskii-musulmanskii-voennyi-sezd.html>.

²⁹⁹ Исхаков С. Российские мусульмане и революция (весна 1917 г. — лето 1918 г.). 2-е изд., испр. и доп. М.: Издательство «Социально-политическая мысль», 2004. С. 455.

³⁰⁰ Пученков А. С. Украина и Крым в 1918 — начале 1919 года. Очерки политической истории. СПб.: Нестор-История, 2013. 125 с.

³⁰¹ Там же. С. 126.

манці...³⁰² Тіла жертв були викинуті в море. Серед вбитих тісі очі був і кримськотатарський поет У. Балатуков.

Вбивство Н. Челебіджіхана викликало широкий негативний резонанс серед мусульманських народів Росії, реакцію у мусульманському світі. Учасники спільногозасідання представників Петроградського відділення національного управління мусульман Внутрішньої Росії та Сибіру, Союзу татар Польщі, Білорусі, Литви і України, кримських татар і Петроградського мусульманського товариства звернулися до РНК РСФРР з проханням негайно розслідувати за участі представників мусульман причини та обставини звірячого вбивства Ч. Челебієва та покарати його вбивць. У зверненні також містилося прохання оприлюднити у пресі результати розслідування, для того, щоб обставини цього «історичного» вбивства стали відомі глибоко враженій світовій спільноті. Дієвих заходів з боку ліворадикального режиму для розслідування злочину вжито не було.³⁰³

Іншому лідеру Кримськотатарської революції Д. Сейдамету пощастило вийхати із Криму за підробленими документами і дістатися до Києва в момент, коли вже було ухвалено IV Універсал про самостійність УНР, а на вулицях міста велися бої між українськими військами і військами радянської Росії. Під час зустрічі з головою УЦР М. Грушевським кримськотатарський діяч просив можливості звернутися телеграфом до турецької делегації в Бресті про допомогу. Проте виявилося, що через бої зв'язок вже не працював. М. Грушевський повідомив про намір Енвер-паші скликати на Кавказі конференцію для вирішення проблеми півдня Росії. Після чого Д. Сейдамет через Кавказ, де він провів низку зустрічей з азербайджанськими політиками вийхав у Туреччину³⁰⁴.

3.2. Курс на незалежність Криму: спроби Курултаю утворити республіку, проект відновлення Кримського ханства та їхні наслідки (квітень–осінь 1918 р.)

На початку 1918 р. на Сході Європи кардинально змінилася геополітична ситуація. Кримськотатарським діям довелося діяти у нових обставинах. 9 лютого 1918 р. у Бресті Четверний блок (Німецька, Австро-Угорська, Османська імперії та Болгарське королівство) уклали мир з незалежною УНР. 18 лютого розпочався наступ німецьких, австро-угорських та українських військ. Радянські війська змушені були відступати по всьому фронту. За цих обставин РСФРР 3 березня 1918 р. у Бресті підписала договір про мир з країнами Четверного блоку. Цей документ зобов'язував радянську Росію негайно укласти мир із УНР, визнати мирну угоду між нею та Четверним блоком, а також передбачав не участь ЧФ у військових діях. Вже у березні австро-угорські, німецькі та українські війська звільнili українське причорноморське узбережжя із Одесою, Миколаєвом і Херсоном. І наблизалися до Криму.

³⁰² Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. 2-е изд., испр. и доп. — Симферополь: Антиква, 2008. С. 291.

³⁰³ Исхаков С. Российские мусульмане и революция (весна 1917 г. — лето 1918 г.). 2-е изд., испр. и доп. М.: Издательство «Социально-политическая мысль», 2004. С. 455.

³⁰⁴ Кырымэр Д. Некоторые воспоминания. Полуостров. 2010. 28 мая — 3 июня. № 20. С. 14.

Кримське питання набуло нової якості. Якщо у 1917 р. воно вирішувалося на перетині національних і етнонаціональних проектів, то у 1918 р. опинилося в силу важливості Криму як стратегічного плацдарму на вістрі міждержавного суперництва України, Росії, Німеччини та Туреччини. Вже наприкінці 1917 — початку 1918 рр. УНР починає розбудовувати свої військово-морські інституції та інфраструктуру. У грудні було утворено Генеральне секретарство морських справ, яке у січні стало народним міністерством морських справ на чолі з політиком та науковцем Д. Антоновичем. В апараті українського морського відомства працювало чимало офіцерів Чорноморського флоту із Севастополя. 14 (27) січня 1918 р. Центральна Рада ухвалила Тимчасовий закон про флот УНР, яким весь російський військовий і торгівельний флот оголошувався українським. Проблема флоту природнім чином тягла за собою питання його портів і особливо головної бази — Севастополя. Вона загострилася після, з одного боку, проголошення незалежності УНР, а з іншого — перетворення Севастополя на центр насадження ліворадикальної диктатури в регіоні. Самостійна Україна вже не мала, навіть потенційної надії, на допомогу федерального центру у захисті своїх інтересів на морі, а тому мусила взяти на себе вирішення цього життєво важливого для молодої держави питання. У січні Севастопольський ВРК встановив контроль над практично всім Кримом. 22 січня (4 лютого) 1918 р. він ухвалив декрет про перетворення себе на Обласний ВРК, до складу якого увійшли представники Приазов'я і Причорномор'я, зокрема з Одеси, Маріуполя, Новоросійська. Відомо про участь деяких частин чорноморців у боротьбі з владою УНР не тільки на півдні, а й у центральній, східній Україні та в Києві. Пожежу будинку М. Грушевського у січні (лютом) 1918 р., коли згоріло кілька цінних українознавчих збірок і у результаті якої пішла з життя мати голови УЦР, спричинив обстріл бронепотягу під командуванням чорноморця Полупанова.

Ці обставини примусили владу УНР переглянути ставлення до кримського питання. І якщо на Брестських переговорах вона не наполягала на приєднанні Криму, хоча зондувала питання встановлення контролю над кримськими портами, вже то 14 лютого 1918 р. Рада народних міністрів УНР ухвалила рішення про умови мирного договору з Росією, серед яких були такі: «Крим остається під впливом України», а весь «флот на Чорному морі належить (також і торговельний) тільки Україні»³⁰⁵. А 3 березня 1918 р. український уряд вирішив накласти «одноразовий помайновий податок на заможні і торгово-промислові класи за рахунком», зокрема на міста Сімферополь, Севастополь, Ялту — по 1 млн. крб., на Феодосію — 2 млн. крб., на інші повітові міста і пункти з населенням понад 15 тис. мешканців по 60 тис. крб. Рада народних міністрів почала вживати дипломатичних заходів для включення Криму до складу УНР як автономії. Подібні завдання отримали посли УНР у Османській та Німецькій імперії на весні 1918 р. 24 квітня український посол у Стамбулі офіційно заявив великому візиру про те, що Крим є інтегральною частиною УНР і що мусульманам має бути забезпечена «національна свобода»³⁰⁶. 13 березня 1918 р. наказом по Морському відомству було оголошено Тимчасовий закон про флот, згідно з яким Російський Чорноморський флот, військовий і транспортний, проголошувався флотом УНР³⁰⁷.

³⁰⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах / Упор.: В. Ф. Верстюк (керівник) та ін. Т. 2. 10 грудня 1917 р. — 29 квітня 1918 р. К.: Наукова думка, 1997. С. 167.

³⁰⁶ Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. Вид. 3-є, доп. К.: ПП Сергійчук М., 2008. С. 261.

³⁰⁷ Вістник Ради Народних Міністрів УНР. 1918. 24 квітня. № 24.

На тлі активності українського уряду щодо кримського питання звертає на себе увагу факт слабкої уваги до нього УЦР. Так, Мала Рада в ухваленому 6 березня 1918 р. законі «Про поділ України на землі» включила до складу земель УНР лише повіти Північної Таврії. Про Крим нічого не було сказано. Щоправда, у статтях 3 і 4 згаданого закону зазначалося, що після остаточного розмежування УНР з сусідніми державами число земель може бути змінено³⁰⁸.

Радянська Росія розглядала Крим як територію, на яку розповсюджується її суверенітет (УНР цього не визнавала). Відповідно регіон став місцем проведення ліворадикального експерименту. 28–30 січня (10–12 лютого) 1918 р. у Севастополі відбулася конференція військово-революційних комітетів Таврійської губернії, яка оголосила себе Надзвичайним з'їздом рад робітничих, солдатських, селянських депутатів і представників ВРК. Вона оголосила про перемогу радянської влади у Таврійській губернії. Учасники з'їзду ухвалили рішення розпустити РНП і татарський Курултай, як такі, що «не висловлюють волю кримського народу», розпустити думи і земства³⁰⁹. Натомість було утворено більшовицько-лівоесерівський за складом Таврійський ЦВК рад на чолі із Ж. Міллелем (Шепте). Наступні важливі кроки у радянському будівництві відбулися на початку весни. 7–10 березня 1918 р. у Сімферополі відбувся I установчий з'їзд рад робітничих, солдатських, селянських, батрацьких і селищних депутатів, земельних і військово-революційних комітетів Таврійської губернії. Із 700 делегатів на ньому 120 були кримськими татарами. Проте до збільшеного і оновленого складу більшовицько-лівоесерівського ЦВК рад Таврійської губернії увійшов лише кримський татарин-більшовик І. Фірдевс. Головуючий на з'їзді М. Пахомов глибокодумно пояснив: «Національним питанням місця бути не може. Тут усі рівні». Учасники заходу підтримали підписання Радянською Росією Брестського миру. Невдовзі з Москви в Крим приїхала група працівників на чолі з більшовиком, членом ВЦВК А. Слуцьким. Вже за їхньої участі 19 березня 1918 р. на засіданні ЦВК рад Таврійської губернії було прийнято декрет про проголошення на всій території губернії Таврійської республіки рад робітничих, солдатських та селянських депутатів. Метою проголошення буферної республіки було створення бар'єру для просування військ Німеччини, формальне дотримання Брестського договору про мир і надання прихованої допомоги радянській Україні у війні проти німців і УНР. Проте сталася груба політична помилка — оголошення державного утворення в межах Криму і Північної Таврії прямо суперечило згаданому договору, адже три материкових повіти губернії, згідно з ним, були складовою частиною УНР. Тому 21 березня на пропозицію з Москви ЦВК рад Таврійської губернії проголосив Радянську Соціалістичну Республіку Тавріди у межах кримських повітів, а також обрав головою її більшовицько-лівоесерівського уряду А. Слуцького. Проте, в порушення Брестського договору керівництво цього недовговічного державного утворення продовжувало керувати Північною Таврією. Не завжди дотримувався його умов і Чорноморський флот. Все це давало формальний привід Німеччині для захоплення Криму.

Рішення Берліну розповсюдити своє панування на Крим визріло 21 березня 1918 р.³¹⁰ Воно диктувалося як намірами закріпитися у Причорномор'ї, так і бажанням створити плацдарм для просування на Близькій та Середній Сход. Генералу

³⁰⁸ Там само. С. 182.

³⁰⁹ Бикова Т. Б. Створення Кримської АСРР (1917–1921 рр.). К., 2011. С. 64.

³¹⁰ Федюшин О. Українська революція. 1917–1918. М.: ЗАО «Центрполіграф», 2007. С. 225.

Р. Кошу було наказано готувати очолюваний ним 52-й корпус до походу в Крим. Австрійське верховне командування схвалило цей план. Німецькому послу А. Мумму фон Шварценштайну і військовому представникові Німеччини в Києві Штолъценбергу доручили поінформувати владу УНР про похід на Крим, щоб вона не чинила перешкод³¹¹. Німецька і Австро-Угорська імперії 29 березня 1917 р. підписали договір про розподіл зон впливу на Сході Європи, згідно з яким Крим і Північна Таврія опинилися у німецькій сфері інтересів.

Чітких політичних планів щодо майбутнього Криму у німецького істеблішменту не було. Спостерігались різні підходи в цьому питанні у військових і дипломатів, а також різкі переходи від однієї концепції до іншої. 5 квітня 1918 р. фактичний військовий керівник рейху перший генерал-квартирмейстер Е. Людендорф оголосив, що військова окупація Криму Німеччиною є військовою, політичною і економічною необхідністю. Напади військово-морських сил із Севастополя на німецькі війська у Херсоні, на його думку, давали підстави для запобігання таким діям у майбутньому. Генерал Людендорф спочатку хотів залучити до антибільшовицької кампанії в Криму не тільки сформований на Румунському фронті мусульманський корпус генерала М. Сулькевича, а й Туреччину. Він вважав, що Крим може стати для Стамбула територіальною компенсацією, в разі втрати ним Месопотамії та Палестини. Але представники МЗС Німеччини виступили проти участі Туреччини у кримській операції, щоб не спровокувати українсько-турецький конфлікт³¹².

У самій Туреччині навесні 1918 р. зріс інтерес до кримського питання. У турецькій пресі велася кампанія, значною мірою зусиллями Д. Сейдамета і кримськотатарської діаспори, щодо визнання Криму державою та встановлення над ним протекторату. Цікавий в цьому контексті епізод стався 4 березня 1918 р. перед укладенням протоколу до Брестського прелімінарного мирного договору між Україною та Центральними державами. Тоді турецький представник Гаккі-паша запропонував українській делегації підтримати Україну у справі визнання її прав на Холмщину в обмін на визнання Криму незалежною мусульманською державою. Цю пропозицію було відкинуто через втручання німецьких дипломатів, які виступали за консенсус між Україною і Австро-Угорщиною у справі Холмщини³¹³. А 19 квітня 1918 р. генерал фон Сект, на той час начальник турецького Генерального штабу, інформував німецьке головнокомандування, що Туреччина має політичне бажання побудувати самостійне мусульманське державне утворення у Криму³¹⁴.

5 квітня 1918 р. австрійській посол майор Фляйшман повідомив начальнику Українського Генерального штабу, що один корпус Османської армії іде на окупацію Криму³¹⁵. Проте у Німеччини, очевидно, були інші плани. Турки на прохання кримських татар пропонували їй послати в Крим дивізію або полк. Проте німецький посол у Константинополі граф Й. фон Берншторф радив власному уряду не приймати такі пропозиції, бо участь турків в окупації могла привести до союзу Криму з Османською імперією³¹⁶.

³¹¹ Там же. 226.

³¹² Федюшин О. Українська революція. 1917–1918. М.: ЗАО «Центрполіграф», 2007. С. 226–227.

³¹³ Перепадя В. В. Кримська проблема в 1917–1918 рр. *Південна Україна*. 1998. Т. 1. С. 132.

³¹⁴ Перепадя В. В. Кримська проблема в 1917–1918 рр. *Південна Україна*. 1998. Т. 1. С. 133.

³¹⁵ ЦДАВОВ України. Ф. 1077. Оп. 5. Спр. 1. Арк. 66.

³¹⁶ Федюшин О. Українська революція. 1917–1918. М.: ЗАО «Центрполіграф», 2007. С. 226.

Джафер Сейдамет

Така дипломатично-військова активність держав Четверного союзу стосовно Криму, очевидно, вимагала дій УНР. 10 квітня 1918 р. військовий міністр УНР О. Жуковський віддав усний наказ сформувати у Харкові із Запорізького корпусу генерала О. Натієва групу військ на правах дивізії із задачею дійти до Севастополя раніше німців і взяти під контроль Чорноморський флот. Під командуванням підполковника П. Болбочана вона просунулася через Лозову, Олександровськ (Запоріжжя), Мелітополь до Криму. До складу Кримської групи Армії УНР входили одні з найкращих українських частин — 2-й Запорізький піхотний полк, 1-й Запорізький полк кінних гайдамаків ім. кошового отамана Гордієнка (полковник Генштабу В. Петрів), Запорізький кінно-артилерійський дивізіон (полковник О. Алмазов), 1-й Запорізький бронеавтомобільний дивізіон (сотник О. Болдирів), інженерний батальйон 1-го Запорізького інженерного полку, гаубична та три польові батареї 1-го Запорізького артилерійського полку. До штабу Запорозького корпусу було також тимчасово заражено капітана II-го рангу Місникова, оскільки кінцевою метою походу було взяття під контроль Чорноморського флоту.

Морське відомство УНР, яким з березня керував безпосередньо міністр військових справ О. Жуковський, 19 квітня 1918 р. призначило отамана Місникова отаманом оборони Кримського півострова, командувачем Севастопольської фортеці і отаманом флоту, який перебуває в Криму, з правами командувача флотом у воєнний час. 22 квітня отаман у наказі № 1 оголосив по флоту, Севастопольській фортеці та Кримському узбережжю про своє призначення, а у наказі № 2 наказав підняти українські прапори на судах, фортецях і портових спорудах. Третім наказом отаман Місников оголосив будь-який збройний виступ проти УНР, її влади і майна розбійницьким³¹⁷.

Д. Сейдамет у квітні 1918 р. у Трабзоні звертався до представників турецької влади з проханням направити в Крим разом з ним крейсер «Гамідіє» і кілька тисяч турецьких солдат³¹⁸. 21 квітня 1918 р. у Стамбулі він просив цього ж у великого візира Талаат-паші та військового міністра Енвер-паші, а також розповідав про боротьбу кримських татар. «Єдине заперечення з боку Енвер-паші викликало обмеження нами домагань на володіння лише півостровом. Він же думав повернути територію всієї Таврійської губернії»³¹⁹, — згадував кримськотатарський лідер. Проте Д. Сейдамет пояснив високопосадовцю недоцільність з демографічної точки зору піднімати питання Північної Таврії.

У березні або на початку квітня 1918 р. у Одесі було сформовано Шуро представників мусульманських громадських організацій із звільнення Криму на чолі з членом Кримського татарського парламенту Б. Мемедовим. Його заступниками були полковник Генштабу М. Соболевський і член Всеросійської мусульманської ради, товариш голови Всеросійського мусульманського військового шуро О. Токумбетов. Серед членів

³¹⁷ Документ № 26. Протест против притязаний Украины на Крым // Зарубин А. Крымскотатарское национальное движение в 1917–1921 гг.: сборник документов. Вопросы развития Крыма. Вып. 3. Симферополь: Таврия, 1996. С. 34.

³¹⁸ Сейдамет Кырымэр Д. Некоторые воспоминания Полуостров. 2010. 18–24 июня. № 23. С. 14.

³¹⁹ Сейдамет Кырымэр Д. Некоторые воспоминания Полуостров. 2010. 18–24 июня. № 23. С. 14.

Шуро із звільнення Криму були член Курултаю Х. Чапчакчі, член РНП А. Мухарський і командир I-го Мусульманського корпусу генерал-лейтенант С. Сулькевич³²⁰. 18 квітня 1918 р. міністр закордонних справ УНР М. Любинський нібито запевняв членів Шуро О. Токумбетова та Ю. Музрафова у офіційній бесіді, що Україна не має жодних домагань на Кримський півострів, оскільки кордони її точно визначені Універсалами УЦР і Брест-Литовським мирним договором. Посилаючись на це, а також на висловлену Центральною Радою у 1917 р. позицію про невходження Криму до складу УНР члени одеського Шуро наприкінці квітня 1918 р. протестували проти наказів Місникова про підняття українських прапорів на кримському узбережжі. Причому риторика документу була дуже жорсткою. Заявляємо, говорилося у документі, що «розповсюдження влади Народної Української Республіки на територію Криму шляхом призначення посадових осіб і розпорядження про підняття українського прапора у межах незалежної Кримської Республіки ми розглядаємо як агресивний акт держави, до цього часу дружньої мусульманам Росії»³²¹. Копії документу було направлено Центральним державам і тюркським автономіям на постімперському просторі. Документ задекларував нову мету частини кримськотатарських лідерів — створення незалежної республіки в Криму. До того так питання міг ставити Д. Сейдамет у Туреччині. Можна припустити, що саме утворення Шуро представників мусульманських організацій із звільнення Криму відбулося з його ініціативи або за погодженням з ним.

Влада УНР також не давала навесні 1918 р. дозволу на прохід в Крим своєю територією I-му Мусульманському корпусу на чолі з С. Сулькевичем. Серед членів одеського Шуро було кілька офіцерів цього з'єднання.

18 квітня 1918 р. німецькі війська зайняли Перекоп і почали просування вглиб Криму. 22 квітня 1918 р. Кримська група військ Армії УНР прорвала укріплення ворога на Чонгарі та увійшла у Джанкой. Поява в Криму німецьких і українських військ привела до втечі з Сімферополя керівництва РСР Таврида і вибуху кримськотатарського повстання у гірських районах від Ялти до Судаку. Одним з центрів повстання була Алушта, де 22 квітня штаб повстанців на чолі з офіцером С. Муфті-заде і мусульманський комітет на чолі з М. Хайретдіновим взяли владу у свої руки. Повстанці контролювали села навколо Алушти — Кучук-Узень (нині — с. Малоріченське), Демерджі (с. Лучисте), Шума (Нижня і Верхня Кутузівка), Корбек (с. Ізобільне) і Біюк Ламбат (Малий Маяк) тощо.

Незадоволення ліворадикальним режимом, який не мав широкої соціальної бази, було великим і тому антибільшовицьке повстання визрівало давно. Використати протестні настрої серед кримськотатарського населення прагнули різні політичні сили. Так, наприклад, М. Хайретдінов розповідав слідчій комісії Курултаю у 1918 р., що С. Муфті-заде пропонував кримським татарами самостійно звільнити Сімферополь. І у зв'язку з цим по руках ходив агітаційний лист з пропозицією в разі захоплення міста призначити тимчасовим генерал-губернатором Криму С. Муфті-заде, муфтієм доктора Д. Рустамбекова і головнокомандувачем полковника Штабу кримських військ

³²⁰ Документ № 26. Протест против притязаний Украины на Крым // Зарубин А. Крымскотатарское национальное движение в 1917–1921 гг.: сборник документов. Вопросы развития Крыма. Вып. 3. Симферополь: Таврия, 1996. С. 36.

³²¹ Документ № 26. Протест против притязаний Украины на Крым // Зарубин А. Крымскотатарское национальное движение в 1917–1921 гг.: сборник документов. Вопросы развития Крыма. Вып. 3. Симферополь: Таврия, 1996. С. 35.

Є. Достовалова³²². С. Муфті-заде і його прихильники піддавали жорсткій критиці національні парламент і уряд, називали їх незаконними. У листі про тимчасового генерал-губернатора поручик М. Хайретдинов побачив «підкоп під Курултай» і вів контрагітацію проти ідей групи Муфті-заде. У той же час ліві кримськотатарські політики агітували за здійснення з іншими соціалістичними партіями перевороту і повстання у Сімферополі, щоб «врятувати Крим» від зайняття іншими державами. М. Хайретдинов вважав такі плани небезпечними для кримських татар і переконався, що кримськотатарський народ потребує політичного центру. У зв'язку з цим, спробував ініціювати проведення таємного засідання національного парламенту в Кучук-Узенській волості неподалік Алушти. Його підтримали деякі парламентарі, як, наприклад, С. Д. Хаттастов, який переховувався у с. Корбекли і співголова Курултаю А. Хільмі. Проте інший співголова парламенту Д. Аблаев виявився хворим, а з А. С. Айвазовим М. Хайретдинову до початку повстання зустрітися так і не вдалося.

Кримськотатарські повстанці разом з українськими військовими вирушили з Алушти в бік Ялти. 21 квітня 1918 р. під с. Біюк-Ламбат (нині — Малий Маяк) вони захопили частину керівництва РСР Таврида — голову РНК А. Слуцького, наркома внутрішніх справ С. Новосельського, наркома фінансів А. Коляденка, деяких членів ЦВК, а також двох членів Сімферопольського ревкому Бейма і Барапова. Більшість з них була розстріляна повстанцями і українськими військовими 24 квітня 1918 р. під Алуштою³²³.

До міста повстанці повернулися з-під Ялти через контрнаступ червоних, а з моря до нього підійшов есмінець «Гаджибей» з десантом матросів і червоногвардійців. «24 квітня є одним з найбільш сумних днів в історії потворної більшовицько-татарської боротьби. — писав В. Єлагін. — Після обстрілу Алушти артилерійським вогнем з міноносця, розлючені загибеллю комісарів матроси, подолавши спротив повстанців, увірвались у містечко. Розсіявшись у погоні за відступаючими по його вузеньких вуличках, вони рубали без розбору всіх татар, що потрапляли їм назустріч»³²⁴.

На жаль, звільнення Криму від ліворадикального режиму у квітні 1918 р. супроводжувалося кривавим міжетнічним конфліктом. Як і взимку 1917–1918 рр. найбільше постраждали греки та кримські татари Південного берегу Криму, які опинилися в центрі протистояння.

У цей час 25 квітня 1918 р. основна частина Кримської групи військ Армії УНР разом з її командиром підполковником П. Болбочаном була заблокована німецькими союзниками у Сімферополі. Німці посилались на те, що за III Універсалом Крим не входить до складу УНР. 27 квітня 1918 р. український міністр військових справ віддав наказ залишити Крим і почати вивід основної частини українських військ. Вони зі зброею, але без кримських добровольців, вирушили на Мелітополь. А 29 квітня 1918 р. Чорноморський флот у Севастополі — мета кримської операції — підняв за рішенням зборів судових команд і наказом командувача М. Сабліна, український прапор. Коман-

³²² ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 1121. Арк. 140.

³²³ Семенов И. Расстрел Совнаркома и Центрального Исполнительного Комитета Республики Тавриды в 1918 году / Советов В., Атлас М. Расстрел Советского правительства Красной Республики Тавриды: сборник к 15-летию со дня расстрела 24/IV 1918 г. — 24/IV 1933 г. Симферополь, 1933. С. 50–53.

³²⁴ Елагин В. Националистические иллюзии крымских татар в революционные годы. Забвению не подлежит... (Из истории крымскотатарской государственности и Крыма). К.: Татарское книжное издательство, 1992. С. 106.

дувач направив про це телеграму Центральній Раді. За трагічним збігом обставин, саме того дня в Києві стався державний переворот і до влади прийшов гетьман П. Скоропадський. Відповісти М. Сабліну було нікому. Німці продовжили наступ і 30 квітня 1918 р. частина флоту, зокрема деякі найсучасніші кораблі, під командуванням М. Сабліна пішла у Новоросійськ. Більша частина кораблів залишилася в Севастополі. Проте 1 травня німецькі війська увійшли в місто, а 3 травня 1918 р. примусили їх спустити український прапор.

Весь цей час у Кримських горах продовжувала діяти остання частина групи П. Болбочана — 1-й Запорізький полк кінних гайдамаків ім. кошового отамана Гордієнка під командуванням полковника Генштабу В. Петріва. Саме у лавах цього полку було найбільше добровольців із числа кримських татар, насамперед ескадронців Кримського кінного полку. Із них було сформовано 6 кінних татарських сотень. Окрім того ще 2 турецькі. В. Петрів пізніше згадував про переговори з «Кримськотатарським республіканським урядом» у с. Янкой (нині — Мраморне) неподалік від Чатирдагу. За їхніми підсумками було підписано договір про формування татарських збройних сил при Гордієнківському полку з умовою: на першу вимогу цього уряду всі татарські формування переходят під його командування і забирають належну їм зброю і майно. При штабі полку працювали представники цього уряду. Щоправда, не зовсім зрозуміло, що це була за політично-управлінська структура, адже прізвищ мемуарист не подає і, відповідно, визначити чи був там хоч один член кримськотатарської Директорії, обраної Курултаєм, неможливо. Ймовірно, цей кримськотатарський повстансько-політичний центр утворили прихильники лівого крила Курултаю. В. Петрів вів переговори і з українцями-моряками Чорноморського флоту. Підлеглі йому частини діяли в районі Бахчисарая. Але після наказу командування гордієнківського полку на початку травня 1918 р. також залишив Крим.

У момент звільнення Криму від ліворадикалів знову гостро постає питання про владу. 20 квітня 1918 р. уряд РСР Тавриди дізнався про залишення радянськими військами Джанкою і втік із Сімферополя. Падіння диктатури відкрило вікно можливостей для відновлення діяльності органів національного самоврядування. Вже 21 квітня 1918 р. у Сімферополі утворюється Тимчасове бюро татарського парламенту (парламентське бюро), яке взяло на себе вирішення національних справ до скликання Курултаю. Воно об'єднувало близько 20 депутатів³²⁵. Його головою став — співголова парламенту А. Хільмі, заступником голови — С. Д. Хаттатов і секретарем — С. У. Тарракчі. Бюро одразу розпочало переговори з німцями, які того дня вступили у місто, про крайову владу.

*В. Петрів. У квітні 1918 р.
командир Запорізького полку
кінних гайдамаків ім. кошового
отамана Гордієнка*

³²⁵ Яблоновская Н. В. Газета крымскотатарского парламента (Курултая) «Крым» (1918–1919). Культура народов Причерноморья. 2004. № 54. С. 119.

За версією більшовика В. Єлагіна, піднімали також питання можливості переобраних Курултаю, але його обговорення обурило представників центру та лівого крила парламенту³²⁶. А. С. Айазов згадував, що ще напередодні падіння ліворадикального режиму, активісти Партії мусульманських соціалістів зробили спробу утворити парламентське бюро на чолі з С. Меметовим, В. Ібраїмовим, А. Лятіф-заде, У. Боданинським, Я. Кемалем. Воно нібіто навіть звернення до кримських татар оприлюднило. «Члени цього самозваного бюро під прaporом «мусульманських соціалістів» залишилися у Сімферополі, і кожен з них працював легально у якісь радустанові. У той же час [вони] таємно готувалися, у випадку відходу більшовиків, забрати у свої руки всі культурно-національні справи...», — вважав А. С. Айазов. Проте після звільнення Сімферополя від більшовиків депутати Курултаю С.Д. Хаттатов і Б. Одабаш, прибули в місто, і заявили, що парламентське бюро соціалістів незаконне³²⁷.

Дійсно, парламентське бюро на чолі із співголовою Курултаю А. Хільмі виглядало легітимніше з погляду сприйняття співвітчизниками та й норм Кримськотатарських Основних законів, а перевага лівих та ще тих, що працювали у радянських установах, навряд чи дозволила б налагодити результативні контакти з командуванням німецько-го 52 армійського корпусу, який окупував Крим.

Німецька влада шукала форму управління Кримом на фоні нот протесту РСФРР щодо його окупації, вимог Української Держави гетьмана П. Скоропадського включити Кримський півострів до свого складу і спроб Туреччини забезпечити свій вплив в регіоні через кримських татар. Офіційно МЗС Німеччини заявляло 3 травня 1918 р. у відповіді Радянській Росії, що дасть Криму у сфері політичної державної організації право на самовизначення, проголошене Російським урядом, і що кримське питання буде предметом російсько-українського договору³²⁸.

Чіткого бачення не було. Зондувалися різні можливості, і навіть перетворення Криму й Північної Таврії на німецьку колонію.

Тим часом, слідом за кримськими татарами робили спроби відновити діяльність інші суспільно-політичні та владні інститути регіону. 27 квітня 1918 р. у Сімферополі відбулася нарада громадсько-політичних діячів, яка відновила Таврійський губернський комісаріат у складі П. Біанки, В. Поліванова і А. Озенбашли. Тобто у тому вигляді, у якому його затвердила у грудні 1917 р. РНП Таврійської губернії. При комісаріаті була створена Рада урядових і громадських губернських установ і місцевих самоуправлінь. Ймовірно, за задумом, цей орган мав відігравати функцію подібну до РНП. При наймні, у зверненні до жителів Таврійської губернії повідомлялося, що на Раду покладалося вирішення питань загального і ділового характеру. А цей орган мав діяти до з'ясування становища краю і першої можливості скликання представників усього населення. 6 травня Рада урядових і громадських установ та місцевих самоврядувань вирішила скликати 20 травня Загальнокримський з'їзд міст і земств (німецька влада не

³²⁶ Елагин В. Националистические иллюзии крымских татар в революционные годы. Забвению не подлежит... (Из истории крымскотатарской государственности и Крыма). К.: Татарское книжное издательство, 1992. С. 107.

³²⁷ Последняя рукопись Сабри Айазова. Дело партии «Милли Фирка». Документы свидетельствуют. Из серии «Рассекреченная память». Крымский выпуск. Т.1. / под общ. ред. В. В. Пшеничного и др.; сост. А. В. Валякин, Р. И. Хаяли. Симферополь: Издательство «ДОЛЯ», 2009. С. 61.

³²⁸ Документы внешней политики СССР. Том 1. 7 ноября 1917–31 декабря 1918 г. М.: Госполитиздат, 1959. С. 283.

дозволила його провести). У пресі знову залунали заклики до проведення Всеросійських установчих зборів.

5 травня 1918 р. командувач 52-м армійським корпусом Р. Кош призначив губернатором Криму генерал-майора барона В. фон унд цу Еглофштейна, командира 4-ї баварської кавалерійської дивізії. А таврійському землевласнику Пфальц-Фейну запропонували пост генерал-губернатора Криму, але він відмовився. На той час частина військового керівництва Німеччини обмірковувала ініціативу утворення в Криму і Північній Таврії німецького колоніального утворення, в якому б проживали насамперед російські німці. 7 травня 1918 р. у с. Бютень (тепер с. Ленінське Червоногвардійського району) відбулася конференція німців Криму, Бердянська, Мелітополя, Херсона і Одеси. У заході взяли участь близько 400 осіб. Головував на ньому пастор з Бессараїї Вінклер, а виступав із доповіддю екс-міністр колоній фон Ліндеквіст, Обидва були промоторами ідеї колоніального утворення німців. Не випадково на конференції говорили про створення переважно німецької Чорноморської області на узбережжі Чорного і Азовського морів. На заході були присутні А. Озенбашли і член Шуро представників мусульман із визволення Криму, азербайджанець Ю. Везіров.

7 травня 1918 р. генерал Р. Кош організував нараду військового командування з представниками Тимчасового парламентського бюро³²⁹. Воно отримало від німецької влади дозвіл на скликання сесії національного парламенту, виклик зі Стамбулу по радіо Д. Сейдамета і дозвіл на розслідування подій у квітні 1918 р. на Південному березі. Okрім того всіх членів парламенту безкоштовно телеграмами запросили на сесію.³³⁰ До дня її відкриття Тимчасове парламентське бюро відновило випуск російськомовної парламентської газети під новою назвою «Крим». У першому її номері виразно було засвідчено новий політичний курс органів національного самоврядування на незалежність Кримського півострова із врахуванням інтересів різних соціальних і національних груп кримчан: «У теперішній момент Крим повинен прагнути до створення незалежної Кримської Республіки ... Уроки пережитого більшовизму повинні нас наочити, що неможна будувати державу на диктатурі однієї якоїсь групи населення. Держава повинна захищати інтереси всіх класів, всіх народів, що населяють Крим»³³¹. У газеті пояснювали: «Крим відділений від Росії територією незалежної Української Республіки. Тому не можна казати про створення федераційної республіки. Невмовімий фактум історії штовхає наш рідний Крим зробити такий же політичний крок, який зробили Фінляндія і Україна». Відновився і випуск газети «Міллєт».

10 травня 1918 р. у Сімферополі в будинку колишнього гарнізонного зібрання відкрилася сесія Кримськотатарського національного парламенту. Про небуденність події свідчила й присутність гостей — командувача 52-м армійським корпусом Р. Коша, голови Таврійської губернської земської управи Л. Вагіна, командувача I-м Мусульманським корпусом, генерал-лейтенанта М. Сулькевича. Архієпископ Таврійський і Сімферопольський Димитрій (Абашідзе) прислав вітання з побажаннями Божої допомоги «новій вищій державній установі у всіх її роботах на спільну користь всіх жителів благодатного Криму, як татарської національності, так й інших національностей, що населяють

³²⁹ Вольфсон Б. Крах германской оккупации в Крыму. Исторический журнал. 1938. № 8. С. 85–99

³³⁰ Последняя рукопись Сабри Айвазова. Дело партии «Милли Фирка». Документы судостествуют. Из серии «Рассекреченная память». Крымский выпуск. Т.1. / под общ. ред. В. В. Пшеничного и др.; сост. А. В. Валякин, Р. И. Хаяли. Симферополь: Издательство «ДОЛЯ», 2009. С. 62.

³³¹ Крим. 1918. 10 мая.

його, щоби міцніло й удосяконалювалось між всіма мирне братське співжиття»³³². Цікало, що православний архієрей, який не сприймав відділення церкви від держави, трактував Кримськотатарський національний парламент як «нову вищу державну установу».

У вступному слові голова Курултаю А. С. Айвазов охарактеризував руйнівний вплив ліворадикального режиму на кримськотатарський народ, розповів про контакти парламентського бюро з німецьким командуванням і принципи організації країової влади. Так, він наголосив, що через трохи місячний «розгул розгнузданого більшовизму» кримськотатарський народ зазнав «надзвичайно великих втрат»: всі національні, культурні і військові організації було знищено, завдано колосальних матеріальних збитків, пограбовано дорогоцінності кримськотатарських жінок, розстріляно сотні невинних кримських татар. Головним предметом переслідувань була кримськотатарська інтелігенція. «Ті з представників нашої інтелігенції і членів національного парламенту, яким вдалося уникнути розправ більшовиків, змушені були покинути арену суспільної діяльності. Голова національного уряду, країці із синів татарського народу, колишній муфтій польських, литовських, білоруських мусульман і Криму Челебі-Джан-Ефенді Челебієв прийняв мученицьку смерть з рук більшовиків, що назавжди залишиться у пам'яті нашого народу», — відзначив голова Курултаю. Він також звинуватив більшовизму у розпалюванні міжнаціональної ворожнечі, руйнуванні політичного і культурного життя народів Криму.

Щодо відносин з німецьким командуванням, то А. С. Айвазов запевнив: «великий німецький народ не має жодного наміру перешкоджати відродженню татарського народу».

У фінальній частині промови голова національного парламенту так виклав бачення питання про владу: «Історичне, етнографічне право кримськотатарського народу, його півторастолітнє рабство і ті численні жертви, яких він зазнав протягом трирічної війни і 14-місячної революції дають йому право брати на себе ініціативу організації влади в Криму. Але у теперішній час цим нашим правом ми охоче і з всією щирістю готові поділитися з іншими народностями Криму і аж ніяк не збираємося користуватись ним на шкоду іншим народностям»³³³. Тобто декларувалося право всіх етнічних спільнот на участь в управлінні краєм.

У своїй промові голова Таврійської губернської земської управи Л. Вагін привітав прагнення Курултаю примирити національності і закликав його морально вплинути на припинення ворожнечі³³⁴.

У своїй першій політичній промові в Криму генерал М. Сулькевич говорив про необхідність створити уряд для Криму і відзначав, що у цьому сенсі дії парламенту відповідають головним засадам політики кримських татар³³⁵.

Після оголошення декларацій та вітань С. Д. Хаттатов доповів про діяльність Тимчасового парламентського бюро, а А. Озенбашли оголосив проект утворення влади в Криму і основні положення, на яких пропонувалося створити краївий уряд.³³⁶

³³² Крим. 1918. 15 мая.

³³³ Крим. 1918. 15 мая.

³³⁴ Там же.

³³⁵ Kirimal Edige. Narodowa wojna tatarow krymskich. Gdańsk, 2006. S. 135.

³³⁶ Хаяли Р. И. Влияние политических процессов на эволюцию крымскотатарской политики-правовой мысли в вопросе государственного статуса Крыма (январь–июнь 1918 г.). Актуальні проблеми політики. 2014. Вип.53. С. 360.

Ймовірно, останній доповідач виклав «Проект створення вищої влади в Криму»³³⁷, який розробила комісія, утворена парламентським бюро. Документ, схоже, передбачав такий підхід:

Уряд утворюється на національних началах за участю певних народностей.

Татарський парламент оголошує себе крайовим парламентом і вживає заходи для якнайшвидшого поповнення свого складу представниками інших народностей шляхом правильних законних виборів. І у новому складі поповнений парламент оголошує себе крайовим.

Глава уряду (прем'єр) обирається парламентом. Створений останнім кабінет (рада міністрів чи директорів) отримує санкцію парламенту у вигляді довіри до нього.

До утворення спільногопарламенту уряд є відповідальним перед татарським парламентом.

Офіційними мовами новоутвореного уряду є мови російська і татарська.

Прапором уряду приймається блакитний прапор.

Уряд складається із прем'єра і п'яти міністрів чи директорів³³⁸.

Тобто помірковані сили Курултаю бачили мету в утворенні країової влади з опорою на основні етнополітичні групи та сили Криму за ініціативи національного парламенту та при його домінуванні на початковому етапі. Ліве крило Курултаю поділяло подібне бачення організації країової влади, але пропонувало зосередитись на виборах до Кримських установчих зборів. Що, до речі, відповідало нормам Кримськотатарського Основного закону. При цьому до обрання загальнокримської конституанті, політнічна тимчасова країова влада мала бути відповідальна перед татарським парламентом³³⁹.

11 травня 1918 р. у Севастополь на турецькому військовому кораблі «Сакиз» прибув Д. Сейдамет. Разом з ним приїхали група освічених молодих кримських татар, які навчалися у Туреччині, турецькі офіцери і, ймовірно, чиновники. Очевидно, це були фахівці, на яких кримськотатарський лідер планував спиратися при розбудові державних органів, національних інститутів і реалізації протурецької орієнтації. За спогадами А. С. Айвазова, серед прибулих були турецький полковник Муфід бей, який «як інструктор мав організовувати татарську армію», і офіцер Хідаєт ефенді, який мав «викладати фізкультуру»³⁴⁰. Ймовірно, з їхньою допомогою планувалося створювати Добровольчу армію, про яку мав розмову Д. Сейдамет з військовим міністром Енвером-пашою у Стамбулі³⁴¹. За однією з версій, на клопотання кримськотатарського ліде-

³³⁷ Проект создания высшей власти в Крыму, составленный парламентской комиссией // Зарубин А. Крымскотатарское национальное движение в 1917–1921 гг.: сборник документов. Вопросы развития Крыма. Вып. 3. Симферополь: Таврия, 1996. С. 37.

³³⁸ Проект создания высшей власти в Крыму, составленный парламентской комиссией // Зарубин А. Крымскотатарское национальное движение в 1917–1921 гг.: сборник документов. Вопросы развития Крыма. Вып. 3. Симферополь: Таврия, 1996. С. 37–38.

³³⁹ Елагин В. Националистические иллюзии крымских татар в революционные годы. Забвению не подлежит... (Из истории крымскотатарской государственности и Крыма). К.: Татарское книжное издательство, 1992. С. 109.

³⁴⁰ Последняя рукопись Сабри Айвазова. Дело партии «Милли Фирка». Документы свидетельствуют. Из серии «Рассекреченная память». Крымский выпуск. Т. 1. / под общ. ред. В. В. Пшеничного и др.; сост. А. В. Валякин, Р. И. Хаяли. Симферополь: Издательство «ДОЛЯ», 2009. С. 63.

³⁴¹ Сейдамет Кырымэр Д. Некоторые воспоминания. Полуостров. 2010. № 25. 2–8 июля.

ра звільнити Крим турецький уряд надав йому 700 000 лір і відрядив близько 200 осіб для організації кримської влади³⁴².

Серед молоді, яка прибула у травні 1918 р. кораблем зі Стамбулу, були деякі помітні у майбутньому культурному і громадському житті діячі. Наприклад, син емігрантів з Румунії, кримськотатарський поет Ш. Бекторе. Він згадував: «Молодь радо вітала у Стамбулі Джрафера Сейдамета. Вона поклялася все зробити для того аби врятувати свою країну, яку впродовж віків топчути російські чоботи, від більшовицького натиску. Об'єднані спільною метою, ми повантажились у невеличке судно, яке нам виділив уряд, і взяли курс на Крим»³⁴³. «За відсутністю на той час (кваліфікованих. — упоряд.) працівників у Криму, ми всі, турецькі студенти, були поставлені на посади при Директорії», свідчив у показах наприкінці 1920-х рр. А. Мемет. Його самого призначили на посаду технічного секретаря Дирекції у справах вакуфів³⁴⁴.

Після прибуття у Сімферополь Д. Сейдамет одразу без консультацій з німецьким командуванням завітав на Курултай, де виголосив промову у протурецькому дусі. Він розповів про своє перебування у Туреччині, позитивно оцінив діяльність молодотурків і передав братське вітання «від різних турецьких установ» кримськотатарському парламенту. Д. Сейдамет говорив про поразку Росії та відновлення державності підкорених нею народів. Він вважав, що і Крим має бути самостійним, висловлював жаль, що не зміг потрапити на мирні переговори у Брест-Литовськ, докоряв турецьким дипломатам за неувагу до Криму у їхньому перебігу і запевняв у підтримці Туреччини та інших держав. Промова була зустрінута оваціями присутніх³⁴⁵.

Проте Німеччина в той момент не була зацікавлена у посиленні впливу Туреччини в Криму. На початку травня 1918 р. німецькі військові докладали зусиль, щоб поява кораблів турецького морського міністра Джемаль-паши на севастопольському рейді не була використана з політичною метою. Протурецька промова Д. Сейдамета у національному парламенті привела до його затримання німецькими військовими і утриманням у досить почесних умовах у готелі «Європейський» в Сімферополі. І парламентарі, і громадські організації клопотали про його звільнення. Генерал Р. Кош звертався до німецького посла у Стамбулі за інформацією про особистість Д. Сейдамета. За кілька днів він був на волі³⁴⁶.

16 травня 1918 р. Д. Сейдамет виступив у національному парламенті із тригодинною промовою вже з пронімецьких позицій та з риторикою, що звеличувала німецького кайзера. Так, зокрема, він сказав: «як глава Великої Німеччини, імператор Вільгельм борець найбільшої сили і потуги. Цей геній у той же час ніколи не був ворогом права і справедливості». «Інтереси Німеччини не тільки не суперечать, а, може статися, навіть співпадають з інтересами самостійного Криму», — переконував присутніх на засіданні Курултаю Д. Сейдамет.

Сьогодні ми знаємо більше про німецьку політику у 1918 р., ніж кримськотатарський політик на той момент. Статс-секретар іноземних справ Німеччини Р. Кюльман

³⁴² ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 1121. Арк. 21.

³⁴³ Бекторе Ш. Волги червона течія... Спогади. Сімферополь: Доля, 2003. С. 12.

³⁴⁴ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 1121. Арк. 131 зв.

³⁴⁵ Последняя рукопись Сабри Айвазова. Дело партии «Милли Фирка». Документы свидетельствуют. Из серии «Рассекреченная память». Крымский выпуск. Т.1. / под общ. ред. В. В. Пшеничного и др.; сост. А. В. Валякин, Р. И. Хаяли. Симферополь: Издательство «ДОЛЯ», 2009. С. 65.

³⁴⁶ Kirimal Edige. Narodowa wojna tatarow krymskich. Gdańsk, 2006. S. 131.

ще 2 травня 1918 р. звернувся до першого генерал-квартирмейстра Е. Людендорфа з вимогою утриматись від підтримки кримськотатарської республіки, оскільки «це нове державне утворення з огляду на неминучі ускладнення її стосунків з Росією та Україною вимагатиме від нас надання допомоги»³⁴⁷. Проте Й. Д. Сейдамет проголошуючи німецьку орієнтацію робив це переважно вимушено. Вже невдовзі з'ясується його намір продовжувати протурецьку політику.

У тій же своїй чи не найдовшій промові 16 травня перед парламентарями Д. Сейдамет наголошував, що Крим і його політична історія переживають найвеличніший момент, і проводив аналогії між роком анексії Кримського ханства і тодішнім періодом. «Ось дві дати — 1783 рік і 1918 рік, при першій з яких завершується, а при другій, через 135 років знову починається політичне існування нації», — казав він.

18 травня 1918 р. депутати Курултаю затвердили підсумковий документ про організацію краївової влади в Криму. У його першому пункті йшлося: «Кримськотатарський парламент оголошує себе тимчасово кримським державним парламентом і бере на себе ініціативу організації краївової влади і краївого уряду». Передбачалася відповідальність перед татарським парламентом уряду, який мав складатися з прем'єра і 8 міністрів, державними мовами мали бути татарська і російська, а державним прапором — блакитний стяг. За рішення перетворити національний парламент на державний проголосувала абсолютна більшість присутніх при трьох депутататах, що утрималися, і голосі проти члена лівої фракції Х. Абібуллаєва³⁴⁸.

На вечірньому засіданні Курултаю, вже як кримського державного парламенту, прем'єр-міністром одноголосно було обрано Д. Сейдамета. Йому тут же було вручено ярлик. У ньому, зокрема, говорилося: «Шановний Джәфер Ефенді! В той час, коли країна у політичному, адміністративному і економічному відношеннях переживає бурні потрясіння, татарський парламент покликав вас на пост першого міністра у Первому кримському уряді»³⁴⁹. Парламент також висловлював впевненість, що кримські народності викажуть прем'єру довіру і що він завдяки політичному досвіду зуміє вивести країну із політичної, економічної та адміністративної кризи. Ярлик підписали голови парламенту А. Хільмі, А.С. Айвазов, секретарі парламенту — С. У. Таракчієв, А. Боданинський.

Новий кримський прем'єр-міністр енергійно взявся за справу формування свого кабінету із представників кримських татар, німців і росіян (кадетів). Німецьке командування обіцяло очолюваному ним уряду фінансову і збройну підтримку, поставки необхідних матеріалів і машин з Німеччини³⁵⁰. Були відносно обнадійливими переговори з німцями Криму щодо входження їхніх представників до уряду. У травні 1918 р.

Співголова
Кримськотатарського
національного
парламенту А. Хільмі

³⁴⁷ Цит. за: Перепадя В. В. Кримська проблема в 1917–1918 рр. *Південна Україна*. 1998. Т. 1. С. 135.

³⁴⁸ Таврический голос. 1919. 8 февраля.

³⁴⁹ Прибой. 1918. 23 мая.

³⁵⁰ Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. 2-е изд., испр. и доп. Симферополь: Антиква, 2008. С. 375.

Д. Сейдамету і Д. Аблаєву вдалося домовитися з Губернським комітетом кримських німців про це, щоправда, на умовах непідзвітності краївого уряду Курултаю³⁵¹.

Але, як і слід було очікувати, виникли проблеми з російськими лібералами, а пізніше соціалістами. Вже з моменту обговорення на Курултаї принципів утворення краївової влади, яка була б відповідальна на початковому етапі перед кримськотатарським парламентом, з цих тaborів лунала гостра критика і альтернативні пропозиції. Надавалися вони й німецькому командуванню.

Відбулося кілька раундів переговорів з кадетами. У той момент у Криму були як місцеві кадети, так і ті, яких у 1918 р. в кримськотатарській пресі називали «кадети-кочівники» — партійні діячі загальноросійського рівня, які переховувалися на півдні від більшовицьких експериментів та терору на півночі. Частина з них дотримувалася пронімецької орієнтації, як, наприклад, член ЦК партії, екс-міністр Тимчасового уряду В. Набоков, екс-губернський комісар М. Богданов, Д. Пасманик. Частина зберігала вірність Антанти — М. Вінавер, В. Оболенський, І. Петрункевич. Попри конфлікти між кадетами і органами національного самоврядування літа-осені 1917 р. новий кримський прем'єр-міністр Д. Сейдамет докладав чимало зусиль, щоб залучити їх у процес творення уряду Криму. На одному із засідань ялтинських кадетів, де він був разом з Д. Аблаевим, Д. Сейдамет задали питання: чому він тепер шукає співпраці. «Коли треба руйнувати — ми були з есерами, коли треба творити — ми з кадетами», — дипломатично відповів прем'єр. Але, напевно, визначальну роль тут мала позиція німецьких військових, які не хотіли мати справу з соціалістами³⁵².

Проте як наприкінці 1917 р., так і навесні-влітку 1918 р. зіштовхувалися два підходи до майбутнього Криму. Кримськотатарський тяжів до максимальної суверенізації Криму, а представники російських політичних тaborів переважно розглядали півострів як елемент російського політичного простору, хоча і допускали його тимчасову самостійність. Ось і кадети навесні 1918 р. виробили, за спогадами В. Оболенського, платформу утворення краївого уряду: 1) Крим не є самостійною державою; 2) уряд має відмовитися від дипломатичних зносин з іноземними державами і власних збройних сил; 3) на чолі уряду може стояти особа по згоді сторін (мався на увазі насамперед Курултай), але тільки не Д. Сейдамет. Такий уряд, на думку кадетів, мав зосереджуватися на підтриманні порядку і розвитку Криму, та існувати до утворення всеросійського уряду³⁵³.

1 червня 1918 р. представники гласних 5 кримських повітів Таврійського губернського земського зібрання висунули президії Курултаю умови створення краївого уряду, серед яких — його непідзвітність національному парламенту і відхилення кандидатури Д. Сейдамета на посаду прем'єра. Парламент одразу заслухав звіт прем'єр-міністра, потім передав пропозиції земців на розгляд у парламентські комісії, а 2 червня 1918 р. майже одноголосно ухвалив вважати їх неприйнятними. Затягування процесу створення краївого уряду дуже дратувало німецьке командування в Криму і викликало погрози передати його Україні.

5 червня 1918 р. на квартирі октябріста і представника кримських німців В. Налбандова (напіввірменіна-напівнімця за походженням) у Сімферополі відбулися під-

³⁵¹ Архів ГУ СБУ в АРК. Ф. 1. Т. 5. Спр. 1710. Арк. 5.

³⁵² Архів ГУ СБУ в АРК. Ф. 1. Т. 5. Спр. 1710. Арк. 2.

³⁵³ Зарубін А. Г., Зарубін В. Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. 2-е изд., испр. и доп. Сімферополь: Антиква, 2008. С. 366.

сумкові переговори. З боку Курултаю в них взяли участь Д. Сейдамет і Д. Аблаєв, німців — голова Губернського комітету кримських німців Гейне і В. Налбандов, кадетів — С. Крим і В. Келлер. Останні висунули умови створення кримського уряду: 1) запросити на пост прем'єра татарина, але не Д. Сейдамета; 2) кабінет не мусить відповідати перед Курултаєм; 3) у кабінеті не має бути особливого міністра іноземних справ; 4) члени кабінету мають бути вказані, або хоча б допущені губернським земським зібраним, яке має відбутися 5 червня.

«До честі Сейдамета треба сказати, що він доволі легко погодився із пред'явленим відводом, і кандидатом у прем'єри С. С. Кримом був тут же вказаний Д. Аблаєв. Той довго відмовлявся, вказуючи на свою цілковиту непідготовленість, але Крим наполягав на цій кандидатурі, підкреслюючи, що для Сейдамета буде зовсім не образливо уступити прем'єрство особі, яка стойти на чолі національного парламенту», — згадував В. Налбандов³⁵⁴. Німецька група підтримала кадетів щодо пункту про невідповідальність перед Курултаєм, а ось по третьому пункту вони разом з кримськими татарами відмовились поступитися. Через невизначеність долі Криму «німці і татари бачили в цьому міністерстві можливість забезпечити свої майбутні долі, в разі появи необхідності у залишенні ними Криму», — пояснював свідок³⁵⁵. Щодо останнього пункту вимог кадетів, то вирішено, що офіційних виборів не буде, але небажані кандидати будуть «своєчасно усунені».

За підсумками переговорів персональний склад уряду мав виглядати так: голова — Д. Аблаєв, від татар — Д. Сейдамет, М. Сулькевич, від німців — В. Налбандов, Т. Рапп чи, за бажанням, кадет Шредер, від кадетів — С. Крим, В. Келлер, В. Набоков чи В. Оболенський. Проте Таврійське губернське земське зібрання 5 червня висунуло вимогу надати 5 місць в уряді не кадетам, а самому зібранию, а також виступило категорично проти утворення міністерства іноземних справ³⁵⁶. «Ми йшли у губернське зібрання, а потрапили у раду робітничих і солдатських депутатів», — сказав Келлер³⁵⁷. Очевидно, що нові вимоги висунула соціалістична частина земців. Після того переговори зі створення уряду були перервані й Д. Сейдамет повідомив про це німецькому командуванню.

5 червня 1918 р. Кримськотатарський парламент утворив комісію по перегляду положення про вибори і розійшовся на літні канікули³⁵⁸.

Варто зазначити, що непросто йшов процес і відновлення діяльності національного уряду (Кримськотатарської національної ради — така назва зустрічається у документах 1918 р.). До нового його складу, ймовірно, на травневій сесії було обрано А. Хільмі, Я. Кемаля, А. Шукрі та Р. Ахундова. Проте невдовзі він отримав вотум недовіри й пішов у відставку³⁵⁹. 24 травня 1918 р. було сформовано новий склад уряду, се-

³⁵⁴ Архів ГУ СБУ в АРК. Ф. 1. Т. 5. Спр. 1710. Арк. 6.

³⁵⁵ Там само.

³⁵⁶ Архів ГУ СБУ в АРК. Ф. 1. Т. 5. Спр. 1710. Арк. 9.

³⁵⁷ Архів ГУ СБУ в АРК. Ф. 1. Т. 5. Спр. 1710. Арк. 10.

³⁵⁸ Елагін В. Националистические иллюзии крымских татар в революционные годы. Забвению не подлежит... (Из истории крымскотатарской государственности и Крыма). К.: Татарское книжное издательство, 1992. С. 113.

³⁵⁹ Там же. С. 112.

ред членів якого були — голова Ради директорів А. Хільмі, директор вакуфів і фінансів Евлія ефенді Бешуйляль, директор з релігійних справ Бедреддін ефенді Хаджи³⁶⁰.

Національний уряд спиралася на підлеглі йому регіональні структури. Так у повітових містах існували 3 його відділення: 1) відділення директора по вакуфним справам; 2) відділення директора у справах просвіти; 3) відділення у судових справах³⁶¹. Як згадував секретар уповноваженого директора по вакуфним справам у Бахчисараї у 1918 р. А. Хусні, «у цих відділеннях здебільшого працювали тільки по 2 людини — уповноважений директора і секретар уповноваженого». Цікаво, що в апараті національних виконавчих структур працювали не тільки кримські татари. Так якщо уповноваженим директора з просвіти у Бахчисараї призначили Амета Хаттатова (брата Сейт Джеліля), то його секретарем був росіянин³⁶². У 1918 р. існували також волосні виконавчі структури з трьох осіб.

Ще одним результатом роботи травнево-червневої сесії Курултау стало створення 23 травня 1918 р. Парламентської слідчої комісії для з'ясування збитків, нанесених більшовицьким виступом на південному березі Криму, а також для з'ясування числа жертв і обставин, які їх супроводжували. До її складу були обрані депутати А. Озенбашли, Я. Байбуртли, М. Абдураманов. Для проведення допитів вони також залучили юристів О. Токумбетова і Л. Кричинського. Комісія для з'ясування обставин подій здійснила три виїзди — з 26 травня по 30 травня 1918 р. до Алушти і кількох південнобережних сіл; з 28 червня по 3 липня 1918 р. відвідала села Гурзуф, Нікіта, Дерекой, Кучук-Озенбаш, Біюк-Озенбаш, Коуш; 7 червня — Бахчисарай. За підсумками роботи Парламентської слідчої комісії з'ясовано, що сума збитків кримських татар південнобережжя за час більшовицького режиму складає 8 млн. рублів. (підкреслено — в цю цифру не входять збитки татарського населення в інших частинах Криму), загинуло в тому регіоні 200–220 кримських татар. Члени комісії звертали особливу увагу «на випадки святотатства», тому повідомили, що у Гурзуфі і Нікіті були по одному муллі, артилерійським вогнем у Нікіті знищена мечеть, а у Дерекої та Бахчисараї є пошкоджені мечеті³⁶³.

Спроба Кримськотатарського національного парламенту стати тимчасово загальноміжкраймським представницьким органом та утворити країновий чи навіть державний уряд в Криму у травні — на початку червня 1918 р. не вдалася через протидію російських ліберальних і політичних сил. Проте не змінила курсу на незалежність Криму органів національного самоврядування кримських татар та окремих кримськотатарських лідерів. 5 червня 1918 р. командувач окупаційними військами в Криму генерал Р. Кош доручив формування країнового уряду генерал-лейтенанту С. Сулькевичу³⁶⁴.

³⁶⁰ Документ № 33. О вакуфах // Зарубин А. Крымскотатарское национальное движение в 1917–1921 гг.: сборник документов. Вопросы развития Крыма. Вып. 3. Симферополь: Таврия, 1996. С. 43.

³⁶¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 1121. Арк. 203.

³⁶² Там само.

³⁶³ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 1121. Арк. 198–199.

³⁶⁴ Сулькевич Мацей (Матвій, Сулейман паша, Мамед бек) Олександрович (1865–1920) — військовий і громадсько-політичний діяч, генерал-лейтенант. Народився у родовому маєтку Кемейши Лідського повіту Віленської губернії у дворянській родині підполковника гусарського полку. Закінчив Воронезький кадетський корпус, Михайлівське артилерійське училище, Академію Генерального штабу. В армії з 1885 р. Учасник Російсько-японської і Першої світової війни. З 1910 р. — генерал-майор, з 1915 р. — генерал лейтенант. Навесні 1917 р. командував 37 корпусом, прибув у Петроград, де запропонував Мусульманському виконавчому комітету сформувати на фронти

Як ми бачили, в останньому погодженному списку кандидатів члену уряду з числа кримських татар, німців і кадетів його прізвище фігурувало у татарській квоті.

Литовський татарин С. Сулькевич був професійним військовим, який пройшов кілька військових кампаній і отримав освіту у Академії Генштабу, проте не цурався й гуманітарних занять. У 1912 р. він став членом провідної в Криму краєзнавчої установи Таврійської вченої архівної комісії, у Одесі сприяв виданню літератури про литовських татар. Як згадує Л. Кричевський, вже навесні 1917 р. командир 37 корпусу М. Сулькевич у Петрограді пропонував Мусульманському виконавчому комітету формувати на фронті мусульманський корпус, а на таємній зустрічі з мусульманськими діячами обмірковував план політичної діяльності такого з'єднання після виконання фронтових задач³⁶⁵. Тому сприймати його як сuto проросійського діяча було б невірно. Доручення німецьким командуванням саме йому сформувати цивільну адміністрацію для Криму давало кримськотатарському політику шанс на покращення становища власного народу.

5–6 червня 1918 р. С. Сулькевич розпочав формування свого кабінету і до 15 червня в основному завершив цей процес. До уряду ввійшли: Сулькевич (прем'єр-міністр, міністр внутрішніх, військових і морських справ), князь, екс-Таврійський віце-губернатор С. Горчаков (товариш прем'єр-міністра, в. о. міністра внутрішніх справ), Д. Сейдамет (міністр закордонних справ), німецький колоніст Т. Рапп (міністр землеробства, крайового майна і постачання), В. Налбандов (керуючий міністерством народної освіти і віросповідань, крайовий контролер і секретар), Л. Фріман (міністр шляхів сполучення, пошт і телеграфів), Д. Нікіфоров (керуючий міністерством фінансів, торгівлі й промисловості), граф В. Татіщев (міністр фінансів, промисловості, торгівлі і праці, тимчасово управлюючий міністерством юстиції).

Поява Кримського крайового уряду без міжнародного статусу була вигідна Німеччині, адже давала чимало можливостей для політичних ігор. Перш за все, таким чином кримське питання ніби «заморожувалося», але в залежності від міжнародної кон'юнктури Берлін мав змогу вирішувати його на свою користь. Наприклад, в разі свого посилення і рішення колонізувати Крим ліквідувати ніким невизнаний уряд, або зупиняти претензії на спірний регіон суб'єктів міжнародного права, посилаючись на право самовизначення кримчан, або використовувати його в інших комбінаціях.

15 червня 1918 р. проект Декларації крайового уряду було направлено до головної ставки німецьких військ у Києві. Нарешті, 25 червня 1918 р. після всіх погоджень цей програмний документ було оприлюднено. Кримський крайовий уряд, декларувалося у ньому, ставив за мету збереження самостійності півострова до з'ясування його міжнародного становища і відновлення законності та порядку. Було збережено закони

мусульманський корпус. На таємній зустрічі з мусульманськими діячами в Петрограді розробив план політичної діяльності мусульманського корпусу по завершенню завдань на фронті. Нав'язав контакт з делегатами мусульманських військових організацій, обраних на Всеросійській мусульманський з'їзд у Москві (травень 1917 р.). У листопаді (наприкінці жовтня за ст. стилем) почав формувати I Мусульманський корпус на Румунському фронті. Не зумів перевести це з'єднання в Крим. У квітні 1918 р. член Шуро представник мусульманських громадських організацій з визволення Криму (Одеса). У червні–листопаді 1918 р. — прем'єр-міністр, міністр внутрішніх, військових і морських справ Кримського крайового уряду. У грудні 1918 р. вийшов до Азербайджану. У березні 1919 — квітні 1920 р. — начальник Генерального штабу збройних сил АДР. У травні 1920 р. заарештований ЧК. 15.07.1920 розстріляний «за контрреволюційну діяльність».

³⁶⁵ Kryczyński L. Tatarzy polscy a Wschód muzułmański. *Rocznik Tatarski*, 1935, t. II., Wilno, s. 80.

Держави Російської, видані до 25 жовтня 1917 р. Було розпущене демократично обрані у 1917 р. земські зібрання. Державною мовою проголошено російську мову, надано право використовувати в офіційних зносинах татарську і німецькі мови. Проголошено строгий нейтралітет «до остаточного вирішення долі Криму у міжнародних відносинах» і претензії на частину суден російського флоту, захоплених німецькими військами в Севастополі. Відновлено право власності і свобода торгівлі. Йшлося про наміри фінансового відомства випустити власні грошові знаки. Теоретично визнавалася свобода слова, проте введено цензуру і певний порядок проведення зібрань. Задекларовано громадянство Криму (у вересні був ухвалений закон щодо його запровадження). Державним прапором оголошено блакитне поле з гербом Таврійської губернії, державним гербом Криму — герб Таврійської губернії³⁶⁶.

Ці та інші положення декларації «До населення Криму» говорять, що крайовий уряд брав курс на створення суверенного державного утворення з порівняно м'яким авторитарним режимом і ринковою економікою. Що, до речі, суперечило позиції Української Держави і гетьмана П. Скоропадського про необхідність включення Криму у межі української державної території. Упродовж травня–червня 1917 р. гетьман та його уряд неодноразово зверталися дипломатичними каналами до Німеччини з аргументами про стратегічну, військову, економічну важливість регіону для становлення України як незалежної держави. Українська влада пояснювала, що III Універсал визначав межі УНР лише у загальних рисах і передбачав існування федерації, через яку зв'язок з Кримом зберігався, і що після оголошення самостійності ситуація змінилася. Україна без Криму, що тулуб без ніг, вважав П. Скоропадський і був перевонаний, що вона змушенена буде вести боротьбу з державою, яка володіє Кримським півостровом, оскільки він під контролем іншої держави становить загрозу для українських Причорномор'я та Приазов'я. Причому з кінця травня 1918 р. українська сторона наголошувала на наданні Криму автономії. Стратегічну мету — включення Криму у склад України — представники Української Держави переслідували і у контактах з Радянською Росією та Австро-Угорщиною. Зокрема, кілька разів воно піднімалося на українсько-російських переговорах у Києві (травень–осінь 1918 р.).

Поява крайового уряду Сулькевича призвела до початку влітку 1918 р. митної війни з боку уряду Української держави — було припинено постачання товарів з материку в Крим, залізничне, морське, телеграфне і поштове сполучення. Що суттєво погіршило ситуацію на кримських ринках, зокрема, призвело до введення продуктових карток у Севастополі та Сімферополі, а також завдало значних збитків кримським виробникам, особливо у аграрному секторі. У червні виникли терitorіальні суперечки між Києвом і Сімферополем — українські правоохоронці зайняли Перекоп (звільнили під тиском німців у серпні) і північну частину Арабатської стрілки, де розташовувалися кілька сіл та соляні промисли.

20 червня 1918 р. делегація кримськотатарського парламенту звернулася до уряду Туреччини з нотою протесту проти прагнення Києва встановити контроль над Кримом³⁶⁷.

Формально до складу Кримського крайового уряду С. Сулькевича входили представники трьох груп: кримських і литовських татар, німців і росіян. Проте за політичними поглядами члени кабінету утворювали два табори. Перший, проросійські дія-

³⁶⁶ ДА АРК. Ф. Р-999. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 13–15.

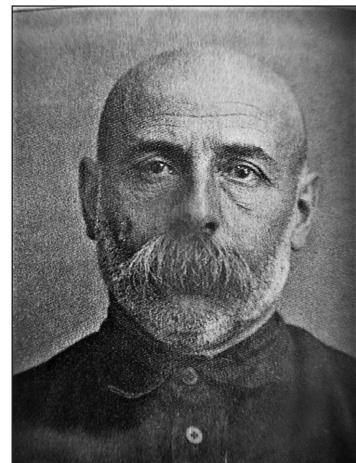
³⁶⁷ Перепадя В. В. Кримська проблема в 1917–1918 рр. *Південна Україна*. 1998. Т. 1. С. 133.

чі, які розглядали суверенність Криму (звісно, в умовах окупації умовну), як тимчасову, вимушенну і здебільшого як перехідний етап до відновлення Росії. Їхніми лідерами в уряді були В. Татіщев і В. Налбандов. Другий табір — це Д. Сейдамет і, ймовірно, сам прем'єр С. Сулькевич, які прагнули до реальної незалежності Криму. Причому, можливо, у формі ханства. Свою мету вони не декларували публічно, проте здійснювали таємну і напівтаємну дипломатичну кампанію для її досягнення.

Невдала спроба очолити процес утворення незалежної Кримської Республіки і створити кримський уряд у травні–червні 1918 р. радикалізувала погляди частини національних лідерів кримських татар. Вони спробували реалізувати проект відновлення Кримського ханства під протекторатом Німеччини і Туреччини. Його можна розглядати як проект радикальної деколонізації Криму. В силу його крайньої неоднозначності по формі (здійснювався без дозволу Курултаю, не відповідав Кримськотатарським законам тощо), і по суті (міг привести до загострення міжнаціональних конфліктів, мати великі негативні наслідки у гуманітарній та інших сферах) невдовзі ініціатори і учасники проекту почнуть від нього дистанціюватися. Проте виглядав він як система взаємопов'язаних кроків.

У липні 1918 р. татарський парламент відрядив у Стамбул члена Кримськотатарського національного уряду і Курултаю С. Д. Хаттатова і співголову Курултаю Д. Аблاءва, щоб висловити співчуття з приводу смерті султана Мехмеда Решида V і привітати із вступом на престол нового султана і халіфа Мехмеда VI. За версією А. С. Айвазова, це було зроблено «за ініціативою і наполяганням» Д. Сейдамета. Кримськотатарські представники відвідали великого візира Талаат-пашу, директора департаменту східних справ Алі-бека Баш Хампа, військового міністра Енвер-пашу. Останній організував ім аудієнцію, під час якої султан і халіф сказав: «Передайте всім мусульманам Криму, що з божою допомогою скоро здійсню з ними «джума намаз» (п'ятничне богослужіння в Криму)³⁶⁸.

21 липня 1918 р. керівник Кримськотатарського національного уряду А. Хільмі і голова Кримськотатарського парламенту А. С. Айвазов підписали звернення до німецького уряду про утворення нейтрального Кримського ханства під протекторатом Німецької і Османської імперій. У документі стверджувалося, що кримські татари «бажають відновити в Криму татарське панування на таких підставах»: «Вони складають постійний елемент Криму, як найбільш старовинні пані Криму, вони виробляють підставу всього економічного життя країни, вони складають більшість Кримського населення, вони оголосили і захищали незалежність Криму і для цієї мети принесли в

Член Кримськотатарського національного уряду і Курултаю С. Д. Хаттатов

³⁶⁸ Последняя рукопись Сабри Айвазова. Дело партии «Милли Фирка». Документы свидетельствуют. Из серии «Рассекреченная память». Крымский выпуск. Т.1./ под общ. ред. В. Пшеничного и др.; сост. А. В. Валякин, Р. И. Хаяли. Симферополь: Издательство «ДОЛЯ», 2009. С. 66.

жертву 1000 офіцерів, солдат, добровольців, вони домагаються визнання незалежності Криму у Інтернаціональній Дипломатії; вони підготовлені до цього найкращим чином завдяки своєму парламенту і політико-національній організації; завдяки історичним і військовим здібностям своєї раси вони можуть зберігати тишу і спокій в країні та, у підсумку, вони спираються ще на центральну раду України»³⁶⁹. Автори звернення наголошували також на братських відносинах з німецькими колоністами в Криму, які їх підтримують і висувають таку політичну програму:

Перетворення Криму у незалежне нейтральне ханство, спираючись на німецьку і турецьку політику.

Досягнення визнання незалежності Кримського ханства у Німеччини, її союзників і у нейтральних країнах до укладення загального миру.

Утворення татарського уряду в Криму з метою повного звільнення Криму від панування і політичного впливу росіян.

Переселення татарських урядових чиновників і офіцерів, що проживають у Туреччині, Добруджі й Болгарії, назад у Крим.

Забезпечення утворення татарського війська для збереження порядку в країні.

Право на повернення до Криму емігрантів, які проживають у Добруджі та Туреччині, та їхнє матеріальне забезпечення³⁷⁰.

У документі Німецька імперія називалася спасителькою турецького та ісламського світу та говорилося про готовність останнього до політичного союзу з нею.

Голова Кримського парламенту А. С. Айазов згадував, що ніби підписав це звернення у Сімферополі на квартирі Д. Сейдамета під тиском генерала С. Сулькевича у присутності хазіїна помешкання, А. Хільмі та С. У. Таракчі³⁷¹. За інформацією Е. Киримала, у середині літа 1918 р. відбулося дві таємні зустрічі членів Кримськотатарського парламенту і представників крайового уряду. На першій були присутні С. Д. Хаттатов, А. С. Айазов, А. Озенбашли, працівник МЗС крайового уряду Хамді Бекірзаде і Д. Сейдамет. Останній поінформував про стан відносин Криму з Україною. На другому таємному зібранні у помешканні Сейдамета в Сімферополі був також присутній С. Сулькевич. Тоді Д. Сейдамет представив план дипломатичної акції, яка передбачала направлення делегації до Берліну і послом Криму до Стамбулу А. С. Айазова. Останній мав передати приватні листи Талаат-паші та Енвер-паші, вивісити над помешканням кримський прapor, інформувати пресу про складне становище кримських татар. Керівник крайового уряду підтримав цей план і зобов'язався тримати його у таємниці. У конфлікті з Німеччиною Д. Сейдамет розраховував на допомогу Туреччини³⁷².

³⁶⁹ Документ № 34. Обращение Директории Крымского национального совета к Германскому правительству с просьбой об установлении в Крыму «татарского владычества» // Зарубин А. Крымскотатарское национальное движение в 1917–1921 гг. Сборник документов. Вопросы развития Крыма. Вып. 3. Симферополь: Таврия, 1996. С. 45–46.

³⁷⁰ Документ № 34. Обращение Директории Крымского национального совета к Германскому правительству с просьбой об установлении в Крыму «татарского владычества» // Зарубин А. Крымскотатарское национальное движение в 1917–1921 гг. Сборник документов. Вопросы развития Крыма. Вып. 3. Симферополь: Таврия, 1996. С. 46.

³⁷¹ Последняя рукопись Сабри Айазова. Дело партии «Милли Фирка». Документы свидетельствуют. Из серии «Рассекреченная память». Крымский выпуск. Т. 1. / под общ. ред. В. В. Пшеничного и др.; сост. А. В. Валякин, Р. И. Хаяли. Симферополь: Издательство «ДОЛЯ», 2009. С. 69.

³⁷² Kirimal Edige. Narodowa wojna tatarow krymskich. Gdańsk, 2006. S. 150.

Офіційно Кримський краївий уряд делегував у Берлін міністра закордонних справ Д. Сейдамета і міністра фінансів В. Татіщева для отримання дипломатичного визнання краївої влади, фінансової позики від Німецької імперії, розвитку з нею торгівельних відносин. Про спеціальну місію очільника зовнішньополітичного відомства його колега по уряду-член делегації не знав. Проте з самого початку виникли проблеми з німецькою стороною. Навіть дозвіл на в'їзд до Німеччини представники кримського уряду отримали не одразу.

Річ у тім, що у рішеннях конференції імперського уряду і верховного головнокомандування Німеччини в Спа 2–3 липня 1918 р. було зафіковано, що місцеве військове командування визнає уряд Сулькевича де-факто, попри відсутність формального визнання його імперським урядом. При тому підкresлювалося, що тільки «не варто сприяти самостійному майбутньому Криму»³⁷³. Е. Людендорф на конференції знову просував ідеї німецького колоніального утворення в Криму і призову німецьких колоністів Причорномор'я до німецької армії, до яких у німецькому МЗС ставилось скептиично.

Представники німецького командування в Криму побоювались падіння кабінету Сулькевича через економічні труднощі і відмову Німеччини визнати його. Тому рекомендували краївому уряду організувати поїздку в Берлін. А ось МЗС Німеччини рекомендував послу у Києві А. Мумму запобігти поїздці Д. Сейдамета і В. Татіщева в Берлін. Той відповів, що це може зробити тільки верховне командування.³⁷⁴ Показово було й те, що у липні 1918 р. командувач німецькими військами в Україні Ейхгорн і посол Мумм фон Шварценштайн здійснили поїздку кримськими містами, але проігнорували зустріч з урядом С. Сулькевича.

Загалом представники Німеччини в Києві були налаштовані у кримському питанні дослухатися до позиції Української Держави. Не випадково, що коли наприкінці липня 1918 р. Д. Сейдамет і В. Татіщев виїхали до Німеччини, то німецькі офіцери неочікувано привезли їх до Києва, де організували зустріч міністра фінансів із гетьманом П. Скоропадським. Яка втім не дала результатів, оскільки очільник Української Держави готовий був говорити з В. Татіщевим лише як з приватною особою.

Доїхала в Берлін делегація краївого уряду на початку серпня 1918 р. Проте досягнути поставлених завдань їй не вдалося — німецька влада не підтримала ідею офіційного визнання уряду Сулькевича і надання йому кредиту у 50 млн. марок. Хоча на менший кредит згоду дала. До столиці Німеччини в цей же час прибула делегація Української Держави на чолі з прем'єр-міністром Ф. Лизогубом, яка значну увагу приділяла питанням Криму і Чорноморського флоту. Протест проти перебування в Берліні делегації від уряду Сулькевича висловила РСФРР. 27 серпня 1918 р. вона уклала додаткову угоду з Німеччиною до Брестського мирного договору, у якій, зокрема, оговорювалося, що не згадані у III Універсалі «російські чорноморські області» будуть очищені від німецьких військ «не пізніше, як при заключенні загального миру».

Почасти дипломатична поразка в Берліні пов'язана і з конфліктом всередині кримської делегації. Д. Сейдамет таємно від В. Татіщева подав німецькій владі записку керівників кримськотатарського уряду і парламенту про створення Кримського хан-

³⁷³ Советско-Германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Раппальского договора: сб. документов / ред. коллекция: С. Дернберг, Х. Зайдевиц и др. Т. 1 (1917–1918 гг.). М.: Политиздат, 1968. С. 577.

³⁷⁴ Федюшин О. Українська революція. 1917–1918. М.: ЗАО «Центрполіграф», 2007. С. 245.

ства, звільненого від панування росіян. Міністр фінансів дізнався про це і розцінив як подвійну гру колеги по делегації, який діяв не тільки як представник краївого уряду, а як посланець кримськотатарського парламенту. Це стало лише початком політичних конфліктів навколо нереалізованого проекту створення Кримського ханства.

Ще одним «каменем спотикання» у відносинах В. Татіщева і Д. Сейдамета стала спроба встановити дипломатичні відносини Криму з Туреччиною. Поява у серпні 1918 р. А. С. Айвазова як представника уряду Сулькевича викликала великий інтерес турецької преси. Наприклад, газета «Танін» повідомляла, що прибуття кримського повіреного у справах Сабрі Айвазова було зустрінuto із захватом. Йому було запропоновано поселитися у найкращому готелі «Пера-Палас», а після відмови — обрати будь-який особняк. «Вся турецька преса без різниці напрямків, обговорює появу в Туреччині кримського повіреного у справах, як новий великий крок вперед у справі звільнення мусульманського світу», — констатувалося у кримській пресі³⁷⁵.

Д. Сейдамет згадував як до його помешкання у Берліні увірвався В. Татіщев з газетою в руці і криками: «Мене вдарили ножем в спину. Дізнався, що Сабрі розпочав діяльність у Туреччині як посол». Міністр фінансів не розумів: чому міністр закордонних справ без відома уряду посилає представників за кордон. Д. Сейдамет аргументував це необхідністю скріплення позиції уряду стосовно України³⁷⁶.

Внаслідок появи в кримських та інших газетах повідомлень про прибуття в Константинополь «посланника» чи «посла» кримського уряду кримське МЗС офіційно роз'яснило, що представника верховної влади Криму (Ради міністрів) у Константинополі поки немає, а перебуває там дипломатичний повірений у справах. Розглядалося це питання на спеціальному засіданні краївого уряду. В ухваленій постанові констатувалося, що призначення МЗС повіреного у справах в Константинополі відбулося без відома і згоди Ради міністрів, але оскільки вірчі грамоти Туреччина прийняла, то вказувати у пресі на неправомочність такого призначення не варто. У Берліні було надіслано телеграму з пропозицією Д. Сейдамету призупинити діяльність Айвазова. Що міністр закордонних справ і виконав³⁷⁷.

29 серпня 1918 р. в Берліні міністр фінансів Криму В. Татіщев провів зустріч з прем'єр-міністром України Ф. Лизогубом, під час якої повідомив про готовність до переговорів за умови визнання автономії Криму та негайного припинення економічної блокади. Подібні пропозиції були передані ним і німецькій стороні³⁷⁸.

У вересні 1918 р. в Берліні члени Кримського краївого уряду Сулькевича проводять діаметрально протилежну політику щодо орієнтації Криму — своєрідну «дипломатичну дуель» всередині однієї кримської делегації. Д. Сейдамет продовжував реалізовувати турецьку і німецьку орієнтації. Він знову звернувся за підтримкою до турецької сторони у справі визнання незалежності Криму. З допомогою турецького посла в Берліні та деяких інших осіб Д. Сейдамет домагався прискорення приїзду великого візира Талаат-паші у Німеччину. 7 вересня турецький лідер прибув до Берліну, де кілька разів зустрівся з Д. Сейдаметом. Є інформація, що Талаат-паша навіть ультиматив-

³⁷⁵ Утро Юга. 1918. 25 серпня.

³⁷⁶ Kirimal Edige. Narodowa wojna tatarow krymskich. Gdańsk, 2006. S. 152.

³⁷⁷ Мальгин А. В. Внешняя политика Крымского краевого правительства генерала Сулькевича. Кымский музей. 1994. № 1. С. 59.

³⁷⁸ Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. 2-е изд., испр. и доп. Симферополь: Антиква, 2008. 385 с.

но вимагав від Берліну визнати незалежність Криму, погрожуючи розірвати союз з Німеччиною³⁷⁹. Проте державний секретар закордонних справ Німеччини П. фон Гінце дав йому зрозуміти, що Німеччина надає перевагу союзу України з Кримом³⁸⁰. В. Татіщев намагався реалізувати українську і російську орієнтації — сприяти включенням автономного Криму до складу Української Держави з прицілом на те, що остання вільзьме участь у відновленні Росії. Гетьман П. Скоропадський 4–17 вересня здійснив державний візит до Німеччини. У Берліні він зустрівся з В. Татіщевим, який вважав, що приєднання Криму до України «цілком можливе» після припинення «митної війни». «На яких умовах Україна повинна була з'єднатися з Кримом, у графа Татіщева виходило неясно, — писав у 1919 р. П. Скоропадський, — в усякому разі моя влада визнавалась. З огляду на таку невизначеність було визначено, що він зараз же зателеграфує до Криму, пропонуючи вислати депутатів до Києва для з'ясування всіх умов»³⁸¹.

Провал кримської делегації на дипломатичному фронті в Берліні, наслідки економічної блокади Україною, інформація про записку з пропозицією відновити Кримське ханство та інші причини викликали наприкінці літа—на початку осені 1918 р. тертя і кризу всередині уряду Сулькевича.

Його відносини з кримськотатарськими органами національного самоврядування не були однозначними. Вже декларація «До населення Криму» викликала питання у кримськотатарської громадськості щодо непроголошення кримськотатарською мовою державною, про використання двоголового орла (символу Таврійської губернії та у сприйнятті кримських татар пригноблення імперію) на блакитному прапорі тощо. 5 липня 1918 р. міністр В. Налбандов заявив, що в Криму не може бути двох урядів, очевидно, маючи на увазі Курултай, який проголосив себе у травні державним парламентом, та Директорією.

Проте вже 30 липня 1918 р. прем'єр-міністр Криму С. Сулькевич повідомив Кримськотатарський національний уряд про визнання культурно-національної автономії кримських татар і запевнив, що МВС не буде перешкоджати затвердженню статутів національно-громадських організацій. Це давало можливість вільно розвивати органи національного самоврядування та інші структури кримськотатарського громадянського суспільства, самостійно порядкувати у культурній та релігійній сфері. У лідерів національного руху плани виходили далеко за ці межі, але культурно-національна автономія створювала механізм захисту від асиміляції та самоорганізації у загальнонаціональних масштабах. 31 липня 1918 р. С. Сулькевич у наказі повітовим і окружним начальникам, начальникам міських поліцейських відділень доручав всім чинам поліції надавати посадовим особам Кримськотатарської національної поліції повне сприяння. Якщо за часів Тимчасового уряду можна говорити про визнання владою культурно-національної автономії у вигляді Тимчасового Кримсько-мусульманського виконавчого комітету, то жоден інший режим в Криму у період війн і революцій не надавав наказів правоохранителям сприяти органам національного самоврядування кримських татар.

1–13 вересня 1918 р. у Сімферополі працювала сесія Кримськотатарського національного парламенту. Значне місце в її діяльності зайняли питання вакуфів та фінан-

³⁷⁹ Перепадя В. В. Кримська проблема в 1917–1918 рр. *Лівденна Україна*. 1998. Т. 1. С. 134.

³⁸⁰ Федюшин О. Українська революція. 1917–1918. М.: ЗАО «Центрполіграф», 2007. С. 249.

³⁸¹ Скоропадський П. Спогади (кінець 1917 — грудень 1918). К.-Філадельфія: АТ «Книга», 1995. С. 280.

сів³⁸². Проблема дійсно була важливою, адже мова йшла про мільйонні доходи та понад 90 тис. га земель, про фінансову базу для системи освіти, підтримання органів національного самоврядування.

Робота цієї сесії є найменш вивчена на сьогодні. В. Єлагін вважав, що парламент розпустив себе у зв'язку із відзначенням великого мусульманського свята Курбан-байрам і щоб «постояти в сторонці від кризи в уряді Сулькевича, яка відбулася 13 вересня».

Конфронтація всередині краївого уряду через 2,5 місяця його роботи вилилася у серію відставок: 11 вересня у відставку подали С. Горчаков і В. Налбандов, 12 вересня — Т. Рапп і П. Соковін (з серпня був міністром освіти і віросповідання), 2 жовтня 1918 р., після повернення з Берліну — В. Татіщев. До кризи довела сума причин, але своє місце в них займає і «гаємна» дипломатія Д. Сейдамета і С. Сулькевича.

Уряд Сулькевича у вересні 1917 р. суттєво оновився. Серед нових членів були й мусульмани: міністром юстиції став досвідчений юрист і з вересня 1917 р. голова Союзу татар Польщі, Литви, Білорусі і України О. Ахматович, краївим контролером — кримськотатарський громадський діяч М. Кипчакський. Загалом під час революції у Крим приїхала частина активних тюрко-мусульманських діячів, насамперед польсько-литовських татар (інші назви литовські, білоруські, польські татари, липки). Вже наприкінці 1917 р. Союз татар Польщі, Литви, Білорусі та України відрядив до Криму А. Мухарського, який став членом РНП Таврійської губернії. Л. Кричинський, директор канцелярії уряду Сулькевича, пізніше згадував: «Можна сміливо сказати, що якщо в інших краях діяли численні одиниці наших мусульман, то в Криму працювали польські татари прямо масово. Близько тисячі польських мусульман заповнили всі клітини державного апарату новопосталої республіки і не було відомства і гілки влади, адміністрації, судівництва, в яких вони б не працювали, вирішуючи свої завдання сумілінно і з великою користю для краю»³⁸³.

У середині вересня 1918 р. на відносини Києва і Сімферополя вирішили вплинути органи самоврядування Таврійської губернії. В них домінували представники російських ліберальних і соціалістичних партій, проте вони на собі відчували негативні наслідки економічної блокади Криму, а до того ж побоювались перспективи посилення ролі Туреччини в регіоні (епізод із призначенням посла в Стамбул і, ймовірно, інформація про прохання відновити Кримське ханство вже дійшла до кримської публіки), а тому виступили за проукраїнський курс. З'єднання Криму з Україною в їхніх очах було кроком до відновлення Росії. 15 вересня 1918 р. голови низки міських, повітових самоврядувань Криму та голова Таврійської земської управи кадет В. Оболенський звернулися до голови Ради міністрів Української Держави Ф. Лизогуба з пропозицією приєднати до України Крим із забезпеченням йому автономного статусу.

16 вересня 1918 р. командувач 52 корпусом Р. Кош передав уряду С. Сулькевича категоричні вимоги німецького командування в Києві: Кримський краївий уряд не є державним, а саме краївим, без власного міністра іноземних справ і без права політичних зносин з іншими державами; політичне з'єднання Криму з Україною можливе «на основах автономного внутрішнього управління» Кримом, «норма з'єднання має бути розроблена спільно з представниками Українського Уряду»; краївий уряд має

³⁸² Елагин В. Националистические иллюзии крымских татар в революционные годы. Забвению не подлежит... (Из истории крымскотатарской государственности и Крыма). К.: Татарское книжное издательство, 1992. С. 116.

³⁸³ Kryczyński L. Tatarzy polscy a Wschód muzułmański. *Rocznik Tatarski*, 1935, t. II., Wilno, s. 83.

складатися «на рівних началах» з росіян, татар, німців³⁸⁴. Наступного дня уряд Сулькевича повідомив генерала Коша, що хоча уряд у Декларації 25 червня й «оголосив себе Крайовим, а не Державним», проте поставив своїм завданням збереження самостійності краю «до з'ясування міжнародного його становища». Тому «політичне з'єднання Криму з Україною» може бути встановлено на цих підставах, «такому з'єднанню не суперечило б загальне Міністерство Закордонних Справ за участі у ньому Криму і з представництвом останнього в посольствах і консульствах України»³⁸⁵.

18 вересня 1918 р. Рада міністрів Української Держави отримавши інформацію про рішення «представників Криму» вступити в переговори з ним про умови злиття Криму з Україною вирішила тимчасово призупинити митну війну за умови негайного прибууття уповноважених осіб³⁸⁶.

28 вересня делегація Кримського краївого уряду прибула в Київ. На її чолі стояв міністр народної просвіти і сповідань, професійний дипломат з дореволюційним стажем М. Чариков (за іронією долі, у 1911 р. він як російський посол вимагав у Стамбулі арештувати Д. Сейдамета за антиколоніальну публіцистику), а до складу входили — міністр шляхів сполучення Л. Фріман, міністр постачання В. Домброво і керуючий міністерством фінансів Д. Нікіфоров.

Українську сторону представляли — прем'єр-міністр Ф. Лизогуб, міністр закордонних справ Д. Дорошенко, військовий міністр О. Рогоза, міністр внутрішніх справ І. Кістяківський, міністр фінансів А. Ржепецький, міністр торгівлі і промисловості С. Гутник, товариш (заступник) міністра закордонних справ О. Палтов, представник морського міністерства М. Черніловський-Сокол.

Переговори делегацій розпочалися 5 жовтня. Попри високий рівень представництва вони проходили важко. Оскільки кримська сторона прагнула, перш за все, уникнути питання про об'єднання Криму з Україною, а намагалася переключитися на економічні та інші питання двосторонніх відносин. В Києві в той час були присутні представники земського і міського самоврядування Криму Я. Харченко, О. Стевен, А. Халітов, М. Богданов, М. Озенбашли. Проте вже 6 жовтня вони висловили сумнів у можливості заключення «остаточної угоди» між Києвом і Сімферополем, оскільки повноваження кримської делегації, визначені урядовою інструкцією, входили у суперечність «з відомими ультимативними вимогами Українського уряду»³⁸⁷. Після чого земці виїхали в Крим. Натомість до переговорів в Києві приїдилися представники кримськотатарського населення (як було зазначено у протоколах переговорів) А. Озенбашли і Ю. Везіров та Центрального органу Союзу кримських німців Т. Рапп і А. Нефф. 9 жовтня 1918 р. на другій нараді делегацій голова уряду Української держави Ф. Лизогуб після ознайомлення із повноваженнями зазначив: «представники татарського населення можуть брати участь у переговорах лише з дорадчим голосом,

³⁸⁴ Крымско-Украинские переговоры. Собрание документов, касающихся пребывания в Киеве Делегации Крымского Правительства. 26 сентября — 16 октября 1918 г. Симферополь: Типография МВД, 1918. С. 67.

³⁸⁵ Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. 2-е изд., испр. и доп. Симферополь: АнтикВА, 2008. С. 390.

³⁸⁶ Українська Держава (квітень—грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах. Т. 1 / Упоряд.: Р. Пиріг (керівник) та ін. К.: Темпора, 2015. С. 295.

³⁸⁷ Крымско-Украинские переговоры. Собрание документов, касающихся пребывания в Киеве Делегации Крымского Правительства. 26 сентября — 16 октября 1918 г. Симферополь: Типография МВД, 1918. С. 55.

оскільки у їхніх повноваженнях ідеться лише про можливість вирішення економічних питань»³⁸⁸. Зрештою, представники Української Держави висунули Головні підстави з'єднання Криму з Україною із 19 пунктів. Основні пропозиції полягали у такому: Крим з'єднується з Україною на правах автономного краю під єдиною верховною владою гетьмана; у віданні України перебувають міжнародні відносини, управління армією і флотом, законодавство, фінанси (при цьому Крим міг мати власні збройні сили); у віданні Криму — місцеве самоврядування, промисловість і землеробство, торгівля, народна просвіта, релігія, національні відносини, охорона здоров'я, шляхи сполучення (окрім залізниць), визначення державної мови (на цій сфері «не розповсюджуються спільні закони Української Держави»). Крим зберігає крайовий уряд і народні збори з правом вироблення місцевого законодавства. До того ж при гетьмані мав бути статс-секретар з кримських справ, якого призначатиме гетьманом з-поміж трьох кандидатів, яких запропонує Кримський уряд.

Отже, представники українського уряду пропонували широку автономію Криму. Проте кримська делегація розцінила ці пропозиції... «як проект уярмлення». Натомість висунула контрпропозицію «встановити з Українською Державою федеративний союз» (де-факто, конфедеративний) у формі двостороннього договору. До того ж А. Ахматович заявив, що делегація яку він очолював, не має права підписувати угоду, обов'язкову для всіх наступних урядів. Українська сторона змушені була перервати переговори у середині жовтня через недостатні повноваження представників Криму. 17 жовтня 1918 р. митна війна була відновлена³⁸⁹.

У жовтні 1918 р. кардинально змінюється міжнародне становище. Туреччина вийшла з війни. Четвертий союз зазнавав поразки. Проросійські сили сподівались на допомогу союзної Росії Антанти. У середині жовтня 1918 р. в Криму кадети вирішили замінити пронімецький і сепаратистський уряд С. Сулькевича, який проводив антидемократичний курс (обмежував свободу слова, зібрань, демократичні самоврядування прагнув замінити на цензові). Вони знайшли підтримку серед інших політичних сил регіону. 18 жовтня 1918 р. у Сімферополі на з'їзді міських голів, губернських гласних і представників земських управ Криму була ухвалена резолюція, яка, зокрема, передбачала відновлення «єдиної і неподільної Росії», скликання Всеросійських установчих зборів, відновлення громадянських свобод та діяльності демократичних органів самоврядування, скликання крайового сейму, щомісячні звіти уряду перед земсько-міськими зібраннями. Учасники з'їзду також обрали головою нового кримського уряду відомого земського діяча, екс-депутата Державної думи, землевласника і кадета С. Крима.

Органи національного самоврядування кримських татар і кримськотатарський політикум у цих обставинах прагнули знайти такий шлях для свого народу і всього Криму, який би дозволив зберегти здобутки національної революції та одночасно забезпечити демократичний розвиток всього кримського суспільства. За висуненням гасла «єдиної і неподільної Росії» кримськотатарські політики небезпідставно побачили загрозу відновлення централізму. «Не можна не визнати, що в цей момент найбільшу небезпеку для майбутнього народів Криму становлять ті елементи, які прагнуть

³⁸⁸ Кримско-Украинские переговоры. Собрание документов, касающихся пребывания в Киеве Делегации Крымского Правительства. 26 сентября — 16 октября 1918 г. Симферополь: Типография МВД, 1918. С. 25.

³⁸⁹ Крым. 1918. 31 октября.

знищити і стерти завоювання малих народів колишньої імперії в області самовизначення», — стверджувалося у передовиці кримськотатарської газети 25 жовтня 1918 р.

Кримськотатарське парламентське бюро вступило, орієнтовно, у другій половині жовтня 1918 р. у переговори із Кримським крайовим урядом Сулькевича. За їхніми підсумками було досягнуто домовленості за формулою «демократизація в обмін на підтримку»: за підтримку його уряду С. Сулькевич брав зобов'язання відновити демократичні самоврядування та скликати спільній Кримський парламент з установчими функціями. 19 жовтня 1918 р. уряд оголосив про його скликання на 20 грудня 1918 р., створив виборчу комісію на чолі з крайовим контролером М. Кипчакським. «Цю вимогу висунула уряду татарська демократія і домоглася його задоволення», — констатує пресовий орган близький до національного парламенту³⁹⁰. А Парламентське бюро, ще напередодні публічно оголосило, що в разі видання декларації про негайне скликання Кримського парламенту на основі загального, рівного, прямого і таємного голосування, «кримськотатарський народ в особі Парламенту забезпечить повну підтримку уряду ген. Сулькевича у справі доведення Криму до Кримського Парламенту». Причому на цій платформі зійшлося як ліве крило, так і центр Курултаю³⁹¹.

Уряд Сулькевича, у відповідності до домовленостей з кримськими татарами, і у пошуках опори в суспільстві 22 жовтня відновив волосні земства, 24 жовтня — повноваження міських дум і земських зібрань. Після спроб припинити випуск кількох опозиційних видань проголосив повну свободу друку. Нарешті прем'єр-міністр заявив про готовність утворити новий кабінет, який би спирається на всі елементи населення і мав обов'язкове представництво від національних груп.

31 жовтня комісія зі скликанням краївого парламенту розпочала роботу. Явка її членів свідчила про бойкот урядової ініціативи — прийшло до 20 членів із 83. Однак, комісія під головуванням М. Кипчакського вирішила скликати сейм не пізніше 1 січня 1919 р.³⁹² Невдовзі з'ясувалося, що ті суспільні кола, партії та інституції, які підтримують призначення новим кримським прем'єр-міністром С. Крима, ігнорують ініціативу уряду Сулькевича зі скликанням краївого законодавчого органу.

1 листопада 1918 р. у Сімферополі у приміщенні Татарського парламенту за ініціативи Ш. Гаспринської та І. Тохтарової відбулося відкриття жіночої мусульманської учительської семінарії. В урочистостях взяли участь генерал Р. Кош, Д. Сейдамет, А. Лятіф-заде. Вітання надіслали Таврійський університет, російський жіночий клуб, союз російських вчителок. Попри всі політичні катаклізми кримськотатарський рух робив кроки з емансипації жінки.

Одна із низки гострих проблем, які потребували вирішення національним рухом, — подолання наслідків невдалої спроби групи кримськотатарських лідерів ініціювати відтворення Кримського ханства. Цю тему педалювали як у кадетській, так і соціалістичній пресі. Причому часто звинувачували не лише політиків-підписантів звернення, а й кидали тінь на весь народ. Кадети в процесі боротьби з урядом Сулькевича і татарським парламентом восени 1918 р. надрукували копію звернення накладом 1 тис.

³⁹⁰ Крим. 1918. 22 октября.

³⁹¹ Крим. 1918. 20 октября.

³⁹² Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. 2-е изд., испр. и доп. Симферополь: Антиква, 2008. С. 402.

*Лідерки мусульманського жіночого руху в Криму Зейнеб Амірхан,
Ільхаміє Тохтар, Шефіка Гаспринська;*

примірників із додатком, де роз'яснювалося, що ніби «татари хочуть відновити Кримське ханство, думають виселяти всі інші національності, що мало певний вплив»³⁹³.

17 жовтня 1918 р. подав у відставку голова Ради директорів Кримськотатарської національної директорії А. Хільмі. У перших повідомленнях такий крок туманно мотивувався політичними розбіжностями з демократично налаштованим парламентським бюро. Проте у листопаді Надзвичайне бюро кримськотатарського парламенту офіційно повідомило, що відставка пов'язана саме з підписанням ним звернення про ханство³⁹⁴.

Щоб розставити всі крапки над «ї» в цьому питанні, Надзвичайне бюро кримськотатарського парламенту 7 і 8 листопада оприлюднило спеціальну заяву (майже тотожного змісту) із засудженням горевісного звернення до Німеччини (називається у тексті «доповідна записка») і з рішучим протестом проти дій його авторів. Цей орган Курултаю інформував, що записку було «таємним шляхом без відома татарського народу і його представницького органу — Парламенту» доставлено у Берлін, і що кримськотатарський народ лише тепер ознайомився з її змістом.

У заяві підкреслювалося, що ця доповідна записка, яку деякі суспільні кола приписують всьому кримськотатарському народу, є «плодом літературної і політичної творчості кількох осіб», які «здійснили тяжку зраду татарських основних законів, що вимагають встановлення в Криму демократичного республіканського ладу». Парламентське бюро поклаво всю відповідальність «за нечувану авантюру» на авторів звер-

³⁹³ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 1124. Арк. 16.

³⁹⁴ Крим. 1918. 11 листопада.

нення, які «зневажаючи основні закони кримських татар та інтереси решти населення Криму, наважилися, спираючись на зовнішню силу, виступати для здійснення своїх реакційних задумів і в результаті сприяли ще більшому поглибленню ворожості, яка існує в Криму».

У заявлі також повідомлялося, що це питання буде винесене на обговорення парламенту.

В останній період Першої світової війни боротьба за владу загострилася. Протилежні суспільно-політичні табори серед кримського населення прагнули продемонструвати свою силу та впливовість. Представники міського і земського самоврядування за підтримки кадетів та російських соціалістичних партій, опозиційних до уряду С. Сулькевича, призначили відкриття чергового з'їзду земців на 7 листопада. Представники органів національного самоврядування кримських татар призначили на 8 листопада проведення Всекримського мусульманського з'їзду (з'їзу татарських представників), а на 10 листопада відкриття сесії Кримськотатарського національного парламенту.

Підготовка до цих заходів йшла у несприятливій для кримськотатарської сторони політичній атмосфері. С. Сулькевич, якого кримськотатарське Парламентське бюро вирішило підтримувати для якнайшвидшого скликання Кримського парламенту, втрачав підтримку німецького командування. Його політичні опоненти набирали все більшої ваги.

У зв'язку з цим, кримськотатарські керівні структури прагнули консолідувати мусульман Криму. Напередодні мусульманського з'їзду вони через пресу «звертали увагу суспільства на серйозність моменту» і висловлювали впевненість, що «представники прибудуть на з'їзд у повному складі», «не зважаючи на ускладнення особистого характеру». «Татарським представникам необхідно реагувати на питання про владу, яке постало, про вибори в крайовий парламент і у національний парламент», — роз'яснювалося у газеті³⁹⁵. У жовтні 1918 р. особливо уповноважене Парламентське бюро оголосило, що вибори національного парламенту відбудуться наприкінці року. Тож національний рух готовувався до виборчої кампанії одразу у два органи — крайовий і кримськотатарські законодавчі органи.

8 листопада у Сімферополі у Всекримському мусульманському з'їзді взяло участь до 700 осіб. Вони виробили своє бачення умов організації крайової влади: 1) негайне скликання спільнотного Кримського парламенту із установчими функціями на підставах загальних, рівних, прямих і таємних виборів; 2) Прем'єр-міністром має бути кримський татарин. Участь татарського народу в Кримському уряді — пропорційно чисельності татар (з'їзд вважав, що кримські татари становили 42 % кримського населення). Учасники з'їзду уповноважили Кримський татарський парламент вести подальші переговори на підставі цих умов³⁹⁶. Окрім того було ухвалено заклик до братів-співвітчизників (кримчан), який завершувався такими словами: «Браття! Кримський татарський народ закликає вас до об'єднання навколо ідеї загального Кримського Парламенту, як членів однієї родини. ...І тільки шляхом продовження добросусідських відносин, шляхом угоди і об'єднання всім нам вдасться позбутися тривалого беззакон-

³⁹⁵ Крим. 1918, 11 листопада.

³⁹⁶ Журналы заседаний Съезда гласных Крымских уездов Таврического губернского земского собрания с участием представителей от городских самоуправлений, уездных и волостных земств и членов Всероссийского Учредительного собрания. Б.м., 1918. 18 с.

ня у рідному для всіх нас Криму. Хай живе Установчий Кримськотатарський Парламент! Хай живуть мир і згода всіх націй!»³⁹⁷

7–10 листопада 1918 р. на з’їзді гласних Кримських повітів Таврійського губернського земського зібрання за участю представників міських самоврядувань, повітових і волосних земств, членів Всеросійських установчих зборів обговорювалися питання організації крайової влади. На пропозицію меншовика П. Новицького, «щоб довести, що з’їзд не стоїть на точці зору пригноблення національностей» його склад поповнили представниками татарського народу з правом дорадчого голосу — членами лівого крила татарського парламенту і Надзвичайного татарського парламентського бюро. Загалом на цьому форумі домінували настрої на відновлення «єдиної і неподільної» Росії та підтримки кандидатури С. Крима на посаду кримського прем’єр-міністра на противагу С. Сулькевичу.

На з’їзді гласних Кримських повітів виступили уповноважені делегати Татарського парламентського бюро Х. Чапчакі та Ю. Везіров, які донесли точку зору Всекримського мусульманського з’їзду на умови організації крайової влади. Відбулося її обговорення. За його підсумками учасники з’їзду гласних ухвалили резолюцію, в якій відзначалася необхідність участі в уряді представників кримських татар, але визнавалася абсолютно неможливим складення уряду за пропорційною системою і обрання прем’єром кандидата за національним принципом. Вказувалося, що кримські татари не складають 42 % населення і що вони не є відносною більшістю. Наголошувалося на потребі формувати уряд за діловими якостями кандидатів і висловлювалося сподівання, що кримськотатарський парламент допоможе зорганізувати «авторитетний у всіх шарах населення Криму» працездатний уряд. Для цього комісії з виконання рішень з’їзду доручили вести переговори з уповноваженими кримськотатарського уряду.

Під час роботи з’їзду гласних, 9 листопада, стався епізод, який засвідчив наростиання кризових явищ в кримськотатарських органах національного самоврядування — голова Кримськотатарського національного парламенту і одночасно гласний Таврійського губернського зібрання Д. Аблаев зачитав заяву від імені групи татар-учасників з’їзду про невизнання постанов Всекримського мусульманського з’їзду 8 лютого з питань організації крайової влади. Вони заявили, що не несуть за ней відповідальності, а тому не вважають за можливе обговорювати питання про крайову владу у якості представників кримських татар. Разом з тим, вони заявляли про бажаність тісного єднання кримських татар і всіх інших націй, які живуть в Криму.

До речі, на той момент Д. Аблаев був єдиним тоді із співголів Курултаю, хто перевував в Криму (А. С. Айвазов залишився начебто через брак грошей у Стамбулі після того, як Д. Сейдамет припинив його повноваження дипломатичного повіреного Кримського крайового уряду).

10 листопада 1918 р. розпочала роботу, ймовірно, остання сесія Кримськотатарського національного парламенту, яка переформатувала персональний склад керівних органів кримськотатарського національного самоврядування.

Члени Курултаю заслухали звіт Надзвичайного бюро парламенту про його діяльність у жовтні — на початку листопада 1918 р. Повне схвалення отримала політична діяльність бюро з демократизації режиму С. Сулькевича (переговори щодо відновлення демократичного самоврядування і скликання загального Кримського парламенту).

³⁹⁷ Крим. 1918. 12 листопада.

Депутати розкритикували його внутрішню політику: «Парламент очікував від Бюро більш плідної роботи, тоді як вона обмежилася тільки виданням закону про вибори у Національний парламент другого скликання і читанням законопроектів про інститут Директорії, про контроль...».

Відставка кабінету А. Хільмі викликала потребу сформувати новий склад Кримськотатарського національного уряду. Проте обговорення цього питання було переврано позачерговою заявою С. Меметова про складання повноважень всіма членами лівої фракції Курултаю через «незадоволення діяльністю Парламенту за весь час його існування». Цей демарш викликав бурхливі багатогодинні дебати. Представники центру вказували С. Меметову, що фракції у жодному парламенті не складають повноважень, якщо не приймають їхніх пропозицій. Тим більше, що через пресу вони стають відомими суспільству. У Боданинський сказав, що виступає проти рішення фракції, але підкоряється фракційній дисципліні. Він аргументував складання повноважень незгодою з постановою парламенту у червні (насправді, у травні. — упоряд.) про проголошення себе краївим парламентом і «непорозумінням із запискою про ханство». Заяву про вихід всієї лівої фракції зі складу Курултаю тут же дезавулювали її члени Х. Абіуллаєв та Аджи Дост Мамбет. З'ясувалося, що із 12 членів лівої фракції складають повноваження 7: Арифе та Алі Боданинські, У. Боданинський, С. Меметов, А. Лятіф-заде, С. Сейд-Мамут (Сейтмамут).

Х. Абіуллаєв також розкритикував аргументи У. Боданинського щодо виходу депутатів за складу парламенту. Він вважав неприпустими «за вчинки окремих осіб звинувачувати законодавчий орган цілої нації», а записку про ханство склали, на його думку, дві-три особи. Не витримує критики, вважав Х. Абіуллаєв, й другий мотив — за оголошення парламенту краївим проголосували майже одноголосно, зокрема й депутати лівої фракції за одним винятком.

Після заслухали і задовольнили прохання про відставку голови парламенту Д. Аblaєва, який «за сімейними обставинами змушений відмовитися від участі в роботах Парламенту». Новим головою Курултаю одноголосно обрали Д. Сейдамета, який ще раніше вийшов зі складу уряду С. Сулькевича³⁹⁸. Секретарем парламенту став доктор Х. Чапчакчі.

Серед депутатів, які склали повноваження, було троє членів Парламентського бюро. Через це обрали новий склад цього органу, який виконував представницькі та, можна припустити, законодавчі функції у міжсесійний період.

Головою Парламентського бюро обрали — С. Д. Хаттатова, секретарем по татарські — С. У. Таракчі, секретарем по російські — Х. Чапчакчі, членами — Дост Мамбет Аджи, Я. Білярова, С. Емір Алі, Б. Одабаша.

Після відставки у жовтні 1918 р. з посади голови Ради директорів Кримськотатарської національної директорії А. Хільмі, Парламентське бюро доручило виконувати обов'язки голови Сеттару Місхорли. Тепер Курултай обрав його на цю посаду.

За інформацією близької до Курултаю газети, до складу нового кабінету увійшли: голова Ради директорів, директор фінансів і вакуфів — С. Місхорли; директор з релігійних справ і юстиції — Бедреддін Хаджи; директор народної просвіти і зовнішніх справ — А. Озенбашли³⁹⁹.

³⁹⁸ Kirimal Edige. Narodowa wojna tatarow krymskich. Gdańsk, 2006. S. 155.

³⁹⁹ Крим. 1918. 12 листопада.

Мелітопольська преса вважала, що «у колах кримськотатарського парламенту відбувся певний поворот вліво» і «до складу Директорії увійшли представники прогресивних і соціалістичних груп»: С. Місхорли і Бедреддін Хаджи характеризувались як «прогресисти», А. Озенбаши як «соціаліст». За інформацією газети, директором юстиції став мусаватист Ю. Везіров⁴⁰⁰.

Після формування нового складу уряду парламент обрав слідчу комісію із розслідування питання стосовно записки про ханство у складі: Я. Кемаль, Х. Абібулаев (обидва — ліва фракція), Т. Дегерменджи (від центру).

Парламент вирішив повідомити суспільству, що Курултай жодного стосунку до записки про ханство не має, і розпустити себе⁴⁰¹.

Слідча комісія оперативно залучила до слідства Д. Сейдамета, який відвіз скандальну записку про ханство, та її підписантів А. Хільмі. Другий співавтор А. С. Айвазов перебував у Туреччині. Підпис третьої особи біля слів «генеральний секретар» слідчі розібрали не змогли і навіть припустили, що «особа ця міфічна, оскільки в дійсності посади такої не існує». Проте і посада голови Курултаю А. Хільми у документі зуточала теж дещо незвично — «генеральний директор Кримськотатарської національної ради»⁴⁰². Не можна виключати, що під «генеральним секретарем» мався на увазі секретар Курултаю С. У. Таракчі, адже А. С. Айвазов згадував про його присутність під час підписання звернення до німецького уряду⁴⁰³.

За повідомленнями преси, під час розслідування Д. Сейдамет заперечив участь у написанні цього документа, а повідомив про свою роль кур'єра, який одночасно привіз у Берлін ще й доповідну записку від німців-колоністів «про перетворення Криму у німецьку колонію». Політик заявив про своє негативне ставлення до ідеї Кримського ханства, оскільки є соціалістом-федералістом⁴⁰⁴.

Наступні за закриттям сесії дні представники Кримськотатарського національного парламенту проводили переговори із так званою Комісією п'яти, яку утворив з'їзд гласних кримських повітів для переговорів про новий склад крайового уряду. Представники корінного народу готові були йти на серйозні відступи від умов, вироблених Всекримським мусульманським з'їздом, — відмовилися від своєї кандидатури в прем'єри, погоджувалися на зменшення квоти у складі уряду (наприклад, на розподіл по три місяці в уряді соціалістам, кадетам і кримським татарам). Але категорично наполягали на неприйнятності призначення прем'єром С. Крима, чию кандидатуру підтримували кадети і земські кола. Як альтернативу кримськотатарські переговорники

⁴⁰⁰ Наша жизнь. 1918. 16 ноября.

⁴⁰¹ Крым. 1918. 12 ноября.

⁴⁰² № 34. Обращение Директории Крымского национального совета к Германскому правительству с просьбой об установлении в Крыму «татарского владычества» // Зарубин А. Крымскотатарское национальное движение в 1917–1921 гг.: сборник документов. Вопросы развития Крыма. Вып. 3. Симферополь: Таврия, 1996. С. 46.

⁴⁰³ Айвазов А. С. История национального контрреволюционного движения в Крыму (рукопись Айвазова Асана Сабри). Начало 1937 г. Окончено 1938 г. (58 листов). Последняя рукопись Сабри Айвазова. Дело партии «Милли Фирка». Документы свидетельствуют. Из серии «Рассекреченная память». Крымский выпуск. Т.1. / под общ. ред. В. В. Пшеничного и др.; сост. А. В. Валякин, Р. И. Хаяли. Симферополь: Издательство «ДОЛЯ», 2009. С. 69.

⁴⁰⁴ Крапивенцев М. Ю. История трансформации политики-правового статуса Крыма в 1917–1921 годах: дис...канд. ист. наук: 07.00.02; [Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова, Фил. МГУ в г. Севастополе, Ист. фак.]. Москва, 2014. С. 95.

висунули кандидатуру есера з дореволюційним стажем і досвідом керування Севастопolem С. Ніконова⁴⁰⁵. Представникам Курултаю імпонувало, що у програмі партії есерів міститься вимога федерації. Проте події пішли іншим руслом...

Ще 4 листопада генерал С. Сулькевич писав у Єкатеринодар командувачу Добровольчої армії про розвал німецьких військ, потребу у допомозі флоту союзників і добровольців, про складання його кабінетом повноважень і створення кабінету із кадетів, соціалістів і татар. 12 листопада Німеччина почала вивід військ з Криму. А 15 листопада 1918 р. з'явилося останнє урядове повідомлення Сулькевича про передання його урядом управління краєм уряду на чолі з головою Таврійського земського зібрання С. Кримом.

3.3. Боротьба за права кримських татар у період режиму Кримського краєвого уряду С. Крима (листопад 1918 р. — поч. 1919 р.)

Згідно з Кримськотатарськими Основними законами повноваження Курултаю як парламенту мали термін один рік і завершувалися у грудні 1918 р. Власне у період панування в Криму Кримського краєвого уряду С. Крима та Добровольчої армії А. Деникіна сесії Курултаю вже не збиралися, але продовжували діяти утворені ним структури Парламентське бюро і Рада директорів Кримськотатарського національного уряду. Внутрішньо кримськотатарські умови були складними, спостерігалися кризові явища (до речі, подібні процеси були характерними і для інших раніше пригноблених народів) — вихід більшої частини лівого крила із складу Курултаю, їх дрейф в бік більшовиків (більшість лівих протестантів вже восени вступила у РКП(б)), перебування закордоном голови парламенту А. С. Айвазова, відхід від справ Д. Аблаєва і А. Хільмі, активізація традиціоналістів, загострення соціальних суперечностей. Ще більш складними були справи зовнішні — органи національного самоврядування одразу опинилися в опозиції до влади, яка встановилася в Криму у середині листопада 1918 р., і відносини продовжували загострюватися з кожним місяцем. Разом з тим, структури самоорганізації кримських татар прагнули захиstitи національні інтереси у нових умовах.

15 листопада 1918 р. було утворено ліберально-демократичний Кримський краєвий уряд С. Крима, який декларував першим своїм завданням, «що стоїть вище всіх інших», «сприяння відродженню єдиної Росії»⁴⁰⁶. В антантофільському та проденікінському кабінеті переважали кадети — земець С. Крим, екс-комісар Тимчасового уряду в Таврійській губернії М. Богданов, члени ЦК партії кадетів В. Набоков і М. Вінавер, були есер С. Ніконов, соціал-демократ (плехановець) П. Бобровський і безпартійні О. Барт та О. Стевен. Пізніше уряд поповнився окремими безпартійними членами. Міністр зовнішніх зносин краєвого уряду М. Вінавер був одночасно членом денікінської Ради з міжнародних справ. Уряд С. Крима став першим з кінця 1917 р. урядом в Криму, в якому не було жодного кримського татарина.

⁴⁰⁵ Крим. 1918. 15 листопада.

⁴⁰⁶ ДА в АРК. Ф. Р-999. Оп. 1. Спр. 163. Арк. 88.

Через день після початку роботи нового уряду преса, яка видавалася за участі депутатів Курултаю, так пояснювала категоричну відмову Татарського Парламентського бюро брати участь у його конструюванні: 1) за умовами політичного життя у всій Європі у теперішній момент, на чолі уряду і у нас в Криму повинен бути не кадет, а соціаліст; 2) за кадетами немає опори ні у робітничому, ні у селянському, ні у загальнонародному середовищі; 3) кадети, які часто змінюються, не вселяють довіру взагалі, і зокрема, що вони дадуть Криму парламент на демократичних основах⁴⁰⁷. До речі, останній прогноз справдився — попри декларовану демократичність Кримський сейм за 5 місяців правління уряду С. Крима так і не зібрався.

Наприкінці листопада у Ялті і Керчі висадилися загони Добровольчої армії. У Криму почалося утворення підлеглих їй збройних формувань. Добровольча армія перетворилася на другий центр влади в Криму, а у Північній Таврії згодом навіть на перший. Командування «добровольців» було жорстко орієнтовано на ідеологію «єдиної і неподільної Росії» і підозрювало у «сепаратизмі» навіть уряд С. Крима.

26 листопада 1918 р. на рейд у Севастополі встали 22 британських, французьких, грецьких та італійських кораблі. Сюди прибули крайовий уряд С. Крима, делегації від органів самоврядування, громадських і національних організацій. Кримськотатарська преса так відобразила відчуття представників корінного народу: «В цю хвилину, коли до нас прибувають військові сили англо-французів, про плани яких поки нам нічого не відомо, природно, що серце невільно стискається жахливим почуттям невідомості, а розум нації мучить питання, чи зустрінемо ми з боку англо-французів таку ж повагу (як до того з боку німців. — упоряд.) до нашого національного руху, до нашого законодавчого органу, який є єдиним виразником волі та сподівань кримськотатарського народу»⁴⁰⁸. Для зустрічі ескадри Антанти Надзвичайне парламентське бюро надіслало делегацію у складі: С. Місхорли, Х. Фехмі, Ю. Безірова, Ф. Еджема⁴⁰⁹.

Отже наприкінці 1918 р. в Криму виникли три центри сили та влади — крайовий уряд С. Крима, структури Добровольчої армії та війська Антанти. З двома першими з них у кримськотатарського уряду наростили суперечності, а з останнім відносин практично не було.

Перші конфлікти з добровольцями у кримськотатарських органів самоврядування сталися вже наприкінці листопада. Кримськотатарський парламент на той момент оголосив нейтралітет у боротьбі добровольців з більшовиками⁴¹⁰. 26 листопада 1918 р. у Сімферополі відбулося загальне зібрання військовослужбовців-мусульман, в якому взяло участь близько 100 осіб, щоб виробити позицію стосовно наказу представника Кримського центру Добровольчої армії про мобілізацію офіцерів. Учасники зібрання висловились за солідарні дії з татарським парламентом, знаючи про його нейтралітську позицію. Наступного дня комісія офіцерів і Парламентське бюро направили керівнику центру добровольців генерал-лейтенанту де-Боде лист, в якому зазначили: «доводимо до вашого відома, що питання про долю Криму, а також і питання про призов в Криму військових чинів правоможний остаточно вирішувати тільки ... загальний Кримський парламент, і визнаємо неправомірним негайний вступ офіцерів-му-

⁴⁰⁷ Крим. 1918. 15 листопада.

⁴⁰⁸ Крим. 1918. 26 листопада.

⁴⁰⁹ Крим. 1918. 29 листопада.

⁴¹⁰ Крим. 1918. 29 листопада.

сульман до лав добровольчої армії на загальних підставах»⁴¹¹. Автори листа пропонували створювати «аполітичні частини» для підтримання порядку.

Наступні мобілізації, оголошувані в Криму, Добровольчою армією і Кримським краївом урядом С. Крима призводили до нових хвиль напруження у відносинах з кримськотатарським національним рухом. Особливу роль у цьому процесі відігравала партія «Міллі-Фірка» (колишня Татарська партія, Татарська соціалістична партія). Вона відновила свою діяльність восени 1918 р. (частина дослідників вважає, що це нова партія і вона її розпочала), коли в умовах підготовки до виборчих кампаній у кримський і кримськотатарський парламенти на квартирі у Б. Одабаша у Сімферополі було затверджено її програму, обрано керівництво: головою — С. Д. Хаттатова, секретарем М. Абдуллу⁴¹².

Останній пізніше на допиті показав: «Коли Крим зайняв Денікін, за розпорядженням Хаттатова мною були написані, а розіслані Хаттатовим самим листи по іншим районам Криму представникам партії «Міллі-Фірка» про те, щоб чинити перепони проведенню мобілізації Денікіним. У ті райони, де представників «Міллі-Фірка» не було, ці листи адресувалися на ім'я національних працівників — по лінії Директорії. Ці листи посилалися нарочним, а не поштою, і підписи ... жодні не ставили». М. Абдулла роз'яснював: «Справи Курултаю, справи «Міллі-Фірка» тісно між собою переплелися, тому не можна було відрізнати, де починається робота «Міллі-Фірка» і де закінчується робота Курултаю»⁴¹³. Кримський краївий уряд С. Крима отримав інформацію у лютому 1919 р. про те, що 5 січня бюро Кримського татарського парламенту у складі 5 осіб ухвалило вважати, що краївий уряд не мав права оголошувати призов. Після чого «у деяких поселеннях були отримані відозви, які містили у собі заклик не давати солдат до армії, написані татарською мовою за підписом одного з членів бюро і сприйняті через це татарським населенням за накази»⁴¹⁴.

Були помітні публічні конфлікти між новою краївою владою і кримськотатарським політикумом і з політичних питань. У грудні 1918 р. відбулися протести учасників кримськотатарського національного руху проти права членів Кримського краївого уряду виступати перед представниками Антанти від імені всіх кримчан. Так 16 грудня в Ялті учасники з'їзду кримських татар протестували проти спроб правих сил в Яссах представляти всю Росію без скликання конституанті і визнавали право вирішувати долю Криму за парламентом, обраним всіма кримцями. У зв'язку з чим протестували проти заяви краївого уряду, який без рішення такого представницького органу, висловився проти незалежності Криму⁴¹⁵.

Більш детально з цього питання висловилися учасники з'їзду кримських татар Євпаторійського повіту. Вони не тільки висловили протест проти переговорів міністра зовнішніх зносин краївого уряду М. Вінавера із союзниками від імені всіх кримців та осіб, «які узурпували собі право переговорів у Яссах від імені всіх народів Росії».

⁴¹¹ Крим, 1918. 29 листопада.

⁴¹² ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 1121. Арк. 135.

⁴¹³ Там само.

⁴¹⁴ Документ № 44. Об антиправительственной деятельности Директории и репрессиях против нее. // Зарубин А. Крымскотатарское национальное движение в 1917–1921 гг. Сборник документов. Вопросы развития Крыма. Вып. 3. Симферополь: Таврия, 1996. С. 98.

⁴¹⁵ Sejdamer D. Krym. Przeszłość, teraźniejszość i dążenia niepodległościowe Tatarów Krymskich, Warszawa: nakł. Instytutu Wschodniego, 1930. S. 165.

Вони запропонували створити комісію для редагування протестів у складі А. Озенбашли, Ю. Везірова і А. Рамазанова, а опісля їх вручити командуванню сил союзників у Севастополі і кабінету С. Крима. Також вирішили доручити бюро президії національного парламенту передати ці документи «кому належить».⁴¹⁶

Аналогічні вимоги були висунуті на з'їздах у Феодосійському і Перекопському повітах, останній відбувся 19 грудня 1918 р. Оскільки на цих з'їздах головували представники органів національного самоврядування, то можна припустити, що і на з'їзді кримських татар Сімферопольського повіту була задекларована подібна позиція стосовно Кримського краєвого уряду С. Крима. Лунали на останньому зібрannі і заклики до нейтралітету у громадянській війні в Росії⁴¹⁷. Схоже, що цю позицію керівництва органів національного самоврядування, підтримувала більшість кримськотатарського населення. На призовні пункти Добровольчої армії, яка вже була на ділі не добровольчою, кримськотатарські призовники, як, до речі, і кримчани іншого етнічного походження, здебільшого не пішли. Хоча в той же час представники Добровольчої армії в Криму почали відновлювати Кримський кінний полк та формувати татарський стрільковий полк.

Початок 1919 р. ознаменувався для кримськотатарської спільноти цікавим починанням у фінансовій сфері — за участі дирекції фінансів і вакуфів у Сімферополі відкрився акціонерний кредитний заклад «Кримськотатарський народний банк». Діяч тюркського руху, член Татарського національного парламенту Внутрішньої Росії та Сибіру Ю. Музрафов у зв'язку з цим писав: «Ідея створення національних банків серед мусульман Росії визріла давно, як центр економічного об'єднання. Проектувалося відкриття низки банків у містах Урало-Поволжя, Туркестану і Кавказу. На долю Криму та кримських татар випадає честь, бути піонерами банківської справи серед мусульман Росії». Планували, що Кримськотатарський народний банк, як і заснований з ініціативи кооперативів у 1912 р. Московський народний банк, буде активно займатися розвитком кооперативної справи в Криму. Ю. Музрафов констатував низку болючих соціально-економічних проблем корінного народу: «Немає у татар ані тютюнових фабрик, немає підприємств для сушки фруктів, ані винних льохів. Торгівля, промисловість, транспорт, страхова справа, пароплавство, все і вся у чужих руках». Він висловив сподівання, що новий банк «буде могутнім живим центром, де зійдуться всі нитки економічного життя кримських татар; звідси будуть виходити всі починання культурних покращень в області сільського господарства, торгівлі та промисловості»⁴¹⁸. Чи вдалося розгорнути діяльність банку поки вдалося з'ясувати, але, на жаль, ситуація на постімперському просторі загалом, а в Криму зокрема тоді була вкрай несприятливою для розвитку банківської справи. Хоча в джерелах про кримськотатарських діячів є згадки про банк «Туран».

Кримськотатарські національні лідери, ймовірно, зустрічали новий 1919 р. у тризвізі — з одного боку відносини з Кримським краєвим урядом і добровольцями загострювалися, а з іншого — вони бачили всю хисткість позиції білих і побоювалися по-

⁴¹⁶ Sejdamet D. Krym. Przeszłość, teraźniejszość i dążenia niepodległościowe Tatarów Krymskich, Warszawa: nakł. Instytutu Wschodniego, 1930. S. 165–166.

⁴¹⁷ Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. 2-е изд., испр. и доп. Симферополь: АнтиквА, 2008. С. 456.

⁴¹⁸ Акъ Сесь. 1919. 17 января.

вернення більшовиків, які могли помститися за активний, зокрема збройний опір захопленню влади ліворадикалами на межі 1917–1918 рр. і повстання у квітні 1918 р.

Побоювання щодо кабінету С. Крима повністю виправдалися. Вже у січні 1919 р. крайовий уряд вжив заходів, які обмежували національно-культурну автономію кримськотатарського народу. Спочатку з'їзд з народної освіти ухвалив рішення про включення всіх татарських шкіл, більшість яких до того керувалися національним урядом, в загальну мережу навчальних закладів. У другій половині січня 1918 р. крайовий уряд застосував збройну силу для звільнення приміщення, яке займала Директорія. Крайова влада розглядала проект підпорядкування вакуфних земель урядовій комісії⁴¹⁹. На противагу органам національного самоврядування кримських татар уряд С. Крима спробував спертися на мусульман-традиціоналістів та лібералів-федералістів, які з грудня 1918 р. почали видавати газету «Акъ сесь» («Голос правди»). Редакція цього видання «групи мусульман» була розташована у приміщеннях Таврійського губернського земства, а друкувалося воно у типографії земської газети. «Акъ сесь» пропагувала федералізм, критикувала сепаратизм, друкувала оголошення про мобілізації та інформацію про Добровольчу армію, нерідко з ліберальної точки зору висвітлювала суспільно-політичне життя, зокрема кримськотатарського національного руху та органів самоврядування. Вона критикувала не тільки керівництво Курултаю («групу татарської і демократичної молоді Курултаю»), але, принаймні, іноді й представників крайової влади.

Під час розгортання політичного конфлікту між крайовим урядом і «добровольцями», з одного боку, і органами самоврядування кримських татар на початку 1919 р. перший політичний табір вирішив «перестрибнути» другий і звернутися напряму до кримськотатарського народу. З цією метою на 7 лютого 1919 р. влада скликала у Сімферополі мусульманський (татарський) з'їзд, на який з'їхалося лише з півсотні осіб (для порівняння, за три місяці до того з'їзд мусульман Криму зібрав сім сотень учасників). Захід почався із виступу командувача Кримсько-Азовської армії (пори гучну назву це було невелике військове з'єднання ЗСПР), генерал-лейтенанта О. Боровського про важливість відновлення «єдиної і неподільної» Росії і закликом до татар проливати кров за це. Не забув військовий і поляката присутніх: недалекий той день, говорив він, коли Росія очиститься від «робійників»-більшовиків і погано буде тим, хто був проти Добровольчої армії, всі отримають суворе покарання. При появі Боровського в залі офіцери і мурзи піднялися, а за ними поступово і всі присутні. Тож заклики воювати за «Велику Росію» учасники з'їзду вислухали стоячи. Від спеціально запрошеної групи Аділь Мурза Караманов привітав генерала і останній залишив залу. «У зібранні одразу запанував хаос за відсутністю голови і президії», — зафіксував журналіст. Представники мурз трохи посперечалися про ставлення до уряду С. Крима. А. Муфті-заде закликав підтримати цей кабінет. У відповідь С. Кримтаєв обурено заявив, що «татари не можуть і не повинні підтримувати той уряд, де вони не представлені, потрібно підтримувати лише Добровольчу армію». Втім мурзи швидко залишили залу, побоюючись заворушень. Виявилося, що делегації з регіонів привезли резолюції про те, що лише вільно обраний татарський парламент правоможний вирішувати політичні, військові та інші питання кримських татар. Організатори ознайомились з цими до-

⁴¹⁹ Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. 2-е изд., испр. и доп. Симферополь: Антиква, 2008. С. 455.

кументами і вирішили не допустити їхнього обговорення. Фінал заходу преса описала так: «делегатам залишалось лише розійтися з великим жалем, що вони дарма приїхали, дарма витратили час і працю, дарма ввели себе у витрати»⁴²⁰.

Розуміючи безперспективність за цих умов піднімати питання про самостійність Криму чи національну державність Татарське парламентське бюро і Директорія прагнули захистити хоча б національно-культурну автономію. Дирекція юстиції розробила, а Кримськотатарське парламентське бюро затвердило проект «Положення про культурно-національну автономію мусульман Криму». Документ проголосував, що мусульмани Криму «користуються повною автономією у всіх справах, пов'язаних з внутрішнім побутом і релігійними поглядами», до них були віднесені: релігійні, культурно-просвітницькі, з управлінням вакуфними майном і капіталами, самооподаткування, громадського піклування і народного здоров'я, судові та опікунські. Вищим органом автономного управління у внутрішніх і зовнішніх справах мав бути національний парламент — Меджліс Мебусан, обраний татарським населенням Криму на три роки шляхом загальних, рівних, прямих і таємних виборів. Виконавча влада мала належати раді директорів кримськотатарської національної директорії. Було передбачено директорії: релігійних справ, юстиції, народної просвіти, фінансів і вакуфів, загальних справ і зовнішніх зносин. Національним гербом визнавали зображення «Тарак Тамгаси» (тамга династії Гераїв у вигляді гребеня), а прапором — полотнище сіро-блакитного кольору із зображенням національного гербу у верхньому куті біля древка⁴²¹. Власне вперше у документі органів національного самоврядування було зафіксовано статус національних герба і прапора («кок байрак» — стяга Чингісхана) у їхньому сучасному вигляді.

Проте опрацювання змісту національно-культурної автономії було, скоріше, вимушеним тактичним маневром. Надії на незалежність попри вкрай складну суспільно-політичну і військову ситуацію не зникли, про що свідчить направлення органами національного самоврядування Д. Сейдамета у Західну Європу для участі у Паризькій мирній конференції, а також переписка з керівництвом Азербайджанської Демократичної Республіки.

4 лютого 1919 р. голова Надзвичайного бюро Кримськотатарського парламенту С. Д. Хаттатов звернувся листом за допомогою до голови уряду і міністра закордонних справ Азербайджану Ф. Х. Хойського. Кримськотатарський лідер повідомляв, що «турко-татари, які до цього моменту боролися за свою самостійність, переживають в теперішній час дуже важкі хвилини». Тривогу С. Д. Хаттатова викликали переслідування з боку Добровольчої армії і кадетського уряду, загроза примусових заходів через протидію кримськотатарських організацій мобілізаціям. А також загроза загального знищення тюрко-татар більшовиками, які наближаються до Криму, як помсту за війну з ними у 1917 р. У зв'язку з цим, Надзвичайне бюро просило керівництво Азербайджану повідомити про це уряд Великобританії, яка «з давніх часів є покровителькою мусульман»⁴²².

⁴²⁰ Крим. 1919. 9 февраля.

⁴²¹ Документ № 41. О культурно-национальной автономии крымских татар // Зарубин А. Крымскотатарское национальное движение в 1917–1921 гг. Сборник документов. Вопросы развития Крыма. Вып. 3. Симферополь: Таврия, 1996. С. 52–53.

⁴²² Гражданская война в России и мусульмане. Сборник документов и материалов / сост., предисл. и примеч. С.М. Исхаков. Москва: Центр стратегической конъюнктуры, 2014. С. 669.

5 лютого 1919 р. голова Ради директорів національного уряду С. Місхорли і директор зовнішніх зносин А. Озенбашли у листі-відповіді голові уряду і міністру закордонних справ Азербайджану Ф. Х. Хойському твердили, що «ідея самостійності Криму для нас священна». Вони повідомляли, що екс-міністру закордонних справ краївого уряду Д. Сейдамету надано мандат для захисту і відстоюванні самостійності Криму, а Надзвичайне кримськотатарське парламентське бюро вирішило відправити з цією ж метою делегацію у Париж і на Принцеві острови. «Нас дуже пригнічує», що прихильники «єдиної і неподільної Росії», які фактично захопили владу в Криму, з одного боку, а більшовицька стихія, що насувається з півночі, з другого, «не дадуть здійснити наші наміри», писали представники Директорії. Вони висловили надію на захист кримських братів з боку Азербайджану⁴²³.

Тим часом, якраз того місяця 1919 р. Крайовий уряд С. Крима почав на практиці інтенсивно відкидати свої ліберально-демократичні принципи. 14 лютого вступила в дію постанова кабінету «Про боротьбу з більшовиками», яку кримчани охрестили «про позасудові арешти». Згідно з нею, арештовувати на термін до 6 місяців і висилати за межі Криму можна було не лише порушників правопорядку, а й де-факто будь-якого критика влади. Для розгляду таких справ була створена Особлива нарада («Особое совещание») у складі міністрів внутрішніх справ М. Богданова і юстиції В. Набокова, начальника штабу Добровольчої армії. 22 лютого 1919 р. цей орган отримав право розгляду справ осіб, викритих у агітації проти союзників, Добровольчої армії, призову до війська. Такий напрям політики не віщував нічого доброго у трикутнику відносин уряд С. Крима — Добровольча армія — кримськотатарський національний рух.

Вже 23 лютого 1919 р. о 7-й ранку у приміщення Кримськотатарського національного уряду і парламентського бюро без ордеру прийшли чини краївого прокурорського нагляду та офіцер Добровольчої армії. Показово, що це був день національного трауру по вбитому рівно рік тому ліворадикаломи муфтію Н. Челебіджіхану і неділія. Далі п'ятеро силовиків обшукали квартиру голови парламентського бюро С. Д. Хаттатова і привезли його до національного управління. Кримськотатарські свідки стверджують, що документів на обшуки не пред'являли. На питання щодо їхніх причин силовики відповіли: «Ви читали, звісно, «Голос правди»⁴²⁴. Ви вели агітацію проти мобілізації та маєте зв'язки з Енвер-пашею». На що С. Хаттатов відповів, що це схоже на казку, і якщо діяти за описами газет, то можна обшукати всі заклади С. Крима.

Для з'ясування причин таких дій А. Озенбашли, У. Балічев разом з міським головою Сімферополя Фоссом відвідали М. Богданова і В. Набокова. Представники органів національного самоврядування повідомили, що незаконні обшуки викличуть масове обурення кримських татар, як це було під час арешту Н. Челебіджіхана влітку 1917 р. Міністр юстиції заявив, що «у прокуратурі є матеріали», уряд обміркував свої дії і тепер подивимося, «чиї дії схвалять татари — наши чи ваши».

Обшуки та вилучення документів також відбулися у квартирах А. Озенбашли, Х. Чапчакчі, Б. Одабаша⁴²⁵, редакціях газет «Міллєт» і «Крим». У приміщеннях Дирек-

⁴²³ Азербайджанская Демократическая Республика (1918–1920). Внешняя политика (Документы и материалы). Баку, 1998. С. 149–150.

⁴²⁴ 21 лютого 1919 р. прокадетська газета «Тавріческий голос» надрукувала статтю А. Ширинського про те, що курултайські діячі отримували «рясні субсидії від уряду Енвера».

⁴²⁵ Міллєт. 1919. 25 лютого.

торії і парламентського бюро були вилучені не тільки документи, а й печатки та штемпелі.

Судовий слідчий Шишман видав документ С. Д. Хаттатову, що обшук відбувся згідно з його постановою на підставі 353⁴²⁶ і 357⁴²⁷ статей Статуту карного судочинства.

Масові обшуки, які супроводжувалися вилученнями документів та печаток, затриманням С. Д. Хаттатова були сприйняті як репресії та викликали цілу низку протестів кримськотатарської громадськості по всьому Криму та органів національного самоврядування. Бюро кримськотатарського парламенту розцінило такі обшуки та ще й без дотримання норм закону як образу нації та висловило рішучий протест проти насильства, яке «нагадує найгірші часи самодержавного режиму». Бюро також висловило впевненість у тому, що «створюваний владою процес» наочно доведе всю злісність нападів і доносів реакції на національні установи і «раз і назавжди примусить замовкнути осіб, які переслідують мету дискредитувати та придушити національний рух, що проکинувся»⁴²⁸.

Кримськотатарські газети розцінювали дії уряду як «протизаконні і несправедливі», причому наголошувалося на сумнівній його легітимності: «Ми давно знали, що від демократичного уряду Соломона Крима не можна чекати нічого демократичного. Але ми не очікували, що він нападе на такий верховний заклад кримських татар, оскільки сьогодні, коли кримський уряд не спирається на виборний сейм, національне Парламентське бюро спирається на парламент, який обрали кримські татари»⁴²⁹. Різки протести до кабінету С. Крима та МВС направили Бахчисарайський міський мусульманський виконавчий комітет і мусульмани Алупки.

Варто відзначити, що за розпорядженням міністра юстиції В. Набокова протест Бахчисарайського мусвиконкуму було направлено прокурору Кримської судової палати для відкриття карного переслідування⁴³⁰. Можливо, відносини між урядом С. Крима і органами самоврядування кримських татар могли б псуватися навіть більшими темпами, якщо б крайову владу не відволікали конфлікти з іншими політичними силами (навесні есери і меншовики відмовили їй у підтримці, активно діяли у підпіллі більшовики) та не наближення червоних до Криму...

А кримськотатарський національний рух левову частку своїх сил витрачав на виборчі кампанії до крайового сейму і Меджліс мебусану.

⁴²⁶ Не зовсім зрозуміло до чого була вказана у постанові слідчого ця стаття: «Якщо під час слідства виявиться, що обвинувачений не має здорового глузду або страждає розумовим розладом, то слідчий, переконавшись в тому як через огляд обвинуваченого судовим лікарем, так і через опитування самого обвинуваченого і тих осіб, яким близче відомий образ його дій і суджень, передає на подальше розпорядження прокурора все провадження з цього предмету з думкою лікаря про ступінь безумства або розумового розладу обвинуваченого».

⁴²⁷ Зміст статті: «Обшуки та віймки у будинках та інших житлових приміщеннях лише у випадках обґрунтованої підоозри, що у цих місцях приховані: звинувачений чи предмет злочину, чи речові докази, потрібні для пояснення справи».

⁴²⁸ Документ №45. Протест бюро Крымскотатарского парламента по поводу обысков в общественных организациях татар // Зарубин А. Крымскотатарское национальное движение в 1917–1921 гг.: сборник документов. Вопросы развития Крыма. Вып. 3. Симферополь: Таврия, 1996. С. 59.

⁴²⁹ Мілlet. 25 лютого 1919 г.

⁴³⁰ Документ № 47. Отношение прокурору Крымской судебной палаты по поводу протеста Бахчисарайского мусисполкома // Зарубин А. Крымскотатарское национальное движение в 1917–1921 гг.: сборник документов. Вопросы развития Крыма. Вып. 3. Симферополь: Таврия, 1996. С. 60.

Глава 4

Вимушене завершення Кримськотатарської революції та продовження національно-визвольної боротьби в умовах панування в Криму білих режимів (березень 1919 р. — 1920 р.)

4.1. Фінальна фаза Кримськотатарської революції: від обрання Меджліс Мебусану до ліквідації денікінським режимом органів національного самоврядування (березень — серпень 1919 р.)

З кінця 1918 р. органами кримськотатарського національного самоврядування і громадськістю велася підготовка до виборів кримськотатарського парламенту — Меджліс Мебусану (Зібрання депутатів) та Кримського сейму. Зокрема, це питання обговорювалося під головуванням представників парламентського бюро і Директорії на місцевих з'їздах татарського населення у грудні 1918 р. в Євпаторії, Ялті, Сімферополі, Феодосії, Перекопі. 24 листопада 1918 р. загальне зібрання Кримського союзу литовських мусульман вирішило взяти участь у виборах до Кримськотатарського національного парламенту. Невдовзі Л. і О. Полтаржицьких і деяких інших литовсько-польських татар (липок) включать до списків «Міллі-Фірка» на виборах до сейму. Цікавий факт. За сприятливих обставин, група вихідців із литовсько-польських татар могла б стати частиною сучасної кримськотатарської етнонації. Причому вони на поч. ХХ ст. відрізнялися досить високим рівнем грамотності.

У лютому 1919 р. вибори до Меджліс Мебусану завершилися. Переконливу перемогу на них отримала «Міллі-Фірка»: із 45 депутатів національного парламенту 35 були висунуті цією партією, на долю лівих і правих лишалося лише 10 місць. Це свідчило, що попри всі випробування та кризи останнього року кримським татарам вдалося зберегти досить високий рівень консолідації.

Засідання новообраного парламенту мало відкритися 1 березня, але через тиск краївого уряду, який у 1919 р. все більше відходив від демократичних стандартів, сталася невелика затримка. 4 березня 1919 р. у Сімферополі розпочав роботу Меджліс Мебусан. В умовах повороту «праворуч» політики краївого уряду С. Крима, тобто від декларування ліберально-демократичних підходів до авторитарно-репресивних заходів, і загострення суспільно-політичної ситуації загалом, зокрема, судового та адміністративного

переслідування діячів органів національного самоврядування, національний парламент не ухвалював радикальних рішень. Депутати, вочевидь, вимушено уникали розгляду гострих політичних питань. Меджліс Мебусан пропрацював орієнтовно тиждень. Делегати заслухали звіт за рік голови Кримськотатарської національної директорії С. Місхорли, який здебільшого зосередився на фінансових питаннях, розробили проект реформи духовенства з метою обмежити його функції релігійними обрядами⁴³¹. Ймовірно, тоді ж було обрано новий склад національного уряду на чолі з С. Хаттатовим.

Дискусійним є питання затвердження Меджліс Мебусаном Положення про культурно-національну автономію мусульман Криму, розробленого дирекцією юстиції та ухваленого Кримськотатарським парламентським бюро у січні 1919 р. Сам цей документ містив норму: «На час припинення засідань національного Меджліс Мебусана у екстрених випадках раді директорів надається власною владою ухвалювати заходи законодавчого характеру, але з тим, щоб цими заходами не вносилися зміни до основних законів кримських мусульман. Заходи ці вносяться на схвалення Меджліс Мебусана негайно з відновленням його засідань». Є дослідники, які стверджують, що другий склад національного парламенту кримських татар не розглядав і не затверджував Положення про культурно-національну автономію мусульман Криму⁴³². Втім є свідчення учасника подій, яке підважує цю думку. Так, у вересні 1919 р. член Кримськотатарської національної директорії А. Озенбашли в інтерв'ю для преси нагадував, що ще МВС Тимчасового уряду Росії пропонувало Мусвиконкуму розробити проект культурно-національної автономії кримських татар і що такий проект був ухвалений парламентом другого скликання⁴³³.

Велику увагу кримськотатарські лідери приділяли на початку 1919 р. виборам до парламенту Криму з установчими функціями. У грудні 1918 р. крайовий з'їзд земств і міст ухвалив виборчий закон і сформував комісію з виборів до сейму⁴³⁴. Для кримськотатарського національного руху ідея скликання представницького органу Криму з установчими повноваженнями була програмною. Вона не раз виринала у 1918 р. у політиці кримськотатарського політикуму і була закріплена у Кримськотатарських Основних законах. «Міллі-Фірка» взимку 1918–1919 рр. фактично діяла, за оцінкою деяких сучасників, під гаслом «Хто із татар не готується до виборів у Кримський сейм, то зраджує вітчизну»⁴³⁵.

Пізніше Д. Сейдамет згадував, що виборчі округи Кримський крайовий уряд «напрізв» таким чином, щоб ускладнити перемогу кримськотатарським кандидатам. Від щільно населених корінним народом округів відрізалися частини на користь сусідніх. Причиною цього, на думку кримськотатарського лідера, була більш висока активність кримськотатарських виборців порівняно з іншим населенням Криму. Кримських татар перетворили на «виборця другої категорії» — «ілота»⁴³⁶, а змушували бути

⁴³¹ Зарубін В. Г. «Проект «Украина». Крим в годы смуты (1917–1921 гг.). Х.: Фоліо, 2012. С. 110.

⁴³² Зарубін А. Крымскотатарское национальное движение в 1917–1921 гг. Сборник документов. Вопросы развития Крыма. Вып. 3. Симферополь: Таврия, 1996. С. 55.

⁴³³ Статья «Татарские общественные деятели о закрытии директории (Анкета «Южных ведомостей»). URL: <http://islamperspectives.org/rpi/items/show/10841> (Дата доступу: 12.12.2018).

⁴³⁴ Копиленко О. Л. Автономна Республіка Крим: проблеми правового статусу. К.: Таксон, 2002. С. 51.

⁴³⁵ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 1121. Т.1 (1928–1931). Арк. 135.

⁴³⁶ Ілоти — залежне населення у давній Спарті.

«гоплітом»⁴³⁷, тобто йти по призову до армії, саркастично зазначав Д. Сейдамет. Тим не менше, кримські виборці вирішили взяти участь у голосуванні в краївий представницький орган, оскільки перебування в ньому «навіть у незначній меншості» давало такі можливості впливати на перебіг подій, яких не було поза сеймом⁴³⁸.

Показово, що у 1919 р. в умовах виборів і діяльності Меджлісу Мебусану кримськотатарські діячі шукали ідеї для виходу із глобального протистояння, в яке був втягнутий їхній народ, для обґрунтування нейтралітету у боротьбі між червоними і білими, для пошуку привабливих для трудящих мас небільшовицьких рішень суспільно-політичних проблем. Публіцисти і політики висунули тоді, зокрема, концепти «східної демократії», «некласового більшовизму», «боротьби з більшовизмом через колективістський розвиток виробничих сил»⁴³⁹. Ці вдалі і не дуже вдалі ідейні пошуки спирались власне на соціальну структуру і менталітет кримськотатарського народу, який, зокрема, не мав розвиненого пролетаріату, а тому об'єктивно не міг сприймати нав'язувану більшовиками диктатуру пролетаріату.

Провідні кримськотатарські діячі, як і на виборах до Першого Курултаю, балотувалися одночасно по кількох виборчих округах. Так, наприклад, у списку «Міллі-Фірка» по шостому виборчому округу по виборах Кримського краївого сейму було 19 кандидатів (С. Хаттатов, А. Озенбашли, А. Ахматович, М. Хайретдинов, Н. Ізбаш, А. Полтаржицький, Х. Чапчакчі, І. Кипчакский, М. Бадракли, Я. Богданович, К. Якуб, С. У. Бабічев, С. У. Таракчі, В. Ібраїмов, Б. Одабаш, С. Х. Ібраїмов, Ш. Шаміль, І. Озенбашли, М. Полтаржицький), а по п'ятому – 14 (М. Абдураманов, М. Єнілєєв, С. Карабіберов, М. Полтаржицький, А.-Г. Черекаєв, А.-А. Богданович, І. Муртазаєв, Д. Рустамбеков, А. Решідов, Б.-Г. Сейдаметов, І. Мефа, М. Шейх, С. Мен, М. Аджи)⁴⁴⁰. Відомо також, що по першому Євпаторійському округу за списком національної партії балотувалися, зокрема, С. Хаттатов, А. Озенбашли, М. Єнілєєв, М. Полтаржицький⁴⁴¹, які були й у списках на інших округах. Звертає на себе увагу, що попри вихід восени 1918 р. більшості членів лівої фракції зі складу Курултаю, серед кандидатів «Міллі-Фірка» у депутати сейму були представники лівих, які пізніше стали відомими націонал-комуністами. Як, наприклад, майбутній голова ЦВК Кримської АРСР В. Ібраїмов.

Значні зусилля кримськотатарського політикуму щодо участі у виборах Кримського краївого сейму виявилися і цього разу даремними. Обрання його депутатів було

П'ятий избирательный округъ.	
№ 3.	
Организацией татар Крыма «Милли-Фирка».	
1. Абдурамановъ, Мустафа Абдураманъ-оглу, г. Феодосия, татарский форштадт домъ Нестерова.	
2. Енілєєвъ, Мухабеджанъ Хайдулла, г. Симферополь, Софийская 36	
3. Карабіберовъ, Севдали Сейдамет огулу, д. Малый-Тарасъ-Чъ	
4. Полтаржицъ, Михаиль Йосифовичъ, г. Симферополь, д. Уманца.	
5. Черекаевъ, Абдуль-Гадэръ Абдураманъ-оглу, Феодосия татарский форштадтъ собствен. домъ.	
6. Богдановичъ, Азюль-Ансельмъ Александровичъ, Феодосия, Троицкій пер. домъ Афендуповой.	
7. Муртазаевъ, Ибраимъ Муртаза огулу, дер. Токукъ.	
8. Рустамбековъ, Джаджартъ-Бекъ, Симферополь. Малобазарная д. Прика	
9. Решідовъ, Абдулла Решідъ огулу, деревня Сарайминъ	
10. Сейдаметовъ, Батыръ-Гирей, деревня Кайнашъ	
11. Мефа Ильясъ Мефа-оглу, деревня Джума-Эли.	
12. Шейхъ Мамбетъ Эбу Ленисъ Аджи огулу, деревня Кочегенъ.	
13. Менъ Сеттаръ Абдулъ Келамъ-оглу, деревня Джанъ-Тобе.	
14. Аджи Мамбетъ Эбу Бекиръ-оглу, деревня Сунинъ-Эли.	

Бюлєтень партії «Міллі-Фірка»
на виборах до Кримського сейму (1919 р.)

⁴³⁷ Важкоозброєний давньогрецький воїн.

⁴³⁸ Sejdamet D. Krym. Przeszłość, teraźniejszość i dążenia niepodległościowe Tatarów Krymskich, Warszawa: nakł. Instytutu Wschodniego, 1930. S. 116.

⁴³⁹ Зарубин А. Крымскотатарское национальное движение в 1917–1921 гг. Сборник документов. Вопросы развития Крыма. Вып. 3. Симферополь: Таврия, 1996. С. 57–58, 62.

⁴⁴⁰ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 1124. Т. 4 (1918–1930). Арк. 8–9.

⁴⁴¹ Громов С. К вопросу о деятельности крымскотатарской национальной партии Милли-Фирка (1917–1920 гг.). Культура народов Причерноморья. 1997. № 1. С. 109.

*Лідери кримськотатарського національного руху
i громадсько-політичні діячі Азербайджану, Татарстану i Польщі (1919 р.)*

*Сидять (зліва): У. Балич, С. Місхорли, Ш. Гаспринська, Ю. Везіров,
А. Цаліков, С. Хаттатов, Д. Рустамбеков, А. Озенбаши.*

*Стоять (зліва): А. Сеттаров, А. Одабаш, Е. Ф. Гозайдин,
Полторжицький, Казанли, черкес (неідентифікований), А. Кричинський,
А. Мухарський, В. Ібраїмов, М. Єнілєев, Х. Чапчакчі, Б. Одабаш*

призначено на 6 квітня 1919 р.⁴⁴², проте вже у березні вкотре різко змінилася військово-політична ситуація — до Криму наблизалася Червона армія. Вибори не відбулися, адже 7 квітня 1919 р. уряд С. Крима залишив Сімферополь, а 11 квітня 1919 р. до нього увійшли червоні війська Задніпровської дивізії П. Дибенка. До 1 травня 1919 р. територія Криму, за винятком Керченського півострова, опинилася в руках більшовиків.

Побоювання кримськотатарських лідерів різко негативних наслідків від нового пришестя червоних в Крим навесні 1919 р. не справдилися, чому чимало посприяла геополітична ситуація. Радянська Росія прагнула використати драматичну військово-політичну ситуацію після поразки Османської імперії в Анатолії і Румелії, де у травні почалася кемалістська революція, для експорту комуністичної революції на мусульманський Схід. Крим, за задумом комуністичних стратегів, мав би стати містком до близької кримським татарам Туреччини. До того ж, один з кримських більшовицьких лідерів Ю. Гавен у квітні 1919 р. звернув увагу голови РНК РРФСР і більшовицького вождя В. Леніна на негативні наслідки ігнорування національного питання в Криму у попередньому році, що привело до повстання кримських татар, страти частини кримського радянського керівництва, міжетнічних зіткнень. Належні висновки комуні-

⁴⁴² Цветков В. Белое дело в России. 1917–1919 гг. (Формирование и эволюция политических структур белого движения в России). Т. 1. Спб: Наука, 2013. С. 342.

тичне керівництво Росії зробило. 23 квітня політбюро ЦК РКП(б) ухвалило рішення створити на території Криму республіку. 28 квітня 1919 р. у Сімферополі на VI Кримській обласній конференції КП(б)У представники радянських Росії та України довели це рішення до відома кримських комуністів. Зокрема, надзвичайний уповноважений Ради оборони РСФРР і УСРР (на Півдні) Л. Каменєв доповів про політику партії та національне питання, після чого ознайомив із рішенням вищих партійних органів про створення Кримської Соціалістичної Радянської Республіки. Серед учасників почалася дискусія щодо потреби у створенні саме республіки. Турецький комуніст М. Субхі та А. Боданинський вітали це рішення. Перший із них зазначив, що це рішення ЦК має надзвичайне значення для Сходу, особливо Близького Сходу, де мешкають споріднені і пов'язані історичними традиціями з кримськими татарами народи». «Пригнічені імперіалізмом, вони дивляться на велику пролетарську революцію та чекають, як вона вирішить питання щодо самовизначення дрібних народів», — наголосив М. Субхі⁴⁴³. Крапку в дебатах поставив К. Ворошилов, який оголосив присутнім, що вони можуть обговорювати лише те, як краще виконати рішення ЦК про оголошення республіки.

Статус новоутвореної Кримської CPP для зовнішнього спостерігача навряд чи був ясним, адже 1 червня 1919 р. вона підписала угоду про створення військово-політичного союзу радянських республік: Росії, України, Білорусі, Литви і Латвії як ніби-то рівна сторона. У той же час внутрішньопартійні документи визначали, що Кримська CPP входить до РСФРР як адміністративно-територіальне утворення. На початку травня було сформовано кримський уряд на чолі з братом Леніна Д. Ульяновим, до складу якого входило аж 5 кримських татар — нарком іноземних справ С. Меметов, нарком юстиції І. Арабський, нарком землеробства С. Ідрісов, керуючий справами уряду А. Боданинський та нарком у справах національностей І. Фірдевс.

Кримськотатарська мова стала використовуватися поруч з російською. При Кримському обласному комітеті РКП(б) було утворено мусульманське бюро, а при місцевих партійних організаціях комуністів почали функціонувати мусульманські секції. У кримських повітах і містах працювали комісаріати з мусульманських справ. Керівництво РКП(б) для роботи з кримськими татарами направило 45 татарських і турецьких комуністів⁴⁴⁴.

Попри це дослідниця Т. Бикова зробила висновок, що «більшовики лише загравали з національними меншинами» (додамо — і корінним народом), «а реально надавати їм повноту влади не збиралися». На підтвердження цієї тези, вона, зокрема, згадує, що 23 квітня 1919 р. частина членів Кримського обкому відкинула ідею призначити головою Кримського Раднаркому М. Субхі через побоювання, що такий крок міг привести до сплеску національно-визвольної боротьби мусульман. Також партійні органи схваливали вказівки ЦК РКП(б) тримати під пильним контролем мусульманські секції і слідкувати, щоб вся їхня робота зводилась до пропаганди й агітації серед мусульман⁴⁴⁵.

«Міллі-Фірка» у квітні 1919 р. привітала встановлення радянської влади, а у статті в газеті «Таврійський комуніст» 27 квітня вона навіть стверджувала, що готовуvalа «...татарські трудові маси до належної зустрічі більшовиків, прихід яких вони передбачали

⁴⁴³ Цит. за: Бикова Т. Б. Створення Кримської АСРР (1917–1921 рр.). К., 2011. С. 94–95.

⁴⁴⁴ Зарубін В. Г. «Проект «Україна». Крим в годы смуты (1917–1921 гг.). Х.: Фоліо, 2012. С. 123.

⁴⁴⁵ Бикова Т. Б. Створення Кримської АСРР (1917–1921 рр.). К., 2011. С. 103.

вже місяців 5–6 тому»⁴⁴⁶. Попри фактичну легалізацію національної партії у Кримській СПР великої довіри між кримськотатарським рухом і більшовиками все ж не було. Меджліс Мебусан за 75 днів існування комуністичного режиму жодного разу не збирався, а у керівництві Кримської організації РКП(б) (у квітні її вивели зі складу КП(б)У) кримські татари були відсутні, хоча до складу обкому й увійшов турок М. Субхі.

А. С. Айвазов згадував: коли більшовики зайняли Крим у 1919 р. «мілліфірківці знову поховалися, але дуже швидко почали з'являтися». Їх підбадьорювали присутність т. М. Субхі в Криму. Із лідерів «М[іллі] ф[ірка]» деякі як Озенбашли Амет, Чапчакчі Халіль, як тоді казали, часто розмовляли з т. М. Субхі. Навіть у деяких закладах націоналісти працювали разом з більшовиками. М. Субхі відновив свою газету «Єні дюнья» («Новий світ») і почав видавати її в Криму. Його газета завоювала симпатію татарського народу. Більшовики всюди жили з націоналістами дружно. Між ними не відбувалося ані суперечок, ані зіткнень. Навіть у окремих місцях в Криму більшовики, залишаючи Крим, залишили татарам зброю»⁴⁴⁷. Зрозуміло, що у своїх тюремних спогадах А. С. Айвазов дещо ідеалізував відносини між більшовицькою владою і кримськими татарами, велика частина яких не сприймала комуністичних експериментів навіть на фоні репресивної політики білих.

Вже у другій половині червня 1919 р. денікінцям знову вдалося захопити весь Крим. Цього разу вони не тільки запровадили старий стиль календаря, а й не допустили утворення навіть проросійських країнових органів влади в Криму, які видавалися їм потенційно «сепаратистськими». Замість цього 25 червня було відновлено Таврійську губернію. Невдовзі вона увійшла до складу Новоросійської області. Губернію і область очолював генерал М. Шиллінг, підпорядковувався якому цивільний губернатор Таврійської губернії М. Татищев. Невдовзі «реставраційна» політика дійшла і до проблем міжнаціональних відносин. Закономірно, що великоріджені підходи білих привели до глибокої кризи у відносинах з кримськотатарським рухом.

Одразу після встановлення білого режиму відновили свою роботу Кримськотатарська національна директорія та газета «Міллєт»⁴⁴⁸. На шпальтах останньої у серпні 1919 р. декларувалося кредо, яке, схоже, поділялося багатьма представниками національного руху: «...Ми не є ані більшовиками, ані монархістами, ані кадетами, ані октаябрістами, а є лише народниками. Ми прагнемо завоювати наші національні права і здійснити наші національні бажання»⁴⁴⁹. «Міллі-Фірка» звернулася до А. Денікіна з проханням визнати культурно-національну автономію корінного народу Криму. У відповідь головнокомандувач Збройних сил Півдня Росії у серпні 1919 р. наказав Шиллінгу

⁴⁴⁶ Громов С. К вопросу о деятельности крымскотатарской национальной партии Милли-Фирка (1917–1920 гг.). *Культура народов Причерноморья*. 1997. № 1. С. 109.

⁴⁴⁷ Айвазов А. С. История национального контрреволюционного движения в Крыму (рукопись Айвазова Асана Сабри). Начато 1937 г. Окончено 1938 г. (58 листов). *Последняя рукопись Сабри Айвазова. Дело партии «Милли Фирка». Документы свидетельствуют*. Из серии «Рассекреченная память». Крымский выпуск. Т.1. / под общ. ред. В. В. Пшеничного и др.; сост. А. В. Валягин, Р. И. Хаяли. Симферополь: Издательство «ДОЛЯ», 2009. С. 75–76.

⁴⁴⁸ Там же. С. 76–77.

⁴⁴⁹ Документ № 54. Политическое кредо нацдвижения // Зарубин А. Крымскотатарское национальное движение в 1917–1921 гг. Сборник документов. Вопросы развития Крыма. Вып. 3. Симферополь: Таврия, 1996. С. 65.

«припинити діяльність у повному обсязі незаконної організації, яка іменує себе Кримськотатарською національною директорією»⁴⁵⁰.

До цього рішення білого диктатора підштовхнула і діяльність мусульманських традиціоналістів та інших опозиціонерів національним органам самоврядування, які праґнули до реваншу. Окрім статусу в суспільстві питання було і в ресурсах. У серпні 1919 р. екс-міський голова Бахчисарай, кадет С. Кримтаєв пояснював: «окремі групи і особи звернулися до влади з клопотанням про скасування Директорії з огляду на те, що у діячів татарського Парламентського бюро є більшовицькі тенденції, а найголовніше — з огляду на безконтрольне ведення ними справи протягом 2½ років. За цей час через їхні руки пройшло не менше 20–25 мільйонів рублів, у тому числі понад 3 мільйони рублів було отримано від турецького уряду на підняття культурного рівня кримських татар. Звіту про свою діяльність Директорія досі не надала. Ті, хто дотмагалися скасування Директорії, враховували при цьому і ту обставину, що реалізація врожаю 100 тис. десятин вакуфних земель може принести в нинішньому році 20–30 мільйонів рублів і що ці гроші могла спіткати така ж доля. Крім того, діячі курултаю не визнавали законів шаріату при управлінні вакуфним майном»⁴⁵¹.

Таврійській губернії М. Шиллінг 5 серпня 1919 р. заборонив випуск друкованого органу національного парламенту кримськотатарськомовної газети «Міллєт». 9 серпня 1919 р. він віддав наказ про закриття Кримськотатарської національної директорії і відновлення Таврійського магометанського духовного правління, яке існувало до революції. Символічно, що на посаді в. о. муфтія і голови ТМПД було поновлено Селямета Мурзу Кипчакського, на яку вперше його призначив ще царський уряд, а залишив її він у 1917 р. під тиском кримських мусульман. Вакуфне майно, яким вже понад два роки розпоряджалися органи національного самоврядування, передавалася відновленій Особливій комісії з вакуфів на чолі з Мусою Мурзою Тайганським (пізніше С. Кримтаєвим). Невдовзі цьому ж закладу було передано газету «Міллєт», редактором якої став колишній делегат Курултаю, фольклорист О. Мурасов.

12 серпня 1919 р. начальник Сімферопольської міської державної варти вручив наказ Шиллінга голові Кримськотатарської національної директорії С. Хаттатову, директору з питань освіти і зовнішніх зносин А. Озенбашли і директору з релігійних справ Сейїт Мурату Ефенді. Члени національного уряду висловили свої протест у спеціальному меморандумі, в якому закриття національної Директорії оцінювалося як «акт принизливий для татарського народу». Кримськотатарська громадськість активно висловлювала подібні думки у багатьох регіонах Криму, а більшість повітових духовних кадіїв відмовилися допомагати С. М. Кипчакському і подала у відставку. Втім, ця хвиля протестів не змінила ставлення білого диктатури до кримських татар. Авторитарний режим ігнорував думку кримськотатарської громадськості.

15 серпня 1919 р. Таврійський губернатор М. Татищев оприлюднив звернення до татарського населення, в якому пояснив «інтересами встановлення законності в галузі управління духовними справами таврійських магометан і вакуфами Криму» наказ Шиллінга про припинення діяльності «незаконної організації, яка іменувала себе Кримськотатарською національною Директорією». Адміністратор повідомляв, що

⁴⁵⁰ Бунегин М.Ф. Революция и гражданская война в Крыму. Симферополь: Крымское государственное издательство, 1927. С. 269.

⁴⁵¹ Статья «Татарские общественные деятели о закрытии директории (Анкета «Южных ведомостей»). URL: <http://islamperspectives.org/rpi/items/show/10841> (Дата доступу: 12.12.2018).

ТМДП і Особлива комісія з вакуфів «відновлені тимчасово, аж до видання в законодавчому порядку нових правил про управління духовними справами таврійських магометан і вакуфами». М. Татищев проінформував кримських татар, що главноначальствуючий Шиллінг наказав утворити під його головуванням комісію за участю осіб, обраних від татарського населення Криму, для вироблення такого документу. Денікінські адміністратори оголосили про запровадження двоступеневої системи виборів, причому у виборах могли брати участь лише «особи чоловічої статі корінного татарського населення Криму, які досягли 25-річного віку». Вибори мали провести вже до 10 вересня 1919 р. Цікаво, що денікінці визнавали наявність «корінного татарського населення», але ж вони підняли віковий ценз і позбавили права брати участь у голосуванні всіх кримських татарок. Наступ на права кримськотатарської спільноти тривав.

Більше того, 23 серпня 1919 р. будинок Кримськотатарської національної дирекції було оточено, розпочалися обшуки, а згодом і арешти.

Видатний кримськотатарський діяч, земєць, близький до органів національного самоврядування М. Кипчакський у серпні 1919 р. не заперечував, можливо, не дуже широко юридичного права денікінської адміністрації розпустити Директорію, але наголошував: «цеї акт спровів надзвичайно гнітюче враження, тому що національна автономія — це було єдине, що дала татарам революція. Більшого вони не хотуть, але відновлення Духовного правління, яке ще до революції не користувалося популярністю серед широких мас татарського населення, викликає цілком зрозуміле відчуття тривоги в татарському народі, що бачить в цьому відновленні повернення до старовини і до безправ'я»⁴⁵².

Власне знищення у серпні 1919 р. диктаторським режимом А. Денікіна органів національного самоврядування, створених кримськотатарським народом у 1917–1919 рр., стало рубіжною датою в історії — Кримськотатарська революція завершилась. Точніше сказати насильно перервалась, адже Кримськотатарська національна дирекція і Меджліс Мебусан перестали функціонувати не через вичерпання потенціалу, внутрішньокримськотатарський спротив або вирішення завдань, які перед ними стояли, а через насильницькі дії зовнішньої ворожої сили. Денікінський режим, знищуючи головний здобуток кримських татар революційного часу — органи національного самоврядування, демонстративно відновив інституції дореволюційних часів і сперся переважно на привілейовані у царський час групи населення.

4.2. Кримськотатарський політикум у пошуках шляхів захисту корінного народу в умовах панування в Криму режимів Денікіна і Врангеля (осінь 1919 р. — 1920 р.)

Силова ліквідація органів національного самоврядування режимом А. Денікіна поставила кримськотатарський національний рух перед новими викликами. Протистояти таким діям військової диктатури силою і відновити діяльність Директорії і Меджліс Мебусану у кримськотатарської громадськості та політикуму не було мож-

⁴⁵² Статья «Татарские общественные деятели о закрытии директории (Анкета «Южных ведомостей»). URL: <http://islamperspectives.org/rpi/items/show/10841> (Дата доступу: 12.12.2018).

ливості. Тому у перші дні та тижні після закриття Директорії застосовувалася випробувана тактика масових протестів. Цього разу, щоправда, переважно у вигляді колективних та індивідуальних заяв та відмови співпрацювати з ТМДП. Масові кримськотатарські мітинги у Сімферополі, як це було після арешту муфтія влітку 1917 р. в часи демократичного Тимчасового уряду, при білих не відбувалися. На заваді цьому стали антидемократичний режим і ситуація вже кілька літньої громадянської війни.

29 червня 1919 р., за наказом Денікіна, були розпущені міські думи і земства. Його режим проголосив, що до встановлення в Росії «загальнонародної влади» не буде існувати жодної влади, окрім «влади верховного правителя Росії і верховного головнокомандувача Російською армією адмірала Колчака та його представника на Півдні Росії керівника Добровольчої армії Денікіна»⁴⁵³. У липні 1919 р. було видано постанову про судово-слідчі комісії, згідно з якою мали арештовувати і віддавати під суд всіх тих, хто брав участь у свідомому поширенні й зміцненні радянської влади та захопленні нею державної влади.

Наведемо кілька прикладів протестів кримських татар у серпні 1919 р. Товариство духовних посадових осіб (імамів, хатипів, муедзинів і мулл) Євпаторії висловило «глибокий і гарячий протест» з приводу закриття Кримськотатарської національної директорії та її повітових відділів і розцінило такі дії як «приkre посягання на права татарського народу, завойовані великою російською революцією». Члени організації пояснили цей «сумний акт» тим, що уряд ввели в оману виступи групи безвідповідальних інтриганів, які були при владі у дореволюційний час і прагнути до неї повернутися. Їх мета, на думку авторів заяви, «задовільнити свої ненаситні апетити і особисті інтереси, всупереч волі та сподіванням народу». Духовні особи Євпаторії висловили також свій протест відновленню «застарілих дореволюційних» ТМДП і Особливої комісії з вакуфів, які «не користуються жодною довірою з боку татар», і закликали відновити Директорію та її відділи⁴⁵⁴.

Директор у справах народної просвіти національного уряду А. Озенбашли, який зі студентської лави пішов у революцію і набув серед народу неабиякого авторитету, у серпні 1919 р. пояснював: «Закриття національних установ, створених революційною творчістю кримських татар, не є для нас несподіваною подією. Ми розглядаємо в цьому акті завершення того походу, який був зроблений проти нашого народу і його обранців з перших днів Лютневої революції, за дуже невеликими винятками, мурзами і реакційною частиною духовенства. Ці групи не захотіли примиритися з тим, що революція забрала в них займані ними почесні посади у національно-суспільному житті». Такі діячі, пояснював А. Озенбашли, при всіх змінах влади прагнули дискредитувати керівників національного руху — «за часів панування більшовиків зображали так званих курултайців монархістами, а за часів панування інших — ледь чи не «комуністами», але щоразу спроби мурз реставрувати ТМДП разом з горезвісною комісією з вакуфів зустрічали саму енергійну відсіч з боку широких мас.

А. Озенбашли категорично відкидав аргумент про «незаконність» органів національно-культурної автономії: Директорія як виконавчий орган і національний парламент були створені Курултаєм, який на підставі телеграми Міністерства внутрішніх

⁴⁵³ Бикова Т. Б. Створення Кримської АСРР (1917–1921 рр.). К., 2011. С. 106.

⁴⁵⁴ Документ № 55. Протест духовных лиц г. Евпатории по случаю закрытия Директории // Зарубин А. Крымскотатарское национальное движение в 1917–1921 гг. Сборник документов. Вопросы развития Крыма. Вып. 3. Симферополь: Таврия, 1996. С. 66.

справ Тимчасового уряду був скликаний ТимКМВК для розробки проєкту культурно-національної автономії кримських татар⁴⁵⁵.

Дослідники звертають увагу, що протестанти проти закриття національного уряду білими зосереджували критику переважно на реваншистські налаштованих соціальних групах кримських татар, які протистояли органам національного самоврядування. Очевидно, що першопричиною репресій все ж були не вони — прихильники великороджавної «єдиної і неподільної» Росії у військовій формі, які переважно відкидали ідеї автономії та задоволення прав неросійських народів, були антагоністами кримськотатарського національного руху. Тому консервативні та реакційні сили всередині кримських татар лише наблизили момент гострого конфлікту.

До речі, там, де не панували контррозвідки та інші силові структури білих, кримськотатарські діячі робили більш відверті заяви. Так, у Стамбулі Д. Сейдамет, в якосості делегата Татарського національного парламенту, передав верховним комісарам країн Антанти протест проти дій військової влади Денікіна в Криму і прохав передати цей документ урядам їх держав. «Добровольці», які нібито борються за мир в Росії, починають наслідувати червоних і закривають інституції народів цілої країни, які є до тих інституцій дуже прив'язані, доказом чого є незчисленні протести до військової влади. Кримськотатарський народ, який у 1917 р. сам боровся з більшовиками і полки якого Денікін хотів бачити першими у Москві, тепер не може надавати будь-яку допомогу генералу Денікіну, інформував представників Антанти Д. Сейдамет⁴⁵⁶.

Восени 1919 р. антагонізм між білим режимом і більшістю кримських татар лише збільшився. Національний рух із вимушеним закриттям органів самоврядування втратив значні фінансові, інформаційні та організаційні ресурси, проте, звісно, не зник. Зберігалися кадри, зв'язки, досвід і партія ву. Переважно у організаційній формі цієї партії кримськотатарський національний рух і продовжив своє існування восени 1919–1920 рр. Це було тим легше, що «Міллі-Фірка» і раніше вже була щільно сплетена із органами національного самоврядування. А. С. Айвазов згадував, що одразу після відступу з Криму більшовиків татарські націоналісти почали боротьбу проти білих. «Боротьба мілліфірківців полягала у непідкоренні білим. Націоналісти всюди вели пропаганду серед татар-селян, щоб не давати солдат білим і не служити їм. Ця боротьба і пропаганда особливо посилилася, коли білими була закрита і захоплена національна директорія, типографія і газета «Міллєт»..., конфіскований архів», — підкреслював колишній голова Курултаю.

Підтверджують ці спогади і деякі тогочасні свідчення. Так, завідувач кадрами агітаторів денікінського «Освага» Іваненко у 1919 р. у секретній доповідній записці писав: «завдяки наполегливій, безперервній агітації групи курултайців, роздратування татарського населення проти Добровольчої Армії продовжує швидко наростиати і у деяких випадках це ставлення вилилося у форму зіткнень з окремими службовцями і загонами, висланими у повіти для затримання тих, що ухиляються від військової повинності»⁴⁵⁷. Показовий випадок стався у с. Капсихор (нині — Морське), коли селя-

⁴⁵⁵ Статья «Татарские общественные деятели о закрытии директории (Анкета «Южных ведомостей»). URL: <http://islamperspectives.org/rpi/items/show/10841> (Дата доступу: 12.12.2018).

⁴⁵⁶ Sejdomet D. Krym. Przeszłość, teraźniejszość i dążenia niepodległościowe Tatarów Krymskich, Warszawa: nakł. Instytutu Wschodniego, 1930. S. 122–123.

⁴⁵⁷ Цит за: Пащеня В. Н. Расстановка этнонациональных политических сил в Украине и Крыму в период капитализма, революций и Гражданской войны (конец XIX века — 1920 год). Симферополь:

ни повністю знищили загін білогвардійців, який прибув для здійснення арештів і вилучення коней. Для розслідування цієї справи у село приїхав Таврійський губернатор М. Татищев, але через протидію капсихорців він виїхав до Сімферополя не завершивши слідства⁴⁵⁸.

Режим А. Денікіна восени 1919 р. здійснював судове переслідування лідерів і активістів національного руху. Таврійське губернське карно-розшукове управління розпочало слідство («дознаніє») за звинуваченнями «деяких членів колишньої Національної Татарської Директорії — «Курултаю» у належності до Р.К.П. (більшовиків)»⁴⁵⁹. Комуністів серед представників органів національного самоврядування було мало. Лише кілька колишніх членів лівої фракції Першого Курултаю вступили на той момент до РКП(б), причому чи не всі вони залишили територію Криму влітку 1919 р. Під час допитів свідків слідчі фіксували інформацію, не завжди правдиву, про зв'язки підозрюваних не тільки з комуністами, а й Україною і Туреччиною, отримання від османського уряду грошей. Одними з перших восени 1919 р. потрапили за грати С. Хаттатов, Х. Чапчакчі, А. Хільмі, М. Бадракли, С. Кезлеві. У жовтні 1919 р. в Мелітополі заарештували директора у справах освіти Директорії А. Озенбашли за звинуваченнями у видачі неправдивих свідоцтв народним вчителям, на підставі яких вони звільнілися від військового обов'язку⁴⁶⁰.

За іронією долі у 1919 р. в Криму більшовицький режим виглядав більш прийнятним, ніж білий, з багатьох точок зору. Під час короткочасного існування Кримської СРР більшовики не встигли запустити колесо червоного терору, натомість робили певні політичні реверанси в бік кримських татар. Білі ж не тільки заборонили кримськотатарські органи національного самоврядування, а й розгорнули переслідування кримськотатарських діячів та застосовували терор в Криму. До того ж, денікінці вивозили з Криму продукти харчування, яких не вистачало кримчанам та біженцям. Сума цих та інших факторів штовхала кримськотатарських активістів не тільки у лави загонів зелених у Кримських горах, які наприкінці 1919 — на початку 1920 рр. суттєво зросли, а й до налагодження контактів між «Міллі-Фірка» й більшовиками, які здійснювали активну підпільно-партизанську протидію денікінцям.

Восени 1919 р. відбулося кілька переговорів між керівництвом кримськотатарської партії і Кримського обкуму КП(б)У (в цей час кримських комуністів з метою полегшення боротьби з білими знову підпорядкували українським товаришам). Пізніше один із лідерів більшовиків в Криму В. Хайкевич прозвітував у ЦК РКП(б), що була укладена угода між двома підпільними партійними структурами щодо спільної боротьби з Добровольчою армією⁴⁶¹. Успішний наступ білих на Москву влітку 1919 р. змінився восени їх катастрофічним відступом від Орла в бік Причорномор'я. Кому-

ДІАЙПІ, 2010. С. 175.

⁴⁵⁸ Вольфсон Б. Конец авантюры барона Врангеля. Симферополь: Госиздат Крымской АССР, 1940. С. 57–58.

⁴⁵⁹ Документ № 56. Дознание Добровольческой администрации по обвинению некоторых членов Директории — Курултая в принадлежности к РКП(б), агитации против Доброармии и др. // Зарубин А. Крымскотатарское национальное движение в 1917–1921 гг. Сборник документов. Вопросы развития Крыма. Вып. 3. Симферополь: Таврия, 1996. С. 67.

⁴⁶⁰ Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. 2-е изд., испр. и доп. Симферополь: Антиква, 2008. С. 524.

⁴⁶¹ Громов С. К вопросу о деятельности крымскотатарской национальной партии Милли Фирка. Культура народов Причерноморья. 1997. № 1. С. 110.

ністи почали готувати партійні і урядові органи для України і Криму. Тоді, зокрема, було створено в Росії Кримський ревком, у який включили двох кримських татар. Втім якраз в Криму білим вдалося закріпитися ще на рік, а взимку 1919–1920 рр. нанести важкі удари по більшовицькому підпіллю.

Обіцянки ж денікінської адміністрації, які оголошувалися у серпні 1919 р. під час заборони Кримськотатарської національної директорії, в короткий термін зібрали обраних за двоступеневою системою представників мусульман для створення документа про національно-культурну автономію так і не були виконані. Ситуація дещо змінилася після серії поразок А. Денікіна, розкладу ЗСПР і приходу до влади у квітні 1920 р. в Криму генерала П. Врангеля.

Він енергійно взявся за справу перетворення Криму на альтернативу більшовицькій Росії — впродовж квітня–травня 1920 р. розкладені війська білих були переформовані у невелику, але боєздатну Російську армію, невдовзі ухвалили закони про землю і волосне земство, які мали розширити соціальну базу білого руху. Сталі помітними і певні, хай не кардинальні зміни, до вирішення національного питання. Зокрема, вже навесні в оточенні правителя Півдня Росії обережно заговорили про федерацію, пізніше і сам Врангель почав публічно вимовляти це слово, пропаганда білих вже не була відверто ворожою національним прагненням народів колишньої імперії Романових. Сам Врангель публічно критикував попередника за конфронтацію з Грузією, Україною, Азербайджаном та іншими країнами.

Певні позитивні сигнали від уряду Врангеля отримали і кримські татари. У квітні 1920 р. почала виходити газета «К'ирим мусульманлари» («Кримські мусульмани»), яку редактував екс-редактор «Міллета» О. Мурасов. У червні–липні 1920 р. він же буде видавати «орган татарської нації» (визначення із передовиці) газету «К'ирим мусульманлари седаси» («Голос кримських мусульман»). Але, схоже, що і цього разу справа не пішла, оскільки у липні не тільки припинило виходити видання, а і Особлива комісія з вакуфів передала типографію, в якій друкувалася газета, в оренду. Це підприємство ще у 1919 р. належало органам національного самоврядування. У травні 1920 р. почав виходити журнал «Єшіль ада» («Зелений острів»). Його редактор, поет А. Одабаш, отримав освіту у Туреччині і був близьким до «Міллі-Фірка».

На 16 травня 1920 р. у Сімферополі П. Врангель скликав для ознайомлення з проблемами і настроями кримських татар, а також, очевидно, щоб знайти підтримку для своїх починань Всеукраїнський з'їзд мусульман. Делегатів на нього обрали ще восени 1919 р., але денікінська адміністрація так і не наважилася їх зібрати. На перше засідання з'їзду прибули лише 20 із понад 40 делегатів (тобто навіть менше, ніж на скликаний владою з'їзд мусульман 7 лютого 1919 р., а також запрошені — призначенні денікінцями Кримський муфтій С. Кипчакський, голова Вакуфної комісії М. Тайганський, разом з представником преси О. Мурасовим і перекладачем А. Муфті-заде).

З'їзд працював у закритому режимі. Його відкрив П. Врангель. Головнокомандувач Російської армії привітав кримських татар і заявив, що кримські мусульмани «у ці тяжкі роки, залишаючись вірними своїй матері-Росії, борються за її щастя і престиж». «У теперішній час Крим є «базою» загальної російської армії.... Сподівається, що в найближчі дні наша армія буде розширювати і збільшувати свою територію. Для поповнення армії я зобов'язаний провести мобілізацію. Сьогодні я віddав наказ про мобілізацію коней для потреб артилерії і кавалерії. Надаючи допомогу в мобілізації людей і коней, кримські татари доведуть, наскільки вони будуть захищати загальну російську

справу. Я близько знаю татар і сподіваюся, що ви надасте необхідну підтримку», — окреслив свої потреби П. Врангель. Він зазначив, зокрема, що вважає дуже важливою справою «виřішення питань релігії, культури та економіки кримських татар».

П. Врангель оголосив з'їзд відкритим і призначив головувати на ньому начальника Таврійської губернської управи І. Карпова, який, звісно, не був ні мусульманином, ні тюроком. І. Тарпі подякував йому за скликання з'їзду. Після цього генерал потиснув всім присутнім руки і під крики «Ура!» залишив залу.

Порядок денний з'їзду передбачав розгляд двох питань:

1. Створення організації з керівництва релігійними, національно-культурними, податковими, вакуфними справами і справами із витрат вакуфних коштів.
2. Створення правил з керівництва релігійною, національно-культурною, податковою, вакуфною справою.

Секретарем з'їзду І. Карпов призначив О. Акчокракли⁴⁶². Алі Моллаєв повідомив, що Феодосійська делегація не змогла приїхати через грабіжників на дорогах Сімферополь–Феодосія. Члени Орської (Перекопської) також жалілися на труднощі з транспортом. Попри те, що на з'їзд приїхало менше половини депутатів, його голова І. Карпов заявив, що зібрання законне. Наступне засідання вирішили провести 18 травня.

17 травня 1920 р. у Сімферопольському повітовому земстві з ініціативи його голови М. Кипчакського відбулися приватні наради делегатів з'їзду. Пропозиція частини з них відновити національний парламент не знайшла підтримки у більшості. 18 травня 1920 р. під час засідання з'ясувалося, що жодне з питань порядку денного не є готовим, тому утворили три комісії: духовно-релігійну, культурно-просвітницьку, із самооподаткування і управління вакуфним капіталом⁴⁶³.

На засіданні 21 травня 1920 р. гостей виявилося більше, а делегатів ще менше — 18 осіб, ніж на відкритті з'їзду. Представник адміністрації Врангеля Перлік по-критикував рішення з'їзду: «Те, на що очікував і сподівався отримати уряд, ви не дали. Ви піднесли лише ті питання, які були складені у 1917 р. і які виходять за рамки порядку денного». Чи не пролунали все ж таки пропозиції відновити національний парламент і уряд? Головнокомандувач П. Врангель, повідомив Перлік, запропонував виділити зі складу учасників з'їзду 5–6 чоловік для вжиття деяких заходів з питань релігії, культури, частково економіки кримськотатарського населення. (Так були окреслені сфери, де можливе хоч якесь самоврядування). Учасникам з'їзду також пообіцяли вирішити питання з оплатою проїзду за рахунок уряду. Обраними до комісії, про яку говорив Перлік, виявилися: М. Кипчакський, А. С. Айвазов, О. Акчокракли, С. Хаттатов, авторитетний мулла із Севастополя Ю. Раїмов.

Імам і громадсько-політичний діяч І. Тарпі запропонував звернутися до командування з проханням припинити стеження за окремими делегатами, а також захотів дізнатися причини продажу майна ТМДП, але голова з'їзду не дозволив обговорити ці питання⁴⁶⁴.

⁴⁶² Протокол 1-го заседания Всеукраїнського мусульманського съезда, *Russian Perspectives on Islam*. URL: <http://islamperspectives.org/rpi/items/show/10852>. (Дата доступу: 05.11.2019).

⁴⁶³ Зарубін А. Г., Зарубін В. Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. 2-е изд., испр. и доп. Симферополь: Антиква, 2008. С. 598.

⁴⁶⁴ Протокол 3-го заседания Всеукраїнського мусульманського съезда. *Russian Perspectives on Islam*. URL: <http://islamperspectives.org/rpi/items/show/10853>. (Дата доступу: 05.11.2019).

Громадсько-політичний діяч і селянин із Кучук-Узеня А. Муслюмов попросив занести у протокол, що він не може брати участі у жодній з комісій.

У «Огляді мусульманського руху до 1-жовтня» очільник врангелівської контррозвідки Є. Климович зазначив, що учасники з'їзду, «курултайці», прагнули надати мусульманському з'їзду політичний характер і висунути вимогу відновити Курултай, а пізніше розгорнути «відповідну агітацію» проти з'їзду.

Після цього зібрання контррозвідка затримала його делегатів С. Хаттатова, А. Муслюмова та деяких інших активістів національного руху. Частина мілліфірківців переховувалася у селах під Алуштою⁴⁶⁵.

Учасники комісії, обраної на Всекримському мусульманському з'їзді, кілька разів збиралися. 30 серпня 1920 р. комісія при уряді, за участі делегатів з'їзду, підготувала законопроект про самоврядування кримських татар, але його нескінченні розгляди в урядових структурах затягнулись до самого падіння режиму П. Врангеля. Восени 1920 р. французький комісар граф де Мартель підштовхнув процес: у остаточному варіанті ішлося про заміну мусульманського управління, що призначається, на виборне і передачу у його відання вакуфного майна і капіталів. Якщо б такий документ про самоврядування мусульман втілили в життя, то це був би крок до самоорганізації кримських татар. Проте його з вини уряду Врангеля не вдалося реалізувати. Не поспішав він задовольняти і прохання щодо вирішення проблем кримськотатарських навчальних закладів.

З одного боку, для керівництва врангелівського режиму кримськотатарське питання не виглядало як першочергове, а з іншого — дослідники підозрюють і негативне ставлення до нього у керівника врангелівського уряду О. Кривошеїна.

В умовах протистояння з білими в Криму й у пошуках зовнішньої опори частина кримськотатарських діячів почала співпрацю із більшовиками, а інша звернула свої погляди на Польщу, яка хотіла відігравати роль регіонального лідера на Сході Європи. Впливова група в керівництві Речі Посполитої на чолі з Начальником держави Ю. Пілсудським прагнула узaleжнити деякі нові держави на постімперському просторі та утворити з них федерацію. Це мало б, перш за все, посилити позиції Варшави в можливому протистоянні з Німеччиною та Росією. Інша група польського державно-політичного істеблішменту, одним із лідерів якої був націонал-демократ Р. Дмовський, прагнула відновити Польщу в кордонах 1772 р., асимілювати національні меншини й готова була до компромісу з Росією за рахунок поділу України. У квітні – травні 1920 р. один з провідних кримськотатарських діячів Д. Сейдамет ініціював і провів переговори з дипломатами Речі Посполитої в Швейцарії про прийняття Польщею мандату над Кримом.

Ше у 1919 р. Д. Сейдамет, як повноважний представник кримськотатарського парламенту в Стамбулі, звідки він надіслав вітання керівництву Польщі з відродженням держави та стислу інформацію про новітній кримськотатарський рух, його прагнення до незалежності та «політичні відносини з більшовиками, українцями та германцями». За наполяганням англійських властей кримськотатарського діяча було вислано зі

⁴⁶⁵ Айвазов А. С. История национального контрреволюционного движения в Крыму (рукопись Айвазова Асана Сабри). Начато 1937 г. Окончено 1938 г. (58 листов). Последняя рукопись Сабри Айвазова. Дело партии «Милли Фирка». Документы свидетельствуют. Из серии «Рассекреченная память». Крымский выпуск. Т.1. / под общ. ред. В. В. Пшеничного и др.; сост. А. В. Валякин, Р. И. Хаяли. Симферополь: Издательство «ДОЛЯ», 2009. С. 85.

столиці Туреччини й у 1920 р. він оселився в Лозанні (Швейцарія). Д. Сейдамет вважав своєю першочерговою задачею організацію за кордоном кампанії проти розпуску білими кримськотатарського парламенту та уряду, а другою — «нагадування про добросусідські відносини» з українцями та «попередження їх беззаконних претензій» на Крим⁴⁶⁶. Кримськотатарський діяч у той момент був переконаний в необхідності взяття Лігою Націй Криму під свій захист.

На початку квітня 1920 р. Д. Сейдамет зустрівся в Берні з радником польського посольства Я. Перловським. Поштовхом для цього стала інформація про переговори між урядами Польщі і УНР. А наприкінці квітня після підписання польсько-українських союзницьких угод і початку спільніх військових дій польських та українських військ в Україні проти більшовиків кримський політик вирішив діяти більш офіційно. 28 квітня 1920 р. Д. Сейдамет направив раднику посольства листа, в якому підтвердив свою пропозицію із санкції польської влади звернутися до Ліги Націй щодо питання передачі Криму під протекторат Польщі. Орієнтовно на початку травня 1920 р. посол Польщі Я. Модзелевський запросив кримськотатарського діяча в Берн, проте певної відповіді від уряду щодо його пропозиції не дав. Після звільнення 6 травня 1920 р. українськими та польськими військами Києва Д. Сейдамет телеграмою привітав Ю. Пілсудського з цією перемогою. Невдовзі Я. Перловський, за даними Д. Сейдамета, повідомив йому, що «Польський уряд, в разі визнання цього Лігою Націй, готовий підтвердити свій протекторат»⁴⁶⁷.

17 травня 1920 р. кримець направив генеральному секретареві Ліги Д. Е. Драммонду в Лондон звернення, у якому на підставі статті 22 Статуту цієї міжнародної організації запропонував доручити мандат на Крим Польщі. Він писав, що татарська нація, «яка десять століть формувалася в Криму», відкидає іноземне панування, але через велику кількість труднощів, потребує допомоги розвиненої країни-представника Ліги Націй. Вибір держави-мандатаря Д. Сейдамет аргументував «давніми відносинами з Республікою Польща, спогадами про справедливість і праведність, які завжди характеризували її у відносинах з іншими народами». Автор звернення представлявся як «повноважний представник татарського національного парламенту Криму, обраний прямим, загальним та гендерно-нейтральним голосуванням»⁴⁶⁸.

Стаття 22 Статуту Ліги Націй передбачала надання мандату від імені Ліги «предовим націям» на «колонії й території, які за підсумками війни перестали бути під суверенітетом держав, які керували ними перед тим, і які населені народами, ще не здатними самостійно керувати собою в особливо складних умовах сучасного світу». Мандатарями мали бути нації, які «в силу своїх ресурсів, свого досвіду чи свого географічного положення, краще всього спроможні взяти на себе цю відповідальність і які згодні її прийняти»⁴⁶⁹. Характер мандату повинен був розрізнятися відповідно до ступеня розвитку народу, географічного положення території, її економічних умов тощо.

⁴⁶⁶ Сейдамет Крымэр Д. Воспоминания о маршале Пилсудском. Полуостров. 2010. № 27. С. 14.

⁴⁶⁷ Там само.

⁴⁶⁸ Załącznik 1. Depesza Dżafera Sejdameta do Sekretariatu Ligi Narodów w sprawie objęcia przez Polskę mandatu Ligi Narodów nad Krymem, 17.V.1920 / Libera P. Dżafera Sejdamet do Marszałka Józefa Piłsudskiego w sprawie objęcia mandatu nad Krymem przez Polskę. Nowy Prometeusz, nr 2, lipiec 2012, s. 322.

⁴⁶⁹ Статут Лиги Націй. URL: <http://www.hist.msu.ru/Departments/ModernEuUS/INTREL/SOURCES/Legnatust.htm>. (Дата перегляду: 28.09.2015).

Причому обумовлювалося, що деякі майбутні підмандатні області досягли рівня, що їх можна тимчасово визнати незалежними, за умови скерування їх управління мандатарами порадами й допомогою до часу, «коли вони опиняться здатними самі керувати собою». Побажання таких областей мали бути враховані при виборі ім мандату.

Одночасно Д. Сейдамет надіслав листа і главі Польської держави, в якому від імені «нації Криму» благав маршала Пілсудського «про відновлення старих зв'язків, які об'єднали наші дві держави в щасливий період королів династії Ягеллонів». Автор документу називає Польщу «захисником свободи та процвітання інших народів, її сусідів» і повідомляє, що саме їй «ми хочемо доручити мандат на Крим». Народ, «позбавлений незалежності одночасно з Польщею, бачить у відновленні великородної республіки певну гарантію власного визволення», — запевняв Д. Сейдамет⁴⁷⁰.

Свої дії він розцінював як «дружній дипломатичний хід стосовно Польщі, яка відроджувалася й посилювалася, і спасіння незалежності Криму». Їх причиною, за його словами, було бажанням «відділити проблему Криму від проблем Росії, захистити Крим від посягань України, а на Заході на противагу звинуваченням Польщі в «імперіалізмі» закласти основи польсько-кримського союзу»⁴⁷¹. За даними Д. Сейдамета, секретар Ліги Націй відповів йому, що «поставлена проблема не віддільна від загально-російських проблем», а тому її позитивне вирішення є малоймовірним.

Отже, за інформацією цього кримськотатарського діяча, Польща, хай і вустами незначного посадовця — радника свого посольства в Швейцарії — давала згоду на початок процедури з надання їй мандату на Крим. Формально, юридичних перепон у таких діях офіційна Варшава не мала, адже в політичній конвенції, підписаній з УНР 21 квітня 1920 р., вона визнавала Україну в межах на сході та півдні «до кордонів Польщі з 1772-го року (передрозборових), які Польща вже посідає, або набуде від Росії шляхом збройним чи дипломатичним»⁴⁷². Тобто документ не визначав чітко кордони УНР у Причорномор'ї. Якщо польській дипломатії вже було відоме ставлення союзної УНР до статусу Криму, а відомості Д. Сейдамета точні, то маємо тут справу або з різними течіями в державному керівництві Польщі в українському питанні, або з дипломатичною грою Ю. Пілсудського зі своїм українським союзником щодо кримського питання. Можливо, що навесні 1920 р. керівництву Речі Посполитої була невідома позиція УНР щодо Кримського півострова.

Швейцарські, італійські, французькі газети оприлюднили у другій половині травня 1920 р. звернення Д. Сейдамета до народів Криму щодо питання про мандат над ним. Навряд чи воно дійшло до адресатів, тобто було оприлюднено без купюр у цензурованій врангелівським режимом кримській пресі. Втім деяка інформація про ініціативу кримськотатарського діяча у кримські газети потрапила через європейську пресу. Досить скептично про це повідомила 16 червня 1920 р. газета Таврійського губернського земства «Южные ведомости»: «Московські «Ізвестия» друкують радіо із Риму

⁴⁷⁰ Załącznik 2. Depesza Džafera Sejdama do Marszałka Józefa Piłsudskiego w sprawie objęcia przez Polskę mandatu Ligi Narodów nad Krymem, 17.V.1920. / Libera P. Džafer Sejdama do Marszałka Józefa Piłsudskiego w sprawie objęcia mandatu nad Krymem przez Polskę. Nowy Prometeusz, nr 2, lipiec 2012, s. 322.

⁴⁷¹ Сейдамет Крымэр Д. Воспоминания о маршале Пилсудском. Полуостров. 2010. № 27. С. 14.

⁴⁷² Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.): документи і матеріали / упоряд. док.: Андрієвська Л. В. [та ін.]; редкол.: К. І. Грищенко (голова) [та ін.]. К.: Видавництво гуманітарної літератури, 2010. С. 396.

і Ліона, які передають повідомлення, що йдуть з Варшави, про те, що нібито делегати «кримського національного зібрання», які знаходяться в Берні, звернулися до польського уряду й ради Ліги націй з проханням надати Польщі мандат на управління Кримом. Цікаво було би знати — маємо ми тут справу з фантазією радянських інформаторів чи з якоюсь таємничою комусь потрібною афорою».

У травні 1920 р. Д. Сейдамет листувався з польським і мусульманським громадсько-політичним та державним діячем, екс-міністром юстиції в Кримському країновому уряді М. Сулькевича, а в той момент членом Комісії з об'єднання трьох частин Польщі на правових засадах О. Ахматовичем. Останній був уповноваженим на переговорах з урядом гетьмана П. Скоропадського, прагнучи досягти незалежності Криму. У листі від 27 травня 1920 р. із Берна Д. Сейдамет писав йому «ми хочемо об'єднати нашу долю з цією відновленою Республікою (Польщею — поряд.), яка, сподіваюсь, не відмовиться допомогти в розпочатій нами важкій справі». Кримськотатарський лідер писав, що в нього давно виникла ідея звернутися до «татар давньої Литви» з проханням «про сприяння майбутньому нашої батьківщини», оскільки вони володіють «зnanнями й компетенцією, яких бракує ще нашим кримським браттям». У зв'язку з цим, він просив О. Ахматовича підтримати статтями в польській пресі інтерес до Криму й об'єднати та підготувати татар Польщі «до справи, яку, я впевнений, ми скоро почнемо». Д. Сейдамет оптимістично висловлював впевненість, що «наші литовські й польські браття зможуть приєднатися до Вашого звернення та утворити ядро загону, який буде допомагати в утворенні нашого прекрасного майбутнього»⁴⁷³.

У союзного Польщі уряду УНР був інший погляд на це питання продовжував лінію Української Держави П. Скоропадського і скристалізувався ще у 1919 р. 28–31 травня 1920 р. у Відні відбулася конференція членів Головної ради Української Партії Соціалістів-Федералістів, у роботі якої, зокрема, взяли участь відомі дипломати й державні діячі О. Шульгин, А. Марголін, М. Славинський, К. Мацієвич. Серед інших питань учасники заходу розглянули й питання про межі УНР. У постановах конференції проголошувалася як «ідеальна національна програма» — принцип утворення Соборної УНР в етнографічних межах, проте зважаючи на реальні обставини метою боротьби проголошувалося «утворення суверенної української держави в тих межах, у яких це можливо при сучасних умовах». При розгляді кордонів у документі зазначалося: «Що торкається Криму, то конференція обстоює державне об'єднання з ним з повною гарантією того внутрішнього ладу, який там установився»⁴⁷⁴.

Рішення цієї партії набували особливого значення у зв'язку з тим, що 26 травня 1920 р. один з лідерів УПСФ В. Прокопович був призначений главою уряду УНР, а його однопартієць А. Ніковський займав у кабінеті посаду міністра закордонних справ. Є дослідники, які розглядають постанови конференції Головної ради УПСФ 28–31 травня 1920 р. «як своєрідну декларацію уряду В. Прокоповича»⁴⁷⁵. А. Ніковський у листі від 24 червня 1920 р. до голови Української дипломатичної місії на Кав-

⁴⁷³ Письмо Джадамета Сейдамета Александру Ахматовичу. Берн, 27 мая 1920 года. Къасевет. 1991. № 1. С. 16.

⁴⁷⁴ Воля. Т. 2. Ч. 7–8. 1920. 12 червня. С. 311.

⁴⁷⁵ Стрілець В.В. Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець ХІХ століття — 1939 р.). К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. 361 с.

казі І. Красковського писав про необхідність для попередження російської експансії створити Балто-Чорноморський союз національних держав з включенням кавказьких країн, Польщі та Румунії. Тут же він так формулював політичне завдання відносно кримської проблеми: «Ви Пане Голово будете придержуватися ідеї об'єднання Криму з Україною, бо без Криму наша морська межа мало що варта й у цім напрямі Ви через представництво Вами установлене в Криму повинні почати нову акцію за приєднання Криму до України»⁴⁷⁶. Проте це завдання не було реалістичним — ні ситуація в Криму, де панував режим військової диктатури генерала П. Врангеля, ні стан українських організацій проуенерівського напряму, ні фінансові чи військові можливості Української дипмісії на Кавказі не дозволяли виконати його успішно. Втім лист А. Ніковського цікавий демонстрацією того, що український державно-політичний істеблішмент розглядав у 1920 р. Крим як потенційну частину самостійної УНР, посилаючись на стратегічні аргументи.

Тоді ж, у червні 1920 р., державні структури УНР розглядали питання про мобілізацію на службу в українській армії кримських татар.

Тим часом Д. Сейдамет влітку 1920 р., схоже, намагався переорієнтувати кримськотатарський національний рух в Криму, головна на той момент діюча структура якого — партія «Міллі-Фірка» перебувала в підпіллі, на співпрацю з Польщею. Ще в короткий період існування Кримської СРР у 1919 р. мілліфірківці визнали радянську владу й засудили білих⁴⁷⁷. У квітні 1920 р. ЦК «Міллі-Фірка» взяв участь у переговорах щодо координації діяльності з більшовиками й меншовиками, зокрема, щодо видання антиврангелівської відозви. У травні 1920 р. на так званому Коктебельському з'їзді (конференції) Кримської організації РКП(б) було вирішено посилити контакт з партією «Міллі-Фірка», яка, як з'ясувалося в ході переговорів Обласного комітету більшовиків з її ЦК, «орієнтувалася на Радянську владу»⁴⁷⁸.

У 1920 р., згідно з «тюремними спогадами» А. С. Айвазова, «кримські татарські націоналісти вирішили вести переговори з більшовиками та зійтися з ними разом на завжди» і з цією метою «Міллі-Фірка» відрядила влітку одного зі своїх лідерів М. Єніллєєва в Одесу для переговорів з представником підпільної більшовицької організації⁴⁷⁹. Проте 31 березня 1920 р. у Швеїцарії Д. Сейдамет зустрівся з молодим перспективним вченим-туркологом, поетом і громадсько-політичним діячем Б. Чобан-заде та, за версією С. Усманової, нібито передав йому головування у «Міллі-Фірка»⁴⁸⁰. У серпні 1920 р. в Крим із-за кордону прибули, ймовірно, за дорученням Д. Сейдамета — Б. Чобан-заде й викладач М. Недім, які привезли інструкції про новий курс по-

⁴⁷⁶ ЦДАВОВ України, ф. 3696, оп. 3, спр. 49, арк. 148.

⁴⁷⁷ История Крыма с древнейших времен до наших дней (в очерках) / Авторская группа: Г. М. Буров, С. Б. Колтухов, Э. Б. Петрова и др. Симферополь: Атлас-компакт, 2006. С. 301.

⁴⁷⁸ Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. 2-е изд., испр. и доп. Симферополь: АнтиквА, 2008. С. 601.

⁴⁷⁹ Айвазов А. С. История национального контрреволюционного движения в Крыму (рукопись Айвазова Асана Сабри). Начало 1937 г. Окончено 1938 г. (58 листов). Последняя рукопись Сабри Айвазова. Дело партии «Милли Фирка». Документы свидетельствуют. Из серии «Рассекреченная память». Крымский выпуск. Т. 1. / под общ. ред. В. В. Пшеничного и др.; сост. А. В. Валякин, Р. И. Хаяли. Симферополь: Издательство «ДОЛЯ», 2009. С. 78.

⁴⁸⁰ Усманова С. А. Просветительская и педагогическая деятельность Бекира Чобан-заде: 1893–1937 гг. дис. ... кандидата педагогических наук: 13.00.01 [Место защиты: Тул. гос. пед. ун-т им. Л.Н. Толстого]. Ялта, 2016. С. 32.

літики. Керівництво «Міллі-Фірка» телеграфує М. Єнілеєву в Одесу про припинення переговорів, якщо вони почалися. Той гнівається на соратників і, за інформацією А. С. Айвазова, емігрує до Болгарії. Б. Чобан-заде, спираючись на відповідну вимогу в листі Д. Сейдамета, імовірно, перебрав у С. Д. Хаттатова головування в партії «Міллі-Фірка» і, як дещо туманно писав А.С. Айвазов, «починає втілювати в життя ті задачі, які він привіз ... від Сейдамета»⁴⁸¹. У джерелах неодноразово говориться про лідерство Б. Чобан-заде у «Міллі-Фірка». Відверто проявляти пропольську орієнтацію лідерам кримськотатарського руху в Криму, очевидно, не було ані потреби, ані можливості. Цьому не сприяли ні ситуація на фронтах, ні позиції врангелівців, більшовицьких підпільних та партизанських структур в Криму, УНР, пробільшовицьких і консервативних сил всередині кримськотатарського народу, ні головне — початок перегорів між Польщею та більшовиками про мир. Але новий лідер «Міллі-Фірка» Б. Чобан-заде оновив (за іншою версією навіть організував) склад ЦК партії та активізував восени її діяльність. Втім, коли майбутній професор став формально лідером партії ще належить з'ясувати, оскільки у документі за листопад 1920 р. він підписався як член ЦК цієї партії, а С. Д. Хаттатов як голова ЦК⁴⁸².

На початку осені 1920 р. Д. Сейдамет спробував використати Францію для впливу на врангелівський уряд, який не визнавав прав кримських татар на самоврядування. Справа у тому, що Париж у серпні 1920 р. визнав режим П. Врангеля де-факто. Вже 1 вересня кримськотатарський лідер направив прем'єр-міністрові Франції О. Мільєрану меморіал, в якому доводив, що Врангель буде розбитий, як і Денікін, і що оборона Криму може бути гарантована лише татарськими патріотами⁴⁸³. Навряд чи Д. Сейдамет отримав відповідь, тоді 18 жовтня 1920 р. він направив маршалу Ю. Пілсудському лист з проханням «попросити Францію вплинути на Врангеля, щоб той визнав наші незаперечні національні та релігійні права» і просив його дозволу на терміновий приїзд до Варшави⁴⁸⁴. Після швидкого отримання дозволу від посла в Швейцарії Д. Сейдамет виїхав у Берлін для консультацій з турецькими діячами Талаат-пашою і Енвер-пашою, які йому доручили передати конфіденційно Ю. Пілсудському їх думку про швидке падіння Врангеля.

28 жовтня 1920 р. кримськотатарський діяч прибув до Варшави, де провів зустрічі з О. Ахматовичем, іншими мусульманами, польською пресою, прагнув організувати зустрічі з польським державним керівництвом. За спогадами Д. Сейдамета, 31 жовтня 1920 р. він був на прийомі в міністра закордонних справ А. Сапеги, 1 листопада — голови польського Національного зібрания, 2 листопада — «з коротким візитом» у прем'єр-міністра В. Вітоса. Глава зовнішньополітичного відомства Польщі виявив зацікавлення кримськими татарами й тюркоісламським світом загалом, казав, що для тиску на Врангеля необхідно ввести в курс справ французів, обіцяв полегшити «деякими пільгами» вступ татарським студентам у польські університети, схвалював ідею

⁴⁸¹ Айвазов А. С. История национального контрреволюционного движения в Крыму (рукопись Айвазова Асана Сабри)... С. 81.

⁴⁸² Документ № 63. Крымский революционный комитет. Докладная записка Татарской народной партии Милли Фирка Зарубин А. Крымскотатарское национальное движение в 1917–1921 гг. Сборник документов. Вопросы развития Крыма. Вып. 3. Симферополь: Таврия, 1996. С. 77.

⁴⁸³ Sejdamet D. Krym. Przeszłość, teraźniejszość i dążenia niepodległościowe Tatarów Krymskich, Warszawa: nakł. Instytutu Wschodniego, 1930. S. 128.

⁴⁸⁴ Сейдамет Крымэр Д. Воспоминания о маршале Пилсудском. Полуостров. 2010. № 27. С. 14.

співробітництва кримських татар з міністром закордонних справ Румунії та обіцяв проінформувати про все маршала.

5 листопада 1920 р. Начальник держави Ю. Пілсудський у власній резиденції Бельведері прийняв Д. Сейдамета. Розмова між ними спочатку точилася про стан народів Росії, майбутнє Туреччини. Гість передав вислови вдячності від Талаат-паші та Енвер-паші, їх думку про стан врангелівського Криму. Д. Сейдамет згадував, що Ю. Пілсудський надавав великого значення думці Енвер-паші про падіння режиму Врангеля вже до кінця зими, проте, зважаючи на існування протилежних думок, погодився звернути увагу Франції на дії білого диктатора проти кримських татар. Маршал вважав можливим виступ навесні 1921 р. країн Заходу проти більшовиків, ѹ у зв'язку з цим зазначив, що якщо «проти Росії не виступити найближчим часом, то можливого першочергового звільнення України, Криму й Кавказу нашему поколінню не бачити...»⁴⁸⁵. Прихильно зустрів Ю. Пілсудський прохання кримчанина про покладення обов'язків піклування про мусульманських полонених із числа червоноармійців на мусульманський полк польської армії, про формування в Румунії кримськотатарського добровольчого полку та сприяння в отриманні дозволу румунської влади на діяльність серед кримськотатарських емігрантів у Добруджі.

Після цього Д. Сейдамет перейшов до головного — роз'яснив своє бачення необхідності переходу Криму під протекторат Польщі на фоні стосунків з українськими національним рухом та державними структурами. Він згадав як у 1918 р. під час германської окупації гетьман П. Скоропадський «пробуючи проти волі кримців зв'язати Крим з Україною узами автономії» вдався до економічної блокади і що його нібито у цьому підтримала Німеччина. Д. Сейдамет дещо вільно трактуючи історичні події приписав факт зняття блокади Кримського півострова гетьманатом погрозі «прем'єр-міністра» Туреччини Талаат-паші, висловленій у бесіді з імператором Вільгельмом, виходу Османської імперії з війни в разі «недотримання незалежності Криму до початку мирних переговорів»⁴⁸⁶. У розмові з керівником Другої Речі Посполитої кримськотатарський діяч прагнув переконати того в бажанні «народу Криму» утворити самостійну татарську республіку на кшталт Естонії та Латвії, повідомив про мрії населення Криму про вигнання Врангеля й абсолютну неприйнятність для нього більшовицьких гасел.

Проте досягти реальних зрушень у справі надання Польщі мандата на Крим Д. Сейдамету в ході розмови з польським лідером досягти так і не вдалося. Кримськотатарський діяч згадував: «З симпатією (Пілсудський — упоряд.) заговоривши про Петлюру, маршал продовжив: «Незалежна Україна потрібна всім нам, сподіваюсь, з часом, коли українці ще краще зrozуміють Схід, вони усвідомлять, що дружба з невеликим Кримом для них життєво необхідна... Можете бути впевненими, у врегулюванні проблем між вами ми будемо самими щирими друзями. Впевнений: ви, як і ми, розумієте це. У цьому я сподіваюсь на Петлюру»⁴⁸⁷.

За даними російської дослідниці Т. Симонової, Начальник Польської держави Ю. Пілсудський на пропозицію Д. Сейдамета про протекторат над Кримом усе ж дипломатично відповів, що погодиться на це за умови ухвалення такого рішення Лігою

⁴⁸⁵ Сейдамет Крымэр Д. Воспоминания о маршале Пилсудском. Полуостров. 2010. № 30. С. 14.

⁴⁸⁶ Там само.

⁴⁸⁷ Там само.

Націй та УНР. Керівництво ж останньої заявило про те, що готове надати Криму широку автономію, проте мандата Польщі над Кримським півостровом не визнає⁴⁸⁸.

Ще 2 листопада 1920 р. Д. Сейдамет зустрічався у Варшаві з представниками УНР. Останні, згідно із спогадами кримськотатарського політика, «відверто сказали, що Україна не визнає не тільки протекторату Польщі над Кримом, але навіть її коаліції з Кримом, тоді як готова визнати в найширшому розумінні нашу автономію, аж до невтручання в нашу військову політичну самостійність». Через декілька днів, під час зібрання Союзу пригноблених народів Росії представники УНР уточнили, що всі не-згоди будуть врегульовані мирним шляхом і запевнили, що «бачать Крим надійним і дружнім посередником з тюркським світом та поважають нашу незалежність», — згадував Д. Сейдамет. Очевидно, що якщо представники УНР тоді й говорили про незалежність кримських татар, то, насамперед, у національно-культурних справах та інших внутрішньокримських справах. Вони не могли підтримувати думку про державну незалежність Криму. Восени 1920 р. для українського керівництва бажаним залишився статус Криму як автономії в складі УНР.

Підтверджує це й документ про кримську проблему, створений в університетських колах, імовірно, пізніше осені 1920 р., проте який торкається спроб кримськотатарського діяча ініціювати протекторат Польщі над Кримом. У ньому зазначалося: «Кримські татари не можуть, будучи етнічно екс-територіальною меншістю, бути політичним контрагентом у справах цілого Криму». Щодо Д. Сейдамета було вказано, що він має «передавнений» (прострочений, недійсний) мандат представника татарського Курултаю, «який в додаток не може мати правного значення для репрезентації цілого Криму». Політичні кроки цього діяча від імені всього Криму було розіціено як політичну авантюру та самозванство, «що принижує не тільки пана Сейдамета але й усіх тих, що входять з ним у які-небудь перетрактації»⁴⁸⁹. Автор документу, очевидно спираючись на досвід українських державних утворень щодо вирішення кримського питання в 1917–1920 рр., підкресловав, що всі акти, які б стверджували «самостійне супротивлення положення Криму, мусять вважатися шкідливими та для Уряду УНР недопустимими». Останній міг би з представниками кримських татар заключати «порозуміння внутрішньодержавного, а не міжнародного значення ... лише щодо забезпечення культурно-національного життя татар у межах Української Держави», йшлося у документі.

А в самому Криму наприкінці осені 1920 р. сталися події, які визначили його майбутнє на десятиліття. Під ударами військ Радянської Росії впав врангелівський режим. 17 листопада 1920 р. бійці РСЧА увійшли в Ялту, через що її навіть перейменували у 1921 р. у Червоноармійськ.

В Криму запанував комуністичний режим у брутальній формі всевладдя ревкомів, ЧК та репресивних органів військових з'єднань. «Міллі-Фірка» виходить із підпілля і прагне легалізуватися. 25 листопада ЦК партії звернувся до Кримревкому з доповідною запискою. «Міллі-Фірка» у документі кваліфікувалася як «відбиття мусульманської суспільної совісті, яка повстала проти гніту експлуатації, принижень і образу світового капіталу» і «життєвий шлях до послідовного переходу від капіталістичного

⁴⁸⁸ Симонова Т. «Империалистические идеи — вид безумия...» Прометеизм во внешней политике Польши в 1919–1923 годах. Диалог. 2000. № 6. С. 74.

⁴⁸⁹ Сергійчук В. Український Крим. К.: Українська Видавничка Спілка, 2001. С. 147.

господарства до комунально-колективістського». Причини «рабського і жебрацького стану» мусульманського світу «Міллі-Фірка» вбачала у «відсутності суспільної організованості у всіх сферах життя мусульман і нестачею культурних сил», а також у пригнобленні «всього мусульманського сходу світовим капіталом та імперіалізмом». Натомість Радянська Росія була названа «першим, вірним і природнім другом і союзником пригніченого мусульманства».

У доповідній записці ЦК «Міллі-Фірка» перераховував заслуги партії у справі модернізації кримськотатарського народу та захисту його прав під час революції. «Якщо буде визнано, — говориться у фінальній частині документу, — що «Міллі-Фірка» вела в Криму суспільну боротьбу і зіграла революційну роль, то «Міллі-Фірка» добивається: 1) легалізації «Міллі-Фірка»; 2) передачі татарських релігійних, просвітницьких справ і вакуфів у відання «Міллі-Фірка»; 3) дозволів на видання газети «Мілlet», літературних і наукових журналів і книг».

Цей документ цікавий як своєю програмою, яка багато в чому є близькою до ідей М. Султан-Галієва про Антиколоніальний інтернаціонал, так і практичними пропозиціями. Де-факто, ЦК «Міллі-Фірка» пропонував віддати у його відання національно-культурну автономію кримських татар. Проте Кримський обком 30 листопада 1920 р. відкинув «угоду з групою як у цілому шкідливим і непотрібним пережитком». Починався новий період історії Криму і такий початок не віщував простого життя ані «Міллі-Фірка», ані кримськотатарському народу...

ВИСНОВКИ

Період війн і революцій 1917–1920 рр. став для кримськотатарського народу переломним і доленосним. За значимістю в історії найбільшого корінного народу Криму його можна порівняти із періодами заснування у XV ст. і анексії у XVIII ст. Кримського ханства, геноциду 1944 р. чи масового повернення з місць депортациї до Криму наприкінці XX ст. Роки після Лютневої революції 1917 р. для Криму і кримських татар були вкрай суперечливими. У цей період, з одного боку, відкривалися «вікна можливостей» для корінного народу, а з іншого — поставали численні виклики і загрози. Кримськотатарському національному руху доводилося діяти з метою модернізації свого народу та захисту його інтересів у вкрай складних і часто несприятливих зовнішніх обставинах.

На початок 1917 р. корінний кримськотатарський народ у результаті політики Російської імперії перетворився на пригноблену меншину в Криму, яка не займала важомих позицій в адміністрації чи економіці краю, відставала за рівнем освіти від багатьох інших етнічних спільнот. У 1917–1920 рр. на Кримському півострові змінилося 9 політичних режимів, з яких до кримськотатарського національного руху були налаштовані відверто вороже — 2: більшовицько-лівоесерівський (січень — квітень 1918 р.), денікінський (червень 1919 р. — квітень 1920 р.); конфронтайно — 3: Кримського крайового уряду С. Крима (листопад 1918 р. — квітень 1919 р.), більшовицький періоду Кримської CPP (квітень–червень 1919 р.), врангелівський (квітень — листопад 1920 р.), більшовицький (з листопада 1920 р.); «гібридно»/лояльно-конфронтайно — 1: Тимчасового уряду Росії; і лише 2 — лояльно-партнерські: Ради народних представників Таврійської губернії (грудень 1917 р. — січень 1918 р.) і Кримського крайового уряду С. Сулькевича (червень — листопад 1918 р.). До того ж кримськотатарському політикуму доводилося відстоювати своє бачення розвитку геополітично важливого Криму у конкуренції з іншими проектами (російським, українським, більшовицьким, німецьким тощо).

Попри всі складні обставини у 1917–1920 рр. кримськотатарський народ вступив у нову, вищу фазу свого націогенезу — початку переходу етносу у стан національної спільноти-суб'єкта політичного життя або іншими словами — етнонації. Ці бурхливі роки, на нашу думку, за критерієм наявності чи відсутності загальнонаціональних органів самоврядування кримських татар, як головного продукту революційної творчості корінного народу Криму, чітко розділяються на два періоди: 1) Кримськотатарської революції 1917–1919 рр. (з перервами) і 2) національно-визвольної боротьби в умовах панування білих режимів А. Денікіна і П. Врангеля.

Період Кримськотатарської революції можна умовно поділити на 3 етапи:

- 1) Розгортання революції («етап Мусвиконному»: березень — початок грудня 1917 р.), коли процеси самоорганізації кримськотатарського народу розвивалися по висхідній лінії, стали масовими і привели до висунення на керівні

- ролі нової політичної еліти і утворення органів загальнонаціонального самоврядування у формі системи мусульманських комітетів;
- 2) Вищого розвитку революції («етап Курултаю»: грудень 1917 р. — лютий 1919 р.), коли хоч і з перервами через зовнішні чинники, але функціонували система органів самоврядування на чолі з національними установчими зборами/національним парламентом та національним урядом, і вона здійснювала вплив на політичну ситуацію в Криму;
  - 3) Вимушеної згортання революції («етап Меджліс Мебусану»: березень–серпень 1919 р.), коли органи національного самоврядування через зовнішні чинники підтримували де-факто мінімальну активність з перервами, а потім зумішенні були її зовсім припинити.

Кримськотатарська революція носила національно-демократичний і національно-визвольний характер. Її очолила нова еліта — європейського типу інтелігенція, яка формулювала національні завдання та реалізовувала їх на практиці. У своїй діяльності вона спиралася переважно на селян, дрібну буржуазію, частину духовенства та найманіх працівників міста, а в ідеології на суміш ідей націоналізму, демократії, соціалізму, федералізму, тюркізму та ісламу.

Новим національним лідерам на чолі з Н. Челебіджіханом і Д. Сейдаметом вдалося досить вдало використати можливості, створені революцією в Росії, для консолідації кримськотатарського соціуму та початку його революційної трансформації. У 1917 р. кримськотатарський рух став масовим — у політичні процеси включилися широкі кола кримських татар. Його програмні вимоги еволюціонували протягом весни–осені від національно-культурної автономії у Російській федераційній республіці до національно-персональної (політичної) автономії кримськотатарського народу і територіальної автономії Криму у складі Російської демократичної федераційної республіки. Ідеологічно і політично близькими кримськотатарським революціонерам були представники таборів мусульмансько-турецьких народів Росії, російської революційної демократії та політичні структури нетюркських народів, які виступали за перетворення колишньої імперії Романових на демократичну федерацію народів.

До найбільш значущих результатів першого етапу Кримськотатарської революції (весна–осінь 1917 р.) можна віднести:

- швидку заміну дореволюційних органів керівництва мусульманською спільнотою в Криму, насамперед — Таврійського магометанського духовного правління демократично обраними інституціями на чолі з Тимчасовим Кримсько-мусульманським виконавчим комітетом та досягнення їх визнання Тимчасовим урядом Росії;
- створення прецеденту демократичного обрання лідера мусульман Криму, Литви, Білорусі, Польщі і України — Таврійського муфтія Н. Челебіджіхана (в цьому питанні кримські мусульмани випередили інші об'єднання мусульман Росії — Оренбурзького магометанського духовного зібрания, сунітів та шиїтів Закавказзя);
- розбудову навесні–влітку 1917 р. системи органів національного самоврядування у загальнонаціональному масштабі (від Сімферополя та повітів до села чи об'єднання сіл) у вигляді мусульманських комітетів;
- перетворення вакуфного майна і капіталів, які у дореволюційний час вважалися власністю духовенства і керувалися за допомогою призначених урядом чи-

- новників, на загальнонаціональне багатство, тобто створення фінансової бази національного руху;
- збільшення кількості кримськотатарських газет тюркською і російською мовами;
  - розбудову національної системи органів освіти, яка поєднувала викладання загальноосвітніх предметів із релігійними і забезпечувала перепідготовку вчителів;
  - успішну мобілізацію кримськотатарського населення для участі у виборчих кампаніях 1917 р., що, зокрема, дозволило отримати другий результат у Таврійській губернії на виборах до Всеросійських установчих зборів;
  - розгортання структур кримськотатарського жіночого руху і процесів емансипації мусульманської жінки за підтримки муфтія та ТимКМВК;
  - створення татаризованих і татарських частин, повернення до Криму Кримського кінного полку, що дозволило посилити позиції кримськотатарських органів самоврядування в Криму і стати наприкінці року співфундаторами військових сил Таврійської губернії;
  - налагодження партнерських відносин із Українською Центральною Радою, як з головним центром федералізації постімперського простору, і досягнення з нею домовленостей про включення лише материкових повітів Таврійської губернії до складу УНР, про співпрацю у військовій сфері;
  - висунення ТимКМВК свого проекту майбутнього Криму як «Кримської Швейцарії», тобто демократичної республіки у складі федерації, в якій будуть гарантовані права кримських татар та інших етнічних спільнот регіону;
  - проведення демократичних виборів до національних кримськотатарських установчих зборів, висунення ідеї Кримських установчих зборів;
  - створення першого національного музею у Бахчисарайському палаці;
  - розбудова національних організацій та партій;
  - входження представника кримських татар А. Озенбашли до складу тимчасового вищого виконавчого органу влади Таврійського губернського комісаріату і кількох представників корінного народу до Ради народних представників Таврійської губернії.

Не всі з перерахованих результатів мали завершений характер. Так, наприклад, національна система освіти не мала вищів, не охоплювала всіх дітей, не було остаточно вирішено питання з національною літературною мовою тощо. Низові структури національного руху були не у всіх населених пунктах — іноді один мусульманський комітет був на кілька чи в окремих випадках і на понад десять сіл. Гострим залишалося питання фінансового забезпечення органів самоврядування.

Втім навіть лише перераховані результати першого етапу Кримськотатарської революції говорять про його успішність та плідність в цілому. Нова кримськотатарська еліта зуміла консолідувати велику частину співвітчизників навколо національно-релігійних цінностей та ідеї прискорення модернізації свого суспільства, розбудови загальнонаціональних інституцій і перетворення кримських татар у важливий фактор кримської політики.

Другий етап Кримськотатарської революції (грудень 1917 р. — початок 1919 р., з перервою) відбувався у драматичний період початку громадянської війни і окупації, зміни четырьох політичних режимів. Він продемонстрував як найбільші досягнен-

ня національної революції, деякі з яких не втратили свого значення і сьогодні, так і суперечливі кроки або великі помилки, яких припускалися національні лідери. З кінця січня до квітня 1918 р. Курултай не працював в результаті дій більшовицько-лівоесерівської диктатури.

До найбільш значущих результатів «етапу Курултаю» належать:

- проведення національних установчих зборів — Курултаю 9–26 грудня 1917 р. Кримські татари стали одним з небагатьох народів на просторі колишньої імперії Романових, кому це вдалося попри війни і революції;
- ухвалення національної конституції — Кримськотатарських основних законів, які вдало синтезували досягнення європейського конституціоналізму, мусульманського права і адату;
- утворення органів національно-персональної автономії — Кримськотатарського національного уряду (Директорії) і національного парламенту;
- ключова роль органів національного самоврядування кримських татар у коаліції революційно-демократичних сил Таврійської губернії, яка готувала проведення виборів до Кримських установчих зборів, в організації збройного спротиву захопленню ліворадикальними силами влади в краї (грудень 1917 р. — січень 1918 р.);
- курс національного парламенту кримських татар в умовах німецької окупації на проголошення самостійної Кримської Демократичної Республіки, прагнення перетворити Курултай на її парламент і створити крайовий уряд шляхом переговорів з іншими етнополітичними силами краю (травень — початок червня 1918 р.). Спроба виявилася невдалою через протидію російських лібералів і соціалістів;
- участь представників кримськотатарських органів національного самоврядування у створенні та діяльності Кримського краєвого уряду С. Сулькевича і визнання у липні 1918 р. цим кабінетом національно-культурної автономії кримських татар;
- ухвалення Кримськотатарським парламентським бюро Положення про культурно-національну автономію мусульман Криму, яким, зокрема, врегульовувалася діяльність органів національного самоврядування і затверджувалися національні герб і прапор кримських татар, які використовуються й нині;
- проведення виборів до другого скликання національного парламенту — Меджліс Мебусану.

Другий етап Кримськотатарської революції 1917–1919 рр. переривався через драматичні обставини захоплення влади ліворадикалами, яка призвела не тільки до тимчасової заборони на діяльність органів національного самоврядування, а й до страти лідера першого етапу революції Н. Челебіджіхана без суду, антибільшовицького повстання кримських татар і міжетнічного конфлікту в Криму.

Окрім того, на «етапі Курултаю» національні лідери кримських татар також пропустилися грубих політичних помилок. Так, голова Кримськотатарського національного уряду Н. Челебіджіхан в середині січня 1918 р. у розпал збройної боротьби за владу між коаліцією демократичних сил Криму і Північної Таврії, з одного боку, і ліворадикалами, з іншого, спробував захопити Народний (колишній губернаторський) дім у Сімферополі, в якому розташувалися органи і організації російської революційної демократії. Це було сприйнято партнерами кримських татар по коаліції, як спроба

утвердити етнократичний принцип формування влади у поліетнічному Криму, привело до деморалізації частини військових, які захищали антибільшовицькі сили, загрози розпаду коаліції та відкриття для кримських татар поруч з більшовицьким другого фронту. Тоді негативний сценарій розвитку подій попередив директор зовнішніх і військових справ Д. Сейдамет, який відкликав війська з Народного дому.

А ось влітку 1918 р. вже сам Д. Сейдамет, в якості міністра закордонних справ Кримського краєвого уряду Сулькевича, брав участь, а, ймовірно, й ініціював скандальний проект утворення Кримського ханства під протекторатом Німецької і Османської імперій. Під листом до німецького уряду, який Д. Сейдамет таємно доправив до Берліну, стояли підписи голови Директорії А. Хільмі та співголови парламенту А. С. Айвазова та, ймовірно, С. У. Таракчі. Цей монархічний проект суперечив Кримськотатарським Основним законам, які містили принцип республіканізму, не був погоджений з більшістю депутатів Курултаю і створював ризики загострення міжетнічних взаємин всередині кримського соціуму. Тому оприлюднення інформації про звернення до Німеччини щодо ханства восени 1918 р. спочатку стала однією з головних причин кризи в уряді Сулькевича і зміни його складу, а потім і кризи у кримськотатарських органах самоврядування, що, зокрема, призвело до відставки А. Хільмі і засудження Курултаем проекту утворення ханства як авантюри окремих осіб, за яку цілий народ не може нести відповідальності.

Етап вимушеної згортання Кримськотатарської революції (березень — серпень 1919 р.) припав на останню фазу правління Кримського краєвого уряду С. Крима, політика якого в цей момент все далі відходила від демократичних стандартів, на короткосважне опанування основною частиною Кримського півострова більшовиками, які в той момент прагнули використати кримськотатарський фактор для революціонізування Сходу і проголосили територіальну Кримську СРР, та на встановлення денікінською диктатурою наприкінці червня 1919 р. контролю над Кримом в цілому. Власне, умови навесні-влітку 1919 р. примушували думати про збереження органів національного самоврядування, як одного з головних здобутків попередніх етапів Кримськотатарської революції. Новообраний Меджліс Мебусан, в якому більшість отримала партія «Міллі-Фірка», збирався лише раз на тиждень у березні 1919 р. і займався організаційними, фінансовими питаннями, проблемою реформи духовенства і подібними справами, а політичних питань уникав. Спроба Кримськотатарського національного уряду легалізуватись за часів диктатури А. Денікіна привела до заборони діяльності органів кримськотатарського самоврядування і відтворення дореволюційних інституцій — Таврійського магометанського духовного правління і Особливої комісії з вакуфів. Таким чином, "білий" режим за намовою консервативних і реакційних кіл кримських татар, які зазнали удару по своєму статусу і статкам від політики кримськотатарських та інших революціонерів, насильно припинив процеси Кримськотатарської революції.

За денікінської диктатури у публічному житті Криму і суспільно-політичній сфері кримських татар знову, як і до 1917 р., вийшли на передній план групи «колишніх» — традиціоналістів-мурзаків і духовенства. Вони повернули собі високий статус, право розпоряджатися через ТМДП і Особливу комісію з вакуфів значними фінансовими ресурсами і майном. Попри всі загравання з ними денікінська влада не дозволила зібрати обраних за недемократичною процедурою, яку сама й встановила, представників мусульман Криму, щоб вони виробили нові засади самоврядування.

А ось нова кримськотатарська еліта переважно із інтелігенції, яка у 1917–1919 рр. вела за собою кримськотатарські маси, була "білим" режимом піддана переслідуванням і значна її частина перейшла у підпілля або у загони «зелених» в кримських лісах. Денікінська влада ніби підштовхувала до взаємодії з більшовиками, які розгорнули в Криму партизансько-підпільну боротьбу. Восени 1919 р. — 1920 р. «Міллі-Фірка» вела переговори з кримськими більшовиками щодо спільної діяльності.

Відносини між "білою" владою і кримськотатарським народом дещо покращилися після приходу у квітні 1920 р. до влади командувача ЗСПР і правителя Півдня Росії П. Врангеля, який зробив певні висновки про роль ігнорування національного фактору у катастрофічних поразках "блого" табору восени 1919 р. — навесні 1920 р. Йому був потрібен замирений тил, солдати і коні для мобілізації. Тому у травні 1920 р. він скликав Всеукраїнський мусульманський з'їзд, де особисто закликав кримських татар боротися за Росію, дати солдат і коней, а також заявив про готовність вирішувати культурні і релігійні проблеми. Про відновлення діяльності національного уряду і Меджліс Мебусану, який за кримськотатарським національним законодавством ще зберігав повноваження, "біла" влада не говорила і спроби їх підняти не вітала. За підсумками з'їзду була утворена комісія із 6 осіб для вироблення документу про самоврядування кримських татар. Її представники підтримували контакти з урядом П. Врангеля і зрештою проект такого документа, в якому йшлося про заміну призначеною духовного правління виборним, восени 1920 р. почали розглядати. Правитель Півдня Росії його навіть попередньо затвердив, але воно так і загубилося в коридорах влади в процесі погоджень. Отже, як писав співробітник ОДПУ у 1920-ті рр., кримськотатарський народ за Врангеля «слухали, з ним радились». Але, додамо, що на зустріч його побажанням та потребам здебільшого не йшли, поза дрібними поступками в освіті, на кшталт, права викладати кримськотатарську мову у школах.

Тому мілліфірківське підпілля в Криму у 1920 р. знову почало шукати контакти з більшовицьким підпіллям. Проте, схоже, їх перервав Д. Сейдамет, який навесні 1920 р. спробував використати нову геополітичну ситуацію, яку створив союз Речі Посполитої і УНР на Сході Європи. У травні 1920 р., отримавши попередньо згоду від польських дипломатів він звернувся до Ліги Націй та глави Польської Республіки Ю. Пілсудського про надання мандату на Крим Польщі. Паралельно він, ймовірно, сподівався почати формування військової частини у Румунії із татар Добруджі. Для закріплення цього курсу Д. Сейдамет, мабуть, направив в Крим вченого, поета і політика Б. Чобанзаде із завданням перебрати повноваження у лідера «Міллі-Фірка», а також — журналіста М. Недіма. Проте цей план не спрацював — Ліга Націй повідомила, що не може відділяти питання Криму від російського питання, Ю. Пілсудський замірився восени 1920 р. з РРФСР і порадив Д. Сейдамету домовлятися про статус Криму із УНР. Контакти у Варшаві з представниками останньої показали, що УНР розглядає Крим як частину своєї території і готова говорити про автономію для нього.

Кримськотатарська революція у серпні 1919 р. зазнала поразки, насамперед, через потужні негативні зовнішні чинники і, меншою мірою, проблеми всередині кримськотатарського соціуму. Проте це була не абсолютна поразка, оскільки під час національно-визвольної революції кримськотатарський народ зазнав потужної соціо-політичної трансформації, підняв рівень національної свідомості, модернізував соціальні відносини, зокрема покращив становище жінки, створив низку своїх інституцій. Серед них особливо важливими виявилися органи самоврядування загальнона-

ціонального рівня — національний парламент і уряд. Сам прецедент існування таких структур та їхня форма виявилися актуальними через десятки років, коли у 1991 р. знову було скликано Курултай. Специфічна доля і проекту першого року Кримськотатарської революції «Кримська Швейцарія».

Під час правління "білих" диктатур у 1919–1920 рр. і періоду червоного терору взимку 1920–1921 рр. не вдавалося через політику влади відновити навіть національно-культурну автономію. Але у жовтні 1921 р. було утворено автономну Кримську СРР, яку можна розглядати як видозмінену комуністичну форму «Кримської Швейцарії».

І на останок кілька слів про один із можливих уроків із драматичних подій 1917–1920 рр. Серед внутрішніх обмежень кримськотатарського народу, які не давали йому можливості максимально реалізувати свої прагнення, були: брак досвіду у політичної еліти, мала кількість підготовлених фахівців у питаннях державного управління та фінансів (ці проблеми були спільними для багатьох бездержавних народів того часу) тощо. Але ключовим обмеженням все ж була низька демографічна вага кримських татар у кримському населенні — перетворення в результаті політики Російської імперії корінного народу на меншину в Криму. Прагнучи компенсувати це обмеження і реалізувати національні прагнення, кримськотатарські лідери шукали зовнішнього партнера-протектора, тобто позакримську силу, яка б посилювала позиції кримських татар у внутрішньо кримському етнополітичному розкладі сил. Насамперед увага була традиційно звернена на «російських мусульман» — тюрко-мусульманські народи котирної імперії Романових — і релігійно та культурну близьку Османській імперії. Цей вектор зовнішніх контактів чітко окреслився у 1917–1918 рр. Проте ці фактори мали обмежені можливості впливати на ситуацію в Криму і підтримувати кримських татар. Тюрко-мусульманська спільнота Росії мала міжетнічні суперечності (між казанськими татарами і башкирами, таджиками і тюрками тощо), релігійний поділ (на шиїтський Азербайджан та групу етносів з домінуванням сунітської форми ісламу), була розділена відстанями, перебуванням у різних геополітичних умовах, ментальністю. Відповідно вона була приреченна на розпад. Османська імперія у 1918 р. зробила спробу активно включитися у вирішення кримського питання, проте вона сама вже довгий час перебувала у кризі, зустріла протидію з боку Німеччини, а наприкінці року опинилася у таборі переможених у Першій світовій війні. У новій геополітичній ситуації на початку 1919 р. кримськотатарські лідери шукали підтримки в Азербайджані і зондували можливість її отримання від Великобританії.

Видаеться, що не повністю було використано у 1917–1918 рр. потенціал кримськотатарсько-українських відносин. Тісне партнерство влітку 1917 р. — на початку 1918 р., яке склалося між органами національного самоврядування кримських татар і УЦР, базувалося на спільному прагненні перетворити постімперський простір у Російську демократичну федерацівну республіку. При цьому її суб'єктами мали бути Україна і Крим. На початку 1918 р. УНР проголосила самостійність, для забезпечення якої, як показали події того року, важливе значення мали Чорноморський флот і його головна база у Севастополі. Це призвело до підняття питання про встановлення контролю над Кримом із гарантуванням прав його мешканцям. Ще більш чітко артикулювала намір приєднати Крим на правах автономії Українська Держава, яка виникла в результаті гетьманського перевороту 29 квітня 1918 р. Кримськотатарський національний рух навесні 1918 р. заявив про намір створити самостійну Кримську Демократичну Республіку. Такі різноспрямовані підходи призвели до конкуренції у 1918 р.

українського і кримськотатарського проектів стосовно статусу і державної належності Криму, а відтак до політико-дипломатичного суперництва.

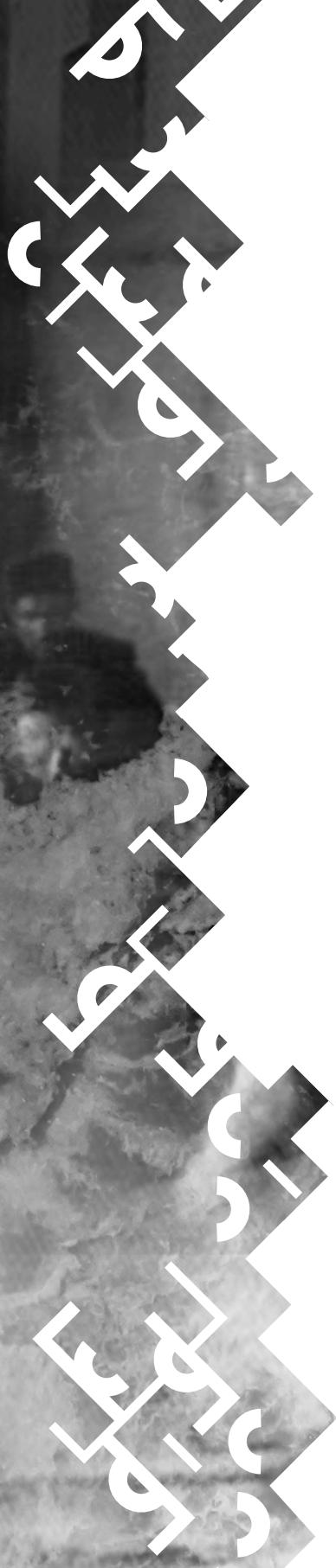
Можна припустити, що у 1917 р. відносини між національними структурами могли бути вибудувані на підставах не партнерства, а стратегічного союзництва. Таврійський муфтій Н. Челебіджіхан згадував про побоювання у 1917 р. російської влади, що «матір'ю» Криму буде Україна, а Кронштадту — Фінляндія. Схоже, йшлося про проект державного будівництва із трирівневою системою федеративної держави: федеративний центр — суб'єкти федерації (Україна, Фінляндія тощо) — автономії у складі суб'єктів федерації (Крим, Кронштадт тощо). Пізніше за подібним принципом у складі УРСР, як формального суб'єкта утворення СРСР, існувала Молдавська АРСР. Відоме позитивне ставлення українських лідерів до кримськотатарського національного руху у 1917 р. давало підстави сподіватися на створення в межах Української автономії / УНР національно-територіальної автономії чи територіальної автономії із особливим захистом прав кримських татар в Криму. Що, ймовірно, притягнуло б раніше увагу української влади до питання Чорноморського флоту. Зрештою, виникає питання: А чи не вдалося б уникнути багатьох катастроф у ХХ ст. українському і кримськотатарському народам, якщо б вони реалізували таку модель відносин?...

Головуючий на першому засіданні кримськотатарського парламенту у 1918 р. гадував депутатам про велику ціну, яку може сплатити народ за помилки національних лідерів. Відданість національній справі ще не є гарантією знаходження вірного вирішення проблем народу. Сучасним лідерам України і кримськотатарського народу також варто пам'ятати про відповідальність за їхні рішення, адже виклики, які сьогодні стоять перед ними, не менші, ніж були у їхніх попередників у 1917–1918 рр. Аналіз історичного досвіду є однією із необхідних складових процесу визначення вірної стратегії досягнення національних цілей.

У 1917–1920 рр. під час Кримськотатарської революції та подальшої національно-визвольної боротьби з режимами військової диктатури А. Денікіна та П. Врангеля були створені важливі національні інституції та традиції, зокрема, визначені національні символи, які й досі впливають на кримськотатарський народ, форми його самоорганізації та самовираження. Розмаїтій позитивний і драматичний досвід, який накопичив у той період кримськотатарський народ, попри його відображення у низці книжок і сотнях статей, все ще лишається недостатньо вивченим з наукової точки зору. Чимало подій та процесів 1917–1920 рр. викликають живий інтерес громадськості, тому цей переломний історичний період буде ще довго привертати увагу дослідників та суспільства.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

Протокол первого засідання Курултаю кримськотарського народу¹

26 листопада (9 грудня) 1917 р.

Перевод

КУРУЛТАЙ²

В 1917³ году ноября 26 дня, в 2 часа дня в Хан. Сарае в Баб. Диване (Уголок)⁴ в присутствии 62 депутатов открывается первый Меджлис⁵-Курултая.

Речь перед открытием от имени Исполкома⁶ читает муфтий Челеби-Джиган (речь отсутствует — примеч. переводчика).

МУФТИЙ⁷. ((как депутат) Курултай открывается). Следовательно, от имени Комитета извещаю об избрании из среды нас временно одного председателя и президиум (рукоплескание). Пусть место председателя займет самый младший⁸ из депутатов (место председателя занимает депутат от Феодосийского уезда АЛИ Эф.).

АЛИ ЭФЕНДИ⁹. Уважаемые господа депутаты, я официально открываю Курултай. Раз я здесь председатель, то приступим к работе. Для чего прежде всего надо для данного меджлиса Курултая выделить постоянного председателя. Для чего укажите из Вашей среды одного председателя.

¹ Переклад протоколів Першого Курултаю кримськотарського народу 1917 р. було здійснено для потреб ОДПУ наприкінці 1920-х рр. Перекладач Забєлев відзначав: «Запись в протоколах (написаних по-татарски) сбивчивая или не точная, поэтому текст татарский получался отрывчатый, не ясный, часто нет ни логической, ни грамматической связи не только между отдельными частями текста и предложениями текста, но также между частями (словами) отдельных предложений. Выступающие употребляют не термины, точно передающие понятие, а говорят обычайским языком. Чувствуется, что запись велась тоже как попало, иначе таких грамматических несуразностей не могло бы быть. Все это очень затрудняло чтение и понимание текста, а порой делало это совершенно невозможным. [...] Встречались места правильно и ясно изложенные, где перевод не затруднялся». Можна припустити, що переклад робився з чернеток протоколів Курултаю, вилучених у процесі справи «контрреволюційної організації «Міллі-Фірка» в 1928 р. у одного із трьох стенографів Курултаю А. Хусні (див. документ № 26–27).

² Курултай кримськотарського народу розпочав свою діяльність як національні установчі збори.

³ У скані протоколу помилково надруковано 1927 рік.

⁴ Мова йде про приміщення Ханського палацу в Бахчисараї.

⁵ У цьому контексті «меджліс» — засідання.

⁶ ТимКМВК.

⁷ Челебіджіхан Номан (Челебі Челебієв) (1885–1918). Написання прізвища у перекладах протоколів Курултаю та інших документах варіювалося: Челебіджан, Джіхан, Джиган тощо.

⁸ Невдовзі делегат скаже, що головує найстарший член Курултаю. Частина дослідників вважає, що Алі Аджи був найстаршим серед депутатів.

⁹ Алі Аджи, ймовірно, проживав у с. Капсихор (тепер с. Морське Судацької міської ради АР Крим).

ИСМАИЛ ЛЕМАНОВ¹⁰. По-моему, порядок выбора председателя должен быть таков: во-первых, каждый, написав на бумаге свой голос, передает временному председателю или назначают его путем баллотировки среди выставленных кандидатов.

ОДИН¹¹. Выбрать пять председателей или одного?

ДЖАФЕР. Нужно выбрать пять председателей.

(АБЛАЕВ)

УСЕИН БАДАНИНСКИЙ¹². Для сегодняшнего дня выбирается временный председатель.

¹⁰ Леманов Ісмаїл Номанович (12.03.1871–15.03.1942) — вчений-мовознавець, поліглот, педагог, громадський та політичний діяч. Народився в Сімферополі у міщанській родині. Під час навчання у Сімферопольській татарській учительській школі (1885–1890) неодноразово отримував нагороди за відмінне навчання. Працював у російсько-татарському міністерському училищі в с. Таракташ (нині с. Дачне Судакської міськради АР Крим). Навчався у Стамбулі (1896–1897), університеті Аль Азхар в Каїрі (1899–1903) та на факультеті східних мов Санкт-Петербурзького університету (вільнослухач з 1907 р.). Викладав російську мову в Зинджеїрлі-медресе. У 1903–1904 рр. працював у редакції газети «Терджиман». Оприлюднив на її шпальтах, зокрема, «Історію мусульманської цивілізації». Відкрив у Бахчисараї новометодну школу для кримськотатарських дітей. З 1907 р. жив у Петербурзі. Працював коректором-набірником у Східній типографії І. Бораганського. Був секретарем мусульманських фракцій Державної думи I та II скликань, діловодом у мусульманській фракції думи IV скликання. Редагував татарську газету «Міллят», яка виходила при думі. Член кримської делегації на I Всеросійському мусульманському з'їзді (11–24.05.1917, Москва), на якому обраний членом Всеросійського мусульманського шуро (ВМШ). З травня 1917 р. член і скарбник Виконавчого комітету Всеросійського мусульманського шуро. Був делегований цим комітетом до Департаменту інословінських сповідань МВС Росії. Був запрошений у складі делегації Виконкому ВМШ до участі у Демократичній нараді (27.09–05.10.1917, Петроград). Восени 1917 р. висунутий мусульманами Петрограду кандидатом у члени Всеросійських Установчих зборів. У жовтні 1917 р. через погіршення стану здоров'я виїхав до Криму. Брав участь у діяльності Кримського революційного штабу. Завідував у 1917–1918 рр. мусульманським відділом народної освіти Таврійської губернської управи. Делегат Першого Курултаю, входив до його лівого крила. Брав участь на поч. 1918 р. у спробі створити партію мусульманських соціалістів. Працівник наркоматів народної освіти РСР Тавриди (березень–квітень 1918 р.) та Кримської РСР (квітень–червень 1919 р.). З 1919 р. завідувач відділу народної освіти при особливій комісії з вакуфів у Сімферополі. Член Мусульманського комісаріату і Ревтрибуналу. Викладав у Сімферопольській жіночій татарській семінарії. З 1921 р. викладач кримськотатарської мови та літератури Кримського університету/педінституту, з 1933 р. — доцент і завідувач кафедри кримськотатарської мови та літератури. Виступав у 1926 р. на 1-му Всесоюзному тюркологічному з'їзді в Баку. У 1934 р. переїхав у Ленінград, де викладав, працював у відділі рукописів Інституту сходознавства АН СРСР, у Публічній бібліотеці. 18.11.1938 заарештований за звинуваченнями у шпигунстві на користь Німеччини, Туреччини та Англії. У червні 1939 р. звільнений. Відновився на роботі у Публічній бібліотеці, продовжив співпрацювати з Інститутом сходознавства АН. Помер у 1942 р. у Ленінграді під час блокади.

¹¹ Мається на увазі «Один из депутатов», тобто той, чиє ім'я не зафіксували.

¹² Боданинський Усейн Абдурефійович (01.12.1877–17.04.1937) — культурний та громадсько-політичний діяч, засновник та перший директор музею кримських татар у Ханському палаці, історик, етнограф, мистецтвознавець, художник, викладач. Із селян-ногайців. Народився у с. Бадана Сімферопольського повіту (нині с. Перове Сімферопольського р-ну АР Крим) у родині народногочителя, одного з перших кримськотатарських просвітників нового типу Абдурефі Есадулла. Брат Алі Боданинського. Освіту здобув у народній та Сімферопольській татарській учительській школі (1888–1895). Через здібності до малювання направлений за рахунок мусульманського благодійного товариства на навчання у Московське художньо-промислове, а у 1901–1905 рр. Строганівське училище (майстерня К. Коровіна). Отримав спеціальність художник-декоратор. У 1905–1907 рр. викладав графіку у Комерційному училищі Сімферополя. З 1907 р. — керівник художньо-промислової школи-філіалу Строганівського училища. У 1911–1916 рр. працював худож-

И. ЛЕМАНОВ. Нет. Я сторонник выбора постоянного председателя. Следовательно, можно выбрать двух заместителей председателя, одного секретаря и двух заместителей последнему.

А. БАДАНИНСКИЙ¹³. Нужно выбрать временного председателя и только для сегодняшнего собрания.

ником-декоратором у Санкт-Петербурзі. Як митець відвідував Стамбул, Париж, Мюнхен і Дрезден. У 1912 р. вивчав монументальний живопис епохи Відродження в Італії. У 1916 р. повернувшись до Криму, став першим головою Бахчисарайського відділу Петроградського товариства захисту та збереження в Росії пам'яток мистецтва і старовини, активісти якого створили татарський художньо-історичний музей. 08.10.1917 Тимчасовий Кримсько-мусульманський виконавчий комітет призначив його директором Ханського палацу. 17.10.1917 Таврійський губернський комісар Тимчасового уряду М. Богданов призначив його комісаром Бахчисарайського колишнього Ханського палацу. 16.11.1917 у палаці відбулося урочисте відкриття першого національного Татарського художньо-історичного музею. У грудні 1917 р. делегат Першого Курултаю від Сімферопольського повіту (спісок № 2), один з лідерів його лівого крила. Навесні 1918 р. їздив разом з Я. Кемалем до Туреччини, щоб, зокрема, закликати повернутися в Крим педагогічні кадри. У 1918–1919 рр., поки перший національний музей перебував на утриманні Дирекції з питань освіти Кримськотатарського національного уряду, був його завідувачем. Після закриття Директорії білими Тимчасова особлива комісія з вакуфів у Криму призначила його тимчасовим завідувачем Бахчисарайського палацу-музею. 10.10.1919 Таврійський губернатор призначив завідувачем закладу іншу особу, проте Б. продовжував жити при палаці та займатися справами Татарського художньо-історичного музею. З 1921 р. очолював Бахчисарайський відділ Кримської секції з охороною пам'ятників мистецтва та старовини. 18.03.1922 призначений радянською владою директором палацу. У 1923 р. завідував Кримським павільйоном на Всесоюзній сільськогосподарській виставці. У 1924–1929 рр. керував етнографічними та археологічними експедиціями в Кирк-Азізлер, Ески-Юрт, Старий Крим, Чуфут-Кале. Член Таврійського товариства історії, археології та етнографії. У 1925–1926 рр. був художником-консультантом ігрових та документальних фільмів із життя кримських татар. Написав низку наукових праць, із яких понад 20 оприлюднив. 10.03.1934 відсторонений від завідування музеєм. У 1935–1937 рр. працював художником-декоратором у м. Москва, м. Ленінград та Грузії. У 1937 р. заарештований у Тбілісі за звинуваченнями у націоналістичній діяльності. 17.04.1938 розстріляний в Сімферополі.

¹³ Боданинський/Баданинський Алі Абдурефійович (1865–1920) — громадський та політичний діяч, педагог, перекладач, етнограф, журналіст. Із селян-ногайців. Народився у с. Бадана Сімферопольського повіту (нині с. Перове Сімферопольського р-ну АР Крим) у родині народногочителя, одного з перших кримськотатарських просвітників нового типу Абдурефі Есадулла. Брат Усеїна Боданинського. Освіту здобув у батька та у Сімферопольській татарській учительській школі (1878–1885). Працював учителем російсько-татарського міністерського училища в м. Армянський Базар (за іншими даними — у Переякопі), де долучився до антиурядової діяльності. Був звільнений з роботи за поширення серед учнів і населення просвітницьких ідей. З 1888 р. — викладав у Бахчисарайі. Працював конторщиком у газеті «Терджиман» у Бахчисарайі. Очолив гурток радикальної кримськотатарської молоді «Урієт Северлер» («Вільнодумець»), за що був вигнаний з Бахчисарайа після отримання поліцією доносів та скарг від традиціоналістів. За іншими даними, ця молодіжна організація називалася «Яңылык Араштырыджылары» («Прихильники прогресу»). З 1891 р. конторщик у Качинському маєтку спадкоємців графа А. Мордвинова. Звільнений за пропагандистську роботу серед населення. Переїхав у 1893 р. до Сімферополя, до 1917 р. — чиновник. Допоміг отримати освіту в Сімферополі майбутньому лідеру «молодотатар» А. Медієву, який залишився без батька. Допомагав селянам у складанні скарг та прохань. Від 1905 р. — активний учасник революційного та національно-визвольного руху «молодотатар», близьких за своїми поглядами до есерів. У жовтні 1905 р. у Сімферополі кинув у лави маніфестації чорносотенців бомбу. Водночас захопився літературною діяльністю, переклав кримськотатарською мовою повість М. Гоголя «Тарас Бульба». Збирав фольклор рідного народу. У 1915 р. видав у співавторстві збірник прислів'їв, приказок та прикмет кримських татар. Від 1917 р. — один із лідерів лівого кри-

ДЖАФЕР АБЛАЕВ. Мое предложение, нужно сейчас выбрать временного председателя, а потом президиум. Вечером или утром группы посоветуются и к чему придут, то и будет.

КАДИЙ МУСТАФА¹⁴. Временный председатель выбран. Не нужно оставлять это дело до вечера или до утра. Я присоединяюсь к мнению ЛЕМАНОВА. Во всех парламентах порядок таков.

СЕЛИМ МЕМЕТОВ. Я же присоединяюсь к мнению А. Баданинского. Потом изберем президиум.

К. МУСТАФА Эф. Наш меджлис сегодня продолжится, наверное, час. В таком случае председателем собрания будет старший из депутатов.

А. БАДАНИНСКИЙ. Кто выбрал временного председателя?

К. МУСТАФА. Он выбирается по принципу общего порядка. Следовательно, самый старший депутат занимает место председателя.

СЕЙД АМЕТ ШУКРИ¹⁵. Председатель Исполкома прочел перед открытием свою речь. Сказал выберете временного председателя. Выбрали. Теперь возник такой вопрос, что временный председатель не может выполнить эту обязанность для этого обязательно необходим постоянный председатель.

А. БАДАНИНСКИЙ. Пусть на сегодня будет временный председатель, а завтра нужно будет отдельными группами выбрать постоянного председателя.

ОДИН ИЗ ДЕПУТАТОВ. Временный председатель имеется. На все время Курултая нам необходим постоянный председатель, который должен быть выбран сейчас. Пусть будет их 5–10, но на эту сторону нужно хорошо обратить внимание. От слов «постоянный» можно вынести некоторый смысл.

ОДИН. Председателя Президиума пусть выберет сам Курултай.

ла кримськотатарського національного руху. У березні — один з ініціаторів утворення та член Тимчасового мусульманського революційного комітету, утвореного на базі Сімферопольського мусульманського благодійного товариства. Учасник Всеукраїнського мусульманського з'їзду (07.04.1917, Сімферополь). Секретар Тимчасового Кримсько-мусульманського виконавчого комітету. Від липня — редактор російськомовної газети ТимКМВК «Голос татар». Засудив більшовицький переворот 1917 р. у Петрограді. У листопаді увійшов від ТимКМВК до складу Кримського революційного штабу, обраний його секретарем і скарбником. Обраний делегатом Першого Курултая, у грудні став його секретарем. Очолив фракцію лівих соціалістів, які прагнули до порозуміння з більшовиками. Брав участь у спробі створити на поч. 1918 р. партію мусульманських соціалістів. Восени 1918 р. вийшов із Курултаю, вступив до РКП(б) і став співорганізатором першого кримськотатарського комуністичного осередку. У квітні–червні 1919 р. — керуючий справами уряду Кримської РСР. Редактор газети «Ени дунья» («Новий світ»), очолював татарську секцію при Кримському обкомі партії. Після падіння КРСР — організатор червоних загонів в Одесі для наступу на Перекоп. Організовував підпільну типографію, поставач зброю робітникам заводу А. Анатра у Сімферополі. Працював у НК (ЧК — рос.), ревтрибуналі та армійському штабі. У Мелітополі брав участь у створенні татарського комуністичного загону. Загинув у червні 1920 р. в бою з білогвардійцями біля с. Бузулук, побл. Мелітополя (нині Запорізької обл.). У подальшому був «канонізований» радянською історіографією як єдиний серед кримських татар герой громадянської війни 1918–1920 рр., оскільки інші комуністи були репресовані.

¹⁴ Серед делегатів Курултаю було кілька людей з ім'ям Мустафа — Мустафа Бекір Курт Мулла (Перекопський повіт) і Мустафа Куртієв (Феодосійський повіт).

¹⁵ Шукрі Амет (Сейдамет Ефенді) — громадсько-політичний і релігійний діяч, педагог. Освіту отримав у Туреччині. Мулла-хатіп. У 1917 р. делегат Першого Курултая від Євпаторійського повіту (у другому списку стояв за № 2 після Ч. Челебієва). 26.12.1917 обраний директором у справах релігії Кримськотатарського національного уряду.

ДЖАФЕР АБЛАЕВ. Что значит временный председатель, я этого не понимаю. Будет прочитана речь перед открытием, впоследствии один из старших депутатов займет временно место председателя, который предложит депутатам выбрать для [вместо] себя постоянного председателя. Не нужен временный председатель, таковой есть, а нужно нам постоянного председателя. Раз так, то пусть меджлис продлится на полчаса больше, в течении которого каждая группа выставит свою кандидатуру. Я нахожу так — пусть каждый из пяти уездов выставит от себя одно лицо, а эти последние пусть из своей среды выберут одного председателя. Я нахожу нужным это предложение поставить на голосование.

АДЖИ БЕТРЕТДИН. Временного председателя выбрали, нам теперь нужен постоянный председатель до окончания Курултая. По-моему, этот председатель пусть и явится постоянным.

ДЖАФЕР СЕЙДАМЕТ. Товарищи. Курултай открылся. Курултай для защиты своих интересов и прав должен прежде всего создать свой орган. Курултай обначен и обязан, что-то делать. Мы сюда пришли дело делать. У нас имеется временный председатель. Как разрешить — сколько председателей пять или несколько надо иметь?

По вопросу принятия нескольких председателей для председательствования поочередно пусть каждый уезд выставит кандидатов в председатели. Ответственность собрания очень большая, очень трудная, возложить эту должность на одного председателя трудно. В таком случае для выставления от каждого уезда одного кандидата в председатели нужно сделать краткий 15 минутный перерыв.

С. МЕМЕТОВ. Я сторонник выбора 5 председателей. Нам нужно принять этот принцип. Для того, чтобы поочередно вести работу необходимо от 5 уездов выбрать 5 душ. В буржуазных странах выбирается один председатель. Нам, поскольку мы приняли демократический порядок, от 5 уездов надо выбрать по одному председателю.

ДЖАФЕР АБЛАЕВ. Надо сделать на 5–10 минут перерывы.

ОДИН ИЗ ДЕПУТАТОВ. Один или пять председателей должно быть?

К. МУСТАФА. В таких меджлисах по правилу бывает один председатель.

Товарищ ДЖАФЕР АБЛАЕВ вносит предложение — выбрать 5 председателей, между тем в Америке.... (шум).

ДЖАФЕР АБЛАЕВ. Товарищи. Сколько нам нужно председателей — один или пять. Я прошу, чтобы после перерыва каждый свое мнение поставил на голосование.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ. Господа депутаты... Например, пусть те, которые согласны выставить 5 председателей подымут руки (подняли руки 45 депутатов). Пусть подымут руки желающие одного председателя (подняли руки 5 депутатов).

Большинством принимается выбрать 5 председателей.

ОДИН. Выбрать с каждого уезда?

А. БАДАНИНСКИЙ. Если в одном уезде нет подходящего лица, то нужно выбрать другого.

ХАТТАТОВ¹⁶. Я хочу понять слово «с каждого уезда». Как будет, если, например, прибывшие из Ялт[инского] уезда выставят одно лицо, Симферопольский, Феодосийский и др. уезды могут к ним присоединиться?

¹⁶ Хаттатов Сейтджеліль Усейнович (1873–17.04.1937) — громадсько-політичний діяч, педагог. Народився у Бахчисараї в родині службовців. Закінчив у 1894 р. Сімферопольську татарську вчительську школу. Працював у Бахчисараї у комерційному банку. Під час революції 1905–1907 рр. входив до кола «молодотатар». У 1910 р. очолив Бахчисарайське благодійне товариство. Глас-

ДЖАФЕР АБЛАЕВ. Кандидатов будет 5. Все они будут нести должности председателя.

ВОЕННЫЙ¹⁷. Не должно быть поставлено условием выбирать депутатов из 5 уездов (шум).

ИБРАИМ ОЗЕНБАШЛЫ¹⁸. Господа! Я не сторонник назначения пяти председателей из 5 уездов.

НЕСКОЛЬКО ДЕПУТАТОВ. Проголосован.

И. ОЗЕНБАШЛЫ. Нет, не проголосован. Я сторонник 5 председателей. Могут быть 5 лиц из одного уезда. Нужно выбрать того, кто окажется заслуженным, ибо эта должность ответственна. Нужно из среды депутатов выбрать более способного.

ний Бахчисарайської міської думи. У 1913 р. подав до цієї думи проект відкриття інституту для мусульман. Головував 07.04.1917 на Всеукраїнському з'їзді мусульман Криму. Навесні 1917 р. став членом ТимКМВК. У травні 1917 р. делегат I Всеросійського мусульманського з'їзду в Москві. У листопаді 1917 р. обраний делегатом Курултаю кримськотатарського народу. З 26.12.1917 директор фінансів і вакуфів Кримськотатарського національного уряду. З 21.04.1918 товариш голови Тимчасового парламентського бюро. Листопад 1918–березень 1919 р. — голова Парламентського бюро. Восени 1918–1920 рр. очолював ЦК партії «Міллі-Фірка» (деякі дослідники вважають, що партія продовжила своє існування у підпіллі та він знову був її головою у 1924–1928 рр.). У листопаді 1921 р. на Всеукраїнському установчому з'їзді рад обраний кандидатом у члени КримЦВК. У 1921–1923 рр. голова правління кооперативу «Ширкет». Пізніше був торговим комісіонером у кооперативі «Бурок Торош». 17.12.1928 засуджений Колегією ОДПУ до розстрілу за справою «контрреволюційної організації «Міллі-Фірка» в Криму. 13.12.1931 Колегія ОДПУ перевглянула цю постанову і замінила розстріл 10 роками ув'язнення у виправно-трудовому таборі. Покарання відбував на Біломоро-Балтійському комбінаті та Соловках. Звільнений досрочно восени 1936 р. Оселився у Мелітополі, пізніше на станції Сокологорна. Працював у станційному буфеті. В червні 1937 р. заарештований та направлений у розпорядження НКВС Кримської АРСР. 17.04.1937 засуджений війною сесією Воєнної колегії Верховного Суду СРСР та розстріляний того ж дня у Сімферополі.

¹⁷ До складу Першого Курултаю були обрані три представники від військових частин — Сейдамет Джалатир (Сімферопольський кінний полк), Нури Мустафа (кримський маршевий ескадрон), Кязім Усеїн (Кримський мусульманський батальйон).

¹⁸ Озенбашли Ібраїм Іслам оглу (1871 —?) — кримськотатарський громадсько-політичний діяч. Народився у с. Озенбаш Ялтинського повіту в родині торговця. Навчався у Сімферополі і Бахчисарай. Закінчив вчительську семінарію. Вчителював у Гурзуфі. За спогадами Д. Сейдамета, О.І. «ходив у парк, гуляв з росіянками, мечеть не відвідував». У 1915 р. нагороджений світло-бронзовим медаллю у пам'ять трьохсотріччя дома Романових. Навесні 1917 р. став членом ТимКМВК, очолив культурно-просвітницьку комісію. З липня 1917 р. — редактор друкованого органу ТимКМВК російськомовної газети «Голос татар». Брав участь у Московській державній нараді у 1917 р. як делегат ТимКМВК. У грудні 1917 р. обраний членом Сімферопольської земської управи. Обраний до Першого Курултаю від Ялтинського повіту. Директор освіти першого складу Кримськотатарського національного уряду. Учасник повстання проти більшовиків навесні 1918 р. У 1918 р. відвідав Туреччину. Обраний головою «курултайського» банку «Туран». Член «Міллі-Фірка». У 1919 р. був головою виборчої комісії з виборів земської управи Гурзуфського району. Вчителював у Гурзуфі (1919–1924) і Кизилташі під Ялою. Член партії «Міллі-Фірка». 26.08.1928 заарештований Ялтинським МВ ДПУ Криму. 01.03.1929 засуджений Особливою нарадою при Колегії ОДПУ за антирадянську агітацію (ст. 58–10 КК РРФСР). Висланний з Криму до Південного Сибіру на 3 роки. Працював у 1930-ті рр. у м. Гянджа (Азербайджан) вчителем. Розглядався НКВС як один з лідерів «контрреволюційної діяльності» кримських татар в Азербайджані. Одружений.

БЕКИР СИДКИ¹⁹. Товарищи. Вопрос принимает острую форму (шум).

ИДРИСОВ²⁰. Не обязательно, чтобы каждая уездная группа выбрала бы из своего уезда, потому что мы не знаем всех лиц подходящих с уезда. Мы должны их знать.

ДЖАФЕР АБЛАЕВ. Опять вношу предложение, чтобы пять председателей были бы с 5 уездов.

ДЖЕМАЛЕТДИНОВ. Я присоединяюсь к мнению И. Озенбашлы.

ОДИН ИЗ ДЕПУТАТОВ. Каждый депутат должен иметь право на выставление кандидатур.

И. ЛЕМАНОВ. Вопрос выяснился. Пусть делегаты каждого уезда выставят своих кандидатов, для чего нужно объявить перерыв на 5–10 минут за каковое время каждый уезд пусть готовит своих кандидатов.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ (ставит на голосование). Пусть подымут руки те, которые говорят, чтобы каждый уезд выставлял свои кандидатуры (40 депутатов поднимают руки).

Пусть подымут руки те, которые говорят, чтобы 5 председателей выбрал Курултай (3 депутата поднимают руки, 19 воздерживаются). При 19 воздержавшихся, 3 против и 40 голосами принимается первое предложение.

ХИЛЬМИ. Выбор председателя будет от уездов. Если будет группа, то может ли она выставить из своей среды кандидата?

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ. Теперь какой из них принят²¹.

А. БАДАНИНСКИЙ. Это не ответ на мое слово.

ДЖАФЕР. Прошу сделать на 10 минут перерыв.

¹⁹ Депутатами Курултаю були обрані Мамутов Бекір Сідкі та Решедін Бекір Сідкі, обидва від Ялтинського повіту за списком № 3.

²⁰ Ідрісов Сулейман Ізмайлович (1878–17.04.1938) — громадсько-політичний діяч. Народився в родині наймита у с. Мамак Сімферопольського повіту (нині — с. Строгонівка, Сімферопольський район АР Крим). Закінчив у 1900 р. Сімферопольську татарську учительську школу. До 1906 р. працював учителем. Почав проводити революційну агітацію серед селян з 1904 р. Учасник націонал-демократичного та соціалістичного руху «молодотатар» на чолі з А. Медієвим. З 1905 р. — есер, у 1906–1907 рр. — есер-максималіст. У вересні 1906 р. був засуджений за участь у селянських заворушеннях, здійснів втечу. З 1906 р. — вільний слухач Петербурзького університету. Пізніше навчався на педагогічних курсах П. Лесгафта. Закінчив три курси Петербурзького психо-неврологічного інституту. У роки Першої світової війни служив рядовим у російській армії. Чerez загрозу арешту за антивоєнну пропаганду дезертирував і переховувався. У 1917 р. брав активну участь у кримськотатарському національному і військовому русі. Член Сімферопольського мусульманського військового комітету. Влітку за мусульмансько-українським списком був обраний на перших демократичних виборах до Сімферопольської міської думи. Брав участь у складі татарської делегації у З'їзді народів-федералістів (21–28.09.1917, Київ), тоді у графі партійність зазначив — есер. Наприкінці 1917 р. обраний членом Курултаю від Сімферопольського повіту (спisок № 4). У січні 1918 р. співорганізатор Кримськотатарської соціалістичної робітничої партії. У березні–квітні 1918 р. — на посаді товариша народного комісара закордонних справ і у справах національностей РСР Тавриди. З жовтня 1918 р. член РКП(б). У 1919 р. — нарком земельних справ Кримської СРР. Неодноразово відвідував Туреччину для встановлення контактів з молодотурецьким рухом. 1920 р. — керуючий справами відділу народів Сходу при ЦК РКП(б), 1920–1921 рр. — член Кримревкому, завідувач Кримземвідділом. Пізніше — на господарських посадах. 1934 р. виключений з ВКП(б). 17.04.1938 розстріляний у Сімферополі.

²¹ Ймовірно, мається на увазі, що одна із оголошених А. Хільмі пропозицій щодо порядку виборів керівництва установчих зборів вже схвалена.

ДЖЕМАЛЕТДИНОВ. Порядок соблюден. Временный председатель имеется, но может быть председатель не в состоянии председательствовать. В таком случае нужно сейчас выбрать одного заместителя.

ХАТТАТОВ. Если даже наш самый старший депутат не в состоянии председательствовать, то почему мы сами не можем работать. Пусть председатель будет бездеятельный, лишь бы выполняли работу по совести, зачем менять председателя. Нет не поднимавшихся вопросов.

АМЕТ ОЗЕНБАШЛЫ. Имеются два предложения — одно за пять председателей и другое за одного. Первое предложение принято. Для того, чтобы выставить с пяти уездов кандидатов, необходимо разрешить маленький перерыв. Прошу это предложение поставить на голосование.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ. Кто за перерыв пусть подымут руки.

15 минут перерыв (Перерыв продлился 30 минут).

Второе собрание

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ. МЕДЖЛИС открылся. Пусть сначала Симферопольский уезд объявит своих председателей.

ШЕФИКЕ ХАНУМ. Читает список кандидатур намеченных на председатели каждого районом.

А. БАДАНИНСКИЙ. Кроме этих нужно указать к ним еще кандидатов.

ХАТТАТОВ. Вопрос о кандидатах рассмотрим потом.

А. ОЗЕНБАШЛЫ. Я вношу предложение всех пятерых председателей проголосовать сразу.

С. МЕМЕТОВ. Я не согласен голосовать указанный список.

ДЖЕМАЛЕТДИНОВ. Я тоже не согласен.

ЧАПЧАКЧИ ХАЛИЛЬ²². Господин председатель, прошу слово.

А. ОЗЕНБАШЛЫ. Я беру свое слово обратно. Но прошу баллотировать и других.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ (сердито). Ты сиди на месте.

А. ШУКРИ. О личности председателя ничего не могу сказать. Назначим ему одного заместителя.

²² Чапчакчі Халіл Селямет (Селямет Оглу) (1889 — ?) — громадський та політичний діяч, медик. Народився у с. Аутка Ялтинського повіту (тепер у межах м. Ялта АР Крим) у родині міщанина з Бахчисараю. Двоюрідний брат А. Озенбашли. Закінчив у 1912 р. приватну чоловічу гімназію М. Волошенка у Сімферополі. Навчався в Одесі на медичному факультеті Новоросійського університету. 07.04.1917 заочно обраний членом Тимчасового Кримсько-мусульманського виконавчого комітету. У 1917 р. співредактор газети «Голос Криму». У грудні 1917 р. делегат Курултаю. За переконаннями у 1917 р. належав до центристської течії кримськотатарського руху. У 1918 р. входив до редколегії газети Кримськотатарського національного парламенту «Крим» (виходила з травня), ймовірно, був де-факто її головним редактором. Член ЦК «Міллі-Фірка». Переслідувався білими, переховувався у підпіллі. Підписав у грудні 1920 р. звернення до Кримського ревкому про легалізацію татарської народної партії «Міллі-Фірка». З 1921 р. член КримЦВК та нарком охорони здоров'я Кримської АРСР. За показами С.У. Таракчі, — хороший оратор, завоював виключну симпатію татарських селян. У липні 1938 р. заарештований. 17.12.1938 засуджений Колегією ОДПУ у справі «контрреволюційної організації «Міллі-Фірка» до розстрілу. У січні 1931 р. вирок змінено на 10 років виправно-трудових таборів. Відправлений на будівництво Біломорсько-Балтійського каналу. Реабілітований у 1993 р.

М.КУРТИЕВ²³. Я хочу, чтобы был один заместитель.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ. Отдельно, отдельно, например...

ДЖАФЕР СЕЙДАМЕТ. Пусть председатель спросит голосовать ли каждого в отдельности или сразу.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ. Ставлю предложение на голосование. Пусть подыметут руки те, кот[орые] хотят проголосовать каждого в отдельности (большинство).

Депутаты, поставленные на голосование.

- 1) Шефике Гаспринская из Евпаторийского уезда получила 46 белых и 16 черных шариков.
- 2) Челеби Джиган из Орского уезда²⁴ получил 54 белых и 8 черных.
- 3) Абляким Хильми из Симферопольского уезда получил 45 белых и 17 черных.
- 4) Джафер Сейдамет из Ялтинского уезда получил 60 белых и 2 черных.
- 5) Аджи Бедретдин из Феодосийск[ого] уезда получил 32 белых и 27 черных.

После выборов президиум занял место (долгие аплодисменты).

ДЖАФЕР СЕЙДАМЕТ. Выбранный Вами президиум для обсуждения некоторых вопросов просит 2 минуты.

Меджлис — разрешается 2 минуты.

ДЖАФЕР СЕЙДАМЕТ. Сегодняшний президиум просим этим закончить — меджлис Курултая. Мы нашли нужным принять приветствия близких нам. Мы хотим, чтобы полученные меджлисом Курултая приветствия прочитывались бы перед народом на открытом воздухе. Находите ли это удобным.

Меджлис принимает.

ДЖАФЕР СЕЙДАМЕТ. Принимают ли члены на себя приветствовать от имени Курултая тат[арскую] массу или официальную сторону поручаете нам.

Меджлис — поручаем президиуму.

²³ Куртієв Мустафа / Асан Мустафа (02.05.1881, за іншими даними 1882, Феодосія — 1957) — кримськотатарський громадсько-політичний діяч. Народився в Криму. Навчався у Санкт-Петербурзькому університеті (за іншими даними — психоневрологічному інституті), який не закінчив. Займався торгівлею. На поч. XX ст. співпрацював з лідером «молодотатар» А. Медієвим. У 1905 р. брав участь у переговорах у Феодосії з повсталими матросами броненосця «Потьомкін» щодо постачання їм води і провіанту. 19.10.1910 обраний у Феодосійську міську земську земельну управу («Попечительства по призренію семейств чинов призваних в войска»). З квітня 1917 р. член Тимчасового Кримсько-мусульманського виконавчого комітету. Входив в опозиційну до керівництва комітету групу В. Ібраїмова, А. Хільмі (Ільмія), С. Меметова, яка придбала друкарню і видавала газету «Кирим оджагі». Ймовірно, редактував це видання. Член делегації ТимКМВК на I Всеросійському мусульманському з'їзді (14—24.05.1917). У 1917 р. обраний у Феодосійську повітову з військового обов'язку присутністю. У 1917—1918 рр. гласний Таврійського губернського земського зібрання. Делегат Першого Курултаю від Феодосійського повіту. Один з організаторів антибільшовицького повстання у квітні 1918 р. Брав участь у 1918 р. в організації уряду Сулькевича. За інформацією ДПУ Криму, у 1919 р. ніби видавав більшовиків контррозвідці білих. У 1930-ті рр. працював перекладачем у Наркомземі КримАРСР, Винпромі в Сімферополі. Перед II Світовою війною працював у Кримському державному видавництві. Під час німецько-румунської окупації Криму у 1942—1943 рр. був членом Сімферопольського мусульманського комітету, певний час редактував його газету «Azat Kirim», писав для неї статті. Помер у Туреччині.

²⁴ Ор — старовинна назва міста Перекоп, відповідно йдеться про Перекопський повіт.

ДЖАФЕР СЕЙДАМЕТ. В таком случае объявляю, что самое славное собрание Курултая закончено.

Курултай будет заседать завтра в 10 часов утра.

*Arxiv Головного управління СБУ в АР Крим. Арк. 2-7²⁵.
Машинопис.*

²⁵ Тут і далі в архіві А.В. Іванця є відсканована копія перекладу протоколів Курултаю за 26 листопада — 13 грудня (9–26 грудня) 1917 р. Через тимчасову окупацію АР Крим немає можливості уточнити номер фонду і справи.

№ 2

**Витяги із протоколів засідань Курултаю
за 4 і 6 грудня 1917 р. щодо доповіді
Мандатної комісії кримськотатарських
установчих зборів про результати виборів
до конституанті**

4 (17) грудня 1917 р.

ДОКЛАД МАНДАТНОЙ КОМИССИИ¹.

ЕВПАТОРИЙСКИЙ УЕЗД. Из этого уезда выбрали 11 депутатов. По этому уезду было голосовано по 3-м спискам, причем первый список получил 1974 голоса, второй 906 и третий 5718. Норма от 635 — один депутат. По первому списку прошло 3 депутата:

- 1) ОСМАН МУРАСОВ.
- 2) ИБРАИМ АКМАМБЕТ.
- 3) АБДУЛЛА АДЖИ МУЛЛА АГЛАЙ-ОГЛЫ.

По второму списку никто не прошел.

По третьему списку прошло 8 депутатов:

- 1) ЧЕЛЕБИЕВ ЧЕЛЕБИ ДЖИХАН.
- 2) СЕИД АМЕТ ШУКРИ.
- 3) АМЕТ ОЗЕНБАШЛЫ.
- 4) СЕИД АМЕТ КУЛ МАМБЕТ.
- 5) ШЕФИКЕ ХАНУМ ГАСПРИНСКАЯ.
- 6) АДЖИ ДОСТ МЕМЕТ АБДУЛЛА ХАТЫП.
- 7) СЕИД ЯКУГ ПЕР-МАМБЕТ.
- 8) ЯГЬЯ АБДУЛЛА БЕЛЯЛОВ.

Вместо Челебиева, который снял свою кандидатуру прошел Абляким Хикмет Абдул-Хай.

Мандатная комиссия эти выборы утверждает, следовательно эти депутаты имеют право участвовать в работе Курултая.

ПЕРЕКОПСКИЙ УЕЗД. Из этого уезда выбраны 7 депутатов по двум спискам, а второй 701. Норма от 670 один депутат.

По первому списку прошел в депутаты:

¹ Була обрана Курултаєм 27 листопада (10 грудня) 1917 р. у складі Усейна Боданинського, Яг'я Білялова і Сеїт Абла Сеїт Аметова.

- 1) МУСА МИРЗА ТАЙГАНСКИЙ.
- 2) АДИЛЬ МУЗА КАРАМАНОВ².
- 3) ДЖЕМАЛТДИН АБДУРАМАН.
- 4) АДЖИ ГЕЛЬГИ АЛИМ ОГЛЫ.
- 5) КЕМАЛ ЭФ. СЕРВЕР ОГЛЫ.
- 6) МУСТАФА БЕКИР КУРТ МУЛЛА.

По второму списку проходить АДИЛЬ МИРЗА КАРАМАНОВ, но, так как он прошел по первому списку, то вместо него проходит ЯЯ БЕК МАНСУРСКИЙ.

Мандатная комиссия выборы утверждает.

ФЕОДОСИЙСКИЙ УЕЗД. Во время выборов имелся один список, на каковой и дали все голоса. Список получил 651 голос. Норма от 407 — один депутат.

Выбранными оказались 16 депутатов:

- 1) БЕДРЕТДИН ЭФ. АДЖИ АБИБУЛЛА ОГЛЫ.
- 2) МУСТАФА КУРТИЕВ.
- 3) СЕИД МАМУТ СЕЙДАМЕТОВ.
- 4) РУСТЕМ БЕК АХУНДОВ.
- 5) СЕИД АЛИ КАРАНЕБЕТОВ.
- 6) АБДУРАИМ МЕМЕТОВ.
- 7) АДЖИ АЛИ.
- 8) ХАЛИДУЛЛА АБИБУЛАЕВ.
- 9) АНИФЕ ХАНУМ НУРИ КУРТИЕВНА.
- 10) ФАЗЫЛ ЭФ. САДЫК ОГЛЫ.
- 11) АБЛЯМИД АБДУЛ КЕРИМ ЭФЕНДИЕВ.
- 12) ИСМАИЛ ЧЕЛЕБИ КАДЫР ЧЕЛЕБИ ОГЛЫ.
- 13) МУСТАФА АБДУРАМАНОВ.
- 14) ЭВЛИЯ ЭФ. АДЖИ АБДУЛ МЕННАН ОГЛЫ.
- 15) ЭВЛИЯ БАЙРАМ АЛИ ОГЛЫ.
- 16) САДЕТДИН АДЖИ РУМИ ОГЛЫ.

² Караманов Адиль Мірза (1883–?) — громадсько-політичний діяч. Із поміщицької родини. Мав маєток у с. Кудляр Перекопського повіту (тепер у Джанкійському районі) — 1 тис. дес. Мурзацький рід Кримського ханства, імовірно, мав турецьке коріння. Отримав середню освіту. У Російській імперії — голова дворянського зібрання Дніпровського повіту, мав чин статського радника, ордени. Був знайомий з Миколою II. Член делегації ТимКМВК на I Всеросійському мусульманському з'їзді (14–24.05.1917). Делегат Першого Курултаю кримськотатарського народу від Перекопського повіту. Один із ініціаторів створення у грудні 1918 р. добровольчих «кінно-партизанських» (військово-поліцейських) загонів ім. Ф. Ф. Шнейдера і графа Н. Татіщева, які мали підтримувати порядок у селах і утримувалися за рахунок великих землевласників (в радянський час кваліфікували як каральні). У 1919 р. евакуувався у Новоросійськ з Криму, куди невдовзі повернувся. Після евакуації у листопаді 1920 р. в Константинополь працював у штабі П. Врангеля і в розшуковому відділі французької поліції. У 1923 р. нелегально прибув до СРСР і працював у керівництві тютюнової фабрики (за іншими даними — у комунгоспі) в Сухумі, пізніше у Баку. 20.03.1929 арештований ДПУ Криму. 15.12.1929 засуджений Особливою нарадою при Колегії ОДПУ до 3 років ВПР за ст. 58–13 КК РРФСР: при більш сприяв шнейдерівському каральному загону. 08.02.1996 реабілітований Прокуратурою АРК.

АНИФЕ ХАНУМ КУРТИЕВА и ФАЗЫЛ ЭФ. САДЫК ОГЛЫ не предоставил своих мандатов Мандатной комиссии.

Мандатная комиссия выборы утверждает.

ЯЛТИНСКИЙ УЕЗД. Из этого уезда выбраны 23 депутата по трем спискам, причем, первый список получил — ..... голосов, второй 2619 и третий 5576. Норма от 654 один депутат.

По первому списку прошли 11 депутатов:

1) ДЖАФЕР СЕЙДАМЕТ.	7) ЭМИР УСЕИН АБИБУЛЛА.
2) АСАН САБРИ АЙВАЗОВ.	8) ТЕМИР КАН ДЕГЕРМЕНДЖИ.
3) ДЖАФЕР АБЛАЕВ.	9) ИБРАИМ ОЗЕНБАШЛЫ.
4) АМЕТ АБДУЛЛА ОЗЕНБАШЛЫ.	10) ЭМИР АСАН АДАМАНОВ.
5) ДЖАЛИЛЬ ЧАПЧАКЧИ.	11) АББАС ЧАЛБАШ.
6) ХАДИЧЕ ХАНУМ АДЖИ.	

Вместо АМЕТА ОЗЕНБАШЛЫ и Халиль Чапчакчи, которые сняли свои кандидатуры выдвинуты Абдул Азиз Харип Заде и Рустем Аджи Сеит Амет.

По второму списку прошли 4 депутата:

1) СЕЛИМ МЕМЕТОВ.	3) АФУЗ БЕКИР БАЛЫКЧИЕВ.
2) АКСЕИТ МУХТЕРЕМ.	4) АБДУЛ МУИН КУРТ МУЛЛА.

По третьему списку прошли 8 депутатов:

1) ЧЕЛЕБИ ДЖИГА НУМЕН.	5) БЕКИР СИДКИ МАМУТОВ.
2) ДЖАФЕР СЕЙДАМЕТ	6) БЕКИР СИДКИ РЕШЕДИН.
3) ОСМАН КАЛГАЙ.	7) АМЕТ АБИБУЛЛА.
4) ХАЛИЛЬ ЧАПЧАКЧИ.	8) ИЛЬХАМИЛ ХАНУМ ТАХТАРОВ

Вместо ЧЕЛЕБИ ДЖИГАНА НУМАНА, ДЖАФЕР СЕЙДАМЕТА, которые сняли свои кандидатуры, прошли МУАММЕДЖАН ЕНИЛЕЕВ³ и СЕИД ОСМАН АББАС.

³ Єнілєев Мухаммеджан Хайбулла/Меметджан — громадсько-політичний діяч. Станом на 1917 р. студент Новоросійського університету в Одесі. Член делегації ТимКМВК на I Всеросійському мусульманському з'їзді у Москві (14–24.05.1917). У 1917–1918 рр. делегат Першого Курултаю від Ялтинського повіту. Вів агітацію проти вступу кримських татар у Добровольчу армію. На поч. 1919 р. був у списку партії «Міллі-Фірка» на Первому виборчому окрузі на виборах до Кримського крайового сейму. У 1920 р. виїхав до Одеси для ведення від імені партії «Міллі-Фірка» переговорів з більшовиками про співробітництво. За версією А.С. Айвазова, після отримання вказівок Д. Сейдамета припинили переговори виїхав до Болгарії, де вчителював орієнтовно до 1930 р. Пізніше емігрував до Туреччини та прийняв турецьке громадянство. Є документи про його участь 13.05.1921 р. в обласній нараді татар-комуністів, яка висловилась за проголошення Криму «інтернаціональною республікою» у складі РРФСР.

Мандатная комиссия эти выборы утверждает.

От Симферопольского Крымского Конного полка — Сеид Эмир Али.

От Крымского маршевого эскадрона (местонахождение — дер. Табурище, Херсонской губернии) — МУСТАФА НУРИ.

Мандатная комиссия их утверждает.

6(19) грудня 1917 р.

ПРОТОКОЛ

МЕДЖЛИСА КУРУЛТАЯ, состоявшегося 6-го декабря 1917 года в среду в 11 час. 50 мин., под председательством Челеби Джигана Эфенди.

ПРИСУТСТВОВАЛО 65 депутатов.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ: МЕДЖЛИС открылся. Приступаем к работе. Мандатная комиссия доложит нам дополнительный свой материал.

Кроме того, будем обсуждать по пунктам, прочитанный вчера вечером проект.

У. БАДАНИНСКИЙ: Товарищи! В прошлый раз не были рассмотрены материалы мандатной комиссии по Симферопольскому району, каковые я сейчас изложу. Симферопольский уезд, по этому уезду было 8 списков. Первый список получил 734 голосов, второй 5177, третий 7, четвертый 7655, пятый 2311, шестой 8, седьмой 2557 и восьмой 570. Итого участвовало голосов 19019.

Норма один депутат на 852 голоса.

По первому, третьему, шестому и восьмому спискам никто не прошел.

По второму прошли 6 депутатов:

- 1) УСЕИН АБДУРЕФИ БОДАНИНСКИЙ.
- 2) СЕИД ДЖЕЛИЛЬ УСЕИН ХАТТАТОВ.
- 3) ДЖАФЕР СЕЙДАМЕТ.
- 4) ОСМАН АСАН ОГЛЫ АКЧОКРАКЛЫ⁴.

⁴ Акчокракли Осман Нури Асан-Оглу (03.01.1878–17.04.1938) — громадсько-політичний діяч, поет, письменник, драматург, журналіст, сходознавець, історик, археолог, етнограф, лінгвіст-поліглот, літературознавець, педагог. Народився у Бахчисараї в родині каліграфа. Закінчив Зінджирли медресе. У 1895 р. навчався в Османській імперії. З метою самоосвіти відвідав Каїр (1908). В анкетах вказував власну освіту як «незакінчену середню». Викладав каліграфію на факультеті східних мов Санкт-Петербурзького університету (1899–1901 рр.), зокрема сходознавцю І.Ю. Крачковському. Прикрасив орнаментами та цитатами з Корану мечеті у Петербурзі та Бахчисараї. Працював у редакції першої кримськотатарської газети «Терджиман» (у 1906, 1910–1916 рр.). Викладав у Зінджирли медресе. У 1917–1918 рр. делегат I Курултаю. Був ініціатором утворення в 1921 р. у приміщенні редакції «Терджимана» будинку-музею І. Гаспринського та першим хранителем цього закладу. З 1922 р. викладав у Кримському педагогічному університеті східну каліграфію та палеографію, османську мову, кримськотатарський фольклор і етнографію. Читав лекції у Київському і Харківському університетах. Володів українською мовою. Був членом правління Таврійського товариства історії, археології та етнографії. Вивчав і систематизував рукописний та книжковий фонд Бахчисарайського музею. Був учасником та співорганізатором етнографічних та археологічних експедицій в Криму у 1920-х рр. У 1925 р. разом із У. Боданинським виявив у жителя с. Капсіхор (тепер Морське) рукопис перлинни кримськотатарської поезії XVII ст. — дастану (поє-

- 5) ИСМАИЛ ЛЕМАНОВ.
- 6) АСАН САБРИ АЙВАЗОВ.

Вместо СЕИД ДЖАФЕР СЕЙДАМЕТОВА и АСАН САБРИ АЙВАЗОВА снявших свои кандидатуры, избираются — СЕТТАР АДЖИ МУСТАФА МИСХОРЛЫ, ЯКУБ СЕИД МЕМЕТ КЕМАЛЬ.

По четвертому прошли 8 депутатов:

- 1) ЧЕЛЕБИ ДЖИГАН НУМАН.
- 2) ДЖАФЕР СЕЙДАМЕТ.
- 3) УСЕИН БОДАНИНСКИЙ.
- 4) МЕРЬЕМ ХАНУМ АБДУРАМАНЧИКОВА.
- 5) ХАЛИЛЬ СЕЛЯМЕТ ЧАПЧАКЧИ.
- 6) АМЕТ ОЗЕНБАШЛЫ.
- 7) ИСМАИЛ ЛЕМАНОВ.
- 8) АБДУЛЛА ЛЯТИФ ЗАДЕ.

Вместо снявших свои кандидатуры: Дж. СЕЙДАМЕТА, У. БОДАНИНСКОГО, МЕРЬЕМ ХАНУМ, Х. ЧАПЧАКЧИ, А. ОЗЕНБАШЛЫ и И. ЛЕМАНОВА — избираются АРИФЕ ХАНУМ БАДАНИНСКАЯ, СЕЙТ АМЕТ АБДУЛЛА, ЯКУБ КУРТИ КЕРМЕНЧЕКЛИ, СУЛЕЙМАН ИДРИСОВ, ВЕЛИ ИБРАИМОВ⁵ и Я. БАИБУРТЛА⁶.

му) Джан-Мухаммеда-ефенди «Тугай-бей» (1648). Заарештований НКВС у Баку за «участь у націоналістичній контрреволюційній організації». 17.04.1938 розстріляний у Сімферополі.

⁵ Ібраїмов Велі (1888–09.05.1928) — громадсько-політичний діяч. Народився в Бахчисараї у бідній родині. Отримав початкову освіту. З 12 років працював (спочатку чорноробом, а згодом друкарським робітником у типографії газети «Терджиман»). Громадську діяльність розпочав під впливом А. Медієва та І. Гаспринського, співпрацював у газетах «Ветан хадімі» і «Терджиман». Приєднався до групи «молодотатар» А. Медієва. Кілька разів затримувався поліцією. У 1909–1912 рр. жив у Туреччині, пізніше у Закавказзі, Росії. У 1916 р. обраний головою Кримськотатарського робітничого союзу. Учасник Всеукраїнського мусульманського з'їзду (07.04.1917, Сімферополь), Кримськотатарського делегатського з'їзду (14–15.10.1917, Сімферополь). Делегат Першого Курбулаю від Сімферопольського повіту. Займав ліві позиції, підтримував зв'язки з більшовиками. З 1918 р. — член РКП(б)–ВКП(б). Двічі бував у Туреччині (1918, 1921). На початку 1919 р. був включений у список «Міллі-Фірка» на виборах до Кримського краївого сейму. У 1919–1920 рр. був начальником розвідки Частин особливого призначення Кавказького фронту, головою надзвичайної «трійки» по боротьбі з бандитизмом, де брав участь у придушенні антибільшовицьких виступів північнокавказьких народів. У 1920–1921 рр. очолював відділ народної освіти Таврійської губернії. У 1921–1923 рр. — нарком Робітничо-селянської інспекції Кримської АСРР і з 1922 р. водночас особливоуважений по Чечено-Інгушетії. У 1923–1928 рр. — голова Кримського ЦВК, на цій посаді, зокрема, сприяв розселенню малоземельних кримських татар південнобережжя у кримському степу, безуспішно намагався розгорнути репатріацію кримськотатарських емігрантів з Балкан і Туреччини, чинив певний спротив політиці керівництва СРСР з переселенням до Криму євреїв Росії, України та Білорусії. Член ВЦВК, кандидат у члени Ради національностей СРСР. Заарештований 15.01.1928 нібито за співучасть у вбивстві червоного партизана. Після показового судового процесу 28.04.1928 засуджений до розстрілу. Страчений 09.05.1928. Реабілітований 20.06.1990.

⁶ Байбуртли Яг'я Наджі Сулейманович (1876–25.08.1942) — громадсько-політичний діяч, педагог, письменник, лінгвіст, перекладач. Народився у Бахчисараї Таврійської губернії в родині торговця. Закінчив рушдіє, медресе «Султаніє» у Стамбулі (1892–1897) та Сімферопольську татарську вчительську школу. Вивчав російську мову і літературу у комерційному училищі в Одесі. У 1898–1901 рр. працював коректором газети «Терджиман». У 1901–1908 рр. працював учителем у новометодній школі в Алупці. До 1914 р. викладав у школі с. Лімені Ялтинського повіту.

По п'ятому прошли 2 депутата:

- 1) ДЖАФЕР СЕЙДАМЕТ.
- 2) ЧЕЛЕБИЕВ ЧЕЛЕБИ ДЖИГАН.

Вместо снявших свои кандидатуры избираются: АЛИ БОДАНИНСКИЙ и АБЛЯ-КИМ ХИЛЬМИ.

По сьедьмому прошли 3 депутата:

- 1) МУСТАФА СЛОКИ.
- 2) СЕЙД УМЕР ТАРАКЧИ.
- 3) КЕРИМ САБІТ ДЖЕМАЛЕТДИНОВ.

Мандатна комиссия эти выборы утверждает.

От Кримского Мусульманского батальона:

- 1) КЯЗИМ ЭМИР УСЕИН⁷.

Мандатна комиссия утвердила его.

М.НУРИ: Товарищи, докладчик говорит, что на 19019 голосов приходится 19 депутатов. Не правильно счет.

ГОЛОСА: Ты не прав.

Председатель: Доклад выслушали, есть ли желающие по нему говорить?

Пізніше вчителював у Бахчисарайській земській школі. Учасник кримськотатарського національно-визвольного і джадидистського модерністського руху тюрко-мусульман імперії Романових. У 1913 р. випустив кримськотатарський «Буквар», який кілька разів був перевиданий. Був автором іншої навчальної літератури, п'єси «Жертва революції або татарська дівчина». Член делегації ТимКМВК на I Всеросійському мусульманському з'їзді у Москві (14–24.05.1917). Обрався у 1917 р. до Першого Курултаю від Сімферопольського повіту (список № 4 на чолі з Н. Челебіджіханом). У 1921–1923 рр. — голова правління кооперативу «Берекет», який згодом став філією сільсько-господарського кооперативу «Ширкет». Брав участь разом з І. Аккі та Ш. Бекторе у розробці поганого варіанту арабської графіки для кримськотатарської мови. У 1925 р. учасник 1-го Все-союзного вчительського з'їзду в Москві. У 1927–1928 рр. був позбавлений права займатися педагогічною діяльністю. 01.07.1933 звільнений з посади викладача татарської мови і літератури Бахчисарайського технікуму як «класово чуждий» елемент. Викладав на курсах лікнепу у Бахчисарай рідну мову і математику. Як педагог виховав плеяду кримськотатарських діячів культури, у т. ч. письменника Ш. Алядіна. Писав вірші, повісті, п'єси перекладав на кримськотатарську мову класичні твори світової літератури. 17.02.1937 арештований за постановою Бахчисарайського РВ НКВС, а 14.08.1938 засуджений Особливою нарадою НКВС до 8 років виправно-трудових таборів. Вину свою не визнав. Помер у концтаборі в Архангельській області. Був одружений з Magi Rahmankulovo, мав трьох дітей — Хіляя, Ніяр і Мансура. Рідна сестра Сехар вийшла заміж за громадсько-політичного діяча М. Недіма. Реабілітований 27.08.1957.

⁷ Усейнов Кязім Емір Усейнович (1886–08.02.1938) — громадсько-політичний і військовий діяч, педагог, фольклорист. Народився в Ялтинському повіті в родині торговця. Отримав середню освіту. Обраний делегатом Першого Курултаю кримськотатарського народу від Кримськотатарського мусульманського батальйону. Викладав в Алупкінській середній кримськотатарській школі. Один з укладачів збірника «Сказки и легенды татар Крыма» (1936), «Анекдоты о Ходже Насреддине» (1937). 07.09.1937 арештований Ялтинським міськвідділом НКВС. 04.12.1937 «трійка» НКВС КримАРСР засудила його за ст. 58–10, 11 КК РРФСР до ВМП. 08.02.1938 розстріляний у Сімферополі. 12.03.1960 реабілітований Кримським обласним судом.

У. БОДАНИНСКИЙ: МУСТАФА ЭФ. не понял расчет. Я ведь прочел все списки, так, напр., второй список получил 5077 голосов. Если разделить его на 852, то получится 6 депутатов.

ГОЛОСА: Откуда это 852?

У. БОДАНИНСКИЙ: С трибуны не надо говорить неправду. Если возьмем 19 депутатов, то один депутат придется на 1000 голосов. Это называется бельгийская система, которая применяется в каждой стране.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ: Голосую. Кто за принятие доклада мандатной комиссии, поднимите руки (большинство) [...].

*Arxiv Головного управління СБУ в АР Крим. Арк. 36–37, 40–41.⁸
Машинопис.*

⁸ У архіві А.В. Іванця є відсканована копія перекладу протоколів Курултаю за 26 листопада — 13 грудня (9–26 грудня) 1917 р. Через тимчасову окупацію АР Крим немає можливості уточнити номер фонду і справи.

№ 3

**Протокол вісімнадцятого засідання
Курултаю кримськотатарського народу.
Питання закріплення прав жінок у
Кримськотатарських Основних законах¹**

10 (23) грудня 1917 р.

Заседание 18-ое (вечернее)

10-го декабря 1917 года в 8 ч. 45 м.

Присутствует 65 депутатов.

Председательствует Джәфер Эфенди².

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ: Мы должны сегодня обсудить следующую статью (читает): «Признавая [принцип] равноправия человечества, Курултай утверждает равноправие мужчин и женщин»³.

МУСТАФА СЫДКИЙ: Предложенный к нашему обсуждению вопрос-статья является спорным и неразрешенным почти уже в течение десяти веков. Как нам известно, этот вопрос был выдвинут и в Египте. Вопросы о разводе, наследовании, свидетельства и многоженства не раз были выдвигаемы и дискусируемы, как светскими, так и религиозными учеными. Лично я, сам стою на стороне поднятия женщин в культурном отношении. Это я доказывал уже в течении 8–9 месяцев. В этом революционном вопросе необходимо исходить из принципа всеобщего равноправия человечества. Никто из нас не будет отрицать, что у нас имеется священная книга. Это книга есть божественный закон, основной закон. Это есть закон 350 миллионов мусульман. Все это читают, но требований его не исполняют, но это одно.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ: Ближе к вопросу.

МУСТАФА СЫДКИЙ: Приближаюсь. Следует ли обсуждать этот вопрос или нет. Так как этот вопрос весьма трудный. Я согласен на обсуждение при следующем условии. Тут было предусмотрено отделение по религиозным делам. Несомненно, туда будут выбраны компетентные лица. Поэтому я предлагаю, не входить в детали этого вопроса и ограничиться только основным принципом.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ: Что значит основной принцип. Что вы хотите этим сказать?

МУСТАФА СЫДКИЙ: Если бы были соблюдены все правила указанные в нашем кодексе по отношению к женщине, то.... Но никто не обращал внимания на все эти беспрощения и угнетение наших женщин. Так как до сих пор такие собрания не бывали,

¹ Переклад протоколів Першого Курултаю кримськотатарського народу 1917 р. було здійснено для потреб ОДПУ наприкінці 1920-х рр. Перекладач Забелєв.

² Джәфер Сейдамет (1889–1960).

³ 18, остання, стаття Кримськотатарських основних законів зрештою була ухвалена у такій редакції: «Курултай, стоячи на принципі рівності, визнає і стверджує і за жінкою цілковите рівноправ'я на рівні з чоловіком і доручає парламенту видання відповідного закону».

то и женщины, воспользовавшись этим, теперь выдвигают вопрос о своих правах. В этом они правы. Они хотят освободиться от угнетения. Я предлагаю обсудить эту сторону вопроса. Мы не должны идти против постановлений Корана. Эту часть оставим компетенции отделения по религиозным делам.

ИДРИСОВ: Товарищи, я предлагаю этот вопрос рассматривать не с точки зрения шариата, нам нужно подходить к вопросу с точки зрения экономической, социальной и воспитательной.

АКСЕИТОВ⁴: Мы не в силах разрешать столь важного вопроса. Это вопрос великого Корана. Мы не можем отступать от Корана. Не надо много говорить. Надо передать вопрос отделению по религиозным делам. Моя совесть не позволит мне поднять руку по этому вопросу.

ИЛЬХАМИЕ ХАНУМ⁵: Мы были весьма обрадованы, когда услыхали о созыве Курултая. С великой радостью мы, мусульманки, участвуем. Мы желаем счастья и свободы всем женщинам Крыма. Этот вопрос нас очень волнует. Мы ожидаем от Курултая соответствующих законов. Курултай должен высказаться по вопросу о правах женщин. Это очень трудный вопрос. Как бы вы не голосовали, но вы должны высказывать ваши взгляды.

КУРТИЕВ: Еще не совсем давно шахи персидские, запирая своих жен в домах, сами (вне дома) проводили распутную жизнь (апплодисменты). Конечно, они не могли бы терпеть таких постановлений, какие мы собираемся здесь принять... Они опирались на силу. У нас же этого нет. Мы выдвинули этот вопрос на этом народном собрании. Этот вопрос должен быть рассмотрен здесь. Этот вопрос мы не должны откладывать на долгие годы. Это и дней не терпит. Надо подойти к вопросу так, что подняли руки и решили. Нам нечего ждать ни от семинаристов, ни от богословов. Тут есть и ученье, и кадии. Надо обсудить. Если мы еще отложим вопрос, то будем продолжать топтать наших матерей. Но ведь наши матери не есть прах, чтобы их можно было топтать. Когда-то (противники женского равноправия) опирались на жандармов и шпиков. В этом вопросе кроется какая-то тайна, мы должны открыть эту завесу.

Раньше нам ничего не давали. Теперь... Седьмую статью мы встретили аплодисментами, а потом отложили. Теперь за это поднимали руки. Неужели и это отложим. Курултай должен рассматривать вопросы за которые он поднял руку. Если отложим, то еще будем продолжать [топтать] наших матерей, нашу половину. Они не земля, они солнце, они будут нас просвещать.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ. Еще пять товарищей просят слова. Я думаю, нужно приступить к обсуждению вопроса. Но некоторые за рассмотрение этого вопроса детально, а некоторые только в основе. Я думаю вопрос ясен, некоторые требуют голосовать — го-

⁴ Ймовірно, Аксеїт ефенді Мухтерем, обраний депутатом Курултаю від Ялтинського повіту.

⁵ Тохтарова Ільхаміє — громадська та політична діячка. Ймовірно, із казанських татар. У квітні 1917 р. делегована кримськими мусульманками на Перший Всеросійський мусульманський жіночий з'їзд у Казані. У травні 1917 р. була серед членів кримської делегації на Перший Всеросійський мусульманський з'їзд у Москві. 30 серпня 1917 р. в Сімферополі на з'їзді делегаток жіночих мусульманських комітетів обрана головою Кримського обласного мусульманського жіночого комітету та стала членом Тимчасового центрального бюро мусульманок Росії. Була одним із ініціатором створення в Сімферополі у 1917 р. жіночої учительської семінарії та одним з перших її керівників. Обрана від Ялтинського повіту делегатом Курултаю. Одружилася з польським татарином Якубом Богдановичем, який був директором колишньої Сімферопольської татарської вчительської школи у 1917–1926 рр.

лосую. Кто за дебатирование, прошу поднять руки (39). Приступаем к прениям. Слово тому кто внес предложение.

ИЛЬХАМИЕ. Товарищи. Почему мы выдвигаем этот вопрос. Все мы, женщины и мужчины живем на основании Корана, но Коран не дает нам прав в двух вопросах: в наследовании и в правах свидетеля. Тут женщины разнятся от мужчин. Мы женщины имеем и политические и социальные права. Но, почему же в этих пунктах мы отличаемся от мужчин. По моему Коран написан на арабском языке. Кажется мало людей понимающих точный смысл его статей. Еще не так давно нам говорили, что мы должны закрываться, а потом выяснилось, что этого (в Коране) нет. Сказали, что ошиблись. Это подтвердил Муса Бигеев⁶ и другие муллы. Они признали свою ошибку. Еще у нас есть вопрос о многоженстве. Тут тоже была оговорка — если муж сможет содержать каждую жену в одинаковой степени во всех отношениях, но эту оговорку всегда умалчивали. Начали об этом говорить только после революции. Как мы говорили, нет ли каких-либо оговорок и в вопросе свидетельства. Пусть нам скажут. Скажите нам также и о правах женщин в вопросе наследования. Как это в Коране.

ЧЕЛЕБИ ДЖАН. Товарищи. В эти минуты я переживаю большую радость. Я буду с этой кафедры татарского народа защищать права женщин. Нельзя рассматривать права женщин только лишь с одной стороны — со стороны религии. Надо подойти к вопросу и с других сторон. Наши сестры, женщины выдвинули этот вопрос не в виде требования нового толкования Корана. Они спрашивали, какое должно быть наше положение жизни. Мы должны обратить наше внимание на историю женщины. Каково было положение женщины в доисторическое время, в исторические культурные времена. Если рассматривать эти две эпохи, то увидим 3 периода в жизни женщин: полигамия (многобрачие), моногамия (единобрачие) и многомужие. Я вкратце остановлюсь на этом вопросе. И так в истории человечества встречаются тысячи таких странных явлений, броде моногамии, полигамии или полиандрии. Бывали времена, когда главенствовали женщины (матриархат), а иногда мужчины (патриархат). В наше время мужчины главенствуют над женщинами. Но в некоторых местах Америки еще сохранилась доисторическая форма господства женщины над мужчинами. Как все это происходило в истории и какие причины создавали такие явления, для нас является загадка. Наука еще не охватила все стороны этого вопроса. Например, почему в наше время мужчину господствуют над женщинами. Я думаю, главным стимулом является экономическое положение. Мы знаем, что было время господства женщины и подчинения женщины. Во времена матриархата женщины имели много мужей — до 15. А дальше мы видим, что женщина подпадает под неволю мужчины и масса женщин собирается вокруг одного мужа. И вот с этого момента женщина начинает чувствовать свое порабощение. И история знает движение женщин к освобождению. Как же это так вышло, что женщины начали иметь права. Кто же им дал эти права. Не объясняется ли это проявлением культурности мужчин или же их милосердием. Нет. Женщины сами добивались своих прав. Нельзя было долго выдерживать угнетение. Они начали приравниваться к мужчине. Мы знаем Римское право. Там положение женщины было прямо рабское. Римская женщина считалась в семье наравне с живым инвентарем. В семье корова, лошадь, женщина и т. п. над ним есть

⁶ Бігієв (Бігєев) Муса Джаруллах/Ярулович (1873–1949) — видатний мусульманський богослов і філософ, публіцист, один із лідерів джадідізму. Із казанських татар. Автор понад 120 богословських праць, перекладу Корану на татарську мову. Виступав за рівноправ'я жінок і чоловіків, зокрема, на I Всеросійському з'їзді мусульман у 1917 р.

мужчина — хозяин. А дальше Римское право начало признавать право за женщины. Но и эти права были в 8 раз ниже, чем у мужчин. А в дальнейшем когда положение Рима начало идти к падению, то положение женщины начало возвышаться. Но все это осуществлялось благодаря личной инициативе самих женщин. Капиталистическую сторону женского вопроса в истории мы видим в произведении Шекспира «Венецианский купец». Там одна героиня — еврейка выставляется нам в высшей степени справедливой женщиной. Она ученая из самых ученых своего времени. Она освобождает какого то мужчину из рук ШЕЙЛОКА.

Англичане уверены, что женщины обладают чувством справедливости, они могут быть судьями.

В истории Европы мы видим, что были женщины, отличившиеся как воины. Например, одна женщина защищала большую крепость от нападения англичан (Жанна Д'Арк). Бывали женщины философы, поэты. По мере появления таких женщин, постепенно служило толчком к поднятию правового положения женщин. Наконец мы видим появление суфражисток боровшихся за равноправие женщин. Они дали пощечину английскому мистеру, слывущ. как наиболее свободолюбивые и уважающие права. Английские государственные деятели не могли найти выходы перед выступлением женщин и в конце концов должны были уступить и дать право активного участия женщин в палате общин. За последние 10 лет среди женщин появилась и рабочая партия. Это появилось не в устах салонных юристов, но у рабочего станка на фабрике. Они сами добились того, что если не будут признаны права женщин, то и массовики фабрик станут, не будут действовать. Наконец в Америке и в России появились женские организации. А женский вопрос стал вопросом дня, об этом много говорилось. Так как в жизни татарки играло роль влияние арабов, то мы коснемся положения женщин и у арабов. До появления мусульманства арабские женщины не только не знали, что такое право или равноправие, но они вообще никаких прав в жизни не имели. Арабы лишнее количество женщин просто уничтожали. С появлением религии исла-ма положение мусульманки несколько улучшилось, женщина поднялась высоко, настолько высоко, что они участвовали в арабской культуре наравне с мужчиной. Чем же это объяснить. Благородством ли арабов, или другим чем-нибудь. Нет, арабские женщины сами своими руками добились прав и положения. Мы знаем, что во время походов арабов в армии участвовали тысячи женщин-мусульманок в качестве воинов. Многие арабские девушки сопровождали в походе своих женихов. Во время завоевания Испании арабами в армии участвовали арабские женщины в качестве сестер милосердия. Бывали даже и поэтессы. Среди них была известная поэтесса Зехра. Она как любовница Тарика..... Зиада сопровождала его в походе и когда Тарик водружал знамя Ислама над сильнейшей крепостью испанцев, она лично держала это знамя совместно со своим возлюбленным. А когда же Тарик был ранен, то она перевязывала ему раны и одновременно утешала его своими стихами. В поэтике арабские женщины поднялись высоко, внесли в жизнь арабов много изящного. Арабские женщины не только участвовали в войне, но среди них были и преподавательницы, профессора и дипломаты. В советах халифов участвовали арабские женщины — как государственные деятели. Еще при жизни Магомета, когда среди арабов произошли большие разногласия дошедшие до вооруженного столкновения, то (жена Магомета) Айше вмешалась в дело и своим красноречием добилась примирения сторон и рассеяла вражду, и таким образом заслужила всеобщее доверие.

Сколько жизней и средств стоило наладить жизнь в Крыму. Она же — арабская женщина одним своим выступлением и прекрасным словом остановила вооруженное столкновение двух враждующих сторон.

Известна также мать Зейда ибн Мерфана. Она была поэтесса и одно ее стихотворение послужило спустя 6 веков основой философии Жан-Жака Руссо. Эта же поэтесса в дальнейшем так увлеклась красотой природы, что раскрыв руки перед природой, отдалась в объятия природы и прогнала своего мужа-халифа в степи. Мы видим, что арабская женщина, когда-то пребывавшая в ничтожестве на положении нуля, в дальнейшем поднялась высоко и обеспечила себе экономические и социальные права. Она, когда нужно было с оружием в руках, со своим умом, своими усилиями добивалась своих прав наравне с мужчинами.

Я не буду останавливаться на турецких женщинах. И среди них были матери султанши, которые вмешивались в государственные дела и не раз спасали свою страну. На страницах истории много осталось памяти о подвигах турецкой женщины. Я не буду много распространяться. За последнее время в Турции появилась турчанка Фатьма Алие, известная поборница освобождения турецкой женщины. Она выдвигала вопрос о снятии покрывала с лица турчанок. Но против этого восстал Шейхуль Ислам. В последней войне Турции на Балканах турецкие женщины участвовали в качестве сестер милосердия и оказывали большое мужество. Эти женщины перенеся жизнь в окопах, до последней капли крови защищали свою родину. Турецкая женщина идет к прогрессу. В особенности после революции открылись много курсов для женщин. Одним словом, турецкая женщина участница и войн, и экономической жизни, все время добивается своих прав и все поднимает свое положение.

Я надеюсь, что в недалеком будущем турецкая женщина также как и мы будет выступать с кафедры подобной нашей. В настоящее время турецкая женщина служит в почтовых учреждениях, служит и в других ведомствах Турции.

Уже теперь положение таково, что хочешь не хочешь, но турецкая женщина свое возьмет. Один из членов турецкого литературного общества «Грядущая Заря» (Феджр-и ати⁷) сказал, что женщина есть фиалка. Но против этого поднялась турецкая женщина и кричала, что женщина — человек, она равноправный член общества. После этого выступил поэт Тофик Фикрет⁸. Поэт Абдуль Хак Хамид⁹ еще 35 лет тому назад сказал решительное слово в пользу женщины. Он критикует взгляд европейцев на женщину и т. д.

Что же касается татарской женщины, то она никогда не была рабыней. Татарка была всегда на равных правах с мужчиной. Большинство славных завоеваний татар удавалось при участии татарских женщин. Татарская женщина, участвуя в походах, помогала воинам в изготовлении пищи, и шитье обуви, и всякой другой работе, и в затруднительных моментах женщина самолично становилась в ряды сражающихся войск наравне с мужчинами. Мы видим также кавказских (городских) мусульманок, геройски сражавшихся в рядах Шамиля, защищая крепость. Это было на наших глазах. Это была последняя трагедия татарки. Татарка участвовала в подобных делах. Если вспомнить об известном

⁷ Літературне товариство з такою назвою існувало у 1910–1912 рр., серед його членів Мехмет Фуат Кьопрюлю-заде, Мехмет Бехчет, Ахмет Хашім.

⁸ Тевфік Фікрет (1867–1915) — турецький поет, журналіст, редактор і педагог.

⁹ Абдул-Хак Хамід Тархан (1852–1937) – турецький поет і драматург.

всій Європе Чингизе¹⁰, то і он сделался Чингизом благодаря своєї матері. До могущества Чингиза власті в його країні належала його матері. Коли умер батько Чингиза, тоді вона села на коня і взяла в руку голубе знам'я, командувала військами. Итак, татарська жінка займала в історії таке високе положення во всіх зв'язках. При надобності вона була воїном, коли приходилося — то вона брала бразди правління ханства. Но, коли пришли времена Золотої Орди, хани якої, упоянні перемогами, завели у себе пышну дворцову життя, і почали завязувати співробітництва з тодішніми народами, наприклад, з персами, то почали заимстовувати у них різні звичаї, чужді татарам. Наприклад, до того, відкрита татарка почала скриватися і закривати обличчя чадрою, подібно персиканці. До того, вони (татарки) накидували на себе просто плащи. Звичай скривання дошов до крайніх меж, пройшла і стара слава жінки татарки. Дальше пройшла і слава чоловіків, прекратили існування різні ханства Золотої Орди. От старої напыщеності збереглося лише покривало, да чаршаф (паранджа) у жінки-татарки, яка після перетворилася в мешок, а чоловіки завязали конці цього мешка, в якому знаходилась жінка. Я все це сам бачив. Коли я брав посаду мултія, то я не тільки бачив, що татарин держить свою жену в мешку, але і сильно її утискує. Татарка була нещастна, вона страдала, вона проводила в невідомості. В 8 місячному перебуванні в голові управління народного бізнесу, мені приходилося бути свідком трагедії татарської жінки. Коли татарки розповідали мені про своїх страданнях, то це було важче, ніж на полях боя. Але до чого дошла наша жінка. Но впродовж останніх 25-30 років ці гаремні узниці почали мало-помало говорити про себе. Наконець, революція дала им пробудження, і вони почали протестувати. Уже тут почали проявляти себе не тільки просвіщені, але і непросвіщені, словом всі. Вони не тільки обмежувалися протестом, але почали і діяти, в Казані, Уфе і в Криму татарки почали працювати руками з чоловіками за новий бізнес і будівництво. Даже деякі були більше проявляли себе, ніж чоловіки. Скажіть разом на рівних виборах міських, земельних, Курултайських, жінки отставали від чоловіків, вони везде і всюди беручи участь повністю. Вони показали на останніх виборах, що вони також громадянки. Виступали на зборах. Розіїзджали по Криму, агітували за створення свого національного уряду. Вони окажали велику послугу. Кто це бачив поблизу, им це показалось як фантазія. Але вони (жінки) відправили 5 депутаток (аплодисменти). Ви думаете, що це ми організували для їх удоволення. Нет, вони самі насильно це зробили. Дальше їх буде більше. Ми їх побачимо тут — не 5, 25, 30, 40, але і 60. А це буде значити, що тут чоловікам більше нечого робити, і настане час жінок конець. Пусть сучасні чоловіки читають грамоту почесного жінки. Сучасна татарка участница політичної життя, але далі вона пойде на фабрику і приєднана до економічної життя країни, словом, во все сторони життя. Існує така небезпека. Допустим, що жінки обратилися з таким предложением. Конечно, самое справедливое требование и все это запротоколируется. Конечно, этот протокол не пропадет. И, когда в будущих зборах жінки добудуть большинства, то не буде стыдно нам. Ми должны быть совершенно справедливы.

Ми завжди будемо уважати большинство. Якщо ви скажете, що мол, ми знайдемо всікі піти і закоулки, щоб візьти в свої руки, цього не буде. Крім того, коли еконо-

¹⁰ Чингісхан (1155–1227) — монгольський державний, політичний і військовий діяч. Засновник і перший великий хан Монгольської імперії, яка є другою за розмірами державою у світовій історії.

мическая жизнь придет в упадок, то дела изменятся. Тут наша сестра (делегатка) для примера указала нам о праве наследования (женщина), что у мусульман мужчина наследует 2/3, женщины 1/3 оставшегося имущества. Она сегодня на это указала, но завтра они это потребуют [изменить?] на деле, в жизни. Завтра они уже за дела выборов сами [возьмутся], будут бороться за свои права. Мы же не можем отказать им в участии в парламенте. Нам будет стыдно, если мы откажем им в их справедливых требованиях. Иначе мы подойдем к вымиранию перед нашей историей.

Позвольте резюмировать все сказанное мною.

Каково положение женщины в жизни. Каково ее положения с точки зрения религии. Вы помните, что у нас несколько дней все говорили о том, что религия ислама основана на принципах справедливости и равенства. Оно так и есть. В религии и в истории арабов мы видели, что женщина должна быть на высоте. В таком случае, как же можно допустить уравнивание прав женщины. Я читал много изречений Магомета, читал Коран, читал весьма тщательно, углубленно. Но ничего отрицательного в правах женщин не нашел, только в одном месте Корана (читает) говориться, что женщина наследует 1/3, а мужчина 2/3, обратного нет, т. е. нет такого запрета. Это напоминает нам следующий случай: например, во время поста (Рамазана) обязательно надо поститься 30 дней. Меньше нельзя. Но больше можно сколько угодно. Это не возбраняется. Закон арабов дал женщине 2 против 2. А сколько стоило этой женщине добиться и этого, когда-то она была нулем и поднялась до 3. Что это значит? Это значит то, что, когда этот стих Корана был составлен, арабская женщина уже добралась до такого положения. Если бы в то время экономическое положение ее позволило бы, то и арабская женщина имела бы ½ доли. Бог справедлив. Но и Бог соблюдает закон усовершенствования. Словом, право всегда добивается постепенно. Право всегда признавалось. Но, почему же тогда не соблюдали. Мы видим, что арабское право стремилось к равноправию. В сущности арабского права кроется всегда справедливость. Я думаю, если бы все это зависело исключительно от собственных взглядов самого пророка, то он, пожалуй, разрешил бы женщине ½ доли. Но надо иметь ввиду в то время мужчин, претендующих на наследство, которые бы не согласились на равномерное распределение наследства. В остальных местах право всегда соблюдает равноправие женщин. В стихах Корана это видно. Коран всегда указывает и признает равноправие женщины. Еще один стих из Корана (читает) насчет права быть свидетелем. Так сказано: «достаточно точно, если будут свидетелями один мужчина и две женщины». Но не сказано: «один мужчина и одна женщина». Но, ведь, все это дела юридического характера. Они не являются основой в вопросе прав женщин. В Коране есть стремление обеспечить права женщины. Если мы будем рыться в Коране, в изречениях, в комментариях, то найдем сотни примеров этого. Если мы, ссылаясь на Коран, не будем признавать равноправия женщины, то это будет клевета по адресу ислама. Мы сегодня должны принять лозунг равноправия женщин и мужчин, а там вопросы прав наследования, свидетельства, развода и другие будут рассмотрены законопроектами будущего парламента. Мы видим, что жизнь наша после всяких культурных и экономических падений, начинает идти по направлению к оживлению, то нельзя будет остановить женское движение среди татарок. А поэтому мы должны принять выдвинутый татарками пункт: «Курултай, исходя из принципа равноправия человечества, признает равноправие женщин». Мы должны это право признать. Это должно закрепиться в наших законах. Признаем ли мы это или нет, но женщины все равно этого добьются. Поэтому мы этот лозунг

должны принять, как есть, без оговорок. Это есть основа. А что касается частностей, как-то права наследования, развод, свидетельство обо всем этом мы будем говорить на заседаниях парламента. Там будут соответствующие законопроекты.

Я еще могу привести много аргументов, поддерживающих равноправие женщин. В то время, когда мы видим такое массовое движение среди женщин в направлении равноправия, то мы не должны воспрепятствовать этому движению. Они должны быть на равных правах с мужчинами. Тут не только не должно быть места колебанию, но даже, если мы видели что-нибудь мешающее равноправию женщины, то мы все — всей нацией должны открыть войну против нарушителей этого равноправия. Весь мир живет в милосердных объятиях женщины (продолжительные аплодисменты).

ИБРАИМ ОЗЕНБАШЛЫ: Товарищи. Тут высказались с двух точек зрения. С точки зрения шариата, мнения разделяются на два. Я спрашиваю тех, кто подходит к этому вопросу с точки зрения шариата. То, что вы называете шариатом, есть тоже закон, но составлен 1336 лет тому назад. Но возможно ли применять тот закон, который составлен так давно в настоящее время. Не могут ли быть изменямы и перетолкуемы эти законы сообразно с требованием времени. Я слышал, что это возможно. Кто-то из товарищей сказал, что «он не может брать на свою совесть, то, что не предусмотрено Кораном». Я думаю, что для культурного человека самая великая религия — есть совесть. Если для верующего мусульманина мечеть и алтарь являются священным местом, то для имеющего совесть человека эта кафедра тоже должна быть священна. Моя вера позволяет мне обсуждать то, что не позволено Кораном. Но когда моя совесть не согласна с чем-нибудь, то этого не может поколебать ни религия и ничто другое. Я сын татарина, я мусульманин. Мы должны вопрос женского равноправия [рассмотреть] с точки зрения права, а не с точки зрения шариата. Мы должны разрешить вопрос с точки зрения гражданина, справедливости и человечности. Да и шариат не откажется. И шариат разрешал или вынужден быть разрешать много вещей в свое время. С основания шариата прошло более 1300 лет. Но эти времена прошли. Почему же женщина не может одинаково пользоваться правом наследования? Чем она виновата, что случайно родилась женщиной. Она также как и мужчина имеет совесть, так почему же она не может быть свидетельницей как мужчина.

До сих пор старались внушать людям, что женщина есть низшее существо. И они сами в это верили. Но отныне такому унижению и оскорблению женщины должен быть положен конец. (Указывая на кафедру) Говорят, вот эта кафедра есть мерилом совести. Это есть прямой мост. Кто здесь присутствует, тот должен пройти через этот мост. Каждый должен здесь судить по своей совести: Товарищи! Я говорю — шариат не согласен, пусть не согласен. Он составлен 1300 лет тому назад, теперь постановления шариата не действительны. Мы должны решать вопросы в духе современности и должны признать равноправие женщин.

(перерыв на 10 минут).

После 10 мин. перерыва.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ: Заседание открывается.

Товарищи, 16-я статья основных законов обеспечивает свободу слова. На основании этого всячески имеем право говорить в Курултае свои убеждения, никому нельзя запрещать говорить.

АЙВАЗОВ: Товарищи! Я два дня тому назад говорил нашим уважаемым делегатам-женщинам о том, что в основных законах будет статья касательно женского вопроса.

Этот вопрос и важный и очень тонкий, деликатный. К этому вопросу нужно подойти очень осторожно. Один из турецких поэтов в своем произведении уподобил женщину нежной розе, эта роза в жизни раз распускается и ее затрагивать нельзя, потому что от затрагивания сейчас же завянет. Поэтому нужно ходить около этой розы очень осторожно. Ибрагим Озенбашлы в своем выступлении, когда он касался отношения Корана к женскому вопросу, то он допустил неприемлемое для меня слово. Это неосторожно. Другой депутат Аксеит Эфенди говорил, что «мы не можем оторваться от Корана». Я и к этому не могу присоединиться. И не собираюсь говорить о том, как вообще Коран смотрит на женский вопрос. Я по этому поводу подготовил большой доклад, но после исчерпывающего выступления Челеби Джана Эфенди я уже отказался от своего доклада. В 1907–8 годах я был в Египте. В те годы в Египте созывался конгресс для обсуждения вопросов, касающихся причин отсталости мусульманского мира. Инициатором этого съезда был наш глубокоуважаемый Исмаил Гаспринский (все встают), но к сожалению, благодаря вмешательству тогдашнего султана Абдул Гамида и царской России этот конгресс не состоялся. Но все же частное собрание по этому вопросу состоялось. Там были представители разных стран. Были и европейцы. Среди последних был один французский консул, который владел арабским законом. Когда дело касалось вопроса об отсталости мусульман, то консул высказал свой взгляд тоже. Он говорил, что если мусульмане хотят вступать в культурный мир, то они, прежде всего, должны закрыть свой Коран и открыть своих женщин. Мы же ему сказали о том, что Коран нужно открыть и женщин. Вот уже в течение 150 лет страницы нашей истории были закрыты, наш язык был завязан, наша религия была в загоне, женщины наши и Коран были все закрыты. Я обращаюсь к нашим ученым-богословам с призывом — пусть откроют и Коран, и наших женщин. Я прошу вас открыто и ясно высказаться по поводу этого (апплодисменты).

МУСТАФА СЫДКИЙ: Выступившие здесь Ильхамие Ханум и Айвазов Эфенди сказали, что они не против Корана, и что в вопросах права быть свидетелем, в вопросах о разводе, наследовании и многоженстве нужно придерживаться указаний Корана. Конечно, верный мусульманин должен так сказать. Коран есть слово божье. Постановления его должны действовать до конца мира. Я не представляю мусульманина, который бы отрицал Коран. Тут некоторые высказывались по поводу стиха Корана относительно многоженства, что муллы читают первую часть этого стиха (читает из Корана) и некоторым дозволяется жениться одновременно на нескольких женщинах. Следующий после этого стих обуславливает его в этом смысле, что «можете это делать в том случае, если обеспечиваете каждой одинаковое положение, но если этого не сможете, — говорится в Коране, — то должны довольствоваться одной женой». Таким образом, Бог ставит мужчину в затруднительное положение и говорит, что можете это позволить себе в том случае, если сможете соблюдать полную справедливость. Но что такое справедливость? Это вещь, которая острее меча и тоньше волосинки. Можно сказать, что и на 10 тысяч мужчин не найдется одного, который бы смог соблюдать такую справедливость. Такая справедливость почти невозможна. Примерно возьмем, если к одной жене он заглянул раз, то и к другой жене также должен заглянуть и с одинаковыми чувствами. Вот до какой степени исходит эта справедливость.

А в жизни что? Вот уже в течение 6–7 месяцев к нам в отдел юстиции¹¹ являются женщины и, когда они рассказывают о переносимых ими муках от мужей, то волосы дыбом становятся.

Разве в Коране есть что-нибудь о том, чтобы можно было мучить. Как сказал Асан Сабри Эфенди, мы должны открыть Коран, но открыв его, все равно нам не удавалось вникнуть во все тонкости и тайники его. Так у нас плохо был поставлен метод учения. Некоторые говорили, что, если будет хорошо истолкован Коран, то мы против его постановлений не пойдем (так выразились Ильхамие и другие товарищи). Я думаю тут нечего бояться. Так как Коран основан на демократических началах. Я специально на женском вопросе не буду останавливаться. Во времена самого Магомета и первых халифов женщины на основании шариата пользовались всеми правами. Угнетение женщин появилось позже. Я уже сказал, что, сколько бы женщин не являлось в наш отдел юстиции, все они жаловались на угнетение их мужьями. Тут уже, как видно, действовал закон власти сильного. Этот закон действовал века тому назад. Но теперь, отныне все будут на одинаковых правах, и сильные, и слабые. Это будет обеспечено. Поэтому нет разногласия между мнением Челеби Джана Эфенди и нашим. Статью можно принять, но нужно добавить: «согласно шариата». Тут ничего опасного нет, нечего бояться этой поправки. Наш Коран такой, что можно жить по его правилам. Если в старое время женщины были лишены политических прав, то теперь это надо дать.

Если не дадим, все равно сами возьмут. Это верно. Право неается, его берут. Это есть верная аксиома. Слабые сами возьмут. Свободу никогда не дают, это берет всегда народ, вооруженная сила.

Но никто из политиков и экономистов, ни шариат, не возражают против дачи прав женщинам. Я буду говорить Ибраиму Эфенди.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ: Ближе к теме.

МУСТАФА СЫДКИЙ: Ибраим Эфенди сказал, что каждый человек рождается случайно или мужчиной или женщиной. По закону природы это верно. Но шариат на это не так смотрит, Коран иначе думает. По Корану ничего случайно не делается. Там есть много таких мест, указывающих на то, что будущий пол человека предопределяется Богом еще в утробе матери. Тут говорили, как же так можно, что по праву наследования, мужчина получает 2, а женщина 1 [долю]. Я не буду останавливаться специально на этом вопросе, а будут говорить вообще. По мере изменения времени и положение меняется, частности меняются. Но это не касается основ. Возьмем для примера больного, которому врач устанавливает диагноз и, скажем примерно, в первый раз какой-нибудь порошок, а спустя некоторое время предъявляет другой порошок. Итак мы видели, что от перемены состояния больного ему меняют и лекарства. Известный Шейх Заде Кадый Бейрата сказал, что «с переменой времени и положение изменится». Этим мы не будем противоречить Корану. В таком случае мы откроем Коран и постараемся раскрыть истину.

ШУКРИ ЭФЕНДИ: А ну на раскрой, посмотрим.

СЫДКИЙ: Я вчера раскрывал. Я тогда сказал, что по духу статья Корана и хаджи (изречения Магомета) делятся на 8 различных категорий. Некоторые из них понимаются как есть, по наружному смыслу. Вот и возьмем статью Корана о предоставлении

¹¹ У відділ юстиції ТимКМВК.

мужчине 2/3 долей [наследства] (читает стих Корана). Какой категории этот стих относится. Относится ли это к категорическим или примерным постановлениям.

Из них первые остаются без изменения вечно, а вторые могут быть истолкованы по духу времени. Например, возьмем статью Корана о борьбе за веру. Это относится к первой категории. Эта статья никогда не будет изменена или истолкована. Одним словом, я предлагаю выделить комиссию для рассмотрения этого вопроса. Мы здесь примем лозунг, гласящий о равноправии человечества, а разработку деталей передадим комиссии. Я на это согласен. Мы должны изучать эти статьи Корана. К какой категории они относятся. Комиссия приготовит доклад и предложит собранию. Наш Коран есть слово Божие. Там Бог говорит, что он сам дал Коран, и он же будет его хранить. Поэтому мы должны подчиниться Корану. Я предлагаю поправку: «согласно шариату». Откроем Коран. Вот, что мы там читаем: «Бог создал человека от одного своего дуновения. Бойтесь его (Бога)». Если мы все являемся потомками Адама, то Ева была сотворена от его левого ребра. И все они были людьми. Как люди они были равноправны.

Я сторонник того, что также, как и во взглядах социологов и политиков, то и по смыслу шариата люди все равны, а потому и признаю равноправие женщин. Что же касается вопроса о разводе, то там, в Коране говорится (читает), что «если муж разведет свою жену в 3-й степени¹², то он вторично не может на ней жениться, пока она не выйдет за другого и не разведется, с этим вторым мужем. Тут Бог ставит перед мужчиной затруднение, чтобы не поощрять вообще развод. И вообще развод есть вещь нехорошая. Конечно всякий порядочный человек не согласится вторично взять свою жену, вышедшую временно за другого. Этим Коран пресекает вообще путь к разводам. Развод дозволяется в очень крайнем случае. Поэтому я предлагаю следующую редакцию»....

ЧЕЛЕБИЖДАН: Эфенди. Это весьма важный и основательный вопрос. Мы примем его в основе. А там будет много деталей. Это разработает парламент. Я думаю, на это не будут возражать.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ: 7 человек просят слова. Но я вынужден дать пока 2-м товарищам.

АЛИ БОДАНИНСКИЙ: Не надо убивать время. Вопрос весьма важный. Все ожидают от Курултая, что он [решит]. Я предлагаю по возможности дать всем возможность высказаться.

ЧАПЧАКЧИ: Я буду говорить «За», если скажут почему. Мы знаем, что есть логика, есть факты на виду. В течение 3-х лет мы были свидетелями многих фактов, касающихся женщин в нашей социально-экономической жизни. Если наши женщины не будут пользоваться всеми правами с наравне мужчинами, то наша будущность в опасности. Чтобы бороться с жизнью нам необходимо этот принцип принять.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ: Два товарища высказались «за» и «против».

ИЛЬХАМИЕ: Кто говорил «за», тем не надо давать слова, пусть говорит, кто «против».

Кто за прекращение прений, пусть поднимут руку (меньшинство), кто за продолжение. (Большинство).

ИДРИСОВ: По-моему, не следовало бы определенно указать кто «за», а кто «против» будет говорить. Если кто из депутатов хочет говорить, пусть говорит.

¹² Відповідно до норм шаріату, чоловік може вступити у шлюб із своєю дружиною після другого розлучення, але після третього — лише, якщо вона одружиться з іншим чоловіком, а той пізніше розлучиться з нею.

АХМЕД ШУКРИ: Сегодняшняя наша жизнь выдвигает перед нами очень важный вопрос. Женщины официально выступали с требованиями признания их равноправия. Мы не должны на это сердиться. Мы должны подходить к вопросу — уместно ли это или нет. Согласимся ли с этим или нет. Вы должны подходить к этому вопросу с двух точек зрения: 1 — с точки зрения татарского права и 2 — общечеловеческого права. Слово общечеловеческий нас объединяет со всем человечеством. Они (женщины) могут исходить из этого принципа. Но с тех пор, как образовалось человеческое общество, то условия жизни мужчин и женщин разделилось, разделились и их обязанности в обществе. Какие же это обязанности. Есть ли между ними разница или эти обязанности равны?

Ведь весь смысл общества основан на этих двух принципах права и обязанностей. Соответствуют ли они между собой ил нет? Вот самый трудный момент в этом вопросе. В продолжении своей жизни человечество прошло различные этапы. Были времена, когда и мужчины, и женщины жили каждый самостоятельно, не будучи связанны междуд собой. Друг друга не знали. И нельзя было определить их услуг к человечеству и к культуре человечества. Ничего это не было принято во внимание и не было дано каждому того, что он заслуживает по заслугам. Были времена, когда люди захватив друг друга, продавали их, как скотину. Тут были и женщины, и мужчины. Мы знаем такие явления и в жизни евреев, и в жизни христиан. Такие явления были прекращены с появлением мусульманства. Человек был освобожден. Освободил его ислам. Ислам открыл человечеству новый путь. Есть большая разница между теми правами, которые дает европеец женщине и теми, которые дает ислам. Мусульманство дает гораздо больше прав женщине, чем все остальные учения. Там женщины уже не раз выступали с требованием прав. Я вовсе не считаю важным делом то, что дает отец своей дочери 100 или 50, вопрос о праве свидетельствования тоже самое не важно. Женщины сами добываются разрешения этих вопросов. Говорят, право не дается, а берется. Не дают, очевидно, потому, что не заслуживают. Но когда женщины проявляют себя в жизни общества своим сознанием, своим воспитанием и будут добиваться прав, то пусть берут и права, с удовольствием. Если женщина начала сознавать свои права, то она вправе требовать таковые. Не дадите — сами возьмут. Конечно, никто для них это не сделает, ни Али, ни Вели не будут заботиться, чтобы дать права женщинам. Они сами должны об этом позаботиться, если они этого заслуживают. Допустим, что мусульманка будет получать от наследства своего отца 20 или 30 % меньше. Это не имеет никакого значения. Но тут важно то положение, что женщина должна иметь социальные права. Вот, что мужчины должны признать. Мужчины должны уважать то высокое доверие, которое оказывают им женщины. Мы знаем каково положение нашей татарской женщины в среде общества и их степень культурности. Вот о чем мы должны заботиться. Мы должны освободить татарку и прежде всего мы должны возвысить ее мораль. Если они будут морально подняты, то всякий их будет уважать. Вся наша беда от невежества. Как сказал Мустафа Эфенди, Коран не есть чье-либо произведение, не мы его сочинили. Это творение самого Бога. Высокие права женщины я рассматриваю как права социально-политические. А эти права шариатом им даны. Но что попирают эти права, конечно это нам известно.

Теперь ближе к цели: Может быть я много говорил. И если есть еще желание, пусть говорят. Я предлагаю следующее: эти 3 пункта связывают 300 миллионов мусульман. Революционная армия много раз подвергалась нападению из-за этих 3-х пун-

ктов. Эти 3 вопроса, касающиеся женщин оставляемы были как есть, в уважение к Корану. Они не подверглись разработке. Но время показывает. Мы, сказали, что задача Курултая разрешать дела, касающиеся Крыма. Но этот вопрос затрагивает интересы 350 [млн.] чел. мусульман. Если мы разрешим этот вопрос в приемлемой форме, то эта часть будет принадлежать нам, но если мы допустим ошибку, то сделаем весьма нехорошее дело. Это есть права женщины, и когда придет время, то они сами это возьмут. Вопрос передадим комиссии. (Заседание заканчивается).

*Архів Головного управління СБУ в АР Крим. Арк. 383–391.¹³
Машинопис.*

¹³ У архіві А.В. Іванця є відсканована копія перекладу протоколів Курултаю за 26 листопада — 13 грудня (9–26 грудня) 1917 р. Через тимчасову окупацію АР Крим немає можливості уточнити номер фонду і справи.

№ 4

**Протокол дев'ятнадцятого засідання
Курултаю кримськотатарського народу.
Питання закріплення прав жінок у
Кримськотатарських Основних законах¹**

11 (24) грудня 1917 р.

Заседание 19.

1917 года, декабря 11-го дня, понедельник, 12 ч. 15 м. дня.

Присутствуют 64 депутата.

Председ.[атель]: Курултай открывается. По женскому вопросу записалось 10 человек. Внесшие предложение просят о том, чтобы обсуждать этот вопрос в основе, т.к., если будет остановка на деталях, то этому конца не будет. Детали оставим парламенту.

За — 23.

Против — 3. Будем обсуждать в основе.

Ибрагим Озенбашлы (заявление): Товарищи! Вчерашнее мое выступление вызвало разные точки. Я должен дать объяснения. В моем выступлении я делил женский вопрос на 2. Одна сторона — это, с точки зрения шариата, а другая — чисто человеческого — гуманная. Я арабский не знаю. Но то, что сказали товарищи арабисты, не противоречит Корану. Но можно ли применять законы, созданные 1336 лет тому назад при теперешних условиях? Например, за воровство нужно отрубать руку. Но можно ли это делать теперь? Конечно, нет, это уже отпало. Вот в каком смысле я сказал. По-моему, голос совести, вытекающий из соображений чисто гуманных, есть святой голос. Если же свобода слова, свобода совести. Совесть — есть путь правильный. И я сказал, что эта кафедра есть алтарь совести. И опять повторяю тоже. Тут меня поняли, так что, как будто, я сказал, в вопросе о праве наследства, я не признаю Корана. Вовсе не так. Не думаю, что бы в Коране была несправедливость. Я ничего не говорил с этой кафедры о том, что я не признаю постановлений Корана.

Джемаледин Эфенди: Вы сказали: «постановления Корана отпадают». Я на это сказал: «очень жаль».

И. Озенбашлы: Я сказал высказывание в святом Коране..... я таких не справедливых слов нее говорил.

Председатель: Товарищи! Он дал объяснения. Будем считать это достаточным.

Идрисов: Я не буду подходить к женскому вопросу с точки зрения шарлатана. Так как я этого не понимаю. Кавказский писатель Ахмедбек-Агаев² в одной из своих ста-

¹ Переклад протоколів Першого Курултаю кримськотатарського народу 1917 р. було здійснено для потреб ОДПУ наприкінці 1920-х рр. Перекладач Забелєв.

² Агаев (Агаоглу) Ахмед-бек (1868–1939) — азербайджанський і турецький державний діяч, політик, тюрколог і журналіст. Починав політичну і публіцистичну діяльність з проіранських позицій, пізніше став тюркістом. Певний час виступав за створення нації російських мусульман. Емігрував до Туреччини.

тей писал, что бесправие женщин пришло к нам от идолопоклонников. Конечно у нас есть много кое-чего, что нам преподносят, как закон шариата. Он же сказал, что гаремы — это не вытекает из права. Это просто персидский обычай. В действительности же этого у нас нет. Я буду подходить к вопросу с чисто моральной и экономической стороны. Ясно, что, если женщина не будет свободна, то нам жизни не будет. Если мать не будет грамотна, то конечно не можем вырастить хороших детей. Я ожидал здесь совсем другое...

Омер Мурза: Права женщин обеспечены были статьей 1-й, которую мы приняли³.

Председатель: Да, их свобода обеспечена основными законами. Не достаточно ли признать эту основу. Или будем обсуждать?

Идрисов: Я вообще не имею привычки много говорить. Но разрешите немного высказаться. Если бы наши матери были грамотными, то состав нашего нынешнего Курултая был бы другой. А то, что же мы видим? Тут кроме 3-х-4-х почти нет людей, только они кое-что знают [в юриспруденции?]. Если подойти с точки зрения экономической, то я должен тоже сказать, что, если бы наши женщины были свободны, то мы бы не так были стеснены экономически. Для примера возьмем Францию. Там во время войны в тылу все дела ведут женщины.

Шукри: И у нас ведет⁴.

Идрисов: Если будут даны права женщинам, то это должны делать от чистой совести. Тут говорили о том, что мол, что за беда, если женщина получила немного меньше денег из наследства. Дело не в этом. И в России женщины получают меньше, чем мужчины в наследстве. Они получают от недвижимого имущества 1/12 и от капитала 1/8. Но дело не в этом, зато они имеют свободу передвижения. Им в России денег не дают, но дают свободу. Значит у них в вопросе наследства права женщин урезаны. Нашим давали 1/3, пусть теперь дадим 1/1, в Европе не дают, мы дадим. И в Англии женщины имеют права, но это пустые слова. Мы же дадим права полные, всесторонние. С точки зрения национальной или вообще, но мы должны признать женщин равноправными. Ни в каком случае нельзя урезать права женщин.

Лятиф Заде: Товарищи! Вот уже в течение нескольких лет, мечтавшая о равноправии женщин татарская молодежь в настоящее время считает себя счастливой, тем, что она имеет возможность защищать права женщин в Курултае. Женский вопрос тянется чуть ли не от сотворения мира. Это важный вопрос. Если мы примем по внимание то, что женщина есть основа человечества, то значение этого вопроса само собой выяснится. Но, если принять во внимание положение татарской женщины, то перед нами нарисуется печальная картина. Возьмем дом татарина: низкий потолок, вонь, гниль. На одном углу в тряпках ютится женщина. Это — мать. Она не живет, но страждёт в объятиях чахотки или других болезней. Вот эта женщина теперь просит у нас глоток воды. Теперь спрашивается, даст ли татарский Курултай этой женщине-татарке глоток воды? Кто-то из европейских ученых сказал: «Власть в государстве принадлежит тем,

³ Стаття 1 Кримськотатарських основних законів твердить: «Курултай визнає за всіма народностями право на повне самовизначення».

⁴ Мобілізація частини чоловіків-мусульман під час Першої світової війни до російської армії або на тилові роботи змусила подолати частину мусульманок традиційні уявлення про свою роль у суціумі і відігравати більш активну роль у соціально-економічному житті, що в свою чергу стало однією із форм і передумов подальшої емансипації мусульманок.

чи руки качают колыбель дитя». Я скажу — качающие жизнь... И теперь, когда я был в степи, я видел, как женщины работали наравне с мужчинами.

Голоса: Не относится к теме.

Лятиф Заде: Это доказывает, что они работают наравне с мужчинами. Так с чего же началось угнетение женщин? Тут они видели пагубное влияние духовенства, которое отрезало все пути женщинам, связали им ноги. Мы должны признать права женщин безоговорочно. Если мы скажем, что и «на основе шариата», то это опять превратится в пустые обещания и безнадежные мечты. Это будет значить «одной рукой даешь, другой — преградишь».

С одной стороны, говорят, что ислам обеспечивает права женщины, с другой же — разными правами шариата урезывают эти права. Если ислам признает права женщины, то зачем же здесь поднимаем голоса? Если ислам признает права женщин, то почему же мы не можем это включить в наши основные законы? Меня избрали сюда не только мужчины, но и женщины. Этим они сказали, что я должен защищать в государстве и права женщин. Я это должен выполнить. Мы должны разрешить этот вопрос. В корне, в основе. Иначе это опять останется приятными обещаниями и красивыми, но пустыми словами. Нам сказали: право не дают, а берут, но наши женщины еще не поднялись настолько, чтобы брать себе права. Но, когда же они доберутся до того, чтобы добиться своих прав, в то время, когда мы будем продолжать их угнетать и не давать им для этого возможность? Было время, когда в русских церквях поднимали вопрос о том, считается ли женщина человеком или нет? Я тоже спрашиваю....

Сейдамет Шукри: Ты не сравнивай шариат с церковью..

Лятыф-Заде: Депутаты Курултая не могут выражаться на «ты». Переходим к вопросу. Говорят «право недается, а берется». Но когда эти права находятся в руках угнетателей, то, кто же в Курултае должен защищать права женщин? Или Курултай должен топтать права женщин? Нам говорят, что это дело самих женщин, мы же мужчины. Это, мол, нас не касается. Я спрашиваю, когда же наши женщины дойдут до такой степени, чтобы обеспечить себе права? Сегодня татарская женщина, наши матери, весьма ласково обращаются к нам с просьбой о признании их прав. Они говорят: «дайте нам хотя бы те права, кои значатся в шариате, не прячьте их, выявите, осуществите на деле». Мы же собрались сюда именно обеспечить политические и культурные права татарского народа. Если мы не признаем прав женщин, то это уже признано революцией. В демократической России татарская женщина, как и все, полноправная гражданка. Если мы не будем эти права признавать, то и у нас начнется феминизм, и появятся суфражистки. Шукри Эфенди сказал, что «если мы это сделаем, то будем ответственными перед всем мусульманским миром». Он сказал, что «права женщин не заключаются в одних только вопросах: развода, наследства и свидетельства, мы вообще должны уважать право женщины». Но, если бы я не уважал прав женщин, я бы вовсе не выступал бы с этой кафедры. Не уважают женщину-татарку потому, что она невежественна. Если мы желаем, чтобы женщин уважали, то их также должны образовывать, как и мужчин. Если мы не будем признавать прав женщин, то они еще долго останутся в оковах и клетках: 3 месяца тому назад, я возвращался с фронта. Я видел там ужаснейшие картины, где люди раздирались на тысячи кусков. Но помню картину, которая оставила неизгладимое впечатление в моей памяти, чем все виденное на фронте. Это было то, что на одной железнодорожной станции какой-то крестьянин ударил кулаком женщину. Это было тяжелее всего.

Председатель: Я должен повторить. О личных и политических правах у нас статья уже принята. Нужно говорить только относительно трех отдельных моментов.

Лятыф-Заде: Перейду теперь к вопросу о многоженстве. Тут утверждали, что Коран не только просто допускает жениться на нескольких женщинах. Это не есть обязательное право. Но раз это не есть обязательное право, то как же может этот Коран запрещать, если, кто захочет дать своей сестре одинаковую долю в наследстве? Арабы имели до 100 жен. Коран ограничил им до 4-х. И это не было приказом, этим был указан предел, больше чего не разрешалось, и это разрешение было обставлено такими трудностями, что почти невыполнимо. В Коране указаны некоторые случаи, кои считаются большим преступлением, которые женщину можно подвергать наказанию ударами розг по обнаженному телу.

Шукри: Читай это место Корана.

Лятыф-Заде: (читает).

Сидкый: Неправильно читаешь.

Лятыф-Заде: Еще Коран предписывает закон, по которому ворам нужно отрубать руки. Мы живем в России, но попробуйте поехать в Афганистан, туда не может проникнуть не только иностранец, но даже птиц не допускают извне. Но, казнят ли там, уличенных в преступлении? От заслуживающих доверия ученых, я слышал, что, как будто постановления шариата можно приспособлять к современным условиям жизни. Конечно, если бы не было так, то в мусульманских странах, как Аравия и Афганистан, постановления Корана применялись бы точь-в-точь по буквам. Значит, в Коране есть указание на то, что некоторые вещи можно делать так, как этого требует время. Но мы все-таки не можем разрешить вопросы социального характера, как бракоразводные, наследственные и свидетельства, согласно требованиям настоящего времени. Защитникам Корана задали вопросы: они не могли ответить. Они своими ответами не могли нас удовлетворить. Потому, что никто не может идти против истины. Матери-татарки требуют свои права, если мы это оставим без внимания, то мы встретимся с сильнейшим движением суфражисток (на левых скамьях аплодисменты).

Мустафа Нури: Товарищи! На одном из собраний Шефика Ханум предлагала принять равноправие женщин. Это было законное предложение. Она этого требовала не от нас, она требовала лишь только признания прав женщин, уже данных Кораном. Я думаю, никто против этого не будет. В самом деле, ребенок рождается, должна его воспитывать женщина. Если она не сможет воспитывать, как следует ребенка, то мужчина будет обречен на ничтожное существование. Как же можно запирать женщин и не давать им учиться? Должны женщины обладать всеми правами.

Председатель: Это было уже принято. Записалось еще 11 человек. Предлагаю дать слово двум «за» и «против».

Мустафа Нури: Если мы желаем быть культурной нацией, то нам нужны учителя, врачи... Революция нам показала... Они (женщины) участвовали во всех вопросах. Переходим к вопросу о правах по шариату... Примем это за основу. В Коране есть около 25 пунктов о правах женщин; ¼, 1/3, 2/3 и т.д. Много таких пунктов. Поэтому предлагаю следующее (читает). Это мое предложение. В XX-м веке не может существовать многоженства. Я предлагаю следующее, кончаю слово...

Председатель: Ильхамие-Ханум заявляет, что тока зрения татарина уже выяснена и предлагает дать слово 2-м лицам. Второе предложение — дать слово всем записавшимся. Тут еще есть 11 человек.

Мурасов: Я заявляю, что у нам нет компетентных ученых для толкования шариатских постановлений. Поэтому я протестую против обсуждения этого вопроса здесь.

Председатель: Обсуждаем вопрос по постановлению собрания. Ильхамие предлагает дать еще двум лицам слово.

Ильхамие: Женский вопрос не новый вопрос. У каждого есть свое мнение. Все выступавшие говорили о необходимости культурного подъема нашего народа. Оставим мы детали этого вопроса парламенту и дадим слово еще двум лицам. Пусть каждый выскажется по совести.

Селим Меметов: Мы утверждали наказ, по которому никого нельзя лишать слова и нельзя ограничивать время. Женский вопрос считаю очень важным. Если будем ограничивать, то получиться недоразумение. Я предлагаю дать всем высказаться.

Председатель: Поняли ли все предложение Ильхамие-Ханум? Кто считает, что вопрос выяснен и согласен дать слово двум «за» и двум «против», прошу поднять руки (73) — кто за продолжение прений (20).

5 минут перерыв.

После перерыва:

Председатель: Курултай открывается. Будет дано слово 4-м товарищам, Хильмий и Якуб-Эфенди, Баданинский будут говорить «за», Бедредин и Джемаледин Эфенди — «против». Челебиджан будет защищать предложение докладчика.

Челеби-Джан: Тут говорят, что будут выступать за и против. Но я не думаю, что кто-либо из присутствующих был против равноправия человека. Я думаю говорящие «за» — это те, которые присоединились к мнению докладчика, а выступавшие «против» — это те, которые вносят поправки.

Председатель: Кто должен говорить раньше? «за» или «против» — кто согласен, чтобы говорили раньше «против», прошу поднять руки (37). Докладчик желает дать некоторые разъяснения по некоторым пунктам.

Челеби-Джан: Политическое положение в настоящее время похоже на бушующий океан. Политика настоящего времени похожа на капитана, который старается вывести свой корабль на берег, чтобы она не была жертвой бури. По своему положению в настоящее время в составе президиума и по пребыванию на посту председателя Исполкома⁵, я как раз нахожусь на положении того бедного капитана. Но я верю в то, что как бы политическая опасность велика не была, но столь же нужна теперь политическая смелость. Я верю, что счастье зависит от этого. Если бы не было этого идеала, то занялся ли бы я Исполнительным комитетом? Я считал священным долгом защищать наше национальное самоуправление в волнах настоящего бурного времени, а потому мне не страшны ни правые, ни левые волны, как бы они не были сильны. Мой идеал «счастье народа». Но должен сказать, что в настоящий момент президиум находится в очень затруднительном положении, с одной стороны, правые, с другой — левые. Временами они даже угрожают. Конечно, существование и правых, и левых очень важно, но корабль наш претерпевает большой штурм и капитану приходиться очень тяжело. Приходится уделять внимание обеим сторонам. И при этих условиях я должен смело высказать свои беспристрастные соображения. В предложении наших сестер-депутатов мы видим общность, принципиальность. Они предлагают такую редакцию: «Признавая равноправие человечества, Курултай признает этим самым равноправие

⁵ ТимКМВК.

женщин». Этот пункт охватывает права и политические, и социальные, религиозные и экономические, военные и все другие. Тут самое главное право — экономическое. Что же касается прав религиозных, финансовых и просвещения — это все составляет 1/5. Остальные 4 части уже приняты. Права политические и просвещения женщинам уже обеспечены, теперь остается выяснить их положение по религии. И это оттого, что до сих пор не было компетентных ученых по религии. Говорят, и по религии мусульманка свободна, но только в некоторых случаях есть ограничения: развод, наследство и свидетельство. Мы тоже говорим, что признаем принципиально равноправие женщин, а детали некоторых пунктов остается для дальнейшей разработки. Мы тут вовсе не собирались разрабатывать отдельные пункты, и тем более вопросы религиозного характера. Это вопрос касается исключительно религии.

Нам говорят, что равноправие женщин принципиально предусмотрено Кораном и поэтому нужно добавлять «согласно шариату». Но не забывайте, что детали в правах женщин не входят в пункт 5 (читает) и 6 (читает). Это все касается будущего парламента и органов национального самоуправления. Я считаю излишним такую поправку. Это будет похоже на толчение кофе. Нельзя же повторяться. Я спрашиваю, могут ли наши ученые доказать, что выставленные пункты о разводе, свидетельстве и наследстве не противоречат равноправию? Ведь в Коране есть много отдельных мест, касающихся специально прав мужчин. Об этом никто и ничего не молвит. Они все время подчеркивают права женщин. Тут есть разные взгляды. Одни требуют безоговорочно признания равноправия женщин, другие требуют оговорить согласно шариату или согласно природным условиям и т.д. Одним словом, каждый хочет внести в основной закон разные поправки, разъяснения. Если мы объективно подойдем к делу, то этот лозунг уже был вообще принят демократией. Демократы ли мы? Революционеры ли мы? Или нет? Нужно принять в точной редакции. Если мы этот лозунг будем спрашивать разными цветами, то завтра перед нами выйдут или суфражистки, или верующие шариатчики, как это и было. А такие явления не только для нас, маленького общества, но и большого народа будут не легки. Разве было Вами принято, когда шариатчики подняли свой флаг? По-моему, тут нужно всем тем, которые думают только о благе Крыма объединиться. Нам не нужны политические партии, не нужны нам шариатчики или феминисты, они хлеба нам не дадут. Нам нужна социальная партия. Если не здесь, то она все равно будет организована в парламенте. Конечно, трудно будет парламенту, если не будет партии клерикалов-магометанистов, и они всегда будут ходить вокруг да около социальных вопросов, но близко не подойдут. Нам нужны партии, но не такие, как в Европе у католиков. Нет, нам такие не нужны. Придут левые, придут правые. Мы в органах юстиции и религиозных дел сделали приписку «по шариату».⁶ Если и к этой статье будем добавлять, то этого левых не потерпят. Если мы вставим туда еще одну небольшую поправку, то наша общественная жизнь пойдет вверх дном. Не будет же во главе дела все время одно и тоже лицо. Перед нами большая буря. У нас уже началась анархия. Это нам показывают Керченские события. Там уже большевики начали наступать и оскорбляют часть наших сестер-татарок. Мы свято чтим большевизм,

⁶ У п. 8 Кримськотатарських основних законів, який визначав структуру національного уряду, були підпункти: «Б) Дирекція у справах релігії видає розпорядження з питань релігії згідно із шаріатом» і «Г) Дирекція юстиції здійснює цивільне судочинство згідно з шаріатом, звичаями і традиціями громадського життя татар. Таким чином, скасовується муфтіят і замість нього засновується дирекція юстиції».

но большевики ли они в действительности? Говорят, что среди них есть и «паршивики». Это плохие, ужас от них.

Тут же одни три вопроса: наследство, да развод или свидетельство, или многоженство. Есть много вопросов, касающихся и мужчин. Например, в Коране говорит-ся: «жизнь заключается в умерщвлении за убийство» (смерть за смерть). А об этом во-проса никто не поднял. Конечно, нет. Потому что это все относится к компетенции ор-ганов юстиции. Там будут решать вопросы по нашим законоположениям. Таких много вопросов, касающихся специально мужчин. Разве мало их. Добившись одну поправ-ку, потом не выберешься. Почему нужны исключения для женщин? Если так, то наши законы не будут основными, они будут просто гражданские законоположения. А это у нас будет осуществлено в органах самоуправления. Когда нам предлагали внести по-правки о разводе, наследстве и свидетельстве женщин, то не могли это разъяснить точ-но. Говорят, что у нас нет авторитетных ученых. Разве в общих законах исключения бывают? Нельзя же загромождать основные законы деталями, разъяснениями. Пла-тон говорил, что законы должны составлять ученые, философы. Может быть это хоро-шо. Но в таком случае наше здесь присутствие вещь напрасная. Разве мы ученые? Но я думаю, законы должны составлять представители народа, облеченные его доверием. Я вас прошу оставить словесную полемику. Иначе это будет похоже на то, что было в 1905 году в одной из духовных семинарий Симферополя, где в те годы спорили о том, куда должен относиться союз «ве» (и)? Курултай не должен заниматься фантазией, он должен заниматься делом. Что принято демократией, то и мы должны принять. Жен-щина должна быть равноправна (так это признает демократизм). Если мы желаем, что-бы татарский народ поднялся, то должны принять равноправие женщин. Мы должны защищать наших женщин, как женщин других народов (с центра и слева аплодируют).

Мурасов: (.....)

Челеби-Джан: Если даже мы подойдем к вопросу с точки зрения религии, то гово-рят, что Коран в принципе признает равноправие. 1/5 наших споров относится к тому, что они (женщины) согласно религии политически равноправны. Они же равноправ-ны в социальной жизни татар и европейцев. Мы должны все это обобщить. Раз сущ-ствуют права человека, то и они (женщины) должны их иметь. По Римскому праву они не были равноправны, они были рабынями. Франция признала права человека. Этот вопрос был затронут и в Казани, и в Москве (на мусс.[ульманских] съездах). И там во-все не подошли к вопросу с точки зрения религии, а с точки зрения общечеловеческо-го. В Коране есть предписание о том, чтобы дать бедным 1/40 чистого дохода (закят). Ну, что будет, если дать больше? Конечно, будет благородное дело. Потому мы не долж-ны вставлять в закон то, что существует в обычай. Есть обычай, есть Коран. Я предла-гаю обсуждать вопрос с принципиальной стороны.

Бедредин-Эфенди: Мустафа Эфенди вчера сказали.....

Кады Джелалядин Эфенди: Наша цель не оставлять женщин в том виде, в каком они находились до сих пор, я тоже не сторонник угнетать женщин, но в Коране гово-рится, если не найдете 2-х свидетелей пригласите одного мужчину и двух женщин.

Прежде, чем перейти к своему вопросу я должен сказать несколько слов (читает). Многие считают поправку «согласно шариату» лишней, а я считаю примерной, и еще говорят, что в Крыму нет учебных богословов. Но есть они в других странах. Например, взять автора «Тефсир-Кебира» (большой толкователь). И во времена нашего про-рока также говорили. За мной есть мои избиратели. Что они скажут? Не скажут ли они:

почему ты принял толкование Челеби-Джана? Разве не было у тебя самостоятельных мыслей? Челеби-Джан-Эфенди может и потому так толкует, я же не могу. Челеби-Джан-Эфенди сказал, что часть ученых так толковали и с этим согласились. В Казани на собраниях ученых и Муса-Эфенди говорил. Бог сказал «мужчины получают вдвое больше долю, чем женщины», но не сказал: «.... имеют права». Что значит, что женщина в правах равна, но не получает наравне с мужчинами. И мы тоже самое говорим «право» — одно, «доля» — другое. Женщины в правах равны. Так, что мы не имеем права подвергать обсуждению этот вопрос на этом собрании. Что скажут тогда наши избиратели? (апплодисменты). Челеби-Джан-Эфенди заявил, что появятся партии, которые будут угрожать. Но наша цель вовсе не есть угроза. Мы подходим к вопросу осторожно, мы боимся своей совести. Я представляю 3000 граждан, я тоже дал торжественное слово действовать правильно. Пусть не понимают иначе. По этим вопросам (читает), я лет 20–30 учился в Медресе, и я могу толковать Коран. Эта религия для меня свята. Коран вещь особая, надо его понимать. Поэтому мы предлагаем эти вопросы обсуждать в другом месте. Мы имеем особые взгляды, чем Челеби-Джан. По ясному смыслу Корана мы не можем так толковать, как это делает он. Среди 300 тысяч мусульман были же и ученые, были Фарредин-Рази и др. И они не могли так толковать. Мы не поднимаем знамени шариата, и не согласны с тем, кто поднимает такое знамя. Наше стремление не поднятие знамени и не поднять возмездие. Мы высказываем свое понимание. И на Московском съезде ученые не были согласны с таким толкованием. Муса Эфенди сказал: «право и доля — разные вещи». И знаю по-арабски, но не знаю по-французски. Поэтому я не могу вызвать негодование, говоря, что в этих 3-х пунктах мужчины и женщины равноправны. Я кроме Корана ничего другого не знаю. Я признаю только Коран (апплодисменты).

Ильмий-Эфенди: Бывает, что не всегда законы применяются тотчас же по их составлению, иногда законы применяются и спустя некоторое время. Поэтому и вопрос о равноправии женщин нельзя рассматривать, как подлежащий применению с завтрашнего дня. Применением этого закона, мы обеспечиваем его осуществление в будущее время. Противники равноправия женщин принимали это и в пунктах 9/10 из-за 3–4 пунктов отказываются принять его вовсе. Ведь это все утверждают, что шариат идет не по пути урезывания прав. Шариат иногда предусматривает некоторые положения, имея в виду условия данного момента, и пока эти условия существуют, имеют силу те или иные законы. С течением времени изменяются законоположения. Товарищи надо принять во внимание социальные условия той эпохи, в которой они, обсуждаемые 3 пункта, были приняты. Изменения некоторых пунктов не есть изменение всего Корана. Эти вопросы чисто экономические. Демократические принципы, существующие 1300 лет тому назад очевидно приняли в основу труд мужчин и женщин (в вопросе наследства), т.к. в то время женщины, благодаря своей слабости, не могли оказывать в хозяйстве такое интенсивное участие, наравне с мужчиной. Почему мужчины, как трудящиеся больше, чем женщины, имели и больше права на наследственную долю. Предположим такой случай. У отца двое детей — сын и дочь. Сын в хозяйстве вовсе не работал, дочь и работала. Как же в этом случае дать из наследства отца сыну долю? Каждый должен получить по заслугам. В будущем социальные условия выльются в такие формы, что и мужчины, и женщины примут участие в хозяйстве в одинаковой мере. Как же в таком случае мы будем убавлять долю одной стороне? Таким образом, не равные при сегодняшних условиях мужчина и женщина, в будущем сравняются, следовательно, согласно закону труда придется согласовать вознаграждение

с вложенным трудом. Тогда мы не сможем придерживаться 1/3 доли для женщин. Все равно если не сегодня, так завтра, нам придется признать равноправие женщин. Я повторяю, мы этот закон принимаем не для настоящего момента. Товарищи (противники) опасаются, что как будто этот закон вступит сегодня же в силу. Я думаю, что пока это осуществляется еще не мало будет столкновений. Разве теперь пользуются ли мужчины всеми своими правами? Конечно, нет. Еще напрашивается: почему и на каком основании шариат дал право развода исключительно только мужу? Можно полагать, что тогда мужчина считался более авторитетным и ответственным в семье лицом, и потому право развода дано ему. Но предположим, что жена окончила университет, получила высшее образование, муж же человек неграмотный. Кому тут дают право первенства и объявить о разводе? Я бы лично такое право дал бы женщине. Как же можно дать предпочтение мужчине в таком случае, если он и она получили одинаковое образование. Вот почему и на основании каких соображений, я считаю, что если не сегодня, то завтра женщина и мужчина станут равными в жизни, следовательно, и в правах, почему мы должны принять закон для будущего времени. Если приняв 9/10 п. закона, примем мы и 1/10, то мы этим не уйдем так далеко от шариата (апплодисменты).

Ахмед Шукри: Товарищи! Я так, как и другие товарищи, работал за благо Крыма, за благо татар. Мой идеал высокий, святой. Я не считаю подобающим то, что было мне приписано.

Теперь перейду к цели. Для того, чтобы вывести корабль к берегу нужен не только капитан, но и рулевой. А этот рулевой или рулевые есть органы самоуправления. Мы сегодня разъединяемся около одной истины. Но истина есть одна, и она не сможет нас разъединить. И одна сторона говорит истину и другая. Я готов умереть ради отечества и народа тысячу раз. Мое разногласие вытекает из моих высоких идеалов. Иначе мы никогда не можем родится перед родиной. И Хильмий хочет отнести свои взгляды к области высоких идеалов, говоря: «что с изменением времени, изменяются и законы». Но какие законы? Надо это знать. Например, в вопросе купли-продажи время разве меняется? Еще я замечаю, многие в своих выступлениях значение религии оставляют на 3-м месте. Я же считаю, что дух религии есть и должен быть во всех областях жизни, и в юстиции, и в просвещении, и социальной жизни. Эти отделы разнятся по своему характеру, но в сущности они не отдельны друг от друга. Для примера возьмем дела торговли и промышленности, и взгляд на это шариата. Положим, что в былое время торговля считалась в 5–10 тыс. руб., а теперь гораздо больше. Но от этого законы о торговле вовсе не будут изменены. Было время, когда воров наказывали отрубанием рук. Теперь не отрубают. Это не потому, что шариат изменился, а потому, что наши обычаи изменились. В старое время люди были невежественны, теперь люди гораздо просвещеннее, теперь отрубание заменено другими формами наказания. Форма изменилась, но сущность наказания все же осталась. Нельзя это взять в пример. Обсуждаемые три вопроса никак изменены не будут. Право развода дано мужу. Но там есть приписка о том, что вообще развод Кораном не одобряется. В наследстве женщин а получает 1/3, мужчина 2/3. Зато женщина при выходе замуж обеспечивается межером (алиментом) на случай смерти мужа или развода. Если было бы возможным что-нибудь тут изменить, то это геройство я бы никому не уступил. Потому, я присоединяюсь к мнению Джемаледина Эфенди и предлагаю принять поправку и перейти к следующему вопросу.

Мустафа Сыткий: Отвечаю Хильми — он сказал, что в вопросе о разводе, шариат подходил с точки зрения интересов мужа, тут играли роль мужские чувства основате-

ля шариата. Это ошибка. Ничего подобного нет в шариате. Шариат имел в виду интересы мужа и жены (разводящихся).

Хильмий: Так ли поняли все, как понял мои слова Мустафа-Эфенди? Я сказал: Шариат одинаково подходил к интересам мужчин в вопросе прав наследства и в праве развода. Тогдашнее положение мужчин и разница его роли в хозяйстве дали ему эти преимущества. Но будет время, когда в обязанностях мужчины и женщины не будет разницы, тогда и права будут одинаковы.

Якуб Кемаль: Хочу начать с приведения изречения Эбу-Ханифы⁷. Он сказал: «Узнать то, что не знал». Мы тут обсуждаем вопросы не только религии ислама, но и вопросы человечества, вообще законы гражданские. Мы, прежде всего, ответственны перед своей совестью. Я так и буду подходить. Нужно сказать, что женского вопроса еще ни ..... ни вообще человеческие законы не разрешили. Приведу взгляды голландского профессора Эдуарда Мейна. В своем труде о рабстве в древние времена, он указывает формы рабства женщин у мужчины. Но зачем нам рыться в истории, когда нам достаточно посмотреть на живые примеры в современной жизни. Надо узнать закон природы: всегда сильные давят слабых. Естествоведы говорят, что с течением времени физиология человека постепенно меняется. Эта теория уже выделяется в отдельную научную истину. Многие обстоятельства уже применяют свою форму под влиянием общества, и женщина остается в тесных рамках. Например, в Европе до XVIII века женщина изнывала в тисках гнета. Великая французская революция выдвигала на арену и женский вопрос. Деятели этой революции достигли своей цели в этом вопросе. Таким же образом, и наше представительное собрание хочет действовать решительно в этом вопросе. Но пользуется ли в настоящее время женщина в Европе всеми политическими и гражданскими правами? Конечно нет, не пользуется. Женщины Америки 60 лет тому назад боролись за свои права и получили таковые. Тоже самое и в Австралии, женщины уже полноправны, там женщины имеют активное право выбора в парламент. Но только в течение 10 лет еще не дали в парламент ни одной женщины. И в Финляндии женщина равноправна, но женщины не пользуются полностью своими правами, и мы можем принять закон. Разве не можем? Но представители религии боятся, опасаются, они считают этот вопрос выше своих сил. И я хочу затронуть немного взглядов ислама на женский вопрос. Религия выделяет женщину в некоторых моментах жизни. Тут я хочу остановиться вообще на религии. Как мы знаем, имеющих небесное происхождение религии 3. Эти религии состоят из 3-х школ: 1) Моисея, 2) Иисуса и 3) Магомета. Какие основы заключаются в этих 3-х школах? У нас есть общие определенные основы. Но под влиянием времени они подвергались различным изменениям. Конечно, основа у них одна. Лозунг всех трех школ — единобожие. Верующие так и верят, что все три религии — одна истинна. И библия, и евангелие в этом одинаково мыслят, они дополняют друг друга. Но есть разница в применениях и в некоторых пунктах.

Председатель: Есть заявления, что оратор отдаляется от вопроса.

Я. Кемаль: Если хотите, чтобы я объяснил основательно, то я буду продолжать. Если нет, то я уйду.

Голоса: Пусть объясняет.

⁷ Абу Ханіфа ан-Нуман ібн Сабіт аль-Куфі (699–767) — визначний ісламський богослов, філософ, засновник однієї з чотирьох правознавчих шкіл у суннітському ісламі: ханафітського мазхабу.

Я. Кемаль: Разницы в религиях касаются моментов повседневной жизни. Например, у евреев запрещается есть внутренний жир животных, но допускалось жениться на родной сестре. У христиан вино не запрещается. Но все эти вопросы житейские. Основы остаются. Иисус в основе подтверждает Моисея, но иногда вносит и дополнения. Каждый основатель религии вносит что-либо новое в морали. Например: Моисей диктовал свои 10 заповедей, Иисус внес мораль: «если тебя бьют по правой щеке, то ты подставь левую», так что основы остаются, но формы меняются. Например, за преступление нужно наказание. В этом все законы едины, но формы различны. Тут основа — воспитать, исправить. Евангелие смотрело на наказание вовсе иначе, оно не только не требует наказания за обиду, но смиленно относится к обидчику. Значит, условия времени диктовали такой способ исправления обидчиков. Тут скрывается то положение, что, если бы обидчик имел совесть, то он таким отношением обиженному исправился. Значит, это тоже род наказания. В вопросе единобожия все религии сходятся, мы говорим «един», они же говорят «путь един». Теперь перейдем к Корану Магомета. Я тут вовсе не собираюсь говорить, как верующий мусульманин. Я буду говорить беспристрастно, объективно (если чего любишь и предпочитаешь, то на это будешь смотреть, как на любимую женщину и будешь глух). Коран Магомета является дополнением к, предшествующим ранее, религиозным кодексам. Они могут быть изменены указаниями же Корана. И о таких указаниях уже тут говорили. За прелюбодеяние Коран предписывает наказание: закапывание в землю и бросание камнями. Но дальше есть статьи, исключающие это наказание. Надо знать систему Корана. Там есть также указание о том, что отступающих от закона надо наказывать палочными ударами. Но сколько времени эти законы применялись в жизни? Так что не всегда можно применять каждую статью Корана. По Корану иногда можно применять смертную казнь. Но во времена первых халифов этого не делали. Они этим не только не пренебрегали, но хотели возвысить закон. Коран основан на свободе совести. Там сказано: «нет приказания в религии». В древние времена в мусульманских медресес проповедовали учение Птоломея. Тогда смотрели на религию, как на эпоху в жизни. А учение Маркса? .... взгляд Ислама на многоженство... там говориться... берите жен, сколько хотите, но с условием полнейшего, справедливого, одинакового отношения к каждой. Если не сможете, то не делайте этого. И Коран говорит, что «вы этого не сможете» (шум).

Председатель: Своим шумом Вы оскорбляете свой президиум.

Кемаль: Разве можно жить с двумя женами? Разве это жизненно? Покажите пример, чтобы жили с двумя женами, чтобы там была полная справедливость? Когда сам Магомет упоминая при молодой жене Айше о своей первой жене Хатидже, то Айше всегда умоляла его, чтобы он о ней не упоминал.

Что же касается закрывания лица женщиной, то это дело самих женщин. Это я скажу словами философа Луи-Жана. В Коране ничего нет о закрывании лица женщины. Там где-то упоминается о головном платье женщины. Это большое недоразумение. Такой обычай существовал у персов, и после принятия ими мусульманства, этот обычай распространился во всем мусульманском мире. Но такие некрасивые обычаи изживаются цивилизацией. Вопрос о праве свидетельства. В этом вопросе нужно принять во внимание положение женщин в обществе той эпохи. Так что это тоже не есть основание закона. Это надо понимать в житейском смысле. В вопросе свидетельства: показания 2-х женщин равняются показанию одного мужчины. Это конечно не справедливо. И тут можно понимать, то обстоятельство, что во времена составления Корана, женщина

была на низком уровне. Теперь нужно смотреть какова женщина. Я приветствую законы, вытекающие из психологии самого народа. О разводе. Этот закон создание ислама. В христианстве этого не было. Но и ислам говорит, что это, то самое, чего я не люблю и не одобряю. Но в жизни это бывает. И это право дается мужчине в 3-х случаях.

В вопросе о праве наследственной доли нужно принять во внимание, что женщина при выходе замуж получает мехер и еще обеспечивается алиментом.

Ахмед Шукри: Как мы сказали, надо прибавить к основным законам бракоразводные дела, свидетельство и наследство.

Якуб Кемаль: Надо принять основные положения. Детали же оставить парламенту.

Ахмед Шукри: (вопрос) Сказано «женитесь», там вовсе нет сколько 2-3, сказано нет принуждения в религии. Но как это понимать? О разводе тоже есть разные моменты. Все это требует ответов и разъяснений.

Мустафа Сыдки: Я вчера вечером сказал, что в многоженстве никогда нельзя соблюдать справедливости.

Я. Кемаль: Ответ Шукри — в этом вопросе Коран, якобы, дает свободу действия, а на самом деле тут скрывается угроза, предостережение. Истина уже раскрыта. Остальное остается на вашей совести. Кто же будет защищать этих женщин? Любящие ислам не могли сказать свое слово. Я же говорю и буду говорить перед наукой, перед своей совестью...

(продолжительные аплодисменты).

Челеби-Джан: Товарищи! Я буду очень краток. Я предлагаю, мы должны принять статью, как это предлагают делегатки, без оговорки. Не нужно нам облекать эту статью в зеленую чалму.

Председатель: Я считаю, прения закончены. Теперь вопрос о форме голосования.

Лятиф Заде: Вопрос важный. Должны голосовать подписанием «за» и «против».

Ибрагим Озенбашлы: Кто поднимает руку уже известно.

Председатель: Кто за то, чтобы голосовали поименно и письменно, прошу поднять руки (49). Голосую предложение.

- 1) Признавая равноправие человечества, Курултай признает равноправие женщин и мужчин, согласно нормам шариата. Кто за это? (6).
  - 2) В резолюциях Якуба и Челеби-Джана «равноправие женщин обеспечивается, но есть поправка парламенту».
  - 3) Резолюция Хильми: «признавая равноправие человечества, Курултай признает равноправие мужчин и женщин и разработку этого вопроса передает парламенту» (41).
  - 4) Кто за все эти три резолюции? (большинство).
- Воздержавшихся (12).

Заседание закрывается в 6 ч. Вечера. Возобновляется в 9 часов в.

ВЕРНО:

*Архів Головного управління СБУ в АР Крим. Арк. 392–402.⁸
Машинопис.*

⁸ У архіві А.В. Іванця є відсканована копія перекладу протоколів Курултая за 26 листопада — 13 грудня (9–26 грудня) 1917 р. Через тимчасову окупацію АР Крим немає можливості уточнити номер фонду і справи.

№ 5

**Протокол останнього засідання Курултаю
як установчих зборів кримськотатарського
народу, першого — як національного
парламенту**

13 (26) грудня 1917 р.

ЗАСЕДАНИЕ 20-е.

Открывается 13-го декабря 1917 года, в 12 час. 30 мин. дня.

В присутствии « » депутатов, в помещении «Баб-дивана» в Ханском дворце.

Председательствует Муфтий Челеби-Джан Эфенди.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ. — Курултай открывается. Приступаем к занятиям. Повестка сегодняшнего дня следующая: заслушаем доклад редакционной комиссии о тексте основных законов. Проект превращения функций курултая к парламенту¹. Назначение для этого срока. Вопрос о совете директоров. О принятии предложенных статей к основным законам. О передаче полномочий одним директорам к другому.

ЯГЬЯ БАЙБУРТЛЫ. — (читает все статьи основных законов, которые ставятся председателем на голосование каждая в отдельности и принимается).

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ. — Выражает благодарность составу редакционной комиссии и говорит: товарищи! В то время как в Крыму также и вне Крыма разгорается пожар, Крымские татары осуществили начало своей культуры. Нам удалось [найти — упоряд.] пути мира и порядка, которые не удается сделать народам, которые обладают самой большой культурой. В то время, когда ни в Крыму, ни вне Крыма ни одна нация не смогла создать для себя законы самоуправления (курултай), то Крымские татары начертили основные законы, столь необходимые для национальной жизни. Принятые нами законы показали то, насколько татарский народ ценит свободу. Это такие законы, которые своими справедливыми руками протягивают руку единства всем народам. Этими законами положены основы для продолжения всех своих братьев в полной справедливости. Сегодня Крымские татары начертили свои высокие и столько-же справедливые основные законы. Теперь перед Крымскими татарами остается провести в жизнь эти высокие и святые законы. С сегодняшнего дня татары приняли лозунг, ради которого они могут положить свою жизнь, лозунг этот — основные законы. Татары отныне имеют свой лозунг. Татары отныне счастливы, потому, что они начертили будущность своей национальной жизни. Да здравствует татарский народ, да здравствуют основные законы! (все встают, долгие аплодисменты). Эфенди! Основные законы наши начертаны. Согласно примечания 3-й статьи, курултай может превратиться в Крымско-татарский парламент². Сделаем ли мы это или нет?

¹ Перетворення Курултаю з національних установчих зборів у національний парламент.

² У примітці до ст. 3 Кримськотатарських основних законів говорилося: «Курултай, вважаючи, що вибори народного представництва у теперішній тривожний у країні час можуть бути виконані з величими труднощами, оголошує себе парламентом терміном на один рік».

ДЖАФЕР СЕЙДАМЕТ. — Мы об этом уже говорили, теперь мы уже это должны привести в исполнение. После пересмотра основных законов, туда уже никаких статей прибавлено быть не может. Он (парламент) обязан будет исполнять принятые справедливые законы. Поэтому нам остается с этой минуты объявить курултай превращенным в парламент (апплодисменты).

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ. — Принимающих предложение ДЖАФЕРА Эфенди прошу поднять руки. Большинство. (продолжительные аплодисменты. Все встают). 1917 года 13-го декабря в 1 час. 33 мин. дня курултай превращен в Парламент. Да здравствует Крымский Парламент! (продолжительные аплодисменты, крики ура-ура!).

Эфенди! Нам нужно избрать временного председателя в Парламент. В курултае был избран самый старейший из депутатов. А в парламент следует выбрать самого младшего.

ГОЛОСА. — Самый молодой у нас ОСМАН КАЛГАЙ, 22-х³ лет. (КАЛГАЙ занимает место председателя).

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ. — Уважаемые депутаты! Хотя я никогда не был председателем такого исторического собрания и не считаю себя достойным для этого, но тем не менее, вынужден принять пост председателя и с этой минуты первый Крымско-татарский Парламент считаю открытым, и желаю ему быть, принести большую пользу в жизни Крымских татар. Наша первая обязанность: избрать в Парламент постоянного председателя и секретарей.

САБРИ АЙВАЗОВ. — Вечером было принято постановление о превращении курултая в Парламент. Теперь нужно избрать Президиум из трех равноправных лиц в президиум парламента и двух секретарей: одно для русского, другой татарского языка.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ. — Есть желающие говорить по этому поводу? ... предложению САБРИ Эфенди, ставлю на голосование. Принимающие президиум из 3-х лиц, прошу поднять руки (единогласно). Относительно секретарей, есть единственное предложение. Ставлю на голосование: кто за избрание 2-х секретарей, прошу поднять руки (большинство). Теперь прошу указать кандидатов на должности: 3-х председателей и секретарей.

АЛИ БОДАНИНСКИЙ. — Предлагаю объявить перерыв на 10 минут.

АБЛАЕВ. — Предлагаю: после перерыва кандидаты должны быть указаны записками и получающих большинство подвергать голосованию шарами... Оба предложения ставятся на голосование (большинство).

(Перерыв на 10 минут)

После перерыва.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ. — Заседание открывается. Предлагается наметить кандидатов записками, всего 3-х лиц.

ЧЕЛЕБИ-ДЖАН. — Сделаем сообщение. Получена телеграмма: — «в 11 часов прибыли эскадронцы».

ИДРИСОВ. — От имени группы я предлагаю АБДУЛУ ЛЯТИФ ЗАДЕ (в председатели) и в секретари Халиля ЧАПЧАКЧИ и АЛИ БОДАНИНСКОГО.

³ Не чітко надрукована перша цифра — не виключено, 32-х років.

ДЖАФЕР СЕЙДАМЕТ. — Вчера вечером в частном совещании были намечены кандидатуры в председатели: ХИЛЬМИ, АБЛАЕВ и АЙВАЗОВ. В секретари — АЛИ БОДАНИНСКИЙ и ТАРАКЧИ.

БЕКИР СЫДКИ. — От группы учителей намечаются — АЙВАЗОВ, ХИЛЬМИЙ и ЛЯТИФ ЗАДЕ. В секретари: АЛИ БОДАНИНСКИЙ и ТАРАКЧИ.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ. — Прошу указать секретаря для подсчета подаваемых голосов (Намечается РУСТЕМ АМЕТОВ).

Собираются голоса. Результаты:

ХИЛЬМИЙ:	за 46,	против 15,	возд[ержались] 2
АЙВАЗОВ:	за 44,	" - 19,	" - .
АБЛАЕВ:	за 47,	" - .	16,
ЛЯТИФ ЗАДЕ:	за 21,	" - .	42

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ: — Таким образом в председатели набраны следующие лица: ХИЛЬМИЙ, САБРИ и АБЛАЕВ. Передаю председательствование действительным председателям (председатели занимают места в президиуме. Аплодисменты).

ХИЛЬМИЙ. — Приветствую вас как избранный в председатели первого татарского парламента. Татарский парламент приступает к занятиям в тяжелые минуты. Татарский народ несмотря на раскаты воли политической жизни настоящего времени, в течение 7–8 месяцев пошел с открытой грудью перед этими волнами. И парламент его пойдет против тех волнений с открытой грудью, исполнит свой долг, выведет татарский народ на берег и спасет. Парламент это новое явление в жизни татар. Это важное учреждение и в то же время [налаживание его работы — упоряд.] является трудной задачей. Так как не так просто, как это может казаться, составлять законы, соответствующие желаниям, идеалам, какого-либо народа. Парламент является звеном между исполнительными органами и народом и в его работах не может быть... ошибок... Если таковые будут, то собирающийся для устроения жизни татарского народа, парламент будет причиной потрясения жизни народа. Я, в качестве первого председателя парламента, прошу, чтобы парламент показал с первых же шагов своих небольшой пример того, что он жизнеспособен. Теперь предлагаю указать записками кандидатов в секретари.

ДЖАФЕР СЕЙДАМЕТ. — Пока намечены два кандидата ТАРАКЧИ и АЛИ БОДАНИНСКИЙ. Предлагаю прямо и открыто голосовать.

ХАТТАТОВ. — Легко-бы мы разрешили вопрос, если бы тут были ящики. Если еще будет указан третий кандидат, то будет и удобно тайное голосование.

МИСХОРЛЫ. — Не следует ли указать размер жалованья до выборов?

УСЕИН БОДАНИНСКИЙ. — Этот вопрос сейчас не будет затронут. Вопросы о жаловании будет рассматривать бюджетная комиссия. Сперва нужно выбирать секретарей.

МИСХОРЛЫ. — Эфенди! Мы не назначили председателям жалованья. Секретари сейчас же приступят к работе. Поэтому нужно назначать жалованье до вступления на работу. Я предлагаю сначала назначить жалованье.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ. — Есть два предложения. Одно — выбирать секретарей ящиками⁴, другое назначать жалованье до выборов. Есть предложение выбирать открытым

⁴ Ймовірно, мова йде про ящики для складання білих і чорних кульок для голосування.

голосуванієм, поєтому хто за открытое голосование, прошу подняти руки — (большинство). Кто за избрание в секретари по-татарски ТАРАКЧИ Эфенди? (54) в секретари русского языка АЛИ Эфенди БОДАНИНСКОГО? (67).

Секретари занимают места.

АЛИ БОДАНИНСКИЙ. — Товарищи! Еще до Революции я дал себе слово жертвовать всю свою жизнь. Теперь после совершения революции предлагаю всем дать слово, что ми рука об руку будем работать на пути прогресса нашего народа. Я даю слово. В покойном курултае мы достаточно перебранились. Я много трудился состоял в левой группе. Иногда становилось весьма трудно. Но после курултая мы опять примирились. Это показывает то, насколько мы поднялись в политической жизни. Такой вывод я делаю из того, что вы меня выбрали единогласно. Значит мы уже умеем не смешивать частную жизнь с общественной.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ. — Ми в курултае решили образовать национальный исполнительный орган и это было возложено на парламент. Теперь парламент есть. Не следует ли приступить к выборам управления по национальным делам?

ДЖАФЕР СЕЙДАМЕТ. — Не теряя ни одной минуты, необходимо наметить лицо в председатели национальной директории. Я же последний раз заявляю, что не могу быть председателем национальной дирекции.

МУСТАФА НУРИ. — Товарищи, в течении 8 месяцев революционного периода в нашей общественной жизни, для поднятия нашей нации работали ДЖАФЕР и ЧЕЛЕБИ-ДЖАН — Эфенди. Поэтому я предлагаю кого-нибудь одного из них.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ. — Полагаю, что вопрос ясен. Кто за избрание теперь же председателя национальной дирекции, прошу поднять руки (большинство).

Кто за открытое голосование? (большинство). Выбирать ли теперь или после перерыва? Кто за выборы до перерыва? (большинство).

ЧЕЛЕБИ-ДЖАН. — Эфенди! Как вам известно, что намеченный на пост председателя национального управления кандидат первым долгом обязан изложить свою программу, а потом уже баллотироваться. Поэтому позвольте мне сказать несколько слов. Во-первых, после 8–9 месячной работы я действительно и морально и физически устал. Если вы думаете, что я такой же бодрый и энергичный, то это не верно. Так как человек не может работать все время одинаково равномерно. Стоящий теперь перед вами ЧЕЛЕБИ-ДЖАН не тот, которого вы видели 8–9 месяцев тому назад. Он теперь находится в состоянии истощения и ослабления. Но в тоже время оценивая то благорасположение и внимание, которые были оказаны мне вами, я считаю неуместным снять свою кандидатуру. И вот на этом основании, я должен изложить свою программу, которая должна заключаться в следующем: что должен делать татарский народ в будущем? Что необходимо татарам в настоящее время? Какими путями могут быть остановлены политические волны? Вот когда я изложу свою программу по этим вопросам, то тогда вы можете произвести выборы.

Во-первых, чего требует татарская национальная жизнь? Вот где кроется темная точка. Я буду останавливаться подробнее в этом вопросе. Вот уже в течение 8-ми месяцев мы говорим о нуждах татар есть две стороны: одна внутренняя и другая внешняя. Внутренняя — это дела Крымские. Внешняя — это дела вне Крыма, а также отношения с другими народами, живущими в Крыму. Я буду останавливаться на делах внешних. Я хочу быть морально и физически свободным в наших сношениях с другими народами. Как живущими в Крыму, также и вне Крыма. Я полагаю дать полную самосто-

ятельность тому учреждению нашему, которое будет ведать внешними сношениями, и должно развиваться оживление в сношениях с другими нациями. Надо будет показать, что это не только на словах. В делах внутренних — надо помнить, что внутри есть волны анархии. Надо предотвратить это грозовое явление. Принять меры спокойства⁵ страны. Это первейшая обязанность дел внутренних. Есть и другие дела: Юстиция, финансы, просвещение. В этих учреждениях необходимы коренные реформы. Также требует реформу и отдел по религиозным делам. Но важнее всего это установление общественной безопасности в Крыму. Исполнительный Комитет в течение 8 месяцев нес на своих плечах всю тяжесть сохранения общественного спокойствия. В этом деле инициатива принадлежала татарскому народу. И теперь также должно быть. В этом вопросе есть три основы: 1) финансы, 2) провиант, 3) военная сила. О военных делах будут представлены законопроекты, тут нужны коренные реформы. Нужно обеспечить дисциплину. По-моему, нужно заботиться не столько о количестве, но о качестве армии. Я могу представить собственные этому законопроекты. Дела воинские окутаны облаками, но благоприятны ли они или же грозовые? Нужно терпение. Живущие в Крыму некоторые другие нации ко мне обратились с предложением дать людей для несения воинской службы. Они предлагают людей для несения службы в артиллерии и пулеметных командах. Нужно ли нам протягивать свою руку на такие предложения или нет? Хотя мы от несения военной службы в сущности оторвались, но это еще продолжает существовать в центре. Хотя мы довели до нуля, но это еще не существует благодаря финансам. Нам придется отдалиться от воинских дел. Если мы это допускаем, это мы должны терпеть до устроения национальных дел и не давая возможности ослабевать своей национальной мощи. Что же касается финансовых дел, то наши финансовые дела связаны с обще-Крымскими финансами. Как мы до сего времени в революционном движении шли с другими национальностями рука об руку и в дальнейшем должны продолжать таким же образом. Те и другие откликаются. Мы в течение 8-ми месяцев на арене общественно-политической жизни равнялись с ними силами, но когда они видели, что мы не опираемся на силу, но опираемся на справедливость, то они начали приближаться к нам. Если мы не будем коренным образом реформировать наши финансы, то мы не сможем предотвратить в Крыму революцию. Подобно временному правительству и Крым окажется в объятиях волн и пропадет бесследно. Ни наши войска не возродятся и ни предупреждение революции невозможно будет. И наша совесть подвергнется опасности. Для намечения реформ наша совесть подвергнется опасности. Для намечения реформ в этом вопросе у нас был создан совет⁶. Он устраивал совещания. Было решено выпустить Крымские деньги. Но мы во все не считаем такую меру правильным путем для разрешения экономических вопросов. Нельзя же будет бумажные обязательства бумажными же деньгами. Нельзя будет уничтожить бумажное болото и покрыв его бумажными деньгами. Пусть они выпускают. Все равно в жизни народа они не будут иметь силу. Может быть придется ис-

⁵ Успокоення (укр. — заспокоєння).

⁶ Ймовірно, йдеться про Раду народних представників Таврійської губернії, утворену 03.12.1917 як тимчасовий вищий губернський орган влади на зібранні представників органів самоврядування, рад, профспілок, національних організацій. В Криму, як і в багатьох інших регіонах постімперського простору, наприкінці 1917 р. відчувалася нестача грошей і розмінних знаків зокрема. Тому, очевидно, виникло питання про випуск регіональних грошових знаків. В Криму вони з'явилися у другій половині 1918 р. зусиллями Кримського краївого уряду С. Сулькевича.

кати другие меры. Если эти меры будут рациональны, то мы будем признавать их боны. Но если эти боны будут похожи на боны Керенского, то придется приняться за решительные революционные меры. Хотя их мероприятия до сих пор были против децентрализации, но мы деньги ожидаем от Центра. Это должен выпускать центр. Если мы увидим, что Всероссийские финансовые законы для татарского народа недействительны, то будем стараться для их осуществления (?). Еще 3-й вопрос: продовольственный. Если остальные были важны в деле предотвращения революции и это также... Продукции нашего края хватало себе. Крым никогда не требовал продукцию с севера⁷. Всегда сотнями пудов отправляло на север, и сейчас все время в контакте с всекрымскими продовольственными органами, в дальнейшем будем вести эти дела совместно с ними. Я сторонник идти с ними рука об руку. Если их мероприятия будут создавать революцию, то татары должны будут взять дела продовольственные в свои руки для того, чтобы не довести народ до голода. Если мы не в состоянии будем спасти все Крымское население, то хоть спасем татарский народ. И что же мы должны делать в такие минуты? Множество продукции вывозится из Крыма на север, в тоже время множество голодной буржуазии стремятся в нашу страну, потому, что они видят, что в Крыму спокойно, что в Крыму есть хлеб, климат хороший, всего, всего вдоволь. В Крыму есть те, которые будут их угождать и спасать их от революции. Сгорбившиеся богачи-капиталисты занимают лучшие места нашего края, который дает урожай вместо одного — два. Местное же население голодает. Все эти продукции мы добываем, обрабатываем, а им отпускаем по установленной тарифе. Таким образом, в нашем kraе ничего не остается, кроме голодящих бедняков, что конечно может породить революцию.

Крахмал, воротники, нитки и галантерейные товары и сотнями вагонов урожая — все вывозится. И эту сторону дела придется урегулировать. Прибывающих извне в Крым людей, нужно будет подчинить известным условиям, отправляемые вагоны с продуктами нужно будет подвергать контролю, как это делается в Москве и в других местах. Если в стране будет немного урегулирован вопрос продовольствия и предотвращено бесполковый расход его, а также если будет расформирован воинский вопрос, если все эти три вопроса будут разрешены решительными и быстрыми мерами, то я могу сказать, что тогда возможно будет предотвратить стоящие перед нами грозные потрясения (революцию). Но, вследствие усталости и переутомления я не в силах быть капитаном татарского национального корабля.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ. — Было предложение нам наметить кандидатов. Прошу указать кандидатов.

ЧЕЛЕБИ-ДЖАН Эфенди. Белых (50), черных (12).

ЧЕЛЕБИ-ДЖАН. — За Ваше благосклонное внимание и вытекающее отсюда доверие выражаю свою благодарность. Позвольте мне организовать состав кабинета, после чего я предоставлю их вашему вниманию. Может быть сейчас нужно будет указать.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ. — Есть два предложения: 1) ДЖИХАН Эфенди представляет своих товарищей. Другое пусть он поговорит и столкнется с товарищами и потом вечером...

ДЖИХАН. — Вы просите, но я вам говорю, что если теперь я буду указывать, то это будет неопределенно, что я пропущу кого следует и я скажу — доверяйте этим ли-

⁷ Крим на поч. ХХ ст. отнимав значну частину продовольства з материка.

цам. Раз необходимо поговорить по этому вопросу, то я не сказал бы так... Например, в этом числе будет мой товарищ ДЖАФЕР Эфенди...

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ. — ЧЕЛЕБИ-ДЖИХАН Эфенди не мог указать своих товарищій. (Поэтому) объявляя, что сегодня в 7 часов вечера собрание будет происходить в зале Управы, и заседание закрываю и приветствую прибывших в Бахчисарай два эскадрона.

[...] — Джраф Эфенди, как солнце известно, поэты иначе могут описать, также известен и навар (министр) финансов ХАТАТОВ. Просвещения — ОЗЕНБАШЛЫ, религиозных дел — АХМЕТ ШУКРИ — это люди, которым мы говорили в течение 9 месячной работы, когда мы действовали революционным путем и работали единодушно, рука об руку. Это люди, творившие 9-ти месячную славную историю Центрального Комитета⁸. Если вы спросите — из какой они партии. Все они революционеры. В виду того, что мы считаем дело юстиции очень важным, не взирая на всю трудность председательства национального дела, мы не нашли целесообразным поручать людям, не имеющим определенной физиономии и переводить других работ сюда. С другой стороны, может быть и есть человек, которому можно было бы поручить это дело, так как возможно и без юридической специальности. Поэтому мы не нашли целесообразным представить вам. До тех пор, пока сорганизуется юстиция и пока примет форму министерство товарищи мои поручили это дело мне. Мы не решились довериться кому-либо, чтобы взять в свою среду. Не нашли такого человека. Поэтому нашли удобным поручить на время председателю национального правления [очолювати Дирекцію у справах юстиції].

ДЖЕМАЛЕДИНОВ — Я говорю не будут работать. Смогут ли осуществить программу председателя (премьера), изложенную им с трибуны парламента. Что же мы тогда это признаем, как падение.

КАЛГАЙ — Я только хочу спросить: остаются ли эти люди, как назначенные со стороны дирекции.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ — Согласно принятого нами основного закона, директор председатель представляет нам состав своего кабинета, мы даем о нем наше мнение. Если этот состав в общем заслуживает доверие — остаются, а если нет, то отпадает. Если согласуется с партиями, то может составить второй кабинет. Мы будем обсуждать общий состав и голосовать должны в общем.

КАЛГАЙ — Я, как учитель, хочу говорить о просвещении.

МУСТАФА НУРИ ЭФЕНДИ — Товарищи, сегодня мы избрали председателя исполнительного органа. Как во всех парламентах он представляет избранных им директоров по отдельным отделам. Если члены парламента примут — остаются, если нет, отпадают. Мы знаем близко всех, кто назначен на эти отделы. Для управления юстицией нужен человек сведущий в юстиции. Я целиком разделяю и предлагаю выразить доверие господам, представленным председателем национального правления.

ДЖЕМАЛЕДИНОВ — Я бы хотел объяснения.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ — Если один из директоров захочет уйти путем подачи в отставку, это обсуждается на совете директоров, в результате чего поручается ведение дела другому товарищу. Затем директор — председатель имеет право принять на себя еще другую обязанность кроме своей.

⁸ ТимКМВК іноді з другої половини 1917 р. публічно називали Центральним КМВК.

КАЛГАЙ — Эти люди обсуждаются отдельно и о них принимается решение.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ — Согласно параграфа основного закона мы только выражаем доверие. Этот вопрос не может пройти без всяких препятствий. Либо это непонятно, либо мы принимаем. Это один из важнейших вопросов парламента. Пусть желающие высажутся.

СЕЛИМ МЕМЕТОВ — Когда мы принимали основной закон, там было ясно, как мы должны были выбирать. По этому закону мы выбираем одного человека, а не пять. Это было принято. Таким путем избран премьер. Надо было знать физиономию премьера. Должно политическое лицо, политические друзья. Это мы принимаем и принимаем. Было известно, каких он людей изберет себе. Когда излагал в своей декларации свою политическую линию, я просил слова, мне его не дали. Я хотел сказать...

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ — к существству...

СЕЛИМ [МЕМЕТОВ] — Я хотел о декларации. Нас очень напугала речь сказанная тогда премьером. Он в своей речи сосредоточил цели на красивые вопросы. Совершенно выскажал откровенно мыслю [...] свою самостоятельную линию. Такой мысли у многих на [...] было. Нам неизвестно положение татар. Если премьер намерен идти таким политическим путем, мы — против него. Уже прошло время обсуждения, отдельно ли выбирать каждого из председателей отделов. Мы ничего не можем сказать о директорах.

ЧЕЛЕБИДЖАН — Дадим вопрос премьеру, доверие или недоверие. Поставлю еще раз на голосование, как это хочет СЕЛИМ ЭФЕНДИ, судя по этому и надо готовиться к ответу.

ТЕМИР КАЯ [ДЕРМЕНДЖИ] — Теорию СЕЛИМА ЭФЕНДИ о директорах и [...]: зная, что мы не можем выйти из основного закона, которым мы вчера и сегодня принимали, он требует объяснения по [...] избранных директоров и обвиняет, что не весьма хорошо, как бы мы дали слово основному закону не понимая, поэтому я протестую против СЕЛИМА ЭФЕНДИ.

СЕЛИМ ЭФЕНДИ — Я отвечаю вопросам председателя, [...] парламентах, когда читается декларация, ее критикуют. Если [...] министр в своей работе будет действовать таким путем, я не могу с этим согласиться. Если он и будет не согласен, этим дело не остановится т.т. говорили, что избирать помимо законного пути ... все это сказки. Говорили — оскорблениe. Мы должны говорить так, как велит наша совесть.

Дж. АБЛАЕВ — Селим Эфенди критикует декларацию, физиономию 50-ю голосами избрали. Если надо было критиковать, то [...] это надо было делать. Он⁹ изложил свою программу, высказал свой взгляд. Если он впереди пойдет по другому пути, то можно будет привлечь его к объяснениям. Сейчас вопрос в том, принимаем ли представленные нам председателем [кандидатуры] его товарищей или нет. Если мы [не] окажем им доверие, то он должен будет подобрать себе других товарищес, а если не найдет, то отпадет. Мы выразили председателю доверие, он себе найдет сотрудников. По заявлению 10 депутатов мы можем запросить. На это мы имеем право. Председатель уже выбран, мы должны голосовать представленных им людей. Если мы [...] дадим им своих голоса, то они останутся.

ДЖЕМАЛЕДИНОВ — Джихан Эфенди нам изложил свою программу. Я понял, что премьер поведет страну совершенно к независимому. (Эта часть речи другим сте-

⁹ Мається на увазі Н. Челебіджіхан під час обрання його головою ради директорів Кримськотатарського національного уряду.

нографистом зафиксирована так: «Несмотря на то, что нам известна программа председателя, он принимает людей оппозиционным к его программе — перевод). Директор финансового отдела не так, его знаю как федералиста.

ДЖИГАН¹⁰ — Какова сегодня наша национальная идея. Какая будет завтрашняя. Единственная наша цель наша цель на сегодня — предотвратить в стране анархию совместно, рука об руку с другими организациями. Мы в этом отношении до созыва крымского учредительного собрания остались нейтральными, приступили к объединению. В законодательном органе пришли к соглашению. С этой точки зрения мы осуществили основной закон. Мы дали слово [...] до созыва Кр[ымского] учр[едительного] соб[рания] тем же соглашением. Поэтому в Крыму [...] и не будет ни самостоятельности, ни федералистов.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ — Нет желающих высказаться по этому вопросу? Есть одно предложение (читает) «хочу, чтобы каждый заведующий отделом дал объяснения о том, какую линию он поведет... По положению объяснения за них даются председателем. Я полагаю выразить это доверие поскольку не было сказано слова по этому поводу. Проголосуйте. До голосования предлагают перерыв.

ГОЛОСА — нет надобности в перерыве.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ — Я ставлю на голосование. До голосования пусть выскажутся один за, другой против.

ДЖЕМАЛЕДИНОВ — По-моему, хорошо будет сделать перерыв. Быть может мы, несколько групп, столкнемся и председатель уступит нам своих людей. Если выразим недоверие, то падет. Хорошо будет узнать его мнение.

МУСТАФА НУРИ — Я не хочу перерыва. По совести работать народу... (шум).

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ — Эфенди, сохраняйте спокойствие. Кто за перерыв — (28 — за голосование теперь же (27). (Перерыв 10 мин.).

После 10-ти минутного, другими словами после
1 часового перерыва

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ — Парламент открываю. Сейчас должны выражать доверие Исполнительному органу. Есть заявление председателя исполнительного органа.

ДЖИГАН — Полчаса назад я посовещался с группами парламента. Из этих групп [выдвинула] именно свое предложение только учительская об одном лице: но во-первых свое отсутствие, во-вторых, предложение отказа с его стороны... Еще к одному обратились и он отказался входить, другая группа ничего не предлагала. Не нашлось другой кандидатуры для отдела просвещения. Насчет кандидатур положение прежнее. Теперь будет там: по внешним делам — Джадар, финансовым — ХАТТАТОВ, просвещения — ИБРАИМ ОЗЕНБАШЛЫ, религиозным делам — АХМЕТ ШУКРИ и юстиции ДЖИГАН. Я всегда говорю. Страна в руках учителей. Кабинет также в руках учителей. Окажут они или не окажут доверие. Остается два положения: или уйти, или пойти на соглашение с группами. А так как это не возможно (не могу принять предлагаемого учителями лица) я вынужден отойти от дела.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ — Будет баллотировка. Бросанием шаров в белую сторону выражайте доверие, бросанием же в черную сторону — недоверие.

¹⁰ Челебіджіхан Номан (Челебі Челебіев, Челебіджан).

ДЖИГАН — Не бросать не понимая. Быть может случай бросания по недоразумению. Это — вопрос жизни.

АХУНДОВ — ... я спросил, ибо я здесь отсутствовал. Мне объявили поэтому я и голосовал.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ — Так, я голосую. Это ЧЕЛЕБИДЖАН ЭФЕНДИ предлагал знающим и не знающим.

ЛЯТИФ ЗАДЕ — Пусть комиссар Эфенди прочтет список этих 15-ти людей, голосовали ли они, понимая или не понимая. Тогда посмотрим.

ДЖИГАН — Я присоединяюсь к мнению ЛЯТИФ ЭФЕНДИ.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ — Пусть встают бросившие шары лица (спрашивает). Вы бросали, понимая или не понимая.

Все вставшие — понимая бросили.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ — так продолжайте.

Доверяющих [40] — белых шаров.

не доверяющих — 2 — черных шаров.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ — Большинством, предусмотренным в основном законе, считается достигнуто доверие (аплодисменты).

ДЖИГАН — Представленный нами состав кабинета выражает благодарность, оказанную ему большинством. Возглавляя (начиная) какую-нибудь работу, мы были на протяжении многих лет 2–3. Мы действовали подчиненные своей мысли, опираясь на свою совесть. Ведя национально-политическую работу в течении 8 месяцев, хоть и был за нами народ, мы опирались не на меньшинство, а на свою совесть. Мы сегодня заслуживаем со стороны народа законное большинство. Это хотя и есть большинство, но мы самую большую силу свою имеем в нашей совести. Особенно все работы, что проделали за последние месяцы, мы проделали лишь подчиняясь своей совести. Нашу работу будут приветствовать не только оказавшие нам доверие, но и наши противники.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ — Уважаемые члены Исполнительного Комитета, благодарность вам от лица парламента. Мы надеемся, что вы будете выполнять и осуществлять в жизни татар те законы, которые будут начертаны парламентом.

ДЖИГАН — Задачи, возложенные на наши слабые плечи, как законодательным органом, так и его президиумом — мы самоотверженно выполним, что надеемся увидят не только большинство, но и наши противники. Все политические вопросы, которые будут на нас возложены, мы самоотверженно исполним. Во имя народа и татар я даю обет своему народу, своему Курултаю, нашим основным законам работать до последней капли крови.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ — Приступим к выборам Комиссии. Парламентская Совещательная Комиссия. Задачи этой комиссии: вопросы, вместе как депутатами, так и директорами отделов, распределять между остальными комиссиями, составлять повестку дня [...]. Из скольких лиц. Вечером на частном совещании, было решено [сколько] лиц у нас будет набрано в комиссии. Для этого много времени, но, чтобы облегчить это, принимайте численные составы, затем голосуем всех сразу.

ИДРИСОВ — Это небольшое дело. Надо рассмотреть этот [вопрос]. После небольшого обсуждения проголосуем.

ЧАПЧАКЧИ — Я хочу знать может ли одно лицо участвовать в нескольких комиссиях.

Дж. АБЛАЕВ — Можно. Это — порядок, принятый всюду, [столько] примет на себя, что сможет выполнить.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ — Чтобы выиграть время, исходить из того, что мы вчера приняли. Есть предложение объявить перерыв, чтобы лидеры могли посоветоваться. Я предлагаю, что надо раньше принять норму, а затем сделать перерыв (читает). В это число, предложение Джадар Аблаева ставлю на голосование. Парламентско-совещательная — 9, финансовая — 5, просвещения — 5, по религиозным делам — 3, юридическая — 5, по внешним делам — 9, подготовительная по созыву собрания — 3, наказа — 3-42 чел.

ЯКУБ ФЕВЗИ [КЕРМЕНЧИКЛИ] — Я предлагаю прийти к какому-нибудь решению, чтобы облегчить выделение комиссий. Я предлагаю выделить общий состав комиссий, из коего выделять каждого, кто туда найдет [...].

БЕКИР СЫДКИ — Я не согласен с предложением Якуба Эфенди. Надо набирать по специальностям. Мы не можем знать подходит ли кандидат в комиссию просвещения или финансовую.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ — Я ставлю на голосование предложение ЯКУБА ЭФЕНДИ. Кто за тот список, который огласил, пусть поднимут руки (39) чел. — большинство. Теперь порядок выборов.

Дж. АБЛАЕВ — Есть второе предложение объявить получасовой перерыв. Пусть раньше группы посовещаются, а потом изберутся.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ — Желающие перерыв, поднимут руки — 23 — большинство. Не желающие — 5 — меньшинство.

Председатель Исполнительного органа просит слова [...].

ДЖИГАН — Товарищи, после избрания исполнительного органа, работа законодательного органа кончилась. Около 20 дней был наш Курултай, творили мы свои законы, временами употребляли по отношению друг друга деловую помощь. Если есть путь, [по которому] пойдет наш исполнительный орган, то это путь народа, путь [новой] жизни и счастья. Прощайте, Товарищи (апплодисменты).

ДЖАФЕР — К сожалению, я вынужден находиться во главе национальной судьбы. Я вынужден временно воздержаться от некоторых мыслей, которые я считаю святыми. Моя совесть верна [уверена], что придет день, когда народ, освободившись от подобных нам слабых и [...] придут еще более деятельные люди (апплодисменты). Удаляются из зала.

ПОЛЧАСА ПЕРЕРЫВА — ЧЕРЕЗ ЧАС

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ — Заседание открывается — Достигнуто ли соглашение относительно кандидатур в Комиссии. Пожалуйста.

ЛАТИФ ЗАДЕ — Из трех списков по соглашению [...] намечено так: Совещательная комиссия — ЯГЬЯ БИЛЯЛОВ, [...], АБДУЛА ЛАТИФ ЗАДЕ и БЕКИР СИДКИ.

Президиум — 3 председателя и 2 секретаря.

Финансовая комиссия — ОСМАН АКЧОКРАКЛЫ, СЕТТАР [...] КАЛГАЙ ЭФЕНДИ, ЭВЛИЕ ЭФЕНДИ, [...] ХИКМЕТ.

БЕКИР СИДКИ — Каждый депутат должен принять работу не отказываясь. Я предлагаю согласно закона наказа.

Голоса: просим.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ — По каким причинам не должен работать.

ОСМАН ЭФЕНДИ — В виду того, что будет в Симферополе. Я могу.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ — Должен принять по наказу.

ОСМАН — Будет работать после секции, поэтому не могли [...]. После секции не буду работать. Сеттар Эфенди принимает [...] образом.

ЛЯТИФ ЗАДЕ — Комиссия по религиозным делам. ЯКУБ [...]

НАКАЗ: ИСМАИЛ КЕМАЛОВ, ОСМАН АКЧОКРАКЛЫ и СЕЙДАМЕТ, ЭФЕНДИ КУХЖАК. Просвещение — КЕРИМ САБИТ [ДЖЕМАЛЕДИНОВ], [...], У. БАДАНИНСКИЙ. По внешним делам: СЕЙДАМЕТ ЭМИР АЛИ, КАЛГАЙ, ЧАПЧАКЧИ, БЕКИР СИДКИ, РУСТЕМ СЕЙДАМЕТ, [...] АДЖИ, АХМЕТ ОЗЕНБАШЛЫ, СЕЛИМ МЕМЕТОВ и ИДРИСОВ.

ПОДГОТОВИТЕЛЬНАЯ КОМИССИЯ — (посовыту Кр[ымского] учр[едительного] собрания) ЛЕМАНОВ, СЕЙДАМЕТ [...].

ЮРИДИЧЕСКАЯ: ШЕФИКА ХАНЫМ [ГАСПРИНСКАЯ], СИДКИ, ЯКУБ ФЕВЗИ [КЕРМЕНЧИКЛИ], АХУНДОВ, ЯКУБ КЕМАЛЬ.

ДЖЕМАЛЕДИНОВ — Я предлагаю не входить во вторые комиссии тем, которые уже избраны в одну. Не вводить в комиссию по внешним делам лиц отсутствующих.

УСЕИН БОДАНИНСКИЙ — Товарищ, входящий в одну комиссию, не имеет права войти в другую. ЯКУБ КЕМАЛЬ ЭФЕНДИ понимает и по религиозным делам, и по юриспруденции. Просим его, если его нет.

БЕКИР [...] — Мы сказали, чтобы были такие лица, которые могли бы приходить, бросая свои дела.

ДЖЕМАЛЕДИНОВ — Чтобы выполняли свои задачи хорошо я предлагаю взять на себя одну работу и не брать другую.

ЛЯТИФ ЗАДЕ — Такое соглашение достигнуто за 1 час. Если бы найти отдельных лиц-людей для каждой отдельной комиссии. Не могу сказать, что сорок человек везде в комиссии и работали, и чтобы все сорок могли находиться в Симферополе. Придется сидеть до утра над составлением такого списка.

ЧАПЧАКЧИ — Мы обратились к нескольким товарищам, они просили не записывать их, говоря нам, что нужно будет жить в Симферополе и отказались. Уже выяснено сколько людей тут имеется. Прошу голосовать.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ — Я буду голосовать. Согласных — большинство. КЕРИМ САБИТ ЭФЕНДИ предлагает не вводить одно лицо в 2 комиссии. Согласные с этим предложением руки... Соглас[ны] ли все находящиеся здесь входить в комиссии. В таком случае ставлю на голосование общий список.

ДЖЕМАЛЕДИНОВ — Есть непонятная точка. Спрашиваете ли, как быть с отсутствующими здесь.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ — Я буду голосовать список, оглашенный со стороны АБУЛА ЗИЯДИН ЭФЕНДИ.

АМОЛЕ — ИСМАИЛ ЭФЕНДИ ЛЕМАНОВ был согласен.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ — Принимающие этот список поднимают руки. Господа депутаты погодите еще немного.

Дж. АБЛАЕВ — Назначьте время созыва парламента с условием созвать через полтора месяца.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ — Не будем вести частных разговоров. Желающие говорить, пусть берут разрешение.

СЕЛИМ [МЕМЕТОВ] — Товарищи, если мы разъедемся и соберемся через полтора месяца, из этого ничего не выйдет. Как бы не было принятые нами законы дело парламента — мы должны это хорошо знать. Комиссии должны собраться через 15 дней, чтобы приступить к работе. Надо собрать через 1 месяц.

МУСТАФА НУРИ — Если нужно время, собирают несколько лиц так называемое время — 1 месяц. Обязательно надо собраться, может собраться одна фракция из 10 лиц.

КАЛГАЙ — Будет одно чрезвычайное собрание. Я предлагаю не назначать 1 месяц 15 дней. Созовется после того, как будут готовы законы.

ШЕФИКА ХАНЫМ — Я хочу предложить созывать комиссии не через 2, а через 1 неделю.

ИДРИСОВ — Мы не понимаем вопроса, когда приготовит президиум, тогда созовем. Пусть они будут готовы и потом собирают. Вы говорите 1 неделю. Одну неделю надо [на] дорогу.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ — Президиум их готовит. Совещательная комиссия будет готовить. Если будет важное дело, пригласят нас. Комиссий много. Когда законы будут готовы, тогда пусть сдаются в комиссии. Когда только со стороны директоров законы будут нам сданы, тогда и мы соберемся и рассмотрим.

АЛИ БАДАНСКИЙ — Я присоединяюсь к ДЖАФАР ЭФЕНДИ в вопросе о созыве комиссий. Что касается собрания, то не надо, чтобы оно с сегодняшнего дня зависело от исполнительного органа. Когда законы будут готовы, тогда и соберемся. Мы не должны зависеть от исполнительного органа. Скажем полтора месяца должны собраться. Парламент должен дать чувствовать свое правление, а там исполнительный орган делает или нет мы должны знать свое дело.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ — Я скажу несколько слов о созыве парламента. Согласно пункта основных законов, обеспечение созыва парламента, со стороны Курултая, возлагается с завтрашнего дня (в этой фразе мысль не закончена, не понятно на кого возлагается — переводчик) надо сделать. Создан орган исполнения. В общем вручив основы законы... (не разборчиво) не возможно. Нужно исполнение этих задач парламентом, чтобы он мог идти к этой цели. Парламент не обязан ждать издания законов со стороны исполнительного органа. Согласно этих принципов, говорят, что если мы будем делать, много времени нужно... Я нахожу, чтобы как можно скорей парламент пришел к работе. Откладывание (созыва) парламента не может допускаться. Нельзя указать на это день. Надо это говорить. Потому, как председатели парламента должны постараться созвать как можно раньше. Это очень нужно. Это определить нельзя... (не разборчиво).

ОСМАН АКЧОРАКЛЫ — Товарищи... Для созыва Кр[ымского] учред[ительного] собрания очень трудно разъехавшись сейчас, собраться потом. Сделайте предложение внешнему отделу исполнительного комитета (органа) повести агитацию за созыв Кр[ымского] учр[едительного] собрания. Мы только скажем, согласно такого-то пункта¹¹ и сделали инициативу, они сделают. Я нахожу подходящим 1 месяц для созыва обычного общего собрания (заседания). Если чрезвычайное, то может быть созвана.

¹¹ У п. 12 Кримськотатарських основних законів йшлося, що «питання про форму правління в краї може буте вирішено тільки крайовими Установчими Зборами», і доручалося національному парламенту «у найкоротший термін вжити заходів» для його скликання.

Во всяком случае для нас нет наказа. Если будет принят в Курултае, как временный... я (должен) делаю эти 3 предложения.

САБРИ — О том, когда собрать и не собрать парламент. Я хочу говорить против созыва парламента. Я говорю: будет еще лучше если назначим 2 месяца. Заведующий, набранные нами должны выработать законопроект. Для этого надо решить созвать через 1–1/2 месяца. Если будет чрезвычайно, это другое.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ — Во-первых, поручение созыва парламента надо сделать Президиуму, во-вторых, когда созвать. Собраться ли ему, когда хочет. Сейчас, желающие поручить созыв парламента президиуму поднимут руку — (большинство). С условием созыва не позже 1 месяца — (большинство). Где собрать.

АЛИ БОДАНСКИЙ — Уже 20... в не жилом месте. Я предлагаю созвать в Симферополе.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ — Желающие созвать парламент в Симферополе (большинство).

Пожертвования, собранные в пользу библиотеки парламента.

САЙДАТ — Будучи членом парламента были освобождены от военной службы...

СЕТТАР — Я, как член городской управы протестую против выражения АЛИ АГА, что Бахчисарай, как будто такое место, где не может жить человек.

АЛИ БАДАНИНСКИЙ — Я о Бахчисарае...

Закрылось первое заседание парламента.

*Архів Головного управління СБУ в АР Крим. Арк. 407–417.¹²
Машинопис.*

¹² У архіві А.В. Іванця є відсканована копія перекладу протоколів Курултаю за 26 листопада — 13 грудня (9–26 грудня) 1917 р. Через тимчасову окупацію АР Крим немає можливості уточнити номер фонду і справи.

№ 6

**Протоколи допитів мешканців с. Нікіта про
наступ більшовиків у січні та квітні 1918 р.
і список понесених у зв'язку з цим збитків¹**

Травень–липень 1918 року

КОПІЯ
Переводъ съ татарского

**ПРОТОКОЛЬ
допроса 30 Іюня 1918 года. Дер. Никита.**

Сейть Али Абібулла, 50 лѣтъ, поденщикъ,
житель Никиты

Возвращающіеся въ январѣ с. г. изъ Ялты воинскія части остановились въ Никитѣ. 12 Января въ 8 час. утра миноноска начала съ моря обстрѣливать Никиту². Во время обстрѣла пострадала мечеть и около 15 домовъ. Спустя немного времени миноноска отошла. Больше разрушеній произведено не было. Войска отошли отъ Никиты, но въ ту ночь мы сельчане держали позицію, ибо наступленіе непріятеля продолжалось. Во время обстрѣла былъ раненъ въ ногу житель Никиты Ресуль Аметъ, который до сего времени лежитъ въ Кизилъташской больницѣ³. Въ то время убитыхъ не было ни одного человѣка, лишь ранено было нѣсколько эскадронскихъ лошадей. Большевики пришли спросили о мѣсторасположенія цейхгауза и забрали все оружіе, хлѣбъ роздали русскимъ, а нашимъ не давали. Изъ татаръ въ то время убитыхъ не было. Среди большевиковъ находились матросы, русскіе, греки и евреи; потомъ мы отправи-

¹ Допити/опитування кримськотатарського населення здійснювалася створена Парламентська слідча комісія для з'ясування збитків, які спричинив більшовицький виступ на Південному березі Криму, а також для з'ясування кількості жертв і обставин, що їх супроводжували. Цей орган утворив 23 травня 1918 р. Курултай у складі депутатів А. Озенбаші, Я. Байбуртли і М. Абдураманова. До роботи комісії були також залучені казанський татарин, екс-заступник голови Всеросійського мусульманського військового шуро У. Токумбетов і юрист, литовський татарин Л. Кричинський. Радянські дослідники В. Советов і М. Атлас у книзі «Расстрел Советского правительства Крымской Республики Тавриды. Сборник к 15-летию со дня расстрела. 24/IV 1918 г. — 24/IV 1933 г.» (Симферополь, 1933) оприлюднили допити жителів с. Корбек і написали, що протоколів «допитів жителів інших місцевостей району повстання не збереглося» (С. 59). Аналіз матеріалів справи «контрреволюційної організації «Міллі-Фірка» в Криму» дозволив виявити матеріали Парламентської слідчої комісії, серед яких допити мешканців окремих регіонів і підсумковий звіт та включити їх до цієї книги.

² 9–16 (22–29) січня 1918 р. відбувалися запеклі бої за Ялту між військами Ради народних представників Таврійської губернії та Курултаю з одного боку і загонами ліворадикалів на чолі з більшовиками з іншого. Останні для захоплення міста використовували міноносці «Гаджибей», «Керч» і «Фідонісі». Ймовірно, один з цих кораблів і обстріляв Нікіти, яка розташована поруч з Ялтою.

³ Село Кізілташ — тепер Краснокам'янка Ялтинської міської ради.

ли делегата въ Ялту и заключили перемиріе. До послѣдніхъ событій жили спокойно. Во время второго восстанія сверху, т. е. со стороны Алушты появились два автомобиля съ эскадронцами и полковникомъ Рыбасовым, который был въ погонах. До прибытія этихъ автомобилей на моторной лодкѣ изъ Ялты прибылъ большевицкій делегатъ; какъ я слышалъ онъ предлагал нашему обществу ни въ чемъ не принимать участія. Полковникъ Рыбасовъ и тѣ, которые съ нимъ прибыли арестовали этого делегата, послѣ чего сами проѣхали въ Массандру. За ними стали проѣзжать на подводах деревенские жители; они были вооружены; спустя немного времени они начали возвращаться. Около 2 часовъ дня стояли мы въ ожиданіи событій; съ нами быть еще и полковникъ, вдругъ намъ передали, что наступаютъ большевики. Полковникъ вмѣстѣ со своими сѣли на автомобили и уѣхали. Мы испугались и разошлись; затѣмъ будучи уже дома я видѣлъ какъ прилетѣлъ большевицкій автомобиль съ пулеметомъ, направленнымъ на деревню. Изъ-за горы по автомобилю открыли огонь. Автомобиль отстрѣливаясь отошелъ и, ставъ около Никитскихъ воротъ продолжать стрѣльбу около 1½ часа. Затѣмъ, видя, что прекратили стрѣльбу изъ деревни, они перешли въ наступленіе; человекъ около 200 цѣпью окружили всю деревню; въ это время разломали двери моего дома. Когда я вышелъ къ нимъ спросить въ чемъ дѣло, они сказали по русски: «Вы еще здѣсь, почему вы стрѣляли по насы?». Мы сказали, что мы къ этому непричастны; тѣ стали намъ угрожать. Въ это время среди нихъ появился одинъ знакомый русскій изъ Ялты сын плотника Егора, который, сказавъ своимъ: «нельзя стрѣлять», унялъ ихъ, послѣ чего они ворвались въ деревню и начали разламывать двери и окна домовъ. Когда они разломывали двери дома Мустафы Абдурамана тотъ же самый нашъ знакомый, сын плотника Егора изъ Ялты, говорилъ имъ: «не ломайте». Тѣ не послушались, всетаки разломали, ворвались въ домъ и разбили и разломали машины. Въ ту ночь нѣсколько большевиковъ хотѣли повести меня внизъ, но сын Егора не далъ. Большевики освободили арестованного делегата, взяли четырехъ сыновей Узунь Септа Асана съ которыми вмѣстѣ отправились въ Ялту. Спустя нѣкоторое время одного вернули обратно, а остальные переночевали въ Ялтѣ. Утромъ ихъ привели сюда и когда я подошелъ къ нимъ и спросилъ какъ ихъ дѣла тѣ отвѣтили, что Ялтинскій Комитетъ ихъ нашелъ невинными, если и Никитскій Комитетъ найдетъ такими же, то ихъ освободятъ. Въ мѣстный Комитетъ мы отправились вмѣстѣ съ ними. Тамъ ихъ тоже нашли невинными и дали одного милиционера въ сопровожденіи котораго отправили домой. Когда мы дошли до сожженного дома мы увидѣли бѣдущихъ на встрѣчу около 60 всадниковъ. Одинъ изъ нихъ спросилъ милиционера, кто тѣ лица, коихъ онъ конвоируетъ. Тотъ ответилъ, послѣ чего всадникъ сказалъ: «Вѣдь они татары, зачемъ же съ ними церемониться». Милиционеръ и я стали разъяснять ему и просить его, но этотъ большевикъ вынулъ револьверъ и приказалъ: «Верни назадъ». Я побѣжалъ и спрятался. Большевики повели этихъ троихъ. Я пришелъ домой. Черезъ ½ часа мы услышали выстрѣлы, оказывается тѣхъ лицъ разстрѣляли. Подъ вечеръ одинъ изъ мѣстныхъ русскихъ Сташка Головскій пришелъ ко мнѣ и сообщилъ о смерти последнихъ. Изъ этой деревни въ то время было убито четверо. Спустя два дня убили еще одного. Всѣ убитые были бѣдные люди. Одинъ изъ нихъ работалъ въ Комитетѣ. Подпись за неграмотного Сейтъ Али Абиулла по его просьбѣ подписался Хафизъ Меметъ Сейтъ Али. Членъ Слѣдственной Комиссіи А. Озенбашлы. Перевель изъ татарскаго А. Озенбашлы.

Съ подлиннымъ вѣрно:

Членъ Слѣдственной Комиссіи

[Підпис А. Озенбашли]

Копія

ПРОТОКОЛЪ допроса 30 Іюля 1918 г. Дер. Гурзуфъ

Хафизъ Меметь Сеитъ Али, 38 лѣт,
землевладѣлецъ, дер. Никиты

9 Января вмѣстѣ съ Эмиръ Уссеиномъ Меметь Эминъ один молодой человѣкъ изъ Дерикоя⁴ передалъ намъ о наступлениі большевиковъ на Ялту и о том, что жителямъ Никиты нужно быть на готовѣ. Ввиду этого нѣсколько молодцевъ изъ деревни вырубили нѣсколько деревьевъ, положили ихъ поперекъ дороги. Спустя нѣкоторое время пришла помощь. Взяли Ялту, сдали ее обратно, словомъ отправили мы делегата и заключили перемиріе.

Во второй разъ⁵ началось такъ: сверху пришелъ Теуфікъ изъ Куркулета⁶ по фамилії Кушть-Оглу и сказалъ, что къ намъ идутъ на помошь украинцы и чтобы мы готовились, такъ какъ придется совмѣстно наступать. Мы отнеслись холдно. Спустя нѣкоторое время изъ Ялты прѣѣхало два делегата, одинъ изъ нихъ былъ казанскій татаринъ, другой русскій, его паспорт и деньги остались здесь. Они сказали, что они слышали о готовящемся у насъ восстаніи. Мы дали отрицательный отвѣтъ. Немного погодя пришли эскадронцы⁷, арестовали оставшегося на почтѣ делегата, книжку паспортную принесли и дали мнѣ. Я состоять казначеемъ Комитета. Послѣ производства этого ареста прибывшіе со стороны Алушты автомобили пробывши здѣсь около 15 минутъ отправились по направленію къ Массандрѣ. Черезъ нѣсколько часовъ они вернулись. Когда мы расспрашивали о причинѣ ихъ бѣгства одинъ эскадронецъ сказалъ: «что же дѣлать, нѣть помощи». Тѣ побѣхали назадъ (въ Алушту), мы же скрылись въ деревнѣ. Въ моемъ домѣ собрались около 25–30 человѣкъ дѣтей и женшинъ. Около 7 часовъ вечера началась стрѣльба, которая продолжалась около $\frac{3}{4}$ часа. Потомъ стали громить дома. Мы, закрывши двери и окна сидѣли дома. Одинъ хотѣлъ открыть двери моего дома, но не смогъ и ушелъ. Спустя пять минутъ стало тихо. Черезъ нѣсколько часовъ мы вышли, было тихо и спокойно. Всѣ убежали въ лѣсъ. Пробывши въ лѣсу сутки, спустились обратно въ деревню. Спустя два дня мы увидѣли, что красногвардейцы и греки бѣгутъ⁸. Когда мы увидѣли, что они бѣгутъ, немного успокоились, но немного позднѣе нѣсколько большевицкихъ бандъ ходили по домамъ и грабили. Въ тотъ день сожгли нѣсколько домовъ. Увидѣвъ это мы спустились въ Никитской садѣ⁹ и тамъ переночевали. После ухода большевиковъ вернувшись въ деревню мы

⁴ Село Дерекой (тепер в межах Ялти).

⁵ Мова йде про квітень 1918 р., коли слабашла влада ефемерної Радянської Соціалістичної Республіки Тавриди під тиском військ Німеччини, УНР і кримськотатарського повстання.

⁶ Тепер с. Лаврове Алуштинської міської ради АР Крим.

⁷ Ймовірно, згадується загін, який підпорядковувався штабу кримськотатарських повстанців у Алушті та був посланий для звільнення Ялти у квітні 1918 р.

⁸ Під час захоплення влади в Криму ліворадикалами збройним шляхом у січні 1918 р., використовувана ними антитатарська пропаганда, терор проти політичних супротивників та спровокованій цими подіями хаос помножені на загальну деградацію суспільних відносин під час війни, привели до міжетнічних зіткнень, насамперед, грецько-кримськотатарських. У квітні 1918 р. під час антибільшовицького повстання вони спалахнули з новою силою. Okремі сутички між греками і кримськими татарами продовжувались навіть влітку 1918 р.

⁹ Нікітський ботанічний сад, заснований у 1812 р.

нашли убитого Сеитъ Джелиля Эфенди. Его убийцами были: Биляль Сеитъ и по его признанию Тублиесевъ, а третій грекъ изъ Аутки. Подписи: Хафизъ Меметь Сеитъ Али. Членъ Слѣдственной Комиссіи А. Озенбашлы. Перевел съ татарского А. Озенбашлы.

Съ подлиннымъ вѣрно:

Членъ Слѣдственной Комиссіи

[Підпис А. Озенбашли]

Копія.

ПРОТОКОЛЪ допроса 30 Іюня 1918 г. Дер. Гурзуфъ

Сеитъ Аметъ Ибрагимъ, житель Никиты, 37 лѣтъ,
землевладѣлецъ

Во время первого сраженія въ январѣ я поѣхалъ въ Ялту въ составѣ отряда, проѣхалъ там до конца войны, только одно хочу сказать, что большинство сражавшихся противъ насъ были греки, но часть изъ них держалась открыто, часть скрыто. При обысках у многихъ въ карманахъ находили револьверы. Въ то время я былъ въ Ялтѣ и что творилось въ деревнѣ я не знаю.

Хотя мы слышали, что Симферополь уже занять Германцами, тѣмъ не менѣе мы далеки были отъ мысли выступленія, но въ это время прїѣхалъ къ намъ всадник и сказалъ: «Украинцы находятся уже въ Кизильташѣ и Гурзуфѣ, готовтесь къ выступленію»¹⁰. Въ это время изъ Ялты прибыло два делегата, которые предложили намъ не принимать участіе въ выступленіи. Мы сказали имъ, что у насъ нѣть такихъ намѣреній. Какъ разъ въ этотъ момент изъ Гурзуфа прїѣхали верхами Ибрагим и сынъ Хреза Мустафа. Они заставили сына имама Амета арестовать ихъ, сами же проѣхали по направлению къ Массандрѣ. Спустя часъ они вернулись. Полковникъ говорить: большевиковъ не побѣдишь, мы поѣдемъ за помощью, а вы прячтесь. Самъ сѣль на автомобиль и поѣхалъ. Мы эту ночь провели въ горахъ. Сынъ Курдюшева — прапорщик принесъ въ Никитскій садъ бумагу, показалъ ее татарамъ и говорилъ, что будто ихъ уже зовутъ въ деревню и что уже можно переселиться.

Садовник по прозвищу «Касайды» предупредилъ татаръ, что это дѣлается съ злыми намѣреніями, чтобы погнать татаръ на убий, благодаря ему татары не вернулись въ деревню. Изъ этой деревни убито 9 человекъ. Всѣ убитые бѣдные люди. Больше не было убито людей; среди убитыхъ нѣть ни грековъ, ни русскихъ. Три дома сгорѣло, 22–25 домовъ разрушены снарядами. Подписи: Сейдъ Амедъ Ибрагимъ. Членъ Слѣдственной Комиссіи А. Озенбашлы. Перевел съ татарского А. Озенбашлы.

Съ подлиннымъ вѣрно:

Членъ Слѣдственной Комиссіи

[Підпис А. Озенбашли]

¹⁰ Ймовірно, йдеться про бійців Запорозького ім. кошового Костя Гордієнка полку кінних гайдамаків, які входили до складу Кримської групи військ УНР під командуванням підполковника П. Болбочана і оперували наприкінці квітня 1918 р. у Кримських горах. Командування поставило завдання цій групі звільнити Севастополь і взяти під контроль Чорноморський флот.

Копія

ПРОТОКОЛЪ допроса 30 Іюня 1918 года. Дер. Гурзуфъ

Османъ Аджи Ибрагимъ

Во время второго восстания¹¹ я былъ въ саду; садъ выходитъ на дорогу. Изъ Алушты несся автомобиль. Услышавъ выстрѣлы я вернулся домой. Дѣтей перевезъ въ виноградникъ, въ балаганъ. Самъ спустился домой за одеялами. Когда я поднимался въ огородникъ со стороны Ялты услышалъ пулеметную стрѣльбу. Мы пошли въ Кизильташъ¹², оттуда въ Дерменкой. Когда я услышалъ, что большевики приближаются мы бѣжали на Яйлу. Сыну далъ 100 руб. и посовѣтывалъ ему отправиться въ Симферополь, но Сеидъ Аметь изъ Никиты вернулся его съ дороги и привелъ въ Никиту. Послѣ я вернулся домой и узналъ, что большевики искали меня. Когда у большевиковъ спросили, какого они Османа ищутъ, тѣ отвѣтили «Вы еще спрашиваете. Васъ всехъ до одного надо перерѣзать». Потомъ я сталъ расспрашивать людей о моемъ сынѣ. Сеитъ-Аметь Бекиръ ничего опредѣленного мнѣ не отвѣтилъ. Въ поискахъ сына я былъ въ Дерменкоѣ и въ Кизилташѣ, гдѣ у одной женщины узналъ, что Сеитъ-Аметь Бекиръ говорилъ тамъ о смерти своего спутника, после чего по нашему настоянію Сеитъ-Аметь Бекиръ сказалъ намъ что сынъ мой былъ убитъ подъ Гурзуфомъ. Въ Гурзуфѣ, въ кофейнѣ сынъ Панаюта Чуллы, вынувъ изъ кармана 9 рублей хвастался, что онъ отобралъ эти деньги у убитого имъ же молодого татарина и что другой товарищъ убитаго успѣлъ скрыться. Это передавалъ грекъ по имени Дели Петро. Убийца моего сына сынъ Панаюта Чуллы принадлежитъ къ зажиточной семье. Впослѣдствіи Меметь Сеферовъ сказалъ, что онъ въ Симферополѣ поймалъ убийцу моего сына, сына Панаюта Чуллы, но ввиду отсутствія у Сеферова мандата на арестъ встрѣтившійся тутъ же случайно греческій консулъ освободилъ его. Подписи: Османъ Ибрагимъ. Членъ Слѣдственной Комиссіи А. Озенбашлы. Перевелъ съ татарскаго А. Озенбашлы.

Съ подлиннымъ вѣрно:

Член Слѣдственной Комиссіи

[Підпис А. Озенбашли]

Копія

ПРОТОКОЛЪ допроса 30 Іюня 1918 года Дер. Никита

Эмиръ Асанъ Ибрагимовъ, 48 лѣтъ,
мусульманинъ, учитель.

Въ серединѣ января въ субботу у дер. Никиты появился миноносецъ, который началъ обстрѣль дер. Никиты. Миноносецъ стрѣлялъ изъ артиллерийскихъ орудій и сдѣлалъ не менѣе 40 выстрѣловъ. Во время обстрѣла я находился на своемъ дворѣ, не далеко отъ мечети и всю картину событий хорошо видѣлъ. Обстрѣль производился около 9 часовъ утра въ теченіи болѣе чѣмъ двухъ часовъ. Снарядами разрушены были: мечеть куда попало два снаряда, а также двадцать домовъ. Нѣкоторые дома со-

¹¹ Кінець квітня 1918 р.¹² Тепер Краснокам'янка Ялтинської міськради.

вершенно разрушены, другіе же легко. Выстрѣлами тяжело раненъ въ ногу Аметь Окейузъ, у него разбита нога; до настоящего времени онъ находится въ Кизилташѣ въ земской больницѣ, гдѣ лечится. Послѣ обстрѣла Никиты миноносец направился на Алушту. Никакихъ делегатовъ миноносец не присыпалъ и обстрѣль деревни началь безъ всякихъ предупрежденій. На другой день я бытъ избран сходомъ дер. Никиты и послан въ г. Ялту, въ мѣстный Совѣтъ. Мнѣ поручено было просить Совѣтъ не обстрѣливать Никиту. Нѣкоторыя другія деревни (Гурзуф, Кизилташъ, Дегерменкой¹³ и Куркулетъ) также прислали въ Ялту въ Совѣтъ своихъ делегатовъ; этимъ делегатамъ также было поручено просить Совѣтъ не предпринимать против татаръ военныхъ действій. Въ Ялтѣ въ Совѣтѣ я вмѣсте съ делегатами бесѣдовалъ съ Предсѣдателемъ Совѣта Вагулинымъ, а также съ большевикомъ Казанскимъ татариномъ Тунчевымъ. Въ воскресенье бытъ подписанъ миръ между нами делегатами и Совѣтомъ въ Ялтѣ. Опасаясь разстрѣловъ и желая спасти жизнь нашихъ семействъ и имущество мы вынуждены были подписать этотъ миръ. Тенетъ мира остался въ Совѣтѣ. Среди Совѣта и большевиковъ въ Ялтѣ другихъ татаръ-большевиковъ кроме Тунчччера не было.

Во второй половинѣ апрѣля во вторникъ въ дер. Никиту прибыть смѣшанный отрядъ во главѣ котораго состояло до 12 русскихъ офицеровъ. Отрядъ состоялъ изъ человѣкъ 100–120. Офицеры насытъ уговаривали присоединиться къ нимъ, указывая на то, что вскорѣ придетъ поддержка изъ Украинцевъ. Мы собрали съѣздъ, чтобы решить этотъ вопросъ и не желали выступать, такъ какъ не были увѣрены, что будетъ помочь. Однако человѣкъ десять татаръ присоединилась, послѣ того какъ русскій полковникъ изъ отряда потребовалъ этого, сообщивъ, что къ нему на помощь идутъ четыре бронированныхъ автомобиля. Послѣ этого отрядъ вмѣстѣ съ однимъ автомобилемъ направился къ Ялтѣ. Черезъ часъ приблизительно показался на шоссе автомобиль въ которомъ сидѣлъ вишеуказанный полковникъ, а также и другіе офицеры. Автомобиль не останавливался даже въ Никитѣ и полнымъ ходомъ мчался по направленію на Гурзуфъ. На ходу офицеры крикнули намъ «братьцы опасайтесь». Вскорѣ показались и остальные люди отряда, которые пѣшкомъ другіе верхами. Всѣ бѣжали по направленію къ Гурзуфу. Вскорѣ около Никиты появились автомобили съ большевиками. Тогда большинство мужчинъ, а также я направились въ горы, гдѣ скрывались до слѣдующаго дня. Одинъ татаринъ нашей деревни пытался задержать большевицкій автомобиль, чтобы дать возможность жителямъ скрыться; этотъ татаринъ находился на краю деревни и сдѣлалъ по большевикамъ около 100 выстрѣловъ изъ винтовки, задержавъ такимъ образомъ автомобиль на полчаса. На другой день въ среду я отправился къ Директору Никитскаго сада съ просьбой принять татаръ Никиты и ихъ семейства къ себѣ въ садъ, чтобы спасти татаръ отъ расправы большевиковъ. Директоръ сада охотно выполнила нашу просьбу и мы съ семьями отправились въ садъ. Въ саду этомъ укрылось около 15 семействъ. Другіе же семейства скрывались въ горахъ и прочихъ деревняхъ. Въ Никитскомъ саду мы прожили двое сутокъ. На вторые сутки комиссаръ Никиты, фамиліи его я не помню, онъ крещеный еврей, прислалъ за мной, чтобы я, какъ И. Д. Муллы похоронилъ четырехъ убитыхъ татаръ. Комиссаръ приказалъ мнѣ вернуть татаръ въ Никиту, что я и исполнилъ. Хоронилъ я Сеитъ Халиля, Сеитъ Асана, Ибрагима Сеитъ Асана, Абдуллу Сеитъ Асана и Мемета Мамута. Всѣ убитые были въ срѣдніхъ лѣтахъ, людьми они были мало обезпечеными. Комиссаръ потребовалъ сдачи татарами

¹³ Тепер с. Запрудне Алуштинської міської ради АР Крим.

оружія, о чом даже були вивѣшено объявленія. Татары Никиты сдали свое оружие комиссару. Через нѣсколько дній мнѣ вновь пришлось скрыватися въ Никитскомъ саду. Въ этом же саду скрывалось около 200 душъ татаръ дер. Никиты. Слухи о готовящемъ выступленіи большевиковъ сообщили намъ Феодор Смѣльчаковъ, мѣстный маляръ. Онъ тоже скрывался въ Никитскомъ саду. Я принималъ мѣры къ снабженію скрывашихся в саду татаръ продуктами. Кромѣ четырехъ татаръ Никиты въ это же время были убиты: 1) Учитель Никиты Муратъ Меметь, 30 лѣтъ, его разстрѣляли на шоссе, а тѣло выбросили въ море, 2) Сейтъ Джелиль Эфенди, 80 лѣтъ, бывшій мулла Никиты, онъ убитъ быть у себя дома въ дер. Никита, 3) Эмиръ Усеинъ Османъ, 18 лѣтъ, его убили за деревней в лѣсу между дер. Никита и Кизильташъ, 4) Мустафа Вели, 30–35 лѣтъ, онъ убитъ въ Ялтѣ, 5) Османъ Вели, 30 лѣтъ, братъ Мустафи Вели, онъ также убитъ в Ялтѣ. Въ послѣдній раз мы скрывались въ саду суток шесть. Говорять, что офицеры, о которыхъ я упомянулъ, реквизировали въ имѣніи Массандра 240 тысяч рублей. Въ отрядѣ большевиковъ, которые наступали по направленію на Гурзуфъ, участвовали также и греки; большей части это были греки дер. Аутки¹⁴. Я видѣлъ какъ в эти дни (апрѣльскіе) греческій консулъ нѣсколько разъ проѣзжалъ по шоссе въ Ялту, Симферополь и обратно. Консулъ съ черной бородкой. Мнѣ передавали татары жители Аутки, а также татары Гурзуфа, что Греческій консулъ уговаривалъ грековъ присоединиться къ красноармейцамъ-большевикамъ и выступить противъ татаръ. Говорятъ, что въ убийствахъ муллы Сейтъ Джелиля принималъ участіе красногвардеецъ д. Никиты Биляль Сейтъ, впослѣдствіи тоже убитъ татарами. Въ убийствахъ лицъ, вышеуказанныхъ принимали участіе греки и красноармейцы. Кромѣ убийствъ большевики въ апрѣль производили грабежи населенія. Тогда же они сожгли домъ Мустафи Османова. За вре- мя разгула большевиковъ у жителей Никиты пропало нѣкоторое количество скота (лошадей, овецъ и проч.). Среди убитыхъ жителей Никиты не было ни одного русскаго. Въ дер. Никита проживаетъ около 25 семействъ русскихъ. Эмиръ Асанъ Ибрагимовъ. Членъ Слѣдственной Комиссіи А. Кричинскій.

Съ подлиннымъ вѣрно:

Членъ Слѣдственной Комиссіи

[Підпис А. Озенбашли]

Копія

ПРОТОКОЛЪ допроса 30 Іюня 1918 года. Дер. Никита

Бекиръ Яхъя, 22 лѣтъ, житель Никиты

13 Января миноносецъ обстрѣливалъ Никиту, выпустилъ до 47 снарядовъ. Снарядомъ былъ раненъ Аметъ Оксюсъ и убито нѣсколько лошадей. Тогда же снарядами была разрушена часть мечети и 17 домовъ татаръ; этотъ миноносецъ назывался «Аджи-Бей». 11 января дер. Никита также обстрѣливалась миноносцемъ «Керчь»; въ дер. Никиту 11 января попало съ «Керчь» до 11 снарядовъ. На «Аджи-Бей» находился матросъ Вагулинъ; этотъ человѣкъ приїхалъ черезъ нѣсколько дній въ Никиту самъ и говорилъ, что во время обстрѣла Никиты, онъ находился на «Аджи-Бей».

¹⁴ Тепер землі колишнього села у межахъ Ялти.

Во второй половинѣ апрѣля, числа я не помню, я отправился в дер. Кизилташъ. Тамъ я застал офицера Антонова; онъ утверждалъ въ Биюкъ-Ламбатѣ¹⁵ и въ Алуштѣ находятся украинскія и нѣмецкія войска; онъ предлагалъ мнѣ занять въ дер. Никита почту. Вскорѣ въ Кизилташъ прибылъ Амидъ Эреджеповъ изъ дер. Биюкъ-Ламбата. Онъ сказалъ мнѣ, что въ Биюкъ-Ламбатѣ очень много войск и имѣется броневой автомобиль. Я затѣмъ вернулся въ Никиту. Черезъ нѣкоторое время въ Никиту прибыли два автомобиля съ 12–14 офицерами. На автомобилѣ находился Антоновъ. Автомобиль имѣлъ украинскій флагъ. Флагъ этотъ они оставили у насъ, и направились къ Ялтѣ съ подошедшими со стороны Гурзуфа отрядомъ. Черезъ часть автомобиль примчался въ Никиту. На автомобиляхъ находились тѣ же офицеры. Офицеры намѣревались проѣхать Никиту не останавливаясь. Татары задержали автомобиль и просили офицеровъ не уѣзжать, такъ какъ большевики изъ Ялты начнутъ расправу съ татарами Никиты. Офицеры вынуждены были задержаться на нѣкоторое время, приблизительно на полчаса, скоро послышались выстрѣлы и офицеры, забравъ флагъ, умчались по направлению Гурзуфа. Въ Никитѣ они оставили только двухъ офицеровъ, которые пытались организовать сопротивленіе. Но эти два офицера, а также люди ихъ отряда побѣжали. На краю деревни остался один татаринъ, который открылъ стрѣльбу по большевицкому автомобилю въ теченіе получаса сдерживалъ ихъ на нѣть. Большинство жителей дер. Никиты, благодаря мужеству этого татарина, успѣло скрыться въ горахъ. Б. Ягъя. Членъ Слѣдственной Комиссіи А. Кричинскій.

Съ подлиннымъ вѣрно:

Членъ Слѣдственной Комиссіи

[Підпис А. Озенбашли]

Копія

АКТЪ ОСМОТРА

30 Іюня 1918 года. Парламентская Слѣдственная Комиссія
при производила осмотръ мечети дер. Никиты

Стѣна мечети, выходящая къ морю, оказалась разрушенной въ двухъ мѣстахъ у крыши, и въ нижней своей части. По видимому въ мечеть попало два артиллерийскихъ снаряда. Минаретъ мечети имѣетъ трещину. Почти всѣ окна мечети разбиты. Разбиты всѣ стекла въ 20 нижнихъ окнахъ и 8 верхнихъ окнахъ. Внутренность мечети засыпана въ части мечети, выходящей къ морю, обломками кирпичей и извѣстки. Члены Слѣдственной Комиссіи: А. Озенбашлы, А. Кричинскій.

Съ подлиннымъ вѣрно:

Членъ Слѣдственной Комиссіи

[Підпис А. Озенбашли]

¹⁵ Тепер с. Малий Маяк Алуштинської міськради.

Копія

**Отношения Никитского Комитета отъ 18 Мая 1918 года за № 103 въ Дерекойской
Сельской Комитете**

При семъ препровождаю протоколъ, составленный 17 мая с. г. о заявлениі Георгія Колодяжного и дознаніе по дѣлу о убійствѣ Эміръ Сеина Османа. Предсѣдатель Неби Усеинъ. Секретарь Гатить (М.П.).

Съ подлиннымъ вѣрно:

Член Слѣдственной Комиссіи

[Підпис А. Озенбашли]

Копія

ПРОТОКОЛЪ
Составленный Никитскимъ Комитетом 17 Мая 1918 года

Житель села Никиты Георгій Колодяжный,
православный, 20 лѣтъ, заявилъ:

25 Апрѣля с. г. я стоялъ около Никитской пекарни, когда къ намъ подъѣхалъ изъ Алушты Греческій консульскій автомобиль, въ которомъ сидѣлъ господинъ въ штатскомъ и два матроса. Господинъ сталъ говорить собравшему народу, что въ Алуштѣ татары вырѣзали 74 семейства и возбуждалъ собравшихся противъ татаръ, показывая дѣтскія пальцы, носы, уши и т. д. Этотъ господинъ заявилъ, что завтра будетъ доставлено оружіе изъ Севастополя и мы всѣ будемъ вооружены, для того, чтобы спрavitься съ татарами. Матросы тоже возбуждали собравшихся и призывали выступить противъ татаръ. Когда я спросилъ у грековъ, кто это за господинъ, они мнѣ сказали, что это греческій консулъ. Георгій Колодяжный. Предсѣдатель Никитского Комитета Неби Усеинъ. Секретарь Гатить.

Съ подлиннымъ вѣрно:

Членъ Слѣдственной Комиссіи

[Підпис А. Озенбашли]

Копія

ПОСТАНОВЛЕНИЕ
1 Іюля 1918 года. Гор. Ялта

Парламентская Слѣдственная Комиссія принявъ во вниманіе: что показанія Георгія Колодяжного имѣть значеніе для выясненія виновниковъ происходившихъ на южномъ побережье Крыма массовыхъ убийствъ татарскаго населенія, постановила: сошеніе Никитского Комитета отъ 18 Мая 1918 г. за № 103 съ приложеніемъ протокола допроса Георгія Колодяжного отъ 17 Мая 1918 года пріобщить къ дѣлу. Члены Слѣдственной Комиссіи: Я. Байбуртлы, А. Озенбашлы, А. Кричинскій.

Съ подлиннымъ вѣрно:

Членъ Слѣдственной Комиссіи

[Підпис А. Озенбашли]

Копія

СПИСОКЪ

Поврежденныхъ и разрушенныхъ движимыхъ и недвижимыхъ имуществъ сельчанъ деревни Никиты, Ялтинского уѣзда, Дерекойской волости во время войны съ большевиками въ январтѣ и апрѣлѣ мѣсяцахъ 1918 года, списокъ, составленный особой комиссией, выбранной 14 Мая 1918 года обществомъ въ составѣ слѣдующих пяти лицъ: Учитель Эмиръ Асанъ Эфенди, Сеитъ Али Абибула, Бекиръ Хасымъ, Ф. Смѣльчаковъ, А. Паламедчуку. За отсутствиемъ послѣдняго, работали первые четыре лица Мая 16 дня.

Бекиръ Абибула — разбиты окна (110 стеколь), стена и отхожее мѣсто на 950 руб.

Абдулла Хусеинъ — разбиты окна отъ сотрясенія при обстрѣлѣ (210 стеколь) на 900 руб.

Куртъ Неби Эмиръ Усеинъ — отъ снаряда пострадалъ жестяной покровъ крыши на 300 руб., табаку погибло 350 сурковъ на 3200 руб., стеколь разбито 27 отъ снаряда на 135 руб.

Бекиръ Оксузъ Аметъ — отъ снарядовъ разбито стекла (6) — 30 руб.

Неби Мустафа — движимаго и недвижимаго имущества погибло на 800 рублей.

Серверъ Аметъ — покровъ крыши и домашнихъ вещей на 850 рублей.

Меметь Бекиръ — поврежденъ домъ, и исчезли домашніе вещи и разбиты стекла на 300 рублей.

Умеръ Хасымъ — отъ сотрясенія разбито стекол (17) на 122 руб.

Куртъ Сеитъ Мустафа — [отъ сотрясенія разбито стекол] (63) на 600 руб.

Джелиль Куртъ Меметь — повреждены домъ, окна и исчезли вещи на 400 рублей.

Меметь Мамутъ — 45 лѣт — убить большевиками во время 2-го переворота, осталась семья: жена и 2 дѣтей, 8 лѣтъ.

Меметь Сеитъ Али — отъ сотрясенія разбито стеколь (45) на 220 р., исчезли домашнія вещи и утварь во второй разъ на 2500 рублей,

Османъ Аджи Ибрагимъ — во второй переворотъ убить сынъ 18 лѣтъ, въ январтѣ разбиты стекла (32) и покровъ крыши на 350 рублей,

Фатьма вдова Аджи Абдурамана — разбито стеколь (6) на 114 руб.,

Меметь Эмиръ Сале — разрушена крыша дома и исчезли домашніе вещи на 2200 рублей,

Меметь Усеинъ — стеколь разбито (75) на 550 рублей,

Аметъ Аджи Абдураманъ Эфенди — стеколь разбито (15) на 90 руб.,

Меметь Аджи Абдураманъ Эфенди — [стеколь разбито] (35), на второй переворотъ захвачено большевиками домашнихъ вещей на сумму 1100 рублей,

Меметь Куртъ Аметъ — въ январтѣ пострадалъ двухъэтажный домъ, разграблено домашнихъ вещей и бокалейныхъ товаров на 10000 руб., табаку на 2500 руб и инвентарь кофейни на сумму всего 36000 рублей,

Покойный Имамъ Нуманъ Эфенди — въ январтѣ разрушена стѣна и разбиты окна на 500 рублей,

Эмине вдова Османа — разрушена стѣна дома на 800 руб, погибло табаку три пуда по 20 руб. и сто тридцать сурковъ по 50 рублей на 1200 руб, дровъ погибло на 250 рублей, разрушена крыша дома и разбиты стекла на 990 руб.

Мустафа Сеитъ Ибрагимъ — повреждена крыша и разбито стеколь (15) на 690 рублей,

Сеитъ Ягъя Аджи Сеитъ Умеръ — на одномъ домѣ разбито стекол (115) на 690 руб, жестяной покровъ крыши на 800 руб, на втором домѣ масса разрушений и уведена лошадь въ 500 руб, итого на 15500 рублей,

Хатипъ Сеитъ Джелиль Эфенди — 80 лѣтъ, убить большевиками, послѣ него осталась вдова 70 лѣтъ и дочь 16 лѣтъ, вещей разграблено на 10000 рублей,

Умеръ Читакъ Ибрагимъ — разбито стекол (55) на 330 рублей,

Сельская потребительская лавка — разграблена на 3000 руб.,

Ибрагимъ Японъ — разграблены домъ и вещи на 300 рублей,

Сеитъ Халиль Сеит Асанъ — въ Апрѣльскіе дни убить большевиками на 46 году, осталась семья: жена, сынъ и дочь,

Абдулла Сеитъ Асанъ — убить большевиками 25 лѣтъ, осталась старуха мать 63 лѣтъ, разграблено вещей и денег на 1230 рублей,

Мустафа Сеитъ Асанъ — пострадаль отъ снарядовъ домъ и вещи на 560 рублей,

Мустафа Абдураманъ — пострадал от снарядовъ дом и вещей на 800 руб,

Меджитъ Эмиръ Али — ограбленъ на 300 рублей,

Сеитъ Ибрагимъ Абдувели — разрушения на 100 рублей,

Юсуфъ Халиль Оглу — разрушения на 100 рублей,

Решидъ Джәеръ — разграблены домашніе вещи, золотые часы съ цѣпкой и 2 часовъ серебряныхъ, 1 пальто зимнее на 900 рублей,

Мустафа Чалбашъ — разбито стеколь (20) на 120 рублей,

Умеръ Аджи Шерифъ — разбито стекол (50) на 300 рублей,

Асанъ Оксузъ Аметъ — разрушены два дома на 15000 руб, погибло домашнихъ вещей на 3000 рублей,

Османъ Сеитъ Асанъ — совершенно разрушенъ двухъэтажный домъ на 14000 руб., вещей погибло на 2000 рублей,

Ибришъ Мустафа Биринджи — разрушенъ двухъэтажный дом на 20000 р.,

Мустафа Османъ Биринджи — погибли аранъ, линейка и дороги — 6000 р. Въ апрѣльскіе дни сожжены два двухъэтажныхъ дома, одна землянка, одинъ аранъ на 100000 руб, табаку погибло 250 пудов съ принадлежностями на 100000 руб, домашней утвари на 35000 рублей,

Махбуба Мустафа Биринджи — домъ, вещей на 10000 рублей,

Бекиръ Сеитъ Ибрагимъ — во второй разъ уведена лошадь на 550 руб.,

Усеинъ Добра Аметъ — разрушены снарядомъ двухъэтажный домъ о 6 комнатахъ на 50000 рублей, домашнихъ вещей на 6000 рублей,

Аметъ Добра Усеинъ — пострадало домашнихъ вещей на 9000 руб.,

Бекиръ Аметъ Добра — въ январскіе дни разрушенъ домъ съ желѣзной крышей о 6 комнатахъ на 50000 руб., второй домъ, покрытий черепицей на 10000 руб., разграблено инструментовъ по изготавленію табаку и 5 пудовъ послѣдняго на 2500 рублей,

Аджи Меметъ Асанъ — пострадалъ домъ на 1000 руб.,

Дуду вдова Османа Аджи Сулаймана — ограблена на 300 рублей,

Османъ Татаръ Вели — турецко-подданный — въ январскіе дни разграблено вещей: золота, серебра и денегъ на 4000 р, а въ апрѣльскіе дни разграблена цирюльня со всѣми принадлежностями на 1500 рублей,

Ифтаде вдова Куртъ Моллы — разбито стеколь (50) и ограблена на 300 рублей,

Абдураманъ Усеинъ — разбито стеколь (15) на 75 руб.,

Джаферъ Халиль — [разбито стеколь] (10) на 50 руб.,

Мустафа Эмиръ Али — [разбито стеколъ] (100) на 500 руб.,

Афузъ Меметь Сейдали — въ январскіе дни отнято эскадронцами и населенiemъ овса на 502 руб., картофеля 5 пудов на 55 руб., орѣховъ на 630 руб., итого 1187 руб.,

Мамутъ Сеитъ Ибрагимъ — ограбленъ на 600 руб.,

Сейдали Абидулла — разбито стеколъ (10) на 50 рублей.

Во время январскихъ событий сильно повреждена мечеть, (напротивъ этихъ строкъ простоялена химическимъ карандашемъ цифра 20 на мѣстѣ сотенъ тысячъ).

Во второй періодъ большевиками убить турецко-подданый Мурать Меметь, 30 лѣтъ, трупъ неизвестно гдѣ. Во второй періодъ большевиками убиты Мустафа и Османъ Вели Уста Оглу, 30 лѣтъ и 28 лѣтъ. Погребены въ Дерекоѣ.

Сеитъ Умеръ Бекиръ — въ апрѣльскіе дни ограбленъ на 3645 руб.

ИТОГО 538251 рубль 30 копеекъ.

ПРИМѢЧАНІЕ переводчика. Одновременно съ материальными убытками въ семь спискѣ приведено и число убитыхъ мусульманъ, жившихъ въ деревнѣ Никитѣ, ихъ 9 человѣкъ. Переводчикъ А. Озенбашлы.

Съ подлиннымъ вѣрно:

Членъ Слѣдственной Комиссіи

[Підпис А. Озенбашли]

ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 1124. — Арк. 147–152.

Завірена копія. Машинопис.

№ 7

Акт про події, що відбулися у сел. Гурзуф у період 23–30 квітня 1918 року

[25 травня 1918 р.]

АКТЪ

Событий, имѣвшихъ мѣсто въ деревнѣ Гурзуфѣ — съ 23 по 30 апреля во время гражданской войны. Лица, находившіеся въ Гурзуфѣ и бывшіе свидѣтелями всего происходившаго, опрошенные 23 сего мая показали слѣдующее:

Ибрагимъ Абдулла Софу показалъ слѣдующее: [в] парикмахерской раздался выстрелъ, вооруженные противъ татаръ показывали красногвардейцамъ гдѣ находились турки, красногвардейцы ихъ вытаскивали и расстрѣливали у моего дома, гдѣ и сейчасъ замѣтны слѣды крови и отверстія отъ выпущенныхъ пуль въ турка Сулеймана Али; въ тотъ же день, когда красногвардейцы расстрѣливали татаръ, мы боялись, что и нась постигнетъ такая же участь — бѣжали въ лѣсъ съ Джадеромъ Меметомъ. Его братъ Сейдаметъ Меметъ и турокъ Асанъ Османъ, спускаясь съ горы возлѣ греческой колоніи «Ораны» мы увидѣли толпу грековъ въ количествѣ 50 человѣкъ, имевшихъ револьверы и винтовки. Пройдя еще нѣкоторое разстояніе греки открыли по нас стрѣльбу. Рядомъ бѣжалъ съ нами Энджедѣ Бекиръ быль убитъ. Я бѣжалъ въ деревню и спрятался въ печи. Сидя въ печи я услыхалъ стрѣльбу. Обстрѣливался домъ Бекира Османа Чубарова и доносился разговоръ грековъ с красногвардейцами. Греки указывали на то, что въ этомъ домѣ много спряталось татаръ и требовали поджечь домъ, красногвардейцы указывали на то, что поджечь домъ нельзя, такъ какъ перекинется огонь на другой. Началась снова стрѣльба по тому же дому. Затѣмъ домъ быль ими обысканъ и разграбленъ. На второй день греки подошли къ дому Сеферова и указали, что здѣсь скрываются. Красногвардейцы бросили въ домъ бомбу. Какъ только красногвардейцы удалились, я побежалъ и спрятался въ домѣ Чубарова.

Джелимъ Мердимъ показалъ слѣдующее: я живу въ дер. Гурзуфѣ и видѣлъ грековъ вооруженныхъ. Греки сторожили дорогу для того чтобы татары не могли спрятаться въ. Четыре грека явилось ко мнѣ чтобы убить меня, въ рукахъ у нихъ были ручные бомбы-гранаты. Раньше я слышалъ, что они говорили, что надо убить всѣхъ татаръ, какъ только греки ушли я скрылся въ горы.

Грекъ Исаакъ Семарджи показалъ слѣдующее: когда отступили татары, прибѣжалъ въ Гурзуфъ Греческий консулъ, въ это время я находился у первой и его видѣль. Онъ подозревалъ меня къ себѣ и спросилъ почему я здѣсь нахожусь въ то время, когда татары всѣ вооруженные. Я ему отвѣтилъ, что я татаръ не боюсь, такъ какъ считалъ себя ни въ чемъ не виноватымъ, и живу въ Гурзуфѣ 35 лѣтъ. Самъ видѣлъ много грековъ вооруженныхъ, имена ихъ [не знаю], узнать въ лицо могу.

Мартынєвъ показалъ слѣдующее: когда мнѣ случилось быть въ Гурзуфскомъ Совѣтѣ для получения наряда на охрану имѣнія Гурзуфъ, такъ какъ всѣ служащіе имѣнія были раздѣлены Семѣтомъ на очереди, ко мнѣ подошли въ Совѣтѣ два грека, одинъ изъ нихъ по фамиліи Пандикъ, фамиліи другого я не знаю и сказали, что греческий

консулъ намъ совѣтовалъ принять участіе въ событіяхъ вмѣстѣ съ большевиками и вооружившись. Оба они были съ винтовками. На ихъ слова я отвѣтилъ, что консулъ не могъ имъ этого совѣтовать, а просто сказалъ имъ вооружиться для самозащиты, а не для участія съ большевиками. На это одинъ изъ нихъ отвѣтилъ: была не была, а мы должны идти вмѣстѣ съ большевиками. На этом разговорѣ прервался. Другихъ вооруженныхъ грековъ я не видѣлъ.

Аметъ Сейдали пояснилъ слѣдующее: на другой день послѣ отъѣзда консула изъ Гурзуфа я находился въ помѣщеніи Совѣта Солдатскихъ и Рабочихъ Депутатовъ. Здѣсь происходило собраніе грековъ, голосовали кто за татаръ, кто противъ нихъ. Кромѣ грековъ находился въ Совѣтѣ Ген[р]ихъ Свальде, которого убилъ Омельченко. Среди грековъ находился грекъ Кикидопуло, комиссаръ народнаго просвѣщенія и казначай при Совѣтѣ.

Никита Софриновичъ пояснилъ: во время переворота, когда на[двигалась]лись изъ Ялты на Гурзуфъ отряды большевиковъ, я какъ мѣстный житель все время присутствовалъ въ Гурзуфѣ и видѣлъ, что во время убийствъ, которые производились [в] первый день пришедшими отрядами большевиковъ изъ Ялты участвовали греки, которые мнѣ не знакомы. На второй [день] я тоже ходилъ по базару и пришелъ въ ужасъ, когда [увидел] знакомыхъ мѣстныхъ грековъ вооруженныхъ, съ лицами озлобленными, и лично видѣлъ, какъ они вели татаръ местныхъ на расстрѣлы и всячески надѣя нами издѣвались и били ихъ прикладами. Я зная ихъ грековъ какъ своихъ бывшихъ знакомыхъ подошелъ и сталъ уговаривать ихъ оставить тѣхъ же людей, но одинъ изъ грековъ даже мнѣ пригрозилъ ружьемъ и хотѣлъ застрѣлить, и также могу сказать — я лично слыхалъ отъ мѣстнаго грека Кирилана Чилопуло, что когда отпустили мѣстныхъ татаръ осужденныхъ, но потомъ нашедши ихъ невиновными ихъ выпустили. Онъ же при встрѣче съ Якубомъ Русомъ Сейти Умеромъ Мустафой началъ кричать чтобы ихъ расстрѣляли.

Эмиръ Сади Эмиръ Али показалъ слѣдующее: 24 апреля с.г. ввиду того, что большевики расстрѣливали татаръ, я изъ боязни запрятался въ сарай въ близи моего дома, откуда я наблюдалъ за происходящимъ во время наблюденія. Я видѣлъ какъ четверо вооруженныхъ грековъ, фамилии которыхъ я не знаю, заходили нѣсколько разъ ко мнѣ въ домъ, где искали меня, не найдя меня они зашли въ домъ Али У[ме]ра, откуда черезъ нѣсколько времени вывели сына его Умера и на моихъ глазахъ расстрѣляли.

Али Умеръ показалъ слѣдующее: 24 апреля с. г. я со своимъ семействомъ сидѣль въ комнатѣ, въ 5 часовъ вечера въ комнату ворвалось четыре вооруженныхъ грека, фамилии которыхъ я не знаю, но знаю въ лицо какъ долгое время живущихъ въ Гурзуфѣ, и насильно увили моего сына Умера на улицу и расстрѣляли его подъ заборомъ и приказали убрать его.

Феизъ Мамутъ показалъ слѣдующее: 24 апрѣля с. г. я сидѣлъ у себя дома, въ 5 часовъ вечера ко мнѣ во дворъ вѣхало 4 вооруженныхъ красногвардейца, изъ коихъ трое были Гурзуфскіе греки, фамилии которыхъ я не знаю, и одинъ русскій Алексѣй Трусовъ. Вѣхавъ во дворъ они сдѣлали нѣсколько выстрѣловъ въ крышу дома, послѣ чего куда-то скрылись. Черезъ нѣкоторое время тѣ же греки съ Трусовымъ привели къ моему дому пять связанныхъ мѣстныхъ татаръ и расстрѣляли ихъ.

Ваджипъ Асанъ Мазаловъ показалъ слѣдующее: 24 апреля с. г. въ 7 часовъ утра я зашелъ къ своему сосѣду Эмиръ Сейти чтобы спрятаться отъ большевиковъ. Чрезъ нѣкоторое время къ Эмиръ Сали прїехало 5 красногвардейцевъ, изъ коихъ 4 было

грека, фамилії ихъ не знаю, и одинъ русскій по фамилії Качикъ. Потребовали у Эмира Сали меня, но такъ [как] отвѣта не послѣдовало на требование ихъ, то они разломавъ ворота моего дома, ворвались въ послѣдній, гдѣ расхитили разныхъ вещей на тысячу руб[лей].

Ваджинъ Али показалъ слѣдующее: 24 апреля с. г. въ 10 часовъ утра, будучи спрятанъ въ свое мѣсто, я услыхалъ выстрѣлы и ругань, когда я посмотрѣль, то увидѣль слѣдующее: трое мѣстныхъ грековъ замѣтили Эджеба Бекира, который убѣжалъ отъ нихъ, чтобы спрятаться, сдѣлали нѣсколько выстрѣловъ и Эреджепъ былъ убитъ.

Хадыръ Османъ показалъ слѣдующее: 24 апрѣля въ 9 часовъ утра, возвращаясь съ кладбища, где похоронили родственницу, на насъ набросились вооруженные греки, схватили насъ, поставили возлѣ стѣны земского училища (нас было 10 человекъ), затемъ въ нас была брошена бомба, которая не разорвалась и мы бросились въ разные стороны. Въ это время по намъ была открыта стрѣльба. Шестерыхъ убили, остальные были ранены. Я былъ тоже раненъ въ руку.

Аркадий Зосимовичъ показалъ: во время арестовъ и расстрѣловъ въ Гурзуфѣ ко мнѣ явился Іорданъ Цитуриди и Дмитрій П[а]ндикъ за паспортами и между разговоромъ сказалъ, что пріѣзжалъ греческій консулъ, который велѣлъ грекамъ вооружиться и идти съ большевиками противъ татаръ. Затѣмъ Пандикъ спросилъ, что имъ будетъ если насъ побѣдятъ. На его вопросъ я сказалъ вы греки въ прошлый разъ держали нейтралитетъ и вѣдь не один татаринъ вѣдь не тронулъ и не оскорбилъ, но на этотъ разъ сами будете виноваты. Я же вамъ не совсѣмъ выступать. На другой день Пандикъ обратился ко мнѣ: вы начальникъ. Я сказалъ что да, тогда онъ заявилъ, что турки арестованы и чтобы я сдѣлалъ съ ними что хочу. Я отвѣтилъ, что хотя я и начальникъ, но въ данный моментъ самъ нахожусь подъ домашнимъ арестомъ, а всеми арестованными вѣдаетъ Александръ Омельченко. Тогда приведенныхъ турокъ посадили подъ арестъ. Спустя нѣкоторое время явился Александръ Омельченко и спросилъ меня за турокъ. Я ответилъ, что они ни въ чёмъ не виноваты. Тогда Омельченко приказалъ мнѣ написать пропуски для нихъ. Я пропуска заготовилъ, а Омельченко подписалъ ихъ. Въ виду сильного нервного расстройства точно сказать не могу расстрѣливали ли Пандикъ кого въ арѣстномъ помешеніи или нѣтъ, но на сколько мнѣ помнится, какъ будто онъ расстрѣлялъ одного турка, утвердительно сказать не могу.

Османъ Мухтаремъ показалъ: 23 апрѣля я ходилъ въ Совѣтъ Рабочихъ и Солдатскихъ Депутатовъ, куда ворвались вооруженные греки, схватили меня, вывѣли къ калиткѣ, связали руки и приговорили къ расстрѣлу. Въ это время явился изъ Ялты секретарь Совѣта Смегельский, который заявилъ о томъ, чтобы меня не трогали, такъ какъ я не виновенъ, за что его тоже хотели расстрѣлять. Въ это время замѣтилъ меня матросъ, фамиліи его не знаю, и освободилъ меня. Послѣ этого черезъ два дня пришли ко мнѣ красногвардейцы и потребовали лошадей, я исполнилъ это, но лошадь сбросила одного изъ нихъ и онъ приставилъ меня къ стѣнѣ и бросилъ бомбу, которая не разорвалась, благодаря чему я убежалъ.

Османъ Меджидъ показалъ: 26 апрѣля ночью явилось 9 грековъ и потребовали брата Ахтема, но его не было дома. 27 апрѣля въ 9 часовъ утра братъ пришелъ домой. Здѣсь его встрѣтилъ русскій и грекъ, имени ихъ не знаю, взяли брата, повели на пристань и расстреляли.

Опрошенный Николай Голубницкій пояснилъ: я видѣлъ въ тотъ день, когда пріѣзжалъ греческій консулъ много вооруженныхъ грековъ. Я ихъ спрашивалъ по-

чему они вооружаются. Они отвѣтили, что весь южный берегъ долженъ быть ихній, такъ какъ это и раньше было греческое. Настроеніе было воинственное, всѣ спорали желаніемъ идти противъ татаръ. Я самъ лично видѣлъ, какъ греки водили въ помѣщеніе милиціи татаръ, а оттуда выводили и расстрѣливали на молу.

Али Усеинъ показалъ: я находился все время въ Гурзуфѣ и видѣлъ собственными глазами, какъ вооруженные греки сопровождали арестованныхъ татаръ въ милицію. Среди грековъ видѣлъ слѣдующихъ лицъ жителей Гурзуфа: Дмитрия Пандика, Юрия Доминди, Константина Куло, Илью Пантелеева, Афенасиди. Кромѣ поименованныхъ видѣлъ много знакомыхъ грековъ, фамиліи которыхъ я не знаю. Изъ арестованныхъ, которыхъ водили греки въ живыхъ сейчасъ никого нѣтъ. Имена нѣкоторыхъ убитыхъ могу указать (Амидъ Бекиръ, Коримъ, Рамазанъ Бекиръ Каримъ, Гендже Керимовъ, Али Меметь Эюба, Куртъ Османъ, Рамазанъ Асанъ, Сейтъ Абла, Куртъ Меметъ, Хадыръ Афузъ, Сейтъ Меметъ, Мустафа Абиулла).

Съ подлиннымъ вѣрно:

Членъ Слѣдственной Комиссіи

[Підпис А. Озенбашли]

30 іюня 1918 года. Слѣдственная Комиссія постановила пріобщить къ дѣлу настощую копію дознанія, произведенного Гурзуфскимъ Сельскимъ Комитетомъ. Члены Слѣдственной Комиссії: Я. Байбуртли, А. Озенбашли, А. Кричинскій¹⁶.

¹⁶ Кричинський Леон Найман Мірза (друге ім'я — Арслан; 25.09.1887–1939) — юрист, історик, журналіст, громадсько-політичний діяч, учасник національно-визвольної боротьби мусульманських народів Криму та Азербайджану. Народився в м. Вільно (нині м. Вільнюс) у сім'ї генерала К. Кричинського (виходець із знатного роду литовсько-польських татар — Найманів) та М. Ахматович. Навчався у гімназіях Вільно та Смоленська. У 1907–1911 рр. отримав юридичну освіту у Петербурзькому університеті. Був активістом мусульманської колонії в Санкт-Петербурзі, створив гурток студентів-польських мусульман, які переважно збиралі інформацію про історію польсько-литовських татар. З 1912 р. жив у Варшаві. З 1913 р. секретар Товариства допомоги бідним мусульманам. Тоді ж почав роботу над «Бібліографічними матеріалами про татар Польщі, Литви, Білорусі та України» (оприлюднено в Петрограді, 1917). У 1917 р. секретар ЦК Спілки татар Польщі, Литви, Білорусі та України. Наприкінці 1917 р. обраний головою Петроградського клубу мусульман. У 1918 р. вийшав до Криму. Депутат Сімферопольської міської думи. Директор канцелярії Кримського краєвого уряду М. Сулькевича у 1918 р. На поч. 1919 р. був включений партією «Міллі-Фірка» у Євпаторійському виборчому окружному виборах у Кримський крайовий сейм. З 1919 р. у Баку (Азербайджан) — директор канцелярії Уряду АДР, керівник законодавчого департаменту і редактор двох офіційних періодичних видань. Очолював спеціальну комісію МЗС АДР із збору документів про політику Росії у Закавказзі. Видав у Баку дві частини «Очерков русской политики на окраинах» — «К истории религиозных притеснений крымских татар» (1919) і «Борьба с просвещением и культурой крымских татар» (1920), а також спільно з К. Сулькевичем — «Документы по русской политике на Закавказье» (1919, 1920, ч. 1 і 2). У 1920 р. через Туреччину вийшав до Польщі. У 1921–1932 рр. працював суддею у Віленському окружному суді, у 1932–1935 рр. — заступником голови Окружного суду в Замості, у 1935–1939 рр. — заступником голови Окружного суду в Гдині. У 1928–1929 рр. очолював комітет з підготовки до видання «Гербовника татарських сімей Польщі» С. Дзядулевича. З 1929 р. член центральної ради Культурно-просвітницької спілки татар Речі Посполитої. Організував у Вільно Народний татарський музей. 1931 р., головуючи в управлінні гміни (одиниця адм.-тер. поділу Польщі), у Вільно відкрив народний татарський архів і став керівником Татарської б-ки. За його ініціативи 1932 р. центральна рада Культурно-просвітницької спілки татар видала 1-й том журналу. «Rocznik Tatarski» (два наступні томи вийшли у 1935 і 1938). У 1932 р. обраний членом Польського товариства сходознавців. Під час окупації Третім рейхом Польщі був 27.09.1939 заарештований гестапо і ув'язнений у

Съ подлиннымъ вѣрно:
Членъ Слѣдственной Комиссіи

[Підпис А. Озенбашли]

ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 1124. — Арк. 144–146.
Завірена копія. Машинотип.

таборі Грабовскі (Гдиня), потім його утримували в тюрмі в Данцигу (нині м. Гданськ, Польща). На прикінці 1939 р. (за іншими даними — на поч. 1940 р.) був убитий у П'ясницях під Вейхеровом. Отримав низку державних нагород Польщі та Марокко.

№ 8

**Протокол допиту Парламентською
слідчою комісією мешканців с. Корбекли
Алуштинської волості Ялтинського повіту**

26 травня 1918 р.

Копія
Переводъ съ татарскаго

ПРОТОКОЛЪ

допроса Парламентской Слѣдственной Комиссіей общества деревни Корбеклы¹, Алуштинской волости, Ялтинского уѣзда, составленъ 26 Мая 1918 года, въ 10 часов вечера.

Показаніе Абаса Абдуль Вели, изъ дер. Корбеклы:

«18 или 19 апрѣля, нового стиля были приглашены въ домъ Абдуль-Акима Баличіева; тамъ былъ Сеитъ Меметь Кадыевъ (изъ Алушты), Абасъ Чалбашъ (изъ Дерекоя), Сеитъ Али (изъ Корбеклы), Сеитъ Османъ Кадыевъ (изъ Алушты).

Сеитъ Меметь Кадыевъ далъ мнѣ письмо, которое было безъ конверта и просилъ меня, чтобы я это письмо передалъ Джafferъ Беку, въ Симферополь. Въ ту же ночь я отправился въ Симферополь. Содержаніе письма мнѣ было неизвѣстно. Джafferъ Бека Рустамбекова² я отыскалъ въ домѣ Мустафа Мурза

¹ Тепер с. Ізобільне Алуштинської міської ради. Також село називається Корбек.

² Рустембеков Джaffer Бек — громадсько-політичний діяч. Народився в 1884 р. у Куткашені (тепер місто Габала), Азербайджану. Закінчив медичний факультет Харківського університету. Був активістом студентського руху. У 1905–1909 рр. член партії соціал-революціонерів та її бойового формування. У Харкові притягався до адміністративної відповідальності за агітацію проти виборів до Думи та за відчуження землі у поміщиків. У 1911 р. призваний на службу в армію як військовий лікар. Під час Першої світової війни був лікарем 58-го піхотного полку, згодом переведений до лазарету в Криму. Після війни займався приватною лікарською практикою. Брав участь у підготовці і проведенні 07.04.1917 Всекримського з'їзду мусульман. Був обраний членом ТимКМВК, проте вже у травні припинив активну діяльність у цьому органі, оскільки останній, на його думку, відійшов від «мусульманізму» (об'єднання всіх мусульман Росії), а діяв на користь «татаризму». Був присутній у липні 1917 р. в Сімферополі на засіданні воєнного комітету татарського батальйону, де виступав муфтій Н. Челебіджіхан зі зверненням залишатися в Криму і захищати його від контрреволюції. Критикував цю ідею, як таку, що може викликати негативну для мусульман реакцію іншої частини залоги, а також потребами захищати інтереси революції на фронті. Заявляв про це на спільному засіданні з виконкомом Сімферопольської ради армії та робітників. 24–25.07(06–07.08) 1917 екстрений делегатський з'їзд кримських татар виключив зі складу ТимКМВК «через явно шкідливу для інтересів татарського населення Криму» діяльність «доктора Джaffer-Бека Рустембекова». Після розпуску пробільшовицьким режимом Кримськотатарського національного парламенту на загальному зібрannні мусульман-татар 31.01 (13.02).1918 у Сімферополі було утворено Бюро для завідування мусульманськими справами, яке утворило комісаріат: доктор завідував у ньому фінансами. Навесні 1918 р. частина мусульман Алушти висувала його кандидатуру на пост Таврійського муфтія. В свою чергу у квітні 1918 р. він послав лист у с. Корбек з пропозицією повстати і зайняти Алушту. Висувався партією «Міллі-Фірка» на виборах у Кримський крайовий сейм. На поч. 1919 р. вийшов до Баку. У лютому 1919 р. став представником АДР при Кубанському уряді в Катеринодарі. У листопаді 1919 р. через спробу арешту білогвардійцями змушений був через Новоросійськ повернутися до Баку. У лютому–квітні 1920 р. — заступник міністра торгівлі, промисловості та продовольства АДР. Його брат — Шафі Бек Рустембеков був депутатом пар-

Кипчакского³. Это для меня первая встрѣча съ Рустембековымъ. Письмо было вру-ченено въ 10 часовъ утра. Мнѣ было предложено прійти въ 4 часа дня, что и было мною исполнено. Во время моего посѣщенія, Рустембековъ словесно мнѣ ска-зал, что Совѣтская власть оставила городъ и власть перешла въ руки городского самоуправлениія, а затѣмъ сказалъ: «Если изъ Алушты также уйдетъ Совѣтская власть, то пусть Алуштинское городское самоуправлениѣ поступить по примѣру Симферо-польского: самочинныхъ дѣйствій избѣгайте, кровопролитія не допускайте, ожидай-те особаго распоряженія». Въ отвѣтъ на это я попросилъ его, все сказанное мнѣ, из-ложите на бумагѣ. Просьбу мою онъ исполнилъ, но на письмѣ не было адреса. Я это письмо въ ту же ночь привезъ сюда. Въ ту ночь, въ кофейнѣ Усейма Бекира спра-вляли свадьбу. Въ кофейнѣ же находился Амитъ Куртъ Сеитъ Эреджоль, изъ Бюкъ-Ламбата, который и вскрылъ письмо; прочель его въ кофейнѣ и въ банкѣ. Во вре-мя чтенія письма, никого изъ тѣхъ, кто послалъ меня въ Симферополь, не было. Въ кофейнѣ въ это время былъ Шахъ Муратъ и кое кто еще. Затѣмъ письмо прочтено было въ домѣ Абдуль Меджита Мелихова; послѣ прочтенія былъ поднятъ вопросъ о томъ, что дѣлать и какъ поступить. Изъ офицеровъ въ деревнѣ былъ поручикъ Али-мовъ и жившій въ моемъ домѣ казанскій татаринъ, офицеръ, звали его Осеинъ, но онъ жилъ по паспорту Сейдамета Меджнебіева. Этотъ офицеръ и кое кто изъ обще-ства ушли въ дер. Шумы, гдѣ думали устроить офицерское собраніе. Черезъ нѣкоторое время, мы отправились въ Алушту, гдѣ заняли почтово-телеграфное отдѣленіе. Ни-кто намъ этого не предлагалъ, сами пошли, сами заняли, потому что сильно обрадо-вались избавленію отъ большевиковъ. Насъ было до трехсотъ, а можетъ быть до че-тырехсотъ человѣкъ. На почте мы пробыли около 2 часовъ. Всѣ мы были вооружены; оружіе это было оставлено намъ эскадронцами. Я черезъ нѣсколько часовъ сдалъ свое

ламента, заступником голови партії «Мусават», заступником міністра внутрішніх спів АДР. Піс-ля захоплення Азербайджану РРФСР займався приватною лікарською практикою в Баку і повітах. Влітку 1920 р. заарештований АзНК (АзЧК — рос.). У березні 1921 р. через відсутність складу зло-чину Военно-польовий трибунал припинив справу і звільнив його. У сер. 1920-х рр. проживав у Тифлісі. Був одружений з С. Кипчакською.

³ Кипчакський Мустафа Мірза — кримськотатарський громадсько-політичний діяч. Із знатного і заможного мурзацького роду. Мав будинок у с. Тобанкой. З кін. XIX ст. брав участь в діяль-ності Сімферопольського мусульманського благодійного товариства (у 1897 р. був його скарб-ником). З 1905 р. член ліберальної організації Бутюнрусіє іттіфак аль-муслімін/Всеросійський союз мусульман (з 1906 партії). Делегований Тимчасовим Мусульманським Кримревкомом на-весні 1917 р. разом з А.С. Айвазовим до Тимчасового бюро Мусульманської фракції Держдуми для підготовки I Всеросійського мусульманського з'їзду (травень 1918 р.). Член ТимКМВК. Член делегації ТимКМВК на I Всеросійському мусульманському з'їзді (14–24.05.1917). У серпні 1917 р. обраний міським головою Карапасбазара (тепер м. Білогірськ). У вересні–листопаді 1918 р. — крайовий контролер у Кримському крайовому уряді С. Сулькевича. У 1920 р. був головою Сімферопольської повітової земської управи. Навесні 1920 р. разом з С.Д. Хаттатовим звертався до командувача Добровольчого корпусу, генерал-лейтенанта А. Кутепова про пом'якшення пока-рання для арештованих кримських татар-членів мусбюро ОО РКП(б). У травні 1920 р. взяв участь у скликаному врангелівцями у Сімферополі Всеукримському татарському з'їзді та був обраний у комісію при уряді П. Врангеля «для вирішення деяких заходів з питань релігії, культури, частково економіки кримського татарського населення». У вересні 1920 р. на чолі делегації відвідав пра-вителя Півдня Росії П. Врангеля з проханням прискорити ухвалення закону про кримськотатар-ське самоврядування. У 1920-ті рр. керував конторою Держбанку у Сімферополі. Був одружений на дочці Аділя Караманова.

оружіє въ которыхъ былъ Штабсъ-Ротмистръ Селимъ Мурза Муфти Заде⁴ и Прапорщикъ Хайритдиновъ⁵. Один изъ нихъ былъ предсѣдателемъ, а другой начальникомъ Штаба. Въ тотъ же день изъ Севастополя прибылъ автомобіль съ офицерами, серди которыхъ были и українцы, тѣмъ, кто плохо владѣть оружіемъ, они предложили его сдать. Я, какъ старый человѣкъ, рѣшилъ повиноваться этому требованію — сдалъ оружіе, оставилъ Алушту и отправился въ деревню Корбеково.

Ягъя Эфенди

Что вы знаете относительно прихода сюда [алуштинскихъ] татарѣ?

«Сюда прибыли два красногвардейца, съ ними были два татарина: одинъ по имени Мустафа Али, а другой Аджи Гафаръ Куртъ Асанъ. Они предложили намъ послать въ Алушту делегацію, съ цѣлью достиженія соглашенія съ большевиками. Избранны были: Я и Зіядинъ Сеттаръ, но нась въ Алуштѣ арестовали. Въ ту же ночь большевики бѣжали изъ Алушты. Изъ тюрьмы нась освободили, представители Алуштинского городского самоуправленія, въ числѣ которыхъ были: Смирнов, Литвиненко, Попандопуло и молодой армянинъ, по имени Гриша, они намъ дали мандатъ, какъ мирной делегаціи и мы вернулись въ деревню, гдѣ было до 40–50 человѣкъ, остальные еще не вернулись.

Показаніе Сеить Али Аджи Османъ, изъ Корбеклы:

Въ Симферополь послали Абаса вмѣстѣ съ однимъ Симферопольцемъ Мехмедула Арифъ Меметъ Оглу, который проживалъ въ нашей деревне. Въ это время мы замѣтили, что народъ собрался и вооружился и к этому готовился. Тутъ же заговорили о письмѣ, полученномъ изъ Симферополя. Мы потребовали, чтобы это письмо принесли въ кофейню и прочли. Въ этомъ письмѣ указывалось на то, что большевики должны [бежать] изъ Алушты и, что необходимо отрѣзать имъ путь. Намъ

⁴ Муфті-заде Селім — військовий діяч. Народився у знатній кримськотатарській родині полковника та громадського діяча Ісмаїла Муфті-заде. У 1917 р. — штаб-ротмістр. У квітні 1918 р. взяв активну участь у антибільшовицькому повстанні. 21.04.1918 р. очолив Штаб у Алушті, яка стала центром для повсталих населених пунктів Гурзуф, Кучук-Узень, Корбек, Шума, Демерджі, Біюк-Ламбат, Кизилташ, Улу-Сала, Коуш, Шура. 21.04.1918 повстанці захопили під Біюк-Ламбатом частину керівництва РСР Тавриди та Севастопольської ради. Полонених утримували війська штабу поблизу Алушти, а у ніч з 23 на 24 квітня розстріляли. Спроба С. Муфті-заде звільнити Ялту не вдалася і 24.04.1918 пробільшовицька війська захопили Алушту, де вчинили погром татар. Він заздегідь залишив місто і не віддав наказ евакуювати населення. Вийшав у еміграцію. У 1942 р. в Парижі був членом президії оргкомітету «колошніх мешканців і захисників Криму від більшовиків», який об'єднував здебільшого представників білоемігрантів.

⁵ Хайретдинов (Хайреддинов) Мухтар — військовий і громадсько-політичний діяч. За походженням — казанський татарин. Поручик. У 1917 р. брав участь у діяльності Кримськотатарського батальйону у Сімферополі. З січня 1918 р. переховувався від більшовицької влади у с. Улу-Узень (нині — с. Генеральське, Малоріченська сільська рада, Алушта) у братів Муслюмових. У квітні 1918 р. один з лідерів антибільшовицького повстання на південному березі Криму, очолив мусульманський комітет у Алушті. У 1918 р. за німецької окупації був призначений міським головою Бахчисарай. Член партії «Міллі-Фірка». На поч. 1919 р. балотувався від «Міллі-Фірка» до Кримського крайового сейму по 6-му виборчому округу (через дії червоних вибори не відбулися). У лютому 1920 р. був обраний одним із 14 представників органів самоврядування Криму до законодавчої комісії у Катеринодарі.

предложили отправиться въ деревню Шумы⁶, гдѣ должны были устроить собраний. Съ этой цѣлью мы запрягли нѣсколько подводъ и отправились въ [Шумы]. Когда мы туда прибыли, то тамъ общество было въ сборѣ: одни были вооружены винтовками, другіе дубинами, вилами и т. п. Тамъ мы встретили двухъ поселянъ изъ дер. Демирджи⁷, которые сказали: «Если [вы] уже собрались, то мы отправимся въ нашу дер. Демирджи, чтобы сообщить объ этомъ поселянамъ. Послѣ этого мы собрались въ большой кофейнѣ, въ центрѣ деревни. Въ это время въ экономію Лазареса въехалъ автомобиль. Поселяне дер. Шума отправились туда, чтобы задержать автомобиль. Когда пришли поселяне дер. Демирджи, то вся кофейня была наполнена людьми, которые стояли, даже, въ кофейни. Среди прибывшихъ изъ дер. Демирджи были и офицеры, изъ которыхъ одинъ былъ съ бородой, его звали Селимъ Эфенди⁸. Во время его разговора, я услышалъ слѣдующую фразу: «Я являюсь начальником Крымскихъ войскъ». Раньше его тамъ не было, гайдамаковъ⁹ тоже не было. Мы собирались организовать Штабъ въ Шумѣ, но это не удалось, тогда отправились въ Алушту, гдѣ и организовали Штабъ. Туда отправились почти всѣ [наши]. Не вспомню, какъ его звали, но онъ былъ зятемъ Исмаила Мурзы Муфти Заде. Съ нимъ вмѣстѣ яѣхалъ въ Алушту, въ одномъ экипажѣ. Когда мы подѣхали къ Алуштѣ, навстречу намъ выѣхала татарская конница, которая по дороге обыскивала подводы русскихъ. Когда мы приѣхали въ Алушту, то заняли канцелярію начальника милиції, въ которой было совсѣмъ безлюдно; тамъ находились только тѣ, которыхъ мы отправили въ Алушту на автомобиляхъ.

ЯГЬЯ ЭФЕНДИ задаль вопросъ: «Вы отправились въ Шумы по своей ініціативѣ или по чьему-нибудь предложенію».

«До нашего выступленія изъ Корбеклы, къ намъ пришелъ Абдуль Акимъ Баличіевъ, который сказалъ, что намъ нужно отправиться въ дер. Шумы, а оттуда въ Алушту, для того, чтобы занять этотъ городъ. Вотъ поэтому мы выступили; отправились въ Шумы, а оттуда въ Алушту, заняли тамъ канцелярію начальника милиції. Кто былъ это я не знаю, такъ какъ лица не видѣлъ, но замѣтилъ, что Абдуль Акимъ Баличіевъ, моргнувъ своему сыну и они вмѣстѣ вышли. Въ Алуштинскомъ Штабѣ я видѣлъ: Усеина Баличіева, Абдуль Акима Баличіева, Сеитъ Мехметъ Кадыева, Сеитъ Эфенди, нѣсколькоихъ молодыхъ офицеровъ и одну молодую, русскую дѣвушку. Они стояли во Главѣ Штаба; во главѣ же телефона стоялъ Сеитъ Меметь Кадыевъ. Меня поставили въ качествѣ дежурного у телефона, чтобы не допустить начальника милиції къ телефону. Только въ присутствіи Селима Эфенди Муфти Заде и Сеитъ Мемета Кадыева, начальникъ былъ допущенъ къ телефону, для переговоровъ съ Ялтой. Начальникъ милиції по предложенію этихъ двухъ, говорилъ слѣдующее: «Совѣтъ сбѣжалъ кромѣ меня здѣсь никого не осталось, дадите ли мнѣ помощь». Ялта ответила: посылаются два автомобиля съ пулеметами. Получивъ эти свѣдѣнія наши вышли на ялтинскую дорогу и спрятались въ ожиданіи автомобилей. Народу было порядочно, который былъ вооруженъ винтовками, отнятymi у солдатъ изъ солдатъ изъ лазарета. Къ вечеру я узналъ, что наши добрались до Ялты и вошли въ городъ, но затѣмъ пришло другое сообщеніе, которое говорило о томъ, что большевики прогнали нашихъ до

⁶ Тепер села Верхня і Нижня Кутузовка Алуштинської міської ради.

⁷ Тепер с. Лучисте Алуштинської міськради.

⁸ Селім Муфті-заде (інформація вище).

⁹ Бійців Кримської групи військ УНР, яка була виокремлена на правах дивізії зі складу Запорізького корпусу для звільнення Севастополя.

деревни Кизильташъ. На слѣдуючій день, послѣ обѣда, со стороны Ялты изъ горъ стали спускаться вереницей поселяне изъ деревень Ялтинского уѣзда, на южномъ берегу Крыма. Народу повалило очень много; всѣ они собирались въ нашей деревнѣ. Мы имъ дали пріютъ. По ихъ словамъ ихъ деревни подожгли большевики, но нѣкоторые побывали тамъ, въ этихъ пострадавшихъ деревняхъ, не нашли тамъ особенно большихъ поврежденій, разрушеній. Алуштинскіе большевики съ одной стороны прислали къ намъ просьбу, выслать къ нимъ своихъ делегатовъ, а съ другой въ Алуштѣ чинили разбой и рѣзню надъ татарами. Мы отправили делегацію, въ которую входили тѣ же лица, которые были избраны въ первую делегацію, а именно: Османъ Исмаилъ, Зиядинъ Сеттаръ, Мустафа Рамазанъ, Рамазанъ Бекиръ. Въ тотъ же день наша делегація вернулась обратно изъ Алушты, въ сопровожденіи автомобилей, одинъ изъ которыхъ былъ нагруженъ пулеметами, а на другомъ прїехали большевики. Собралось общество, которому они предложили сдать оружіе. Троє изъ прїехавшихъ были евреями, одинъ былъ шоферъ Петро изъ Алушты, другой былъ молодой еврей, служащий въ Ялтинской продовольственной управѣ, по выдачѣ ордеровъ; онъ къ намъ хорошо отнесся и предложилъ выдать списокъ тѣхъ, кто мутитъ народъ и возбуждаетъ его противъ большевиковъ, въ противномъ случаѣ угрожалъ скечь всю деревню. Выходъ изъ такого положенія общество нашло такое: въ виду отсутствія въ деревни Абдуль Акимъ Усеина, Мустафа Баличіевъ и Амить Куртсейтъ Эреджена, общество и указало на нихъ, какъ на зacinщиковъ, потому что дѣла наши пошли неудачно. Многіе изъ наасъ и въ самомъ дѣлѣ выступили съ обвиненіемъ этихъ лицъ. Относительно же письма, при сланного изъ Симферополя, мы были увѣрены, что оно было послано Парламентомъ и національнымъ управлениемъ, но потомъ выяснилось, что это письмо привезъ Абдуль Вели. На второй день послѣ большевиковъ, въ нашу же деревню прибыли украинцы и два эскадронца. Одинъ изъ Украинцевъ говорилъ по телефону съ Алуштой, но затѣмъ онъ снялъ телефонную трубку и ушелъ. Это общество вселило въ насъ опасеніе, и въ ту же ночь, мы нашли нужнымъ оставить деревню.

Показаніе Мустафы Аджи Сеитъ Меметь:

Если бы мы дѣйствовали согласно полученному изъ Симферополя письму, то такое несчастье наасъ не постигло бы, но народъ поддался вліянію и сталъ совершать самочинныя дѣйствія. Когда было получено письмо, я былъ предсѣдателемъ сельскаго комитета. О получении письма, я сообщилъ Абдуль Меджиту и мы сообща прочли письмо, при чтеніи которого присутствовали: Алиможъ, офицеръ подъ именемъ Сейдаметъ Муджидибіевъ, Абдуль Меджи Абасъ и нѣкоторые изъ общества. Они сказали, что послали въ Алушту человѣка, съ цѣлью получить оттуда свѣдѣнія. Я задалъ имъ вопросъ, что они предполагаютъ дѣлать по возвращеніи этого человѣка изъ Алушты. Они отвѣтили, что необходимо выяснить сбѣжалъ ли Алуштинскій совѣтъ или нѣтъ. Я имъ сказалъ, что всѣмъ намъ нужно собраться въ кофейнѣ и обсудить вопросъ, дабы потомъ отвѣтственность за тотъ или другой поступокъ не ложилась бы на Корбекское общество. Затѣмъ я обратился къ обществу съ совѣтомъ, сказалъ, что намъ трудно будетъ отправиться въ Алушту, что лучше намъ собраться въ дер. Шумы и тамъ сорганизовать свой совѣтъ. [Далѣе] я имъ предложилъ устроить засѣданіе, обсудить вопросъ достаточно ли у насъ силы или нѣтъ. Затѣмъ мы отправились въ дер. Шумы, куда изъ дер. Демирджи прибыло два человѣка. Оказалось, что дер. Демирджи ждала отъ насъ людей. Нѣкто по имени Шахматъ Абасъ, черезъ посредство корбекскаго те-

лефона, говориль съ Симферополемъ. Кто-то назвавшій себя, по телефону, турецкимъ офицеромъ, отвѣтилъ Шахмрату из Симферополя, что послѣдній занять украинскими войсками, что, будто почта и телефонъ въ ихъ рукахъ. Это было 19 Апрѣля ночью. Этотъ же господинъ совѣтоваль нам отправиться въ Алушту, занять Штабъ и арестовать совѣтъ, а также обѣщалъ на другой же день послать намъ помошь. Такой былъ разговоръ Шахмрата изъ Корбеклы съ неизвѣстнымъ изъ Симферополя. Послѣ такого разговора Шахмратъ специально на линейкѣ, выѣхалъ изъ Корбеклы въ дер. Шумы, съ нимъ было еще нѣсколько человѣкъ. Свои разговоры по телефону съ Симферополемъ, онъ сообщилъ нашему собранію. Вмѣстѣ съ нимъ былъ и Сеитъ Абдуль Халиль Паши, какъ только получили такое свѣдѣніе, сейчасъ же позабыли о засѣданіи и остали въ его. Въ это время изъ Алушты, вернулся нашъ гонецъ, онъ сообщилъ, что изъ Алушты бѣжали красногвардейцы и Совѣтъ. Послѣ этого сообщенія народъ уже трудно было удержать, и мы отправились въ Алушту, въ Штабъ. Когда мы вошли въ Штабъ, то тамъ уже сидѣлъ Сеитъ Меметъ Халилевъ и по телефону говорилъ съ Симферополемъ, съ Феттой Абдурамановымъ, по поводу занятія Симферополя. Изъ Совѣта мы отправились къ начальнику милиціи, тамъ мы приступили къ организаціи самоохраны. Начальникомъ Штаба былъ братъ Селимъ Муфти-Заде. Изъ среди представителей деревень: Корбеклы, Демирджи, Шумы, Кучукъ-Узень, и Алушты. Предсѣдателемъ нашего Совѣта былъ избранъ Хайдариновъ, а въ самъ Совѣтъ, человек 10–15 членовъ¹⁰. Было выпущено воззваніе, относительно того, чтобы никто никакихъ самочинныхъ высупленій не дѣлалъ. На второй день были распространены летучки; на второй же день, мы попросили помошь изъ Симферополя, которая прибыла въ видѣ двухъ бронированныхъ автомобилей съ украинскими офицерами и человѣкъ до 60 эскадронцевъ, но къ вечеру ихъ отзвали обратно въ Симферополь. Въ это время въ Алуштѣ было еще спокойно, только было убито нѣсколько русскихъ (большевиковъ). Затѣмъ начальникъ Штаба, Селимъ Муфти-Заде отправился въ Біюкъ-Ламбать, оттуда въ Кизильташъ и Гурзуфъ. Съ нимъ вмѣстѣ отправились также украинские офицеры, которые по дорогѣ заходили въ винные подвалы и напивались пьяными. Съ ними были и эскадронцы. Офицеры узнали, что въ Массандрѣ имѣется 250 тысячъ рублей, изъ которыхъ 89000 руб. оставили въ Алуштинскомъ Штабѣ и отправились назадъ, въ Симферополь. Вели Ибраимовъ¹¹ выѣхалъ изъ Ялты, прїѣхалъ въ Біюкъ-Ламбать, съ нимъ былъ Османъ изъ Біюкъ-Ламбата. Вели Ибраимовъ далъ ультиматумъ Ялтѣ. Оттуда онъ автомобилемъ прїехалъ въ Алушту, изъ Алушты уѣхалъ въ Симферополь. Послѣ этого большевики начали свое наступленіе изъ Ялты.

Показаніе Муртазы Мустафа, изъ Корбеклы

Было, по-татарски, около 2 часовъ, народъ былъ вооруженъ, говорили, что изъ Симферополя получили письмо. Утромъ наши бились съ большевиками, которыхъ разбили, но затѣмъ большевики побѣдили нашихъ; тогда мы спросили о письмѣ, но не узнали откуда оно было послано. Короче говоря, если бы того письма не было и, если бы не было также тѣхъ, кто насъ мутиль и призывалъ насъ на выступленіе, тогда бы насъ не постигло бы такое несчастье.

¹⁰ Ймовірно, мова йде про новий склад Алуштинського мусульманського комітету.

¹¹ Не виключено, що йдеться про Ібраїмова Велі.

Османъ Иомакловъ

Стремленіе освободиться отъ ига большевиковъ и подготовленіе въ этомъ направлениі у насъ было и раньше. Дней за 15–20 до ухода большевиковъ объ этомъ шли разговоры. Еще тогда высказывались мысли относительно нападенія на Алушту. Какъ бы тамъ ни было, тогда мы не пустили общество наше, но когда здѣсь было получено сообщеніе о занятіи Симферополя, народъ рѣшилъ выступить. Послѣ выступленія отъ насъ просили delegaciю. Возлѣ Тарбугаза насъ встрѣтили красногвардейцы, но въ Алуштѣ толпа насъ задержала. Смирновъ усадилъ насъ въ экипажъ и отвезъ въ Совѣтъ. Тамъ насть арестовали и посадили въ тюрьму; за насъ застуپился комендантъ. Къ намъ пришли совѣтскіе люди, усадили насъ въ экипажъ и отправили обратно въ деревню. Здѣсь мы узнали, что въ Алушту прибыли украинцы. По моему мнѣнію, первой причиной нашего несчастья, также было письмо.

Показаніе Мустафа Эфенди.

Я услышалъ, что сюда прїѣхалъ Куршутъ Бей Крымтаевъ, но прибыть ли онъ не знаю, потому что я его не видѣлъ.

Свидтели: Мустафа Аджи Сеитъ Меметъ,
Османъ Исмаиловъ, Абасъ Абдуль Вели,
Сеитъ Али Аджи Османъ, Муртаза Мустафа,
Ибраимъ Османъ, Османъ Калгай, Мемеджанъ
Клычъ, Мустафа Адми Османъ, Абасъ Бекиръ,
Муратъ Бекиръ, Абдуль Решидъ Мустафа —
сообщили 27 мая 1918 г. въ в 8½ час. веч[ера]

Показаніе Сеитъ Абдула Халиль: Мы сидѣли въ кофейнѣ, въ которую вошелъ господинъ и сказалъ, что изъ Парламента получена бумага, необходимо отправиться въ Алушту и захватить ее. Намъ сказали, что Рустембековъ. Молодые люди вооружились ружьями и отправились въ дер. Демирджи. Относительно бумаги говорили, что она доставлена Абасомъ. Алушта въ ту ночь была захвач[ена] нашими. Мы тоже были въ Алуштѣ. Намъ сказали, что къ намъ идеть помошь. Муфтизаде, Хайретдиновъ, Усеинъ Баличіевъ были въ Штабѣ. Всѣ свѣдѣнія приходили въ Штабъ. Но потомъ къ Алуштѣ подошли военные пароходы, они стали обстрѣливать городъ, народъ разбрѣжался.

Аметь ОЗЕНБАШЛЫ задаетъ вопросъ: «Выясняли ли вы себѣ вопросъ о томъ, состоить ли Рустембековъ членомъ Парламента».

Сеитъ Абдула и нѣкоторые члены общества отвѣчаютъ, что намъ не пришло въ голову. Въ Штабѣ находились: Абдуль Аким Эфенди и Мустафа Баличіев и Муфти Заде. Миноносецъ обстрѣливалъ Алушту, въ это время въ нашу деревню пришелъ маленький отрядъ, который направился въ сторону Кастель. Когда миноносецъ сталъ сильнѣе обстрѣливать за отрядомъ и направился въ нашъ Штабъ, тамъ мы снова собрали нѣсколько эскадронцевъ. Въ это время къ Алуштѣ подошелъ десант, послѣ прихода котораго, никто уже не остался въ Алуштѣ.

ЯГЬЯ ЭФЕНДИ спрашиваетъ: «Для какой цѣли вы отправились изъ дер. Корбеклы въ Шумы».

Мы пошли въ эту деревню, чтобы сообщить о событияхъ; оттуда мы сообщили и деревню Демирджи. Намъ сказали, что въ Демирджи находится Муфти Заде, которому

мы также сообщили о событияхъ. Муфтизаде изъ Демидржи прибыль въ Шуму, а отсюда онъ вмѣстѣ съ нами отправился въ Алушту. Въ Шумахъ мы поймали цѣлую подводу большевиковъ, у которыхъ отняли винтовки и 1200 рублей. Все это мы отвезли и сдали въ Штабъ. Когда нужно было выбирать самый Штабъ, насть изъ Штаба выгнали и выбрали членовъ изъ своей среды.

Показаніе Бекиръ Али:

Въ Шумы и я отправился, но до этого, около 4 часовъ дня я сидѣль у телефона и слушалъ разговоры между двумя лазаретами. Изъ этого разговора мы узнали, что лазареты хотятъ спрятать винтовки, розданныя имъ большевиками. Съ этими свѣдѣніями я вмѣстѣ съ Шахъ Муратомъ отправились въ дер. Шумы. Когда мы туда пришли, народъ уже готовился отправиться въ Алушту; мы послѣдовали за ними. Въ Алуштѣ по базару ходила группа эскадронцевъ. Въ канцеляріи милиції было около 30–40 человекъ; мѣстные украинцы тоже были тамъ. Они избрали Селима Муфтизаде начальникомъ Штаба. Оттуда я отправился въ кофейню Сеитъ Халиля Эмирова, а затѣмъ обратно въ милицію. Тутъ мнѣ сообщили, что я тоже избранъ въ Штабъ. Изъ нашей деревни также былъ Абдуль Акимъ Эфенди. Потомъ я узналь, что Хайретдиновъ избранъ предсѣдателемъ Штаба. Изъ самой Алушты въ Штабъ сидѣло 20–30 человѣкъ. Затемъ Штабъ перешель въ домъ, гдѣ прежде были большевики. Селимъ Муфти-Заде, все время сидѣль у телефона. Муфтизаде сообщаиль намъ, что въ Ялтѣ нѣть силъ у нашихъ и отъ насть просять помошь. Еще до наступленія большевиковъ, народъ сталъ постепенно собираться въ деревнѣ Ламбать, туда же были приведены нѣсколько человѣкъ, пойманныхъ комиссаровъ. Это было по новому стилю 19 Aprѣля, а наступленіе большевиков началось 21. Изъ Симферополя пришло нѣсколько человѣкъ эскадронцевъ. Я не заметиль, чтобы кто-нибудь возбуждалъ народъ. Когда было прочитано показаніе Абасъ Абдуль Вели, Заядинъ Сетарь заявилъ. Неправда то, что отсюда выступило 300–400 человѣкъ; всего отсюда выступило нѣсколько подводъ съ людьми. Неправда также и то, что мы отправились туда не по своей охотѣ, ибо къ этому здѣсь готовились, въ теченіи цѣлаго мѣсяца. Еще мѣсяцъ тому назадъ, я отъ Сеитъ Меметь Эфенди слышаиль, что уже приготовлено 500 человѣкъ войскъ, что нужно поступать, но мы ему сказали, что этого не хотимъ. Лично я совсѣмъ въ эти дѣла не вмѣшивался.

Сеитъ Али:

Я тоже въ тотъ вечеръ былъ у Абдуль Акима, который предложилъ послать въ Симферополь человѣка, чтобы узнать о положеніи дѣла. Послали Абаса и Сеитъ Али.

Показаніе Шахмрата Абаса:

Послѣ полученія письма, мы нашли нужнымъ провѣрить это въ Симферополѣ. Въ это время я съ Амидъ Эреджепомъ были въ банкѣ. Телефонистка изъ Алушты намъ сообщила, что Алуштинскій Совѣтъ бѣжалъ. Находившіеся тамъ предложили намъ переговорить съ Симферополемъ. Мы потребовали по телефону Рустембекова изъ Симферополя. Намъ отвѣтили, что въ Симферополѣ сейчасъ гайдамаки. Тогда я самъ пошелъ къ телефону, изъ Симферополя, изъ центральной отвѣтили мнѣ по татарски. Я имъ назваиль номеръ телефона Рустембекова и они меня соединили съ его телефономъ; жена Рустембекова отвѣтила, что его нѣть дома. Затѣмъ я потребовалъ газету

Крымъ-Оджагъ¹², получилъ отвѣтъ, что типографія закрыта. Это было 19 Апреля но-чью, тогда мы снова позвонили въ Симферополь, чтобы узнать, имѣется ли кто-нибудь изъ нашихъ въ Симферополѣ. Вмѣсто отвѣта, господинъ говорившій съ нами по телефону, предложилъ намъ отправиться въ Алушту и занять этотъ городъ. Къ этому времени наши уже отправились въ Алушту.

СПИСОКЪ

Матеріальныхъ убытковъ жителей дер. Корбеклы, Алуштинской вол., причиненныхъ большевиками въ Январѣ и Апрѣлѣ мѣсяцахъ 1918 г.

1) Хаджи Усеинъ Измаиль, 20 января, 314 овецъ на 4700 руб. и 1500 руб. контрибуціи, а всего 6200 руб.

- 2) Османъ Муслюмъ, 22 января, 5 овецъ на 750 руб.
- 3) Махмутъ Хусеинъ, 20 Января, 10 овецъ на 1500 руб.
- 4) Курт Сейтъ Мурать, " 115 овецъ на 17250 руб.
- 5) Абдуль Акимъ Велиша, " 30 овецъ на 4500 руб.
- 6) Ибраимъ Абдуль Вели, " 17 овецъ на 2550 руб.
- 7) Усеинъ Абдуль Вели " 9 овецъ на 1250 руб.
- 8) Сейтъ Али Сейтъ Мехметъ Кара 76 овецъ на 11600 руб.
- 9) Мустафа Беличієвъ " 28 овецъ на 4200 руб.
- 10) Абдуль Аеджитъ Меметъ Эфенди 33 овецъ на 4950 руб.
- 11) Мустафа Абасъ Мурать " 16 овецъ.
- 12) Билялъ Аджи Куртъ Умеръ 3 улея на 450 руб.
- 13) Сейтъ Абдулла Газы " 2 охотничихъ ружья на 400 руб.
- 14) Муртаза Мустафа " 1 охотниче ружье на 250 руб.
- 15) Джаферъ Абдуръ Решидъ 1 охотниче ружье и 1 револ[ъвер] на 300 руб.
- 16) Осанъ Бекиръ 1 ружье простое на 100 руб.
- 17) Абдуль Азизъ Меметъ ружье на 130 руб.
- 18) Билялъ Аджи Куртъ Умеръ ружье двухствольное на 100 руб.
- 19) Умеръ Бекиръ ружье на 100 руб.
- 20) Амза Аджи Куртъ Умеръ ружье на 100 руб.
- 21) Аджи Измаиль ружье на 100 руб.
- 22) Мустафа Аджи Сейтъ Меметъ 1 лошадь и линейка съ двумя лошадьми на 2000 рублей.
- 23) Рамазанъ Османъ, 19 апрѣля, разбита подвода на 500 руб. и ранена лошадь на 150 руб., а всего на 650 руб.
- 24) Усеинъ Аджи Мурать, 20 апрѣля, 20 овецъ на 3000 руб.

С подлиннымъ вѣрно:

Членъ Слѣдственной Комиссії [підпис А. Озенбашли]

ГДА СБУ. — Ф.13. — Спр. 1124. — Арк. 120–123.
Завірена копія. Машинопис.

¹² Газета «Кирим оджагъ» (у пер. «Кримське вогнище») видавалася з літа 1917 р. кримськотатарською мовою прихильниками лівої течії національного руху. Видавець — мулла М.К. Веджді, редактори — А. Хільмі та М. Куртієв (за іншими даними Курт Мемет Мустафа). А.С. Айвазов згадував, що опозиційна до керівництва ТимКМВК група змушена була продати свою типографію газеті «Міллєт» і закрити газету.

№ 9

**Слідчі матеріали, зібрані
Парламентською слідчою комісією
в м. Алушта 27 травня 1918 року**

27 травня 1918 р.

Переводъ съ татарского

СЛЕДСТВЕННЫЙ МАТЕРИАЛЬ,
собранный Парламентской Слѣдственной Комиссіей въ гор. Алуштѣ, 27 Мая 1918 года

ПРОТОКОЛЪ допроса 27 Мая 1918 года, гор. Алушта

Эшрефъ Исмаильъ.

8 апрѣля старого стиля, вечеромъ, большевики готовились къ бѣгству. Передъ Совѣтомъ остановились два автомобиля. Находившіеся на автомобилѣ вошли внутрь на совѣщаніе. Мы поняли, что они хотятъ забрать все, что въ банкѣ и убѣжать. Въ Совѣтѣ въ тотъ вечер находились: Альштулеръ, Гринъ, Пономаревъ, Багликовъ, Османъ, Бекирбаевъ, Сеитъ Меметь Кадіевъ, Акимъ Умеровъ, Сеитъ Халиль Биляль, но свои планы они отъ этихъ скрывали. Какъ я понялъ они хотѣли уничтожить и весь продовольственный материалъ. Вошли въ банкъ, забрали всѣ драгоцѣнности. Наша молодежь старалась не дать имъ захватывать цѣнности банка; молодежь собралась отдельно, чтобы обсудить этотъ вопросъ; это были: Якубъ Канаровъ, Али Меметь Бахиръ, Абазъ Уссеинъ и др. Они хотѣли отстоять продовольственные припасы. Я пробылъ около получаса и ушелъ домой. Я видѣлъ, какъ члены Совѣта бѣжали на автомобиляхъ, забравъ драгоцѣнности изъ банка; что они забрали деньги изъ банка это я слышалъ отъ другихъ. Долго мы смотрѣли за ними. Потомъ я легъ. На слѣдующій день на рассвѣтѣ, я вышелъ на базарь и увидѣлъ, что татары вооружены и узналъ, что съорганизованъ Штабъ въ помѣщеніи милиціи. Я пошелъ въ Штабъ, тамъ увидѣлъ Хайретдинова и Уссеина Балиджіева¹. Со мной были Сеитъ Джелиль и Гафаръ Шерфетдинъ. Намъ сказали, что всѣ члены Штаба функционировавшего до январскаго переворота должны вернуться къ исполненію своихъ обязанностей; ввиду чего изъ работавшихъ ране въ Штабѣ находились учитель Сеитъ Джелиль, я, Али Гаджи Амза и нѣкоторые другие изъ Алуштинской молодежи. Изъ офицеровъ я узналъ Муфти Заде и Хайретдинова. Хайретдиновъ сказалъ мнѣ, что нужны люди для работы въ Штабѣ и что нѣтъ печати для удостовѣреній и попросилъ у меня печать Мусульманскаго Комитета и еще двухъ людей. Я ответилъ, что пойду посовѣтуюсь съ предсѣдателемъ Комитета. Когда я увидѣлся съ предсѣдателемъ Комитета и сообщилъ ему объ этомъ онъ сказалъ, что надо непремѣнно созвать Комитетъ.

¹ Не виключено, що мова йде про Усейна Велі Балича із с. Корбек, який пізніше став членом ВКП(б) і у 1924–1928 рр. був наркомом просвіти КримАРСР.

(Во время допроса Предсѣдатель Комитета Ибрагимъ Хаджи Умеръ просить задать Эшрефу Исмаилу вопросъ случилось ли это днемъ или вечеромъ).

Когда я спросиль у предсѣдателя дать ли печать или нѣть было утро 9 апрѣля. Затѣмъ часовъ въ 10½ утра Предсѣдатель созвалъ Комитетъ. Собрание открылось. На повѣсткѣ дня стояль вопрос о печати и двухъ работникахъ, просимыхъ Штабомъ. Большинство рѣшило просимое временно дать. Выбрали меня и Уссеина Арабаджіева, но вмѣстѣ съ тѣмъ члены Комитета выразили неудовольствіе Штабу на томъ основанії, что всю охрану Алушты должны нести мусульмане и съ протестомъ противъ этого они выразили желаніе, чтобы охрану взяла на себя Городская Управа. Все это было занесено въ особую бумагу и когда Предсѣдатель Комитета принесъ это въ Штабъ Селимъ Муфтизаде отвѣтилъ, что уже Комитетъ умеръ, живеть Штабъ и что предписанія Комитетовъ ничего не значать. Противъ этого Комитетъ ничего не могъ сдѣлать, даже не могъ собраться. Штабъ работаль съ печатью Комитета и не хотѣль признавать Городскихъ Управъ. На засѣданіе Городской Управы ходилъ Муфтизаде, но что тамъ говориль я не знаю. Мы продолжали работать. Въ теченіе нѣсколькихъ дней все управление Алуштой находилось въ рукахъ Штаба. Кого слѣдовало Штабъ арестовывалъ, организовывалъ отряды и приступиль къ наступленію на Ялту. Обыски производились солдатами, у всѣхъ отбиралось оружіе и приносилось въ Штабъ. Что творилось во время обысковъ я не знаю, ибо все это дѣжалось внѣ Штаба. Никто намъ о своихъ дѣйствіяхъ не докладывалъ. Большая часть оружія была доставлена изъ Симферополя, была отобрана у населенія во время обысковъ. Всѣмъ, кто просилъ, оружіе давали. Вооружили около 50–60 человѣкъ. При мнѣ еще вопросъ о наступленіи не поднимался. Онъ обсуждался уже 11 числа. Въ Штабъ пріѣхали Українскіе офицеры, вошли въ отдѣльную комнату, гдѣ они вмѣстѣ съ Селимомъ обсуждали вопросъ о наступленії. Українцамъ населеніе устроило встрѣчу, но никто ничего не говорилъ. На слѣдующій день 12 началось наступленіе. Пойманые по ту сторону Ламбата комиссары были арестованы при Штабѣ. Два автомобія съ флагами поѣхали на Массандру и какъ я слышалъ отъ управляющаго Байрашева у Массандровскаго Совѣта захватили 60000 рублей, но телеграфныхъ проводовъ не тронули. Когда они садились на автомобили я быль занятъ дѣломъ и не видѣль кто садился. Большевики узнаютъ объ этихъ автомобіяхъ и когда они готовы были уже бѣжать имъ даютъ знать, что въ Массандрѣ всего только два автомобія, но не какая-нибудь внушительная сила, послѣ чего большевики изъ Ялты предпринимаютъ наступленіе, вооруживши населеніе. Когда наши возвращались, они вооружаютъ населеніе Никиты, сами убѣгаютъ, нѣсколько человѣкъ образуютъ цѣпь, спустя три часа большевики занимаютъ Никиту, потомъ подходятъ къ Алуштѣ; это было въ среду 13 Апрѣля². Утромъ въ 9 часовъ подошла миноноска, обстрѣляла городъ. Въ 1 часъ дня быль вторичный обстрѣль и наш отступали. Когда Штабъ увидѣль, что татары отступаютъ Селимъ Муфтизаде бѣжалъ. У него автомобіль; онъ сказалъ своему двоюродному брату, находившемуся при немъ: «Алушта скоро будетъ занята большевиками, мы удеремъ». Сам онъ и его двоюродный братъ сѣли на автомобіль, а присутствовавшимъ тутъ татарамъ они сказали, что приведуть къ 5 часамъ помошь. Вмѣстѣ съ ними на автомобіль сѣли еще пять человѣкъ. Въ это время тутъ находились Османъ Хаджи Муфать и Ибрагимъ Халиль. Въ Штабѣ остались

² Допитувані часто вказують дати помилково: такъ більшовики вже 11(24) квітня 1918 р. за допомогою гарматного обстрілу і десанту з міноносця знову захопили Алушту.

Хайретдиновъ, я и изъ офицеровъ Джихангиръ. Тогда былъ приглашенъ переводчикъ съ нѣмецкаго языка Машковцевъ, чтобы переговорить съ Симферополемъ, но это сдѣлать не удалось, ибо телефонистка сказала, что съ нѣмцами невозможно говорить. Отступавшіе войска имѣли позиціи въ Ламбатѣ. Офицеры ъзивши на автомобиль на этих позиціях не были и не показывались более въ Штабѣ. На позиціи ъзидили Вели Ибрагимовъ и Селимъ Муфтизаде. Штабъ вначалѣ находился въ Милиції, а потомъ перешелъ въ зданіе Совѣта. Мы сидѣли втроемъ, было около трехъ часовъ. Узнавъ, что контроль-миноноска причалила къ пристани съ чернымъ флагомъ, я предложилъ нѣкоторымъ товарищамъ бѣжать, что мы и сдѣлали. Наканунѣ Хайретдиновъ предложилъ эвакуировать населеніе, но Селимъ Муфтизаде отвѣтилъ, что ничего не будетъ, и что они не смогутъ сюда притти. Как только мы вышли изъ города, большевики цѣпью спустились отъ мѣстности «Тикташъ» по русскому кладбищу. Была пулеметная стрѣльба. Больше я ничего не видѣлъ. Я возвратился послѣ прихода нѣмцевъ. Подпись Членъ Слѣдственной Комиссіи А. Озенбашлы. Перевель съ татарскаго А. Озенбашлы.

С подлиннымъ вѣрно:

Членъ Слѣдственной Комиссіи

[підпис А. Озенбашли]

Копія.

ПРОТОКОЛЪ допроса 27 Мая 1918 года, гор. Алушта.

Хафизъ Шамратъ.

Штабъ не только [не] предупредилъ населеніе о предстоящей катастрофѣ и о том, что нужно эвакуироваться, масса неизвѣстныхъ личностей, одѣтыхъ въ эскадронскую форму съ ногайками въ рукахъ заперли насъ въ домаѣ. Днемъ раньше появились человѣкъ 60–70 эскадронцевъ и на слѣдующее утро пошли на Ялту. Послѣ обстрѣла миноносной эскадронцы буквально заперли насъ по домамъ. Селимъ Муфтизаде сидѣлъ у телефона и все утверждалъ, что идутъ нѣмцы и украинцы. Вечеромъ 8 апрѣля намъ было извѣстно, что Совѣтъ готовится бѣжать. На слѣдующее утро мнѣ сказали о бѣгствѣ Совѣта и объ учрежденіи Штаба. Въ немъ были Селимъ Муфтизаде, Усеинъ Балиджіевъ, Мустафа и Абдуль Хакимъ Балиджіевы, Хайретдиновъ, Сейтъ Меметь Кадіевъ. Они стали искать Комиссаровъ. Въ это время передъ Штабомъ остановился автомобиль. Въ немъ, какъ говорили, были арестованные въ Ламбатѣ Комиссары. Городская Управа предложила организовать охрану города, избравъ представителей отъ всѣхъ народностей. Это предложеніе было принято всѣми. Объ этомъ было сообщено Штабу. Штабъ категорически отвергъ это, сказавъ, что это дѣло будетъ всецѣло находиться въ рукахъ татаръ. Но если бы дѣло было бы сдѣлано такъ, какъ предлагалъ Хайретдиновъ, то мы быть можетъ этихъ ужасовъ не пережили бы; онъ предлагалъ не дѣлать различій между национальностями и не обижать никого, но остальные банды самочинно производили обыски; за помощью въ Симферополь были посланы Дервишъ Аширъ, Усеинъ Балиджіевъ. Они пропали и не явились. За ними побѣхали Сеттаръ Давидовичъ, Сейтъ Мамутъ Халилевъ и Сейтъ Меметь Кадіевъ. Сеттаръ Давидовичъ вскорѣ вернулся, такъ какъ на дорогѣ сгорѣлъ автомобиль. Остальные двое побѣхали на лошадяхъ. Сеттаръ въ Штабѣ занимался слѣдствиемъ изъ двухъ делегаций ни одна не возвращалась. Делегаціи побѣхали просить помощи не то у украинцевъ, не то у нѣмцевъ. Изъ Симферополя Сейтъ Мамуту Халилову сообщаютъ, что Джаверъ

Эфенди прибыль съ войскомъ и что часть войскъ наступаетъ на Феодосию, а другая часть на Евпаторію. Это передаваль Фетта Абдурамановъ. Мусульманскій Комитетъ постановиль освободить арестованного коменданта Алушты, ибо мы, предвидя катастрофу, думали, что если освободимъ арестованныхъ Штабомъ, то въ случае, если дѣла примутъ плохой оборотъ, они помогутъ намъ и обратились въ Штабъ съ просьбой освободить коменданта, но Селимъ Муфтизаде и Мустафа Балиджіевъ не освободили его. Обращеніе Городской Управы также осталось безплоднымъ. Нѣкоторыми лицами выражалось неудовольствіе Штабу, но отъ словъ къ дѣлу не переходили. Кромѣ татаръ въ Штабъ никто не входилъ, ибо не принимали.

(Вопросъ члена Слѣдственной Комиссіи Такумбетова. Когда основанъ Штабъ).

8 Апрѣля старого стиля, въ 12 часовъ ночи собралась молодежь, а 9 утромъ прибыль Муфтизаде. Совѣтъ къ этому времени разбѣжался. Несмотря на отказъ Штаба въ просьбѣ Городской Управы, тѣмъ не менѣе Хайретдиновъ пошелъ туда и вступилъ въ переговоры съ Управой съ тѣмъ, чтобы въ Штабъ принять представителей Управы. Соглашеніе какъ будто состоялось. Но на слѣдующій день подошла миноноска. Селимъ Муфтизаде 9 числа расклеилъ афиши отъ имени нѣмецкаго командованія. Въ тотъ же день Городская Управа постановила на засѣданіи своею организовать охрану изъ всѣхъ народностей. Штабъ это отвергъ. Передъ приходомъ миноносокъ я былъ въ телефонной комнатѣ. Изъ Ламбата насъ предупредили, чтобы мы были на стражѣ и что идетъ миноноска. Мы пошли домой. Миноноска подошла и начала обстрѣливать городъ. Послѣ обстрѣла мы вышли на улицу и увидѣли, что вреда особенного не было причинено. Я пошелъ въ Штабъ. Тамъ кромѣ Хайретдина изъ видныхъ никого не было. Селимъ Муфтизаде, Баличевы бѣжали на автомобилѣ. Потомъ появились эскадронцы и говорятъ, что идутъ нѣмцы, начали гнать народъ по домамъ. Послѣ обѣда я увидѣлъ, что со стороны Корбеклы гонять бѣглецовъ. Мы всѣ думали, что въ Никитѣ на позиціяхъ держится цѣпь людей, оказывается наши по горамъ и долинамъ, по Бешуйской дорогѣ бѣжали. Къ вечеру подошла миноноска, спустила шлюпку; въ это время со стороны Ялты прибыли красногвардейцы. Изъ миноносоки вынесли оружіе, которое раздали солдатамъ лазаретовъ. Потомъ большевики поймали на улицѣ члена Продовольственной Управы Сейдали Мустафа и два Комиссара, одинъ изъ нихъ былъ Яковлевъ, вмѣстѣ съ нимъ пріѣхали ко мнѣ на извозчикѣ и предложили сдать имъ Штабъ, въ противномъ случаѣ они пригрозили бомбардировкой города. Обращеніе ихъ ко мнѣ было чисто случайное. Я ихъ послалъ къ Предсѣдателю Мусульманскаго Комитета. Они его нашли, но предсѣдателю удалось вырваться изъ ихъ рукъ. Всѣмъ раненымъ лазаретовъ въ количествѣ 600 человѣкъ было раздано оружіе и кромѣ того были вооружены всѣ рабочіе города и окрестностей. Они кричали: «Давай татаръ». Мы закрыли ворота. Одинъ сталь у воротъ со щита, стучалъ и ругался, другой тоже самое дѣлалъ и у моихъ воротъ. Какой-то голосъ со стороны ихъ позвалъ, и они удалились. Греки вооруженными ходили по домамъ и [уводили] татаръ. Такъ мы пролежали, запершись со среды до понедѣльника. Они тутъ убивали три дня; начиная съ вечера въ среду, въ четвергъ и пятницу до вечера. Изъ Ялты прибыль спеціальный греческій отрядъ, численностью въ 300–400 человѣкъ. По прибытіи этого отряда въ Алушту къ нему присоединились и мѣстные греки, большую частью темный элементъ. Въ субботу большевики издали декреть о томъ, что больше убийствъ не будетъ, ввиду чего предсѣдатель Мусульманскаго Комитета, съ краснымъ крестомъ на рукавѣ занялся похоронами убитыхъ. Допросъ снималъ Членъ Слѣдственной Комиссіи А. Озен-

башлы, Я. Байбуртлы, Мустафа Абдурамановъ и Усманъ Токумбетовъ. Перевел съ татарского А. Озенбашлы.

С подлиннымъ вѣрно:

Членъ Слѣдственной Комиссії

[підпис А. Озенбашли]

Копія.

ПРОТОКОЛЪ допроса показанія, данныя Алуштинскимъ Сельскимъ обществомъ на сходѣ въ зданіи Мусульманскаго Комитета 28 Мая 1918 года.

Одинъ изъ присутствующихъ говорить:

«Половина нашего общества лежитъ на кладбищѣ, а половина здѣсь. Сегодня наше общество состоять изъ того, что Вы тутъ видите. Штабъ быль тутъ. Откуда онъ получилъ приказаніе, отъ какого правительства». Почему онъ явился причиной того, что мы пережили эти ужасы. Должны сказать истину. Присутствіе уполномачиваю старосту.

Показанія старосты Османа Хаджи Мурата.

8–10 [апреля 1918 г.] въ 1 часъ ночи при бѣгствѣ большевиковъ я находился въ Совѣтѣ. Насъ хотѣли взять въ плѣнъ. Съ нами были Сеитъ Али Муратовъ, Сеитъ Халиль Билялъ, Сеитъ Меметь Кадіевъ, Али Билялъ, Мамутъ Умеровъ. Эти наши товарищи почувствовавъ замыслы большевиковъ убѣжали, мы съ Сеитъ Али Муратовымъ остались. Насъ привели въ банкъ. Забрали все что было въ банкѣ, около насъ поставили часовыхъ, насъ къ себѣ не пускали. Все забранное положили на автомобиль, уѣхали, насъ отпустили. На слѣдующій день въ 5 часов утра меня разбудилъ Меметь Сеитъ Халиль Умеровъ и попросилъ у меня сѣдло и сказалъ, что они начали наступленіе. Я отправился въ Штабъ. По дорогѣ встрѣтилъ Сеитъ Мамуда Халилова. Тотъ мнѣ сказалъ, что наши вооружились и начали войну съ большевиками. Онъ пошелъ домой, я въ Штабъ. В Штабѣ находились Муфтизаде Селимъ, Хайретдиновъ, Абдуль Акимъ и Уссейнъ Балиджіевы, Сеитъ Меметь и много еще другихъ. Ничего нельзя было разобрать. Предложили избрать Комиссію, возстановить старый, т. е. дѣйствовавшій до январскаго переворота составъ Штаба. Меня и Ибрагима выбрали завѣдывать продовольственнымъ дѣломъ. Мы приступили къ исполненію своихъ новыхъ обязанностей. Когда Штабъ перешелъ въ зданіе Совѣта, тамъ подъ Предсѣдательствомъ Хайретдина засѣдали Абдураманъ Токуръ, Мустафа Балиджіевъ и другіе, выбрали Комиссію, послѣ чего всѣ разошлись по дѣламъ. На второй день начали отправлять войска на Ялту. Командиромъ Штаба былъ Хайретдиновъ. Наступленіе началось 10 [апреля]. Среди солдатъ кромѣ мусульманъ были два украинца. Изъ вольныхъ людей никого не было. Пѣхота отправилась на автомобиляхъ. Скоро привезли нѣсколько арестованныхъ большевиковъ. Говорили, что ихъ арестовали украинские офицеры совмѣстно съ Вели Ибрагимовымъ. Когда войска отправились на Ялту, Муфтизаде сидѣлъ у телефона и сообщилъ, что со стороны Косьмо-Демьяновскаго монастыря идетъ помощь. Мнѣ показалось, что онъ говорилъ съ отправившейся въ Симферополь нашей делегаціей. Делегація эта не возвращалась. На второй день была отправлена вторая делегація въ составѣ Сеитъ Мамута Халилова и Сеттара Давидовича. Послѣдній вернулся съ дороги, такъ какъ

сгорль автомобиль. Другіе поїхали на лошадяхъ и не возвратились. Наступленіе началось до выезда делегації. Когда Сеитъ Мамутъ Эфенди передъ выездомъ изъ Алушты говорилъ по телефону съ Фетта Абдурамановимъ изъ Симферополя, тотъ сообщилъ ему, что сейчасъ будетъ отправлена помошь, но никакой помощи не видѣли. Послѣ мы нашли переводчика, пошли на почту, но ничего не добились. Затемъ въ Штабъ явился Муфтизаде и присутствующимъ тутъ сказалъ, что черезъ пять часовъ онъ вернется. Онъ поїхаль самъ. (Въ это время одинъ изъ присутствующихъ на сходѣ заявилъ: «Ихъ поїхало трое: онъ самъ, Мустафа Балиджиевъ и его двоюродный брат». Уѣзжая они сказали: «Безоружные пусть удираютъ, ибо идетъ миноносецъ»). Сказали, что парадохъ идетъ. Я пошелъ въ Штабъ. Никого не было. Когда я пошелъ вторично, тамъ засталъ смотрителя цейхауз Асана Бѣктешира. Я вернулся домой; смотрю укладываются. Въ моемъ домѣ собралось нѣсколько семействъ. Въ тотъ день пришли большевики, ворвались въ нашъ домъ, взяли съ нась подпиську, что мы не убежимъ. На второй день пришли въ 4 часа къ намъ большевики, одинъ изъ нихъ былъ Алуштинскій грекъ водовозъ Сафонъ. Связали намъ шестерымъ руки и повели нась къ больницѣ. На улицѣ были русскіе, греки, евреи, но татаръ не было. Когда нась вели по улицѣ никто за нась не заступился. Въ больницѣ стояли еще семеро: Бекиръ Хаджи Меметь, Абдураманъ Хаджи Меметь, сынъ его Рамазанъ, Ягъя Хаджи Меметь, Хамза Халиль, Мустафа Мамутъ, Мамутъ Сеитъ Ниби. Всѣхъ ихъ убили. Вмѣстѣ съ ними было убито еще трое нашихъ товарищѣ: Абдуранамъ Османъ Али Гелева, Сеитъ Умеръ Бекирбай и Бахчисарайскій житель Куртъ Бедиль. Всѣхъ этихъ десять человекъ повѣли и разстрѣляли. Никто изъ нихъ въ Штабѣ не служилъ. Изъ нихъ остались живыми я, Абубулла Бекирбай, Османъ Аширъ. Насъ троихъ выдѣлили, а про тѣхъ я ни слова не могъ сказать, ибо не давали говорить. При этомъ присутствовала одна русская дѣвица, сидѣлка въ больницѣ.

ПРОТОКОЛЬ ДОПРОСА

Афузъ Умеръ Исмаиль

Я пошелъ въ больницу. Тамъ лежало 8–10 человѣкъ убитыхъ русскихъ. Ихъ говорили будто убили татары. Тамъ было еще четверо убитыхъ татаръ, ихъ не мог опознать, такъ какъ они валялись другъ на другѣ. Никто не знаетъ о томъ, что тѣхъ будто бы убили татары. Тутъ произошелъ такой случай. Сами большевики убили одного генерала и убийство взвалили на татаръ. Меня сопровождали два поляка — Салашевскій и Турковскій. Тамъ я долго не сидѣлъ, ибо было много грековъ и русскихъ. Я пошелъ по направленію къ Совѣту. По дорогѣ встрѣтилъ вышеуказанныхъ семь человѣкъ. Четверо рядомъ шли впереди, трое сзади. За ними ходили пятнадцать человѣкъ всадниковъ. По ихъ физіономіямъ можно было опредѣлить, что они были греки. Они этихъ семь татаръ всячески ругали и били; недовольствуясь этимъ заставляли ихъ сказать и на отстающихъ они наставали съ лошадьми. Ихъ вели по направленію къ больницѣ. Я ихъ встрѣтилъ какъ разъ на базарной площади, гдѣ было много публики. Я прислушался къ ихъ разговору. Они говорили: «Такъ имъ и надо, всѣхъ нужно перерѣзать». Нѣкоторые изъ арестованныхъ меня узнали и умоляюще смотрѣли на меня. Я былъ страшно взволнованъ. Ихъ повели. Я подошелъ къ б лазарету, гдѣ я видѣлъ какъ уже вели этихъ послѣднихъ трехъ татаръ. Чтобы избѣжать ихъ взглядовъ я вошелъ въ лазаретъ. Спустя нѣкоторое время я услы-

шалъ залпъ. Я понялъ, что это расстрѣляли арестованныхъ. Потомъ ихъ тѣла нашли подъ виноградникомъ Ягы Гебея. Ихъ расстрѣляли на полянкѣ въ винограднике еврея Меринкина. Въ лазареть я вошелъ, такъ какъ тамъ находились мои знакомые. Я услышалъ залпъ, когда они прошли саженей 50. Между мною и мѣстомъ расстрѣла было саженей 150.

ПРОТОКОЛЪ ДОПРОСА

Асанъ Хаджи Бектемиръ

Я смотрѣль со стороны коридора. Въ это время изъ нашего прихода увѣли 10 человѣкъ. Я испугался и спрятался на чердакъ. Съ чердака я видѣль, какъ ихъ привели. Среди нихъ я узналъ Бекира и его брата. Потомъ ихъ построили рядомъ у плетня. Сзади стрѣляли залпами. Нѣсколько человѣкъ упало. Дали еще одинъ залпъ, упали остальные, кромѣ одного. Потомъ въ третій разъ стрѣляли залпомъ, затѣмъ начали вертѣться на лошадяхъ и топтать ихъ трупы. Это было къ вечеру. Напротивъ Меримкина имѣется дача Черкеса и шоссейная будка. Тѣла убитыхъ собирали Кузьма Бешировъ, Яни Кизиловъ, Яни Муратовъ, Козьма Манчаевъ и сынъ послѣднаго.

ПРОТОКОЛЪ ДОПРОСА

Османъ Хаджи Мурать

Потомъ насы привели въ Совѣтъ, хотѣли намъ выдать мандаты, но красногвардейцы сказали: «Мы ихъ расстрѣляемъ». Поставили на голосованіе. Было много народа и никто не поднялъ въ пользу насы руки. Среди нихъ находились: Мончаковъ, Маша Даманскій, Рина Кломпарская. Предсѣдатель совѣта Гринъ. Потомъ насы связали вмѣстѣ съ туркомъ. Насъ бѣгомъ погнали къ пристани, оттуда до четвертой версты по Ялтинскому шоссе. Около 3 лазарета встрѣтили насы акцизный чиновникъ Александръ Михайловъ и Марія Чекезова. Они просили отпустить насы, говоря имъ, что они расстрѣливаютъ невиновныхъ. Тогда большевики развязали намъ руки, но продолжали гнать. На четвертой verstѣ кузнецъ Васька Рыжій встрѣтилъ насы, сталъ просить конвоировъ отпустить насы, после чего вышелъ одинъ изъ ихъ среды и поддержалъ просьбу Васьки Рыжего. Тогда они привели насы въ Штабъ Одесского отряда³. Начальникъ Штаба сталъ расспрашивать насы кто мы и что мы дѣлали. Въ это время съ улицы замѣтили насы нѣсколько русскихъ; они вошли въ Штабъ и заступились за насы. Это были Митька Штabelь съ женой, Фролкинъ, Беля Николаева. Потомъ насы повели въ Европейскую гостиницу въ сопровожденіи двухъ конвоировъ, они до утра скрауливали насы. Они говорили намъ, что они, красногвардейцы Одесского Отряда, противъ всякихъ убийствъ и что они ничего не могутъ сдѣлать съ Ялтинскимъ отрядомъ, состоящимъ изъ Балаклавскихъ грековъ то и дѣло занимающихся убийствами. Они сказали намъ, что у нихъ сейчасъ будетъ засѣданіе, на которомъ будутъ приняты [меры] къ прекращенію убийствъ. Потомъ онъ вышелъ и когда пришелъ [сказал] намъ чтобы мы не выходили, такъ какъ на улицѣ не все благополучно. Вскорѣ онъ пошелъ вторично, принесъ намъ мандаты, послѣ чего они провели насы домой. Затѣмъ я спря-

³ У складі «Ялтинської армії» червоних, яка вела контрнаступ на Алушту, перебував загін одеських анархістів (бл. 350 осіб) на чолі з колишнім комендантом Очакова М. Чіжиковим.

тался въ подвалъ. Спустя немного времени прибыли два всадника, троє пѣшкомъ и сказали: «Давай сельского старосту». Но меня не нашли, взяли топоръ, начали рубить направо и налево, разграбили мое имущество, а квартиранта какъ русского человека совсѣмъ не тронули. Анюта Даманская сказала, что среди нихъ будто бы былъ одинъ ялтинскій татаринъ. Остальныхъ не узнали. Я изъ подвала перешелъ затѣмъ въ канаву. Вскорѣ сообщили намъ, что большевики бѣгутъ. Когда я на третій день вышелъ на базарь, Урбанкевскій хотѣлъ испугать меня и сказалъ, что идутъ большевики, но вместо нихъ пришли нѣмцы.

ПРОТОКОЛЬ ДОПРОСА

Абібулла Бекирбаевъ

Все, что говорилъ Османъ Хаджи Бектемиръ правильно. Только запишите то, что когда на базарную площадь противъ дома Аліанаки собирали тѣла убитыхъ мусульманъ тамъ присутствовали за исключеніемъ татаръ старые жители Алушты русские, греки и евреи. Я закричалъ «Товарищи, спасите». Никто не поднялъ головы. Такой же крикъ я поднялъ передъ Совѣтомъ, где было болѣе 1000 человѣкъ. Тамъ только отвѣтили: «Веди, веди ихъ». Когда случилось это началась канонада, я оставилъ работу въ саду, пришелъ домой посмотретьть, что дѣлаетъ старуха мать и сестра. Ихъ дома не засталъ. Пока я ихъ разыскалъ насы окружили. Потомъ пришли и увили насы. Тѣ, кто насъ уводили хорошо говорили по татарски, говоря «Вамъ что, [...]», били насы прикладами. Большинство изъ нихъ были греки и евреи. Мать узнала среди нихъ мѣстного водовоза. Онъ сейчасъ арестованъ лежитъ.

ПРОТОКОЛЬ ДОПРОСА

Ибрагимъ

Среди большевиковъ былъ одинъ татаринъ изъ Алушты — Сейтъ Бекиръ Уссинъ. Онъ сейчасъ въ Алуштѣ. Другой Муратъ Сейтъ Абдулла изъ Кучукъ-Ламбата, онъ уѣжалъ. Шемеи Османъ убить въ Корбеклы.

Акъ-Сейтъ Ибрагимъ, 55 лѣтъ, малоимущій

Мы въ последній день отправились въ Штабъ. Оттуда вышелъ Муфти-Заде. Они собрали за два дня до того войска, отправили на Ялту. Мы стояли на улицѣ и что дѣлалось внутри Штаба не знаемъ. Потомъ три человѣкъ поѣхало въ Симферополь. Офицеръ Казанскій татаринъ сказалъ: тотъ кто съ оружиемъ пусть остается, тотъ кто безъ оружія пусть уходитъ». Потомъ мы увидѣли, что къ пристани причалилъ пароходъ. Когда мы были около церкви началась канонада. Мы спрятались по домамъ. Нашъ приходъ находится на окраинѣ деревни. Тамъ осталось насы всего 10 человѣкъ, остальные бѣжали. Приходили къ намъ греки, хотѣли насъ увѣсти, мы просили, они выругавшись оставляли насы. Потомъ на третій день явились снова. Одинъ былъ Ялтинскій грекъ, другой съ перевязаннымъ глазомъ. Онъ говорилъ по татарски. Они увили мою лошадь. Потомъ пришли къ намъ мѣстные греки. Не знаю фамиліи, но знаю, что онъ арендуетъ землю у Мустафы Хаджи Али. (Этотъ со стороны громко заявляетъ: «Сына его зовутъ Никола, а отца Яни Чиликилиди). Второй изъ пришедшихъ живеть у Токмакова, средняго роста, блондинъ — Никола Кириаковичъ Эфчанли. Вотъ они повели насы въ числѣ 10 человѣкъ въ Штабъ. Насъ хотѣли заключить въ тюрь-

му. Мы просили нась не арестовывать. У телефона тамъ находился грекъ, работавшій у Каши. Онъ сказалъ, что они нась не знаютъ. Тамъ въ это время находился одинъ нѣмецъ. Вильгельмъ Осиповичъ, который работаетъ у Малковцева. Онъ нась узналъ. Помогъ еще намъ одинъ писарь изъ Управы. Насъ отпустили въ сопровожденіи приведшего насъ грека.

ПРОТОКОЛЪ ДОПРОСА

Афузъ Шамратъ

Если можно отмѣтьте. Въ тот день, когда водили этихъ стариковъ, большевицкій Совѣтъ уже бѣжалъ, но греки только ловили и арестовывали татаръ.

Ягъя Эфенди Байбұртлы спрашиваетъ Акъ-Сеита Ибрагима: «Кого вы вините во всемъ этомъ?».

Акъ-Сеитъ отвѣчаетъ: «Насъ ни во что не вмѣшивали и потому мы ничего не знаемъ».

Нафе Муратъ и Сеитъ Абдула Мустафа заявляютъ:

Когда мы встрѣтили ѣдущихъ въ экипажъ Абдульакима Балиджіева, Амета Куртъ-Сеита изъ Биюкъ-Ламбата, Омера Ибрагима изъ Дерекоя и Усеина Бекирбая и спросили у нихъ, что твориться въ Алуштѣ, Абдула Акимъ намъ отвѣтилъ: «Къ намъ идетъ помошь, мы ѣдемъ встрѣчать». Если бы они нась не обнадежили этимъ, мы бы тоже успѣли выѣхать.

Аджи Османъ Ягъя

Говорять, что посланные нами въ Симферополь делегаты тамъ гуляли, а отвѣта не посыпали и на какомъ основаніи, по чьему велѣнію они основали у насъ Штабъ.

Сеитъ Джелиль

Семья Сеитъ Мамаута (одинъ изъ делегатовъ) осталась тутъ. Самъ Мамутъ бѣжалъ въ Корбеклы. Амидъ Куртъ-Сеитъ увезъ жену послѣ прихода нѣмцевъ.

Ягъя Хаджи Рамазанъ

(Онъ принадлежить къ отряду якобы составленнымъ Курултаемъ). Въ Яныкоѣ было около 700 украинцевъ. Насъ было около 280. Мы вмѣстѣ съ Сеитъ Мамутомъ, Сеитъ Халиломъ Ибришемъ, Куртъ-Али Аширомъ и Сеитъ Джелиломъ Эфенди пошли къ полковнику и разъяснили ему, что въ Алуштѣ рѣжутъ татаръ. На это полковникъ намъ отвѣтилъ, что онъ за эту ночь можетъ взять Алушту, очистить отъ большевиковъ и продержаться тамъ сутки, «а потомъ», говоритъ онъ, «я продвинусь въ другую сторону, а за это время татары могутъ выѣхать изъ Алушты»⁴. Но тамъ въ стороне говорили, что все равно отъ него проку мало, такъ какъ онъ больше сутокъ не обѣщаетъ пробыть и что большевики могутъ явиться снова и предать огню все наше достояніе. Среди говорившихъ были: Гафаръ Умеровъ, Сеитъ Мамутъ Халилевъ и многіе изъ

⁴ У с. Яни-Кой у Кримських горах наприкінці квітня 1918 р. вів переговори з одним із повстанських центрів кримських татар командир 1-го Запорізького полку ім. Костя Гордієнка кінних гайдамаків полковник В. Петрів, за їх підсумками була підписана угода про включення до складу полку кримськотатарських добровольців. Це військове формування було частиною Кримської групи військ УНР і мало наказ дійти до Севастополя.

Корбеклы. Сеитъ Маматъ Эфенди послѣ этого вторично пошелъ къ Полковнику и сказаль, что онъ береть свою просьбу обратно. Полковникъ отвѣтилъ: «Дѣло Ваше, но разъ Вы отказываетесь, я самъ лично не пойду».

Сеитъ Джелиль

Когда нас посыпали къ Полковнику, всѣ были единодушны. Потомъ произошелъ расколъ. Одни были того мнѣнія, что нужно подоспѣть Алуштѣ на помощь, другіе были противъ. Благодаря этому расколу Мамутъ Эфенди былъ вынужденъ взять свою просьбу обратно.

Османъ Кадіевъ

Говорили, что есть какая-то тайная организація, готовящаяся свергнуть большевиковъ. Я слышалъ, но не видѣлъ, что будто сюда прибыль украинскій автомобиль и что Штабъ бѣжитъ. Наша молодежь собралась и вошла въ Штабъ. Тамъ я видѣлъ Хайретдинова. Тамъ было раздано солдатамъ оружіе и приказано имъ охранять городъ. На слѣдуючій день намъ сказали, что ожидаются украинцы и что ихъ нужно встрѣтить. Прибыль эскадронъ, за нимъ мы двинулись встрѣтить украинцевъ до мѣстности «Тарбогазъ». Но тамъ мы встрѣтили лишь два автомобиля. Тѣмъ не менѣе это значительно ободрило Штабъ. Въ то же время изъ Симферополя получались разные извѣстія, на основаніи которыхъ Штабъ въ Алуштѣ продолжалъ дѣйствовать. Въ среду въ Штабѣ намъ сказали, что идетъ пароходъ. При этомъ одинъ отрядъ посланъ былъ на берегъ, а мы удалились. Когда пришелъ въ свой садъ узналъ о прибытіи еще второго парохода. Семейство я перевезъ тоже въ садъ. Затѣмъ привели больного Гафара Умерова. Проходившій знакомый сообщилъ, что у Сардана производятъ обыскъ и предложилъ намъ бѣжать [в] Корбеклы. Мы такъ и сделали. Мы эту [ночи] провели у Джемиля Гонджали, который только что прибыль изъ Симферополя. Онъ сказалъ, что по дорогѣ видель Уссеина Балиджіева и Мамута Умерова, ъдушихъ на автомобіяхъ. Они, вида Джемиля, по словамъ послѣдніго, даже поже поздравили его съ военной помощью, которая будто бы остановилась на мѣстности Сырлы-Копру. На утро не прибыло никакой помощи. Тогда изъ Корбеклы въ Алушту отправили делегата съ бѣльмъ флагомъ, чтобы дать знать въ Алуштѣ большевикамъ, что населеніе Корбеклы готово сдаться. Это было сдѣлано съ цѣлью оградить населеніе. Наши делегаты не являлись и ничего не сообщали. Это было до обѣда. Затѣмъ мы выѣхали съ тѣмъ, чтобы ускорить ожидающую помощь. Ни въ Курлюкѣ, ни въ Сырлы-Копру никакихъ войск не оказалось. Въ деревнѣ Чаукѣ мы встрѣтили одного нѣмецкаго развѣдчика. Ему объяснили положеніе вещей. Онъ отвѣтилъ, что имъ приказано двигаться только до этого мѣста. Въ это время проходила одна подвода. Нѣмцы остановили ее и обыскали, нашли трехъ армянъ и оставили ихъ при себѣ. Я спросилъ кучера — русскаго, о движениі войскъ. Онъ сказалъ, что на шестой верстѣ двигаются Германцы. Это было въ обѣденное время. Наступилъ вечеръ, стало темнѣть, войска все же не приходили. Немного позже изъ Симферополя прїхалъ верховой и сообщилъ, что сюда едетъ Джаферъ Сейдаметъ⁵ и что у кого есть оружіе, тотъ долженъ выйти на Сырлы-оплы и ждать его. Когда я спросилъ почему онъ ёдетъ на неосѣданной лошади онъ объяснилъ, что его такъ торопили.

⁵ У квітні 1918 р. голова Кримськотатарського національного уряду Д. Сейдамет ще перебував у Стамбулі. В Крим він повернувся у травні 1918 р.

пили, что даже не позволили осѣдлать коня. Потомъ онъ направился въ Кизиль-Коба. Этот верховой бытъ рябой молодой человѣкъ 21–22 лѣтъ, его навѣрное знают жители Мамутъ-Султана⁶ и Чалке (Слѣдственная Комиссія 30 мая с.г. посѣтила дер. Чалке и отъ одной татарки (жены Сейдамета Булата) узнала, что молодой человѣкъ, о которомъ говорилъ Османъ Кадіевъ, назывался Сурули Бейнаметъ изъ Біюкъ-Яныкоя⁷). Было 12 часовъ ночи; помощь не приходила. Наступило утро. Помощи также не было. Немного позднѣе одинъ эскадронецъ, житель Корбеклы, и житель Корбеклы — Идрисъ Сурули въ формѣ эскадронца пришелъ и сообщилъ, что онъ идетъ изъ Яныкоя, что тамъ уже все готово и что въ 9 часовъ утра они двинутъ наступать со стороны Косьмо-Демьянновского монастыря. Тотъ ушелъ отъ насъ. Наступило обѣденное время. Помощи все же никакой не было. Послали мы нарочного, онъ не вернулся. Тогда я самъ на линейкѣ отправился въ Яныкою. Тамъ находились Українськія части. Имъ Сейтъ Мамутъ и компанія сообщили о положеніи вещей въ Алуштѣ. Имъ Українцы отвѣтили, что они очистятъ въ теченіе двухъ дней все южное побережье, но они затѣмъ должны будутъ оставить и уѣхать обратно и что послѣ придется охрану поручить самимъ татарамъ. Когда наши спросили ихъ о причинахъ такого быстраго ухода Українцы отвѣтили, что они въ данномъ случаѣ будутъ дѣйствовать безъ вѣдома и безъ разрѣшенія нѣмцевъ. Мы поѣхали дальше въ Симферополь и узнали, что о дѣйствіяхъ Українцевъ нѣмцамъ неизвѣстно. Тамъ же мы узнали, что нѣкоторые изъ членовъ Парламента тайно отъ нѣмцевъ содѣйствовали отправкѣ двухъ украинскихъ бронированныхъ автомобилей срокомъ на одни сутки.

ПРОТОКОЛЬ ДОПРОСА

Идрисъ Сурули

Я подтверждаю сказанныя мною слова. Эти слова я слышалъ отъ офицера Казанскаго татарина и отъ Мрштейна, офицера 6 эскадрона. Вывѣль насъ изъ Симферополя съ постоялого двора Казанскій татаринъ Мухтаръ Эфенди. Оттуда мы пришли въ Яныкою. Туда въ тотъ же вечеръ пришли и українцы. Послали развѣдку въ Кокозъ⁸, въ Косьмо-Демьянъ⁹, въ Бешуй¹⁰, въ Корбеклы. Тотъ же самый офицеръ насъ послалъ изъ Шемхая въ Кизиль-Коба. Я съ шестью человѣками отправился изъ Кизиль-Коба. На Слѣдующій вечеръ мы пошли въ Курлюкъ. Въ Курлюкѣ мы заняли позиціи, такъ какъ со стороны Агизъ-Киръ наступали большевики. Потомъ мы наступали вмѣстѣ съ Українцами. Українцы пошли по направлѣнію къ Мамутъ-Султану, мы же вернулись въ Симферополь.

Сейдаметъ Булатъ, изъ дер. Чауке заявляет:

Что онъ знаетъ того молодого человѣка, о которомъ говорилъ Османъ Кадіевъ (он обѣщалъ сообщить Комиссіи его имя и фамилію).

⁶ Тепер с. Добре Сімферопольського району АР Крим.

⁷ Нині с. Мраморне Сімферопольського району АР Крим.

⁸ Тепер с. Соколине Бахчисарайського району АР Крим.

⁹ Космо-Даміанівський монастир у горахъ у 20 км від Алушти.

¹⁰ Село (нині не існує) і урочище у Бахчисарайському районі.

Ибрагимъ Хакки, Имамъ.

Послѣ орудійныхъ выстрѣловъ дѣтей мы помѣстили въ подвалъ. Мы остались дома. Около нашего дома производилась нѣсколько разъ стрѣльба, временами она учащалась. Нѣсколько разъ пытались обыскивать, но вскорѣ расходились. На второй день одинъ изъ сосѣдей грековъ позвалъ моего мальчика, далъ два хлѣба и отправилъ его, послѣ чего я отправился къ нему, чтобы узнать о положеніи вещей. Я не успѣлъ расспросить его, такъ какъ подошли три большевика. Двое изъ нихъ стали съ двухъ сторонъ и приставивъ дуло сказали: «Это татаринъ», а тотъ грекъ отвѣтилъ, что это не татаринъ, а бѣженецъ. Такимъ образомъ, обманувъ большевиковъ, этотъ грекъ взялъ меня къ себѣ домой. Одинъ изъ грековъ остался съ большевиками, а тотъ отвелъ меня къ себѣ домой. Меня подняли на чердакъ, тамъ кромѣ меня находились еще три татарина. Это были: Асанъ Аджи Сеитъ, Мустафа Асанъ и Сеитъ Али Аджи Османъ. Тамъ пробыли сутки. На второй день около 9 часовъ утра одинъ изъ грековъ пришелъ и заявилъ мнѣ, что меня хотѣть видѣть ихъ консультъ. Консультъ мнѣ сказалъ: «Вы милостивый Государь, не пугайтесь и не бойтесь, это кончится хорошо, а эти люди тебя охранятъ. Могу тебя поздравить съ тѣмъ, что Германцы взяли уже Бахчисарай, а о Севастополѣ я еще ничего не знаю. Скоро успокоимся». Такъ онъ сказалъ и ушелъ. Это было въ пятницу въ 9 часовъ утра. Въ воскресенье ночью греки пришли и сообщили о бѣгствѣ большевиковъ. Насъ перевели въ одинъ высокій домъ, при чемъ греки на насъ охраняли до утра. На третій день пришли Германцы. Этихъ грековъ было семь человѣкъ: Георгій Каради, Хадіяни, Левтеръ, Харламбо и др. Одинъ часовщикъ Рубанковскій приходилъ въ мой домъ и разыскивалъ меня.

Гафізъ Умеръ

Эти греки спасли Ибрагима Эфенди потому, что они надѣялись, что Ибрагимъ Эфенди въ будущемъ принесетъ имъ пользу. Они вообще поступали такъ. Въ одномъ мѣстѣ они спасали болѣе или менѣе извѣстное лицо, въ другихъ же случаяхъ, гдѣ ихъ не знали, они кричали: «Бейте его».

Ибрагимъ Хаджи Умеръ Оглу¹¹

Мы утромъ узнали, что Мусульманскій Штабъ сорганизованъ ночью. Эшрефъ просилъ печать. Послѣ совѣщенія мы дали и печать и двухъ людей. Кромѣ того мы имъ совѣтовали организовывать Штабъ съ участіемъ другихъ народностей. То же предложили и городу. Въ это время мы слышали, что будто Джafferъ наступаетъ на Керчь. Мы работали въ продовольственномъ отдѣлѣ. Мы готовили обѣдъ прибывающимъ отовсюду солдатамъ. Сначала деньги на это выдавалъ Амидъ, затѣмъ принесли захваченные въ Біюкъ-Ламбатъ деньги. Затѣмъ я сталъ получать деньги у Абдуль Акима Балиджіева. Это продолжалось день. На второй день прибыли изъ Симферополя эскадронцы. Мы занялись приготовленіемъ для нихъ обѣда. Въ это время въ Симферополь были отправлены делегаты: Уссеинъ Балиджіевъ и Уссеинъ Арабаджи. Вскорѣ замѣтилъ ненормальность въ дѣлахъ Штаба мы отъ имени Мусульманского Комитета послали имъ протестъ и предложили принять представителей отъ города. Тамъ въ это время былъ Сеитъ-Джелиль Хаттатовъ. Около 8 часовъ наше предложеніе было принято, но городъ не успѣлъ послать своихъ людей, такъ какъ въ 10 часовъ нача-

¹¹ Голова Алуштинського мусульманського комітету у 1917 — на поч. 1918 р.

лась бомбардировка города. Я въ городѣ встрѣтилъ Чиханова и спросилъ, состоялось ли засѣданіе, онъ отвѣтилъ отрицательно; затѣмъ, встрѣтивъ Чалбаша, я сообщилъ ему, что дѣла приняли плачевный оборотъ, послѣ чего онъ пошелъ къ себѣ, а я до- мой. Мустафа Эмиръ Али передалъ мне, что вышедшіе изъ парохода матросы разы- скиваютъ меня. Я вышелъ и меня встрѣтили три матроса. Они сказали, что если въ теченіе получаса я не выдамъ людей Штаба и не сдамъ оружія, то они арестуютъ меня. Тутъ же они спросили у меня обѣ арестованныхъ Мусульманскимъ Штабомъ. Я по- просилъ у нихъ продленія даннаго имъ срока до сутокъ. Они не согласились. Не прошло и 15 минутъ какъ въ городѣ послышались выстрѣлы. Я понялъ въ чёмъ дѣло и скрылся. Почти сутки я скрывался у одной татарки сначала одинъ, а затѣмъ съ че- тырьмя татарами. На второй день про нась узнали армяне и мнѣ пришлось оттуда уйти. Потомъ я заговорилъ с армянами, и мы вмѣстѣ съ ними пошли въ Штабъ. Тамъ я встрѣтилъ Урбанскаго. Онъ спросилъ у меня про муллу, такъ какъ надо было хоро- нить убитыхъ. Въ это время до нась дошелъ шумъ. Оказывается, это былъ митингъ, на которомъ между прочимъ говорили, что надо вырѣзать всѣхъ мусульманъ. Когда я сидѣлъ еще на чердакѣ мы услышали душу раздирающій крикъ женщины, это была жена Абдуллы Акая, у которой въ постояломъ дворѣ убили мужа и двухъ сыновей. Когда мы на кладбищѣ хоронили убитыхъ по дорогѣ ѿхали три матроса. Когда я спро- силь у нихъ имѣются ли на дорогѣ тѣла убитыхъ татаръ, они отвѣтили, что около мос- ста лежать трое. Тогда я имъ отвѣтилъ, что утромъ я осматривалъ тотъ районъ и око- ло мѣста убитыхъ не было. «Прошу Васъ» сказалъ я «прекратить эти убийства». На это одинъ матросъ сказалъ своимъ товарищамъ: «Чего съ нимъ разговаривать, убей его». Въ послѣдній кромѣ татаръ жители Алушты постепенно стали спускаться на берегъ. Какъ мнѣ передавалъ акцизный чиновникъ они собрались на берегу потому, что хо- дилъ упорный слухъ, что будто долженъ прийти паразодъ, который предастъ огню всю татарскую часть г. Алушты. Въ тотъ вечеръ большевики приходили въ мой домъ. Они вообще въ ту ночь обыскивали всю деревню, но къ утру исчезли. Потомъ мы съ утра до вечера сами себя охраняли.

Юсуфъ Эфенди

Из Гурзуфа въ Біюкъ-Ламбать прибылъ Вели Ибрагимовъ. Онъ сказалъ намъ о дан- номъ имъ Ялтѣ ультиматумѣ. Съ нимъ находилось еще три автомобиля. Шофера были русскіе. Онъ сказалъ, что онъ пришелъ со стороны Германскаго Штаба въ качествѣ де- легата и что Ялтѣ предъявилъ ультиматумъ о томъ, что Ялта сдалась въ теченіе трех ча- совъ и когда я его спросилъ: «Вели Эфенди, вѣдь Вы отправляете на Ялту всего три ав- томобиля, есть ли за Вами еще сила, передъ Ялтой стоить миноносецъ, который со- жжетъ всю Ялту». Онъ отвѣтилъ, что 8000 гайдамаковъ и 4000 нѣмцевъ съ 12 орудіями прибудутъ сегодня къ вечеру въ Алушту. Мы сѣли на автомобиль и подѣхали къ Шта- бу. Тамъ засталъ я Селима Муфтизаде и спросилъ его: «Селимъ Эфенди, кто Вамъ по- ручилъ организовать здѣсь Штабъ и обѣщали ли Вамъ нѣмцы прислать какую-либо силу». Тотъ отвѣтилъ: «За отсутствіемъ среди Мусульманъ лица, знакомого съ фран- цузскимъ и нѣмецкимъ языками, Германская Комендатура послала меня». Вскорѣ на- чалась бомбардировка. Войска бѣжали, и я уѣжалъ въ Симферополь.

Мустафа Аджи Бекиръ

Кѣмъ были уполномочены записанные выше Вами пять грековъ на собиранie тѣль убитыхъ. Чтобы подстрекать грековъ, отсюда были отвезены на односъ въ Ялту пальцы убитыхъ неизвѣстными лицами грековъ, для разжиганія страстей, что и дало поводъ къ Гурзуфскимъ событіямъ.

Сеитъ Абдулла Мустафа

Я узналъ, что убили моего сына. Я пошелъ на базарь и увидѣлъ трупъ его валяется на подводѣ. Я началъ плакать. Пришелъ милиціонер и выдалъ мнѣ трупъ. Я отvezъ трупъ домой, затѣмъ пришелъ большевицкій фельдшеръ и выбранивъ меня за то, что я взялъ трупъ безъ его разрѣшенія, приказалъ мнѣ похоронить сына въ тотъ же день.

Подписавшіеся внизу лица подтверждаютъ, что всѣ даннія показанія соотвѣтствуютъ дѣйствительности. Подписи: Ибрагимъ Эль-Хаджи, Куртъ-Умеръ, Османъ Хаджи Муратъ, Хатипъ Ибрагимъ Хакки, Афузъ Умеръ, Мустафа Хаджи Али, Мустафа Хаджи Бекиръ, Сеитъ Абла Мустафа, Асанъ Аджи Бектимиръ. Члены Слѣдственной Комиссіи Я. Байбуртлы, Мустафа Абдурамановъ, А. Озенбашлы. При допросахъ присутствовалъ также член Слѣдственной Комиссіи У. Токумбетовъ. Перевель съ татарскаго А. Озенбашлы.

Съ подлиннымъ вѣрно:

Член Слѣдственной Комиссіи

[Підпись А. Озенбашли]

Копія

ПРОТОКОЛЪ ДОПРОСА

Якубъ Османъ Канаровъ

Причиной къ убийству Апбаза Канарова явилось то, что дней 15 до дня убийства сосѣдній грекъ Бозаджи迪 вылилъ на улицу помои. Докторъ составилъ протоколъ на домовладѣльца Апбаза Канарова, послѣ чего Апбазъ сдѣлалъ выговоръ Бозаджи迪 за то, что ему изъ-за него придется нести отвѣтственность. Послѣ прихода большевиковъ Бозаджи迪 вмѣстѣ съ большевиками пришелъ въ домъ сосѣда Апбаза Абдуллы и спросилъ, гдѣ они его Апбаза спрятали. Въ это время Апбазъ находился у себя дома. Большевики ворвались въ домъ Апбаза, вывели его во дворъ. Смотрѣвшій въ это время сквозь заборъ Бозаджи迪 крикнулъ большевикамъ: «Этотъ самый есть Канаровъ, бейте его». Большевики тотчас же его расстрѣляли. Видя это семья Апбаза выбѣжала во дворъ. Большевики открыли и по нимъ стрѣльбу и убили наполовину 10-лѣтнюю дѣвочку Ханифе-Шерифе. Абдураманъ Канаровъ вмѣстѣ съ Османомъ Хаджи Муратомъ, Абібулой Асаномъ и Османомъ Аширъ, словомъ въ числѣ шести человѣкъ спрятались въ домѣ сосѣда, но оттуда ихъ всѣхъ вывели, трехъ освободили, а трехъ повели и расстрѣляли. Съ другимъ братомъ Умеромъ Канаровимъ мы скрывались въ саду, онъ утромъ пошелъ на базарь. Тамъ его поймали большевики и стали расспрашивать. Онъ показалъ имъ паспортъ и сказалъ, что какъ больной солдатъ онъ ни въ чемъ не принималъ участія, въ доказательство своей болѣзни онъ показалъ медицинское свидѣтельство. Тѣ били прикладами по головѣ и говоря, что онъ татаринъ гнали къ морю. Когда его пригнали къ берегу, показавъ на море, большевики сказали: «Вотъ Ваша могила». Случайно встрѣтившійся тутъ єврей Шумеровъ прошиль его освободить, ручался за его доброту, но это не помогло. Его повели за дерев-

ню и тамъ расстрѣляли. Потомъ четыре большевика, разломавъ двери дома, забрали 10000 рублей, много свадебныхъ вещей сестры, одно двухствольное ружье и три лошади. Одинъ изъ нихъ былъ Антонъ Мясниковъ.

Османъ Ягъя

Какъ только начался обстрѣлъ города Ягъя Сейдаметъ отправилъ семью въ Корбеклы, а самъ остался здѣсь. Нѣкоторое время онъ прятался у сосѣдей. Потомъ перешелъ въ домъ Головы Мухтарема. Оттуда онъ перешелъ въ садъ Гобоя. Тамъ на чердакѣ они спрятались и когда спустя нѣкоторое время они спускались съ чердака ихъ замѣтили проходившіе тутъ большевики, которые начали гнаться за ними. Они бѣжали, переходя изъ сада въ садъ, большевики стрѣляли и наконецъ поймавъ ихъ около рѣчки привели въ Совѣтъ и дали имъ мандаты, после этого ихъ принялъ къ себѣ въ домъ коменданть. Потомъ, по одной версіи, Мухтаремъ будто бы вызвалъ свою служанку изъ кофейни и послалъ ее къ женѣ сказать, чтобы та не беспокоилась, а служанка вмѣсто того, чтобы передать женѣ вызвала большевиковъ, по другой версіи Мухтаремъ будто послалъ женѣ записку. Записка попала служанкѣ, которая сообщила большевикамъ.

Али Эфенди Хаджи меметь

Убили трехъ моихъ братьевъ, одного племянника 18 лѣтъ, и двухъ зятьевъ. Одинъ изъ приходившихъ за ними былъ чистильщикъ сапогъ — Костя. Они говорили, что вѣдуть ихъ въ Совѣтъ. Плакавшимъ семьямъ греки говорили: «Не плачте, наши отцы и матери тоже такъ плакали». Ихъ повели къ больницѣ, тамъ, говорятъ, было нѣсколько убитыхъ грековъ и русскихъ, и какъ будто съ обрѣзанными носами и ушами. Эти греки, указавъ приведеннымъ татарамъ на нихъ, будто сказали: «Посмотрите, что Вы татары сдѣлали. Впредь и съ Вами мы будемъ поступать такъ же». Послѣ этихъ словъ ихъ вывели за больницу и расстрѣляли.

Умеръ Мустафа, турокъ

Когда стали раздавать оружіе я просилъ Селима Муфтизаде не выдавать оружія туркамъ, турецкимъ подданнымъ. Послѣ моей просьбы у нѣкоторыхъ турецко-подданныхъ, успѣвшихъ уже получить оружіе, таковое было отобрано. Мы спрятались въ пекарнѣ. Въ 9 час. Утра ворвались большевики. Насъ вывели во дворъ, мы стали просить, они повели насъ въ Штабъ. По дорогѣ, воспользовавшись поднятой суматохой, я скрылся. Потомъ къ намъ пришелъ одинъ армянинъ. Мы просили его посидѣть съ нами. Онъ вышелъ, сказавъ, что черезъ полчаса вернется. Но черезъ полчаса явились два большевика. Двухъ изъ насъ вывели и расстрѣляли. Мы спрятались. Убийцы турокъ изъ земской пекарни были греки. При допросѣ присутствовалъ Членъ Слѣдственной Комиссіи У. Токумбетовъ. Члены Слѣдственной Комиссіи: Я. Байбуртлы, М. Абдурамановъ, А. Озенбашлы. Перевелъ съ татарскаго А. Озенбашлы.

Съ подлиннымъ вѣрно:

Член Слѣдственной Комиссіи

[Підпись А. Озенбашли]

Копія
Показання Юсуфа Зія

Въ 1917 году съ тѣхъ поръ какъ въ Крыму заговорили обѣ автономії и у грековъ на Южномъ берегу Крыма началось аналогичное движеніе и среди нихъ пошла агитация. Агитаций была такая: татары не имѣют права на автономію на Южномъ берегу Крыма. Южный берегъ Крыма издревне принадлежалъ грекамъ. Татары пусть устраиваютъ свою автономію въ Бахчисараѣ и Акъ-Мечети. Южный берегъ Крыма — наш, что это родина нашихъ дѣдовъ, тому свидѣтельствуютъ наши старыя церкви. Даже нѣкоторыя изъ заселенныхъ татарами деревень по сю пору носятъ греческія имена. Во главѣ этой агитаций стоялъ греческій консулъ, нѣкоторые изъ видныхъ дѣятелей греческого общества и торговопромышленниковъ. Привожу имена нѣкоторыхъ изъ нихъ: изъ Алушты Манчиковъ, Кузьма Бешировъ, Джани Мурадовъ, Димитрій, Гостій Тодоровъ, въ Гасталѣ — землевладѣлецъ адвокатъ Панчо, кромѣ того достовѣрно извѣстно о томъ, что во всѣхъ деревняхъ южнаго побережья были у нихъ члены организаціи, какъ греческій консулъ, такъ и поименованные лица, не ограничиваясь агитацией на южномъ берегу, отправляли специальныхъ делегатовъ съ мандатами въ Маріуполь и оттуда приглашали добровольцевъ, собирали деньги сотнями тысячи, которые посредствомъ консула отправляли въ Балаклаву, гдѣ организовывали греческій полкъ. И вотъ составлявшіе этотъ полкъ добровольцы составляли 80–90% той красной арміи, которая принимала участіе какъ 9 января, такъ и 9 апрѣля. Этотъ греческій полкъ въ количествѣ 1400 человѣкъ, далъ клятву своимъ начальникамъ убивать татаръ не разбирая старыхъ отъ молодыхъ. [Об] усердіе въ исполненії данной ими клятвы свидѣтельствуютъ совершенныя ими звѣрства въ Гурзуфѣ, Кизилташѣ и Алуштѣ. У нихъ была еще третья мѣра для агитаций, которая заключалась въ томъ, что одинъ изъ предводителей Комитета съ цѣлью поднять на ноги темныхъ и низкихъ грековъ говорилъ, что будто въ Евангеліи предвозвѣщается о томъ, что въ [19]18 году должна течь кровь татаръ и что всякий вѣрующій въ Евангеліе грекъ долженъ быть готовымъ. Обратите вниманіе на ту авантюру, которую разыгрывалъ греческій консулъ въ событияхъ 9 апрѣля. Онъ, приказавъ отрѣзать уши и пальцы убитыхъ мусульманъ и посыпая ихъ въ разныя деревни, говорилъ грекамъ: «Посмотрите, что сдѣлали дикие татары съ несчастными Вашими братьями греками, посмотрите имъ отрѣзаны уши». Вотъ какъ они настраивали грековъ на мусульманъ. Такимъ же образомъ и 11 апрѣля отрѣзывали уши у убитыхъ въ Алуштѣ Мусульманъ, складывали ихъ въ коробки и демонстрировали въ Ялтѣ на базарѣ, что разжигало звѣрскіе инстинкты Ауткинскихъ грековъ и такимъ образомъ въ ярости бросавшихся къ оружію грековъ они натравливали на татаръ. Какъ будто не желая довольствоваться столькими звѣрствами и убийствами г. Консулъ еще обратился къ Германскому коменданту г. Ялты со слѣдующимъ заявлениемъ: «[В] Борьбѣ татаръ за автономію несчастные греки были принесены въ жертву. Греки отъ татаръ получили много вреда». И вотъ такая тенденція греческаго Консула винить во всемъ татаръ, а грековъ обѣлять, напоминаетъ какъ разъ сказку о томъ, какъ умный воръ винить во всемъ хозяина. Другая вина греческаго консула и его товарищей состоять въ томъ, что они, выдавая бѣжавшимъ въ мартѣ и апрѣлѣ мѣсяцѣ изъ Трапезунда и Батума турецко-подданнымъ грекамъ паспорта, принимали ихъ въ свои Комитеты и этимъ греческимъ подданнымъ бѣженцамъ изъ кассы мѣстного греческого общества отпускали ежемѣсячныя пособія. Такими путями они увеличивали контингентъ полка. Могу только сказать, если бы греческій консулъ и другіе главари грековъ разъяснили бы остальнымъ грекамъ, что имъ, какъ грече-

ско-подданнымъ и какъ турецко-подданнымъ, нужно сидѣть на мѣстахъ и нельзя ни во что вмѣшиваться, и если бы еще немного имъ пригрозили, то послѣдніе ихъ бы послушались и совершенно ни во что не вмѣшивались бы. Но увы, у нихъ не оказалось этой человѣчности. Стало достояніемъ нашего уха, что за нѣсколько дней до послѣдніхъ событій, греческій консулъ обѣхалъ всѣ греческіе Комитеты на южномъ берегу, подъ своимъ предсѣдательствованіемъ устраивалъ совѣщанія и что на одномъ изъ такихъ совѣщаній въ Гурзуфѣ, какъ передаютъ жители послѣднаго, имъ ставился на голосованіе вопросъ о согласіи грековъ на убийство всѣхъ татаръ, что и было принято греками единогласно. Были послѣднія числа Мая 1917 года. Всѣ видные дѣятели грековъ южного побережья были приглашены въ Ялту. Я заинтересовался этимъ и о цѣляхъ данного собранія узналъ слѣдующее: они хотѣли купить участокъ земли въ 25 десятинъ приблизительно, принадлежащей помѣщику по фамиліи Штекиръ и находящейся на расстояніи $\frac{1}{4}$ часа отъ Алушты, на дорогѣ отъ Алушты до Корбеклы. Они хотѣли на этомъ участкѣ построить греческую деревню подъ названіемъ Новая Алушта. Половину необходимой для закупки этого участка земли суммы обѣщались дать собравшіеся въ Ялтѣ греки, а другую половину греческій консулъ на счетъ своего правительства. Почему-то эта купля-продажа не удалась и на сколько намъ удалось узнать, причиной запазданія послужило то, что больше 21/2 десятинъ нельзя было купить, и нельзя было совершить купчую крѣпость на большее число десятин. Идеи и мечты грековъ въ Крыму, особенно на южномъ берегу должно быть хорошо известны младо-татарамъ и нашему Парламенту. Вотъ тѣ надежды, которыя питали греки на южный берегъ Крыма. Подписи: бывшій учитель Алушты Юсуфъ Зія. Вспомнилъ я еще одну вещь: греки совершенныя имъ въ послѣднее время звѣрства въ Гурзуфѣ, Кизилташѣ и Алуштѣ производили по следующему плану: 5 человѣкъ убивается, шестой освобождается, 8 человѣкъ убивается, девятый освобождается. Это дѣжалось съ той цѣлью, чтобы освобожденный могъ бы въ случаѣ надобности давать показанія въ пользу тѣхъ, которые его поймали. Манчиковъ и другіе главари вели такую агитацию и также впослѣдствіи поступали. Показанія написаны Юсуфомъ Зіе собственноручно. Перевель съ татарскаго А. Озенбашлы.

Съ подлиннымъ вѣрно:

Член Слѣдственной Комиссії

[Підпись А. Озенбашли]

Копія
Показанія Сейть Джелиля Эсадова. Мая 1918 года.

8 апрѣля старого стиля, вечеромъ Алушта была объявлена большевиками на военномъ положеніи. Всѣ члены Совѣта, забравъ цѣнности, бѣжали въ Ялту. Спустя три часа послѣ ихъ бѣгства татарская молодежь обходила городъ и будила народъ. Пришли и разбудили насы. Мы также спустились въ зданіе Совѣта. По пути мы замѣтили, что у молодежи въ рукахъ имѣется оружіе. Тогда мы совѣтовали нѣкоторымъ, чтобы они сложили оружіе въ одно мѣсто, и чтобы оружіе не носилъ всякий встрѣчный. Когда мы подошли къ зданію Совѣта тамъ мы увидѣли массу людей. Въ помѣщеніи Совѣта было накурено. Тамъ находился городской Голова Сейдали Чалбашъ. Чалбашъ и Сейть Мамутъ Халиловъ, желая оградить роскошно обставленное помѣщеніе Совѣта отъ поврежденій, которые неизбѣжны при всякомъ скопленіи народа предложили опечатать его и перейти въ другое помѣщеніе. Это предложеніе было принято и было рѣшено перейти въ помѣщеніе милиціи. До утра оставался часъ времени. Въ это вре-

мя з'явився нѣкій Селимъ Эфенди. Впослѣдствіи мы узнали, что это былъ Муфтизаде Селимъ. Его представилъ присутствующимъ Сейтъ Меметь Кадіевъ. Какъ только разсвѣло мы перешли въ помѣщеніе милиції. Съ переходомъ сюда сталъ бросаться въ глаза безпорядокъ во всемъ. Народъ не понимаетъ другъ друга, врывается въ дома, убиваются люди (во время чтенія показанія Эсадова Афузъ Шамратъ сказалъ: «Въ Алуштѣ не было лицъ, убитыхъ татарами». Присутствующіе громко заявили: «Въ окрестностяхъ Алушты тогда производились убийства, но въ самомъ городѣ убийствъ не было»). Молодежь начала группами стекаться въ Алушту, ввиду этого былъ поднятъ вопросъ объ организації какого-нибудь Штаба или Комитета въ цѣляхъ урегулированія всего происходящего. Тогда было предложено возстановить старый Штабъ, работавшій до январскаго переворота, что и было принято, но до того, какъ съорганизовался Штабъ нужно было въ цѣляхъ успокоенія населенія въ особенности не татарской его части выпустить воззваніе. Въ связи съ этимъ былъ поднятъ вопросъ о томъ, отъ чьего имени оно должно быть выпущено. Нѣкоторые высказывались въ томъ смыслѣ, чтобы воззваніе выпустить отъ имени Городской Думы. Другіе предлагали выпустить воззваніе отъ имени Мусульманскаго Комитета. Какъ бы тамъ ни было, но къ тому времени ни Управа, ни Мусульманскій Комитетъ не успѣлъ еще собраться, такъ какъ было еще раннѣе утро. Тѣмъ не менѣе городу необходима была охрана. На этомъ собраніи кромѣ татаръ были и другіе, ввиду чего подъ конецъ рѣшили выпустить воззваніе отъ имени даннаго собранія. Приступили къ составленію его, окончательную форму приводимъ ниже: «Товарищи, власть Совѣта уже пала. Послѣ побѣга въ эту ночь, городъ остался безъ охраны. Принимая это во вниманіе, татары вмѣстѣ съ остальными гражданами приняли охрану города на себя впредь до собранія Думы. Какъ только собирается Дума вся власть будетъ передана ей». И вотъ, не смотря на то, что данное воззваніе было составлено отъ имени указанной выше группы, оно появляется въ городѣ и расклеивается за подписью Мусульманскаго Комитета. Почему это такъ вышло я не знаю. Послѣ этого было предложено избрать предсѣдателя Штаба. Казалось бы при возстановленіи старого Штаба слѣдовадо бы быть предсѣдателемъ тому, кто былъ раньше, но Сейтъ Меметь Кадіевъ почему-то предложилъ въ Предсѣдатели Мухтаря Эфенди Хайретдинова, что и было принято. Тотъ же самый господинъ предлагаетъ въ Начальника Штаба Селима Муфтизаде, что тоже было принято. Передъ обѣдомъ была созвана Дума. Передъ засѣданіемъ Сейтъ Мамутъ Халиловъ, собравъ народъ на базарной площади объявилъ, что, наконецъ, большевики оставили Алушту и что до собранія Думы и до принятія его всѣхъ дѣлъ Города охрану города взяли на себя татары, и что сейчасъ собирается Дума и все управлениѣ возьметъ въ свои руки. Онъ кромѣ того спросилъ довѣряютъ ли они выбранной ими же Думѣ, при этомъ аплодисментами было выражено довѣріе. Послѣ Сейтъ Мамутъ Эфенди выступилъ Предсѣдатель Продовольственной Управы Смирновъ и тоже призывалъ народъ къ спокойствію, послѣ чего всѣ разошлись. Когда собравшись Дума открыла свое засѣданіе первымъ былъ подвергнутъ обсужденію вопросъ объ охранѣ города. Въ залѣ Управы было много и частной публики. Одинъ еврей заявилъ со стороны, что то обстоятельство, что охрану приняли на себя только одни татары, и что всѣ они ходятъ вооруженными, на остальное населеніе производить неблагопріятное впечатленіе, и что нѣкоторые даже высказываютъ опасенія. Тогда членъ Управы Сейтъ Мамутъ Халиловъ, отвѣчая ему, говоритъ, что татары не хотятъ завладѣть всей властью и что они взяли на себя охрану города только до вступленія въ управлениѣ городомъ Городской

Думы въ цѣляхъ предотвращенія всякаго рода безчинствъ, воровства и грабѣжей. Въ подтвержденіе своихъ словъ онъ заявилъ, что если бы въ прошлую ночь не были татары, то зданіе Совѣта все должно было сгорѣть. Это было признано всѣми и ему аплодировали. Предсѣдатель Думы заявилъ, что не только слѣдуетъ укорять татаръ, а наоборотъ ихъ слѣдуетъ благодарить. Наконецъ было рѣшено пригласить по одному или по два представителя отъ каждой организаціи въ городъ и передать охрану города этимъ представителямъ. Это предложеніе было принято Думой единогласно. Гласные татары также голосовали за это предложеніе. Затѣмъ мы пришли въ Штабъ, гдѣ членомъ Управы было сообщено рѣшеніе Думы, но С.М. Кадіевъ вмѣстѣ съ Селимомъ Муфтизаде и нѣкоторыми другими начали говорить о томъ, что не только принять, но даже и считаться съ Думой они не намѣрены и что отнынѣ власть должна быть въ рукахъ татаръ. Хотя Чалбашъ и Сеитъ Мамутъ пытались возразить имъ, но благодаря своему доминирующему положенію Штабъ не обратилъ на возраженія послѣднихъ вниманія и продолжалъ свою работу. За два дня до ухода большевиковъ Сеитъ Мамутъ Халилевъ хотѣлъ собрать сходъ и разъяснить, что въ случаѣ бѣгства большевиковъ, намъ лучше всего остаться въ сторонѣ, но 2–3 человѣка воспрепятствовали этому. Кстати скажу слѣдующее. Я слышалъ, что какъ въ Алуштѣ, такъ и въ окрестностяхъ, появилась какая-то тайная организація и что она работаетъ. Сеитъ Меметь Кадіевъ самъ лично мнѣ сказалъ, что онъ и Селимъ Муфтизаде входять въ эту организацію. За 1½ мѣсяца до послѣдніхъ событий, созвавъ сходъ они говорили, что скоро придутъ украинцы и что они уже въ Джанкоѣ, дошли до Симферополя, и чтобы въ теченіе трехъ дней никто никуда не выходилъ, и чтобы были наготовѣ. Они разослали эти вѣсти и въ окрестныя деревни. (Во время чтенія показаній Мустафа Хаджи Бекиръ заявляетъ: «Тогда на сходѣ Сеитъ Меметь Кадіевъ не говорилъ, что украинцы придутъ и чтобы мы были наготовѣ, онъ только говорилъ, что теперь опасная времена и что можетъ возникнуть какой-нибудь бунтъ; не ходите и не стойте нѣсколько дней въ очередяхъ говорилъ онъ. Присутствовавшіе на сходѣ подтверждаютъ Слѣдственной Комиссіи правильность заявленія Мустафы Хаджи Бекира). Слава Богу, что обѣ этомъ собраніи не узнали большевики, куда мы тогда [бы] ушли. Всѣмъ грозила бы гибель. За то, что мы предостерегали народъ отъ такихъ ложныхъ шаговъ и совѣтовали не предпринимать ничего серьезного по предложенію какихъ-нибудь легкомысленныхъ людей на созванномъ по инициативѣ Сеитъ Мемета Кадіева сходѣ Сеитъ Мамутъ Халилевъ былъ названъ контрреволюционеромъ, при чемъ Кадіевъ настаивалъ за изгнаніе за это изъ Алушты Халилева. Только благодаря заступничеству нѣкоторыхъ изъ молодежи удалось отстоять Халилева. (Во время чтенія показанія Афузъ Шамратъ заявляетъ: «Ввиду перехода на личную почву, предлагаю исключить изъ протоколаэтомъ»). Присутств[ующие] заявили, что слово «контрреволюционеръ» не произносилось, что если предлагалось принять какія-нибудь мѣры противъ клеветническихъ выходокъ Халилева, то это дѣжалось нѣкоторыми лицами изъ схода, но отнюдь не Сеитъ Меметомъ. Штабъ не удовольствовалъ помѣщеніемъ милиціи снова перешель въ помѣщеніе Совѣта, но ввести въ опредѣленное русло начавшейся хаосъ не было возможности. Всякий самочинно производилъ обыски и аресты, врывались въ дома другихъ гражданъ съ цѣлью обыска. Съ другой стороны начальникъ Штаба распоряжался какъ хотѣлъ и приказывалъ не вмешиваться въ его дѣла. Ввиду непризнанія Штабомъ Городской Думы отъ Штаба было командировано два человѣка въ Думу для сообщеніей отношенія Штаба къ Думѣ. Одинъ изъ этихъ делегатовъ былъ Мухтаръ

Хайретдиновъ, а другой Османъ Эфенди Бекирбаевъ. Но я не знаю пошли ли они въ Думу или нѣтъ, такъ какъ я не присутствовалъ на засѣданіи Думы. Словомъ, если даже и были люди недовольные этими порядками въ теченіе этой трехдневной неразберихи, эти люди не могли высказываться. На третій день послѣ этихъ событій я встрѣтилъ Муфтизаде Селима готовящимся къ отъезду въ Ялту на автомобилѣ. На вопросъ куда онъѣхать я получилъ отвѣтъ: «На позиції». Но что были за позиції, въ силу какихъ обстоятельствъ они образовались и гдѣ было решено это я абсолютно не знаю. Съ ними вмѣстѣ былъ еще и Вели Ибрагимовъ. Въ послѣдній день, послѣ обстрѣла Алушты съ моря я вынужденъ былъ покинуть городъ. Я отправился въ Корбеклы, оттуда въ Симферополь и что происходило дальше я не знаю. Только желалъ бы заявить одно: причиной всѣхъ ужасовъ явилась та тайная организація, я прошу обнаруженія этой Организаціи. Показаніе написано Эсадовымъ собственноручно. Члены Слѣдственной Комиссіи: Я. Байбуртлы, М. Абдурамановъ, А. Озенбашлы. При допросѣ и чтеніи показанія присутствовалъ также Член Слѣдственной Комиссіи У. Токумбетовъ. Перевель съ татарскаго А. Озенбашлы.

Съ подлиннымъ вѣрно:

Член Слѣдственной Комиссіи

[Підпис А. Озенбашли]

Копія

СПИСОКЪ

убитыхъ, пользующихся въ пособіи

- 1) Вели Куртъ Бединъ и 10 душъ семейства.
- 2) Мамутъ Сейтъ Небій и 3 души семейства.
- 3) Бекиръ Аджи Меметь и 9 душъ семейства.
- 4) Ягъя Аджи Меметь и 6 душъ семейства.
- 5) Амза Халиль и 6 душъ семейства.
- 6) Абдураманъ Аджи Меметь и 9 душъ семейства.
- 7) Аппазъ Османъ Али Голова и 4 души семейства.
- 8) Усseinъ Чебурекчи и 1 душа семейства.
- 9) Али Аджи Куртъ Асанъ и 8 душъ семейства.
- 10) Мустафа Аджи Мамутъ и 3 души семейства.
- 11) Османъ Мустафа Катяръ и 2 души семейства.
- 12) Мухтаремъ Эредженъ и 4 души семейства.
- 13) Абла Акай Умеръ и 6 душъ семейства.
- 14) Эреджепъ Патапать и 3 души семейства.
- 15) Абдураманъ Канаровъ и 1 душа семейства.
- 16) Ягъя Сейтъ Меметь Добра, постановлено ничего не выдавать.
- 17) Сейтъ Умеръ Бекирбай и 4 души семейства.
- 18) Якубъ Сейтъ Абла и 8 душъ семейства.
- 19) Мустафа Сейтъ Али и 2 души семейства.
- 20) Ибраимъ Коръ Оглу и 1 душа семейства. ВСЕГО убитыхъ сорокъ семь человѣкъ.

Этотъ списокъ врученъ Членамъ Парламентской Слѣдственной Комиссіи Предсѣдателемъ Алуштинскаго Мусульманскаго Комитета. Члены Слѣдственной Комиссіи: М. Абдурамановъ, Я. Байбуртлы, А. Озенбашлы.

Съ подлиннымъ вѣрно:

Член Слѣдственной Комиссіи

[Підпис А. Озенбашли]

Копія

СПИСОКЪ

убитыхъ, семы коихъ не получили пособия

- 1) Иса Сеитъ Меметь изъ Темерчи, 2) Анифе дочь Аббаса Канарова, 3) Мустафа Османъ, Турецко-поданный, 4) Ибрагимъ Бекиръ, неизвестно откуда онъ происходит, 5) Ремзи турецко-поданный, 6) Неизвестный турецко-поданный, 7) То же, 8) Фетта Хибиулла, 9) Зейдулла Хабиулла, 10) Неизвестный турецко-поданный, 11) Кутбетдинъ Умеръ изъ Кучукъ-Узена, 12) Озенбатский татаринъ, 13) Неизвестный татаринъ, 14) Вели-Ула Аджи Арифъ изъ Темерчи, 15) Неизвестный татаринъ, 16) Ильясъ Хусseinъ Оглу — турецко-поданный, 17), 18), 19) Неизвестные турецко-поданные, 20) Сеитъ Умеръ Чакаль изъ Бюкъ-Ламбата, 21) Асанъ Хазъ Меметь изъ Алушты, 22) Аметъ Мамутъ изъ Арпата, 23) Абдураманъ Османъ изъ Алушты, 24) Умеръ Османъ изъ Алушты, 25) Рамазанъ Абдураманъ изъ Алушты.

Означенний списокъ врученъ членамъ Слѣдственной Комиссії Предсѣдателемъ Алуштинского Мусульманского Комитета. Члены Комиссії: М. Абдурамановъ, Я. Байбуртлы, А. Озенбашлы. Перевель съ татарскаго А. Озенбашлы.

Съ подлиннымъ вѣрно:

Член Слѣдственной Комиссії

[Підпис А. Озенбашли]

Списокъ

Убитыхъ и раненыхъ турецко-подданныхъ, проживающихъ въ гор. Алуштѣ, врученный Слѣдственной Комиссії Юсуфомъ Зія

- 1) Убить Исмаиль Али Меметь Оглы, изъ г. Эрзерума, военноплѣнныи.
- 2) Убить Асанъ Али Юсуфъ Оглы, изъ г. Эрзерума, уѣзда Тортумъ, захваченный въ плѣнъ на Карпатахъ.
- 3) Убить Али Бенъ Асанъ, изъ г. Эрзерума, военноплѣнныи.
- 4) Убить Сали Бенъ Али Канверъ Оглы, изъ Трапезунда, военноплѣнныи.
- 5) Убить Али Курбанъ Оглы, изъ Трапезунда, гражданскій плѣнныи.
- 6) Убить Вейсь Умеръ Неби Оглы, гражданскій плѣнныи.
- 7) Убить Идрисъ Курбанъ Али Оглы, изъ г. Эрзерума, уѣзда Эспиръ, гражданскій плѣнныи.
- 8) Убить Мехметъ Медетъ Оглы, изъ г. Эрзерума, уѣзда Байбуртъ, захвачень въ плѣнъ въ Саракамышѣ.
- 9) Убить Мехметъ Шерифъ Оглы, военноплѣнныи.
- 10) Исмаиль Али Оглы, изъ г. Эрзерума, уѣзд Тортумъ, военноплѣнныи.
- 11) Убить Асанъ Али Оглу, изъ г. Эрзерума, уѣзд Разіе, военноплѣнныи.
- 12) Убить Ахметъ Тахиръ Оглы, изъ Трапезунда, уѣзда Ризе, гражданскій плѣнныи.
- 13) Убить Уссеинъ Ягъя Оглы, изъ Трапезунда, уѣзда Ризе, военноплѣнныи.
- 14) Убить Ильясъ Асанъ Оглы, [изъ Трапезунда, уѣзда Ризе, военноплѣнныи].
- 15) Убить Мустафа Халиль Оглы, изъ г. Эрзерума, уѣзд Байбуртъ, военноплѣнныи.
- 16) Убить Ахметъ Османъ Оглы, [изъ г. Эрзерума, уѣзд Байбуртъ, военноплѣнныи].
- 17) Убить муратъ Зія Оглы, [изъ г. Эрзерума], уѣзд Эспиръ, [военноплѣнныи].
- 18) Убить Хафизъ Ахметъ, изъ Трапезунда, уѣзда Ризе, военноплѣнныи.
- 19) Убить Ибрагимъ Биляль Керъ Оглы, изъ г. Эрзерума, уѣзда Эспиръ, гражданскій плѣнныи.

- 20) Убить Уссеинъ, изъ г. Эрзерума, уѣзд Тортумъ, военноплѣнныи.
- 21) Убить Али Меметь Оглы, [изъ г. Эрзерума], уѣзд Эспиръ, [военноплѣнныи].
- 22) Ранень и убить, неизвѣстный раненый бѣжалъ, тѣло не найдено.
- 23) Убитыхъ пять, неизвѣстные, брошены въ море, а три убитыхъ изъ Ризе, на лодкѣ вывезены и брошены въ море, изъ коихъ 6 военноплѣнныхъ и 2 гражданскіхъ плѣнныхъ.
- 24) Три убитыхъ изъ Самсона, военноплѣнныхъ, работали въ костели, о нихъ даль свѣдѣнія бѣжалъ раненый ихъ товарищъ Асанъ изъ Ускюта, а ВСЕГО убитыхъ 33 человѣка.

Члены Слѣдственной Комиссіи: М. Абдурамановъ, Я. Байбуртлы, А. Озенбашлы.
Перевель съ турецкаго А. Озенбашлы.

Съ подлиннымъ вѣрно:

Член Слѣдственной Комиссіи

[Підпис А. Озенбашли]

Копія

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

Парламентская Слѣдственная Комиссія 28-го Мая 1918 года постановила: Пріобщить къ дѣлу 1) Воззваніе Алуштинскаго Мусульманскаго Комитета отъ 11 Мая, 2) Объявленіе Начальника Штаба Муфтизаде отъ 22 Апрѣля того же года. Члены Слѣдственной Комиссіи: М. Абдурамановъ, Я. Байбуртлы, А. Озенбашлы. Перевель съ турецкаго А. Озенбашлы.

Съ подлиннымъ вѣрно:

Член Слѣдственной Комиссіи

[Підпис А. Озенбашли]

ВОЗЗВАНІЕ

Братья русскіе, украинцы, греки, евреи, армяне, поляки и татары. Нашъ прекрасный Крымъ обагренъ братскою кровью. Большевики, такъ нагло обманувшіе народъ, объявшіе миръ всему миру, оставили намъ ужасное наслѣдіе — національную рознь. Опираясь исключительно на темныя массы населенія, они натравили брата на брата. Вспомните, граждане, ужасная и кошмарная избіенія тѣхъ же русскихъ офицеровъ и честныхъ русскихъ людей. Татары всегда стоявшіе на стражѣ закона и порядка первыми въ Крыму возстали противъ этихъ дѣйствій большевиковъ и тѣмъ вызвали противъ себя шедшіе за большевиками несознательныя массы. Когда же они (большевики) поняли, что гибель ихъ несомнѣнна, они натравили всѣ національности на Татаръ и тѣмъ создали національную вражду. Печальныя события послѣдняго большевистскаго нашествія показали, что значить національная ненависть. Сотни убитыхъ, тысячи сиротъ, вдовъ и обделенныхъ. Мусульманскій Комитетъ всегда стоявшій на стражѣ закона и порядка, теперь болѣе чѣмъ когда-либо призываетъ всѣ національности родного намъ всѣмъ прекраснаго Крыма къ мирному сожительству и созданію дѣйствительно братскаго отношенія между всѣми національностями. Теперь намъ никто не можетъ воспрепятствовать создать эти условія жизни и возстановить прежнія братскія отношенія между всѣми національностями. Намъ, жителямъ Крыма, національная вражда была неизвѣстна, и впредь также должна быть неизвѣстна. Мы должны въ корнѣ уничто-

житъ это печальное между нами недоразумѣніе и разъ навсегда подать другъ другу руку. Отнынѣ не должна пролиться ни одна капля невинной крови.

Съ темными элементами общество должно бороться безпощадно, не разбирая национальности, ни вѣроисповѣданія. Виновные отнынѣ должны и будутъ предаваться на судъ всѣхъ національностей, въ лицѣ слѣдственной комиссіи, составленной изъ представителей всѣхъ національностей. Долой національную вражду и да здравствуетъ единеніе между всѣми національностями. Алушта, 11 Мая 1918 года. Алуштинскій Мусульманскій Комитетъ. (Типографія «Труд», Алушта).

Съ подлиннымъ вѣрно:

Член Слѣдственной Комиссіи

[Підпис А. Озенбашли]

Копія

Въ виду объявленія осадного положенія въ г. Алуштѣ и окрестностяхъ всѣ граждане призываются къ спокойствію. Всякія попытки къ нарушенію порядка будутъ подавляться вооруженной силой. Вмѣшательство въ дѣла Мусульманскаго Алуштинскаго Штаба допущено быть не можетъ. Г. Алушта, 22 Апрѣля 1918 года. Начальникъ Штаба Муфтизаде. (Типографія «Труд», Алушта).

Съ подлиннымъ вѣрно:

Член Слѣдственной Комиссіи

[Підпис А. Озенбашли]

Виды материальныхъ убытковъ, потери людей въ Алуште:

- 1) Сейть Абла Мустафа — 24 Апрѣля 1918 года, нѣсколько паръ бѣлья и 77 руб. денегъ, а всего на 125 руб. и убить сынъ Якубъ, 20 л.
- 2) Асанъ Вааповъ — 1 лошадь, 750 руб. контрибуції, на сумму 1950 р.
- 3) Сейть Халиль Ибришъ — золота и серебря на 2930 р., платья на 1683 руб., нѣсколько паръ бѣлья, деньгами 275 руб., на сумму 4888 руб.
- 4) Мустафа Арсланъ — контрибуції 50 руб., золота и серебря на 25 руб., платья на 100 руб., 100 руб. денегъ, на сумму 275 руб.
- 5) Асанъ Темировъ — 1 лошадь — 365 руб., мѣди на 18 руб., платья на 150 руб., 686 руб. денегъ, на сумму 1219 руб.
- 6) Куртъ Умеръ Измаиловъ — 24 Апрѣля 1918 года, 276 руб., изъувѣчныхъ воиновъ.
- 7) Аджи Али Куртбекиръ — 1163 рубля.
- 8) Османъ Аджи Бекиръ — 6 штукъ овецъ на 420 руб., платья на 650 руб., бѣлья на 200 руб., 25 руб. денегъ, а всего на сумму 1295 руб.
- 9) Сейть Халиль Бакшишъ — золота и серебря на 200 руб., платья на 392 руб., 75 руб. денегъ, а всего на сумму 674 руб.
- 10) Нафе-Муратъ — лошадей на 1800 руб., 505 руб. денегъ, а всего на сумму 2655 рублей.
- 11) Акимъ Абиулла — 1000 рублей денегъ.
- 12) Куртъ Молла Сейть Умеръ — золота и серебря на 385 руб., бѣлья на 257 руб., а всего на сумму 642 рубля.
- 13) Сейть Аметъ Мустафа — 247 рублей денегъ.
- 14) Сейть Умеръ Асанъ — охотничье ружье и 120 рублей денегъ.

- 15) Алимъ Закиръ — лошадей на 1300 руб.
- 16) Абигулла Аджи Джепаръ — лошадей на 1625 руб.
- 17) Аджи Османъ Ягъя — лошадей на 100 руб., контрибуці 1000 рублей, на 600 руб. вексель, 3000 руб. денегъ, а всего на сумму 4100 руб., и убитъ Ягъя Сеитъ Аметъ.
- 18) Османъ Джемиль — платья на 80 руб., бѣлья на 91 руб., а всего на 171 рубль.
- 19) Имамъ Ибраимъ Хакки — 15 штукъ овецъ на 1950 руб.
- 20) Сеитъ Ибраимъ Сеитъ Асанъ — золота и серебра на 168 руб., мѣди на 300 руб., платья и бѣлья на 1363 руб., а всего на сумму 1831 руб.
- 21) Османъ Мустафа — платья и бѣлья на 1215 рублей.
- 22) Мустаф Эмиръ Вели — платья и бѣлья на 775 рублей.
- 23) Абдурманъ Аджи Меметъ — платья и бѣлья на 565 руб., 4900 руб. денегъ, вексель на 600 руб., а всего на сумму 5465 руб., и 2 убитыхъ, изъ коихъ сынъ Рамазанъ.
- 24) Эреджепъ Попапыть — золота и серебра на 700 руб., платья на 50 руб., а всего на сумму 750 руб., и 1 убитый.
- 25) Акъ-Сеитъ Сеитъ-Ибраимъ — лошадей на 500 руб.
- 26) Аметъ Амза — лошадей на 1100 руб.
- 27) Сеитъ Халиль Бенсейтъ — 50 руб. контрибуці, платья на 850 руб., бѣлья на 1810 руб., а всего на сумму 2710 руб.
- 28) Куртъ Османъ Аджи Муратъ — 1200 руб. контрибуці, золота и серебра на 880 руб., платья на 1150 руб., бѣлья на 195 руб., 167 руб. денегъ, а всего на сумму 359 рублей.
- 29) Али Османъ Али Голова — 150 руб. контрибуці.
- 30) Небій Кандащъ — золота и серебра на 1330 руб., платья на 700 руб., бѣлья на 5454 руб., а всего на сумму 7484 рубля.
- 31) Али Куртъ Незиръ — платья на 435 руб. Не состоятельный.
- 32) Усеинъ Темировъ — на сумму 25000 рублей.
- 33) Гафаръ Умеровъ — 500 руб. контрибуці, золота и серебра 600 руб., платья на 10 руб., 1000 руб. денегъ, а всего на 2200 рублей.
- 34) Ягъя Габа — 500 руб. контрибуці, золота и серебра на 500 руб., платья на 400 руб., а всего на сумму 1400 рублей.
- 35) Аджи Эннанъ — 5000 руб. контрибуці.
- 36) Сеитъ Абла Мустафа — золота и серебра на 77 руб., денегъ 77 руб., а всего на сумму 154 руб., и 1 убитый сынъ.
- 37) Куртъ Молла Муратъ — 2 лошади и сбруя на 2400 руб., денегъ 60 р., а всего на сумму 2460 руб.
- 38) Усеинъ Темировъ — 3 лошади — 300 руб., сбруя — 1000 руб., 300 руб. контрибуці, золота и серебра на 850 руб., денегъ 5000 руб., а всего на сумму 10150 рублей.
- 39) Аджи Рамазанъ Меметъ — 2800 руб. контрибуці.
- 40) Эмиръ Али Уссеинъ — 3 лошади и сбруя — 4400 руб.
- 41) Асанъ Мутовели — платья на 175 руб.
- 42) Афузъ Шахмурадъ — 1 лошадь и сбруя — 1500 руб.
- 43) Умеръ Аджи Уссеинъ — золотыя и домашнія обстоятельства на 1400 руб.
- 44) Куртъ Вели Османъ — сбруя 200 руб., мѣди на 100 руб., а всего на 300 руб.

- 45) Усеинъ Ушакъ — золота и серебря на 2000 рублей.
- 46) Османъ Аджи Сеитъ — золота и серебря на 800 рублей.
- 47) Эреджепъ Афузъ Ибраимъ — на сумму 1760 рублей.
- 48) Кади Мустафа Эфенди — золота и серебря на 3300 руб., денегъ 3400 руб., а всего 7600 рублей.
- 49) Али Куртъ Бединъ — сбюра на 500 руб., 450 руб. контрибуції, золота и серебря на 450 руб., а всего на 1400 рублей.
- 50) Усеинъ Смаиль — золота и серебря на 350 руб.
- 51) Абибула Асанъ Бекирбай — денегъ 1500 руб. и 1 убитъ Сеитъ Умеръ Бекирбай.
- 52) Идрисъ Кулабовъ — золота серебря на 500 руб., мѣди на 300 руб., платья на 400 руб., бѣлья на 340 руб., денегъ 3800 руб., а всего на сумму 5340 рублей.
- 53) Османъ Меджи Арабаджи — изъ домашнихъ вещей на сумму 1196 руб.
- 54) Аджи Эннанъ Аджи Асанъ — по принужденію большевистскаго комиссара труда платилъ вторично 1867 руб.
- 55) Бекиръ — лавочникъ, турецко-подданный — золота и серебря на 195 руб., мѣди на 230 руб., платья на 625 руб., денегъ 65 руб., а всего на сумму 1117 рублей.
- 56) Усеинъ Бекирбай — 1200 руб. контрибуції.
- 57) Умеръ Ахбаровъ — мѣди на 200 руб., платья на 575 руб., а всего на сумму 775 руб.
- 58) Исмаиль Усеинъ — сбюра на 700 руб., мѣди на 150 руб., платья на 1050 руб., бѣлья на 570 руб., денегъ 850 руб., а всего на 3320 рублей.
- 59) Халиль Чуфтали — лошадь на 600 руб., золота и серебря на 200 руб., а всего на сумму 800 руб.
- 60) Усеинъ Аппазъ — чебуречникъ — лошадь на 1200 руб., овецъ на 500 руб., бѣлья на 1700 руб., а всего на 3400 руб.
- 61) Фатиме Бекиръ Бая — золота и серебря на 1668 руб.
- 62) Эминъ Бекирбай — золота и серебря на 60 руб., мѣди на 95 руб., бѣлья на 188 руб., а всего на сумму 343 рубля.
- 63) Меметь Бекирбай Али — обокрадена сапожная мастерская на 3500 руб.
- 64) Мустафа Арабаджи — золота и серебря на 800 руб., платья на 710 руб., а всего на сумму 1510 рублей.
- 65) Девлетъ Молла Куртъ Умеръ — 1 лошадь на 800 руб., сѣдло и линейка на 300 руб., сбюра на 30 руб., бурка на 150 руб., итого 1280 руб.
- 66) Сеитъ Аметъ Османъ — сбюра на 1000 руб., 300 руб. контрибуції, чистаго серебря 150 руб., денегъ 1240 руб., а всего на 2690 руб.
- 67) Сеитъ Аметъ Эмиръ Але — сбюра на 500 руб., бѣдны.
- 68) Сеитъ Османъ Кадиевъ — домашняя обстановка на 2000 руб., 100 руб. контрибуції, золота и серебря на 4000 руб., платья на 600 руб., а всего на сумму 6700 руб. Не въ состоянії.
- 69) Мустафа Усеинъ Эминъ — овецъ на 140 руб., золота и серебря на 600 руб., денегъ 200 руб., а всего на сумму 940 рублей.
- 70) Абибула Аджи Али — 1 лошадь на 1475 руб.
- 71) Тевфикъ Аджи Эмиръ — 1 лошадь на 650 руб., сбюра на 300 руб., 100 руб. контрибуції, а всего на сумму 1050 руб.
- 72) Куртъ Сеитъ Аджи Эмиръ Алилья — золота и серебра на 350 руб., платья на 85 руб., бѣлья на 200 руб., денегъ 300 руб., а всего 935 руб.

- 73) Умеръ Мустафа Туркъ — золота и серебра на 1650 руб., платья на 200 руб., денегъ 1445 руб., а всего на сумму 3295 руб.
- 74) Ягъя Аджи Рамазанъ — 1 лошадь 1200 руб.
- 75) Асанъ Эссатъ — сѣдло на 300 руб., платья на 150 руб., бѣлья на 200 руб., а всего на 650 руб.
- 76) Бекиръ Ад. Меметь — похищены векселя на 10000 руб., сбруя 1000 руб., платья на 500 руб., денегъ 18000 руб., а всего на сумму 29500 руб., и самъ убитъ.
- 77) Ягтѧ Ад. Меметь — денегъ 3000 руб., и самъ убитъ.
- 78) Мустафа Ад. Мамутъ — золота и серебра на 2000 руб., денегъ 500 руб., домашнія вещи, а всего на 2500 руб., и самъ убитъ.
- 79) Мамутъ Сеитъ Небіевъ — золота и серебра на 7000 руб., и самъ убитъ.
- 80) Мамутъ Молла Усеинъ — золота и серебра на 2000 руб., денегъ 400 руб., домашнія вещи, а всего на 2400 руб.
- 81) Сеитъ Мамутъ Халиловъ — 50 руб. контрибуції, золота и серебра 400 руб., платья на 50 руб., денегъ 1900 руб., итого 2400 руб.
- 82) Сеитъ Аметъ Халильба — 3 лошади на 3850 руб., сбруя на 700 р., 14200 руб. контрибуції, золота и серебра 2750 руб., платья на 5110 руб., бѣлья на 3196 руб., а всего на 29806 рублей.
- 83) Аджи Аметъ Куртъ Умеръ — 1900 рублей контрибуції.

Члены Слѣдственной Комиссії: М. Абдурамановъ, Я. Байбуртлы, А. Озенбашлы.
Съ подлиннымъ вѣрно:

Член Слѣдственной Комиссії

[Підпис А. Озенбашли]

Въ Алуштинскій Мусульманскій Комитетъ

Аджи Эннанъ Аджи Асана, проживающ[его]
въ гор. Алуштѣ, заявление

При семъ представляю списокъ лицъ, которымъ уплачено мною вторично за 1917-й годовую работу по принужденю большевистскаго Совѣта Комиссара Труда. 16 Мая 1918 г. Алушта.

За Аджи Эннана Аджи Асана к. Цыгоевъ

СПИСОКЪ

Лицъ, работавшихъ у меня въ саду 1917 года и получившихъ вторично плату.

- 1) Анна Супруненко за 11 дней 33 руб. (прож[иваєт] въ Симферополе)
- 2) Анна Шептунова за 31 день 93 руб. (прож[иваєт] въ Алуштѣ)
- 3) Василиса Будучева за 36 дней 108 руб.
- 4) Евдокія Митлова за 37 дней 111 руб.
- 5) Ирина Савичева за 32 дня 96 руб.
- 6) Дара Савичева за 18 дней 54 руб.
- 7) Марфа Савичева за 31 день 93 руб.
- 8) Агафья Крупина за 25 дней 75 руб.
- 9) Марфа Бородаева за 12 дней 36 руб.
- 10) Екатерина Полякъ за 19% дня 58 руб. 80 коп.
- 11) Вас[илий] Вас[ильевич] Бородаевъ за 30 дней 180 руб.
- 12) Ксенія Полегаева за 5 мѣсяцевъ 250 руб.

13) Пантелей Константиновъ за 50 дней 150 руб.

14) Семенъ Константиновъ за 50 дней 150 руб.

15) Леонидъ Константиновъ за 50 дней 150 руб.

Получено обратно 100 руб.

А всего на 1867 рублей.

Член Слѣдственной Комиссії А. Озенбашлы.

Съ подлиннымъ вѣрно:

Член Слѣдственной Комиссії

[Підпис А. Озенбашли]

Копія

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

Парламентская Слѣдственная Комиссія 28-го Мая 1918 года постановила пріобщить къ дѣлу 1) 3 списка видовъ материальныхъ убытковъ, представленныхъ въ Комиссію Алуштинскимъ Мусульманскимъ Комитетомъ, 2) Заявленіе Аджи Эннана Асана отъ 16 Мая съ приложеніемъ, указаннымъ въ заявлениі.

Члены Слѣдственной Комиссії: А. Озенбашлы, Я. Байбуртлы, М. Абдурамановъ.

Съ подлиннымъ вѣрно:

Член Слѣдственной Комиссії

[Підпис А. Озенбашли]

ПРОТОКОЛЪ

Допроса Парламентской Слѣдственной Комиссіей Поручика Мухтара Хайретдинова по дѣлу Алуштинскихъ Событий во время большевистской власти

Поручикъ Мухтаръ Хайретдиновъ:

Мое участіе въ Алуштинскихъ событияхъ до нѣкоторой степени является продолженіемъ или, вѣрнѣе всего, результатомъ моей дѣятельности, начавшейся съ первыхъ дней моего пребыванія среди татарского населенія Ялтинского уѣзда до Алуштинскихъ событий. Кромѣ того, я нахожу, что мои показанія какъ и всѣ остальные материалы, собранныя Комиссіей, являются цѣнными историческими документами, которые подлежать, быть можетъ, очень многократному изученію въ будущемъ. Поэтому я не могу заставить себя удовлетвориться одними лишь лаконическими отвѣтами на предложенные вопросы и начну свои показанія си изложенія фактовъ и обстоятельствъ пережитыхъ мною до Алуштинскихъ событий.

На четвертый день послѣ захвата Симферополя большевиками, 16 Января съ однімъ товарищемъ, именно секретаремъ нашего окружного Комитета, прапорщикомъ Абдураманомъ Лемановымъ, оставили Симферополь и отправились на южный берегъ по Алуштинской дорогѣ. Въ этотъ же день прибыли въ дер. Корбеклы, где я пробылъ три дня; потомъ, оставляя прапорщика Леманова въ этой деревнѣ, я черезъ деревни Демерджи и Улузонъ¹² отправился въ дер. Кучукъ-Узенъ¹³. Здесь я остановился у моихъ знакомыхъ Муслимовыхъ¹⁴.

¹² Улу-Узенъ (нині — с. Генеральське Алуштинської міської ради АР Крим).

¹³ Нині с. Малоріченське Алуштинської міської ради АР Крим.

¹⁴ У Кучукъ-Узені проживали рідні брати із заможної селянської родини Акім, Ахтем, Сеїт, Аппах і Тахтар Муслюмови, перший з них після служби в армії очолив у 1917 р. Кучукъ-Узенську волосну управу.

Первые дни моего пребыванія въ Кучукъ-Узенѣ прошли почти безъ опредѣленной дѣятельности. Пріѣзжали большевики, устраивали собранія, говорили, агитировали и организовывали разные комитеты. Мы съ моими знакомыми слѣдили за ихъ дѣйствіями, ориентировались и временами посыпали людей въ Симферополь къ своимъ знакомымъ для того, чтобы знать о томъ, что дѣжалось въ центрахъ. Спустя дней 10 послѣ моего прихода въ Кучукъ-Узень, пріѣхали въ дер[евню] большевики и на общемъ собраніи одинъ изъ матросовъ заявилъ, что имъ удалось поймать Джафера Сейдамета и предать грозной казни. Присутствовавшій здѣсь же на собраніи Акимъ Муслимовъ, предсѣдатель волостного земства и авторитетный вождь молодежи не могъ выдержать боли, нанесенной заявлениемъ матроса, и выступая противъ большевиковъ, горячо протестовалъ противъ такого звѣрства и заявилъ, что Сейдаметъ былъ истиннымъ соціалистомъ и любимцемъ всего татарского населенія. И говоря, если Сейдаметъ дѣйствительно убить, то убейте и меня, представиль матросамъ свою грудь. Выступивши послѣ него учитель той же деревни Адиль Кайтазовъ хотѣлъ поддержать слова Муслимова, но ошибочно выпустилъ одну фразу, которая впослѣдствіи стала для него чуть ли не роковой. Онъ говорилъ, что Сейдаметъ былъ дѣйствительно идеальнымъ человѣкомъ и если онъ сдѣлалъ что-нибудь противъ революціонной демократіи, то только благодаря тому, что его сбивалъ съ истиннаго пути муфтій Челебіевъ, который былъ дѣйствительно шовинистомъ. Его эти слова какъ молнія поразили молодежь, и она стала обращаться съ нимъ, какъ съ измѣнникомъ народа. Послѣ этого начали появляться большевистские декреты. Мы писали въ Симферополь къ знакомымъ — Айши¹⁵ и Ильхамие ханымъ¹⁶ — о необходимости созданія какой бы то ни было національной организаціи, которая могла бы руководить народомъ, давать ему инструкціи, заботиться о прекращеніи преслѣдованій татарской интеллигенціи и освобожденіи заключенного муфтія Челебіева. Но оказалось, что о созданіи такой организаціи не могло быть и рѣчи. Наши представители въ большевистскихъ организаціяхъ сами висѣли на волоске. Установить же связь среди татаръ,

¹⁵ Ісхакова Айше Якубівна (03.04.1888 — ?) — педагог, етнограф, громадсько-політична діячка. У 1917 р. брала участь у мусульманському жіночому русі та кримськотатарському національно-му русі. Народна вчителька. Активіст Союзу кримськотатарських вчителів. У 1917 р. обрана до складу ТимКМВК. Була членом Мусульманської партії. 21–28.09.1917 брала участь у складі татарської делегації у З'їзді народів-федералістів у Києві, де її виступ про пригноблення народів царизмом спровоцив сильне враження на присутніх. Очолила у 1917 р. новостворену жіночу прогимназію в Сімферополі. Брала участь у діяльності партії «Міллі-Фірка». У 1926 р. учасник IV Всеукраїнської конференції музеїних працівників у Керчі. У 1926–1928 рр. завідувала відділом етнографії Центрального музею Тавриди. Вивчала етнографію народів Криму. Працювала під керівництвом У. Боданінського та О. Акчокракли у Таврійському товаристві історії, археології та етнографії. До слідники припускають, що вона була депортована у 1944 р. з Криму або емігрувала до Туреччини.

¹⁶ Тохтарова Ільхаміє — громадсько-політична діячка. Ймовірно, походила з казанських татар. Навесні 1917 р. — делегат від кримських мусульманок на Первому Всеросійському мусульманському жіночому з'їзді в Казані. 30 серпня 1917 р. в Сімферополі на з'їзді делегаток жіночих мусульманських комітетів обрана головою Кримського обласного мусульманського жіночого комітету та стала членом Тимчасового центрального бюро мусульманок Росії. Була одним з ініціаторів створення в Сімферополі у 1917 р. жіночої учительської семінарії та одним з перших її керівників. Обрана від Ялтинського повіту делегатом Першого Курултаю. Одружилася з польським тата-рином Я. Богдановичем, який був директором колишньої Сімферопольської татарської вчительської школи у 1917–1926 рр.

хотя бы въ Ялтинскомъ уѣздѣ для солидарныхъ дѣйствій, тоже не было возможности. Оставалось заботиться намъ самимъ.

Дѣло въ томъ, что надо было во что бы то ни стало препятствовать приведенію въ жизнь большевистскихъ декретовъ и беречь населеніе отъ ограбленія, обысковъ и обложеній. Къ тому же начали распространяться слухи о всеобщей мобилизації. Для этого мы принимали всевозможныя мѣры: внушали народу [идею] не причастности [к] большевистской власти, отправляли людей на съѣзды съ опредѣленными контртребованіями и т. д. Населеніе постепенно начало приходить въ сѣбя и организовываться. Всѣ эти мѣры сдѣлали Кучукъ-Узенскую молодежь недоступною для большевиковъ: во всѣй волости не было сдѣлано ни одного обыска, не было ни одного убийства и ареста. Кучукъ-Узенская молодежь спасла жизнь бывшаго Таврическаго Губернатора Княжевича и своими остроумными мѣрами избѣжала обложенія.

Цѣль моего прихода въ Кучукъ-Узень была первоначально выжиданіемъ болѣе удобнаго момента для выѣзда изъ Крыма. Когда намъ передали объ убийстве Джадера Сейдамета это желаніе у меня усилилось, и я рѣшилъ во что бы то ни стало выбраться изъ Крыма и искать средствъ для спасенія татаръ отъ большевиковъ. Такимъ образомъ стала собираться въ дорогу. Въ это время къ намъ въ Кучукъ-Узень изъ Симферополя приѣхали Айша ханымъ Исхакова и Ильхаміе ханымъ Тохтарова. Ильхаміе ханымъ сообщила намъ о томъ, что Сабриемъ Айвазовымъ¹⁷ получено отъ Джадера Сейдаметова письмо, въ которомъ имѣется много утѣшительнаго. Такое сообщеніе насъ всѣхъ обрадовало, и я надѣясь на Джадера, какъ имевшаго связи и личныя знакомства съ представителями нѣкоторыхъ государствъ съ одной стороны, и на сочувствие представителей державъ согласія на Брестскія конференціи¹⁸, гдѣ долженъ быть присутствовать и Джадеръ съ другой стороны, рѣшилъ остаться здѣсь въ Крыму и быть на всякий случай на стражѣ интересовъ населенія.

Спустя нѣкоторое время послѣ моего прихода въ Кучук-Узень, въ дер. Улу-Узень прибыль Рустемъ Парпетовъ¹⁹, Мустафа Баличіевъ и Штабсь-Ротмистерь Бекировъ, а послѣ ухода изъ дер. Узень-Башъ на ихъ мѣсто пришли Селимъ Муфти-Заде, его зять Капитанъ Козумбековъ и племянникъ кадетъ Умеръ Тайганскій. Эти господа, въ особенности Рустемъ Парпетовъ и Муфти-Заде начали распространять въ деревнѣ разныя неблагоприятныя вещи, какъ-то: обвиненіе муфтія, Джадера и вообще членовъ исполнительного Комитета. Агитировали противъ національного Правительства и парламента, называя ихъ незаконными. Порой они доходили до оскорблений и ругательства, какъ отдельныхъ членовъ, такъ и самого правительства и Парламента. Видя въ этомъ дѣяніи Парпетова, Муфти-Заде и ихъ компаніи подготовку резни и расколо среди татаръ мы открыли съ ними беспощадную борьбу, отвѣчая на каждую ложь справедливымъ доказательствомъ.

¹⁷ У той момент А.С. Айвазов був співголовою Кримськотатарського національного парламенту.

¹⁸ У мирних переговорах у Бресті представники держав Згоди (Антанті) участі не брали. Перемовини вели держави Четверного союзу (Німецька, Австро-Угорська і Османська імперії, Болгарське королівство) з УНР і РРФСР.

¹⁹ Парпетов Рустем — кримськотатарський військовий діяч. Брав участь у антибільшовицькому повстанні у квітні 1918 р. Емігрував з Криму у 1920 р. (за іншими даними у 1919 р.) з частинами білих. Помер у Стамбулі в 1928 р.

Наконецъ, приближался моментъ: Центральная рада была восстановлена и началось наступленіе союзной армії²⁰. Вмѣстъ съ тѣмъ было получено отъ Джафера и его товарищей еще несколько писемъ съ извѣщеніемъ о скоромъ освобожденіи Крыма отъ большевиковъ.

Далѣе союзныя войска перешли Днѣпръ, появились слухи о Турецкомъ десантѣ и о наступленіи совмѣстно съ украинцами татарского корпуса²¹. Что касается народа, то онъ не забыть нанесенной ему обиды и жаждалъ мести. Онъ твердо вѣрилъ тому, что въ скоромъ времени Крымъ будетъ освобожденъ и въ свою очередь готовилъся встрѣтить этотъ торжественный день развала большевиковъ. Говорили даже, что у нѣкоторыхъ имѣются списки русскихъ, грековъ, армянъ и татаръ, провинившихся въ сознательномъ или несознательномъ сочувствіи большевикамъ въ дни январскіхъ и февральскіхъ событий.

Почти въ каждой деревнѣ проживало нѣсколько семействъ инородцевъ, и они обо всѣмъ доносили большевикамъ; кромѣ того, большевики сами рассыпали своихъ шпіоновъ и узнавали о настроеніяхъ татаръ. Но молодежь не боялась этого, не скрывала своихъ негодованій, и въ каждую удобную минуту готова была истерзать шпіоновъ и доносчиковъ. Были такія минуты, что приходилось съ большимъ трудомъ ее уговаривать отъ резкихъ поступковъ, когда доходило до нихъ какои-нибудь провокационный слухъ о взятіи Севастополя турками или о томъ, что высадился въ Евпаторіи или Феодосії турецкій десантъ.

Благодаря всѣмъ этимъ доносамъ большевики очень часто стали прибѣжать въ Кучукъ-Узень и всяческими угрозами старались терроризировать населеніе и ссылаясь на то, что въ Кучукъ-Узенской волости скрывается множество контрреволюционеровъ, хотѣли дѣлать обыски. По доносу одного грека, проживающаго въ дер. Туакъ²² на одного эскадронца, хранившаго у себя винтовку и шашки, пріѣхали большевики и отобрали эти оружія, послѣ чего хотѣли сдѣлать обыскъ во всей деревнѣ. Акимъ Муслимовъ, стоявшій тогда предсѣдателемъ волостного совѣта не допустилъ этого обыска, за что хотѣли его застрѣлить, однако Муслимовъ, несмотря на угрозы, настоялъ на своемъ и такимъ образомъ обыски не были допущены. Большевики также хорошо знали, что ихъ декреты не имѣютъ для татаръ особенного значенія и не проводятъся въ жизнь. Кромѣ того, несмотря на упорные требованія военныхъ Комиссаровъ, ни одинъ татаринъ не записался въ красную армію и при мобилизації спеціалистовъ ни одинъ татаринъ не пошелъ служить. Всѣ эти обстоятельства давали большевикамъ чувствовать, что татары относятся къ нимъ не только не сочувственно, но и враждебно. Послѣ допроса одного шпіона на засѣданіи Ялтинскаго уѣзднаго совѣта, совѣтъ на этомъ засѣданіи открыто заявилъ, что въ случаѣ вторженія въ Крымъ какій бы то ни было контрреволюціонной силы, они первымъ долгомъ будуть истреблять татарское населеніе.

²⁰ 9 лютого 1918 р. УНР підписала з державами Четверного союзу мирну угоду. 18 лютого 1918 р. війська УНР, Німеччини і Австро-Угорщини почали звільнити територію України від більшовицького режиму.

²¹ Недоформований Перший Мусульманський корпус під командуванням генерал-лейтенанта М. Сулькевича планував з Румунського фронту перейти до Криму, але був розброєний австрійськими військами у Придністров'ї. Німеччина також не вітала спробу Туреччини втрутитись на весні 1918 р. у кримські справи.

²² Нині с. Рибаче Алуштинської міської ради.

Къ тому же большевики знали о дѣйствіяхъ Сейдамета за предѣлами Крыма; въ наступленіяхъ нѣмецко-украинской арміи на Крымъ и въ готовящейся Турецкой экспедиціи они видѣли, что это дѣло рукъ Сейдамета²³ и въ Ялтинскомъ Совѣтѣ большевики не разъ уже говорили объ этомъ.

Всѣ эти вышеизложенныя обстоятельства заставляли насъ думать о судьбѣ татаръ, ненависть большевиковъ къ которымъ росла съ каждымъ днемъ. При неудачѣ они могли всѣми своими звѣрствами обрушиться на татаръ, какъ контрреволюционеровъ и главныхъ виновниковъ прихода иностранныхъ силъ. Надо было искать средства и предпринимать мѣры къ тому, чтобы если не совсѣмъ избавиться отъ грозящей опасности, то по крайней мѣрѣ уменьшить ея разрушительность. Но нигдѣ не было поддержки и негдѣ было искать помощи. И если осталось, то это были сами татары, ихъ организованность и ихъ разумныя дѣйствія только и могли спасти татаръ. Однажды, послѣ появленія слуховъ о занятіи нѣмцами Каховки мы собирались Улу-Узенѣ и обсудили положеніе. На нашѣмъ собраніи присутствовало по нѣсколько человѣкъ отъ каждой деревни²⁴. Собраніе состоялось въ комнатѣ Муфти-Заде. На этомъ собраніи мы рѣшили отправить людей по деревнямъ объяснить положеніе, организовать ихъ и призывать къ совмѣстнымъ и организованнымъ дѣйствіямъ во всѣхъ случаяхъ. По направленію на Ялту и Алушту тоже долженъ быть отправиться человѣкъ, а въ противоположную сторону, по направленію на Таракташъ вызвался я и на другой же день отправился. Я побывалъ въ деревняхъ: Туакъ, Ускуть, [Кап]сихоръ, Кутлакъ и Таракташъ²⁵ во всѣхъ этихъ деревняхъ я заметилъ полную беспомощность и терроризованность; интеллигенціи не было, почти никто не руководилъ населеніемъ и оно питалось только слухами, въ большинствѣ провокационнаго характера; но все же опасность чувствовали татары и здѣсь. Я во всѣхъ деревняхъ устраивалъ маленькія совѣщанія съ видными людьми, объясняль имъ положеніе, запрещалъ имъ верить разнымъ слухамъ и предлагалъ назначать нѣсколько надежныхъ людей, къ коимъ мы могли бы обращаться въ случаѣ надобности. Объясняль имъ о необходимости дѣйствовать совмѣстно и организованно, просиль ихъ что бы не случилось, предварительно совѣтоваться съ нами, и обѣщаю имъ передавать всѣ достовѣрныя свѣдѣнія и извѣстить ихъ обо всемъ, что случится или можетъ случиться. Въ этихъ деревняхъ я находилъ нѣсколько офицеровъ русскихъ и отчасти уже знакомыхъ. Имъ ввиду отсутствіе руководящей силы въ этихъ деревняхъ, просилъ ихъ помочь населенію въ случаѣ экстренной надобности. Въ нѣкоторыхъ деревняхъ были общества молодежи, но они не функционировали, я совѣтовалъ имъ восстановить эти общества и привлечь хотябы нелегально къ работе. Когда вернулся въ Кучукъ-Узенскую волость замѣтилъ нѣкоторую перемѣну въ жизни молодежи. Молодежь стала говорить громче, а Селимъ Муфти-Заде началъ руководить ими. Каждый день у него собиралось множество людей, говорили, рассуждали и составляли разные планы. Въ то же время къ Муфти-Заде начали прибывать новые лица и онъ посыпалъ людей то въ Симферополь, то въ другіе мѣста для связи. Муфти-Заде къ этому времени ознакомился съ психологіей на-

²³ Д. Сейдамет дійсно навесні 1918 р. проводив переговори з керівництвом Османської імперії щодо звільнення Криму від пробільшовицького режиму. В УНР і Німеччині були свої плани щодо цього півострова і Чорноморського флоту.

²⁴ Ймовірно, мова йде про села Кучук-Узенської волості.

²⁵ Це села по дорозі з Алушти і Кучук-Узеню в бік Судака (нині сс. Рибаче, Привітне, Морське, Веселе і Дачне).

рода и почти пересталъ публично осуждать и критиковать дѣятельность Парламента и національное правительство; онъ зналъ, что эти критики и осужденія не всегда находять хороший отзывъ со стороны молодежи. Я находилъ его горячимъ патріотомъ, готовымъ жертвовать всѣмъ, лишь бы только можно было изгнать большевиковъ изъ Крыма, но съ пристрастиемъ и отсутствиемъ опыта. Несмотря на то, что онъ былъ въ чинѣ Штабсъ-ротмистра и участвовалъ въ бояхъ, какъ офицеръ производилъ очень плохое впечатлѣніе. Между тѣмъ онъ все больше и больше разносилъ свое имя и старался побольше набрать себѣ компаний. Это обстоятельство ужасно смущало меня; я понималъ, что Муфти-Заде какъ мурзакъ, не сможетъ создать тѣсное единеніе въ народѣ, а наоборотъ благодаря его вмѣшательству можетъ получиться расколъ. Это во-первыхъ, во-вторыхъ таща молодежь за собою, благодаря своей неопытности и своему неумѣнію разобраться въ обстоятельствахъ, онъ бы могъ окончательно погубить ее. Вслѣдствіе этихъ соображеній я постарался сблизиться съ нимъ, дабы имѣть возможность контролировать его дѣятельность и въ нужныхъ случаяхъ, освѣщать вопросы болѣе обширно, давая ему отпоры.

Наконецъ большевики начали дѣло у Перекопа и заговорили снова о всеобщей мобилизації. Народъ заволновался и решилъ во что бы то ни стало не пойти и, если [не] будетъ возможности игнорировать мобилизацію, то послѣ прибытія на назначенные мѣста разбрѣжаться. Надо было онять говориться и дѣйствовать совмѣстно. Съ этой цѣлью я снова пустился въ путь по направлению на Таракташъ. Впрочемъ была еще и другая цѣль: распространялся слухъ, что будто, гдѣ-то около Хажхора²⁶ организуется отрядъ и у нихъ много оружія и другихъ припасовъ. Надо было выяснить и этотъ вопросъ. Въ деревняхъ я объяснялъ о приближеніи момента освобожденія Крыма, просилъ народъ быть очень осторожнымъ и готовымъ ко всему могущему случиться. Усиливать охрану въ деревняхъ, въ особенности по ночамъ, въ виду массового шпіонства со стороны большевиковъ просилъ народъ не принимать и не скрывать въ деревнѣ никого изъ вновь прибывающихъ бѣглецовъ, не знакомыхъ мѣстнымъ татарамъ. Справлялся относительно оружія, имѣющагося въ деревняхъ и совѣтовалъ народу на всякий случай побольше приобретать оружія. Для живой связи между деревнями совѣтовалъ назначать ежедневно дежурныхъ людей и лошадей. Разъяснялъ имъ планъ дѣйствій въ случаѣ нападенія со стороны большевиковъ и въ случаѣ ихъ бѣгства. Еще разъ предупредилъ ихъ не обращать вниманія на разныя слухи и ждать всего отъ Кучукъ-Узенъской волости. Рѣшено было послать людей для передачи всего вышеизложенного въ сосѣднія деревни, въ которыхъ лично я не могъ побывать.

Это была послѣдняя моя поїздка въ эти деревни. Когда вернулся снова въ Кучукъ-Узенъ Акимъ Муслимовъ и другие товарищи сообщили мнѣ о томъ, что здѣсь Селимъ Муфти-Заде объявилъ себя Генералъ-Губернаторомъ Крыма и прапорщикъ Абдураманъ Лемановъ, прибывшій теперь въ Кучукъ-Узенъ, показывалъ мнѣ письмо Муфти-Заде, написанное въ Алушту. Муфти-Заде далъ Леманову это письмо, но помню, что въ немъ говорилось о готовности Кучукъ-Узенъской молодежи выступить противъ большевиковъ, когда прибудутъ въ Крымъ виѣшнія силы. Были какіе-то распоряженія относительно Алуштинцевъ и т. д. На другой день прибытія изъ Таракташа я пошелъ въ Улу-Узенъ поговорить съ Муфти-Заде. Онъ меня встрѣтилъ очень восторженно и заявилъ, что онъ получилъ письмо изъ Алушты, гдѣ изложено предположеніе Алуштинцевъ.

²⁶ Ймовірно, Капсіхора (тепер с. Морське Судацької міської ради АР Крим).

Дѣло въ томъ, что народъ самъ инстинктивно готовился и трепеталь въ ожиданіи минуты, когда прибудутъ въ Крымъ украинцы или кто-нибудь другой. Часть молодежи надѣялась въ ураганъ бѣгства большевиковъ дѣлать набѣги на разбитыя части ихъ отрядовъ. О силѣ большевиковъ и объ опасности съ ихъ стороны для населенія стали думать все меныше и меныше. Что же касается Муфти-Заде, то онъ пошелъ еще дальше. Они хотѣли татарскимъ вооруженнымъ отрядомъ занять Симферополь, конечно, съ помощью бѣлогвардейцевъ, которыхъ должны были дѣйствовать внутри Симферополя. Такимъ образомъ поднять политический уровень татаръ въ глазахъ прибывшей вѣнчайшей силы. Тутъ говорили о строяхъ, о встрѣчѣ Джафера, о рапортахъ и т. д. Даже онъ съ этой цѣлью послалъ въ Перекопъ людей съ порученіемъ во что бы то ни стало пробраться черезъ Перекопъ, отыскать Джафера и сообщить ему о томъ, что въ Крыму татары готовятся и подъ командой Муфти-Заде хотятъ занять Симферополь до прихода Украинцевъ. Если Джафера тамъ не будетъ, то это передать украинскому командованію. Потомъ я слышалъ, что изъ посланныхъ въ Перекопъ трехъ турокъ два были около Джанкоя убиты большевиками. Но и у насъ былъ планъ дѣйствій. Онъ сводился къ слѣдующему: населеніе вооружилось; цѣль этого вооруженія была прежде всего защита въ случаѣ нападенія большевиковъ, благодаря чему это нападеніе не совершилось; затѣмъ задерживать бѣгущихъ съ деньгами и драгоцѣнностями, награбленными у народа, наконецъ, ударить на бѣгущіе мелкіе отряды большевиковъ, не давать скрываться въ горахъ и тѣмъ до нѣкоторой степени мстить за пролитую дорожную кровь въ январтѣ и февралѣ мѣсяцахъ. Но этотъ послѣдній случай долженъ быть только тогда, когда большевики разбѣжались и, что флотъ въ Севастополѣ стоять и не въ состояніи выйти въ открытое море и т. д. Но мы оставались вѣрными своимъ понятіямъ: для насъ выступленіе раньше времени на одинъ часъ было погибелю всей побережной полосы. Муфти-Заде это отрицалъ и всѣ время продолжалъ настаивать о необходимости занятія Симферополя самими татарами. Полученное письмо являлось результатомъ его вліянія на часть Алуштинцевъ. Кѣмъ было написано письмо я не знаю, но въ немъ было распределеніе должностей при завоеваніи Симферополя. Почему-то они нашли при этомъ необходимымъ назначать временнаго Генераль-Губернатора въ Крыму, Муфтія, военного министра и главнокомандующего. На постъ Генераль-Губернатора назначался Муфти-Заде, на мѣсто муфтія долженъ быть стать докторъ Рустембековъ и на мѣсто Главнокомандующего полковникъ Доставаловъ²⁷, нѣкогда служившій въ Штабѣ Крымскихъ войскъ. Но за неимѣніемъ достовѣрныхъ свѣдѣній о пребываніи полковника Доставалова въ Крыму, Муфти-Заде эту должность предлагалъ мнѣ.

Въ этомъ письмѣ я видѣлъ многое, а главнымъ образомъ подкопъ подъ Курултай. Муфти-Заде я много говорилъ и онъ со мною соглашался, въ концѣ разговора я заявилъ ему, что если онъ будетъ дѣйствовать не такъ какъ я говорю, а такъ какъ ему совѣтуютъ нѣкоторые Алуштинские авантюристы, то я всѣми силами буду стараться

²⁷ Доставалов Євген Ісаакович (1882–1938) — військовий діяч. Уродженець Семипалатинської області Російської імперії. Закінчив Сибірський кадетський корпус і Константинівське артилерійське училище. Брав участь у російсько-японській і Першій світовій війнах. Серед нагород мав Георгієвську зброю. У грудні 1917 р. — помічник начальника Штабу кримських військ, начальник оперативного відділу цього штабу. У січні 1918 р. керував бойовими діями проти ліворадикалів у Ялті. Пізніше служив у білих військах, де зрештою отримав звання генерал-лейтенанта. Евакуювався із Криму у листопаді 1920 р. У 1922 р. повернувся до Радянської Росії. Репресований.

противодействовать ему. Послѣ этого я потребовалъ отъ него, чтобы онъ написаль въ Алушту отвѣтъ именно такъ, какъ я ему говорилъ. Писаль въ Алушту или нѣтъ, это-го я уже не знаю. Это письмо оставило во мнѣ глубокое впечатлѣніе. Мы совѣтовались съ Кучукъ-Узенъскими товарищами и рѣшили послать въ Алушту одного человѣка и выяснить кто тамъ есть и кто именно занимается разработкой такихъ плановъ. Но въ это время совершенно неожиданно одинъ за другимъ являются два человѣка; одинъ Керимъ Ибраимовъ изъ Симферополя отъ имени нашей татарской социалистической группы, а другой Сейтъ Умеръ Ичакчи изъ Бахчисарайя отъ имени Бахчисарайскаго Союза уволенныхъ и отпускныхъ воиновъ. Одинъ изъ нихъ пришелъ со стороны Ялты, а другой со стороны Феодосія. Цѣль ихъ была узнать настроеніе народа, объяснить имъ состояніе момента и какъ дѣйствовать въ связи съ моментомъ. Они оба говорили между прочимъ, что въ Симферополѣ татары организуются и объединяются вокругъ соціалистической группы, которая вошла въ контактъ съ меньшевиками и соціаль-революционерами, и что къ нимъ примкнули остальная національности и во [имя] политического авторитета самихъ крымцевъ хотятъ создать въ Крыму переворотъ до прихода внѣшней силы, что является по ихъ соображенію единственнымъ исходомъ для спасенія Крыма отъ оккупациіи другимъ государствомъ. Въ заключеніе они сказали, что необходимо всѣмъ татарамъ присоединиться къ соціалистическимъ партіямъ и оказать поддержку въ осуществленіи переворота. Эти два человѣка раньше служили у меня въ Комитетѣ и были мнѣ хорошо знакомы. Въ свою очередь мы имъ объяснили о невозможности созданія какого-либо переворота въ Крыму до прихода внѣшней силы и о томъ, что судьба Крыма не зависитъ теперь отъ самихъ Крымцевъ, внѣшняя сила такъ или иначе придетъ въ Крымъ. Наконецъ, мы говорили о томъ, что всѣ народности и партії, недавно помогавшіе большевикамъ сбить татаръ съ завоеванныхъ высотъ и топтавшіе ихъ знамя и честь въ грязи и проливавшіе кровь ихъ лучшихъ сыновей, хотятъ теперь эксплуатировать ихъ въ свою пользу. Мы просили ихъ передать всѣ наши соображенія татарской соціалистической группѣ и предупредить отъ вмѣшательства въ случаѣ если въ Симферополѣ будетъ выступленіе противъ большевиковъ. Совѣтовали ограничиться захватомъ побольше оружія и въ крайнемъ случаѣ, самозащитой. Они ушли, но ихъ приходъ далъ намъ чувствовывать, что среди татаръ расколъ все-таки идетъ, и что то тамъ, то здѣсь, какъ въ видѣ отдѣльныхъ лицъ, такъ и среди организованныхъ группъ, являются авантюристы, которые хотятъ использовать населеніе для осуществленія своихъ плановъ. Муфти-Заде въ свою очередь тоже работалъ. За время моего отсутствія онъ посыпалъ въ дер. Озенбашъ²⁸ и когда я пріѣхалъ, то узналъ, что его зять капитанъ Козумбековъ находится гдѣ-то тоже съ порученіемъ. Въ Озенбашѣ пріютились Рустемъ Парпетовъ и масса его сподвижниковъ и начали тамъ тоже что-то предпринимать. Въ то время когда къ намъ пришли Ибраимовъ и Ичакчи, я готовился сходить черезъ Алушту и Ялту въ Узенбашъ, для выясненія положенія и принятія, въ случаѣ надобности, мѣръ. Но приходъ этихъ двухъ лицъ создалъ у меня въ головѣ другую мысль. Я видѣлъ что народъ страдаетъ отъ отсутствія авторитетнаго центра, куда бы онъ могъ обратиться въ случаѣ надобности и получить указанія. Надо было создать такой центръ. Создать немедленно и привязать весь народъ къ этому центру. Дальнѣйшее отсутствіе такого центра могло бы создать еще нѣсколько авантюристовъ и нѣсколько теченій и въ концѣ кон-

²⁸ Ймовірно, мова йде про с. Буюк-Озенбаш (тепер с. Щасливе Бахчисарайського району АР Крим).

цовъ, народъ могъ бы очутиться въ гибельномъ положеніи. Къ прибытію нѣмцевъ, которые начали уже наступать на Таврію, надо было готовить татаръ для ихъ встрѣчи. Съ этой цѣлью я решилъ пойти и отыскать кого-нибудь изъ предсѣдателей Парламента. Наканунѣ моей поѣздки я получилъ срочную телеграмму изъ Бахчисарай за подпись Ичакчи съ приглашеніемъ немедленно прибыть въ Бахчисарай. Эта телеграмма меня испугала немного, но не мѣшала мнѣ въ достижениіи моей цѣли потому, что безъ того хотѣлъ направиться туда же. Придя въ Корбеклы я увидѣлъ Хаттатова и другихъ членовъ Парламента, на что получилъ отъ нихъ одобреніе. Рѣшили созвать Парламентъ въ Кучукъ-Узенъской волости, куда долженъ быть отправиться и Хаттатовъ. Я отсюда отправилъ письмо въ Кучукъ-Узень съ извѣщеніемъ о своемъ свиданіи съ Хаттатовымъ и просилъ ихъ принимать мѣры въ сборѣ Парламента со стороны Феодосії. Въ этомъ письме были и другіе распоряженія. Если угодно будетъ Комиссіи, то это письмо можно будетъ потребовать отъ Акима Муслимова.

Здѣсь въ Корбеклы я видѣлъ Мустафу Эфенди Куртъ Меметь, который пришелъ сюда по порученію соціалистической группы. Группа знала о нашихъ дѣйствіяхъ отъ Ибраима Ичакчи и послала вторично этого Мустафу Эфенди для агитации въ пользу переворота. У него программа этой партіи, показывая которую хотѣлъ меня убѣдить примкнуть къ нимъ. Мы съ нимъ разошлись не понимая другъ друга. Отъ него я узналъ, что въ работахъ этихъ участвуетъ и Хильми Эфенди. Придя въ Бахчисарай я видѣлся съ Шафикъ Ханымъ Гаспринской, съ Хильми Эфенди²⁹ и другими. Я сообщилъ имъ о причинѣ своего прихода въ Бахчисарай, на что, конечно, получиль тоже одобреніе. Что касается сообщенія Мустафы относительно Хильми Эфенди, то оказалось справедливымъ. Хильми Эфенди тоже былъ сторонникомъ восстанія и переворота. Мы много говорили по этому поводу; я доказывалъ о бесполезности и безцѣльности всякаго переворота и объ отсутствіи такой готовности у татаръ. Вопросъ былъ оставленъ открытымъ и по общему соглашенію я пошелъ черезъ Узенбашъ въ Ялту для переговоровъ съ другими представителями Парламента по вопросу о тайномъ созывѣ послѣднаго. Въ Узенбашѣ видѣлся съ Парпетовымъ и узналь о ихъ дѣйствіяхъ, но не найдя нужнымъ долго говорить съ нимъ, пошелъ въ Ялту. Джадаферъ Аблава³⁰ я нашель въ Айвасиль, но къ сожалѣнию разговоръ съ нимъ не далъ мнѣ ничего хорошего. Онъ самъ былъ боленъ и поэтому предпринять что-либо для осуществленія созыва Парламента не могъ. Сабри Эфенди Айвазовъ³¹ находился въ Алупкѣ и за неимѣніемъ времени я не могъ ехать къ нѣму лично и такимъ образомъ я ушелъ оттуда почти ни съ чѣмъ.

По дорогѣ зашелъ въ Кучукъ-Узенъбашъ³², видѣлся съ Поручикомъ Чалбашъ, ротмистрами Умеръ Мурза Булгаковымъ и Искендеромъ Бекировымъ и попросилъ ихъ быть на стражѣ и не допустить Парпетова къ какимъ бы ни было необдуманнымъ дѣйствіямъ. Въ Кучукъ-Узенъбашѣ вечеромъ устроили собраніе молодежи и объяснили имъ положеніе вещей и для того, чтобы оградить ихъ отъ вліянія Парпетова и другихъ, которые вели дѣло съ Симферопольской организаціей бѣлогвардейцевъ, организовали изъ 6 человѣкъ Комитетъ, куда должны были поступать всѣ свѣдѣнія и оттуда должны были исходить распоряженія. На другой день совершенно случайно по дорогѣ въ Бах-

²⁹ Аблакім Хильми, співголова Курултаю.

³⁰ Співголова Курултаю.

³¹ Співголова Курултаю.

³² Нині с. Многоріччя Бахчисарайського району АР Крим.

чисарай я встрѣтился съ двумя представителями бѣлогвардейцевъ, которые съездили въ Узенбашъ къ Парпетову для установленія связи. Разговоръ мой съ ними былъ очень непрятный. Въ результатѣ я рѣшилъѣхать въ Симферополь, поговорить съ главой этой организаціи и дать ему окончательный отпоръ. Я хотѣлъ заявить ему, что татары не будутъ служить оружіемъ никому, какъ революціонеру, такъ и контрреволюціонеру. Это меня такъ взволновало, что я не остановился дажѣ въ Бахчисараѣ, а поѣхалъ прямо въ Симферополь. Но мы прїѣхали въ Симферополь поздно ночью, а на другой день началось броженіе, и я поспѣшилъ въ Кучукъ-Узенъ. Это было накануне занятія Симферополя нѣмцами. На другой [день], т. е. въ день занятія Симферополя нѣмцами устроилъ въ Улу-Узенѣ и Кучукъ-Узенѣ собранія, на которыхъ сообщиль имъ о про-исходящихъ событияхъ, о томъ, что не удалось собрать членовъ Парламента и что мы оставлены на произволъ судьбы. На собраніяхъ было рѣшено быть готовыми не только защищать себя, но и тѣ деревни, которымъ, благодаря ихъ мѣсторасположенію, угрожала непосредственная опасность. Рѣшено было намъ совмѣстно съ компаніей Муфти-Заде переселиться въ Демерджи и быть ближе къ Алуштѣ и деревнямъ, расположеннымъ недалеко отъ Симферопольского шоссе. Въ этотъ же день мы пришли въ Демерджи и послали людей въ Алушту, Шуму и Корбеклы, приглашая представителей на совѣщаніе, но жители этихъ пунктовъ намъ отвѣтили, что они ждутъ распоряженія изъ Симферополя и Алушты и не прислали людей. Это обстоятельство дало мнѣ понять, что здѣсь что-то было послѣ меня. Муфти-Заде, который послѣ меня приходилъ въ Корбеклы и совѣщался съ нѣкоторыми людьми тоже не могъ теперь ничего сдѣлать. Между [тем] въ Алуштинскомъ совѣтѣ шло съ утра засѣданіе, на которомъ татары и russkіе раздѣлились на два лагеря и опасаясь создавшегося положенія съ минуты на минуту готовы были броситься другъ на друга. Дорога пустовала и ничего не было извѣстно о Симферополѣ. Такъ прошелъ день. Вечеромъ, когда стемнѣло, начали раздаваться одиночные выстрѣлы въ дер. Шумы и спустя нѣкоторое время пришелъ человѣкъ изъ Шумы съ запиской, приглашившей насть спуститься въ Шуму. Вмѣстѣ съ этой запиской было письмо за подписью доктора Рустембекова, въ которомъ говорилось, что Симферополь занятъ нѣмцами и что татары должны сформировать отрядъ и занять Алушту и другіе пункты. Когда мы пришли въ Шуму, то тамъ происходило форменное безобразіе. Много было людей вооруженныхъ и безъ оружія. Они были въ кофейнѣ и на улицѣ, ходили, бѣгали и шумѣли, а въ низу слышались крики о помощи. Откуда-то притащили одинъ автомобиль и вслѣдъ за тѣмъ явились эскадронцы и заявили о томъ, что Алушта занята Корбеклинцами, тогда толпа сразу хлынула въ Алушту. Муфтизаде началъ распоряжаться мной и другими и наконецъ на автоомобіль поѣхалъ въ Алушту. Я не зналъ, что дѣлать. Картина происходящего передо мной волновала меня до глубины души моей. Мой голосъ пересталъ быть слышаннымъ, и никто не считался съ моими заявленіями. Оставить же все и уйти въ такую минуту тоже было трудно. Тогда отправился въ Алушту и я, въ которой была та же самая неорганизованность. Эскадронцы начали выѣзжать на лошадяхъ, производились обыски, отбиралось оружіе и патроны, никто никого не слушался и не было ни постовъ, ни карауловъ — словомъ царилъ полный беспорядокъ. Я отыскалъ Муфтизаде. Онъ былъ съ каким-то незнакомымъ мнѣ Алуштинцемъ и представителями другихъ деревень, и они организовали Штабъ начальника, которымъ былъ избранъ Муфтизаде; со стороны кто-то предложилъ избрать меня помощникомъ начальника штаба, но угромъ состо-

ялось другое собраніе по организації Комитета³³ и на этомъ собраніи избрали меня предсѣдателемъ этого вновь организуемого комитета. Такимъ образомъ я отошелъ отъ Штаба и былъ занятъ чисто административными дѣлами, принимали мы плѣнныхъ, обыскивали, отбирали у нихъ деньги и оружіе, принимали доставленные винтовки и патроны, раздавали ихъ добровольцамъ, которые, между прочимъ, получали оружіе и уходили Богъ знаетъ куда. При Комитетѣ была организована Финансовая и слѣдственная комиссія. Слѣдственная Комиссія производила обыски, опрашивала задержанныхъ и отбирала у нихъ деньги. Отобранныя деньги передавались Финансовой Комиссіи, которая должна была впослѣдствіи сдать эти деньги Парламенту. Было выпущено нѣсколько возваній со стороны Штаба о сдачѣ оружія, съ призывомъ къ спокойствію и порядку; были восстановлены мѣстныя самоуправления; а въ Комитетѣ были приглашены представители другихъ національностей для совмѣстной работы. Что касается военныхъ дѣлъ, первый день я не имѣлъ возможности ориентироваться въ нихъ, только на второй день вечеромъ я замѣтилъ, что наши немного очнулись и стали опасаться. Были отправлены въ Симферополь люди съ требованіемъ помоши, но помоши не было, на третій день только получили утромъ свѣдѣнія, что на автомобіяхъ ѿдуть украинцы и съ ними два бронированныхъ автомобиля. Къ вечеру прибылъ одинъ автомобиль съ офицерами, а позже ихъ — два броневика; другихъ войскъ не было никакихъ. Муфтизаде продвинулъ свой отрядъ впередъ до Біюкъ-Ламбата; прибывшіе на автомобиль должны были выступать утромъ, хотѣли наступать на Ялту. Мои протесты не имѣли никакого значенія. Утромъ же вмѣсто того, чтобы выступить на Ялту, броневики ушли въ Симферополь, куда ихъ экстренно потребовали. Уѣхали вмѣстѣ съ броневиками и офицеры, пріѣхавшіе изъ Симферополя на автомобиль; но прежде чѣмъ ѿдуть въ Симферополь, они открыли одинъ изъ винныхъ подваловъ непдалеко отъ Алушты и напились, послѣ чего поѣхали въ Ялту, не предупреждая никого объ этомъ. По дорогѣ къ нимъ присоединились еще нѣсколько эскадронцевъ и они доѣхали до Массандры, гдѣ были встречены пулеметами большевиковъ. Несмотря на обстрѣлъ, они ворвались въ имѣніе Массандру и забрали тамъ деньги, часть которыхъ оттуда же увезли съ собой прямо въ Симферополь. Узнавъ объ отправленіи этихъ офицеровъ въ Ялту, Муфтизаде приказалъ и своему отряду наступать на Ялту. Въ отрядѣ было около 70–80 человѣкъ, сколько къ нимъ присоединилось еще изъ по-путныхъ деревень, я не знаю. Отрядомъ командовало нѣсколько русскихъ офицеровъ, которыхъ эскадронцы между прочимъ не хотѣли принимать. Муфтизаде же самъ находился въ Алуштѣ.

Узнавъ о силѣ большевиковъ въ Ялтѣ, отрядъ сразу отказался отъ наступленія на означенный городъ и тѣмъ выдалъ свою слабость. Когда это обнаружено, большевики сами повели наступленіе и нашъ отрядъ нигдѣ не оказывая сопротивленія отступалъ до самой Алушты, оставляя на произволъ большевиковъ всѣ татарскіе деревни между этими городами. На другой день наступленія большевиковъ, часовъ около 11 прибылъ въ Алушту маленький пароходикъ большевиковъ и началъ обстрѣлъ. Въ это время нашъ отрядъ находился около Біюкъ-Ламбата. Когда услышали орудійные выстрѣлы, весь отрядъ бросилъ свои позиціи, отступилъ въ Алушту и началъ расходиться по деревнямъ. Осталась очень незначительная часть, которая такъ упорно держала большеви-

³³ Алуштинського мусульманського комітету.

виковъ около Алушты, что даже и послѣ прибытія вечеромъ миноносца въ Алушту, не хотѣла оставить позицій.

Когда начался первый обстрѣлъ въ Алуштѣ почти никого не осталось. Штабъ разошелся, уѣхалъ и Муфтизаде. Около Штаба остался съ нѣсколькими эскадронцами и я и началъ гнать всѣхъ вооруженныхъ на берегъ, но никто туда не пошелъ. Послѣ ухода часть людей вернулась, но вернулись они для окончательной ликвидациіи своихъ дѣлъ, взяли пропуски, взяли свои вещи и ушли. Подъ вечеръ появился миноносецъ и съ его появлениемъ никого изъ отряда въ городѣ не осталось. Между тѣмъ въ Тикташѣ наши сражались съ большевиками, наступавшими съ суши. Я пробовалъ направить всѣхъ находившихся въ городѣ добровольцевъ на позицію, но не имѣлъ никакого успѣха. Въ то же время началась перестрѣлка въ городѣ, а матросы съ миноносца начали спускать лодки. Насъ осталось всего нѣсколько человѣкъ и рѣшили во что бы то ни стало забрать по крайней мѣрѣ патроны, и это намъ удалось, послѣ чего и мы оставили Алушту. На Тикташѣ все время продолжалась перестрѣлка и я боялся за судьбу этихъ молодцевъ. Эскадронцы проѣзжали мимо меня, но никто не могъ уговоритьѣхать на Тикташъ для передачи донесенія. Такимъ образомъ удерживавшіе позицію на Тикташѣ были оставлены на произволъ судьбы, но благодаря Богу съ наступленіемъ темноты они благополучно выбралисъ оттуда. Что касается арестованныхъ, точныхъ свѣдѣній дать не могу, знаю только, что ихъ было порядочно, но часть ихъ была отправлена на Симферополь. Оставшіе частью были уволены, частью, быть можетъ, и расстрѣляны. Послѣ первого обстрѣла Алушты большевиками я приказалъ перевести ихъ изъ арестнаго дома въ другое болѣе отдаленное мѣсто, что кажется было сдѣлано, но что было дальше я не знаю. Поручикъ М. Хайретдиновъ.

Съ подлиннымъ вѣрно:

Член Слѣдственной Комиссії [Підпис А. Озенбашли]

ГДА СБУ. — Ф.13. — Спр. 1124. — Арк. 124-143.
Завірена копія. Машинопис.

№ 10

**Протокол допиту Парламентською слідчою
комісією мешканців с. Дерекой 29 червня
1918 року та списки збитків, яких зазнали
мешканці сс. Дерекой та Аутка¹**

29 червня 1918 р.

Копія
Переводъ съ татарскаго языка

ПРОТОКОЛЪ допроса Парламентской Слѣдственной Комиссіей жителей дер. Дерекой, Дерекойской волости, Ялтинского уѣзда, Іюня 29 дня 1918 г.

- 1) Бекиръ Аджи Абдураманъ,
57 лѣтъ, землевладелѣцъ:

Я съ начала до конца въ курсѣ дѣла: беспорядки у насть начались 8 января вечеромъ. 9 января мы послали имъ делегацію въ лицѣ Эскендера Аметова и Ибраима Эфенди Тарпи. Мы не предъявили никакихъ условій. Они заключили миръ. 10 января началось въ Никитѣ. Ночью пришли и окружили съ тыла. Наши удержались 4 дня. Послѣдній день я уѣхалъ въ Озенбашъ и потому хорошо не знаю, чѣмъ все окончилось. Въ тотъ вечеръ, когда я ѿхалъ въ Озенбашъ, большевики, поднимаясь на аэропланахъ, бросали прокламаціи въ дер. Ай-Василь и Дерекой и приглашали насть заключить миръ. Января 16 дня мы послали изъ Озенбаша въ деревню Аджи Афузъ Эфенди похоронить убитыхъ воиновъ. Узнавъ, что тамъ тихо и спокойно, пришли и сами. 17 января никуда не выходили. 18 былъ собранъ сельскій сходъ, гдѣ мы избрали Комитетъ въ составѣ 25 человѣкъ и охрану деревни 25 красногвардейцевъ татаръ и русскихъ. Видѣль много домовъ разрушенныхъ снарядами, между прочимъ домъ Керима Усеина, Биляла Демирджи, домъ Сейтумера Умерова; видѣль собственными глазами, какъ снаряды попали въ дома Хатипа и Мустафы Чапчага. Изъ Ялты похитили у насть овса и сѣна на 3000 руб. и дровъ 9 саженей изъ водопада. Ворвались въ домъ и забрали серебро на 800 руб. и одно ружье. Бекиръ Аджи Абдураманъ. Членъ Парламентской Слѣдственной Комиссіи А. Озенбашлы.

- 2) Умеръ Эфенди Бостанъ Оглу (дер. Кура-Себа, Ризскаго уѣзда, Трапезундской губ.)
46 лѣтъ, живущій въ Ялтѣ до 30 лѣтъ:

По свѣдѣніямъ, собраннымъ мной въ дер. Никита, Дерекой, Аутка, Гурзуфъ и Алушта число убитыхъ турецко-подданныхъ достигаетъ 82. Имена и фамиліи большинства убитыхъ извѣстны, скоро представлю подробный ихъ списокъ. Главнымъ виновникомъ въ смерти этихъ несчастныхъ людей является: во-первыхъ Греческій консулъ, во-вторыхъ члены Ялтинского греческаго общества, въ-третьихъ мѣстные гре-

¹ Території обох сіл тепер перебувають у межах Ялти.

ки тѣхъ деревень, въ которыхъ совершены эти преступленія. Больше четырехъ лѣтъ мы находились въ плѣну въ Россіи и пережили нѣсколько переворотовъ. Русскіе большевики насъ нигдѣ не трогали, никакого вреда не причинили. Во время переворота въ Ялтѣ и окрестностяхъ чего мы не терпѣли отъ грековъ. Турки, знающіе греческій языкъ, часто слышали въ кофейняхъ и на базарахъ отъ мѣстныхъ грековъ, особенно отъ бѣженцевъ — священниковъ, когда они говорили, что слѣдуетъ перерѣзать и уничтожить всѣхъ турокъ на Южномъ берегу и отомстить кровью за кровь своихъ братьевъ, убитыхъ въ Турції². Когда изъ Турції пріѣхали въ Ялту бѣженцы греки, греческій консулъ взялъ ихъ подъ свое покровительство и выдалъ имъ всѣмъ удостовѣренія, между тѣмъ покровительство надъ всѣми Турецко-подданными по ручено было Испанскому консулу. Послѣ такого рода поступка греческаго консула, къ нему обратились также нѣсколько турковъ съ просьбой взять подъ свое покровительство и выдать удостовѣренія такіе же, какія онъ выдалъ турецко-подданнымъ грекамъ, онъ наотрѣзъ имъ отказалъ. Наши турки, попавшіе въ Революціонный Штабъ, всѣ почти были освобождены. Кто изъ насъ попалъ къ грекамъ пощады не имѣлъ. Умеръ Эфенди Бостанъ Оглу. Членъ Парламентской Слѣдственной Комиссіи А. Озенбашлы.

3) Эмиръ Усеинъ Османъ Кумиковъ,

56 лѣтъ, Дерекойскій землевладелѣцъ:

По приходѣ большевиковъ къ намъ пришли мѣстные и потребовали отъ насть, чтобы мы всѣ присоединились къ нимъ, въ противномъ случаѣ, сказали они, убъемъ всѣхъ до единого. Потомъ мы бѣжали въ Ай-Василь, потому что красногвардейцы обѣщали сжечь нашу деревню до тла. Среди этихъ большевиковъ были Аутскіе греки, Алчаковы, дерекойскій печникъ русскій и кузнецъ дерекойскій. Когда мы спросили причину Алчаковъ намъ отвѣтилъ: все равно на свѣтѣ не будетъ татаръ. Это его подлинныя слова. Разъ въ Штабѣ пошелъ за сѣдломъ, которое у мѣня отняли красногвардейцы. Тамъ на кровати лежаль Аутскій грекъ, сынъ Кузьмы. Увидѣвъ меня, онъ приподнялся и сказалъ товарищамъ: не отдавайте ему сѣдла, надо его самого убить. Я испугался и уѣжалъ. На нѣсколько дній побѣхали въ Озенбашъ. Скоро вернулся. Однажды вечеромъ стояль у калитки своего дома; подошелъ опять одинъ изъ мѣстныхъ красногвардейцевъ и отобралъ у меня кошелекъ съ деньгами 370 руб. За неграмотнаго Э.У. Кумикова расписался Э.У. Ремисовъ. Членъ Слѣдственной Комиссіи А. Озенбашлы.

² На території Анатолії і Фракії, які входили до складу Османської імперії, а пізніше Турецької республіки, протягомъ 1914–1923 рр. відбулися етнічні чистки народівъ, що сповідували християнство, насамперед вірмен, греків, асирійців. Масові насильницькі переселення, які часто спричиняли високу смертність, супроводжувалися насильствомъ, вбивствами і руйнуваннямъ матеріальної спадщини цихъ етнічнихъ спільнот. Представники Антанти розцінили такі дії османського уряду як злочин проти людяності. Кілька держав (Греція, Кіпр, Вірменія, Австрія, Нідерланди) в наш час кваліфікували їх як геноцид. За оцінками дослідників, під час цихъ трагічнихъ подій загинуло, як мінімум, кілька сотень тисяч греків Понту, західної частини Анатолії, Фракії. Велика частина грецького населення стала біженцями у Греції, Російській імперії, пізніше після розпаду останньої — у державах Закавказзя, Росії, Україні та у Криму. Населення Греції збільшилося майже на чверть через наплив біженцівъ.

4) Шабанъ Меметь Оглу, 30 лѣтъ, изъ
Дерекоя, турецко-подданный:

Большевики арестовали всѣхъ татаръ, встрѣчавшихъ на улицахъ. Я былъ турецко-подданный и отправился къ Греческому консулу. Его не было дома. Ушелъ на засѣданіе въ Штабъ. У консула на квартирѣ одна женщина обратилась ко мнѣ и сказала: «Не знаемъ какъ быть, нась заставляютъ идти противъ татаръ». Оттуда я пошелъ въ лавку одного знакомого грека, который мнѣ, между прочимъ, сообщилъ, что недавно изъ Аутки 30 молодыхъ грековъ пошли за винтовками въ Штабъ, они хотѣли отправиться съ красногвардейцами въ Гурзуфъ. Но консулъ имъ не разрѣшилъ этого. Наконецъ, я консула засталъ и попросилъ у него удостовѣреніе на право жительства, какая онъ выдавалъ турецко-подданнымъ грекамъ. Мнѣ онъ отказалъ и посовѣтовалъ спрятаться на нѣсколько дней у какого-нибудь изъ знакомыхъ грековъ. Шабанъ Меметь. Членъ Слѣдственной Комиссіи А. Озенбашлы.

5) Сеитъ Халиль Абибулла, 46 лѣтъ,
дерекойскій парикмахеръ:

Среди большевиковъ большинство были мѣстные греки. Они обыскивали наши квартиры, угрожали расстрѣливать и по ихъ словамъ видно было, что они стремятся уничтожить всѣхъ татаръ, чтобы завладѣть землями своихъ предковъ. Арестовавший меня большевикъ былъ грекъ, но скоро за мной пришелъ одинъ русскій солдатикъ и освободилъ меня. Когда снаряды стали попадать въ деревню, намъ пришлось бѣжать въ Ай-Василь. Оставшись тамъ три дня, пошли въ Озенбашъ. Вернулись домой лишь черезъ недѣлю. Магазины открывались только до трѣхъ часовъ. Я не открывалъ лавки больше 3½ мѣсяца. Заболѣлъ и пролежалъ два мѣсяца больнымъ. Имѣю около 2000 руб. убытку. Халиль Абибулла. Членъ Слѣдственной Комиссіи А. Озенбашлы.

6) Халиль Аметь Авджи, 52 лѣтъ,
землевладѣлецъ изъ Дерекоя:

Вечеромъ возвращались отъ сосѣдей. По дорогѣ нась остановили Аутскіе греки Алчаковы. Приѣхали и хотѣли меня разстрѣлять. Когда мы были въ Озенбашъ, воѣвались въ нашъ домъ и увили одну корову и лошадь, которые стоили около 2500 руб. Халиль Аметь Авджи. Членъ Слѣдственной Комиссіи А. Озенбашлы.

7) Эмиръ Асанъ Шабанъ, 50 лѣтъ,
кофейщикъ изъ Дерекоя:

Послѣ прихода большевиковъ въ Ялту, мы бѣжали въ деревню. 8 дней никуда не выходили, сидѣли дома. Начался бой. Бѣжали въ Озенбашъ. Кофейня моя была разграблена, растищено на 1500 руб. вещей. Затѣмъ совсѣмъ отняли у меня кофейню. Вотъ теперь хочу вернуть ее обратно. Эмиръ Асанъ Шабанъ. Членъ Слѣдственной Комиссіи А. Озенбашлы.

8) Эмиръ Усеинъ Аджи Асанъ, 63 лѣтъ,
домовладѣлецъ въ Деркоѣ:

Уѣхалъ изъ деревни 10 января. 18 января вернулся обратно. Въ нашъ домъ попали снаряды, стѣны разрушены, стекла почти всюду разбились. На ремонтъ дома нужны минимумъ 3000 рублей. Въ магазинѣ нашемъ въ Ялтѣ ничего не оставили, разгра-

блено товару на 35–40 тысячъ руб. Много было обуви и кожи. На второй день прїѣзда моего изъ Озенбаша ко мнѣ въ домъ пришелъ одинъ красногвардеецъ и, предъявивъ какую-то бумагу, потребовалъ винтовку сына, Кязима. Изъявилъ согласіе взять и деньги за винтовку 500 руб. Кязима не было дома, онъ ушелъ. На слѣдующій день тотъ же большевикъ съ однимъ матросомъ пришли еще разъ. Въ этотъ разъ, заставъ дома младшаго сына Аміда, пристали къ нему съ угрозами и потребовали винтовку. Получивъ отъ него хороший отвѣтъ, удалились. Предсѣдатель комитета Аметь Бекировъ обложилъ меня контрибуціей, въ суммѣ 12000 рублей. Мои заявленія о несправедливости обложения ни къ чemu не привели. Меня потащили въ тюрьму. Постѣ суточнаго заключенія пришлось подписать контрибуцію и, получивъ 500 рублей, меня освободили. Контрибуціей они у меня взяли 1000 руб. 25 Января красногвардейцы пришли арестовать Амита, его не было дома. Нашли на собраніи и увѣли. Онъ сидѣлъ въ тюрьмѣ 13–14 дней, потомъ его взяли на поруки. Эмиръ Усеинъ Аджи Эмиръ Асанъ. Членъ Слѣдственной Комиссіи А. Озенбашлы.

9) Аджи Халиль Бахтша, 45 лѣтъ, самъ изъ Евпаторіи, но 20 лѣтъ живеть здѣсь:

Съ 9 января до 15 я находился въ Дерекоѣ. Потомъ уѣхали въ Озенбашъ. Изъ Озенбаша Дерекойцы меня делегировали въ Ялту выхлопотать разрѣшеніе вернуться жителямъ въ Дерекой. 18 Января я приѣхалъ въ Ялту, отправился къ Главнокомандующему Андрусенко на миноносецъ «Хаджибей», взять у него разрѣшеніе. Разрѣшеніе послалъ въ деревню, самъ остался въ городѣ. Въ этотъ день большевики хоронили своихъ убитыхъ. Въ городѣ было большое движение. На грузовикахъ разѣзжали матроны. $\frac{3}{4}$ этихъ большевиковъ были мѣстные греки изъ Ялты, Аутки и Балаклавы. 18 Января вечеромъ состоялось общее собраніе жителей дер. Дерекоя. На собраніи было много татаръ и русскихъ. На этомъ собраніи организовали Дерекойскій Революціонный Крестьянскій и Поселенскій Комитетъ, который состоялъ изъ 20 членовъ: 13 татаръ и 7 русскихъ, предсѣдателемъ Комитета избранъ былъ Аметь Бекировъ и я попалъ въ число членовъ. Организовали отрядъ для охраны деревни. Ялтинскій Штабъ обѣщалъ дать намъ 25 винтовокъ, 5 шашекъ и 400 патроновъ. Узнавъ это, Аутскіе греки во главѣ съ Алчаковыми, обращаются въ Комиссару Штаба и говорятъ ему: что вы дѣлаете? Вы сами хотите навлечь бѣду на свою голову. Не давайте татарамъ оружія. Еще на улицахъ не высохла наша кровь, пролитая татарами. Они съ вашими же винтовками въ рукахъ нападутъ на Васъ. Мы возражали противъ этого. Предсѣдатель Штаба не захотѣлъ брать своего слова обратно и на автомобиляхъ послалъ намъ обѣщанныя винтовки. За одинъ [день] до переворота Спира Кичевъ, Юра, сынъ Ауткинского грека Кузьмы, Анастасій Симка, Демирджіевъ и сынъ попа — Никола пришли въ Айвасильскую кооперативную лавку, выругавъ насъ, взяли 100 пудовъ сѣна и уѣхали. Еще заставили насъ найти имъ подводу. Всѣхъ грековъ отъ Байдаръ до Ялты и отъ Ялты до Алушты вооружилъ Греческій консулъ. Аджи Халиль Бахтша. Членъ Слѣдственной Комиссіи А. Озенбашлы.

10) Меметъ Мустафа, 42 лѣтъ, земледѣлецъ изъ Дерекоя:

9 Января мы ушли изъ деревни. Черезъ нѣсколько дней въ Озенбашѣ слышалъ, что въ мой домъ попалъ снарядъ. Часть дома разрушена. Для ремонта нѣть средствъ.

Убытокъ опредѣлили въ количествѣ 3000 руб. Меметь Мустафа. Членъ Слѣдственной Комиссіи А. Озенбашлы.

11) Халиль Молла Мамутъ, 58 лѣтъ,
фруктовщикъ, Бахчисарайскій мѣщанинъ,
18 лѣтъ живетъ въ Дерекоѣ:

Я былъ въ Ялтѣ, когда пришли большевики. Имѣль фруктовую торговлю. Начался бой, не могъ идти въ деревню. Всѣ ужасы первыхъ дней переворота пережилъ въ Ялтѣ. Нѣсколько разъ обстрѣливали мою лавку изъ пулемета. Возлѣ лавки постоянно стоять пулеметъ. Одинъ разъ подвергся очень сильному обстрѣлу, испугался и выбѣжалъ черезъ заднія двери во дворъ и спрятался подъ мусорный ящикъ и пролежалъ тамъ до утра. Утромъ нѣсколько большевиковъ черезъ задній ходъ зашли въ лавку и скомандовали мнѣ «руки вверхъ» и чуть не застрѣлили. Пришелъ сосѣдъ русскій и спасъ. Восемь дней провелъ въ холодѣ и голодѣ. На десятый въ лавку пришелъ младшій сынъ, отъ которого я узналъ, что домъ разрушилъ снарядъ. Вскорѣ заболѣлъ и слегъ въ постель. Еще недавно всталъ. Халиль Молла Мамутъ.

Предсѣдатель волостного Комитета мнѣ лично сказалъ, что этотъ человѣкъ дѣйствительно долго болѣлъ, вслѣдствіе этого остался безъ всякихъ средства къ существованію. Членъ Слѣдственной Комиссіи А. Озенбашлы.

12) Неби Усеинъ, 45 лѣтъ, житель
Дерекої, землевладѣлецъ:

Что служило причиной прихода большевиковъ, не знаю. Видѣлъ, какъ они окружили нашу деревню. Послѣ этого мы бѣжали въ Озенбашъ. Когда вернулся изъ Озенбаша, увидѣлъ, что въ мой домъ попало нѣсколько снарядовъ. Вечеромъ этого дня мимо моего дома прошли человѣкъ 15 грековъ. Одинъ изъ нихъ поклонился мнѣ. Двое выругали. Потомъ долго никуда не выходилъ. За неграмотнаго Неби Усеинъ расписался Умеровъ. Членъ Слѣдственной Комиссіи А. Озенбашлы.

13) Исмаиль Усеинъ Демирджи, 57 лѣтъ,
табаководъ изъ Дерекої:

Пришли ко мнѣ на квартиру 4 грековъ и потребовали сѣдло, винтовку и револьверъ. Обыскали всю квартиру и, взявъ всѣ найденные вещи, ушли. Греки всѣ мѣстные, только не знаю ихъ фамилій. Отобранныя вещи стоять минимумъ 1000 рублей. За неграмотнаго И.У. Демирджи расписался Умеровъ. Членъ Слѣдственной Комиссіи А. Озенбашлы.

14) Ягъя Эмиръ Сале Кадыевъ, 48 лѣтъ,
Дерекоїскій землевладѣлецъ:

8 Января 1918 года вечеромъ было первое выступленіе большевиковъ. 9 числа мѣстные греки Аутки напали на мой домъ. Намъ вмѣстѣ съ моими рабочими удалось отбить это нападеніе 10 вечеромъ въ Аутку пришелъ отрядъ нашихъ солдатъ изъ Дерекої и установилъ у меня во дворѣ караульный пунктъ. Ничего не зная на счетъ отряда, Ауткинские греки [совершили] вторичноѣ нападеніе. И это второе ихъ нападаніе было благополучно отражено. Послѣ этого случая я семейство своё отправилъ въ Озенбашъ, а самъ перѣхалъ въ Айвасиль. 16 Января и я отправился въ Озенбашъ. Послѣ

моего ухода греки ворвались въ мой домъ, разграбили, растищили тамъ буквально все, въ результатѣ сожгли и домъ. Это было 19 Января. Этими разбойниками взято у меня 300 курицъ, 16 лошадей, 2 коровы, 10 возовъ сѣна, 600 пудовъ соломы, 300 пудовъ овса, 150 пудовъ отрубей, сбруи для 75 лошадей, словомъ я потерялъ имущество минимумъ въ 150000 рублей. До прихода нѣмцевъ въ Симферополь, жиль въ Озенбашѣ. Большевики въ Кучукъ-Озенбашѣ ни разу не были. Кроме меня тамъ жили: Парпетовы, Мустафа Хатиповъ, мой братъ, Эм. Усенинъ Адамановъ, Эреджепъ Хайбулла, Сеитъ Умеръ Умеровъ, Сеитъ Абла Бекировъ; изъ офицеровъ: Григорій Думбадзе, морской лейтенантъ, Рустемъ Омеровъ, Серверъ Чалбашъ, Захарато и др. Тамъ у насъ была маленькая организация, во главѣ которой стоялъ Рустемъ Парпетовъ. Главной цѣлью и задачей этой организации была защита населения дер. Озенбашъ и сосѣднихъ деревень отъ большевиковъ. Каждый изъ насъ имѣлъ винтовку; пулеметовъ и орудій у насъ не было. Было нѣсколько укрѣпленныхъ пунктовъ. Кто вызывалъ генерала я не знаю. Его вызвали для Штаба. Послѣ взятія Симферополя нѣмцами этотъ получилъ отъ генерала Коша 300 винтовокъ. Въ Коушѣ большевикамъ дали отпоръ благодаря этому отряду. Этотъ отрядъ былъ въ количествѣ 250 человѣкъ. Мы ни съ кѣмъ никакихъ связей не имѣли и у насъ никакихъ делегатовъ не было. Газетъ никогда не получали, иногда попадали случайно какія-нибудь газеты. Отрядъ въ дер. Коушѣ, Стиля, Два Озенбаша, Фотсада, Коккозы признали нашъ Штабъ и подчинились ему. Каждый человѣкъ жиль на свой счетъ. Бѣднымъ бѣженцамъ генераль иногда давалъ деньги. Изъ Симферополя дали 500 руб. Эту сумму Анефи Муртаза, Алуштинскій, не живеть въ Дерекоѣ, раздалъ нуждающимся.

Относительно убийства нѣсколькихъ Бахчисарайцевъ я ничего не слышалъ и ничего не знаю. Тогда уже у насъ были гайдамаки. Гайдамацкій Штабъ былъ въ Янкѣ. Штабъ сотни былъ въ Коушѣ. Сеитъ Ягъя Кадыевъ. Членъ Слѣдственной Комиссіи А. Озенбашлы.

Дополнения его свѣдѣнія:

До революції мы съ греками жили очень мирно. $\frac{3}{4}$ населения Аутки составляютъ греки, $\frac{1}{4}$ татары. Какъ только началась чувствоватьться немного власть татаръ въ Крыму, греки стали относиться къ намъ недоброжелательно. Наши отношенія съ каждымъ днемъ обострялись. Я отъ имени Мусульманского Комитета нашей деревни нѣсколько разъ обращался къ нимъ съ предложеніемъ соединиться и работать дружно. Они по разнымъ причинамъ каждый разъ отклоняли наши предложенія. Говорили, что не могутъ войти съ нами ни въ какія соглашенія безъ разрѣшенія ударного баталіона въ Балаклавѣ или Севастополь. Однажды по Набережной шелъ пьяный Коля Алчаковъ и выстрѣлилъ въ воздухъ. Эскадронцы, охранявшиѳ тогда городъ, арестовали его и уве-ли въ участокъ. Греческое общество освободило его, взявъ на поруки. Тогда онъ пришелъ ко мнѣ и сказалъ: «Скажи эскадронцамъ, арестовавшимъ меня, пусть отдадутъ мой револьверъ, а то имъ потомъ будетъ очень плохо, потому что у насъ скоро сформируется красная гвардія». Я ему не повѣрилъ и сказалъ, что у нихъ нѣть средствъ для содержанія красной гвардіи. Тогда онъ мнѣ отвѣтилъ, что съ ними въ одно дѣйствуютъ такие богачи, какъ Лалановъ и Фултовъ и прибавилъ: «Въ Ялте не будетъ или вашихъ эскадронцевъ, или нашихъ красногвардейцевъ». С.Я. Кадыевъ. Членъ Слѣдственной Комиссіи А. Озенбашлы.

15) Мустафа Эмиръ Усеинъ, 49 лѣтъ,
многосемейный, торговецъ:

Снаряды совершенно разрушили мой домъ. Потерялъ очень много вещей. Убытокъ опредѣляютъ въ размѣрѣ 9–10 тысячъ руб. Мустафа Эм. Усеинъ. Членъ Слѣдственной Комиссіи А. Озенбашлы.

Асанъ Менли Газы, 35 лѣтъ,
рѣзникъ изъ Дерекоя:

Большевики взяли у меня три костюма, 1 шаль, много бѣлья и др. вещей, стоимостью свыше 2500 руб. Асанъ Менли Газы. Членъ Слѣдственной Комиссіи А. Озенбашлы.

16) Мустафа Эмиръ Сале Кадыевъ,
50 лѣтъ, землевлад[елецъ]

Я подтверждаю все, что сказалъ мой братъ С. Ягъя и въ свою очередь прибавлю, что у меня убытокъ будетъ гораздо больше, чѣмъ у брата. Съ самого начала войны — Европейской — мѣстные Ауткинскіе греки: Георгій Ивановъ, Тригоновъ и др. часто намъ говорили, что они послали въ Грецію къ Венизелосу³ письмо, чтобы Греки объявили Турціи войну и присоединились къ Россіи. Разговоры на подобныя темы часто происходили между нами, мы принимали ихъ всегда за шутки. Часто Ивановъ говорилъ, что Крымъ въ концѣ концовъ останется въ ихъ рукахъ и т. п. По приходу большевиковъ въ Ялту, онъ первымъ вмѣстѣ со своими двумя сыновьями выступилъ противъ насъ. Его теперь арестовали, а сыновья скрылись. Онъ былъ одинъ изъ первыхъ главарей грековъ. Мустафа Эмиръ Сале Кадыевъ. Членъ Слѣдственной Комиссіи А. Озенбашлы.

17) Мустафа Аметъ Эфенди Хатиповъ,
57 л[ѣтъ], домовладѣлецъ:

По опредѣленію мѣстной оцѣночной комиссіи за разрушенные снарядами два дома 27000 руб. Похищено движимое имущество на 35000 руб. Наличными деньгами взято 10000 руб. Обложеніе на домъ въ Ялтѣ 1500 руб. Дерекойскій Сельскій Совѣтъ 3000 руб. Ялтинскій Торгово-Промышленный Союзъ 2500 руб. Соціалізація домовъ 4500 руб. Взято путемъ угрозъ и обмана 8500 руб., а ВСЕГО на 92000 руб.

Въ Дерекоѣ обложилъ насъ Аметъ Мустафа Бекировъ. 1917 года Іюля 15 числа въ греческой школѣ состоялось большое собраніе грековъ, где присутствовало больше 3000 человѣкъ. Цѣлью собранія было сформировать подобно нашимъ національнымъ полкамъ какой-то полкъ, за неимѣніемъ средствъ планъ ихъ разстроился. Вскорѣ послѣ этого вздумали сформировать отрядъ въ количествѣ 200 человѣкъ. И этому отряду не суждено было осуществиться. Какъ я выше сказала, они во всемъ старались подражать татарамъ. Основываясь на какія-то историческія права, думали, несмотря на свою малочисленность, играть какую-то крупную роль въ политической жизни Крыма и соперничать съ нами. Въ этой работѣ имъ большія поддержки оказывалъ греческій консулъ. Начиная съ 1900 года всѣ земли между Байдарами и Алуштой, про-даннныя татарами покупались исключительно греками. Какъ-то я говорила съ однимъ

³ Венизелос Елефтеріос (1864–1936) — грецький державний і політичний діяч. Прем'єр-міністр Греції у 1910–1915, 1917–1920, 1924, 1928–1932, 1933 рр.

грекомъ по этому поводу, который мнѣ сказалъ, что раньше эти земли принадлежали грекамъ и въ скоромъ будущемъ опять попадутъ въ ихъ руки. 1908 года мы обратили вниманіе на это обстоятельство и открыли кооперативъ «Берекетъ». Вскорѣ послѣ этого мы слышали, что лавочники греки собираются предъявлять векселя татарь. Татары всегда говорили, что они за очень малое количество товару даютъ векселя на крупныя суммы. Поэтому г. Келлеръ, Куртъ Сейтъ Эреджепъ и я рѣшили произвести ревизію книгъ этихъ лавочниковъ грековъ. Считаю не лишнимъ прибавить, что въ большинствѣ случаевъ земли покупались турецко-подданными греками только на имя родственника или знакомого, русско-подданного грека. Между прочимъ и для турецко-подданныхъ грековъ легко было принять русское подданство. Мустафа Аметъ Эфенди Хатиповъ. Членъ Слѣдственной Комиссіи А. Озенбашлы.

18) Аджи Муэдзинъ Эбубекиръ

Ибраимъ Эфенди Оглу, 75 лѣтъ:

Большевики съ моря нась окружили. Эскадронцы отступили въ Никиту. Туда прѣѣхалъ и Джafferъ Сейдаметъ. Матросы начали обстрѣливать нашу деревню. Мы бѣжали въ Айвасиль. Ничего не могли съ собой брать. Я семейство свое отправилъ въ Озенбашъ, а самъ пока остался. Нѣсколько дней жили въ подвалахъ. Бой кончился и я вернулся домой. Домъ мой былъ разрушенъ. На слѣдующій день была у меня комиссія и оцѣнила мои убытки въ 15000 руб., а затѣмъ до 18000 руб. Если теперь построить такой домъ, то обойдется не меньше 30000 руб. Двери дома Парпетова были открыты настежь, домъ былъ переполненъ матросами, греками и русскими. Видѣлъ, какъ они вывозили на автомоbilяхъ вещи; среди грековъ было много мѣстныхъ изъ Ялты и Аутки, и въ Апрѣль большевики ходили у нась по домамъ и съ найденными винтовками брали все, что лежало плохо. Аджи Муэдзинъ Эбубекиръ Ибраимъ Эфенди. Членъ Слѣдственной Комиссіи А. Озенбашлы.

19) Мустафа Аджи Меметь, 51 годъ,

собственникъ земли и дома:

Мы бѣжали въ Айвасиль. Тамъ меня попросили отвезти въ Ялту эскадронцамъ хлѣбъ. Взвалили цѣлыхъ три мѣшка хлѣба на лошадь и я отправился. Въ Ялтѣ греки, увидѣвъ меня, начали стрѣлять и задержали меня. Стали меня спрашивать, куда я везу хлѣбъ. Я отвѣтилъ имъ, что хлѣбъ послали для нихъ, они не повѣрили и меня привели къ Комиссару на пароходъ. Тамъ вышелъ какой-то матросъ, сказавъ, что я хлѣбъ везъ для эскадронцевъ, ударилъ меня кулакомъ по головѣ. Затѣмъ меня заключили въ какуюто комнату. На полу лежали убитые матросы, ихъ было около 40 человѣкъ. Вечеромъ съ парохода меня привели въ зданіе агентства Русского общества. Ночью должны были нась взять оттуда и разстрѣлять. Со мною были Шакиръ Уста (турокъ), Джелиль Амить изъ Дегерменкоя и еще другіе незнакомые мнѣ люди. У моихъ товарищѣй отобрали деньги и часы. Насъ стало скоро человѣкъ 80. Изъ 80 человѣкъ около 25 были татары. Остальныне были русскіе. Среди нась было нѣсколько генераловъ, полковниковъ и много другихъ офицеровъ. Вечеромъ принесли намъ ёсть. Теплое помѣщеніе предоставили намъ, а офицеровъ перевели въ холодное помѣщеніе. Сначала кушали мы; оставшимися кусками хлѣба и обѣдомъ кормили генераловъ и полковниковъ. Ночью пришелъ Комиссаръ и обращаясь къ старому генералу сказалъ: «А, и ты здесь». И началъ надѣ нимъ издѣваться. Онъ по очереди сталъ выбирать офицеровъ для разстрѣла. Такимъ обра-

зомъ взялъ двухъ генераловъ, 1 полковника, нѣсколько офицеровъ и нѣсколько вольныхъ. Комиссарь подъ сильнымъ конвоемъ матросовъ отправилъ ихъ на моль, спустя немногого времени раздались выстрѣлы — разстрѣливали этихъ семь арестованныхъ. На четвертый день меня освободили и я прѣѣхалъ въ Коушъ. Черезъ 20 дней нашелъ и лошадь свою. Домъ мой обстрѣлянъ, и разграблено у меня порядочно вещей. Ауткинские греки отняли сѣдло мое. Убытокъ насчитывается до 500 рублей. Мустафа Аджи Меметь, неграмотный. Членъ Слѣдственной Комиссіи А. Озенбашлы.

20) Аджи Эмиръ Асанъ Ибраимъ Эфенди
Оглу, 62 лѣтъ, землевладѣлецъ:

Въ мой [домъ] попали снаряды, разрушены стѣны и потолокъ. Ремонтъ обойдется минимумъ на 9000 руб. Э. Асанъ Ибраимъ, неграмотный. Членъ Слѣдственной Комиссіи А. Озенбашлы.

Эмиръ Асанъ Сеидъ Ибраимъ Харакчи,
21 годъ, житель дер. Дерекоя:

Числа 18 января с. г. я вернулся въ Дерекой изъ дер. Озенбашъ, гдѣ скрывался. Домъ свой я засталъ разореннымъ, движимое имущество было расхищено. Убытокъ, причиненный мнѣ я считаю въ 3000 руб., не считая 4 лошадей, которыя были украдены у меня на другой день послѣ моего возвращенія. Лошади я оцѣниваю совмѣстно съ пропавшей сбруей 5500 рублей. Конюшня оказалась поврежденной двумя снарядами. Обѣ комнаты при конюшнѣ разбиты этими снарядами. Кромѣ того, у меня похитили овса и ячменя на 4000 руб. Въ концѣ апрѣля у меня большевики похитили 8 лошадей и разбили одинъ экипажъ. Кромѣ того, большевики обокрали мою контору по найму лошадей; здѣсь они взяли у меня имущества на рублей 600. Помимо 8 лошадей у меня утащили много сбруи, рублей на 2000. Послѣ своего водворенія въ Ялтѣ, большевики взяли у меня [въ качестве] контрибуціи 200 руб. 8 лошадей я оцѣниваю въ 9600 руб. Эмиръ Асанъ Ибраимъ Харакчи. Членъ Слѣдственной Комиссіи А. Озенбашлы.

Дополнительное его показаніе:

Мнѣ передавали, что лошади мои украли Ауткинские греки: Анастасій Сѣнѣкай, еврей Аронъ Бѣльскій. Эмиръ Асанъ Харакчи. Членъ Слѣдственной Комиссіи А. Озенбашлы.

21) Сейдаметъ Аджи Абдураманъ,
47 лѣтъ, житель дер. Дерекоя:

8 января большевики произвели вооруженное нападеніе на татаръ. Въ число большевиковъ входили русскіе, греки и евреи. 10 января с. г. большевики начали обстрѣливать Дерекой изъ орудій миноносокъ. Я скрылся въ дер. Озенбашъ и вернулся въ Дерекой дней черезъ пять. Одинъ изъ первыхъ татаръ, такъ какъ въ предшествующіе дни почти вся деревня ушла въ горы. Вернувшись въ Дерекой я засталъ свой домъ сильно поврежденнымъ двумя снарядами, крыша дома была снесена и повреждены стѣны. Въ Апрѣлѣ с. г. передъ занятіемъ Дерекоя и Ялты нѣмцами греки Аутки и красноармейцы всѣ поголовно вооруженные окружили Дерекой и грозили разстрѣлять татаръ. Послѣ стрѣльбы изъ винтовокъ красноармейцы удалились. Передъ тѣмъ Дерекой и Ялта были объявлены на военномъ положеніи и жителямъ согласно объявлениюмъ большевиковъ запрещалось выходить на улицу позже 6 час. вечера.

Въ апрѣлѣ передъ приходомъ нѣмцевъ красноармейцы пытались разстрѣлять турка, послѣдній былъ раненъ; стрѣляя по турку, они дали нѣсколько залповъ по направленію къ Дерекою. Намъ татарамъ не столько вредили и преслѣдовали большевики русскіе, сколько греки и евреи. Можно сказать, что большинство убитыхъ причинено евреями и греками; къ намъ враждебно относились также крымчаки. Среди вожаковъ большевиковъ особенно свирѣпствовалъ Бѣльскій Моисей, кажется, еврей. Онъ всегда ходилъ съ ружьемъ и грабилъ населѣніе, особенно татаръ. Сейдаметь Аджи Абдураманъ.

Эмиръ Амедъ Кадіевъ, 53 лѣтъ, житель
дер. Дерекоя, собственного дома:

Въ 20 числахъ января въ Дерекоѣ появились большевики. Въ эти отряды главнымъ образомъ входили греки Аутки (ихъ было 25% общаго числа вооруженныхъ большевиковъ, дѣйствовавшихъ въ дер. Дерекоѣ). Среди вооруженныхъ бандъ красноармейцевъ находились Сергѣй Меркуловъ, извозчикъ, сынъ Папа-Николы Ауткинскаго грека, Володька Аучак и др. Многихъ лицъ я помню въ лицо, но фамилии ихъ не знаю. Тогда же ко мнѣ въ домъ явилось человѣкъ 12 красногвардейцевъ, среди коихъ были греки, русскіе и евреи. Евреи вообще составляютъ главный механизмъ выступленій большевиковъ. Меня арестовали эти люди и повели меня въ Ялту. Я арестованъ былъ вмѣстѣ съ своимъ сыномъ Эмировъ Асаномъ. Дня черезъ два, благодаря хлопотамъ предсѣдателя Дерекойскаго Мусульманскаго Комитета Амета Бекирова и Ивана Трофимовича Прохорова, я былъ освобожденъ. За нѣкоторое время до моего ареста я скрывался въ дер. Озенбашъ. Тогда изъ моего дома въ Дерекоѣ было украдено 30 мѣшковъ муки, 25 мѣшковъ отрубей, 40 мѣшковъ овса и 12 резинъ тикъ и еще много движимости. Общая стоимость украденныхъ вещей по тогдашнимъ цѣнамъ равняется 18–20 тысячъ рублей.

Въ концѣ апрѣля во время наступленія смѣшанного отряда изъ офицеровъ и солдатъ на Ялту, большевики въ свою очередь предприняли наступленіе на Масандру, контору имѣнія которого успѣли уже обобрать наступавшіе на Ялту люди. Я видѣлъ, что большевиковъ было 150 конныхъ людей. Часовъ въ 5 вечера большевики окружили деревню цепью, вошли въ дер. Дерекой и открыли здѣсь стрѣльбу. Стрѣляли они минутъ десять. Такъ какъ въ нихъ никто не стрѣлялъ они черезъ нѣкоторое время стихли. Днемъ раньше большевики явились ко мнѣ на дворъ съ ручными бомбами въ рукахъ и захватили у меня пару лошадей и экипажъ. Лошади я оцѣниваю въ 3000 руб. Свой экипажъ я нашелъ въ Ялтѣ на базарѣ. Аметъ Кадіевъ.

Ибраимъ Тарпи, хатипъ
Дерекойской мечети, 44 лѣтъ:

11 и 12 января с. г. большевики открыли съ моря огонь изъ орудій по Дерекою и мечети. По означеному Дерекойскому району большевики выпустили не менѣе 500 снарядовъ. Въ мечеть попало два артиллерійскихъ снаряда. Одинъ снарядъ попалъ въ верхнюю часть мечети, а другой въ нижнюю часть стѣны. Въ обоихъ мѣстахъ стѣна мечети была пробита насквозь. Въ настоящее время отверстія эти временно задѣланы. Ибраимъ Тарпи.

Эмиръ Асанъ Бекировъ,
68 лѣтъ, житель Дерекоя:

Въ серединѣ января с. г. въ теченіе дней десяти скрывался въ дер. Озенбашъ. Вернувшись въ Дерекой я засталъ домъ мой табачной плантації разрушеннымъ снаря-домъ. Вся крыша, трек гласка, гдѣ висить табакъ, былъ уничтоженъ. Этимъ же снаря-домъ у меня было уничтожено не менѣе ста пудовъ табаку. Общая стоимость причи-ненныхъ мнѣ убытковъ равняется: 100 пудовъ табаку — 47500 руб., поврежденіе дома 3500 руб. Эти убытки мнѣ причинены на плантації. Въ кладовую же моего дома въ Дерекоѣ попалъ артиллерійскій снарядъ. Въ этомъ домѣ я всегда жилъ. Убытокъ при-чиненный кладовой дома равняется 450 рублей. Поврежденія же причиненные дому (разбиты стекла и проч[ее]), я оцѣниваю въ 800 руб. Тогда же изъ моего дома были по-хищены мука — 29 мѣшковъ и много вещей изъ сундуковъ, на общую сумму не менѣе чѣмъ на 15000 рублей.

Въ г. Ялтѣ у меня имѣется четыре каменныхъ дома. Въ одинъ изъ этихъ домовъ на Морской ул. попалъ снарядъ, коимъ разрушена часть крыши, печка. Ущербъ причи-ненный мнѣ здѣсь я считаю въ 2000 руб. Въ январѣ мѣсяцѣ, уже постѣ перехода власти къ большевикамъ на меня наложена была контрибуція въ 12000 руб. Я внесъ 700 руб. въ Совѣтъ въ чёмъ моему сыну Мемету выдана была расписка.

Въ апрѣль мѣсяцѣ передъ приходомъ нѣмцевъ большевики производили насто-ящую стрѣльбу на улицахъ и грозили вырѣзать всѣ татарское населеніе. Контрибуції были назначены на Эмира Усеина Адаманова въ размере 12000 рублей, Ахмтема Ибра-имова въ томъ же размѣрѣ, Мустафу Хайтинова въ томъ же размѣрѣ и многихъ дру-гихъ. Всѣ эти лица внесли въ Совѣтъ часть контрибуцій. Эмиръ Асанъ Бекировъ.

Джемиль Александровичъ,
35 лѣтъ, житель дер. Дерекоя:

Въ концѣ апрѣля я находился въ дер. Улу-Сала. Послѣ того, какъ гайдамаки ушли изъ сосѣдней дер. Коушъ, татары мнѣ показывали расписку, выданную начальникомъ гайдамацкаго отряда въ томъ, что у него находились арестованные большевистскіе ко-миссары, всего числомъ около десяти. Комиссары эти были изъ богатырской волости и гор. Бахчисарайя. Между ними находился Костя Цюниди, Коленкосъ, Маровъ Георгій, Юлдуриди и др. Дж. Алексанодровичъ.

Меметь Эмиръ Усеиновичъ Бекировъ,
32 лѣтъ, житель дер. Дерекоя:

Во время наступленія большевиковъ въ январѣ, каковое происходило въ январѣ с. г. я былъ въ Озенбашѣ. Я вернулся въ Дерекой въ началѣ февраля. Я засталъ свой домъ на Дарсанѣ разбитымъ артиллерійскими снарядами. Домъ имѣть четыре круп-ныхъ пробоины. Мнѣ передавали, что въ садѣ также упалъ снарядъ, воронка отъ взры-ва этого снаряда была уже засыпана. Кромѣ того домъ мой оказался разгромленнымъ. Изъ дома унесена была посуда и другая движимость и табакъ. Общій вредъ причинен-ный моему имуществу я оцѣниваю въ 50000 руб. М. Бекировъ.

Другой домъ, который принадлежитъ мнѣ совмѣстно съ другими наслѣдниками Эмира Усеинъ Бекирова, также по возвращеніи моему въ Дерекой — 6 февраля, оказал-ся разрушеннымъ артиллерійскими снарядами. Средняя часть крыши этого дома и че-тыре комнаты разрушены снарядами. По словамъ квартиронтовъ, въ домѣ попало три

артиллерійскихъ снаряда. Домъ этотъ находится въ концѣ Садовой улицы. Ущербъ, нанесенный этому дому, я определяю въ 20000 руб. Изъ моего дома на Дерсанѣ — въ Дерекой унесено было, въ числѣ прочихъ движимыхъ вещей, охотничье ружье.

Въ моемъ домѣ на Дерсанѣ, бытъ убить въ январтѣ мѣсяцѣ с. г. мой двоюродный братъ Абдураманъ Мухтіаремъ Асановъ. Онъ пріѣхалъ въ Дерекой послѣ захвата уже власти въ Ялтѣ большевиками въ январтѣ мѣсяцѣ. Мои рабочіе передавали мнѣ, что онъ бытъ убитъ греками, которые явились на Дерсанъ въ мой домъ среди бѣлого дня въ числе 7–8 человѣкъ; они были верхомъ и вооружены винтовками. Работница, видѣвшая этихъ грековъ, называется Татьяна Базырева. Теперь она живеть въ дер. Михайловкѣ, Мелитопольского уѣзда. Она говорила, что среди вооруженныхъ всадниковъ находился Юрка Демерджи, грекъ дер. Аутки. Работница говорила, что убивавшіе брата люди — греки. Демерджи, кажется, арестованъ германскими властями. Та жѣ работница мнѣ передавала, что послѣ убийства бытъ ограбленъ убившими его людьми. Съ него снято было все платье. М. Бекировъ.

Ахтемъ Ибраимовъ, 64 годъ, житель
дер. Дерекоя, собственного дома

Въ началѣ января мѣсяца во время начавшихся уже вооруженныхъ столкновеній эскадронцевъ съ большевиками Дерекой началъ наполняться отрядами и бандами большевиковъ. Среди нихъ находились и мѣстные жители, напримѣръ человѣкъ по прозвищу «Босякъ Васька», сынъ моего сосѣда бетонщика, а въ настоящее время онъ находится въ Симферополѣ. Этотъ сынъ сосѣда вмѣстѣ съ еще однимъ русскимъ и грекомъ проѣзжая верхами на лошади мимо моего дома цѣлились изъ ружей въ меня въ тотъ моментъ, какъ я проходилъ по улицѣ. Увидѣвъ, какъ они цѣлятся въ меня я потерялъ сознаніе. Мотавшиеся по улицѣ вооруженные банды производили обыски. У меня они отняли револьверъ. Обыски и безобразія большевиковъ производились ими послѣ заключнія перемирія въ Ялтѣ. Среди лицъ, которые ходили по домамъ и обыскивали, а также производившихъ стрельбу, не было татаръ. Вскорѣ я уѣхалъ Ай-василь, а оттуда въ Озенбашъ. Я уехалъ со всей семьей. Вернувшись 20 или 21 января въ Дерекой, я засталъ двери своего дома разбитыми. Имущество мое оказалось расхищеннымъ. У меня уведена была лошадь и много домашнихъ вещей. Имущественный ущербъ, причиненный мнѣ я оцѣниваю въ 3000 руб., не считая лошади, цѣна коей 1000 руб. У меня имѣется еще два дома: одинъ въ Ялтѣ, а другой въ Дерекоѣ — на набережной. Дома эти были реквизированы большевиками. Доходъ съ нихъ я не получалъ въ теченіе четырехъ мѣсяцевъ. Въ домѣ въ Дерекоѣ попалъ снарядъ, который пробилъ обѣ стѣны. Квартиранты этого дома дали мнѣ кусокъ снаряда, вѣсомъ 17½ фунтовъ. Снарядъ этотъ попалъ въ домъ по словамъ квартирантовъ 12 Января с. г. Изъ этого дома унесено было еще движимое имущество; общее число убытоковъ, которые я понесъ, этотъ домъ я определяю въ 6000 руб., считая также не полученіе дохода въ теченіе 4-хъ мѣсяцевъ. Городской же мой домъ тоже былъ расхищенъ; общиі убытокъ нанесенный мнѣ этому дому я опредѣляю въ 20000 руб. Кромѣ того у меня похитили 22000 руб. хранившихся въ сундукѣ, въ домѣ гдѣ я проживалъ. Похищеніе совершено было тогда же. Ах. Ибрагимовъ.

Мустафа Мустафовъ Бай,
33 лѣтъ, проживающій въ Ялтѣ,
по Набережной ул. д. № 44:

Я собственникъ дома въ Ялтѣ, который находится на Набережной, 9 января с. г. я ушелъ въ Айвасиль. Содержу я въ Ялтѣ кондитерскую. Вернувшись въ Ялту числа 26–27 января я засталъ двери и окна моей кондитерской разбитыми. Весь товаръ и движимость моя была расхищена. Мнѣ передавали, что въ расхищеніи имущества принимали участіе красногвардейцы, матросы и Ауткинские греки. Общий имущественный ущербъ причиненный мнѣ я оцѣниваю въ 20000 руб.

Въ январѣ мѣсяцѣ большевиками убить въ дер. Ауткѣ мой двоюродный братъ Абдраманъ Мухтаремъ Оглу, житель Аутки. Мнѣ рассказывалъ Меметь Бекировъ изъ Дерекоя, что Абдраманъ былъ убитъ 7–8 вооруженными греками. Съ Абдрамана убѣйцы сняли сапоги и золотые часы, которые унесли съ собой. Абдраманъ же имѣлъ недвижимости и служилъ десятникомъ на табачной плантаціи Бекирова. Абдраманъ политикой не занимался. Мустафа Бай.

Эмиръ Асанъ Реизовъ, 46 лѣтъ, житель
дер. Дерекой, собственного дома:

Я находился въ Дерекоѣ до 9 числа января с. г. Послѣ 9 января я ушелъ въ Айвасиль и вернулся въ Дерекой числа 20 января. Я уходитъ въ Айвасиль со всей семьей. Вернувшись въ Дерекой я засталъ свой домъ сильно поврежденный снарядами. Такъ однимъ снарядомъ была снесена почти вся крыша, а другимъ снарядомъ одна стѣна. Движимое домашнее имущество все было расхищено. Ущербъ причиненный мнѣ отъ недвижимости я оцѣниваю въ 8000 руб. Движимаго же имущества у меня пропало на 3000 руб. Въ числѣ вооруженныхъ большевиковъ, ходившихъ по Дерекою и угрожавшихъ жителямъ оружіемъ и производившихъ стрѣльбу, находились: «Васька» и другие русскіе люди, проживавшіе въ Ялтѣ. Это были главнымъ образомъ мастеровые и чернорабочіе. Среди большевиковъ находился также часовщикъ изъ Ялты, еврей. Онъ былъ и расхаживалъ вооруженный винтовкой и пулеметными лентами. Среди вооруженныхъ большевиковъ находилось много грековъ. У меня семья изъ восьми душъ. Эмиръ Асанъ Реизовъ.

Мустафа Муртазаевъ, 59 лѣтъ,
житель Дерекоя:

Въ теченіи всѣхъ событий, происходившихъ въ Ялтѣ и Дерекоѣ, я оставался въ Дерекоѣ. 17 января въ 11 час. дня въ Дерекоѣ у волостного правленія на меня и нѣкоторыхъ другихъ татаръ напали красногвардейцы. Среди нападавшихъ находились матросы и Аутскіе греки. Нападавшихъ было человѣкъ 50–60. У нихъ имѣлись винтовки, пулеметы, а на мосту черезъ рѣчку, протекающую черезъ Дерекой, находилась пушка. Среди нападавшихъ были и мѣстные жители, напримѣръ: Даніиль Каравсевъ, сапожникъ; онъ былъ однимъ изъ руководителей отряда, Иванъ Ермоловъ — извозчикъ, Иванъ или Феодоръ Коноваловъ — чернорабочій, Сергѣй Бочковъ, торговецъ старремъ. Матросы въ числѣ нападавшихъ были главнымъ образомъ съ судна «Хаджи-Бей». Въ числѣ нападавшихъ грековъ находился между прочимъ Алтиахъ; другихъ грековъ я знаю въ лицо, но не помню ихъ фамилій. Еще принимали участіе въ нападеніи два брата Селиковы — Котъка и Шура. Селиковы были незаконными

дѣтьми. Отецъ ихъ грекъ, назывался Леонтьевымъ. 15 января часовъ въ 5 вечера въ мой домъ въ Дерекоѣ (Средній Дерекой) попало два снаряда. Снарядами пробита наружная стѣна и повреждены внутреннія стѣны, а также крыша. Общая сумма причиненныхъ мнѣ убытковъ равняется 11500 рублеймъ. Во время указанного нападенія Коноваловъ нѣсколько разъ цѣлился въ меня изъ ружья. Цѣлились и другіе нападавшіе. Я спасся благодаря заступничеству армянина кузнеца Харько — по фамилії кажется Балабанъ. Я состою помощникомъ секретаря Дерекойской волостной земской управы. Описанное выше нападеніе было направлено не на меня одного, а на всѣхъ вообще татаръ Дерекоя, которыхъ они пугали стрѣльбой и угрозами.

17 января другая группа красногвардейцевъ обстутила меня и требовала выдачи моего сына, за то говорили они, что мой сынъ будто бы стрѣлялъ въ нихъ. Я отвѣтилъ, что мой сынъ уже убитъ и они оставили меня въ покоѣ. Того же числа утромъ красногвардейцы производили обыскъ въ волостной Управѣ чтобы я открылъ имъ кассу волостной управы. Кассы я не открылъ у красноармейцы удалились. Столкновенія большевиковъ съ татарами начались 9 января с. г. Первыми на татаръ напали большевики, предъявивъ требованіе о принятіи ихъ условій и признанія ихъ власти.

25 апрѣля часовъ около 7 вечера къ зданію волостного Правленія въ Дерекоѣ подѣхалъ верхомъ на лошади грекъ. Увидя у зданія волостного правленія моего сына Османа, 18 лѣтъ, онъ прицелился въ нѣго. Въ это время онъ увидѣль беседовавшаго съ сыномъ турка, турокъ имель на головѣ синюю повязку; указанный грекъ остановилъ турка, велѣль ему слѣдовать вмѣстѣ. Черезъ нѣсколько времени я услышалъ до тридцати выстрѣловъ. Съ этимъ туркомъ я впослѣдствіи видѣлся. Онъ рассказывалъ, что красногвардейцы стрѣляли въ него и что онъ лежалъ въ больницѣ, будучи раненъ разрывной пулей въ бедро и ногу. Отъ красногвардѣевъ онъ спасся бѣгствомъ. Мустафа Муртазаевъ.

Куртъ Неби Сеидъ Ибраимъ, 43 лѣтъ, житель
Дерекоя, домовладѣлецъ, извозный края:

Я живу въ Дерекоѣ по Дарсановской ул. 9 Января въ 1 часъ дня, уже послѣ заключенія мира, на мою квартиру явилось человѣкъ 8 красногвардейцевъ, всѣ они были вооружены. Среди нихъ было три матроса. Выведя меня на улицу, красноармейцы не матросы хотѣли меня расстрѣлять и цѣлились въ меня изъ ружей, но матросы не позволили меня разстрѣлять. Былъ арестованъ по подозрѣнію въ томъ, что я стрѣлялъ въ красногвардѣевъ. Меня привели на миноносецъ «Хаджи-Бей», а затѣмъ въ зданіе агентства на Набережной. Въ зданіи агентства я засталъ арестованными человѣкъ 5 татаръ эскадронцевъ и двухъ чернорабочихъ-татаръ. Просидѣль я въ агентствѣ часовъ до 7 вечера. Меня окаруливали вооруженные красноармейцы. Затѣмъ по ходатайству Городского Головы Разумова я былъ отпущенъ. На четвертый день послѣ этого я ввиду тревожнаго настроенія уѣхалъ въ Озенбашъ.

Въ Озенбашѣ я пробылъ нѣсколько дней. Вернувшись въ Дерекой я засталъ свой домъ поврежденнымъ снарядами. У дома снесень одинъ уголь, среднія стѣны. Движимое мое имущество оказалось расхищеннымъ. Убытокъ я исчисляю не менѣе чѣмъ въ 15000 руб., не считая движимаго имущества. Расхищенное движимое имущество я оцѣниваю въ 15000 рублей. Куртъ Неби Ибраимъ.

Аджи Ибрагимъ Меметъ Бекировъ,
63 лѣтъ, житель дер. Дерекоя:

Послѣ заключенія перемирія съ большевиками я вернулся въ дер. Айвасиль. Нѣкоторое имущество изъ моего дома пропало; такъ пропали ружье, сѣдло и другіе вещи. Убытокъ, причиненный мнѣ я оцѣниваю въ 1000 руб.

Въ Дерекоѣ тогда же въ январскіе дни убить мой племянникъ Абдраманъ Мухтремъ, 25 лѣтъ. Мнѣ передавали, что его убили греки изъ Аутки. Абдраманъ былъ безземельнымъ, онъ состоялъ приказчикомъ на табачной плантаціи Мемета Бекирова. Аджи Ибрагимъ Меметовичъ Бекировъ.

Рустемъ Умеровъ, 24 лѣтъ, бывшій
прапорщикъ, житель дер. Дерекоя:

Въ апрѣль сего года числа не помню, со стороны Массандры слышалась стрѣльба. Въ это время я находился въ Айвасилѣ. Я видѣлъ, какъ большевистскій отрядъ наступалъ на Массандру цѣпью. Въ числѣ отряда этого было человѣкъ 200–250. У нихъ имѣлось пулемета два. Дня черезъ два послѣ этого большевики окружили дер. Дерекой и открыли по ней стрѣльбу изъ винтовокъ. Никто изъ жителей Дерекоя имѣлъ не отвѣчать стрѣльбой. Вскорѣ они заявили жителямъ Дерекоя, что они производили эту стрѣльбу для испытанія и говорили, что если бы татары въ ихъ стрѣляли, они расстрѣляли бы всѣхъ татаръ, какъ это они сдѣлали въ другихъ деревняхъ. Въ началѣ въ нашъ домъ явилось 4 лица — изъ нихъ одинъ Алчакъ, а другой Папа-Никола, съ требованіемъ сѣдель. Они ругали насъ, мою религию и удалились. Названный Папа-Никола, сынъ богатого Аутскаго грека, плантатора, Алчакъ же грекъ — босякъ, занимается рыболовствомъ.

Въ январѣ мѣсяцѣ снарядомъ 4-дюймового калибра въ Дерекоѣ разрушенъ домъ отца. Убытокъ причиненный снарядомъ не менѣе 30000 руб. Движимаго же имущества разрушено большевиками на 5000 руб. Кромѣ того снарядами уничтожена конюшня, стоимость коей 10000 руб. Прибыль я въ Дерекой 23 января. Ранѣе служилъ въ Крымскомъ Мусульманскомъ полку. Рустемъ Умеровъ.

Кезимъ Умеровъ, 22 лѣтъ, житель д. Дерекоя:

Во время январскихъ событий я не былъ въ Дерекоѣ. Я прибылъ въ Дерекой въ первыхъ числахъ февраля и засталъ домъ отца поврежденный снарядами. Въ одномъ домѣ снесены верхній этажъ дома отъ снаряда, другой же домъ разрушенъ на половину. Въ домѣ попало не менѣе 6–7 снарядовъ. Общій убытокъ недвижимаго имущества 25000 рублей. Движимаго 10000 рублей.

Во время наступленія смѣшаннаго офицерскаго отряда на Ялту въ апрѣль с. г. дер. Дерекой была окружена отрядомъ въ 100 вооруженныхъ красноармейцевъ. Дня черезъ два красноармейцы окружившіе Дерекой, спустились съ горъ, начали производить здѣсь беспорядочную стрѣльбу. Татары имѣя не отвѣчали и красногвардейцы прекратили стрѣльбу. День спустя я слышалъ стрѣльбу у Дерекоѣскаго моста, и видѣлъ потомъ раненаго въ ногу турка. Я состою секретаремъ сельскаго комитета въ Дерекоѣ. Кезимъ Умеровъ.

СПИСОКЪ

Матеріальнихъ убытковъ деревень:

Въ деревнѣ Дерекой, съ 9 января по 30 апрѣля с. г. у Мустафы Диттанова:

1) Восемь одѣялъ, стоимостью по 40 руб. на 320 руб.

2) Пять пуховыхъ подушекъ по 30 руб. на 150 руб.

3) Три матраса по 60 руб. на 180 рублей.

4) Одинъ столь на 60 руб.

5) 1 мѣшокъ сахару рафинада на 580 руб., а всего на сумму 1290 руб.

Въ дер. Дегерменкой:

Убитыхъ 3 человѣка — холостыхъ. Вещей похищено на сумму 35365 рублей.

Въ деревне Кизильташъ:

Убитыхъ 20 человѣкъ. Осталось вдовъ и сиротъ 104. Тяжело раненныхъ три человѣка. Сожжено со всѣми находящимися вещами 20 домовъ на сумму 450000 рублей. Табаку сгорѣло 489 пудовъ на сумму 200 тысячъ рублей. Вина выпито 1600 ведеръ на сумму 64000 рублей.

Въ дер. Никита:

Убитыхъ 6 человѣкъ. Осталось вдовъ сиротъ 12 человѣкъ. Сожжено 3 дома, снарядами повреждено 38 домовъ, всего на сумму 303055 рублей. Разграблено и уничтожено домашнихъ вещей на 255264 руб.

Въ дер. Ай-Василь:

Снарядами повреждено 11 домовъ на сумму 51800 рублей.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

Слѣдственная Комиссія постановила 30 Іюня 1918 года пріобщить сей списокъ убытковъ, представленный Комиссіи представителемъ Татарской Національной Директоріи въ Ялтинскомъ уѣздѣ, къ дѣлу. Подписали: Члены Слѣдственной Комиссії: А. Озенбашлы, Я. Байбуртлы, А. Кричинскій.

Съ подлиннымъ вѣрно:

Членъ Слѣдственной Комиссії [Підпись А. Озенбашли]

УБЫТКИ

причиненные владѣльцамъ деревни Дерекой, разрушенными и поврежденными зданіями во время гражданской войны:

1)	Ибраимъ Эффенди Тарпи (домъ общественный)	250 руб.
2)	Тохтаръ Ади Берберъ	50 руб.
3)	Домъ Пельцера	2500 руб.
4)	Мустафа Хатиповъ	7000 руб.
5)	Наслѣдники Нури	4200 руб.
6)	Татжединовъ	8000 руб.
7)	Мустафа Хатиповъ	3500 руб.

1)	Ибраимъ Эфенди Тарпи (домъ общественный)	250 руб.
8)	Домъ наслѣдниковъ Парпетова	3500 руб.
9)	Эмиръ Усеинъ Аламановъ	2450 руб.
10)	Эмиръ Усеинъ Адамановъ	2000 руб.
11)	Небій Усейнъ	300 руб.
12)	Асанъ Аджи Мамутъ	360 руб.
13)	Мустафа Хамза	5000 руб.
14)	Асанъ и Эмиръ Сале Бекиръ Шаганъ	3000 руб.
15)	Свиридова	5000 руб.
16)	Аджи Муазинъ Эбу Бекиръ	15000 руб.
17)	Керимъ Усеиновъ	5300 руб.
18)	Мустафа Куртъ Сеитъ	5000 руб.
19)	Яковлева	4500 руб.
20)	Эмиръ Асанъ Реизовъ	7000 руб.
21)	Аппазъ Чалбашъ	8500 руб.
22)	Наслѣдники Асана Полякова	6000 руб.
23)	Эмиръ Усеинъ Галдири	5500 руб.
24)	Сеитъ Умеръ Умеровъ	22000 руб.
25)	Небій Умеровъ	700 руб.
26)	Небій Умеровъ (лавка)	5500 руб.
27)	Биляль Дромджи	7000 руб.
28)	Мустафа Умеровъ	12000 руб.
29)	Ахтемъ Росильчикъ	400 руб.
30)	Халиль Мамутъ (фруктовщикъ)	600 руб.
31)	Риза Харакчи	576 руб.
32)	Домъ бывш[ий] А. Чалбашъ, нынѣ П.И. Щербакова	3000 руб.
33)	Сеитъ Аметъ Аджи Абдураманъ	5500 руб.
34)	Шабанъ Аметъ	2500 руб.
35)	Сеитъ Али Сеитъ Арифъ	75 руб.
36)	Мустафа Эмиръ Усеинъ Демирджи	10000 руб.
37)	Эмиръ Асанъ Демирджи	500 руб.
38)	Меметъ Мустафа Сары Гузель	1000 руб.
39)	Василий Ефимовичъ Семкинъ	500 руб.
40)	Сеитъ Али Сеитъ Меметь	600 руб.
41)	Темиръ Кая Усеинъ Кумиръ	850 руб.
42)	Эмиръ Османъ Аджи Абдураманъ	3500 руб.
43)	Неби Харакчи	18000 руб.
44)	Сеитъ Умеръ Умеровъ (Верхній Дерекой)	17500 руб.
45)	Эмиръ Асанъ Хачакчи	2500 руб.
46)	Муртаза Муртазаевъ	15500 руб.
47)	Куртъ Меметь Мори	16000 руб.

1) Ибраимъ Эфенди Тарпи (домъ общественный)	250 руб.
48) Аметъ Дели Бекиръ	3000 руб.

ВСЕГО на сумму 248.211 рублей.

Предсѣдатель Дерекойского Сельского Комитета Меметь Фигаловъ, секретарь Анастасий и мѣсто печати.

ПРОТОКОЛЪ

Аутскаго Мусульманскаго Комитета отъ 1 Іюля 1918 года объ убыткахъ съ послѣдними событиями большевитской власти, т. е. съ 9 января 1918 года до дня изгнанія большевиковъ изъ предѣловъ Крыма:

- 1) Потерпѣли убытки съ событиями братья Кадыевы — сожжены большевиками всѣ постройки, какъ жилищныя, такъ же дворовыя и разграблены всѣ хозяйственныя принадлежности, какъ-то: экипажи, линейки, дележаны, брички, другіе лошади, коровы и дворовыя птицы, гуси, утки, индуки и куры, оцѣнены убытки братьев Кадыевыхъ въ сумму 150000 рублей.
- 2) Потерпѣль убытка Аппазъ Чалбашъ — разграблено имущество всѣй хозяйственныя принадлежности, а также вывезены всѣ находящіеся у него въ подвалѣ вина. Убытокъ оцѣнивается стоимостью въ суммѣ 100000 рублей.
- 3) Пострадалъ Сеитъ Меметь Терлекчиевъ, быль арестованъ большевиками и разграбленъ векселями, деньгами и домашними вещами на сумму 8500 рублей.
- 4) Пострадалъ убытка Ильясъ Шабединъ Велиша деньгами и проданнымъ и купленнымъ матеріаломъ на 6500 руб., а также быль арестованъ большевиками и сидѣль два мѣсяца и два раза водили на моль разстреливать, въ общемъ эти два мѣсяца лишился зароботка и жизни, оцѣнивается на 1000 руб., итого потерпѣль убытка на 7500 рублей.
- 5) Потерпель убытка Умеръ Эмиръ Усеинъ — первый убитъ большевиками отецъ на улицѣ 60 лѣтъ въ последнихъ дняхъ передъ изгнаніемъ большевиковъ, при чёмъ осталась его сестра калека, которая не имѣть чѣмъ воспитываться, а также остался сиротой мальчикъ 8 лѣтъ.
- 7) У Ибраима Сейдаметъ большевики отняли скотъ, какъ у мясоторговца, и реквизировали денегъ на 10000 руб.
- 8) У Абибула Гафарова разграблена лавка и взято масло, яйца, и проч[ее] на сумму 4000 рублей.
- 9) У Аметъ Бекиръ Яглы большевиками реквизированы пара лошадей съ сѣдлами, уздечками на сумму 2500 рублей.
- 10) Эмиръ Усеинъ Кемеровъ пострадалъ убытками за реквизированныя овощи въ суммѣ 500 рублей.
- 11) У Меметь Мандражи ранена лошадь большевиками на сумму 400 рублей.
- 12) Сулейманъ Умеровъ Оглу пострадалъ убытками разгромленіемъ большевиками кассы въ кофѣйнѣ и деньгами 1500 руб. и обстановка кофейни на сумму всего 500 рублей.
- 13) У Селями Эфенди Ягъя Оглы большевиками подстрѣленъ сынъ, но пуля не попала и онъ убѣжалъ въ горы и забрали сѣдло въ общемъ на 1000 рублей.

- 14) У Сеитъ Умера Аджи Османъ большевики реквизировали 1 лошадь на 600 рублей.
- 15) Жертвой палъ убить большевиками въ кофейнѣ турецко-подданный Усеинъ, 33 лѣтъ.
- 16) Дрогаль Аметъ Шабединъ благодаря большевикамъ не ъздилъ 18 сутокъ и большевики заставляли его катать ихъ, чемъ имѣть убытку на 2000 рублей.
- 17) У Мустафы Мандражи большевики забрали денегъ на 400 рублей.
- 18) Пострадалъ убытка Ибраимъ Мандражи, у коего большевики забрали денегъ 200 рублей.
- 19) У Нафе Мандражи большевиками отобрано денегъ 500 руб.

ВСЕГО причинено убытка въ дер. Ауткѣ съ вышеозначенныхъ лицъ въ сумме 290.100 рублей, затѣмъ общіе убытки, которыми пострадали безработные не опредѣлено.

Къ вышеозначенному и показаній еще предписывалось большевиками уничтоженіе владѣній частныхъ лѣсовъ, а также общественныхъ лѣсовъ, отъ чего причинено убытку въ суммѣ сто тысячъ руб. — 100.000 рублей.

При чемъ удостовѣряеть это уничтоженіе лѣсовъ уполномоченный Аутского Сельского Общества съ приложеніемъ печатки Сельского Комитета За Предсѣдателя С. Сулейманъ.

Предсѣдатель Мусульманского Комитета. Секретарь Велишаевъ и мѣсто печати.

Съ подлиннымъ вѣрно:

Членъ Слѣдственной Комиссії

[підпись А. Озенбашли]

ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 1124. — Арк. 153—162.
Завірена копія. Машинопис.

№ 11

Протокол допиту Парламентською слідчою комісією мешканців с. Коуш¹

1 липня 1918 р.

Копія

ПРОТОКОЛЪ ДОПРОСА ПАРЛАМЕНТСКОЙ СЛѢДСТВЕННОЙ КОМИССИИ

жителей дер. Коушъ Іюля I-го дня 1918 года.

Аксеита Мухтеремъ, житель дер. Коушъ, 28 лѣтъ, учитель.

Еще задолго до прихода большевиковъ мы боялись, такъ какъ слышали часто отъ грековъ окружающихъ деревень разные угрозы и замѣчали ихъ недоброжелательно отношеніе къ намъ. Поэтому насъ очень занималъ вопросъ самоохраны. Почти каждый день собирались и обсуждали этотъ вопросъ и наконецъ организовали маленький отряд около 45–50 человѣкъ. Но скоро началось сраженіе въ Ялтѣ и намъ пришлось отрядъ отправить туда. Положеніе наше еще болѣе ухудшилось. Послѣ паденія Ялты и перехода власти въ руки большевиковъ, къ намъ въ деревню пріѣхало 5 или 6 большевиковъ. Затѣмъ пріѣхало еще около 30–35 человѣкъ изъ деревни Біясалы². Несмотря на то, что мы ихъ встрѣтили съ бѣлыми флагами, они ворвались въ нѣкоторыя дома и напугали жителей, вслѣдствіе этого многіе изъ насъ бѣжали въ горы. Въ горахъ было нѣсколько объездчиковъ-татарь, греки изъ Біясалы хотѣли ихъ убить. Въ нашей деревнѣ появился большевикъ по имени Катаниди Яша. Этотъ большевикъ каждый день приходилъ въ кофейню, пугалъ насъ выстрѣлами своего ружья и потрѣбовалъ къ себѣ главарей деревни. Его жертвой палъ у насъ Ваджибъ-Сеитъ Мамутъ, котораго онъ арестовалъ и отправилъ въ Севастополь. Не обращая ни малейшаго вниманія на наши просьбы и мольбы отпустить его хоть на два дня, они отправили его и еще насмѣялись и издѣвались надъ нимъ. Находясь въ такомъ тяжеломъ и мучительномъ положеніи, мы съ нетерпѣніемъ ждали откуда-нибудь помощи и сами организовались. Въ этомъ большую помощь окказалъ намъ Керимъ Ибрагимовъ.

Въ это время изъ Бахчисарай пріѣхалъ въ деревню одинъ эскадронецъ и сообщилъ о взятіи Симферополя Нѣмцами. Въ то же время изъ волости предложили намъ самимъ позаботится объ охранѣ деревни. Днемъ раньше у насъ въ деревнѣ была организована особая комиссія, въ количествѣ 12 человѣкъ. Эта комиссія арестовывала большевиковъ Грековъ, проживающихъ въ нашей деревнѣ: 1) Дмитрія Фудъ, Костю Цаниди, Василія Купрукіди и Костю Шлакъ. Вскорѣ комиссія дала ихъ на поруки родственникамъ. Это было утромъ апрѣля 22 дня; послѣ обѣда того же дня къ намъ въ дер. приїхало нѣсколько офицеровъ и показавъ намъ приказъ генерала Ревишина³, объя-

¹ У 1944 р. село у Качинській долині перейменували у Шовковичне (Бахчисарайський район АР Крим). Тепер такого населеного пункту немає.

² Тепер с. Верхоріччя у Качинській долині (Бахчисарайський район АР Крим).

³ Ревішин Олександр Петрович (1870–1920) — військовий діяч. Народився у дворянській родині у Харківській губернії. Закінчив Петровський Полтавський кадетський корпус, Миколаївське

вили, что наша деревня находится подъ военной охраной, и что вся волость въ рукахъ офицеровъ. Среди прибывшихъ офицеровъ былъ Шакиръ Парпетовъ, Думбадзе и Эдгемъ. Эти офицеры потребовали у нась солдатъ. И взявъ у нась около 30–35 человѣкъ, отправились по направлению въ деревни Улусала искать большевиковъ. Оттуда они отправились в Бясалы. Изъ Бясалы они перевезли къ намъ девять большевиковъ. Вечеромъ пріѣхала жена одного изъ арестованныхъ большевиковъ, Кудрявцева и попросила разрѣшенія на поруки. Офицеръ ей обѣщалъ дать завтра утромъ. Кудрявцева не захотѣла остаться до утра и уѣхала. Утромъ слѣдующаго дня мы ждали Кудрявцеву и другихъ, чтобы дать арестованныхъ на поруки. Вдругъ вблизи деревни появилось около 300 красногвардейцевъ и открыли пулеметный огонь по нашей деревнѣ. Наши солдаты, въ количествѣ 30 человѣкъ напали на нихъ и обратили ихъ въ бѣгство. Быть взятъ один пулеметъ и нѣсколько лошадей, нѣсколько винтовокъ и 900 патроновъ. Это было 23-го. Въ тотъ же день, нѣсколько часовъ раньше прихода большевиковъ въ нашу деревню пріѣхали на линѣйкѣ Керимъ Ибрагимовъ, Бекиръ Бахчаджи, Асанъ и Мурадасиль, Керимъ мнѣ сказалъ, что онъ думаетъ пойти къ генералу, но сперва не мѣшало бы поговорить съ Шакиромъ Парпетовымъ, потому онъ пошелъ къ нему на квартиру. Оттуда онъ направился къ Генералу. У генерала, Керима попросили подождать, но онъ заявилъ, что его ждутъ въ Коушѣ, вернулся обратно. До его прихода обратно въ деревню схватка съ красногвардейцами была окончена. Спустя часъ послѣ схватки съ большевиками и до прихода Керима съ горь въ деревню къ намъ спустились Бекиръ и Мурадасиль. Пріѣдя въ канцелярію Бекиръ предложилъ намъ постоянно дѣлать обходы вокругъ деревни, чтобы большевики какъ-нибудь не окружили нась. Я попросилъ его сдѣлать это. Вскорѣ послѣ этого въ канцелярію пришелъ Сеитъ Джелиль Азамъ Оглу, мѣстный эскадронецъ, показать лошадь отобранную у Ракитского, я и ему предложилъ охранять деревню. Они ушли. Въ 50 саженяхъ отъ нась между ними произошелъ какой-то разговоръ. Вдругъ раздался выстрѣль; стоящіе въ 10 саженяхъ отъ этого мѣста люди кричали, чтобы они не стрѣляли, что тутъ всѣ свои. Среди этихъ людей былъ и отецъ Сеитъ Джелиля и онъ закричалъ, что тотъ его сынъ, не стрѣляйте. Сеитъ Джелиль Азамъ Оглу со словами: «большевики стрѣляютъ» бѣжал. Ничего не помогло и Сеитъ Джелиль былъ убитъ.

Вскорѣ толпа окружила Бекира. Онъ обратился къ нимъ и сказалъ, что тутъ вышло печальное недоразумѣніе и предложилъ объясниться, но взволнованная толпа и его убила. Когда Керимъ пришелъ изъ Озенбаша, Бекиръ былъ уже убитъ. Мурадасиль убѣжал отъ того мѣста, но погнались за нимъ и его поймали. Его поймалъ Ниметулла и одинъ эскадронецъ поранилъ его въ животъ. Мурадасила принесли въ канцелярію. Я обратился къ нему и сказалъ причину и этого недоразумѣнія. Мурадасиль заявилъ, что Сеитъ Джелиль говорилъ съ нимъ по-русски. Этотъ несчастный случай и смерть

кавалерійське училище, Миколаївську академію Генерального штабу. Брав участъ у російсько-японській 1904–1905 рр. і Першій світовій війнах. У січні 1916 — 1917 р. командував Кримським кінним полком, який комплектувався насамперед кримськими татарами. Навесні 1917 р. пропонував утворити при полку піхотну частину із кримських татар. Пізніше начальник штабу 9 кавалерійської дивізії. Восени 1917 р. отримав звання генерал-майора. Наприкінці 1917 р. став командувачем 9 кавдивізії, яка українізувалася і була перейменована у 3-ю Сердюцьку кінну дивізію військ УНР. У 1918 р. служив в армії та адміністрації Української держави. Наприкінці року очолив Особливий корпус гетьманської армії, який воював з Директорією. З 1919 р. у ЗСПР А. Денікіна, у 1920 р. у Російській армії П. Врангеля. Потрапив у полон до Червоної армії і був розстріляний у червні 1920 р.

Сеитъ Джелиля страшно взволновала всѣхъ. Под вечеръ того же дня въ Коушъ изъ Озенбаша пришелъ отрядъ въ числѣ 33 человѣкъ. Въ этомъ отрядѣ былъ Кадиевъ С. Ягъя, Кадиевъ Мустафа, Азизъ изъ Озенбаша былъ родственникомъ убитаго Сеитъ Джелиля. Смерть С. Джелиля очень его взволновала. Керимъ въ Озенбашѣ ска-залъ, что въ 12 часовъ дня онъ въ Коушѣ ждетъ чего-то; во первыхъ эти слова Керима, во вторыхъ случай съ Сеитъ Джелилемъ, въ третьихъ вопросъ, «когда нашъ отрядъ вы-йдетъ изъ Бахчисарай?», ко всему этому документъ, найденный у него въ карманѣ со словами: «До послѣдней капли крови буду защищать большевизмъ», дали поводъ от-ряду арестовать его и отправить въ Озенбашь. Нельзя упускать изъ виду того обстоя-тельства, что въ то время человѣку безъ винтовки на плечѣ нельзя было произнести ни одного слова. После этихъ событий мы увидѣли, что у насъ въ деревнѣ далеко не безо-пасно и что предстоитъ еще болѣе важныя события. Поэтому въ нѣсколькихъ мѣстахъ дороги устроили загражденія, по двумъ сторонамъ рѣчки поставили пулеметы и при-готвили окопы. Фронтъ нашъ тянулся на расстояніи пяти верстъ и деревню долженъ былъ защищать отрядъ въ количествѣ 30 человѣкъ. Въ этотъ же день приехала къ намъ делегація изъ Бахчисарай, въ составѣ Османъ Эфенди и одного грека. Отъ насть въ Бах-чисарай делегатомъ проѣхалъ Афизъ эфенди. Цѣль ихъ делегаціи была, оказывается, узнать степень нашей организованности и нашихъ силъ.

Апреля 27 дня сообщили о новомъ наступлениі большевиковъ. Вся деревня утих-ла и убѣжала въ горы. Большевики прїѣхали на 52 подводахъ. Имѣли 8 пулеметовъ и 2 орудія. Приблизительно часа въ 4 началась пальба и продолжалась до семи часовъ ве-чера. Выпустили 28 снарядовъ. И съ нашей стороны отвѣчали ружейнымъ и пулемет-нымъ огнемъ. Мы имѣли двухъ раненыхъ 1) Иззедика, 20 лѣтъ, пѣхотинецъ х) и 2) Сеитъ Асанъ Сеитъ Бекиръ 26-ти лѣтъ, пѣхотинецъ х). А они оставили у насть около 25 человѣкъ. Они скоро обратились въ бѣгство. Спустя нѣкоторое время послѣ бѣгства большевиковъ, къ намъ пришла со стороны Саулукъ-Су сотня гайдамаковъ. Къ гайдама-камъ было послано письмо за помощью генераломъ Ревишиномъ. Гайдамаки утромъ по дорогѣ въ Коушъ встрѣтили русского объездчика, Науменко, который старался убѣдить гайдамаковъ не идти въ Коушъ, такъ какъ Коушъ весь разрушенъ большевиками, жи-тели разбрѣжались и даже очень опасно туда идти. Такимъ образомъ онъ задержалъ ихъ на 4 часа. Гайдамаки не повѣрили ему и отправили дозоръ. Первый посланный дозоръ отправился на сторону Биясалы и заблудился. Вторичный дозоръ пришелъ въ Коушъ и увидѣлъ, что ничего не случилось съ Коушемъ и что даже жители сражаются съ большевиками. Вслѣдъ за дозоромъ прибыла и остальная сотня. Сейчасъ же сотня послала часть гайдамаковъ, около 60 человѣкъ на помочь къ нашимъ солдатамъ, но до ихъ прихода большевики уже были обращены въ бѣгство. Въ эту ночь гайдамаки остались у насть въ деревнѣ. Вскорѣ вернулся и первый ихъ развѣдочный отрядъ. Утромъ слѣдующаго дня 3 гайдамаки и 1 эскадронецъ отправились въ Биясалу за овсомъ, но ихъ тамъ встрѣтили сильнымъ огнемъ, при чемъ ранили эскадронца (Юсана Меметь Али Оглу изъ Симфе-рополя Прих. Ксеинъ Эф. Прозвище эскадронецъ: Тазъ-Асанъ). Гайдамаки принужде-ны были вернуться обратно въ деревню Коушъ. Поэтому командиръ сотни послалъ въ Биясалы карательный отрядъ въ количествѣ 50 человѣкъ и съ 2 пулеметами. По приходѣ отряда и на него открыли сильный огонь и не допустили близко къ деревнѣ и этотъ от-рядъ вернулся. Вскорѣ начальникъ сотни получилъ приказъ вернуться обратно, и сотня отправилась въ Симферополь. На обратномъ пути гайдамаки расспросили адресъ Нау-менко и обѣщали наказать за его предательство.

27 Апреля, при вторичномъ наступлениі большевиковъ, видя ихъ численное превосходство и два орудія, боясь какъ бы наша деревня и соседняя деревня Стиля не подпали подъ власть большевиковъ я отправился верхомъ за помощью въ Кучукъ-Озенбашъ къ генералу Ревишину. За 36 минутъ пріѣхаль изъ Коуша въ Озенбашъ⁴ и обратился къ нему: «Причиной того, что теперь творится въ нашей деревнѣ являетесь Вы, нашу деревню большевики разрушаютъ орудійнымъ огнемъ, дайте намъ помощь; если не отстоимъ Коуша, то помогите отстоять хоть Стилю, чтобы спасти переселившихся туда нашихъ женъ и дѣтей». Они поставили этотъ вопросъ на обсужденіе штаба и черезъ 10 минутъ вынесли слѣдующій отвѣтъ: «Въ Стилю находится около 40 винтовокъ, пусть они пойдутъ къ Вамъ на помощь, за ними пойдутъ изъ Бюкъ-Узенбаша, а затѣмъ изъ Кучукъ Озенбаша⁵». Услышавъ отъ нихъ такого рода отвѣтъ, я рассердился и сказалъ: «...на нашу деревню идите вычистите?». Послѣ моѣго отвѣта они еще разъ совѣщались и рѣшили послать Шакира Парпетова въ сосѣднія деревни агитировать о помощи Коушу. Въ это время одинъ Озенбашецъ, по имени Бекир вошелъ въ штабъ съ пакетомъ въ рукахъ, черезъ нѣсколько минутъ вошелъ тотъ же Ш. Парпетовъ, поздравилъ настъ и объявилъ, что пришли къ намъ на помощь гайдамаки. Генералъ издалъ приказъ, въ которомъ говорилось о приходѣ гайдамаковъ, о наступлениі большевиковъ на Коушъ и о томъ, чтобы всѣ солдаты отправились на Коушскую позицію. Но солдаты, находившіеся въ Озенбашѣ въ колич. 60–70 человѣкъ) не повѣрили этому и никто не пришелъ на помощь. Я изъ Кучукъ-Озенбаша отправился съ Шакиромъ вмѣстѣ на Буюкъ-Озенбашъ, тамъ было собраніе солдатъ (около 200 человѣкъ). Среди солдатъ было нѣсколько офицеровъ. Здѣсь были также Серверъ и Эдгемъ Парпетовы. Приказу генерала и здѣсь не повѣрили, рѣшили отправить въ штабъ двухъ солдатъ. Вскорѣ они вернулись изъ Кучукъ-Озенбаша и въ то же время пришла вѣсть объ отступлениі большевиковъ отъ Коуша. Узнавъ это солдаты нашли лишнимъ отправиться въ Коушъ теперь. Я изъ Озенбаша пришелъ въ Стилю, успокоилъ жителей этой деревни и затѣмъ въ сопровожденіи нѣсколькихъ товарищѣй, отправился въ Коушъ. Здѣсь увидѣлъ сцѣну, какъ начальникъ гайдамаковъ есауль Андреевъ и Рустемъ Мустафа, обнявшись плакали. Послѣ прихода Гайдамаковъ немного успокоились и спокойно могли спать. Проживъ у настъ 3 дня, по полученному приказу на третій день гайдамаки уѣхали.

Послѣ ухода гайдамаковъ стали мы опять беспокоиться: часовые разъ сообщили, что слышать какой-то стукъ колесъ приближающейся подводы. Думали, что опять идетъ наступление большевиковъ. Вѣсть о новомъ наступлениі большевиковъ страшно поразила офицеровъ, находившихся въ нашей деревнѣ. Они (около 20 человѣкъ) рѣшили бѣжать за гайдамаками и оставили всю деревню на волю судьбы. Этотъ постыдный поступокъ страшно возмутилъ солдатъ; многіе предложили погнаться за ними и арестовать ихъ. Въ числѣ бѣжавшихъ офицеровъ были Рустемъ⁶, Шакиръ, Эдгемъ Парпетовы, генералъ Ревишинъ, Аметъ Юнусъ, Полковникъ Омеръ Мурза Булгаковъ и многіе другіе. За офицерами и мирное начеленіе опять уѣжало въ горы. Солдаты остались на позиції съ которыми остались вмѣстѣ какой-то лейтенантъ высокаго роста (Редиферъ) и Захарало.

⁴ С. Буюкъ-Озенбаш, тепер — с. Щасливе Бахчисарайського району АР Крим.

⁵ Тепер с. Многоріччя Бахчисарайського району АР Крим.

⁶ Йдеться про Парпетова Рустема.

На слѣдуючій день утромъ узнали о приходѣ немцевъ въ Бахчисарай. Послали въ немецкій штабъ письмо о помощи, лишь на третій день прїѣхали къ намъ нѣмцы. Мы встрѣтили ихъ очень радушно и привѣтливо. На предложеніе сдать оружіе, мы сказали, что сдадимъ все до послѣдняго ножа, лишь бы греки сосѣднихъ деревень были обезоружены. Во-время апрѣльскихъ событій у насъ въ деревнѣ ранены и убиты слѣдующіе лица: 1) Во времія первого наступленія большевиковъ 23 апрѣля: 1, Тохтарь-Газы Омеръ Оглу (въ ногу) 2, Сеитъ Асанъ Сеитъ Бекиръ 26 лѣтъ. I 1) Во времія второго наступленія 27 апрѣля: 1, Иззединъ Мухтеръ (тяжело раненъ въ грудь, теперь лежитъ въ постѣли, отецъ сильно нуждается). Убиты: Аксейтъ Мухтеремъ 2, Абдуль-Келямъ Бекиръ (они убиты по дорогѣ въ Симферополь на Саблахъ⁷ греками этой деревни, они везли письмо въ Симферополь).

Подпись: Аксейтъ Мухтеремъ, дер. Коушъ.

Членъ Парламентской слѣдственной комиссії: А. Озенбашлы.

Перевель съ татарскаго на русскій языкъ М. Мульджи.

Съ подлиннымъ вѣрно: членъ следственной Комиссії [Підпис А. Озенбашли]

Копія

ПРОТОКОЛЪ

слѣдственной Парламентской комиссії

Азамъ-Османъ Оглу 54 лѣтъ, Ковушанинъ, земледѣлецъ:

Въ день убийства моего сына я сидѣлъ съ нѣсколькими сосѣдями въ десяти саженяхъ отъ того мѣста, гдѣ убили его. Мимо насть прошли, не поклонившись, Бекиръ Мурадасиль. Вскорѣ ихъ догналъ Сурджалиль, который тоже проѣхалъ мимо насть и поклонился. Между ними произошелъ какой-то разговоръ, мы не рассылали. Сеитъ Джелиль проѣхавъ нѣсколько саженей впередъ вдругъ круто повернулся лошадь и направился къ нимъ. Бекиръ и Мурадасиль, оба выстрѣлили въ него. У Сеитъ Джелиля не было ружья. Убили лошадь. Сеитъ Джелиль слѣзъ съ лошади и уѣжалъ во дворъ Ибрагима. Бекиръ и Мурадасиль погнались за нимъ я и побѣжалъ вслѣдъ за ними, но въ пяти шагахъ отъ нихъ я увидѣлъ, какъ одинъ изъ Бахчисарайцевъ ударилъ прикладомъ винтовки Сеитъ Джелиля. Прикладъ сломался, тогда онъ выхватилъ револьверъ и выстрѣлилъ еще разъ въ Сеитъ Джелила. На мои крики не обратили никакого вниманія. Къ упавшему на землю Сеитъ Джелилю подошла мать взбрѣзнула лицо водой, а дальше я не знаю, что случилось. Черезъ нѣсколько минутъ Сеитъ Джелиль скончался. Нѣкто Григорій Кособородовъ въ нашей деревнѣ не имѣть никакого имущества (движимаго и недвижимаго). Подписан: Сеитъ Азамъ Османъ.

Членъ Парламентской слѣдственной комиссії А. Озенбашлы.

Перевель съ татарскаго на русскій языкъ М. Мульджи.

Съ подлиннымъ вѣрно: членъ следственной Комиссії [Підпис А. Озенбашли]

⁷ Село Сабла/Сабли, тепер Партизанске Сімферопольського району АР Крим.

Копія

ПРОТОКОЛЪ

Допроса Парламентской слѣдственной комиссії

Дер. Коушъ Іюля 2 дня 1918 года. Абдулъ-Азизъ Бекиръ 36 лѣтъ — рабочій.

Позавчера за волами я шель въ горы. Прохожу мимо старой казармы, вдругъ на табачной плантації замѣтилъ нѣсколько человѣкъ. Одинъ быть въ соломенной шляпѣ — это были большевики, человѣкъ 11 и всѣ съ винтовками. Среди нихъ я знаю Красова, Матвѣя Зекина, а остальные мнѣ незнакомые люди. Заговорили со мною, спросили, что я тутъ дѣлаю? Я сказалъ, что ищу своихъ двухъоловъ. Они мнѣ сказали, что внизу въ долинѣ замѣтили ихъ. Было поздно потому я рѣшилъ пойти обратно домой. Они предложили мнѣ посидѣть и закурить папироску. Я отказался, такъ какъ быть постѣ и въ свою очередь спросилъ ихъ, кого они тутъ ищутъ. Они назвали мнѣ рядъ лицъ изъ нашей деревни, въ томъ числѣ Абдулъ-Джелиля Бекира Оглу, Сеитъ Бекиръ Сеитъ Ибрагимъ Оглу, Ягъя Османъ Оглу, Демирджи Ягъя Сеитъ Ибрагимъ, Сеитъ Нафе Ибрагимъ, Хуршидъ Мефа и др. и пошли дальше на Ченры, въ надеждѣ, можетъ быть кого-нибудь встрѣтить изъ этихъ лицъ и убить. Я вернулся домой и все рассказалъ подробно народу.

Во время первого наступленія большевиковъ на нашу деревню мы сидѣли въ лавкѣ и видѣли, какъ они со стороны кладбища начали стрѣлять. Мы начали стрѣлять отсюда. Насъ было человѣкъ 60, имѣли одинъ пулеметъ. Командовали нами Думбадзе, Булгаковъ и Парпетовъ. Большевики отступили. Мы взяли одинъ пулеметъ, много патроновъ. Большевиковъ было больше насъ (около 300 человѣкъ). Затѣмъ рѣшили послать въ Симферополь письмо, просили помошь. Отправились съ письмомъ мой братъ Абкелямъ Бекиръ Оглу и Аксеитъ Мухтеремъ. Но вскорѣ мы узнали, что ихъ на Соблахъ арестовали и убили. Братъ мой Абдулъ-Джелиль и Садулла изъ Бешева нашли ихъ трупы и привезли въ деревню. Они были сильно изуродованы. На нихъ было много огнестрельныхъ и сабельныхъ ранъ. Я участвовалъ также въ вторичной схватке съ большевиками. Въ этотъ разъ ихъ было еще больше. Пріѣхали на 52 подводахъ, съ двумя орудіями, пулеметами, бомбами. Нами командовали Думбадзе, Парпетовъ и еще нѣсколько офицеровъ, мы всѣ любили и уважали другъ друга, потому у насъ была образцовая дисциплина. Опять победа осталась за нами, ранили только одного солдата Изетдина Мухтеремъ Оглу. Во второй разъ тоже взяли одинъ пулеметъ. На помощь къ намъ изъ Буюкъ и Кучукъ Озенбаша пришло около 10–15 человѣкъ. Относительно убийства С. Джелиля Аземъ Оглу я слышалъ слѣдующее: Сеитъ Джелиль шелъ съ горъ, по дорогѣ его встрѣтили и застрѣлили, а сколько ихъ было человѣкъ не знаю точно, я не знаю, застрѣлили ли его, или убили прикладомъ. За неграмотнаго Абдулъ Азиза Бекиръ Оглу расписался Куртъ Молла Бекиръ Оглу. Членъ слѣдственной комиссії Я. Байбуртлы. Перевель съ татарскаго на русскій языкъ М. Мульджи.

Съ подлиннымъ вѣрно: членъ слѣдственной Комиссії [Підпис А. Озенбашли]

Копія

ПРОТОКОЛЪ

допроса членомъ Парламентской слѣдственной комиссії

Тохтаръ-Газы Ахмедъ Оглу, 28 лѣтъ, — пехотинецъ.

Апрѣля 9 дня по старому стилю большевики впервые напали на нашу деревню. Для охраны деревни у насъ было около 10–15 солдатъ. Съ кладбища большевики открыли по насъ огонь, мы отвѣтили изъ деревни. Меня ранили, и я остался въ саду, возлѣ ис-

точника. Рана была на лѣвой ногѣ. Меня отправили въ Симферополь на операцио ноги. Съ нами дрались противъ большевиковъ поручикъ Думбадзе, Рустемъ Парпетовъ и еще нѣсколько незнакомыхъ офицеровъ. У нась было полное подчиненіе начальству и начальство съ нами хорошо обращалось. Тохтаръ Газы Ахмедъ. Членъ слѣдственной комиссіи Я. Байбуртлы. Перевель съ татарскаго языка на русскій М. Мульджи.

Съ подлиннымъ вѣрно: членъ следственной Комиссіи [Підпис А. Озенбашли]

Копія

ПРОТОКОЛЪ

допроса членомъ Парламентской слѣдственной комиссії

Сейтъ Асанъ Сейтъ Бекиръ Оглу 26 лѣтъ, пѣхотинецъ.

9-го апреля было первое сраженіе съ большевиками. Когда большевики начали стрѣлять, мы сидѣли въ мѣстечкѣ Дере-Агызъ. Мы поднялись на противоположный холмикъ, откуда хорошо можно было видѣть непріятеля. Здѣсь я упалъ. Меня ранили въ ногу. Ходить не могъ и меня понесли въ деревню. Сейтъ Асанъ Бекиръ Оглу. Членъ слѣдственной комиссіи Я. Байбуртлы. Перевель съ татарскаго на русскій языкъ Меметь Мульджи.

Съ подлиннымъ вѣрно: членъ следственной Комиссіи [Підпис А. Озенбашли]

Копія

ПРОТОКОЛЪ

допроса членомъ Парламентской слѣдственной комиссії

Абдуль Джелиль Бекиръ Оглу, 26 лѣтъ, эскадронецъ.

Девятого апрѣля меня съ товарищемъ Ахмедомъ Айгасиллы послали въ Симферополь съ донесеніемъ, но на Соблахъ нась задержали, такъ какъ тамъ была позиція большевиковъ. Намъ пришлось идти въ дер. Бешевъ⁸. Изъ Бешева я черезъ Алушту отправился въ Симферополь. Обратно въ деревню нась опять не пустили. Послѣ нась въ Симферополь послали съ письмомъ моего брата Абкеляма и съ нимъ еще одного товарища Аксента Мухтерема. Ихъ на Соблахъ арестовали и отпралили въ школу. Тамъ они оба попытались бѣжать, ихъ догнали и тутъ же убили. Про смерть брата я слышалъ отъ Садулла изъ Бешева. Вмѣстѣ съ нимъ отправились на розыски труповъ. Въ дер. Собла отказались сообщить что-нибудь о судьбѣ брата. Пошли къ старостѣ деревни и у него ничего не добились. Случайно спросили женщину на черепичномъ заводѣ. Она видѣла ихъ и даже показала мѣсто куда ихъ зарыли. Одного зарыли за заводомъ, другого въ канаву, возлѣ шоссейной дороги. Нанявъ въ дер. Бешевъ подводу, перевезъ ихъ домой и похоронили.

Сегодня Ораманъ и компанія опять передали черезъ Абдуль-Азизъ Бекиръ и Муджеба Абдуль Аджи Бекиръ мнѣ, что бы я никуда не выходилъ, въ противномъ случаѣ, гдѣ они встрѣтять тамъ и прикончатъ. На дняхъ я поливалъ табакъ, вдругъ вижу идутъ они съ винтовками. Сейчасъ же скрылся и пришелъ домой. Теперь не могу нигдѣ работать, опасно. За неграмотнаго Абдель-Джелиля Бекира расписался Ниметулла Сейтъ Оглу. Членъ слѣдственной комиссіи Я. Байбуртлы. Перевель съ татарскаго на русскій языкъ М. Мульджи.

Съ подлиннымъ вѣрно: членъ следственной Комиссіи [Підпис А. Озенбашли]

⁸ Ймовірно, с. Бешуй.

ПРОТОКОЛЪ

допроса членомъ Парламентской слѣдственной комиссії

Неметулла Селимъ Оглу — 35 лѣтъ, пѣхотинецъ.

Во время большевитскихъ выступлений въ Крыму и наступлениія ихъ на Ялту я жилъ въ деревнѣ. Пріѣхалъ было на отпускъ домой. Началось Ялтинское сраженіе. Я собираль въ Коушѣ добровольческій отрядъ изъ местной молодежи, приблизительно 40-43 человѣкъ и отправился къ Аксентѣ Эфенди вмѣстѣ въ дер. Айвасилій. Явились въ штабъ и предложили свои услуги. Насъ приняли и раздали намъ всѣмъ винтовки. Въ этой деревнѣ собирались добровольческіе отряды отъ всѣхъ деревень Ялтинскаго уѣзда. Сила была порядочная около 600 человѣкъ. Начальникомъ штаба быль Эскандеръ Аметовъ и съ нимъ еще два человѣка въ штатскомъ костюмѣ. Сынъ генерала Думбадзе⁹ быль тоже съ ними. Два дня дрались въ Ялтѣ съ большевиками. Вскорѣ сельскій комитетъ сообщилъ штабу, что матросы изъ Севастополя ведутъ наступленіе на Бахчисарай, что хорошо было бы вернуться нашему отряду обратно въ Коушъ, такъ какъ греки нашей деревни и вообще сосѣднихъ деревень давно уже относились къ намъ недоброжелательно и даже враждебно. Главарями грековъ были слѣдующіе лица: 1, Янко Трафъ, Илдиръ, 3, Костя Цаниди, 4, К. Шлакъ, 5, К. Котаръ, 6, Апостоль Биберъ, 7, К. Тарапдофило, 8, П. Трандофило, 9, Дм. Канакъ и др. Изъ этихъ грековъ Канакъ Дм., К. Тарапдофило, Яни Тарапдофило, Юра Ранъ обратились къ большевистскому комиссару, потребовали отъ него винтовокъ и вооружили греческую молодежь. Въ такомъ обостренномъ отношеніи и мы попросили штабъ выдать намъ оружіе для охраны деревни. Взявъ винтовки пріѣхали въ деревню и здѣсь узнали, что Бахчисарай взять большевиками, а Симферополь окружены. Я приказалъ отряду спрятать винтовки. Потомъ пріѣхали большевики съ обысками и требовали винтовки, угрожали расстреломъ и ругались. Нашли совсѣмъ мало винтовокъ. Большевики уѣхали. Мы ждемъ помощи. Думали, что скоро придетъ Джиферъ эфенди¹⁰ и спасеть насъ. Отецъ Джифера жилъ у насъ въ деревнѣ. Онъ часто писалъ Джиферу. Ходили разные слухи о мусульманскомъ корпусѣ¹¹. Брать мой Абдулла пріѣхалъ изъ Улусалы и сообщилъ, что мусульманскій корпусъ уже въ Знаменкѣ, что и Джиферъ эфенди съ ними. Обрадовались, выкопали свои винтовки изъ земли и организовали солдатскій союзъ, въ которомъ было около 84 членовъ. Каждую ночь 10-15 ч. изъ союза охраняли деревню. Спустя нѣсколько дней изъ Бахчисарая сообщили изъ Улусалу, что Симферополь взять, взята Алушта и наступаютъ на Бахчисарай. Изъ Улусалы къ намъ пріѣхалъ Ваджибъ Сейтъ Мамутъ передалъ приказъ волостного комитета вооружиться всѣмъ и аресто-

⁹ Думбадзе Григорій Іванович — військовий діяч. Син генерал-майора Почту, ялтинського градоначальника у 1914–1916 рр., монархіста І.А. Думбадзе. Навчався в Одеському кадетському корпуслі, закінчив Єлісаветградське кавалерійське училище у 1905 р., корнет Кримського кінного полку. У грудні 1917 — січні 1918 р. у складі 1-го Кримськотатарського кінного полку брав участь у боях з більшовиками. Пізніше у Добровольчій армії та ЗСРП (з 1919 р. — у Чеченській кінній дивізії). Штаб-ротмістр. З травня 1920 р. у Російській армії (дивізіон Кримського кінного полку). Емігрував. Під час Другої світової війни служив у Російському корпусі. 02.10.1944 вбитий під Якубовцем на Дунаї.

¹⁰ Д. Сейдамет (1889–1960) — з грудня 1917 р. — директор зовнішніх і військових справ, з січня 1918 р. голова Кримськотатарської національної директрорії.

¹¹ Мусульманський корпус на чолі М. Сулькевичем почали формувати у 1917 р. на Румунському фронті, у березні 1918 р. він був роззброєний австрійцями біля Тирасполя. Залишки особового складу на чолі із Сулькевичем прибули до Криму навесні 1918 р.

вать большевиковъ. Онъ показалъ намъ какую-то бумагу и взявъ съ собою 15 солдатъ, арестовалъ 4-хъ Коушскихъ большевиковъ. Утромъ позвали родственниковъ арестованныхъ и дали ихъ на поруки.

10-го апрѣля въ Коушъ приїжало изъ Озенбаша нѣсколько офицеровъ — Шакиръ Парпетовъ, Думбадзе и попросили 30 солдатъ и отправились на обыскъ. Они были въ Авджи Коѣ¹², Улусалѣ и Біясалѣ, привели 8 арестованныхъ большевиковъ и одного русскаго. На слѣдующій день утромъ у насъ въ деревнѣ говорили, будто бы изъ Массанрды на трехъ подводахъ отправились большевики и остановились на Симферопольскомъ шоссе. Собравъ отрядъ я вышелъ на развѣдку. Вдругъ къ намъ прибѣжалъ Аметъ Абдулла и сообщилъ, что по дорогѣ въ деревню идетъ какой-то отрядъ. Видно порядочная сила. Пока Аметъ сообщалъ намъ это, нашихъ четверо эскадронцевъ встрѣтились съ отрядомъ. Эскадронцы, видя превосходство силъ, вернулись въ деревню и черезъ нѣсколько минутъ отрядъ подошелъ къ деревнѣ и открыли оружейный и пулеметный огонь. Мы не допустили ихъ къ деревнѣ и сами подошли къ нимъ. Они отступили оставивъ у насъ одинъ пулеметъ. Лятыфъ Аледдин Оглу убилъ матроса Николая, после этого я вернулся домой. Не успѣлъ прийти, вдругъ слышу раздались какие-то выстрѣлы. Я направился в ту сторону. Пока я дошелъ до того мѣста выстрѣлы прекратились, но собралась огромная толпа. Отъ толпы отдѣлился Мурадасиль Ягъя Оглу и началъ бежать. Онъ былъ очень взволнованъ и бѣжалъ въ сторону. Я его остановилъ и ударилъ. Онъ упалъ. Я посмотрѣлъ ему въ лицо и увидѣлъ, что онъ знакомый человѣкъ. Въ это время подѣжалъ къ нему какой-то эскадронецъ съ шашкой, ударилъ и ранилъ его въ животъ. Вдругъ эскадронецъ узналъ Мурадасила, очень растерялся, слѣзъ съ лошади и самъ понесъ его на перевязку. Я подошелъ къ толпѣ, на землѣ лежалъ весь въ крови Бекиръ. Въ толпѣ я заметилъ Аксента Мухтерема, Азамъ Османа, Османа Озама. Аксентъ Мухтеремъ держалъ въ рукахъ казеннуу винтовку. Бекиръ былъ раненъ въ животъ и въ лицо (подъ лѣвый глазъ). У Бекира не было никакого оружія. Я обратился къ нимъ съ вопросомъ, тогда Азамъ Османъ отвѣтилъ мне слѣдующее: «Эти люди большевики» (показавъ Бекира). Несмотря на наши многократныя заявленія, что Сеитъ Джелиль изъ нашей деревни, что онъ мой сынъ, они, не обращая никакого вниманія застрѣлили и его лошади, а въ свою очередь стоявшій со мной Аксентъ Мухтеремъ застрѣлиль Бекира. На второй день нашъ развѣдочный отрядъ далъ намъ знать, что по шоссейной дорогѣ идутъ опять большевики на 52 двухъ подводахъ. Они расставили свои орудія за холмикомъ, подъ названіемъ «Урмека» и выпустили около 28 снарядовъ. Наступили на деревню цѣпью. Мы открыли сразу сильный огонь и убили сразу шесть лошадей. Они отступили. Бились около 2 $\frac{1}{2}$ часовъ. Насъ было 87 человѣкъ и два офицера: Поручикъ Лебедевъ и лейтенантъ Ревдикеръ. Битву мы выиграли. Оставивъ намъ одинъ пулеметъ и нѣсколько человѣкъ убитыми они уѣхали. У насъ ранили только одного солдата, пулеметчика Иззедина Мухтеремъ Оглу. Его на спинѣ принесъ домой Абдулла Каля Оглу. Въ это время къ намъ подошли на помощь 20 гайдамаковъ, за ними еще восемьдесятъ, тогда большевики окончательно разбѣжались. Гайдамаки ночевали у насъ. На слѣдующій день часть гайдамаковъ съ нашими солдатами отправились въ Біясалы за кормомъ для лошадей. Тамъ встрѣтились съ большевиками и вечеромъ пріїхали обратно въ Коушъ. Тогда гайдамаки

¹² Село Авджі-кой у Качинській долині — батьківщина І. Гаспринського (1851–1914) — було переименоване у Охотниче. Нині не існує.

маки вторично отправились туда въ гараздо большемъ количествѣ. Мы попросили ихъ не дѣлать этого, чтобы еще больше не обострить нашихъ отношеній. Они не слушались. Гайдамаки получивъ приказъ о немедленномъ возвращеніи, вернулись обратно. Начальникъ гайдамаковъ вечеромъ получилъ приказъ, мы просили оставаться хотя бы до утра, пока придетъ къ намъ помошь. Онъ не согласился и гайдамаки уѣхали. Съ ними уѣхалъ генерал Ревишинъ. Тогда разъѣхались и солдаты, пришедши къ намъ изъ другихъ деревень. Въ пятницу ночью къ намъ прїѣхалъ отъ имени парламента Якубъ Эфенди Керменчикли. 100 винтовокъ и 7–8 ящиковъ патроновъ генералъ Ревишинъ отправилъ въ Кокозы. Неметулла Селимъ. Членъ слѣдственной комиссіи Я. Бай-бурты. Перевель съ татарского на русскій языкъ Мумджи.

Съ подлиннымъ вѣрно: членъ следственной Комиссіи [Підпис А. Озенбашли]

Копія

ПРОТОКОЛЪ

допроса членомъ Парламентской слѣдственной комиссіи
Тохтаръ-Газы Аметъ Оглу, 28 лѣтъ, рабочій.

23 Апрѣля начали стрѣлять изъ пулемета. Я по рѣчкѣ бѣжалъ по направленію къ большевикамъ. Меня ранили возлѣ ручейка, и я съ трудомъ вошелъ въ садъ. Спустя немного времени былъ раненъ и Шульгинъ, который сейчасъ же скончался. Я Кособородова не знаю, и относительно нападенія на него ничего не слышалъ. Тохтаръ Газы Ахметъ. Членъ слѣдственной комиссіи Парламента А. Озенбашлы.

Съ подлиннымъ вѣрно: членъ следственной Комиссіи [Підпис А. Озенбашли]

Копія

ПРОТОКОЛЪ

допроса членомъ слѣдственной комиссіи Парламента
Бекиръ Мухтеремъ — землевладѣлецъ.

Въ тотъ день ворвались три вооруженныхъ большевика, показывая какую-то бумагу, потребовали у меня револьверъ и ружье (Централка). Въ случаѣ отказа угрожали меня расстрѣлять. Я принесъ и отдалъ. Вмѣстѣ съ ружьемъ лежали золотыя вещи и деньги около ста рублей. Забрали все. Отобрали у меня по теперешнимъ цѣнамъ на 3500 рублей вещей. Бекиръ Мухтеремъ. Членъ слѣдственной комиссіи А. Озенбашлы. Перевель М. Мульджи.

Копія

ПРОТОКОЛЪ

допроса членомъ Парламентской слѣдственной комиссіи
Менли Умеръ Мефа (изъ Бахчисарая) живеть въ Коушѣ.

Въ Апрѣля мѣсяцѣ гайдамаки взяли у меня лошадь, которая стоила 1500 рублей. На это у меня есть удостовѣреніе сельского старосты. За неграматнаго Менли Мефа расписался Я. Ваджибъ Мамутъ Оглу. Членъ слѣдственной комиссіи Парламента А. Озенбашлы. Перевель съ татарского на русскій языкъ М. Мульджи.

Съ подлиннымъ вѣрно: членъ следственной Комиссіи [Підпис А. Озенбашли]

Протоколъ допроса

Ваджибъ Мамутъ Оглу.

Копія

Мы имѣли мануфактурную торговлю. Большевики три раза нась обыскивали и увезли товару, стоимостью 3500 рублей. Меня арестовали; среди арестованныхъ былъ К. Цаниди, Ваджибъ Мамутъ. Члѣнъ слѣдственной комиссіи Парламента А. Озенбашлы. Перевель съ татарского на русскій языкъ М. Мульджи.

Съ подлиннымъ вѣрно: членъ следственной Комиссії [Підпис А. Озенбашли]

Копія

Акт осмотра

допроса членомъ Парламентской слѣдственной комиссіи

Мустафа Исламовъ, 56 лѣтъ, житель дер. Коушъ.

Въ январѣ мѣсяцѣ с/г во время борьбы татаръ съ большевиками у Сеита Саттарова моего сосѣда было взято большевиками сѣдло, которое было куплено имъ не задолго до того за 150 рублей. Отдѣльная банда большевиковъ, состоящая изъ 40–50 человѣкъ, ходила тогда вооруженная винтовками по деревнѣ Коушъ. Стрѣляли въ воздухъ и отнимали отъ населенія лошадей, сѣдла и оружіе. Среди этихъ большевиковъ находились матросы и греки дер. Коушъ. Многихъ грековъ я знаю въ лицо. Теперь греки эти убѣжали изъ деревни Коушъ. Сѣдло о которомъ я сказалъ, отнято было у Сеттарова какимъ-то вооруженнымъ человѣкомъ. Это я видѣлъ самъ. Въ апрѣль этого года во время вооруженной борьбы татаръ съ большевиками я находился въ деревнѣ Коушъ, на позиціи я не ходилъ. Мустафа Исламовъ. Подпись перевель съ татарского А. Озенбашлы.

Съ подлиннымъ вѣрно: членъ следств. Комиссії

[Підпис А. Озенбашли]

Копія

Акт осмотра

Потерпѣвший Мухтаръ Гази, 28 лѣтъ, житель дер. Коушъ.

На лѣвой ногѣ, выше колѣна имѣются глубокіе слѣды пулевыхъ ранъ. Слѣды имѣются въ двухъ мѣстахъ. Въ одномъ мѣстѣ рана совершенно зажила. Въ области второй раны имѣется еще кровь. Обѣ раны величиною въ полъ пальца. Члены слѣдственной комиссіи А. Озенбашлы, Л. Кричинскій, Я. Байбуртлы. Іюля 1-го дня 1918 года.

Съ подлиннымъ вѣрно: членъ следственной Комиссії

[Підпис А. Озенбашли]

Копія

Акт осмотра

Потерпѣвший Сеидъ Асадъ Сеитъ Бекир, 26 лѣтъ, житель дер. Коушъ.

На лѣвой части поясницы имѣется слѣдъ зажившей раны. Лѣвая часть живота завязана марлей. По словамъ Сеидъ Асада перевязки онъ производить ежедневно и заживаніе отвѣрстія произошло на поясницѣ отъ пули, которая попала ему въ животъ и ранила его нас kvозь. Члены слѣдственной комиссіи Л. Кричинскій, Я. Байбуртлы, А. Озенбашлы. Іюля 1-го дня 1918 года.

Съ подлиннымъ вѣрно: членъ следств. комиссії

[Підпис А. Озенбашли]

Копія

На полулистѣ бумаги имѣется слѣдующая запись, написанная чернилами. Нѣко-
торые надписи сдѣланы карандашомъ.

Удостовѣреніе. Мы, православные жители, живущіе въ дер. Коушъ, Булусальской
волости удостовѣряемъ, что гражданинъ Константина Цаниди, какъ мы знаемъ съ ма-
ленькихъ лѣтъ поведенія хорошаго, ни въ чемъ никогда не былъ замѣченъ и всегда
онъ помогалъ намъ въ издѣліи табаководства, о чемъ покорнѣйше просимъ военно-
революціонный штабъ г. Бахчисарая оставьте за нимъ винтовку для охраны наше-
го населенія и завоеванной свободы, въ чемъ подписываемся. 26 февраля 1918 года.
Иванъ Христидули, С. А. Калишевъ, Я. Загами, Константина Саланидитъ, Фома Са-
фьяниди, Константина Л. Арапопуло, Естафесъ А. Арапопуло, Курсить Курабъ, Иванъ
К. Тріяндафи, М. Б. Мануиловъ.

Всего имѣется 31 подпись, кромѣ перечисленныхъ подписей, остальные подписи
сдѣланы на греческомъ языкѣ. Примѣчаніе члѣна слѣдственной комиссіи А. Озенбашлы.
Оригиналь сего удостовѣренія хранится у жителя деревни Коушъ Аксента Мухтерема.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

Іюля 1-го дня 1918 года Парламентская слѣдственная комиссія постановила копію
сего удостовѣренія, выданного православными жителями дер. Коушъ Булусальской
волости Константину Цаниди пріобщить къ дѣлу въ виду того, что сіе удостовѣреніе
является хорошимъ показателемъ. Члены слѣдственной комиссіи А. Озенбашлы,
Я. Байбуртлы и Л. Кричинскій.

Съ подлиннымъ вѣрно: членъ следственной Комиссіи

[Підпис А. Озенбашли]

Копія

На полулистѣ бумаги имѣется химическимъ карандашомъ слѣдующая запись:
«Копія въ Богатырскій–Улусальскій Волостной Комитетъ. Въ дополненіе словеснаго
моего приказа вторично приказываю всѣмъ деревнямъ арестовать комиссаровъ, по-
ставленныхъ большевиками и привести ко мнѣ для преданія ихъ суду. Деревни не
исполнившіе настоящій приказъ и не выдавшіе комиссаровъ будутъ строго наказа-
ны вплоть до расстрѣла. Есауль гайдамацкаго коннаго отряда Андр... 1918 г. 24 Апр..».
Примѣчаніе члена слѣдственной комиссіи Озенбашлы: Оригиналь сей замѣтки хра-
нится у жителя дер. Коушъ Аксента Мухтерема.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ:

Іюля 1-го дня 1918 года Парламентская слѣдственная комиссія постанови-
ла пріобщить къ дѣлу копію замѣтки, посланной въ Коушъ есауломъ гайдамацка-
го коннаго отряда 24 апрѣля 1918 года. Члены слѣдственной комиссіи А. Озенбашлы,
Л. Кричинскій и Я. Байбуртлы.

Съ подлиннымъ вѣрно: членъ следственной Комиссіи

[Підпис А. Озенбашли]

Копія

М.Ю. Прокуроръ Симферопольского Окружного Суда Мая 10 дня 1918 года.
№ 173 г. Симферополь. В. Спѣшно. Секретно. Командующему Германскими военны-
ми силами въ Крыму Генералъ–Отъ Инфантеріи Кошу. Препровожая при семъ копію
отношенія на мое имя Начальника Управлія Земледѣлія и Государственныхъ иму-

ществъ Таврической губерніи отъ 10 мая с/г за № 2074 И. Ч. просить Вас принять мѣры къ созданію условій, охраняющихъ безопасность и жизнь населенія отъ посягательствъ вооруженныхъ шаекъ. При этомъ присовокупляю, что усиленіе дѣятельности такихъ шаекъ крайне затрудняетъ дѣятельность слѣдственныхъ частей, дѣлая небезопаснымъ выѣздъ на мѣсто происшествія. Прокуроръ Мих. Уманскій. Секретарь Нинцетъ.

М.З. Начальникъ Управления Земледѣлія и Государственныхъ имуществъ Таврической губерніи по судебному Д-ву Мая 9 дня 1918 г. № 2074 Симферополь копія Г. Прокурору Симферопольского Окружного Суда Помощнику Бешуйского лісничаго отъ 7-го сего мая увѣдомилъ меня, что 22 апрѣля на дорогѣ, ведущей изъ Косьма-Димьяновскаго монастыря въ Алушту Корбекскими татарами убить объѣздчик Поліенко. Затѣмъ 23-го апрѣля въ дер. Коушъ убить объѣздчикъ Ниль Шульгинъ, а 1-го мая тамъ же убить объѣздчикъ Михаиль Науменко. Какъ именно убиты означенные объѣздчики неизвѣстно. 30 человѣкъ татаръ въ дер. Коушъ, производившихъ обыски въ домѣ Науменко послѣ его убийства, заявили родственникамъ убитаго, что если кто явится въ деревню за трупами убитыхъ, то будетъ самъ убить. Жена убитаго Шульгина и мать объѣздчика Краева, отправившіяся въ Чучелли въ казарму гдѣ проживалъ Шульгинъ исчезли неизвѣстно куда и никакіе розыски ихъ ни къ чему не привели. Кромѣ того 26 Апрѣля татарами дер. Коушъ совершено вооруженное нападеніе на усадьбу объѣздчика Григорія Кособродова, все имущество котораго разграблено и онъ самъ съ семьей бѣжалъ и едва спасся отъ смерти. Всѣ эти события оказали деморализующее вліяніе и на остальныхъ служащихъ Бешуйского и смѣжнаго съ нимъ Бахчисарайскаго лѣсничества, которые въ случаѣ непрекращенія грабежей и убийствъ разбѣжатся со своихъ месть, оставивъ ценное казенное имущество на произволъ судьбы. Всѣдѣствіе изложенного прошу сдѣлать распоряженіе о производствѣ слѣдствія обѣ убийствѣ Поліенко, Шульгина Науменко и ограбленія Кособродова для выясненія и привлеченія къ отвѣтственности виновныхъ лицъ и принять мѣры къ прекращенію грабежей и убийствъ въ Бахчисарайскомъ лѣсничествѣ. Начальникъ Управления (подпись) Дѣлопроизводитель (подпись). Съ подлиннымъ вѣрно Секретарь при Прокурорѣ. Примѣчаніе: члена слѣдственной комиссіи А. Озенбашлы. Оригиналъ сего документа у жителя дер. Коушъ Аксента Мухтерема.

ПОСТАНОВЛЕНІЕ

Іюля 1-го дня 1918 года. Въ виду того, что отношеніе Господина Прокурора Симферопольского Окружного Суда къ германскому командованію за № 173 будетъ имѣть большое значеніе при разборѣ дѣла, какъ фактъ иллюстрирующій степень полной неосвѣдомленности прокурорскаго надзора обѣ истинномъ положеніи вещей въ дер. Коушъ, что явствуетъ изъ показаній Азама Османъ Оглу, жителя той деревни, Парламентская слѣдственная комиссія постановила пріобщить копію сего отношенія къ дѣлу. Члены слѣдственной комиссіи А. Озенбашлы, Я. Байбуртлы и Л. Кричинскій.

Съ подлиннымъ вѣрно:

Членъ следственной Комиссіи

[Підпис А. Озенбашли]

№ 12

**Протокол допиту Парламентською слідчою
комісією мешканців с. Кучук-Озенбаш
від 2 липня 1918 року**

2 липня 1918 р.

ПРОТОКОЛЪ

Допроса Парламентской слѣдственной комиссіи жителей дер. Кучукъ Озенбашъ. 2-го Іюля 1918 года.

Куртъ Аметъ Али — 32 года, Предсѣдатель сельского комитета.

Во время большевиковъ погибло у насть 2 человѣка: 1) Иззединъ Мухтремъ 24 лѣтъ и Аметъ Ваджибъ 32 лѣтъ. — эскадронецъ. Первый убить въ Ялтѣ, второй въ Коушѣ во время большевитского наступленія.

На второй день большевитского наступленія на Ялту мы узнали, что жители деревень Дерекой, Айвасиль, Никита, Алупка и др. бѣжали на Ялту и идуть въ нашу деревню. Поэтому сейчас же устроили общее собраніе и рѣшили со всѣми силами помочь имъ. Почти всѣ мужчины, кто пѣшкомъ, кто на лошадяхъ, отправились на встрѣчу къ Айвасильскому Багазу¹, гдѣ былъ самый трудный переходъ. Стариковъ, дѣтей и больныхъ везли на лошадяхъ, несли на плечахъ, такимъ образомъ пришли въ деревню. Всѣхъ беженцевъ размѣстили по домамъ. Среди бѣженцевъ было много офицеровъ, которые остались въ нашей деревнѣ больше двухъ нѣдель. Никто изъ насть не хотѣлъ братъ отъ нихъ денегъ. Послѣ ухода бѣженцевъ офицеры остались у нас. Они нѣсколько дней жили вблизи деревни, въ лѣсу. Кромѣ офицеровъ татаръ, ихъ было 7 человѣкъ. Раньше офицеровъ было очень много, но многіе уѣхали. Изъ офицеровъ татаръ были Серверъ, Рустемъ, Шакиръ, Маметъ Парпетовъ, М. Чалбашъ, Этхемъ, Рустемъ Омеровъ и др. Изъ русскихъ: сынъ Думбадзе, Захараки лейтенантъ, а другихъ не знаю. Изъ эскадронцевъ были только мѣстные. Здѣсь былъ также Умеръ Бей Болгаковъ. Они всѣ до прихода нѣмцевъ жили здѣсь въ деревнѣ. Они жили на свой счетъ, ничемъ не занимались, гуляли, переодѣвшись въ татарскіе костюмы. За недѣлю до прихода нѣмцевъ пришелъ къ намъ одинъ генераль. Говорили, что онъ изъ Крымскаго Коннаго Полка. Послѣ прихода генерала всѣ офицеры пришли въ деревню. Они сообщили намъ о взятіи Симферополя и Альмы. Предложили организоваться для охраны деревни. Устроили въ нашей деревнѣ Штабъ. Начальникомъ Штаба былъ генераль Парпетовъ² и Лейтенантъ тоже былъ въ штабѣ. Лейтенантъ всегда допрашивалъ плѣнныхъ, которыхъ приводили изъ сосѣднихъ деревень. Главнымъ образомъ изъ Кокоза, Фоти Салы³ и Коуша. Штабъ здѣсь стоялъ шесть дней, потомъ перешелъ въ Коушъ. И плѣнныхъ увѣли туда. Плѣнныхъ очень много. Въ теченіе одного дня я самъ считалъ человѣкъ 20-

¹ Перевал у горах, який веде з Південного берегу Криму до внутрішньої гряди Кримських гір.

² Жоден із братів Парпетових не був генералом. З інших свідчень відомо, що підпільну організацію у районі с. Кучук-Озенбаш очолював Рустем Парпетов, а в антибільшовицькому повстанні у квітні 1918 р. брав участь Олександр Ревішин.

³ Село Фоті-Сала було перейменовано у Голубинку (Бахчисарайський район АР Крим).

25 плѣнныхъ. Ихъ принимали Ш. Парперовъ и Лейтенант. Во время допросовъ никому изъ насъ не позволяли присутствовать. Штабъ находился на Юкаре-Мале въ домѣ Меметь Али. Я былъ въ Штабѣ только одинъ разъ въ качествѣ делегата отъ нашей деревни. Насъ пять человѣкъ делегировали къ генералу просить чтобы онъ штабъ свой перевѣлъ въ другое мѣсто. Такъ какъ штабъ можетъ навлечь много непріятностей на нашу деревню. Генераль намъ отвѣтилъ «для васть никакой непріятности не можетъ быть, идите домой». Вскоре начались на Коуш большевитскіе наступленія и Штабъ перешель туда. Штабъ имѣлъ около 30 солдатъ и столько же винтовокъ. Пулеметовъ и орудій не было. Меметь-Али Аджи Бай тоже былъ въ штабѣ К.А. МАЗИНЪ.

Членъ слѣдственной комиссіи А. Озенбашлы. Перевель съ татарскаго на русскій языкъ (подпись не разборчива).

Меметь Али Аджи Бай — 57 лѣтъ, землевладѣлецъ. Я тоже пошелъ встречать бѣженцевъ изъ Ялты и окрестностей. Ихъ было очень много: дѣти, женщины, старики всѣ были мусульмане. У меня въ домѣ остановились Ахмѣдъ Ибраимовъ, Чалбашъ съ семействами. Ихъ было человѣкъ 12. Проживъ у меня дней 8–10 они уѣхали обратно домой. У меня остались только офицеры. Скоро и они переселились въ другой домъ. Послѣ этого дней 20 жили у меня Мустафа Хатиповъ, Адамановъ Эмиръ Усеинъ. Послѣ всѣхъ остался у меня жить только одинъ офицерь. Его привезли ко мнѣ въ домъ въ моемъ отсутствіи. Онъ прожилъ у меня около недѣли. Почти каждый день всѣ офицеры собирались у него въ комнатѣ. Оказывается, мой домъ они выбрали себѣ штабомъ. Штабъ имѣлъ связь со всѣми сосѣдними деревнями. Онъ имѣлъ около 30 солдатъ. И всѣ они были распределены по деревнямъ. До Коушскихъ событий штабъ оружія не имѣлъ, но потомъ откуда-то достали. Мы всѣ относились довѣрчиво къ штабу, т. к. онъ обещалъ защищать насъ отъ большевиковъ. Парпетовъ завѣдывалъ плѣнными. Скоро штабъ перешелъ въ Коушъ, съ ними перешли туда всѣ офицеры и солдаты. Увели они плѣнныхъ, или нѣтъ, этого я не видѣлъ. МЕМЕТЬ АЛИ АДЖИ БАЙ.

Членъ слѣдственной комиссіи Парламента (подпись не разборч[ива])

Перевель съ татарскаго на русскій языкъ (подпись не разборч[ива])

Каяли Мустафа — Кокозскій⁴ Совдепъ письменно потребовалъ отъ нашей деревни представителя въ совѣтъ. Туда делегировали меня и Асана Аджи Биляль Оглу. Въ совѣтѣ большинство были татары. Предсѣдателемъ Совѣта былъ Недманъ. Изъ Керменчикскихъ русскихъ были Нечай-Кольниковъ, Кузнецъ-Гриша, Коноваловъ съ двумя сыновьями. Главаремъ ихъ былъ матросъ Данилевскій. Совѣтъ находился въ имѣніи Юсупова. Это представляло большое неудобство проѣзжимъ, т. к. имѣніе было не подорогѣ имъ и каждый разъ приходилось забѣжать въ деревню за удостовереніемъ, или пропускомъ. Во вторыхъ дворецъ⁵ и его обстановку могли совершенно разграбить и растищить эти разбойники. Въ виду этого, мы предложили совѣту перехать въ другое мѣсто. Насъ сочли за контрѣ-революціонеровъ и намъ пришлось замолчатъ. КАЯЛИ МУСТАФА. Членъ слѣдственной комиссіи А. Озенбашлы. Перевель съ татарскаго на русскій языкъ (подпись не разб[орчива]). Свѣденія собранныя въ Бюкъ Озенбашъ.

⁴ Село Кокоз, тепер — с. Соколине Бахчисарайського району АР Крим.

⁵ Мисливський будинок князя Юсупова або Палац «Аскерін» (у пер. з кримськотатарської. «Той, що належить воїну») побудований архітектором Миколою Красновим у 1908–1912 рр. у кримськотарському стилі. Біля палацу на замовлення князя була споруджена мечеть.

Джепаръ Кадыевъ — Многіе бѣженцы изъ Ялты и окрестностей нашли убѣжище въ нашей деревнѣ. Среди нихъ было много дѣтей и женщинъ. Нѣсколько женщинъ даже разрѣшились по дорогѣ. Мы всѣхъ бѣженцевъ распредѣли по всѣмъ домамъ деревни, составили ихъ общий списокъ. Полковникъ Умеръ Бей Болгаковъ жилъ у меня три [...] и уѣхалъ после прихода нѣмцевъ. Послѣдній разъ видѣлся съ нимъ въ Кокзоз.

На второй день взятія Ялты къ намъ въ деревню прїѣхали большевики, мы ихъ встѣртили съ бѣлымъ флагомъ. Мы отсюда послали въ Дерекой и Айвасиль много хлѣба и муки, для этого у насъ были специальная организация. Я самъ участвовалъ въ ней. Джаппаръ Кадыевъ. Перевель съ татарскаго на русскій (подпись не разборчива).

Немитулла Эмиръ Сале. Во время Ялтинскаго сраженія насъ съ деревни послали въ Айвасиль узнать, нуждаются тамъ въ чемъ нибудь. Дѣйствительно тамъ жители были въ очень тяжеломъ положеніи, они готовились бѣжать. Мы вернулись, передали все, что видѣли и всѣ вышли на встрѣчу бѣженцамъ НЕМИТУЛЛА ЭМИРЪ САЛЕ. Перевель (подпись не разборчива).

Контрибуція, положенная на жителей деревни Буюкъ Озенбашъ:

1) Османъ Джеляловъ 500 руб., 2) Аджи Сеитъ Абдулла Эфенди 500 руб., Ибраимъ 500 руб. Итого 2000 руб. (двѣ тысячи руб.).

Членъ слѣдственной комиссіи А. Озенбашлы. Перевель (Подпись не разборч[ива]).

Буюкъ Озенбашъ — Кудбединъ Бекиръ 33 лѣтъ.

Я эскадронецъ 1-го полка⁶, служилъ въ девятомъ эскадронѣ. Послѣ взятія Симферополя большевиками мы бѣжали и три дня скрывались. Потомъ насъ въ качествѣ артиллеристовъ отправили опять въ Симферополь. Въ Симферополь возлѣ нашей казармы большевики остановили меня и забрали бумажникъ съ деньгами въ суммѣ 400 руб. и костюмъ стоимостью въ 600 руб. Членъ слѣдственной комиссіи А. Озенбашлы. Перевель съ татарскаго на русскій (подпись не разборчива).

Сеитъ Аметъ Абдуреимъ Куртъ, 21 лѣтъ — изъ Буюкъ Озенбашъ:

Братъ въ тѣ дни былъ въ Симферополѣ. Онъ имѣлъ съ собою порядочную сумму денегъ. Тамъ большевики отняли отъ него 2200 руб. деньгами, серебряный поясъ, часы — словомъ въ 1000 руб. всѣхъ вещей. Онъ былъ въ 3 эскадронѣ. Когда началось бѣгство жителей Дерекоя и другихъ сосѣднихъ деревень, со всѣми я тоже поѣхалъ на встрѣчу бѣженцамъ и привезъ домой одну больную женщину. Тогда въ каждомъ домѣ находилось по 10–15 человѣкъ бѣженцевъ, мы каждый день собирали хлѣбъ и раздавали имъ. Умеръ Мурза Булгаковъ со своими солдатами проѣхалъ черезъ нашу деревню. Сеитъ Аметъ Абдуреимъ. Членъ слѣдственной комиссіи А. БАЙБУРТЛЫ. Перевель (подпись не разборчива).

⁶ У кінній бригаді Штабу кримських військ у грудні 1917 — січні 1918 р. було два кінні полки, абсолютну більшість бійців яких складали кримські татари. Первім полком командував Петропольський.

Немитулла Эмиръ Сале — Буюкъ Озенбашъ.

Мой братъ былъ эскадронцем⁷, служиль уже больше восьми лѣтъ. Въ послѣднее время въ Бахчисараѣ на станціи былъ телефонистомъ. Во время наступленія большевиковъ на Бахчисарай былъ убитъ и похороненъ въ Эскіортѣ. У него съ собою было около 4000 руб. Деньги не нашлись. Послѣ взятія Бахчисарай большевиками расхищены 1100 пудовъ картофеля, которыя были на вокзалѣ. Потерпѣль убытокъ 2500 руб. НЕМИТУЛЛА ЭМИРЪ САЛЕ. Членъ слѣдственной комиссіи А. БАЙБУРТЛЫ. Перевель (подпись не разборчива).

Сейть Джелиль Велиша (Изъ Біюкъ Озенбаша).

Въ Ялтѣ въ лавкѣ Матокина продаваль старыя подержанныя вещи. Большевики у меня отняли 6 паръ сапогъ 1200 рублей, 3 пары дѣтскихъ ботинокъ 180 руб., 2 пальто 600 рублей, 1 костюмъ 400 руб. Итого 2380 руб. (двѣ тысячи триста восемъдесѧть руб.).

За неграматнаго — Джеппар Казми. Членъ слѣдственной комиссіи А. Озенбашлы.

Джеляль Исмаилъ Озенбашлы.

Большевики забрали одну пару сапогъ, пару саузовъ для сапогъ, пару подметокъ, 1 костюмъ зеленаго цвѣта и 1 костюмъ бѣлаго цвѣта. За неграматнаго Усеинъ Исмаиль. Членъ слѣдственной комиссіи А. Озенбашлы. Перевель (подпись не разборчива).

Списокъ обложеній въ Кучукъ Озенбаша.

- 1) Ибриша Мердышаева, 57 лѣтъ въ 10000 рублей, взяли половину т. е. 5000 руб.
- 2) Куртбединъ Джеляль обложили въ 600 руб. 3) С. Меметь Арифъ, 43 лѣтъ землевладѣлецъ въ 300 руб. 4) Меметь Али Мурадасылъ — землевладѣлецъ въ 200 руб. Итого на 6100 руб. Членъ слѣдственной комиссіи Я. БАЙБУРТЛЫ. Перевель (подпись не разборчива).

Шерфединъ Али 58 лѣтъ — рабочій.

У насъ въ деревнѣ объявили, что на Ялту напали большевики, населеніе Ялты изъ сосѣднихъ деревень бѣгутъ, что лѣса и горы переполнены бѣженцами. Пригласили всѣхъ отправится имъ на помощь. Пріїзжіе изъ Ялты рассказывали, что они съ трудомъ спаслись сами, ничего не успѣли съ собой взять, бѣгутъ въ голодѣ и холодѣ. Мы привезли имъ въ лѣсъ хлѣбъ, зажгли по дорогѣ костры и такимъ образомъ привели ихъ въ деревню. Часть бѣженцевъ, проживъ у насъ нѣсколько недѣль, уѣхали, а большая часть осталась у насъ до прихода нѣмцевъ, среди бѣженцевъ было много офицеровъ. Человѣкъ 15 остались въ нашей деревнѣ. Въ первые дни офицеры боялись жить въ самой деревнѣ. Жили не далеко отъ деревни въ лѣсу. Тамъ нѣсколько человѣкъ изъ нихъ отморозили ноги свои. Пришлось имъ прийти въ деревню. Мы ихъ встрѣтили очень хорошо, переодѣли въ татарскіе костюмы, дали имъ квартиру и столь. Къ намъ въ деревню пришли такъ же солдаты, бежавшіе изъ Ялты ихъ было человѣкъ двѣсти. Они бѣжали оставивъ свое оружіе въ горахъ. Мы собрали эти брошенныя по дорогѣ винтовки и пулеметы, привезли ихъ въ деревню. Всѣхъ офицеровъ и солдатъ и ихъ лошадей мы кормили бесплатно. Скоро пріїхалъ къ нимъ какой-то генераль и

⁷ Військовослужбовець Кримського кінного полку.

они устроили штаб въ нашей деревнѣ. Штабъ находился возлѣ мечети. Въ штабѣ работалъ изъ татаръ Рустемъ Парпетовъ. Мы были ими очень довольны. Во время большевитского наступленія на Каушъ отсюда пошло много офицеровъ и эскадронцевъ на помощь, а мы послали туда много хлѣба и овса для лошадей. Послѣ взятія Бахчисарай и окрестностей нѣмцами всѣ эти офицеры и солдаты разъѣхались по домамъ. Среди бѣженцевъ было много богачей. Они, видя что мы истратили всѣ свои запасы продовольствія на нихъ, предложили намъ материальную помощь, но мы отказались. Мы жили вмѣсте дружно и всѣ были довольны другъ другомъ. За неграматнаго Шерфедина Али Оглу расписался Афузъ Реджепъ. Член слѣдственной комиссіи Я. БАЙБУРТЛЫ. Перевель съ татарскаго на русскій язык (подпись не разборчива).

Афузъ Османъ Эфенди Сеитъ Обла — учитель 28 лѣтъ.

Послѣ паденія Ялты почти всѣ жители Дерекоя, Айвасиля и сосѣднихъ деревень бѣжали въ горы, мы изъ Буюкъ и Кучукъ Озенбаша вышли имъ на помощь. Была зима и потому дорога черезъ Айвасиль-Багазъ представляла большую опасность. Мы отправились туда. Общими силами помогали бѣженцамъ перейти Яилу и привели ихъ въ деревню. Часть прибывшихъ бѣженцевъ остались у насъ дней 15, а потомъ уехали обратно; большая половина ихъ осталась на мѣсяцъ и два. Съ бѣженцами было много офицеровъ (человѣкъ 150), и солдатъ. Вскорѣ солдаты разошлись, а офицеры остались жить у насъ. Среди офицеровъ много было татаръ. Съ собой принесли сюда часть своего оружія. Сначала они жили вблизи деревни въ дедерахъ и кошахъ⁸. Продовольствіе получали изъ Кучукъ Озенбаша. Среди офицеровъ видѣлъ много мусульманъ, но знакомыхъ не было. За неделю до прихода нѣмцевъ они перѣехали жить въ самую деревню. Послѣ взятія Бахчисарай нѣмцами нѣкоторыя изъ этихъ офицеровъ отправились съ отрядомъ солдатъ обыскиватьсосѣднія греческія деревни. Греки разсердились на насъ и послали за помощью къ большевитскому штабу делегацію. Потомъ греки съ пришедшими имъ на помощь большевиками напали на Коушъ. Начались Каушскія событія. Въ Коушѣ солдатъ было мало. Потому они за помощью обратились въ Озенбашъ. Изъ Буюкъ Озенбаша отправились къ нимъ на помощь отряды. Но до прихода помощи они побѣдили большевиковъ. Изъ Озенбашскаго отряда въ Каушѣ убить только Аметъ Ваджипъ Оглу, трупъ которого привезли и похоронили въ Озенбашѣ. Пуля попала ему въ грудь. Вся его физіономія была обезображенна до неузнаваемости. Въ отрядѣ который отправился на помощь въ Каушѣ было человѣкъ 30-35 солдатъ имѣли только винтовки. Начальникомъ отряда былъ какой-то капитанъ. Послѣ взятія Бахчисарай и его окрестностей всѣ эти офицеры и солдаты разъѣхались. Афузъ Османъ С. Абла. Членъ слѣдственной комиссіи А. БАЙБУРТЛЫ. Перевель (подпись не разборчива).

Усеинъ Мустафа Оглу 25 лѣтъ.

Мы слышали, что въ Каушѣ идетъ бой между эскадронцами и большевиками, нашъ отрядъ въ количествѣ 30 человѣкъ отправился туда на помощь, съ нами былъ одинъ офицеръ. Пришли въ Коушъ, узнали, что большевики отступили. Въ Коушѣ намъ дали поѣсть и мы вернулись обратно. Скоро за ними пришелъ изъ Коуша III. Парпетовъ и сообщилъ, что изъ нашей деревнѣ въ Коушѣ убить Аметъ Ваджи-

⁸ Загони для скота.

па Оглу. Ми побѣхали въ Коушъ нашли его въ саду зарытымъ, раскопали и перенесли въ деревню. Затѣмъ прїѣхалъ его братъ въ Озенбашъ и похоронили. Въ Коушѣ о его убийстве рассказывали слѣдующее: когда большевики подошли къ деревнѣ и открыли по ней пулеметный огонь, Аметъ съ бомбой въ рукахъ близко подбѣжалъ къ большевикамъ и бросилъ ее, но бомба не взорвалась, тогда онъ прибѣжалъ обратно и спрятался подъ мостъ. Его тамъ поймали и арестовали. Такъ рассказываютъ, но не знаютъ кто его убилъ. Усейнъ Мустафа.

Член слѣдственной комиссіи Я. БАЙБУРТЛЫ. Перевель съ татарскаго на русскій языкъ (подпись не разборчива).

Османъ Сеитъ Абла, 28 лѣтъ житель деревни Озенбашъ Кучукъ.

Во время выступленія большевиковъ въ Ялтѣ въ январтѣ сего года въ дер. Озенбашъ [пребывали] татары изъ деревень Дерекой, Аутки, Айвасиль. Здѣсь скрывались татары этихъ деревень со своими семействами, всего скрывалось более 1500 человѣкъ. Оставались они въ деревнѣ Кучукъ Озенбашъ около полумесяца. Османъ Сеитъ Абла. Членъ слѣдственной комиссіи Л. Кричинскій.

Абдулла Мурадасылъ 55 лѣтъ житель деревни Кучукъ Озенбашъ. Въ Январѣ мѣсяцѣ сего года въ моемъ домѣ скрывались двѣ семьи, изъ деревни Дерекой въ числѣ 12 душъ. Въ каждомъ домѣ деревни Кучукъ Озенбашъ скрывалось приблизительно столько же людей. Татары скрывались здѣсь дней 14. Послѣ водворенія своего въ волости въ февралѣ сего года большевики въ деревнѣ Кучукъ Озенбаша арестовывали мѣстныхъ жителей, отводили въ Коккозъ. Послѣ уплаты ими контрибуціи арестованныхъ отпускали при чёмъ иногда выдавали расписку въ полученіи контрибуціи. Въ февралѣ мѣсяцѣ сего года большевики имѣли въ деревнѣ Буюкъ Озенбашъ канцеляріи. Абдулла Мурадасылъ. Членъ слѣдственной комиссіи Л. Кричинскій.

АКТЪ ОСМОТРА.

На обрывкѣ бумагѣ, (величиною въ почтоваго листа) карандашем написано: «Получилъ отъ Сеитъ Меметъ Арифа 200 руб. (двѣсти) руб.» Тов. Тр. Казн. И. Калинъ 1-го февраля 1918 года.

На такомъ же обрывкѣ бумаги написано карандашемъ: «получилъ отъ Сеитъ Меметъ Арифа 100 руб. (сто) руб. Тов. Тр. и Казн. И. Калинъ 1-го февраля 1918 года. Согласно опроса Сеитъ Меметъ Арифа оказалось, что И. Калинкосъ учитель деревни Фоти Сала, въ 15 верстахъ отъ Кучукъ Озенбаша. Росписки были выданы въ деревнѣ Коккозъ. Членъ слѣдственной комиссіи А. Озенбашлы, Л. Кричинскій и Я. БАЙБУРТЛЫ.

С подлиннимъ вѣрно:

Членъ Слѣдственной Комиссіи [підпись А. Озенбашли]

ГДА СБУ. — Ф.13. — Спр. 1124. — Арк. 163–166 зв.
Завірена копія. Машинопис.

№ 13**Протокол допиту Парламентською слідчою
комісією мешканців м. Бахчисарай**

7 липня 1918 р.

Переводъ съ татарскаго
КОПІЯ

ПРОТОКОЛЪ

допроса Парламентской Слѣдственной Комиссіей гражданъ гор. Бахчисарай
Іюля 7 дня 1918 года въ кофѣйнѣ Благотворительного Общества:

Биляль Сакаджи, 28 лѣтъ, содергатель столовой:

18 апрѣля охрану города взяль на себя Союзъ фронтовиковъ гор. Бахчисарай. Двоє сутокъ городъ охраняли члены этого Союза. Союзъ не имѣлъ оружія и для пріобрѣтенія его послалъ въ Севастополь одного изъ своихъ членовъ, Керима Ибраимова. На слѣдующій день поздно вечеромъ между большевиками и фронтовиками вышло какое-то недоразумѣніе и охрана города опять перешла въ ихъ руки. Въ это время изъ Севастополя на автомобилѣ вернулся Ибраимовъ, большевики по городу нѣсколько разъ открыли на него огонь, но онъ благополучно доѣхалъ до городской управы. На слѣдующій день своего пріѣзда пришел ко мне Керимъ и предложилъ отправиться въ Коушъ. Такое же предложеніе онъ сдѣлалъ Сейтумеру и Голосенко. Я отказался, они втроем отправились въ Коушъ. Смерть Керима мы узнали послѣ прихода нѣмцевъ въ нашъ городъ отъ Голосенко.

Мы имѣли связь съ организаціями деревень Коушъ, Озенбашъ, Фотисала и Улусала, главная цѣль и задача которыхъ была защита отъ большевиковъ и предпринятіе всякихъ необходимыхъ мѣр къ недопущенію анархіи и беспорядковъ до прихода нѣмцевъ. Связь съ этими организаціями поддерживали Керимъ Ибраимовъ и С-Умеръ Ягъяевъ. Нашъ здѣшній тайный союзъ имѣлъ около 300 винтовокъ и въ достаточномъ количествѣ патроновъ, а въ Коушъ и Озенбашъ имѣлось около 350–400 винтовокъ, 2–3 пулемета и 75–80 лошадей. Во главѣ нашего Союза стоялъ К. Ибраимовъ, С. Умеръ Ягъяевъ, Я и другіе. А въ деревняхъ: въ Улусалѣ Сейтъ Меметь, въ Коушъ Меметь Арифъ — председатель сельского комитета, а въ Озенбашѣ — Ниметулла. Во время большевиковъ въ нашемъ городѣ убиты: 1) Иззетъ Шеихъ-Заде, 2) два прибывшихъ съ фронта солдата, 3) глухонѣмой Мустафа Сале Оглу и 4) проводникъ Максудъ. Почти всѣ большевики скрылись, остались въ городѣ только старшій сынъ Васильевича и сынъ грека Андрей. Въ городе живетъ также сынъ Кирнажицкаго, который во время отступленія большевиковъ убѣждалъ ихъ, что у татаръ хранится много оружія, что они готовятся къ выступленію противъ большевиковъ и т. д. Биляль Сакаджи добавилъ, что въ Бахчисарайскомъ Совѣтѣ всегда противъ татаръ работали: Предсѣдатель Совѣта Кузовлевъ, члѣнъ слѣдственной Комиссіи Совѣта Цитнарскій, Щегловъ, мельникъ Ковалевъ, Семенъ Шмидтъ и другіе. Биляль Сакаджи. Еще добавилъ, что во время прихода Кадыевскаго отряда въ Бахчисарай я сидѣлъ въ кофѣйнѣ Благотворитель-

наго Общества, где былъ и Сулейманъ Бей Крымтаевъ¹. Вскорѣ онъ, указавъ на меня, сказалъ: «Вотъ еще одинъ изъ нихъ, они открыли свой Парламентъ, чтобы пролить кровь народа, отвернулись отъ своихъ мурзъ и пошли за такими ..., какъ Хаттатовъ и Д. Сейдаметъ. Вотъ къ чему они привели народъ. Я сталъ возражать: «Вы не беспокойтесь, Сулейманъ Бей. Молодежь и теперь сдѣлаетъ свое дѣло, скоро откроетъ Парламентъ и вырветъ свой народъ изъ кровавыхъ когтей этихъ варваровъ. Я, Сулейманъ Бей, отъ Васъ не ожидалъ такихъ словъ». Тогда онъ рассердился и сказалъ: «Кто же ты такой, что осмѣливаешься запрещать мне говорить». Въ тотъ же день мы встрѣтились съ нимъ въ кофѣйнѣ Центральной гостиницы. Кромѣ насъ тамъ были Абдулла Кайбулла, Усенинъ Баличіевъ, Исмаиль Бей и др. Заговорили о Керимѣ. Тогда Крымтаевъ сказалъ: «Вы принимали до сихъ поръ этихъ людей — Керима и товарищъ за порядочныхъ; по словамъ Абдуллы, оказывается, они были настоящими большевиками». Вскорѣ Исмаиль Бай и Баличіевъ вышли изъ кофѣйни и я своими ушами слышалъ отъ нихъ слѣдующіе слова: «Слѣдуетъ уничтожить и этихъ людей, ибо они могутъ еще, Богъ знаетъ, что дѣлать». Я думаю къ такому заключенію привела ихъ моя замѣтка, сдѣланная мною въ кофѣйнѣ о томъ, что скоро обнаружатся настоящіе виновники той трагедіи, которая на дняхъ разыгралась на южномъ берегу. На слѣдующій день я на станціи встрѣтился съ Мансуромъ Гаспринскимъ, спросилъ у меня на счетъ Керима; въ это время подошелъ къ намъ съ винтовкой въ рукахъ Крымтаевъ, обращаясь ко мнѣ, сказалъ: «Не видать теперь вамъ Парламента Вашего, разгонять и вашъ Союзъ молодежи и др. учрежденія». Между прочимъ о нѣкоротыхъ членахъ Парламента выразился очень неприлично. Биляль Сакаджи. Членъ Слѣдственной Комиссіи А. Озенбашлы².

Сейтумеръ Мустафа Аджиумеровъ, 23 л.,
торговецъ³:

21 апрѣля мѣстный большевистскій отрядъ разоружилъ фронтовиковъ. Я съ нѣсколькими товарищами стоялъ возле дома Сеттара Мисхорлы. Вдругъ мы увидѣли, что съ вокзала несется меленькой отрядъ большевиковъ, человѣкъ 6 съ винтовками и бомбами на готовъ. Товарищи разбрѣжались, остался я одинъ и приказалъ отряду остановиться, отрядъ доскакалъ до Центральной гостиницы и остановилъся. Тамъ большевики нашли два бѣлыхъ флага, страшно рассердились и произвели нѣсколько выстрѣловъ въ воздухъ. За отрядомъ съ пулеметомъ щахъ самъ Ракійской и обезоруживалъ фронтовиковъ. Мы скрылись и не дали своихъ винтовокъ. Ночью человѣкъ 8–10 отправились въ Коушъ, въ числѣ которыхъ былъ Керимъ Ибраимовъ, Али Топаль Азамъ, Бекиръ Асанъ, Мурадасиль Ягъя, Османъ Мѣвке и Я, а осталь-

¹ Крымтаев Сулейман Мірза — громадсько-політичний діяч. Походив із дворянської родини. Міський голова Бахчисарай на поч. ХХ ст. Брав участь у діяльності Кримського мусульманського благодійного товариства, був, зокрема, членом його ревізійної комісії. Член партії кадетів. На поч. 1910-х рр. підозрювався жандармами у панісламістських симпатіях. Тоді ж вступив у конфлікт із частиною «молодотатар» з питання реформи Зінджирли-медресе, зокрема, викликав на дуель редактора газети «Терджиман» А. С. Айвазова. Під час Першої світової війни очільник дво-рянства Таврійської губернії і голова губернської Військової присутності (рос. — Военного присутствия). У квітні 1917 р. виключений із I Всекримського мусульманського з'їзду рішенням більшості його учасників.

² Абзак виділено графічною позначкою, накресленою на лівому полі документа.

³ Так само.

ные 4 товарища вернулись съ дороги обратно. До дер. Бясалы шли пѣшкомъ; въ Бясалы специаљно прїѣхали на экипажѣ и увезли нась въ Коушъ. Керимъ отправилъся въ Озенбашъ за какимъ-то порученiemъ. Мы прїѣхали очень усталые и легли спать. Я проснулся отъ выстрѣловъ въ деревнѣ. Узнавъ, что на деревню напали большевики, отправился на позицію. Бились цѣлыхъ два часа. Насть было около 150 человѣкъ, были плохо вооружены. Имѣли одинъ пулеметъ и онъ былъ, кажется, испорченъ; большевиковъ было человѣкъ 50–60. Среди нихъ я узналъ экипажъ Ракитскаго и видѣнъ былъ на шоссе одинъ пулеметъ. Изъ пулемета все время стрѣляли въ деревню. Во время первого наступленія у них орудій не было. Вскорѣ они отступили, оставивъ 5–6 человѣкъ убитыми и одинъ пулеметъ. Въ карманѣ одного убитаго большевика нашли памятную книжку какого-то то или Сейтумера, или Эмиръ Асана Иандраджи, убитые большевики были почти всѣ греки сосѣднихъ деревень Бясалы и Лаки. Среди насть я не видѣлъ офицеровъ, начальникомъ нашего отряда былъ эскадронецъ. Только въ деревнѣ я видѣлъ одного молодого офицера, который рассматривалъ пулеметъ, оставшійся отъ большевиковъ. Придя въ деревню, я нашелъ двухъ изъ моихъ, Бекира Асана и Мурадасиля Ягъя, тяжело ранеными. Въ это время изъ Озенбаша вернулся и Керимъ; онъ мнѣ жаловался на Парпетова, но со всѣми подробностями обѣщалъ рассказать по томъ, такъ какъ я долженъ быть везти своихъ раненныхъ товарищѣвъ въ больницу. Я привезъ ихъ въ Фотисалу. На обратномъ пути въ Озенбашъ меня арестовали какъ большевика. Насть обвиняли въ томъ, что мы будто въ Коушѣ убили татаръ и привели большевиковъ туда. Въ Озенбашѣ меня нѣсколько разъ допрашивали, главнымъ образомъ, Ниметулла, предсѣдатель Комитета. Затѣмъ узналъ о моемъ арестѣ прїѣхавшій въ Озенбашъ дядя мой, Сейтумеръ Вечеджи и взялъ меня на поруки. На второй день въ кофѣйнѣ я узналъ о смерти Керима. Ниметулла не разрешилъ мнѣ видеться съ Сеитомъ Умеромъ Пичакчи. Три дня я остался въ Озенбашѣ. Вскорѣ при помощи Халиля Бадраклы, Якуба Хаята и Ахмета Кайбулла мнѣ удалось бѣжать изъ Озенбаша въ Мухульдуръ. Оттуда прїѣхалъ въ Бахчисарай. Тогда еще нѣмцевъ не было. Здѣсь видѣлся съ Ракитскимъ, который мнѣ рассказалъ о томъ, что онъ въ Коушѣ дрался съ бандами офицеровъ, эскадронцевъ и украинцевъ. У насть въ городѣ изъ большевиковъ убили сына Цитнарскаго. Его убили не мѣстные, а прїѣхавшій сюда отрядъ Кадыева, Сеитомъ Умеръ Аджиумеровъ. Членъ Слѣдственной Комиссіи А. Озенбашлы.

Абдураманъ Шеихъ-Селями Эфенди Оглу, 28 л.:

Большевики въ пятницу вечеромъ взяли Бахчисарай. Въ тот же день пришли къ намъ въ домъ съ обыскомъ. Мы, оставивъ дома только одного сторожа, бѣжали въ горы. Въ городѣ возлѣ фонтана «Тузъ-Базарь» арестовали брата Иззета. Объ его арестѣ сообщили мнѣ два матроса. На слѣдующій день послѣ обѣда къ намъ опять ворвались большевики во главѣ съ Захаромъ Спираго и начали обыскивать. Дома были только младшій братъ Фахрединъ и сторожъ Мустафа Акай. Забрали съ собой все, что попалось имъ въ руки — главнымъ образомъ бѣлье, дамское платье и вышивки. Черезъ нѣсколько дней братъ Иззеть прїѣхалъ изъ Севастополя. Его судили на Трибуналѣ и оправдали. Онъ имѣлъ и документъ оправдательный съ собой. На третій день его прїѣзда изъ Симферополя специаљно прїѣхали на автомобилѣ за нимъ и арестовали. Его отправили на вокзалъ. На вокзалѣ расстрѣляли его безъ всякаго суда и слѣдствія. Расстрѣляли его Володя Тѣловихинъ, комиссаръ коннаго отряда Семенъ Васильевъ и Павелъ, послѣдній находится въ Симферопольской тюрьмѣ. Свидѣтелями являются

ся Соломонъ Гриштейнъ и Батръ Джантатовъ. Послѣ смерти Иззета большевики продолжали насть притѣснять. Почти ежедневно производились у насъ обыски. Младшій братъ Фахри уѣхалъ въ деревню Гулюмбей. Въ деревнѣ его арестовали и привезли въ городъ на расстрѣлъ. Обвиняли его также, какъ и Иззета, въ томъ, что они какъ будто ранили Андрея Чернова въ ногу.

Братъ Фахри сказалъ имъ, что онъ нигдѣ никакого участія не принималъ и по дѣлу Чернова ничего не знаетъ, что могутъ подтверждать и мѣстные жители. Но большевики выразили недовѣріе къ татарамъ. Тогда пригласили въ свидѣтели русскихъ: Константина Фотіева и Куценко. Свидѣтели подтвердили все сказанное братомъ и прибавили, что Иззеть и Фахри оба были на свадьбѣ въ деревнѣ, когда возле кофейни ранили Чернова. Послѣ этого большевики его освободили. Автомобиль, на которомъ прїѣхали арестовать Иззета, остановился у кофейни Т. Феодисиди. Прїѣхавшие большевики долго совѣщались съ Яни Феодисиди и потомъ побѣхали арестовать брата. Свидѣтелями этого были Батръ Джантатовъ и Эбу Акай. Больше вики въ послѣдній разъ были у насъ при отступленіи отъ Симферополя. Разграбили, растащили все, что нашли и уѣхали. Ночью были еще разъ, искали меня, хотѣли расстрѣлять. Я скрылся. У насъ на Азизѣ большевиками разрушено много домовъ. Снарядъ также попалъ въ минареть мечети. Всѣ наши расхищенные вещи Захарь собиралъ въ домъ своего тестя на Азизѣ. Въ грабежахъ съ большевиками участвовали также и дочери Петра изъ Эскіюрта. Съ ними ходилъ и Семенъ Берфельдъ. Андрей Голосенко служилъ въ отрядѣ Ракитскаго и былъ настоящій большевикъ. Съ вокзала часто приходили къ намъ и спрашивали брата Керима, котораго хотѣли тоже расстрѣлять. Абдраманъ Шеихъ-Заде. Членъ Слѣдственной Комиссіи А. Озенбашлы.

Осман Ибчи, 22 лѣтъ, житель г. Бахчисарай:

Въ концѣ апрѣля с. г. Военно-Революціонный Комитетъ гор. Бахчисарай объявилъ сначала мобилизацію буржуазныхъ классовъ населенія. Мобилизація была объявлена для организаціи отрядовъ, которые должны были выступить подъ Пере-копъ. Распоряженіе Военно-Революціонного Комитета ссылалось на распоряженія о томъ же въ Севастополь, данное Богдановымъ. Затѣмъ была объявлена всеобщая мобилизація; послѣдня мобилизація была объявлена матросомъ Ракицкимъ, военнымъ комиссаромъ гор. Бахчисарай. Ракицкому помогали содержатель иллюзіона Кузовлевъ, Щегловъ, Ковалевъ, садовникъ Титнарскій съ сыномъ. Ракицкій съ красногвардейцами ходилъ по домамъ и съ оружіемъ въ рукахъ заставлялъ исполнять его приказаніе о мобилизації. Сражаться у Пере-копа они отправили изъ Бахчисарай нѣсколько человѣкъ. Незадолго до занятія Бахчисарай украинцами, жители Бахчисарай организовали охрану изъ числа фронтовиковъ. Въ эту охрану входило человѣкъ 100–120. Этотъ отрядъ пытался разоружить эшелонъ большевиковъ, который состоялъ изъ 400–500 человѣкъ при пулеметахъ и орудіяхъ. Въ виду превосходства силъ противника отрядъ татаръ рассѣялся и отступилъ по направлению къ дер. Коушъ. Ввиду распространенныхъ греками слуховъ о производимыхъ будто бы убийствахъ татарами христианъ изъ Бахчисарай посланы были въ сосѣдніе деревни делегаты для выясненія положенія вещей. Делегатами были: Аблязисъ Бекчентаевъ, Сейдаметъ Кизлевли, Исмаиль Казасъ и Котя Михайли, грекъ. Делегаты вернулись на слѣдующій день и заявили, что въ деревняхъ все спокойно и что слухи о томъ будто бы татары выступили противъ христианъ являются ложными. Еще до возвращенія

этой делегації была послана вторая делегація, изъ трехъ татаръ и одного русскаго. Въ эту делегацію входилъ и я. Въ деревнѣ Фоти-Сала мы встрѣтили первую делегацію. Здѣсь мы узнали отъ татаръ, что у нихъ нѣтъ никакой національной вражды противъ христіанъ. Тогда же татары и русскіе, проживающіе въ Фоти-Сала, подписали бумагу въ которой говорилось о томъ, что національной вражды между русскими и татарами нѣтъ. Въ Фоти-Сала нѣкоторые изъ татаръ были вооружены, такъ какъ ожидались нападеніе большевиковъ. Среди вооруженныхъ татаръ находилось и нѣсколько русскихъ. Они также готовились къ нападенію на нихъ большевиковъ. Оттуда мы отправились въ деревню Гавръ. Тамъ вооруженныхъ людей я не видѣлъ. Населеніе этой деревни было встревожено слухами о готовящемся нападеніи на нихъ грековъ изъ деревни Керменчикъ-Иланка. Въ дер. Гавръ татарами и греками также была подписана бумага, удостовѣряющая, что національной вражды среди нихъ нѣтъ. Никакой національной вражды мы не замѣчали. Оттуда мы поѣхали въ Біюкъ-Озенбашъ, а затѣмъ въ дер. Стиль. Въ этихъ деревняхъ проживаетъ нѣсколько русскихъ и грековъ; въ этихъ деревняхъ также были подписаны договоры, подобные тѣмъ, какіе подписанные были въ Фоти-Сала и Гаврѣ. Затѣмъ мы отправились въ Коушъ; здѣсь намъ передали, что Ракицкій съ отрядомъ произвѣлъ нападеніе на Коушъ, которое жители Коуша съ успѣхомъ отразили, причинивъ отряду потери и захвативъ одинъ пулеметъ. Намъ рассказали еще, что украино-татарскій отрядъ, который прибылъ въ Коушъ послѣ нападенія на Коушъ большевиковъ, арестовалъ нѣсколько большевистскихъ комиссаровъ и увель ихъ съ собою. Оттуда мы поѣхали въ Улу-Сала. Близъ этой деревни мы встрѣтили Ракицкаго, Находкина (бывшаго прaporщика) начальника отряда. Съ Ракицкимъ было человѣкъ 300 солдатъ, имѣлись пулеметы и одно 3-хъ дюймовое орудіе. Ракицкій заявилъ намъ, что мы шпіоны и приказаль красногвардейцамъ отправить насъ для расстрѣла въ Коушъ. Ракицкій угрожалъ намъ и говорилъ, что кромѣ насъ расстрѣлять всѣхъ татаръ Бахчисарай, съ женщинами и дѣтьми. Не дѣвжая Коуша мы встрѣтили отрядъ большевиковъ, который сталъ окружать дер. Коушъ. Вскорѣ произошелъ бой, во время которого жители Коуша убили человѣкъ 7 большевиковъ. Во время сраженія мы находились вблизи орудія, изъ котораго стрѣляли большевики. Вскорѣ къ большевикамъ прискакали два человѣка, которые передали изъ Мангуша извѣстіе о томъ, что украино-татарскіе войска окружили Бахчисарай. Послѣ этого извѣстія большевики начали отступать, оставивъ около Коуша человѣкъ 60 товарищѣй и одинъ пулеметъ. Насъ же — Османъ Эфенди Акчокраклы, Мустафа Богурдакчи, Давидова и меня — большевики захватили съ собою. Въ дер. Яни-Сала большевики вновь хотѣли насъ расстрѣлять, но благодаря заступничеству нѣкоего Штабля насъ не расстрѣляли, отложивъ это до разрѣшенія этого вопроса въ Штабѣ. Далѣе насъ повели на ст. Кучукъ-Сирень, здѣсь мы уговорили красногвардейцевъ, въ числѣ коихъ находился и Штабель, опустить насъ, что они и сдѣлали. Затѣмъ мы на извозчикѣ вернулись въ Бахчисарай. Въ отсутствіи изъ Бахчисарай мы пробыли всего два дня. Въ день моего возвращенія въ Бахчисарай Ракицкій отправилъ новый отрядъ красногвардейцевъ для взятія Коуша. Въ этотъ отрядъ входило человѣкъ 250 солдатъ, при чемъ имѣлись пулеметы и одно орудіе. Въ тотъ же день большевики ранили в ногу одну женщину — татарку. Рана причинена была ей выстрѣломъ изъ винтовки; этой женщинѣ ампутировали въ больницѣ ногу, о чемъ мнѣ рассказывали. Говорятъ, что большевики приказали ей закрыть дверь; татарка не понимала по-русски, дверь дома не закрыла, ввиду чего большевики выстрѣлили въ нее. Въ тотъ же день въ Бахчисараѣ большевиками

былъ расстрѣлянъ одинъ цыганъ, объ этомъ мнѣ также рассказывали. Отрядъ посланный на Коушъ болѣе въ Бахчисарай не возвращался. Большевики, дѣйствовавшіе въ Бахчисараѣ были большей частью люди пришлые. Изъ жителей съ большевиками дѣйствовали Штабель, Голосенко и др. османъ Ипчи. Членъ Слѣдственной Комиссіи А. Кричинскій.

ПРОТОКОЛЪ

1918 года Мая 7 дня. Бахчисарайскій Городской Врачъ Маркевичъ и Бахчисарайскій Городской Врачъ Гольденбергъ въ присутствіи понятыхъ Биляла Сакаджи и Сеитъ Умера Мустафаева произвели судебнно-медицинскій осмотръ труповъ убитыхъ Керима Ибраимова, 22 лѣтъ и Али Асанова, 19 лѣтъ. Оба трупа находятся въ г. Бахчисараѣ, въ домѣ Асана, лежать на полу въ комнатѣ, прикрыты парчей 1) Трупъ Керима Ибраимова одѣтъ въ рубашку и кальсоны, рубаха и верхняя часть кальсонъ обильно пропитаны кровью, на лицѣ, головѣ, рукахъ и ногахъ слѣды пребыванія въ землѣ: придавленныя къ тѣлу куски глины, мелкие камни и сухіе листья деревьевъ. Окочененія нѣтъ, началось трупное разложеніе. На шеѣ съ правой стороны вверху наблюдается поперечная рѣзаная рана, длиною въ 5 сантиметровъ, края обѣихъ ранъ зіаютъ, полость ранъ заполнена сгустками крови; ниже этихъ ранъ наблюдается колотая рана въ 3 сантиметра, длиною проникающая сквозь толщу шеи, сообщающая съ колотой раной на лѣвой сторонѣ шеи длиною въ 2 сантиметра. На лѣвомъ боку по подмышечной линіи на уровнѣ 3, 4 и 5 реберъ наблюдается 6 колотыхъ ранъ, длиною въ $2 \frac{1}{2}$ сантиметра, проникающихъ въ грудную полость, изъ нижней раны выпала часть легкаго, на спинѣ справа у внутренняго края лапатки такая же колотая рана.

2) Трупъ Али Асанова одѣтъ въ рубаху сильно смоченную кровью, окочененія нѣтъ, началось трупное разложеніе, все лицо и тѣло покрыто кусками глины, мелкими камнями и листьями деревьевъ, волоса на головѣ обильно смочены кровью. На темени сзади и слѣва наблюдается поперечная рассѣченная рана проникающая до kostи длиною въ 10 сантиметровъ, края раны размежованы, не ровны, зіаютъ. На груди и животѣ наблюдается 8 колотыхъ ранъ длиною отъ 2 до $2 \frac{1}{2}$ сантиметровъ, проникающихъ въ грудную и брюшную полости, раны эти расположены въ слѣдующемъ порядке: у рукоятки грудной kostи справа — 1, по лѣвой сосковой линіи въ области 2, 4, 6 и 8 ребер — 4 раны, у верхушки мечевидного отростка — 1 рана и выше пупка справа — 2 раны, изъ раны выше пупка выпалъ сальникъ. На тыльной поверхности средняго пальца лѣвой руки наблюдается рѣзаная рана проникающая до kostи. Бахчисарайскій городской врачъ В. Маркевичъ, Бахчисарайскій городской врачъ А. Гольденбергъ. Понятые С. У. Мустафаевъ, Б. Сакаджи.

Какъ видно изъ данныхъ осмотра труповъ Керима Ибраимова и Али Асанова обомъ имъ при жизни были нанесены колотыя раны въ грудь и животъ остроконечнымъ длиннымъ ножомъ или кинжаломъ, вызвавшіе смертельное кровотеченіе вслѣдствіе поврежденія большихъ кровеносныхъ сосудовъ. Рана на головѣ Али Асанова, по-видимому, была произведена сильнымъ ударомъ по головѣ какимъ-либо твердымъ тупымъ орудіемъ, какъ коль. Смерть въ обоихъ случаяхъ произошла быстро вслѣдствіе кровоизтеченія. Бахчисарайскій городской врачъ В. Маркевичъ и Бахчисарайскій городской врачъ А. Гольденбергъ.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

Парламентская Слѣдственная Комиссія постановила протоколь вскрытия и осмотр труповъ убитыхъ в Коуші Бахчисарайцами Керима Ибраимова и Али Асаны пріобщить къ дѣлу 1918 года Іюля 7 дня. Члены Слѣдственной Комиссіи А. Озенбашлы, Я. Байбұртлы, А. Кричинский.

Показанія Коушскихъ жителей объ убийствѣ Керима Ибраимова, Али Топаль Асанъ Читаева, Бекира Асана Бакчаджи и Сеитъ Омера Ягъя Пичакджи, совершенныхъ въ дер. Коушъ и Кучукъ-Озенбашъ, данныя 13 и 14 мая нов. ст. Билялу Сакаджи, Сейдамету Читаеву, Ягъѣ Асану и Евгению Голосенко, ъездившимъ въ эти деревни подъ охраной 17 нѣмецкихъ солдатъ, съ цѣлью выясненія причины этого преступленія и для розыска трупа Сеитъ Омера Ягъя Пичакджи.

Аксейтъ Мухтеремъ, председатель
Коушского Сельского Общества говорить:

О Бекирѣ Асанъ Бакчаджи знаю, что его убили здѣсь въ дер. Коушъ, но кто его убилъ сказать не могу, такъ какъ не видѣлъ какъ его били, но видѣлъ только трупъ Бекира Асана Бакчаджи, который я просилъ убрать въ мечеть для погребенія. Относительно Керима Ибраимова и Али Асанъ Читаева указалъ, Керимъ Ибраимъ пріѣхалъ къ намъ изъ Бахчисарай и оставилъ товарищей въ Коушъ, отправился въ тотъ же день въ дер. Озенбашъ, гдѣ въ то время находился Штабъ войскъ, скрывавшихся въ этой мѣстности; въ тотъ же день Керимъ Ибраимовъ вернулся изъ Штаба въ Коушъ. Скоро вслѣдъ за нимъ въ Коушъ пришли Ягъя Кадыевъ со своими товарищами Азизомъ Бекиръ изъ Орта-Мале и Азизомъ Бекиръ-Ашаги Мале и арестовали Керима Ибраимова и Али Асанъ Читаева. Свидѣтель съ нѣкоторыми другими лицами вздумали помочь арестованнѣмъ, но Кадыевъ заявилъ, что онъ хотѣлъ убить Керима Ибраимова гараздо раньше въ Ялтѣ, но тогда это ему не удалось, а теперь онъ съ нимъ непремѣнно расправится. По показанію свидѣтеля за Керима Ибраимова ходатайствовалъ передъ Кадыевымъ Рустемъ Парпетовъ, житель дер. Дерекой, пришедши въ Коушъ, какъ разъ въ моментъ этого происшествія. Но ходатайства Р. Парпетова ни къ чему не привели и Кадыевъ при помощи своихъ товарищъ обоихъ арестованныхъ угналъ будто въ Озенбашъ и въ верстѣ отъ дер. Коушъ оба арестованные были убиты. Изъ товарищей Кадыева, принявшихъ участіе въ этомъ преступленіи стали извѣстны имена Азиза Бекиръ изъ дер. Кучукъ-Озенбашъ и Мустафы, а имя отца его не извѣстно, тоже изъ Кучукъ-Озенбаша.

Житель дер. Коушъ Рустемъ, а имя отца неизвѣстно, говорить, что Азизъ Бекиръ въ день убийства К. Ибраимова явился въ дер. Стиля въ кофейню и заявилъ, что они убили двухъ большевиковъ и просилъ, чтобы убрали ихъ тѣла, дабы наскочивъ на нихъ не пугались дѣти и въ это время на головѣ Азиза Бекира была надѣта шапка убитаго К. Ибраимова. Исмаиль Рамазанъ, житель Коуша, отговаривавшись незнаніемъ ничего объ этихъ убийствахъ при вторичномъ опросѣ сказалъ, что Бекира Асанъ Бакчаджи

били почти всѣ жители верхняго прихода дер. Коушъ. Поѣздка въ Бюкъ-Озенбашъ, предпринятая съ цѣлью выяснить это дѣло и отыскать трупъ Сеитъ Ягъя Пичакджи, дала слѣдующее: организаторъ штаба скрывавшихся войскъ Ниметулла Эфенди заявилъ, что онъ арестовалъ С. О. Я. Пичакджи и Евгенія Голосенко по указанію другихъ лицъ и обезоруживъ ихъ, отправилъ въ Коушъ-Озенбашъ. Предсѣдатель сельского общества Коушъ-Озенбаша на предложеніе наше указать намъ трупъ Сеитъ Омера Пичакджи просилъ дать три дня отсрочки, чтобы разыскать этотъ трупъ, но мы потребовали подпиську, чтобы они, разыскавъ этотъ трупъ отправили его къ намъ въ Бахчисарай въ сопровожденіи двухъ лицъ, отъ этого жители деревни категорически отказались и сказали: «Если вамъ угодно сожгите нашу деревню, но мы вамъ ничего не скажемъ и никакой подписки не дадимъ». Послѣ мы стали сами искать трупъ Сеитъ Омера Пичакджи, при этихъ поискахъ нась сопровождалъ Муслюмъ Селимъ изъ Коушъ-Озенбаша, который, ссылаясь на то, что онъ боленъ и сопровождать нась не можетъ, далъ намъ въ проводники другого Озенбашца Исамила Эюпъ. Послѣдній указалъ на Азиза Бекира изъ Орта-Мале и Ибраима Эреджепъ, какъ на участниковъ убийства и Керима Ибраимова и Али Читаева и С. О. Пичакджи и сказалъ, что эти два лица, какъ участники этихъ преступленій могли бы дать много свѣдѣній объ этихъ ужасахъ. По показанію Исамила Эюпъ, эти лица, вернувшись въ кофейню послѣ убийства хвастались тамъ своими подвигами и этому можно было повѣрить, потому что на одномъ изъ нихъ, именно на Азизѣ Берикъ, была надѣта шапка убитаго К. Ибраимова и на поясѣ висѣлъ его же кинжалъ. Свидѣтель самъ увидѣлъ, какъ эти лица въ компаний нѣкоторыхъ другихъ увили въ полночь изъ кофейни арестованыхъ Е. Голосенко и С. О. Пичакджи, а утромъ онъ слышалъ, что С. О. Пичакджи убили. По заявлению спасшагося отъ расстрѣла Е. Голосенко они были выведены въ лѣсъ, гдѣ имъ было приказано раздѣться. У нихъ отобрали деньги 1090 руб. у Голосенко и немного у Сеитъ Омера Пичакджи и потомъ, поставивъ ихъ обоихъ для расстрѣла стали прицѣливаться въ нихъ, но въ это время С. О. Пичакджи попросилъ разрѣшенія помолиться, что имъ было разрѣшено. Пользуясь этимъ моментомъ они вздумали спастись бѣгствомъ и оба сразу побѣжали въ разныя стороны Е. Голосенко удалось спастись. Это мѣсто мы посѣтили и на мѣстѣ расстрѣла одинъ изъ сопровождавшихъ нась нѣмецкихъ солдатъ нашелъ одну расстрѣянную гильзу. Биляль Сакаджи.

ПОСТАНОВЛЕНІЕ

Парламентская Слѣдственная Комиссія постановила пріобщить сей матеріаль къ дѣлу. 1918 г. Іюля 7 дня. Члены Слѣдственной Комиссіи А. Озенбашлы, Я. Байбуртлы, Л. Кричинскій.

ВОЗЗВАНІЕ

Весь Крымъ вообще и нашъ гор. Бахчисарай въ частности снова находятся передъ грозными событиями. Въ такой критический моментъ каждое отдѣльное выступленіе, каждый необдуманный шагъ приведутъ къ большимъ опасностямъ. Въ такіе исторические моменты грубые поступки, предпринятые отдѣльными личностями оклеимятъ позоромъ всю націю и приведутъ къ совсѣмъ нежелательнымъ результатамъ. Нѣть сомнѣнія въ томъ, что тѣ люди, которые съ цѣлью мести предпринять какіе-нибудь шаги этимъ они наложатъ клеймо позора на націю.

РАЗЪЯСНЕНИЕ

Сіе воззваніе во множествѣ экземпляровъ было отпечатано мусульманскимъ Комитетомъ въ г. Бахчисараѣ передъ приходомъ нѣмецкихъ войскъ и какъ заявляли члены Мусульманского Комитета, распространіемъ ихъ сейчасъ же по уходѣ изъ города большевиковъ, Мусульманский Комитетъ надѣялся предотвратить случаи мести и вообще всякие эксцессы. Но воззванию сему не суждено появиться на свѣтѣ, такъ какъ большевики оставили городъ, а нѣмцы къ утру вошли въ городъ. Татарскій текстъ подписанъ Мусульманскимъ Комитетомъ. Членъ Слѣдственной Комиссіи А. Озенбашлы.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

Въ виду характерности сего воззванія для даннаго момента, Слѣдственная Комиссія постановила пріобщить его къ дѣлу. 1918 года Іюля 7 дня. Члены Слѣдственной Комиссіи А. Озенбашлы, Я. Байбуртлы, Л. Кричинскій.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

Поступившіе въ Парламентскую Слѣдственную Комиссію отъ Симферопольскаго Отдѣленія Крымско-Татарской Національной Директоріи нижеслѣдующіе списки причиненными большевиками населенію г. Бахчисарай и окрестностей убыткамъ, Парламентская Слѣдственная Комиссія постановила пріобщить къ дѣлу. 1918 года Іюля 30 дня. Члены Слѣдственной Комиссіи А. Озенбашлы, Я. Байбуртлы, Л. Кричинскій.

8 СПИСКОВЪ

Пострадавшихъ мусульманъ гор. Бахчисарай въ дни большевистскаго террора, въ коихъ подписи лицъ, засвидѣтельствованы Симферопольскимъ Уѣзднымъ Отдѣломъ Крымско-Татарской Національной Директории съ приложеніемъ печати, а именно: прихода «Арсланъ-Ага»:

- 1) Меметь Амза Оглу — 4 февраля денегъ 1200 руб.
- 2) Мустафа Балтахи — 5 февраля денегъ 325 руб.
- 3) Аджи Муждаба Усейновъ — 10 февраля денегъ 15000 руб.
- 4) Фетта Османъ Оглу — 14 января мануфак. товара на 5184 руб.
- 5) Сеитъ Арифъ Саретдинъ — 14 января того же товаръ на 400 руб.
- 6) Сеитъ Меметь Чувазовъ на 120 руб.
- 7) Сеитъ Джелілъ Исманъ — 14 января мануфак. товара на 500 руб.
- 8) Омеръ Османъ — 13 января гвоздей на 160 руб.
- 9) Мамутъ Мустафа — 1 февраля гвоздей на 1200 руб., денегъ на 600 руб., на сумму 1800 руб.
- 10) Эмиръ Сарана — 5 февраля гвоздей на 4000 руб., денегъ 1200 руб., а всего на сумму 5200 рублей.
- 11) Аджи Абла Гафарь — 5 февраля гвоздей на 2100 руб., денегъ 500 руб., всего на сумму 2600 руб.
- 12) Исмаил Темиръ [...] — 6 февраля гвоздей на 2000 руб., а ВСЕГО на сумму 34489 рублей. Предсѣдатель Приходского Комитета № и за Секретаря Гафарь Умеръ Оглу.

Приходъ «Мулла-Мустафа»:

- 1) Кешфедиинъ Усеинъ Оглу — галантерейного и мануфактурного товара на 21666 руб. 20 коп., денегъ 400 руб., а всего 26066 руб. 20 коп.
- 2) С. Х. Афузовъ — 1 лошадь — 1200 руб./ пара хомутовъ 600 руб., сѣна на 10000 руб., барашекъ на 1600 руб., а всего на 16200 руб.
- 3) Эмиръ Сале Бекира — 2 жеребца 3500 руб., выдѣленная кожа на 5000 руб., а всего на сумму съ наличными деньгами 400 руб. = на 8900 рублей. Мухтаръ прихода №.

Прихода «Үмгульсумъ»:

- 1) С. Меметь Аджи Ибраимъ Оглу 15 марта контрибуції 500 руб.
- 2) С. М. А. Ибраимъ Оглу 20 марта ночью ограблено вещей — золотые часы на 500, дамские золотые часы на 500 руб., денегъ на 500 руб., а всего на сумму 1500 руб.
- 3) С. М. А. Ибраимъ Оглу 15 марта обложенъ контрибуцієй на 300 руб.
- 4) Сеитъ Биляль А. Аметъ Оглу — 16 марта ограбленна лавка — 2 пуда чаю на 1600 руб., 3 пуд. 15 фун. кофе на 1080 руб., 4 пуд. 20 фун. грушъ на 360 руб., 5 пуд. 10 фун. крупы на 105 руб., 1 пудъ сахару на 280 руб. 4 пуд. 35 фун. пшена на 78 руб., денегъ 42 руб., а всего на сумму 3545 руб.
- 5) С. Мамуть Асанъ Оглу — 22 марта ограбленъ домъ — 1 женский поясъ на 300 руб., пара женскихъ ботинокъ на 120 руб., разныхъ платковъ на 150 руб., на сумму 570 рублей.
- 6) Эмиръ Али С. Асанъ Оглу — 25 марта ограбленъ ночью деньгами на 500 р

Прихода «Абитъ Эфенди»:

- 1) Меметь Голова — 13 января домашніе вещи на 500 руб., денегъ 200 руб., а всего на сумму 700 руб.
- 2) Халиль Ибраимъ Оглу — сафьяну на 300 руб., денегъ 100 руб., а всего на 400 руб.
- 3) Аджи Исмаилъ А. Ибраимъ Оглу — сафьяну на 1170 руб.
- 4) Аджи Эмиръ Эфенди — 400 руб. за мухтара прихода «Абитъ-Эфенди» Сеферовъ.

Прихода «Аккашъ»:

- 1) Сулейманъ Али — 13 января табачного имущества на 2850 руб.
- 2) Эмиръ Асанъ Эмиръ Усеинъ — 18 января тоже на 63 руб.
- 3) Сеитъ Умеръ Сеитъ Ибраимъ — 18 января лошадь съ приборомъ, 12 арш. матеріі, 1 ружье, 8 пуд. мяса и пара браслетовъ на 4570 руб. Имамъ прихода — «Аккашъ Маале» Хасанъ Махмедь Оглу.

Приходъ «Асма-Кую»:

- 1) Османъ Кабаджанъ — 18 января денегъ 2000 руб.
- 2) Сулейманъ Кабаджанъ — 5 февраля 35 шт. кожъ на 1200 руб.
- 3) Эмиръ Воли Селями — 8 февраля 15 овецъ на 2250 руб., денегъ 300 руб., а всего на сумму 2550 руб.
- 4) Абдиша Бакшишъ — разбили мастерскую золотыхъ и серебряныхъ вещей и взяли золота и серебра на 3000 руб.

- 5) Зерирья Ибраимъ — тоже на 300 руб.
- 6) Абдуль Алимъ Абибула — 18 февраля взято табаку на 1800 р.
- 7) Бахшишъ Бахшишевъ — 1200 руб. имамъ прихода «Асма-Кую» Усейтъ Умеръ Эфенди.

Приходъ «Ени-Маале»:

- 1) Кыямиль Сулейманъ — 13 января: приданное дочери на 5300 руб., матери на 750 руб., золото и серебрян. вещей и деньгами на 2265 руб., вексель на 4500 руб., контрибуції 200 руб., а всего на сумму 13015 руб.
- 2) Османъ Мамутъ — 13 января чай и табакъ на 720 руб., золотые вещи на 1165 руб., а всего на 1895 руб.
- 3) Муртаза Эфенди Биляль — 14 января матери на 800 руб. деньгами, золотомъ и серебромъ, и вещами на 2500 руб., а всего на сумму 3300 руб.
- 4) Асанъ Ибраимъ — 10 апрѣля часы съ цѣпочкою серебрянной на 7 руб. деньгами, золотыми и серебрянными вещами на 100 руб, а всего на 175 руб.
- 5) Сулейманъ Джепаръ — 15 января лошадь на 1000 руб., 2 хомута на 500 руб., а всего на 1500 руб.
- 6) Сеитъ Халиль Аксентъ — 15 января деньгами на 250 руб.
- 7) Суваде Абибула Кызъ — 10 апрѣля ранили въ ногу, послѣдствіемъ чего была ампутирована нога. Прихода «Ени-Маале» — Молла Саитъ Ибраимъ Эфенди Азаматъ.

Прихода «Маличъ-Ага»:

- 1) Ташкаралы Муртаза Меметъ — 14 января и 14 апрѣля гнѣдая лошадь на 1500 руб. и вороная лошадь на 1500 руб., а всего на 3000 рублей. Имамъ Муртаза Эфенди Умеръ Оглу.

9 СПИСКОВЪ

Пострадавшихъ мусульманъ гор. Бахчисарая въ дни большевистскаго терора.

Прихода «Кайтазанъ»:

- 1) Сеитъ Мамутъ Аджи Сеитъ Бекиръ Аблаевъ — 3 апрѣля деньгами 1200 руб.
- 2) Асанъ Аджи Арифъ Меметъ Эфенди — 25 апрѣля деньгами 696 руб.
- 3) Абдуль Таиръ Халиль — 10 апрѣля деньгами 10 руб.
- 4) Эмиръ Усеинъ Мустафа — 25 апрѣля 2 берданки 350 руб., 1 браунингъ 60 руб., на 410 руб.
- 5) Усеинъ Умеръ — 15 апрѣля 1 дюжина на 500 руб.
- 6) Аджи Османъ Сарана — 16 апрѣля денегъ 250 руб.
- 7) Аджи Сеитъ Ягъя Исмаилъ — 3 апрѣля денегъ 1000 руб.
- 8) Аджи Али Меметъ — 18 апрѣля денегъ 240 руб.
- 9) Эмиръ Усеинъ Умеръ — 17 апрѣля денегъ 15 руб.
- 10) Сеитъ Халиль Сетджаметъ — 3 апрѣля денегъ 400 руб.
- 11) Асанъ Сеттаръ — 3 апрѣля денегъ 50 руб.
- 12) Хасанъ Сулейманъ — 10 апрѣля денегъ 1200 руб.
- 13) Бекиръ Муртазаевъ — 7 апрѣля 000 руб.
- 14) Сеитъ Аметъ Эмиръ Сале — 25 апрѣля 250 шт. кожи на 1000 руб.

- 15) Бекиръ Сеттаръ — 25 апрѣля на 300 руб. 71/2 пуд. табаку 1600 руб., 25 патроновъ 80 руб., денегъ 80 руб., а всего на сумму 2060 руб. подписалъ Сеитъ Умеръ Сулейманъ.

Прихода «Абитъ Эфенди»:

- 1) Мустафа Селями Оглу — 13 января домашніе вещи на 2775 руб. денегъ 2000 руб., а всего на 4775 руб.
- 2) Муртаза Аджи Асанъ — денегъ 2250 руб.
- 3) Сейдаметъ Акъ-Османъ — сафьянъ и костюмы 4100 руб., денегъ 300 руб., а всего на 4400 руб.
- 4) Мустафа С. Меметъ Бай — сафьянъ 4000 руб., денегъ 1000 руб., а всего на 5000 руб.
- 5) Сеитъ мамать С. Асанъ — сафьяну на 750 руб.
- 6) Муджаба Чечекъ — сафьяну на 2000 руб.
- 7) Османъ Сеитъ Ибраимъ Оглу — сафьяну на 750 руб.
- 8) Сулейманъ Исмакаиль — галантерея и домаш. вещей на 2200 руб. денегъ 1800 руб., а всего на сумму 4000 руб.

Прихода «Абитъ Эфенди»:

- 1) Сеитъ Асанъ Адунъ-Умеровъ — 13 января мануфактурнаго товара на 2500 руб., денегъ 36000 руб., а всего на 61000 руб.
- 2) Бр. Османъ и Ягъя Мазинъ — лошадь и бакалейный товаръ на 3935 руб., денегъ 1000 руб., а всего на 4935 руб.
- 3) Аджи Сеитъ Джелиль Бекировъ — сафьяну на 58—руб., денегъ 1000 руб., а всего на 6800 руб.
- 4) Абдулъ Меджитъ Аметъ Оглу — 2 лошади и 1 револьверъ на 3600 руб., денегъ 900 руб., а всего на 4500 руб.
- 5) Н-ки Сеитъ Ибраима Сейдаметова — кожевенный обувной товаръ и галоши на 20000 руб., денегъ 300 руб., а всего на 20300 руб.
- 6) А. С. Керимовъ и Я. Керимовъ — денегъ 700 руб.
- 7) Сеитъ Халиль Фетта — сафьяну на 7500 руб.
- 8) Эмиръ Али Аджи С. Мамутъ — шуба на 500 руб. За мухтара прихода — Абитъ Эфенди — №

Прихода «Абитъ Эфенди»:

- 1) Абдулъ Бари Османовъ и Эмиръ Велли Сеитъ Ягъя — 13 января мануфактурныхъ, галантерейныхъ товаровъ и сафьяну на 16440 руб.
- 2) Исмаила Бадраклы — мануфактуры на 12742 руб. 77 коп., денегъ 500 руб., а всего на 13242 руб. 77 коп.
- 3) Аджи Исмаиль Аджи Ибраимовъ — домашніе вещи, золотые и серебряные вещи на 1788 руб., денегъ 800 руб., а всего на 2588 руб.
- 4) Сеитъ Асанъ Хайретдиновъ — денегъ 240 руб.
- 5) Аджи Неманъ Неджметдиновъ — денегъ 5000 руб.
- 6) Умеръ Аметъ Оглу — сбруя, овесь и проч. на 5000 руб.
- 7) Абиулла Вани Оглу — золотые часы съ цѣпочкою, серебряный браслетъ, золотой съ билиллантомъ на 5000 руб.

- 8) Сеитъ Джелиль Сеитъ Абла Оглу — сафьяну на 2000 руб., денегъ 600 руб., а всего на 2600 рублей.

Прихода «Азизъ Имамъ Шейхъ»:

- 1) Аджи Джемиль Эфенди — женскихъ вещей на 500 руб., серебряный на 2500 руб., сбруя на 200 руб., чайный и кофейные приборы на 50 руб., женские вещи на 200 руб., а всего на 3200 руб.
- 2) Сайде Сале — разрушение по дому на 50 руб., одежды на 300 руб., женские вещи на 150 руб., муки и зерна на 150 руб., а всего на 650 руб.
- 3) Азаматъ Молла Джелиль — серебр. часы 100 руб., денегъ 118 руб., а всего на 218 руб.
- 4) Сеитъ Асанъ Сеитъ Аметь — бакалейные товары на 1500 руб., овесъ и ясмень на 1000 руб., а всего на 2500 руб.

Хатипъ мечети Азизъ Аджи Джемиль Шейхъ Заде.

Прихода «Азизъ Имамъ Шейхъ»:

- 1) Шеихъ Селями Эффенди — 19 января приданое дочери, золотые и бриллиантовые вещи, овесъ, ячмень, сіно, мебель, одежда, домашніе вещи, на сумму поврежденъ домъ 1000 руб., а всего на 21300 руб.
- 2) Эмиръ Вели Кадыръ Оглу — хомуты, овесъ, сіно, ячмень на 3300 руб.
- 3) Фетта Селимъ Оглу — овесъ, ячмень, домашніе вещи на сумму 2500 руб.
- 4) Сале Темирша — приданное 2 дочерей, одежда, золотые монеты, серебряные часы на сумму 1200 руб.
- 5) Аджи Омеръ Бай — домашняя утварь, овесъ, ячмень, съмя, пара лошадей на сумму 47930 руб., денегъ 1000 руб., а всего на сумму 48930 руб.
- 6) Куагецъ Темиръ Кая — всего 150 руб.

Прихода «Юкары Эскиють»

Османа Ешилева:

1)	50 пуд. картофеля.....	на сумму	300 руб.
2)	350 пуд. оръха	на сумму	42000 руб.
3)	1 пуд. Коверъ персидскій.....	на сумму	1000 руб.
4)	2 ковры русскіе	на сумму	120 руб.
5)	2 ковры стѣнныє.....	на сумму	80 руб.
6)	1 линейка со сбруями	на сумму	1800 руб.
7)	1 Лошадь.....	на сумму	1200 руб.
8)	Наличными деньгами изъ кассы.....	на сумму	5250 руб.
9)	1 Пальто теплое.....	на сумму	300 руб.
10)	2 Костюма.....	на сумму	400 руб.
11)	1 Сюртучный костюмъ.....	на сумму	250 руб.
12)	2 Шапки шмушковыя	на сумму	300 руб.
13)	1 Золотой портсигаръ	на сумму	1200 руб.
14)	2 Пары ботинокъ съ головками	на сумму	180 руб.
15)	1 Карман. часы съ золотой цѣпоч.	на сумму	800 руб.

16)	1	Касса несгораемая разбита.....	на сумму	250 руб.
17)	1	Комодъ разбитый	на сумму	150 руб.
18)	1	Шкафъ разбитый.....	на сумму	100 руб.
19)	1	Сундук разбитый.....	на сумму	40 руб.
20)	1	Швейная машина	на сумму	200 руб.
21)	1	Самоваръ бѣлаго никеля.....	на сумму	180 руб.
22)	2	Чугуна мѣдныхъ	на сумму	80 руб.
23)	4	Кастрюль мѣдныхъ.....	на сумму	200 руб.
24)	10	Мѣдныхъ саганъ, т. е. тарелокъ.....	на сумму	250 руб.
25)	1	Мѣдный кувшинъ.....	на сумму	25 руб.
26)	2	Мѣдныхъ таза	на сумму	35 руб.
27)	1	“ кофейникъ	на сумму	70 руб.
28)	1	10 фун. кофе	на сумму	15 руб.
29)	1	Разная кухонная посуда	на сумму	200 руб.
30)	1	Пудъ Сала	на сумму	270 руб.
31)	4	Шерстяныхъ матраца.....	на сумму	250 руб.
32)	10	Татарскихъ теплыхъ одѣяль	на сумму	350 руб.
33)	2	Марсельскихъ одѣяла	на сумму	80 руб.
34)	1	Шерстяное одѣяло	на сумму	100 руб.
35)	8	пуховыхъ подушекъ	на сумму	500 руб.
36)	5	Шерстяныхъ подушекъ	на сумму	100 руб.
37)	6	Дѣтскихъ подушекъ	на сумму	60руб.
38)	4	Дѣтскихъ матроски.....	на сумму	40 руб.
39)	4	Дѣтскихъ одѣяла	на сумму	30 руб.
40)	1	Дѣтск. бархатн.-серебр. кофтанъ	на сумму	1000 руб.
41)	12	Раз. шелков. и шерстян. жен. кофта	на сумму	1200 руб.
42)	2	Женскихъ пальто	на сумму	500 руб.
43)	2	Дѣтскихъ пальто	на сумму	200 руб.
44)	8	Дѣтскихъ кафтановъ	на сумму	400 руб.
45)	1	Разн. мужск. дѣтское бѣлье.....	на сумму	800 руб.
46)	3	Пары мужск. женск. и дѣтск. обуви	на сумму	150 руб.
47)	1	Разн. дѣтск. и женс. серебрян. вещи	на сумму	2000 руб.
48)	3	Сундука съ вещами нѣвѣсты	на сумму	3000 руб.
49)	1	Чайная и кофейная посуда.....	на сумму	300 руб.
50)	1	Разная конторск. принадлежности	на сумму	500 руб.
51)	3	Банки варенья	на сумму	50 руб.
52)	3	Фунта чая	на сумму	60 руб.
53)	1	12 фунтовъ сахару.....	на сумму	85 руб.
54)	3	Пуда муки	на сумму	60 руб.
55)	3	Ящики разн. фрукты всего 7 пуд.	на сумму	840 руб.

ИТОГО на сумму 69900 руб

СПИСОКЪ

Вещей краденныхъ у Сеитъ Ягбы Ибраима въ приходѣ «Юкары Эски Юртъ» въ дни большевистскаго владычества въ г. Бахчисараѣ:

1)	3	Ковра	на сумму	360 руб.
2)		Дворзаръ	на сумму	200 руб.
3)	5	Татарскихъ одѣяль шерстяныхъ съ атласной матеріи .	на сумму	1000 руб.
4)	1	Зимнее пальто	на сумму	120 руб.
5)	1	Тужурка	на сумму	100 руб.
6)	2	Пиджака	на сумму	120 руб.
7)	1	Пара сапогъ	на сумму	120 руб.
8)	1	Пара ботинокъ	на сумму	120 руб.
9)	4	Жилета	на сумму	40 руб.
10)	6	Рубашекъ суконныхъ	на сумму	120 руб.
11)	2	Куска по 50 арш. татарс. полотна	на сумму	700 руб.
12)	25	Штукъ женс. рубашекъ и мужскихъ изъ татарского полотна	на сумму	300 руб.
13)	60	Штукъ полотенецъ татарс. полотна	на сумму	120 руб.
14)	10	Штукъ холщевыхъ полотенецъ на сумму	на сумму	50 руб.
15)	7	Простынь	на сумму	110 руб.
16)	2	Платъ женскихъ шерстяныя	на сумму	120 руб.
17)	3	Женскихъ фартука	на сумму	30 руб.
18)	1	Дюжина батистовыхъ платковъ	на сумму	20 руб.
19)	1	Шелковая шаль	на сумму	80 руб.
20)	1	Шерстяная шаль	на сумму	40 руб.
21)	2	Петкара	на сумму	30 руб.
22)	3	Скатерки	на сумму	45 руб.
23)	4	[...] рубахъ	на сумму	40 руб.
24)	3	Пары женскихъ чулокъ	на сумму	18 руб.
25)	5	Паръ мужскихъ шерстяныхъ носковъ	на сумму	50 руб.
26)	2	Чайника, эмалированный мѣдный и металлический...	на сумму	20 руб.
27)	10	Стакановъ и 20 чашекъ	на сумму	15 руб.
28)	1	Галоши	на сумму	60 руб.
29)	5	Банокъ вареня по 7 фунтовъ	на сумму	350 руб.
30)	1	Мѣдь 7 фунтовъ	на сумму	150 руб.
31)	15	Фунтовъ сахару	на сумму	75 руб.
32)	1	Фунтъ чая	на сумму	40 руб.
33)	4	Фунта кофе	на сумму	80 руб.
34)	5	Сала 5 фунтовъ	на сумму	50 руб.
35)	5	Мѣшковъ картофеля	на сумму	300 руб.
36)	1	Женс. поясъ съ золотыхъ и серебряныхъ монетъ Лакшивалъ	на сумму	120 руб.

37)	1	Такой Учбашлы	на сумму	120 руб.
38)	1	Вогонь Хасиде	на сумму	120 руб.
39)	1	Золотая брошка	на сумму	60 руб.
40)	1	Серебряные браслеты	на сумму	80 руб.
41)	1	Деньгами	на сумму	485 руб.
42)	1	Шерстяная лента или тесьма серебряная	на сумму	20 руб.
43)	1	Духи большой флаконъ и мыло.	на сумму	20руб.
44)	1	Обстановка харчевни.....	на сумму	240 руб.
45)	10	Кастрюль мѣдныхъ.....	на сумму	840 руб.
46)	1	Табаку унесено, папироſь разныхъ фабр.....	на сумму	1000 руб.
47)	1	Чайникъ эмалированный большой	на сумму	20 руб.
48)	10	Большихъ эмалироаныхъ чашекъ	на сумму	50 руб.

А ВСЕГО ..... 8363 рубля

Означенное дознаніе съ татарскаго на русскій языкъ перевель Меметь Мумджиевъ.
Членъ Слѣдственной Комиссіи А. Озенбашлы.

Съ подлиннымъ вѣрно:

Членъ Слѣдственной Комиссіи

[Підпис А. Озенбашлы]

СПИСОКЪ

Постарадавшихъ мусульманъ гор. Бахчисарая въ дни большевицкаго террора:

Прихода «Ханъ-Джами»:

- 1) Арифъ Меметь Азаматъ Оглу — овса 150 пуд. на 3750 руб., 40 [...] на 200 руб., мыло, сало и чай на 1000 руб., а всего на 4950 руб.
- 2) Исмаиль Бай Седаметъ Бай Оглу — денегъ 1000 руб., экспопріатіей на улицѣ отнято 750 руб, мѣховая шуба и сапоги на 1500 руб., двѣ кожи, домашнее имущество 1700 руб., а всего 4950 рублей.
- 3) Ибраимъ Халиль Оглу — 22 февраля револьверъ системы бульдогъ на 300 руб. / контрибуції на 500 руб., а всего на 800 руб.
- 4) Сулайманъ Маметовъ — турецко-подданный 22 февраля — бричка со сбруеи на 1800 руб., лошадь на 1200 руб., табаку на 980 руб., кожаный чемоданъ на 400 руб., 10 паръ дамскихъ туфель на 550 руб., 9 паръ дамскихъ чулковъ на 108 руб., 6 флаконов духовъ на 120 рублей, 6 кусковъ фиксатуару на 9 руб. 60 коп., 21 пара носковъ на 210 руб., 18 кусковъ туалетного мыла на 54 руб., револьверъ — бульдогъ на 275 руб., 12 флаконов одеколона на 72 руб., а всего на сумму 5778 руб. 30 коп. Имамъ прихода «Ханъ-Джами» Аджи Муслядинъ Эфенди.

Прихода «Арсланъ-Ага»:

- 1) Бияль Сулайманъ Эфенди Оглу Овечики — 22 февраля — мануфактуры 756 аршин на 5292 руб., ситцу 1140 арш. на 3990 руб., 770 арш. американу на 2079 руб., 360 арш. шерстяной матеріи на 1800 руб., 30 арш. бархату на

1080 руб., 22 арш. манчестеру на 440 руб., тику 120 арш. на 540 руб., 211 золотниковъ шерстя — серебра на 966 руб. 160 арш. байки на 960 руб., 42 шт. поясовъ на 169 р., 150 арш. матеріи на 1040 руб., 160 арш. мадимапаламу на 1040 руб., 175 арш. бумаги на 1150 руб., а всего на сумму 20546 руб. Приходской имамъ Исмаиль Эфенди Сулеймановъ.

Оба эти списка посвидѣтельствовали Представителемъ по Внѣшнимъ Дѣламъ Крымско-Татарской Национальной Директоріи по Симферопольскому уѣзду — А. Хататовыимъ съ приложениемъ печати.

Съ подлиннымъ вѣрно:

Членъ Слѣдственной Комиссіи

[Підпис А. Озенбашлы]

*ГДА СБУ — Ф. 13. — Спр. 1124. — Арк. 172-180 зв.
Завірена копія. Машинопис.*

№ 14

Звіт про роботу Парламентської Слідчої комісії щодо підрахунку людських жертв та матеріальних збитків, спричинених більшовицьким вторгненням, направлений до Президії Кримськотатарського Парламенту

серпень 1918 р.

ПАРЛАМЕНТСКАЯ
СЛЕДСТВЕННАЯ КОМИССИЯ

Въ Президіумъ Крымско-Татарского
Парламента

Августа ____ дня 1918 г.

№ ____

Гор. Симферополь

Основаніе
Учрежденія
Комиссії

23-го мая 1918 года Парламентомъ была избрана Парламентская
Слѣдственная Комиссія для выяснения убытковъ, причиненныхъ
большевистскимъ выступленіемъ на Южном берегу Крыма, а также для
выясненія числа жертвъ и обстоятельствъ ихъ сопровождавшихъ.

Составъ
Комиссії

В Комиссію избраны были члены Парламента Аметъ Озенбашлы, Ягъя
Байбуртлы и Мустафа Абдурамановъ¹.

Вслѣдъ за избраніемъ Комиссія приступила къ дѣйствіямъ. На основаніи
предоставленного Комиссіи права привлеченія къ работамъ свѣдущих лицъ,
Комиссіей были приглашены юристы Османъ-Бекъ Токумбетовъ и Левъ
(Арсланъ) Кричинскій, из коихъ первый принималъ участіе въ допросахъ,
произведенныхъ въ гор. Алуштѣ и деревняхъ: Корбеклы, Биюкъ-Ламбатъ,
Дерменкой и Кизильташъ, а второй — во всѣхъ остальныхъ допросахъ.
Членъ Комиссіи Абдурамановъ, въ виду назначенія своего представителемъ
Директоріи въ городѣ Феодосії, принималъ участіе лишь въ работахъ
Комиссій, произведенныхъ в Алуштѣ и поименованныхъ выше деревняхъ.

Время и
районъ
дѣйствій

Слѣдственная Комиссія совершила 3 поѣздки на Южный Крымъ: первая
поѣздка продолжалась съ 26-го по 30 Мая, въ эту поѣздку Комиссія посѣтила
гор. Алушту и выше поименованныя деревни. Вторая поѣздка продолжалась
съ 28-го Іюня по 3 Іюля, во вторую поѣздку Комиссія посѣтила деревни:
Гурзуфъ, Никиту, Дерекой, Кучукъ-Озенбашъ, Биюкъ-Озенбашъ и
Коушъ. Въ третій разъ Комиссія 7-го Іюня² виѣзжала на одни сутки въ
гор. Бахчисарай.

¹ Обраний депутатом Курултаю від Феодосії.

² Так у документі, ймовірно одруківка, йдеться про «7 лютого».

Періодъ изслѣдованія	Главнѣйшее свое вниманіе Слѣдственная Комиссія обратила на послѣдній періодъ разгупа большевиков, а именно: на событіе, имѣвшее мѣсто съ начала апрѣля сего года по первые числа мая того же года, когда Южный Крымъ занять быль германцами. Однако Комиссіей попутно выяснялись и нѣкоторые важнѣйшія подробности событія, произошедшія и въ январскіе дни 1918 года выступленія большевиковъ.
Предметы изслѣдованія	Слѣдственной Комиссіей выяснялись число и имена убитыхъ и раненыхъ лицъ въ каждой мѣстности, физическіе и интелектуальные виновники этихъ убийствъ, ихъ планы, способъ дѣйствій убийцъ, организаціи и преслѣдуемыя ими цѣли, далѣе размѣры понесенныхъ татарскимъ населеніемъ материальнаго ущерба отъ ограбленія, вымогательства, кражъ, контрибуцій, разрушенія построекъ, поджоговъ и лишеніе семействъ своихъ кормильцевъ. Кроме того, Комиссіей изслѣдовались особо случаи святотатства, произведенныхъ большевиками въ отношеніи мечети. Вмѣстѣ съ тѣмъ, Комиссія выяснила причины и обстоятельства, сопутствовавшія несвоевременному и необдуманному вооруженному выступленію татаръ, имѣвшему мѣсто передъ занятіемъ Крыма германскими войсками.
Способъ разслѣдованія	Всѣ обстоятельства дѣла выяснялись Комиссіей путемъ допросовъ, причемъ потерпѣвшіе и свидѣтели допрашивались либо всѣми членами Комиссіи, либо отдельными членами Комиссіи. Свидѣтели опрашивались по возможности изолированно другъ отъ друга, за исключеніемъ нѣкоторыхъ случаевъ, указанныхъ въ протоколахъ. Передъ производствомъ допросовъ Комиссіей обыкновенно созывался сельскій сходъ, на которомъ однимъ изъ членовъ Слѣдственной Комиссіи выяснялись сходу цѣли и задачи производимаго слѣдствія. Помимо того Комиссіей производились осмотры и пріобщались къ слѣдствію необходимыя для выясненія дѣла документы. Какъ по допросамъ, такъ и по осмотрамъ составлялись формальныя акты за подписями лицъ какъ допрошенныхъ, такъ и допрашиваемыхъ.
Число убитыхъ и раненыхъ	Въ гор. Алуштѣ убито татаръ – 36, турок – 78 человекъ. Въ Дерменкоѣ убито – 3 человека. Въ Кизильташѣ убито – 20 человекъ татаръ, тяжело ранены 3 человека. Въ Гурзуфѣ убито – 33 человѣка (въ томъ числѣ одинъ нѣмецъ, одинъ полякъ и 2 турка), ранено 3. Въ дер. Никитѣ убито 9 человѣкъ. Въ дер. Дерекоѣ ранены одинъ человѣкъ. Въ дер. Ауткѣ убитъ 1 человѣкъ, раненъ 1 человѣкъ. Въ дер. Кучукъ-Озенбашѣ убито 2 человѣка. Въ дер. Коушѣ убито 5 человѣкъ, тяжело ранено 2 человѣка. Въ гор. Бахчисараѣ убито 5 человѣкъ, тяжело ранена 1 женщина. Всего убито 115 человѣкъ и ранено 11 человѣкъ. Показанное число убитыхъ основывается на представленныхъ спискахъ убитыхъ, такъ какъ населеніе неграмотно и представленные списки не являются полными. Мусульманскіе и сельскіе комитеты вели учетъ главнымъ образомъ наиболѣе бѣднымъ изъ числа убитыхъ, семьямъ коихъ оказывалась незначительная материальная помощь изъ общественныхъ суммъ. Такъ, напримѣръ, по показаніямъ жителей деревни Гурзуфа число здѣсь убитыхъ людей доходитъ до 80 человѣкъ, въ спискѣ же, представленномъ мѣстнымъ комитетомъ, показано лишь 33 убитыхъ. Такимъ образомъ общее число убитыхъ на югѣ Крыма должно доходить до 200–220 человѣкъ.

Размѣръ матеріаль- ныхъ потерп-	Въ дер. Корбеклы Въ гор. Алуштѣ Въ дер. Кизильташѣ Въ дер. Гурзуфѣ Въ дер. Никитѣ Въ дер. Дерекоѣ Въ дер. Ауткѣ Въ дер. Кучукъ-Озенбашѣ Въ гор. Бахчисараѣ Итого:	62.480 руб. 251.936 руб. 558.836 руб. 39.642 руб. 538.251 руб. 733.520 руб. 290.100 руб. 6.100 руб. 527.344 руб. 2928.209 руб.
---------------------------------------	--	---

Указанная цифра материальныхъ потерь, основывающаяся на документальныхъ данныхъ, составляетъ, по мнѣнію Комиссіи, лишь 1/3 всего дѣйствительного ущерба, понесенного населеніемъ, такъ какъ, во первыхъ, далеко не всѣ пострадавшіе дали свѣдѣнія о размѣрѣ понесенного ими ущерба, во вторыхъ, во многихъ случаяхъ пострадавшіе отказались опредѣлить размѣръ убытокъ, считая себя совершенно въ этомъ некомпетентными (например, въ случаѣ разрушенія домовъ) въ третьихъ, въ показываемую цифру ущерба вовсе не входитъ материальный ущербъ, нанесенный населенію благодаря лишенію семействъ ихъ кормильцевъ, въ четвертыхъ, вовсе не показана сумма потерь, причиненныхъ общественному имуществу (как-то мечетямъ и т. п.), и наконецъ, въ пятыхъ, населеніе при исчислении убытокъ не примѣнялось къ паденію цѣнности рубля и часто исчисляло убытки по старымъ, существовавшимъ до войны цѣнамъ. Такимъ образомъ общую сумму потерь причиненныхъ населенію Юга Крыма, Слѣдственная Комиссія опредѣляетъ въ 8.000.000 руб. Въ эту цифру не входятъ потери, причиненные татарскому населенію въ остальномъ Крыму.

Поврежденіе
мечети
Артиллерийскими снарядами повреждены 3 мечети.
Мечеть въ Никитѣ разрушена 3-мя снарядами, мечеть въ Дерекоѣ повреждена 2-мя снарядами и мечеть въ Бахчисараѣ повреждена 1-мъ снарядомъ.

При исполненіи религіознаго обряда похоронъ въ Гурзуфѣ убитъ одинъ мулла, другой мулла убитъ въ Никитѣ.

Заключеніе
Слѣдственной Комиссіей былъ усмотрѣнъ значительный интересъ, проявляемый населеніемъ къ работамъ Комиссіи.
Татарское населеніе, какъ видно изъ его настроенія, охотно давая показаніе и помогая работамъ Слѣдственной Комиссіи, ждетъ съ нетерпѣніемъ привлеченыя къ суду виновныхъ въ убийствахъ и возмѣщенія понесенныхъ материальныхъ потерь.

Слѣдственная Комиссія, считает долгомъ донести, что произведенное слѣдствіе является далеко неполнымъ. Событія, подлежащіе разслѣдованію, столь обширны и сложны, что въ теченіе столь непродолжительного времени работы Комиссіи не представилось возможнымъ собрать болѣе значительный матеріалъ.

ПРИЛОЖЕНИЕ: подлинное Слѣдственное производство въ одномъ томѣ и 4 тома копій этого производства.

Члены Слѣдственной Комиссії:

- 1) [Підпис А. Озенбашли]
- 2) [Підпис М. Абдурамана]
- 3) [Підпис С. Байбуртли]
- 4) [Підпис А. Кричинського]

С подлинным верно

*ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 1124. — Арк. 181–182.
Завірена копія. Машинопис.*

№ 15

**Виписка з Ухвали Сімферопольського
окружного суду щодо передачі матеріалів,
зібраних Комісією Кримськотатарського
Парламенту, Члену Суду для проведення
слідства**

жовтень 1918 р.

64-18 г.

По докладу Члена Суда И.С. Смирнова

Выписано изъ журнала распорядительного засѣданія Симферопольского Окружнаго Суда.

Симферопольский Окружный Судъ, по уголовному Отдѣленію, въ распорядительномъ засѣданія октября 1918 года, разсмотрѣвъ Предложеніе Прокурора Симферопольского Окружнаго Суда отъ 3/16 сентября с. г. за № 3712 собранный особой комисіей Крымскаго Татарскаго Парламента, для передачи члену Суда К.К. Неловицкому для производства предварительныхъ слѣдствій по признакамъ преступленій предусмотрѣнныхъ 2 ч. 289, 924, 1453, 1454, 1629, 1634 и 1639–1643 ст. Улож[енія] о Нак[азаніях] ОПРЕДЪЛИЛЪ: На основаніи 2 прилож[енія] къ ст. 80 Учр[ежденія] Суд[ебных] Уст[ановлений] и ввиду опредѣленій Общаго собранія Отдѣленій Суда отъ 31 Августа и 14 Сентября, матеріалъ собранный особой Комисіей Крымско-Татарскаго Парламента [препроводить] Члену Суда К.К. Неловицкому для производства слѣдствія по признакамъ преступленій, предусмотрѣнныхъ 2 ч. 289, 924, 1453, 1454, 1629, 1634 и 1639–1643 ст. Улож[енія] о Нак[азаніях].

Вѣрно: Пом[ощник] Секретаря [Підпис нерозбірливий]

*ГДА СБУ — Ф. 13. — Спр. 1124. — Арк. 119.
Завірена копія. Машинопис.*

№ 16

Переклад Основ програми Татарської партії¹

[документ — серпень/осінь 1917 р.², переклад — 1925 р.]

I. ОСНОВЫ ПРОГРАММЫ ТАТАРСКОЙ ПАРТИИ

Все национальности населяющие Россию должны быть объединены [в] демократической федерации, каждая нация населяющая Россию вне зависимости от занимаемой территории должна быть объединена в виде самостоятельной и не должно быть никакого влияния на нацвопрос в административном делении государства.

В Государстве все язы[ки] должны быть применены на равных началах.

I. Исключительно о нацделах

I. Татарская партия на ровне с другими татарскими партиями признает равенство и приветствует равенство всех перед законом и ставит себе целью добиться равноправия со всеми остальными нациями в жизни и культуре и т. д. Поэтому, принимая во внимание отсталость татарской нации во многих отраслях, считает себя обязанной в первую очередь довести татнацию до уровня других национальностей в областях экономической, педагогической и культурно-просветительской. Для этого татпартия желает добиться следующих мероприятий:

- а) завоевать право для воспитания татнации в национальном духе соответственного его языку, литературы, религии и обычаям, принять меры к развитию среди татарских детей означенных идей.
- б) иметь право в вопросах неосуществляемых в национальном масштабе проводить через — государство.

II. О Государстве

- 2. Суверенитет в полном смысле принадлежит нации или народу.
- 3. Татпартия только признает федеративную демократическую республику.
- 4. Татпартия о выборах в партийные, национальные и госучрежденич признает всеобщее тайное и прямое голосование кое осуществляет.

¹ Татарська партія (Об'єднана Татарська соціалістична партія) була утворена у 1917 р. лідерами та активістами кримськотатарського національного руху і стала провідною політичною силою в органах національного самоврядування. Організаційно була досить аморфною, виступала за автономію Криму і національно-культурну автономію кримськотатарського народу у федераційній Російській республіці, його право на самовизначення. До керівництва партії, зокрема, входили муфтій Н. Челебіджіхан і керівник Вакуфної комісії ТимКМВК Д. Сейдамет. На нашу думку, у 1918 р. вона трансформувалася ідеологічно-організаційно і отримала назву «Міллі-Фірка». Частина дослідників вважає, що у 1918 р. Татарська партія припинила своє існування, а виникла «Міллі-Фірка».

² Зміст документу вказує, що його створили не раніше початку серпня за новим стилем (зокрема, згадка про Курултай) і не пізніше листопада 1917 р.

5. Управление государством должно быть передано в руки палат, избранной на основе всеобщего, тайного и прямого голосования представителями нации.
6. Срок выборов депутатов в палату и местные учреждения должен быть 4 года.
7. Собрание созванное для определения способов управления в государстве или государством принципиальную часть конституции должно вторично ставить на обсуждение нации.
8. Достигшие 20-ти летнего возраста, каждый гражданин имеет право быть избранным и избирать.
9. Суды должны быть бесплатными.
10. Обучение должно быть бесплатное и обязательное.

III. О правах личности и гражданина

11. Татпартия уважает личность каждого гражданина и признает в независимости от пола и национальности перед законом равными и в то же время татпартия не признавая классового деления требует упразднения названий как-то: дворянин, мурза, крестьянин, мещанин и т. д., заменив их для всех населяющих Россию одним названием — гражданин.
12. Татпартия уважает свободу мысли и совести каждого гражданина и поэтому считает свободу печати, слова и собраний неприкосновенными.
13. Каждый гр[аждани]н имеет право требовать от государства своих прав и преимуществ, в тоже время во всех своих действиях считать себя ответственным перед законом, каждый гр[аждани]н должен иметь право сообщать государству свои требования в виде петиций.
14. должна быть уничтожена система паспортов, каждый гр[аждани]н имеет право жить там, где ему угодно и жить свободно.
15. Личность, жилье и корреспонденция каждого гр[аждани]на считать неприкосновенными.

IV. О защите родины и государства

16. воинская обязанность не должна быть обязательной, только в определенное время добровольно проводить словесные и строевые занятия.
- ПРИМЕЧАНИЕ:** Строевые занятия для каждой нации должны проводиться на родном языке.
17. Татарское имеющееся войско не должно быть демобилизованным, а находиться на своей родине в особых полках.
18. Солдаты имеют политические права.
19. Стремиться не допускать войн, ликвидируя мирным соглашением все конфликты и недоразумения, возникающие между государствами.
20. В отношении государства нарушившего постановление подобных соглашений, военные и рабочие всех национальностей населяющие данное государство должны требовать отставку своего правительства.

V. Об экономических и земельных вопросах

21. Вся земля должна принадлежать общинам.
22. Каждый хлебороб может пользоваться землей общины в количестве приделов способности ее обрабатывать.

23. Удельные и казенные земли не приносящие пользу нации должны быть с сегодняшнего дня конфискованы в пользу общин. А так же земли находящиеся в частных руках и истечением давности получившие формы частной собственности должны быть конфискованы в пользу общин, а за которыми еще давность не прошла, должен быть взыскан выкуп.

24. Взысканная плата за земли общине принадлежит ей же.

ПРИМЕЧАНИЕ: Прием и исключение из членов общине должен быть зависим от этой общине.

25. Все орудия производства, фабрик и заводов и прибыль получаемая от из эксплуатации, должны быть в зависимости от работающих в данном предприятии.

26. Упразднить старую процентную банковскую систему, вводив систему «мударебе»³.

27. Татарская партия всецело присоединяется к пунктам программы С.-Р., говорящих о физическом и нравственном состоянии рабочих.

II

Инструкция на места гор. и селькомитетов

Каждый гр[аждани]н разделяющий требование партии должен быть уверененным о помощи ему последней.

Мы, крымские татары, естественно не могли бы остаться свидетелями в такой период, когда все национальности населяющие Россию по духу и требованиям текущего момента организовываются в политические партии для осуществления своих идей и для завоевания своих нацнужд.

В виду того, что нужды и недочеты татнации больше всех остальных национальностей, для осуществления и завоевания всех его политических и национальных требований, создали из лиц завоевавших симпатию и авторитет татнации орган под называнием «Временный Крымский Мусульманский Исполнительный комитет».

Для осуществления в будущем ставленых перед комитетом ответственных задач сообща, исполнительный комитет считает нужным организовать на местах Временные Местные Комитеты. Для них предлагается следующая инструкция:

1) Организованным на местах всем Крымским Мускомитетам местные отделения должны помогать Временному правительству всеми способами и жертвами для защиты завоеванной свободы. Вместе с тем, нужно принять во внимание и то обстоятельство, что мы Временному правительству доверяем и помогаем до тех пор, пока оно не отделяясь от Советов Рабочих, Крестьянских и Солдатских депутатов, осуществить объявленную политическую программу (декларацию).

2) Подготовить население к будущим выборам в ряде городских, волостных самоуправлений, земств, Курултая и Учредительному собранию.

³ Західна банківська система не відповідає принципам шаріату, який, наприклад, вважає лихварство гріхом і забороняє нарахування відсотків за внесками і кредитами. Тому в деяких мусульманських суспільствах вироблені специфічні підходи до фінансових операцій. Сьогодні в ісламському банкінгу «мудараба» (участ у прибутках і збитках) — це інвестиційні угоди, за якими інвестор або група інвесторів (раб-аль-маль) передають фінанси керуючому (мудареб), який здійснює експертизу і керує інвестиційним фондом за винагороду, яка визначається на підставі розподілу доходу. Також рахунки у роздрібних банках, відповідно до вимог шаріату, часто розглядаються як мудараба, при цьому клієнти виступають як раб-аль-маль, а банк як мудареб.

3) Временный исполнительный комитет ставя перед собой осуществление политических и национальных требований татарской нации и обсуждая вопрос, какой будущий строй может отвечать их интересу, постановил, что таковым строем может являться Федеративная Демократическая Республика.

Местные отделения и Комитеты должны принять настоящий строй и популяризировать, разъяснить его среди народа.

4) Местные отделения и комитеты строят свою работу на основе инструкции Временного Центрального исполнительного Комитета.

5) Для постоянной связи, ознакомления работы Центра с местами и наоборот — по мере надобности местные комитеты и отделения должны посыпать своих представителей во Временный Мусульманский Исполнительный Комитет.

6) При случае наличия на местах в отделениях и комитетах недоразумений или других причин мешающих успешному ходу работы — Крымский Мусульманский Исполнительный Комитет посыпает своего представителя на места для ликвидации такового.

7) Крымский Мусисполком по вопросам мест или по своему усмотрению посыпает своих представителей для докладов и лекций по политико-общественным вопросам.

8) Местные отделения и комитеты по книжкам Мусисполкома производят сборы в национальный фонд (Миллит-Сандугы).

9) Местные комитеты в первую голову должны ставить выборы в эти комитеты людей стоящих на определенно политориентации при этом стараясь не допускать в свою среду двухличных без определенной политориентации людей и в то же время кадетов, ибо они кроме вреда общеноциональному делу никакой пользы не принесут.

10) Местные комитеты для поднятия экономического состояния татарской нации должны стараться к организации общественных лавок и на этой почве объединить народ.

11) Местные отделения и комитеты избираются народом отдельной местности, одновременно устанавливая количество членов.

12) Члены местных отделений и комитетов выбирают среди себя представителя, его заместителя и казначея.

13) Заседание местных отделений и комитетов созывается по требованию председателя или же по требованию трех членов последнего.

14) при наличии больше половины членов собрание может считаться законным.

15) Вопросы выдвигаемые на собрании решаются большинством голосов.

16) При отсутствии Председателя по уважительным причинам его обязанность выполняет его заместитель.

17) При отсутствии по той же причине членов местных отделов и комитетов на их места входят кандидаты.

18) Обязанность председателя: составить повестку дня, председательствовать на собраниях, следить за правильностью работы комитета, отвечать на вопросы, подписывать бумаги и т. д.

19) Обязанность казначея: принимать пожертвования и заносить их в книгу, завести приходо-расходную книгу и ежемесячно отчитываться перед избирателями и т. д.

20) Обязанности секретаря: ведать канцелярией, писать протоколы, подписывать на исходящих бумагах и вести отчетную книгу по работе комитета.

21) Каждый комитет имеет свою печать.

22) Создается из трех лиц и двух кандидатов Ревкомиссия.

23) Ревкомиссия ежемесячно реквизирует деятельность комитета и заносит в книгу.

Перевод верен:
Уполномоч. 5-го Отделения [Підпис] (МУСАЧИФ)

*ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 1129. — Арк. 38–40.
Оригінал. Машинопис.*

№ 17

Програма та інструкція Кримськотатарської національної партії¹

[1918², переклад 1920-ти pp.]

ДА ЗДРАВСТВУЮТ ЕДИНЕНИЕ НАЦИИ

КРЫМСКО-ТАТАРСКАЯ национальная партия

ФОРМА УПРАВЛЕНИЯ

- 1) Партия требует создания в Крыму подлинной народной республики и признания в широком смысле свободы действия всех наций, заселяющих Крым, как в национальном, так и в культурном отношениях.
- 2) Партия свои решения проводит через парламент, выбранный лицами только Крымскими (имеющими связь с Крымом, т. е. оставшиеся в Крыму 5–10 лет), достигшими 21 летнего возраста путем всеобщего равного и тайного голосования.
- 3) Для того, чтобы утвердить во всеобщей мирной конференции вынесенного парламентом постановления, партия будет настаивать на посылке уполномоченных на конференцию со стороны парламента.
- 4) Партия законной силой в Крыму признает Всекрымский парламент и стоит на защите образования Крымского государства из большинства доверенных парламенту с тем, чтобы оно являлось бы ответственным перед ним.

ДЕЛА УПРАВЛЕНИЯ

- 5) Партия стремится полностью обеспечить в стране управление на широкой децентрализации, защищая чтобы городские и земские управления, основанные на демократии, выбирались бы на 3 года, при чем представить им широкие права в земельно-хозяйственных делах, и в создании милиции.
- 6) Партия стремится упразднить в стране постоянную армию, обеспечив спокойствие страны народной милицией.

¹ Очевидно, йдеться про «Міллі-Фірку», назву якої можна з філологічної точки зору перекладати і як «народна», і як «національна» партія. Деякі дослідники наполягають, що за змістом більш правильно писати «Народна партія». Документ друкувався (у дещо неповному вигляді — було пропущено частину «Релігіозные дела») під назвою «Программа Милли Фирка» у 1930-х рр. у пропагандистсько-історичній книзі А. К. Бочагова «Милли Фирка. Национально-буржуазная контрреволюция в Крыму. Очерк» (Ізд. втор. Симферополь: Крымское государственное издательство, 1932. С. 101–113)

² Виходячи зі змісту, документ було створено вже після ухвалення на кримськотатарських установчих зборах Кримськотатарських основних законів (грудень 1917 р.), але до завершення мирної конференції у Парижі (січень 1920 р.). Орієнтовно його написання можна віднести до осені 1918 р.

ПРАВА ЛИЧНОСТИ

- 7) Партия стремится чтобы все население (без различия религии, секты, нации, класса) как мужчина и женщина перед законом были бы равными.
- 8) Партия, считаясь со свободной совестью, признает чтобы никто за свою религию, секты верования, а равно из-за перехода из одной религии в другую не преследовался и не притеснялся бы.
- 9) Партия осуществляет тот принцип, чтобы ни одна религия или secta не предпочталась бы перед другой и не бралась под защиту.
- 10) Партия признает свободу слова, т. е. каждый может говорить и помещать в печати то, что мыслит и думает.
- 11) Партия стремится к осуществлению того принципа, чтобы каждый как в помещении так и под открытым небом имел право устраивать собрания для обсуждения и разрешения каких бы то ни было вопросов.
- 12) Партия защищает основу создания обществ и союзов без всяких на то разрешений.
- 13) Партия защищает основу, чтобы никто без постановления судов или юстиций не подвергался бы аресту, ни у кого не производился обыск, а также не просматривались письма и переписка.
- 14) Партия стремится, чтобы арестованное лицо в течение 24 часов было передано в суд.
- 15) Партия стремится, чтобы паспорта были бы упразднены как внутри страны государства, так и вне.

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ И ФИНАНСОВЫЕ ДЕЛА

- 16) Партия является сторонником упразднения всех налогов за исключением подоходного налога и налога от наследства. Этот налог будет увеличиваться как в величине, так в процентном отношении по мере роста дохода (прогрессивно подоходного налога).
- 17) Партия для того, чтобы дать дешевые и в изобилии средства производства для промышленности и земледелия, а также требуемых для населения предметов первой необходимости будет защищать уменьшение таможенных пошлин.
- 18) Партия стоит за то, чтобы в Крыму была своя денежная система.

ВОПРОС О ЗЕМЛЕ

- 19) Владельцами всех земель являются Общества.
- 20) Партия стоит на защите того, чтобы земельный спор разрешал бы только Крымский парламент.
- 21) Партия стремится, чтобы все ханские³, казенные, а также с течением времени захваченные земли, конфисковываясь без выкупа, распределялись бы в определенном количестве и безвозмездно среди безземельного населения.
- 22) Партия стремится, чтобы те земли, кои принадлежат национальным, религиозным учреждениям, по возможности этими учреждениями давались народу на дешевых началах в аренду или же эти земли оставаясь под владением самих учреждений, получаемые с них налоги взимались бы из государственных касс.

³ Очевидно, йдеться про удільні землі, тобто ті, які належали царській родині.

23) Партия оставляя нетронутыми земли, виноградники и сады мелких хозяев для казны будет выкупать по справедливой цене часть земель у крупных землевладельцев, с тем чтобы их распределить безвозмездно между безземельными.

24) Право владения землей распространяется только на поверхности земли, все же руды, за исключением камня, находящиеся в недрах земли принадлежат государственной казне, и партия стремится чтобы пользование этими рудами разрешалось бы особым законом, обнаруженные же руды в землях, принадлежащих благотворительным учреждениям, принадлежат всецело государственной казне.

ВОПРОС О РАБОЧИХ

25) Партия считает своим долгом стремиться улучшать жизнь рабочих и разрешать на основе справедливости вопросы зарплаты.

26) Партия требует, чтобы ни один рабочий не использовался бы больше 8 часов, имел в неделе 24 часа отдыха, не производились бы работы по вечерам, если не согласны с этим рабочие организации, а также — чтобы подростки до 16-летнего возраста не работали бы больше 6 часов.

27) Партия требует, чтобы женщины исполняющие работу, вредно отзывающиеся на здоровье, а также во время их беременного состояния, освобождались бы на определенное время с тем, чтобы труд их за время освобождения оплачивался бы.

28) Партия стоит на защите того, чтобы жизнь всех лиц, кои во время работы потеряли полностью или частью трудоспособность, государством застраховывались бы из особого фонда.

29) Для того, чтобы предоставить работу рабочим, партия считает необходимым при местных органах создавать Биржи Труда, в коих иметь представителей рабочей организации.

ДЕЛА ПРАВОСУДИЯ

30) Судебные органы, подчиняясь закону, должны остерегаться от всякого вида вмешательства и давлений.

31) Вопросы брака, развода и наследства каждой нации должны разрешаться своими рел[игиозными] судами.

32) Судебные органы от всяких видов расхода должны быть избавлены.

33) Суды должны быть двоякого рода — первые избираемые народом, и вторые аппеляционные суды, суды назначаемые органами юстиции.

ДЕЛА ПРОСВЕЩЕНИЯ

34) Обучение должно быть свободным, при чем в делах просвещения государство не должно преследовать какие-либо политические цели.

35) В делах школ местные Управления в своей деятельности ни в коем случае не должны быть разграничены.

36) Для облегчения поступления детей татар в гимназии, при последних должны быть открыты подготовительные классы в виде дополнительных.

37) В делах просвещения татар, государственные и местные управления в пропорциональном отношении татар должны из бюджета просвещения выделить особый доход, на который и открыть школы.

38) В Крымском государстве в официальных средних и высших школах должно производиться преподавание на татарском языке.

39) Нужно стремиться побольше открывать в стране педагогических техникумов как для женщин, так и [для] мужчин, ремесленных школ, нежели университетов и высших школ, а также нужно стремиться улучшить первоначальные школы.

Высшие же школы должны быть полностью автономны.

40) Все первоначальные школы должны производить занятия на родном языке, бесплатно и принудительно. Государственный язык должен обучаться в последних классах. Если в гимназии собирается определенное количество какой-либо национальности, то преподавание должно вестись также на родном языке.

Основы, кои партия хочет осуществить в нац[иональных] делах

1) Партия стоит на защите, чтобы Крымско-татарский парламент, не выходя из рамок основы законов КУРУЛТАЯ⁴, издавал бы постановления и распоряжения.

2) Партия никогда не откажется от защиты выбора нац[ионального] управления⁵ на основе законной и его ответственности перед парламентом.

ФИНАНСОВО-ВАКУФНЫЕ ДЕЛА

3) Для правильного ведения финансовых дел, в Парламенте выделяет Рев[изионную] Комиссию, которая должна будет работать в определенное время, а также в совете директоров создает постоянный отдел с функциями ревизии, обязав его при открытии парламента сделать доклад о финансовых делах.

4) Будет защищать, чтобы вакуфы полностью подчинялись бы нац[иональному] управлению и доходы получаемые от них расходовались бы на просвещение (мадрессе, учителей, учеников) и на улучшение жизни рел[игиозных] служителей.

5) Настоять на том, чтобы доходы вакуфа, получаемые в уездах израсходовались бы в этом же уезде, в случае превышения расходов они должны покрываться населением путем внесения налогов.

6) Вакуфное учреждение будет расходовать деньги на улучшение деревень, на постройку постепенно, как в городе, так и в деревнях новых зданий, на ремонт мечетей и школ.

7) Вакуфные учреждения будут стараться оказывать помощь в закупке для деревни средств производства, могущих улучшить и повысить земледелие.

8) Вакуфные учреждения будут стремиться не к выгодам от сдаваемых в аренду вакуфных земель, а к передаче за минимальную цену в аренду беднякам путем правильного распределения.

9) Для покрытия расходов нац[ионального] управления, кроме дохода от вакуфов и помощи от государства будет взиматься с народа нац[иональный] налог в виде прогрессивно-подоходного налога.

10) Для того, чтобы учителя и рел[игиозные] служители не терпели бы недостаток в жизни, будет стараться осуществить принципы страхования и пенсии.

⁴ Мова йде про Кримськотатарські основні закони — національну конституцію, ухвалену 26.12.1917 р.

⁵ Кримськотатарський національний уряд. Національне управління («Міллі ідаре») — так називався у 1917 р. уряд культурно-національної автономії мусульман Внутрішньої Росії (Середнього Поволжя, Південного Уралу) і Сибіру.

Дела относящиеся к директориату по иностранным делам

(возможно, указано иностр[анным] ошибочно, нужно внутрен[ним])

11) Будет стремиться открывать нац[иональные] Банки, их отделения, а также по возможности больше создавать сберегательных касс.

12) Будет вести пропаганду за создание в каждой деревне общественной лавки, а в волостях и уездах крупные центральные их отделения, а также об оказании им всякого содействия.

13) Будет стремиться открывать различные Т[оварищества] для об'единения нации вокруг них, а также будет стремиться путем этих Т[овариществ] реализовать вырабатываемые на наших фабриках продукты.

14) Будет стремиться открывать в виде санатори[ев], учреждений по охране здоровья и удовлетворять как рел[игиозные] так и нац[иональные] нужды в больницах и санаториях Крымск[их] мусульман.

15) Будет по временам устраивать конференции по поводу экономической жизни и восстановления здоровья нашего народа.

16) Будет стараться раз'яснить народу о местных и национ[альных] выборах и подготовить его к этим выборам.

ДЕЛА ПО ПРОСВЕЩЕНИЮ

17) Партия будет стремиться открывать в каждой татарской деревне по одной начальной школе, в волостях по 2 выше начальных и по одной гимназии, в уездах по одной ремеслен[ной] школе, а также увеличить педагогические техникумы и улучшать их всеми способами.

18) Для того, чтобы подготовить соответствующих научных специалистов будет настаивать на посылке учеников и учениц в западные цивилизованные центры, а также для тщательного исследования религии, посыпать учеников и учениц в высшие мусульманские рел[игиозные] учреждения.

19) Выработать проект о том, каким образом и сколько раз в официальных госшколах должен преподаваться тат[арский] язык.

20) Для того, чтобы проводить в жизнь и полностью обеспечить преподавание будет стараться путем высокой оплаты привлечь специалистов по обучению и воспитанию.

21) Для того, чтобы книги, написанные на других языках, относящиеся к литературе и знанию переводились бы на чисто турецкий язык и могли бы быть изданы, будет стремиться привлечь писателей путем выдачи им вознаграждений.

22) Через директориат по просвещению принудить в крупных мус[ульманских] центрах и в каждом уезде открытие нац[иональных] библиотек.

23) О всех выработан[ных] проектах-программах для школ, а также все проекты относящиеся к просвещению будет требовать обсуждения таковых на каждом собрании.

РЕЛИГИОЗНЫЕ ДЕЛА

24) Партия требует от рел[игиозного] директориата периодически созывать рел[игиозных] служ[ителей] для прохождения краткосрочных курсов.

25) Партия соглашается с тем, чтобы в медресе преподавались бы основательно знание и науки, вместе с этим будет стараться, чтобы в медресе обучались истинно религии и чтобы арабские сочинения были бы улучшены.

26) Будет стремиться чтобы во всех наших нац[иональных] школах действительно преподавалась бы религия.

ПРИМЕЧАНИЕ: Согласование объяснения, имеющегося на полях, с содержанием книги относится к директориату просвещения.

27) Поскольку относящиеся к божественным законам должны быть разрешены на основе религии и прав и для создания органа правосудия и улучшения их приглашались бы лица знающие законы божества и прав.

ДЕЛА ЮСТИЦИИ

28) Споры, относящиеся к божественным законам, должны быть разрешены на основе религии и прав, и для создания органа правосудия и улучшениях их приглашались бы лица, знающие законы божества и прав.

29) При главном директоре по делам финансов по иностранным [делам] и просвещению должен будет работать постоянно ревизионный отдел из 2-х лиц.

30) Главный директор в 3 месяца один раз, обязан в парламенте сделать доклад обо всем выполненном национальн[ом] деле.

Основы, кои партия желает осуществить вне парламента

1) Партия будет стремиться со всеми тюркскими народами об'единиться в знаниях, культурном и общественном отношении.

2) Для того, чтобы молодежь была бы здоровым телом, хорошим нравом и крепка, партия будет толкать их на спортивные занятия, охотнические, морские, гимнастики и бега, а также для оживления национ[альной] сцены и упорядочения оркестра, будет проводить экскурсии [гастроли] как по Крыму, так и вне Крыма.

3) Для того, чтобы продолжать идею бессмертных наших великих националистов будет стараться издавать их сочинения, распространять их портреты и воздвигать им памятники.

4) Будет стремиться, чтобы в парт[ийных] клубах были бы все газеты и журналы, издаваемые в других мус[ульманских] странах, а также не вредные для нрава серьезные рассказы и другие брошюры.

5) Будет стремиться, чтобы в клубах по временам знающими работниками проводить экономические и политические конференции.

6) Будет издавать на простом языке маленькие брошюры по поводу политики, экономии и важных языков.

ПАРТИЙНАЯ ИНСТРУКЦИЯ

1) ... партия состоит из Крымских татар, согласившихся с программой и принявших инструкцию партии, а также состоит из газет, защищающих эту линию.

2) Партия будет стараться к победе на выборах для получения большинства, с тем чтобы осуществить свою программу в национальной палате депутатов и в Крымском парламенте, а также будет стараться проводить своих кандидатов на выборах земств и городских управлений.

СТРОЕНИЕ

3) Партия управляетсся одним общим председателем Всеобщего центра.

4) Всеобщий центр состоит из 15 членов выбранных С'ездом всех уполномоченных отделений.

5) Всеобщ[ий] центр собирается в м[еся]ц один раз, причем в чрезвычайных случаях и в случае требования семи членов собирается вне очереди.

ОБЯЗАННОСТЬ ВСЕОБЩЕГО СОБРАНИЯ

6) Всеобщее собрание состоит из членов Всеобщ[его] центра и из партийных депутатов, входящих в парламент, каковые выносят постановления по поводу применения и толкования программы, а также об общих делах, относящихся к парторганизации, по всем пунктам доложенным всеобщим центром и общим председателем выносит свое решение. Определить необходимые особенности в даче правильной формы организации в палате депутатов партии и вне его. В необходимых случаях будет обсуждать и сноситься с другими политическими партиями.

Совместно с уездами согласует кандидатов в депутаты и сообщает им о месте всеобщего Съезда всех Уполномоченных.

7) Как всеобщий центр, так и всеобщее собрание имеет отдельных председателей, причем первый избирается самим всеобщим центром, а второй всеобщим собранием.

В случае отсутствия председателя всеобщего собрания его может заменить председатель Всеобщего центра.

ОБЯЗАННОСТЬ ВСЕОБЩЕГО ЦЕНТРА

8) В[сеобщий] Ц[ентр] создает в уездах, волостях органы партии и устанавливает между центром и ими связи, в нужных же случаях создает новые органы. На В[сеобщем] Ц[ентре] лежит обязанность следить за правильным ведением дел партии, для осуществления линии партии В[сеобщий] Ц[ентр] посыпает из депутатов пропагандистов, путем газет и журналов направляет партийное мышление и возлагает обязанность проводить в жизнь намеченные задачи.

В[сеобщий] Ц[ентр] является ответственным за финансовые дела партии.

ПАРТОРГАНЫ В УЕЗДАХ

9) В каждом уезде должно быть отделение партии, каковые управляются председателями назначенными В[сеобщим] Ц[ентром] правлением выбранных на общих уездных съездах.

ОБЯЗАННОСТИ ПРЕДСЕДАТЕЛЕЙ УЕЗДНЫХ ОТДЕЛЕНИЙ

10) Председатели должны быть связаны с членами партий и должны вести правильно дела в уездном органе, представляя ежемесячно всеобщему центру доклад о состоянии органа, определенной работе и о росте организации. Они должны выполнять все распоряжения центра и наблюдать за своевременным собранием членов организации, вырабатывая повестку дня. Председатели совместно с членами правления уездных центров (отделений центра) избирают сроком на 1 год партийных инструкторов.

Председатель постоянно должен оживлять жизни партии, в случаях надобности устраивать митинги, во всех важных политических и нац[иональных] вопросах подготовить партию, согласовав с правлением уездного центра, ставит в известность всеобщее собрание о намеченных кандидатах в депутаты (см. ниже пункт 13).

ОБЯЗАННОСТИ ЦЕНТРАЛЬНЫХ ОТДЕЛЕНИЙ В УЕЗДЕ

11) Центральное отделение в уезде собирается аккуратно в 15 дней один раз, в случае же необходимости и чаще. Центр[альное] Отд[еление] в уезде выполняет все распоряжения центра. Выносит постановления по полученным распоряжениям, а также по заявлениям членов организации. Ведет учет всех членов, проживающих в уезде. Собирая все взносы приходящие на долю В[себущего] Ц[ентра] посыпает последнему. Обо всех расходах выносит постановления. Для отчета перед уездным Съездом готовит доклады как о проделанной в течении года работе, так и о перспективах. Стремится получить во всех выборах победу в пользу партии.

Старается увеличить число членов партии, укреплять между ними братские чувства и повысить их политзнания.

ВОЛОСТНЫЕ ОТДЕЛЕНИЯ

12) Волостные отделения должны работать по указаниям центрального отделения в уезде.

Волост[ное] Отд[еление] должно стараться увеличить приток новых членов в партию, вести учет всех членов, принимать желающих в партию, собирать все членские взносы, принимать от них заявления, кои посыпать в центральное уездное отделение. Во время выборов стараться не разбить голоса, а употреблять все силы, чтобы каждый принимал в нем участие.

ОБЯЗАННОСТИ ИНСТРУКТОРОВ

13) На обязанности инструкторов лежит доставка всех бумаг из центра членам партии и обратно. Кроме того ознакамливать членов партии с постановлениями центров, стараться увеличить приток новых членов, принимать в партию желающих и осуществлять цели партии.

УСЛОВИЯ ДЛЯ ПОСТУПЛЕНИЯ В ПАРТИЮ

14) Каждый мусульманин Крыма, достигший 18 лет, если не судился и не опорочен, обратившись в местный партийный отдел или к инструктору может требовать принятия его в партию, почему-либо не принятые имеют право обратиться в центральный орган.

СЪЕЗДЫ

15) Как всеобщий, так и местные Съезды собираются 2 раза в год.

ВСЕОБЩИЙ СЪЕЗД

16) Всеобщий Съезд открывается в день ... являющийся днем исторического основания партии (И.Б.) при участии членов всеобщего центра, членов всеобщего собрания из 2-х командированных от уездов и волостных отделений делегатов и из представителей партийной печати.

17) На первом заседании на время Съезда избирается один председатель, один заместитель и 3 секретаря.

18) Для детального разбора всех важных вопросов стоящих перед Съездом, последний выделяет комиссии, каковые после тщательных рассмотрений докладывают Съезду на предмет обсуждения.

ОБЯЗАННОСТИ ВСЕОБЩЕГО СЪЕЗДА

19) Всеобщий съезд в соответствии с основой партии выносит политические решения, дополняет и исправляет устав и программу, и по всем поступившим предложениям, как со стороны всеобщего собрания, так и со стороны отдельных членов, а также по предложениям из мест, выносит соответствующие постановления.

Проверяет финансы и отчетность партии. На последнем заседании выбирает всеобщего председателя и членов всеобщего центра.

УЕЗДНЫЕ СЪЕЗДЫ

20) Уездные Съезды состоят из Председателей, инструкторов и 4-х командированных волостными Съездами делегатов.

ОБЯЗАННОСТИ УЕЗДНЫХ СЪЕЗДОВ

21) Уездные Съезды выносят постановления по всем предложениям вол[остных] отделений и уполномоченных, проверяют годовую работу центра и определяют бюджет на наступающий год. Для представления Всеобщ[ему] Съезду вырабатывают в соответствии с программой заключительный доклад о росте, способности партийного органа в уезде, а также о состоянии его.

22) Уездные Съезды открываются председателями уездных отделов.

РЕВИЗОРЫ

23) Для обследования и ревизии всех партийных дел, а также в соответствии ли с инструкцией партии выполнены работы в центральных отделах и их отделени[ях] центром назначаются ревизоры.

ДОПОЛНЕНИЯ

24) Члены, кои будут голосовать против выставленных партией кандидатов, члены, искажающие линию партии или же помогающие противным партиям, постановлениями уездных центров будут исключаться из партии.

25) Лица, превратившие партию для личных выгод, или же лица, замеченные в противоречащих поступках морали как то: пьянство, азартные игры, авантюризм, кража, злоупотребление и т. д. постановлениями отделений в уездах будут исключаться из партии.

26) Лица, кои войдя в нелегальные организации или в другие полит[ические] партии нарушают братство и единство партии, будут работать в пользу раздора и раздробления партии, будут исключаться из партии.

27) Обо всех исключенных будет поставлен в известность всеобщ[ий] центр, исключенные же имеют право подать кассацию во всеобщ[ий] центр.

28) Все постановления, вынесенные как на Съездах, так и в центрах должны быть занесены в тетрадь и подписаны соответствующими членами.

29) Члены, как во всеобщих собраниях, так и во всеобщий центр, а также и центральные отделения уездов избираются на один год.

30) Вся работа, относящаяся к партии, будет производиться секретно и большинством.

31) Программа и устав могут быть утверждены 1/3 голосов.

32) В случае оставления одним из членов Всеобщего собрания или всеобщего центра своей обязанности в исполнение его обязанности должен вступить другой имеющийся.

33) Программа партии может быть утверждена и принята лишь после обсуждения каждого пункта в отдельности Съездом всех представителей.

Перевел
Уполномоченный ВО

(ЗАБЕЛЕВ)

*ГДА СБУ. — Ф.13. — Спр. 1124. — Арк. 1-6 зв.
Незавірена копія. Машинопис.*

№ 18

Виборча записка кандидатів від партії «Міллі-Фірка» по Першому виборчому округу на виборах до Кримського крайового сейму

[початок 1919 р.]

Избирательная записка¹

Первый избирательный округъ² по выборамъ въ
Крымской Краевой Сеймъ

№ 2

Организація татар Крыма «Милли-Фирка»

1. Эбадулла Менаджіевъ³. г. Евпаторія, Городская Управа.
2. Левъ Констант[инович] Кричинский. г. Симферополь, Дворянская, 34.
3. Исмаиль Мурза Арабский⁴. г. Евпаторія, Земская Управа.
4. Неджипъ Латифовичъ Хальфинъ. г. Ялта, Земская Управа.
5. Михаиль Иосифовичъ Полторжицкий⁵. г. Сим[ферополь], Лаз[аревская], д[ом] Уманца.
6. Муртаза Мустафа. г. Евпаторія, Поворотная ул.
7. Досмамбетъ Аджи Абдулла Эфенди⁶. г. Симферополь, Фонтанная, 53.
8. Мухаммеджанъ Хайбулла Енілбейвъ⁷. г. Сим[ферополь], Софіевская, 36.

¹ Документ двомовний, написаний російською та кримськотатарською мовами (арабською графікою). Друкується російською мовою зі збереженням тогочасних особливостей написання.

² Євпаторійський виборчий округ.

³ Менаджіев Ебадулла — громадсько-політичний діяч. Народився у заможній родині в Євпаторії. Навчався у Київській комерційній школі. У 1917 р. член ТимКМВК. Працював у Євпаторійській міській управі. Член «Міллі-Фірка».

⁴ Ймовірно, належав до лівого крила національного руху і на поч. 1918 р. брав участь у створенні Партії мусульманських соціалістів, яка прагнула в умовах більшовицько-лівоєсерівського режиму захиstitи права мусульман Криму.

⁵ Полторжицький Михайло Йосипович — громадсько-політичний діяч. Народився в 1886 р. у Варшаві. Мати з роду Сулькевичів. У квітні 1917 р. голова Тимчасового комітету з організації Союзу татар Польщі, Литви, Білорусі та України в Петрограді, пізніше член ЦК цього Союзу. У 1918 р. гласний Сімферопольської міської думи. У травні 1920 р. на Всекримському татарському з'їзді був обраний кандидатом у члени комісії при уряді П. Врангеля для вирішення «питань релігії, культури, частково економіки кримського татарського населення». Повернувшись до Польщі, де мав адвокатську практику.

⁶ Досмамбет Аджи Абдулла Ефенди (?–1920) — громадсько-політичний діяч. Товариш Н. Челебіджіхана, впливнув на його одружження з доно́нькою заможного євпаторійця. У 1917 р. член ТимКМВК. Делегат Першого Курултаю кримських татар (1917–1918 рр.) від Євпаторійського повіту. Належав до лівого крила національного руху. Вступив до РКП(б). Вбитий біля Перекопу.

⁷ Енілесев Мухаммеджан Хайбулла/Меметджан — громадсько-політичний діяч. Ймовірно, за походженням казанський татарин. Станом на 1917 р. студент Новоросійського університету в Одесі. Член делегації ТимКМВК на I Всеросійський мусульманський з'їзд у Москві (14–24.05.1917). У

9. Сеитъ Джелиль Хаттатовъ. г. Сим[ферополь], Кади-Эскерская, 52.
10. Аметъ-Сеитъ Абла Озенбашлы. г. Сим[ферополь], Дворянская, 20.
11. Абдулъ Амидъ Рамазанъ. г. Сим[ферополь], Архивная, 16.

*ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 1124. — Арк. 7.
Незавірена копія. Машинопис.*

1917–1918 рр. делегат Першого Курултаю від Ялтинського повіту (у списку № 3 був першим номенклатурним). Вів агітацію проти вступу кримських татар у Добровольчу армію. У другій половині 1920 р. вийшов до Одеси для ведення від імені партії «Міллі-Фірка» переговорів з більшовиками про співробітництво. За версією А. С. Айвазова, після отримання вказівок Д. Сейдамета припинити переговори вийшов у Болгарію, де вчителював орієнтовно до 1930 р. Пізніше емігрував до Туреччини, де прийняв турецьке громадянство. Є документи про його участь 13.05.1921 р. у обласній нараді татар-комуністів, яка висловилась за проголошення Криму «інтернаціональною республікою» у складі РРФСР.

№ 19

Список кандидатів від партії «Міллі-Фірка» по П'ятому виборчому округу на виборах до Кримського крайового сейму

[початок 1919 р.]

П'ятий избирательний округъ¹

№ 3

Організації татар Крима «Милли-Фирка»

1. Абдурамановъ, Мустафа Абдураманъ-оглу, г. Феодосія, татарскій форштадтъ, домъ Нестерова.
2. Енілъєв, Мухабеджанъ Хайбулла, г. Симфероп[оль], Софійская, 36.
3. Карабиберовъ, Сейдалі Сейдаметъ оглу², д. Малый Таракташъ.
4. Полтаржицкій, Михаиль Іосифовичъ, г. Симфер[ополь], Лазарев[ская], д[ом] Уманца.
5. Черекаевъ, Абдуль-Гафаръ Абдураманъ-оглу, г. Феодосія, татарскій форштадтъ, собствен[ный] домъ.
6. Богдановичъ, Азюль-Ансельмъ Александровичъ, г. Феодосія, Троицкій пер[еулок], домъ Афендулової.
7. Муртазаевъ, Ибраимъ Муртаза оглу, дер. Токлукъ.
8. Рустамбековъ, Джаферъ-Бекъ, г. Симфер[ополь], Малобазарная, д[ом] Прика[зчиков].
9. Решидовъ, Абдулла Решидъ оглу, деревня Сарайминъ.
10. Сейдаметовъ, Батыръ-Гирей, деревня Кайнашъ.
11. Мефа, Ильясъ Мефа-оглу, деревня Джума-Эли.
12. Шейхъ Мамбетъ Эбу Леисъ Аджи оглу, деревня Кочегень.
13. Менъ, Сеттаръ Абдуль Келямъ-оглу, деревня Джанъ-Тобе.
14. Аджи, Мамбетъ Эбу Бекиръ-оглу, деревня Суинъ-Эли.

ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 1124. — Арк. 8.
Незавірена копія. Машинопис.

¹ Ймовірно, Феодосійський повіт.

² Карабіберов Сейдалі Сейдаметович (Аджи Сейт Амет) (1875–13.12.1920) — громадсько-політичний діяч. Був волосним старшиною Таракташської волості Феодосійського повіту. Мав земельну власність у с. Малий Таракташ. З 06.11.1917 член ревізійної, оціночної комісії і комісії із селищного самоврядування Таракташу (тепер Дачне Судакської міськради АР Крим). У 1917–1918 рр. гласний Феодосійського повітового земського зібрання. Депутат Першого Курултаю кримськотатарського народу (1917–1918 рр.) від Феодосійського повіту. У квітні 1918 р. очолив антибільшовицьке повстання у Таракташській волості, під час якого повстанці ненадовго взяли під контроль Судак. На поч. 1919 р. був включений до виборчого списку партії «Міллі-Фірка» до Кримського крайового сейму по п'ятому (Феодосійському) виборчому округу, але через дії червоних вибори не відбулися. Голова Таракташського волосного ВРК (20–25.11.1920). Розстріляний під час «червоного терору» у Феодосії «трійкою» ОО НЧК (ВЧК) 3-ї сд РСЧА за звинуваченням у «бандитизмі».

№ 20

**Виборча записка кандидатів від партії
«Міллі-Фірка» по Шостому виборчому
округу на виборах до Кримського
крайового сейму**

[початок 1919 р.]

Избирательная записка
Шестой избирательный округъ по выборамъ въ
Крымской Краевой Сеймъ

№ 8
Организация татар Крыма «Милли-Фирка»

1. Хаттатовъ Сеитъ Джелиль Усейнъ оглу — Симферополь, Кади-Эскерская, 52.
2. Озенбашлы Аметъ С.-Абла — Симферополь, Дворянск[ая], 20.
3. Ахматовичъ Александръ Матв'евичъ³ — Лазаревская, 5.
4. Хайретдиновъ Мухтаръ — Бахчисарай, Городская Управа.
5. Избашъ Николай Владимировичъ — Симф[ерополь], Кантарная, 20.
6. Полторжицкий Али Йосифъ оглу⁴ — Симфер[ополь], Лазаревская, д[ом] Славинской, 6.

³ Ахматович Олександр Матв'йович (1865–1944) — громадський, політичний та державний діяч, правник. Литовсько-польський татарин. Народився у родовому маєтку Бергалишки Віленської губернії (нині — Гродненська область Білорусі) у знатній родині поета і юриста М. Ахматовича і Олени Туган-Барановської. Закінчив гімназію у Санкт-Петербурзі (1886 р.) і юридичний факультет Варшавського університету. Обер-прокурор Цивільного касаційного департаменту Сенату. Прокурор Касаційного суду для Польського королівства (1914–1917 рр.). 04.04.1917 увійшов до керівництва Тимчасового комітету литовських татар (Петроград). Влітку очолив комісію для проведення реформ у Хіві. У червні 1917 р. обраний до Всеросійського мусульманського шуру від Тимчасового комітету з організації Союзу татар Польщі, Литви, Білорусі та України. З вересня 1917 р. голова ЦК Союзу татар Польщі, Литви, Білорусі та України (Петроград). На поч. лютого 1918 р. в Уфі як член виконкому Всеросійського мусульманського шуру брав участь у передачі Корану Османа муфтію Г. Баруді та членам Духовного відомства. 16.02.1918 р. взяв участь у засіданні членів Всеросійського мусульманського шуру, яке змущене було ухвалити рішення про саморозпуск через позицію представників мусульман Поволжя. У вересні–листопаді 1918 р. міністр юстиції Кримського крайового уряду С. Сулькевича. У жовтні 1918 р. в Києві — керівник делегації цього уряду на переговорах з представниками Української Держави гетьмана П. Скоропадського про об'єднання Криму з Україною. Відкинув пропозиції української делегації про входження Криму до Української Держави на правах широкої автономії. У 1919 р. вийшов до Вільно (Вільнюса), де очолив Татарський комітет. Був членом Комісії з об'єднання трьох частин Польщі на правових засадах. У 1920 р. кримськотатарський лідер Д. Сейдамет безуспішно прагнув залучити його до проєкту отримання Польщею від Ліги Націй мандату на управління Кримом. У 1928–1930 рр. — сенатор Речі Посполитої.

⁴ Полторжицкий Олександр (Алі) Йосипович (1886–?) — військовий і громадський діяч. Литовсько-польський татарин. Брат Михайла Полторжицького. Ротмістр. У 1918 р. командував мусуль-

7. Чапчакчи Халиль Селяметъ — Симферополь, Дворянск[ая], 20.
8. Кипчакский Ильясъ Мустафа-Оглу — Дворянская, 15.
9. Бадраклы Мустафа Аджи Абдуль Джемиль⁵ — Бахчисарай, соб[ственний] домъ.
10. Богдановичъ Якубъ Сулеймановичъ⁶ — Симф[ерополь], Учит[ельская] сем[инария].
11. Якубъ Куддусъ⁷ — Симферополь, Софийская, 22.
12. Баличевъ, С. Усейнъ С. Велиша Оглу⁸ — Симферополь, Лазаревская, 26.

манським батальоном охорони Кримського краївого уряду М. Сулькевича і був чиновником для особливих доручень військового міністерства. Повернувшись до Польщі. Певний час був заступником керівника відділу поштової каси.

⁵ Бадракли Мустафа — кримськотатарський громадсько-політичний діяч. Народився у родині купця у Бахчисарай. Був комендантам Курултаю у 1917–1918 рр. У 1918 р. демонтував пам'ятник імператору Миколі II на території Ханського палацу. Разом з А. Боданинським зняв орла з пам'ятника на честь 300-річчя Дома Романових і знищив каштани, посаджені імператором Олександром III, Марією Федорівною і спадкоємцем Миколою II. У вересні 1919 р. був заарештований контррозвідкою денікінців. У 1930 р. репресований НКВС.

⁶ Богданович Якуб Сулейманович — педагог і громадсько-політичний діяч. Із польсько-литовських татар. У 1917–1926 рр. очолював у Сімферополі реформовану колишню Сімферопольську татарську вчительську школу. Одружений з І. Тохтар.

⁷ Куддус Якуб (серпень 1870–1920) — релігійний, громадський та політичний діяч. Народився в родині мулли. Рано втратив батька. Доглядав багато років за паралізованою матір'ю. Навчався у медресе. Одружився у 1896 р. Працював у Таврійському магометанському духовному правлінні. Брав участь у діяльності Кримського мусульманського благодійного товариства, входив до його правління (1905 р.). У 1917 р. працював учителем у с. Нікіта. Пізніше був імамом Кебір-Джамі у Сімферополі. Брав участь у Всеукраїнському мусульманському з'їзді (07.04.1917, Сімферополь). Член ТимКМВК, у квітні 1917 р. обраний його агітатором. У виступі на Всеукраїнському татарському делегатському з'їзді (14–15.10.1917) закликав кандидатів від кримських татар «з честю донести до [Всеросійських] Установчих зборів емблему татаризму — блакитний прапор Чингіза». На поч. 1919 р. балтувався від партії «Міллі-Фірка» до Кримського краївого сейму по 6-му виборчому округу (через дії червоних вибори не відбулися). Наприкінці 1920 р. був позбавлений своєї волі в рамках червоного терору. Був викрадений з тюрми однодумцями, але невдовзі помер у Перекопі.

⁸ Ймовірно, мова йде про Балича Усеїна Велі. (1884 — ймовірно, 1950-ті рр.) — громадсько-політичний діяч, педагог. Народився у с. Корбек Ялтинського повіту (тепер с. Ізобільне Алуштинської міськради АР Крим). Початкову освіту отримав у сільській новометодній школі. У 1897–1902 рр. навчався у Сімферопольській татарській учительській школі. У 1903–1907 рр. працював учителем в Алушті та Сімеїзі. Від 1905 р. брав участь у революційному русі, заарештований 1907 р. і висланий за межі Криму. Три місяці перебував у Туреччині, після повернення працював у міській управі Бахчисараю. У квітні 1917 р. переїхав до Ялти, де був обраний членом повітової земської управи і завідувачем відділу народної освіти. У квітні 1918 р. брав участь у антибільшовицькому повстанні в районі Алушти. У 1918–19 рр. — інструктор фінансової комісії Кримськотатарської національної директорії, за іншою інформацією — відповідальний секретар Дирекції у справах вакуфів Кримськотатарської національної директорії. Співпрацював з більшовиками, після захоплення Криму А. Денікіним влітку 1919 р. вів підпільну роботу. Після встановлення радянської влади вступив до РКП(б). У липні–листопаді 1921 р. — член Кримревкому. Працював в органах народної освіти: заввідділом нароосвіти Ялтинського ревкому (до червня 1921 р.), у 1922–1923 рр. — завідувач Кримнаросвіти, 1922–1923 рр. — представник Крим АРСР у Наркомнаті РРФСР у Москві. Після повернення до Криму — заступник голови ЦВК КримАРСР. Жовтень 1924 – березень 1928 р. — нарком просвіти КримАРСР. Звільнено з посади як прибічника голови ЦВК Криму В. Ібраїмова. У червні 1928 р. виключено з партії за «приховування контрреволюційного минулого». У січні 1929 р. засуджено на 3 роки (за касацією змінено на 1,5 роки). У березні 1930 р. заарештовано вдруге, за-

13. Таракчи С. Умеръ — Симферополь, Кантарная, 25.
14. Ибраимовъ Вели — Симферополь, Севастопольская, 12.
15. Одабашь Бекиръ Абдурешидъ⁹ — Симферополь, Акмечетская, 46.
16. Ибраимовъ С. Халиль С. Ибраимъ — Бахчисарай, Цен[тральная] гост[иница].
17. Шамиль Шевкетъ Исмаиль Челеби — Кади-Эскерская, 66.
18. Озенбашлы Ибраимъ — Гурзуфъ, дача Чеховой.
19. Полтаржицкій Михаилъ Іосифовичъ — Симферополь, Лазаревская, д[ом] Уманца.

ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 1124. — Арк. 9.
Незавірена копія. Машинопис.

суджено 13.10.1930 колегією ДПУ РРФСР на 10 років. Покарання відбував на Соловках. Звільнений, ймовірно, у 1939 р. Проживав в Узбекистані у сел. Чиназ. У 2011 р. Алуштинська міська рада надала йому почесне звання «Видатний алуштинець».

⁹ Одабаш Абібула Абдурашидович (псевдоніми: Тімурджан, Чатир-Тавли) (1891–1937) — поет, письменник, лінгвіст, педагог, публіцист. Народився у родині імама с. Корбек Ялтинського повіту (тепер — Ізобільне Алуштинської міської ради АР Крим). Навчався у сільській школі в Криму. У 1910 р. відправлений як здібний учень на кошти благодійного товариства на навчання до Стамбулу, де закінчив рушдіє. У 1914–1920 рр. навчався у Стамбульському університеті. Був членом підпільної організації кримськотатарської молоді «Ватан» («Батьківщина»). У Стамбулі почав друкувати вірші. У 1911 р. опублікував поему «Алтин Ярик» («Золотий промінь»), у якій закликав кримськотатарську молодь до культурного відродження, до єднання тюркських народів та до переймання досвіду Заходу. Видав у 1913 р. збірку творів молодих кримськотатарських авторів. Створив літературний кримськотатарський гурток «Яш-татар Язчиглари» («Молоді татари автори»), який прагнув до створення кримськотатарської літературної мови без турецьких запозичень. У 1918 р. повернувся до Криму, де зайнявся педагогічною та публіцистичною діяльністю, зокрема, співпрацював з газетою національного парламенту «Міллєт». У 1920 р. видавав журнал «Єшиль ада» («Зелений острів»), у 1921 р. — журнал «Більгі» («Знання»). На поч. 1920-х рр. завідував дошкільним відділом татарського управління освіти Наркомпросу Кримської АРСР. У 1921–1928 рр. займався викладацькою діяльністю: викладав у Тотайкійському педтехнікумі, вчив методиці викладання кримськотатарської і російської мов у Сімферопольській татарській школі ІІ ступеня, був викладачем, доцентом факультету кримськотатарської мови і літератури Кримського державного університету/педагогічного інституту. Автор підручників з мови і літератури для кримськотатарських шкіл. Друкував у 1920-ті рр. свої поетичні та прозові твори, педагогічні, літературознавчі та культурно-просвітницькі статті, зокрема, у журналах «Ільк адім», «Ок'ув ішлєрі», газеті «Єні Дунья». У 1926 р. брав участь у 1-му Всесоюзному тюркологічному з'їзді в Баку (доповідь «Термінологія на тюркських мовах»). Член Таврійського товариства історії, археології та етнографії. Під час слідства ОДПУ, заявив про вступ у 1922 р. до партії «Міллі-Фірка» (його старший брат Бекір у період війн і революцій був членом її ЦК). 26.10.1928 заарештований. 17.12.1928 засуджений колегією ОДПУ у справі «Міллі-Фірка» до розстрілу «за участь у вказаній організації як її теоретика у боротьбі із радянською владою». Перебував рік у камері смертників Бутирської в'язниці в Москві. 13.01.1931 смертна кара замінена на 10 років ВТТ. Відбував термін на Соловках і Біломорканалі. Реабілітований відповідно до Закону України № 962-XII від 17.04.1991 «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років». У 2011 р. Алуштинська міська рада надала йому почесне звання «Видатний алуштинець».

№ 21

**Список кандидатів від партії «Міллі-Фірка»
по округу мм. Сімферополь, Бахчисарай
і Карасубазар на виборах до Кримського
крайового сейму**

[початок 1919 р.]

Копия

СПИСОКЪ

Кандидатовъ въ члены Крымского Краевого Сейма по округу городовъ Симферополя,
Бахчисарай и Карасубазара, предложенный организацией татарь Крыма
«Милли-Фирка»

№	Фамилії, імена и отчества	Адреса кандидатовъ	Расписка о согласіи
1.	Хаттатовъ Сеитъ Джелиль Усейнъ оглу <i>арест[ован]</i> ¹	Симферополь, Кади-Эскерская № 52	Д. Хаттатовъ
2.	Озенбашлы Аметъ С.-Абла <i>арест[ован]</i>	Симферополь, Дворянская, 20	А. Озенбашлы
3.	Ахматовичъ Александръ Матв'євичъ ?	Лазаревская, 5.	
4.	Хайрутдиновъ Мухтаръ <i>умер</i>	Бахчисарай, Городская Управа	М. Хайрутдиновъ
5.	Избашъ Николай Владимировичъ ?	Симферополь, Кантарная, 20	
6.	Полтаржицкій Али Йосифъ оглу ?	Симферополь, Лазаревская, д[ом] Славинской, 6	
7.	Чапчакчи Халиль Селяметъ <i>арест[ован]</i>	Симферополь, Дворянская, 20	
8.	Кипчакский Ильясъ Мустафа-Оглу <i>емигр[ировал]</i>	Дворянская, 15	
9.	Бадраклы Мустафа Аджи Абдуль Джемиль <i>Выслан</i>	Бахчисарай, соб[ственний] домъ	
10.	Богдановичъ Якубъ Сулаймановичъ ?	Симферополь, Учительська семинария	

¹ У цій графі біля кожного прізвища червоним олівцем зроблені, ймовірно, наприк. 1920-х рр. службовцем ОДПУ помітки про місце перебування людини.

№	Фамилії, імена и отчества	Адреса кандидатовъ	Расписка о согласії
11.	Якубъ Куддусъ умер	Симферополь, Софійская, 22	
12.	Баличіевъ, С. Усеинъ С. Велиша Оглу <i>арест[ован]</i>	Симферополь, Лазаревская, 26	
13.	Аргинскій Мустафа <i>исключен</i>	Карасубазаръ, Городская управа	
14.	Таракчи С. Умеръ <i>арест[ован]</i>	Симферополь, Кантарная, 25	С.У. Таракчіевъ
15.	Ибраимовъ Вели <i>расстр[елян]</i>	Симферополь, Севастопольская, 12	В. Ибраимовъ
16.	Одабашъ Бекиръ Абдурешидъ <i>арест[ован]</i>	Симф[ерополь], Акъ- Мечетская, 46	Одабашъ Б. Абдурешидъ
17.	Ибраимовъ С. Халиль С. Ибраимъ	Бахчисарай, Центральная гостиница	
18.	Шамиль Шевкетъ Исмаилъ Челеби	Кади-Эскерская, 66	ІІІ.ІІІ. Челеби
19.	Озенбашлы Ибраимъ <i>выслан</i>	Гурзуфъ, дача Чеховой	
20.	Полтаржицкій Михаилъ Іосифовичъ ?	Симферополь, Лазаревская ул., д[ом] Уманца	М. Полтаржицкій

Постановлением 6-й Округи по делам о выборах в Сейм Комиссиею список этот, без кандидата Аргинского Мустафы, зарегистрирован под № 3 восьмым (8). Тов. Председатель Комиссии [Підпис нерозбірливий]²

ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 1124. — Арк. 10.
Незавірена копія. Машинопис.

² Довідка написана на першому аркуші документа.

№ 22

**Список виборців, які представили
список від партії «Міллі-Фірка»
по округу мм. Сімферополь, Бахчисарай
і Карасубазар на виборах до Кримського
крайового сейму**

Без дати [поч. 1919 р.]

Копія

СПИСОКЪ

избирателей, представившихъ¹ кандидатскій списокъ татарской
организаціи Крыма «Милли-Фирка» по округу городовъ Симферополя,
Бахчисарай и Карасубазара

№	Имя, отчество и фамилія	Лѣта	Адресъ	№ избирательныхъ списковъ
1.	Досмамбетъ Абла Эфенди.	34	г. Симферополь, Фонтанная ул., № 53 <i>Джальбаева</i>	3/732
2.	Омеръ Ягъяевъ	37	Гимназический пер[еулок], д[ом] № 1/7 <i>Бренера</i>	4/4400
3.	Абдураманъ К. Дризаде	42	Софійская, 22	5/1602
4.	Абібулла Одабашъ <i>арест[ован]</i> ²	25	г. Симферополь, Акъ-Мечетская, 46	7/38
5.	Ягъя Бадракли		Мечетская, 28, Турецкая, 17/19	
6.	Эннанъ Зейдулла	39	Кантарная, 39	8/2854
7.	Асанъ А. Велиша	45	Кладбищенская, 73	6/477
8.	Эмиръ Али Эмиръ Оглу		Кантарная, Инвалидная, 94	
9.	Абдулла Абібулла	50	Кладбищенская, № 94	6/58
10.	Эмиръ Озенбашлы		Кривой пер[еулок], № 17	
11.	Аджи Мустафа Меметовъ	68	Кладбищенская, 68	8/1568
12.	К. Абдулла		Ново-Садовая, № 40, кв. 1	5/1639
13.	<i>Подпись неразборчивая</i>		Кривой пер[еулок], д[ом] № 14	
14.	Куртъ Асанъ Усеинъ	54	Инвалидная, № 57	9/1155

¹ Очевидно, це список осіб, які своїми підписами засвідчували правильність поданого органам крайової влади Криму, які займалися виборами до Кримського крайового сейму, виборчого списку від організації (партії) «Міллі-Фірка».

² Біля деяких прізвищ червоним олівцем зроблені, ймовірно, наприк. 1920-х рр. співробітником ОДПУ помітки про місце перебування людини.

№	Ім'я, отчество і фамілія	Ліття	Адресь	№ избирательныхъ спісковъ
15.	Фатьма Бекиръ Одабашъ		Акъ-Мечетская, 46	
16.	Аб. Муфти-Заде		Софійская ул., № 31	
17.	А. Сеттаровъ <i>умер</i>		Кладбищенская, 54	
18.	Б. Ваап[ов]ъ	35	Кади-Эскерская, 54	5/742
19.	Лутфіє Баличіева	27	Лазаревская ул., № 26	10/228
20.	Ф. Абдурамановъ <i>арест[ован]</i>	34	Архитекторская, № 6	12/6
21.	М. Кипчакский <i>умер</i>	57	Кади-Эскерская, 44	5/1748
22.	А. Исхакова	38	Кладбищенская, № 13, кв. 1	5/1578
23.	А. Лемановъ	33	Школьная ул., д[ом] 4	10/1138
24.	О. Сулеймановъ	38	Инвалидная, 82	6/3294
25.	Д. Арсланбековъ			
26.	Казбулатъ Темиръ Булатовъ		Софійская ул., № 32	
27.	Османъ Сеттаровъ		Кладбищенская, 54	
28.	Османъ Эмиръ Сале	45	Кади-Эскерская, 31	5/2966
29.	Эмиръ Аметь С. Бекиръ		Кади-Эскерская, 7	
30.	Ягъя Ибраимовичъ Байрашевский	23	Кладбищенская, 38	8/95
31.	Орфия Авраамовна Байрашевская	22	Кладбищенская, 38	8/94
32.	Сеттаръ Мисхорли		Мало-Фонтанная, 23	
33.	<i>Подпись неразборчивая</i>		Нижне-Госпитальная, 37	
34.	М.В. Шейхъзаде		Бахчисарай, Кади-Маале	
35.	Б.А. Челебіевъ		Бахчисарай, приходъ Исмиханъ, 15	
36.	Іосифъ Александровичъ Соболевский	40	Дворянская, 23	3/2630
37.	Э. Якубовская Эльмира Салеховна	21	Нижне-Госпитальная 39	
38.	Закиръ Рамазановъ Чанышевъ	27	Кади-Эскерская, 54	
39.	Митхадъ Мамутъ Рефатовъ <i>умер</i>	28	Долгоруковская, 12	
40.	Али Фезіевъ	27	Софійская ул., 8	
41.	Абібулла Темерша	50	Минаретный, 3	
42.	Сейть АсанъМеметъ	28	Кладбищенская, 45	
43.	Абдуль-Гамидъ Рамазановъ	27	Архивная, 16, кв. 8	
44.	Абдуль Джемиль Абійбулла	36	Кладбищенская, 8	

№	Ім'я, отчество и фамилія	Лъта	Адресъ	№ избирательныхъ списковъ
45.	Сеитъ Абди Тулеевъ <i>расстр[елян]</i>	26	Кади-Эскерская, 57	
46.	Алиме Мустафа Таракчієва	24	Кантарная, 25	
47.	Джанбаева Сайде Муратова	30	Фонтанная, 53	
48.	Сеитъ Меметъ Эфенди Кадизаде	49	Мечетная, 10	
49.	Енилеевъ Мухаметжанъ Хайбулла <i>эмигр[ировал]</i>	26	Софійская, 36	
50.	Ільясъ Мансурскій	30	Вакуфний, 4	
51.	Сеитъ Османъ Сеитъ Ибраимов	44	Кантарный, 34	
52.	Сакаевъ Хайбулла	56	Кадіэскерская, 54	
53.	Сакаева Айше	48		

Исправлено подъ № 6 «Славинской № 6»; подъ № 8 «Дворянская 15», подъ № 16 под-
писано «Бекир».

Уполномоченный «Милли-Фирка»
Досмамбетъ Абла Эфенди

ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 1124. — Арк. 10 зв.-11.
Незавірена копія. Машинопис.

№ 23**Доповідна записка Татарської народної
партії «Міллі-Фірка» до Кримського
революційного комітету¹**

25 листопада 1920 р.

Копия

В Крымский Революционный Комитет

Докладная записка Татарской народной партии «Милли-Фирка»

Милли Фирка является, во-первых, отражением мусульманской общественной совести, восставшей против гнета эксплуатации, унижений и оскорблений мировым капиталом мусульманского мира, а, во-вторых, жизненным путем к последовательному переходу от капиталистического хозяйства к коммунально-коллективистическому.

Милли Фирка считает, что низведение мусульманского мира до рабского и нищенского состояния, большего чем даже в Египте и Греции, об'ясняется двумя причинами: во 1) отсутствием общественной организованности во всех сферах жизни мусульман и недостатком культурных сил, а во 2) эксплуатацией и угнетением всего мусульманского мира и всего востока мировым капиталом и империализмом, начиная с XVIII столетия. Как известно представительницей Европейского капитализма, эксплуатирующего мусульманский мир является Антанта, которая и восстановливает его против себя. Милли Фирка признает, что естественными противниками Европейского империализма и капитализма являются две крупные силы, одна из которых находится в состоянии активной в лице Советской России, которая в течение трех уже лет победоносно шествует против мирового капитализма и империализма, — другой крупной силой против того же капитализма и империализма должно считать с каждым днем возрастающий революционный напор в порабощенном мусульманском мире.

Признавая, что Советская Россия является первым верным и естественным другом и союзником угнетенного мусульманства, Милли Фирка вместе с тем считает долгом сообщить следующие свои соображения и убеждения: так как в настоящее время коммунистической партии нужны работники в деле организации экономической структуры общества в направлении перехода от капиталистического строя к колlettivизму на трудовых основаниях, то интеллигенция, вышедшая из недр мусульманского народа и знакомая с бытом и особенностями, психологией и традициями мусульман, вполне может принять на себя сотрудничество в этом деле, расходясь с коммунистической партией не в принципах, а лишь по времени, месте и способе осу-

¹ Копія з копії цього тексту (без прикінцевих приміток про позначки на оригіналі документа) друкувалася у пропагандистсько-історичній праці А.К. Бочагова «Милли Фирка. Национально-буржуазная контрреволюция в Крыму. Очерк» (Изд. втор. Симферополь: Крымское государственное издательство, 1932. С. 114–117).

ществления, так как для этого необходимо устранение целого ряда препятствий, издавна укоренившихся в мусульманском общественном быту.

Следует признать, что у мусульманина совершенно иная, отличная от европейца психология и совершенно другой взгляд, общественные недуги и экономические особенности, что об'ясняется прежде всего до сих пор еще сохранившимся наличием почти у трехсот миллионов из трехсот пятидесяти миллионов мусульман полукочевой, полуоседлой формы общественной жизни, препятствующей классовой дифференциации.

Наличность в мусульманском обществе шариата и рядом с ним целого ряда сект: как фанатический ногабизм, аристократический мевлевизм, коммунистический богоиазм, анархический гашизм, индивидуалистический турифизм и др. далее дервишество, шаманизм, маздеизм, и вытекающие из всех этих учений и толков экономические пути и исследования этих последних приводят нас к следующему выводу, что пути достижения социального «счастья мусульманского народа совершенно отличны от средств и путей, выбранных европейским трудовым народом».

Исходя из такого взгляда на мусульманский общественный уклад, Милли Фирка и выступила в Крыму на путь самостоятельной борьбы против религиозных, словесных и общественно-экономических суеверий крымско-мусульманского общества, и в результате 3-х летней деятельности партии сегодня уже можем утверждать, что татарский народ приближается к окончательному освобождению от предрассудков, рабского подчинения влиянию фанатичных мулл, властолюбивых мурзаков-помещиков. Милли Фирка утвердила в Крыму принцип национализации вакуфов, доходы от которых, по воле всего татарского народа, предназначались для культурно-просветительных целей татарского народа, в то время как до революции 1917 года эти доходы поступали в личный бюджет муллы данного прихода (мечети). Милли Фирка освободила женщину татарку от тысячелетнего семейного, общественного и религиозного рабства, допустив к участию в общественной жизни народа.

В то время как разруха сквозила во всех областях краевой жизни, татарский народ до февральской революции не имел ни одной советской школы выше первоначального типа. Милли Фирка в течении трех лет удалось создать по одному высшему начальному училищу в каждом уезде Крыма; татарскую женскую учительскую школу в Симферополе, Татарское среднее Художественное Училище и Учительскую Семинарию в Бахчисарае, реформирует Татарскую Бахчисарайскую Высшую Духовную Семинарию «ЗИНДЖИРЛЫ МЕДРЕССЕ», вводя туда гуманитарные науки, естествознание — что в мусульманском обществе достигается после слишком упорной борьбы с фанатическими предрассудками.

Статистические данные о татарских народных школах в деревнях Крыма также могут служить показателем работы Милли Фирка, в деле насаждения грамотности среди татарского крестьянства.

Авторитет института муфтианства, властвовавший над умами мусульман в течение тысячелетий, впервые во всем мусульманском мире был поколеблен и разрушен усилиями Милли Фирка. Все это Милли Фирка признает как общественную борьбу и как фактор, способствующий победе трудового народа в классовой борьбе.

Все нами изложенное сводится к следующему: 1) по нашему убеждению на Востоке буржуазией являются колонизаторы — обладатели европейского капитала и поддерживаемые ими группы, 2) развитие и рост революционного движения в мусуль-

манском мире зависит от степени интенсивности революционной деятельности мусульманской интеллигенции.

Если будет признано, что Милли Фирка вела в Крыму общественную борьбу и сыграла революционную роль, то Милли Фирка добивается: 1) легализации Милли Фирка, 2) передачи татарских религиозных, просветительных дел и вакуфов в ведение Милли Фирка, 3) разрешения издания газеты «Миллэт», литературных и научных журналов и книг. 1920 г. 25 ноября г. Симферополь.

П/п Председатель Центр. Комитета

Хаттатов

Члены Центрального Комитета: первая подпись неразборчива
 ЧОБАН-ЗАДЕ, Х. ЧАПЧАКЧИ, Б. ОДАБАШ, С.У. ТАРАКЧИЕВ,
 ОСМАН МУЕДИНОВ, Ф. АБДУРАМАН
 Секретарь М.А. Аджи Оглу²

На оригинале данного материала имеются следующие надписи:

- 1) Вход. № 1114 6/XII-20 г. дело № 16.
- 2) Послать копию в ЦК РКП, с отметкой о решении ОК.
 19/XII А. Вол (дальше подпись неразборч[ива])
- 3) «На обсуждение», 28/XII-20 г. (подпись неразборч[ива])
- 4) «Информац[ионные] материалы» 3/XII-20 г.
- 5) Первые три слова неразборч[ивы]. «...против Союза, открыть кампанию против группы. 1/XII-20 г. Подпись неразборч[ива].

Оригинал находится в «Деле № 16 за 1920 г. — (Случайные доклады) Крымского областного Комитета Р.К.П.

Информстатотд[ел] стран[ицы] «21, 22, 23».

ВЕРНО: И. о. Управделами ОК

[Підпис]

(СОЛОХА)

20/X-28 г.

ГДА СБУ. — Ф.13. — Спр. 1124. — Арк. 13-16.
 Завірена копія. Машинопис.

² Абдулаев (Абдулла) Мемет Аджи Оглы (1894 —?) — кримськотатарський громадсько-політичний діяч. Закінчив у Туреччині вчительську семінарію. Брав участь у цій країні в діяльності «турецько-татарського комітету». Повернувся з Туреччини до Криму в 1918 р. Обіймав посаду інструктора з народної освіти у структурах Кримськотатарського національного уряду у 1918 р. Секретар партії «Міллі-Фірка» у 1918–1920 рр. (не виключено, що і у подальшому). На початку 1920-х рр. виклавав у Тотайкійському технікумі. Засуджений у 1928 р. за справою «Міллі-Фірка» за «шпигунство на користь Туреччини» до 3 років ВТТ.

№ 24

Копія перекладу власноручно написаного Якуб Сейт Аблаєвим¹ донесення щодо економічного становища Криму

[липень 1918 р.]

Для донесений

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ КРЫМА

Главное с/х производство Крыма: пшеница, ячмень, кукуруза, яблоки, персики виноград, урюк и табак. Животноводство: коровы, лошади, овцы, верблюды. На фабриках Крыма производятся хорошие фруктовые консервы, развито виноделие, которое славится под названием крымское вино. В сельском хозяйстве употребляются разные машины и имеется молотилка, отделяющая от соломы зерно.

Пути сообщения Крыма: железная дорога, море и шоссейные дороги. Посредством морских путей сообщения экспорт и импорт через Каффу, Ялту, Севастополь. Севастополь имеет сухопутные и морские пути, приобретающие военное значение.

Ж. д. пути: Севастополь, Бахчи-Сарай, Ак-Мечеть и Гезлев², Каффа, Керчь, Яни-Кале. За последнее время совершены были изыскания для проведения ветки из Бахчисарайя в Ялту или Севастополь³, чему помешала мировая война. Посредством железной дороги имеется связь с Украиной, Великороссией, Казанью, Сибирию, Ташкентом, Бухарой, Европой и Азией.

Шоссейные дороги: шоссейные дороги соединяют все деревни с Севастополем, Бахчисааем, Ак-Мечетью, Кунузом, Ялтой, [Кара]Субазаром и Старым Крымом. Для транспорта они приносят большое облегчение. Все шоссе очень красивы и прочны, имеют ширину 2 метра. В Севастополе, Ялте, Бахчисааре и в большинстве аулов Ак-Мечети действуют почтовыми сообщениями. Районы связаны друг с другом телефоном и телеграфом. Районы имеют телеграфную связь с окрестностями, с морем и большими аулами. Это приносит большую пользу для корреспонденции и торговли; здесь по определенным дорогам работают дорожные работники — автомобили и автобусы.

¹ Аблаєв Сейт Якуб – кримськотатарський педагог. Народився у селянській родині на Керченському півострові. Отримав юридичну освіту у Стамбулі. Навесні 1918 р. відвідував Крим, повертається до Туреччини через Румунію з політичним і релігійним діячем З. Невшервановим і членами Курултаю Я. Кемалем і У. Бодянинським. З 1919 р. викладав у школі в Феодосії. У 1922 р. кілька місяців працював у кооперативі «Ширкет». У 1923 р. виїздив за навчальною літературою до Туреччини. У 1925 р. почав викладати у Дагестані. Невдовзі переїхав у м. Мерв (Туркменістан), де працював у підтехнікумі. У 1929 р. був заарештований ОДПУ і звинувачений у шпигунстві на користь Туреччини та участі в діяльності партії «Міллі-Фірка». Під час слідства він показав, що нібито готував у 1918 р. доповідь про ситуацію в Криму із З. Невшервановим, яку передав розвідці Туреччини для того, щоб прикрити свою плановану прорадянську діяльність в очах турецької влади.

² Гезлев — кримськотатарська назва міста, розташованого на заході Криму на узбережжі Каламітської затоки, і яке Російська імперія часів панування Романових перейменувала на Євпаторію.

³ Ймовірно, йдеться про вивчення можливостей прокласти залізницю від Севастополя до Ялти, оскільки залізничне сполучення між Бахчисаarem і Севастополем існувало з 1875 р.

Берега моря снабжены фонарями, имеются кордоны, связанные между собой телефонами. Главными вывозимыми предметами из Крыма являются: пшеница, ячмень, кофе, кофе шерсть, персики, яблоки виноград, урюк, вино и табак, в четырех местах Крыма имеются залежи соли. Фрукты сушатся и консервируются.

Импортные товары: сухой виноград, инжир, апельсины, оливки и оливковое масло, лимоны, рис, кофе, мак, гусиное масло, кожи, обувь.

Мусульмане Крыма производят следующее: пшеницу, соль, ячмень, табак, орехи яблоки, груши, персики, кроме того они занимаются скотоводством. Некоторое кустарное производство имеется в Бахчисарае. Вытеска камней, главным образом в руках мусульман в вывозе. В портах Гезлеве и Кар⁴ мусульмане принимают большое участие в вывозе пшеницы и ячменя. В вывозе фруктов, кожсырья и табака мусульмане принимают участие наравне с другими нациями, даже больше.

С/х орудия производимые на Крымских фабриках вывозятся в Турцию мусульманами.

Участие мусульман в импорте. Мусульмане участвуют в импорте бухарских шкур, оливок, сущеного винограда, апельсинов, инжира. В этом они проявляют все права наравне с другими. Степень участия других наций в экономике Крыма, нужно сказать: евреи, греки, армяне ограничены по сравнению с мусульманами участием в производстве, а также в вывозе и в привозе, но они для конкуренции с мусульманами начали открывать кооперации, производственные Т-ва.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В сравнении с другими народностями мусульмане в производстве стоят впереди⁵. В экспорте и импорте равны. Если дела будут продолжаться так, как продолжаются за последнее время (а я в этом уверен), мусульмане сумеют в ближайшем конкурировать с другими.

Российские мусульмане на первой конференции в Москве⁶ вынесли следующее постановление. Представители мусульман в количестве 700 человек обсуждали вопрос, как ориентироваться на происходящую в России революцию. Некоторые говорили, что Россия должна быть конституционной, и мы должны подчиняться центральной власти. Некоторые же настаивали, чтобы в России после всех этих событий была федерационная форма. Но было постановлено, что форма правления в России должна быть в форме объединенных республик. Но Украина завоевала у России самостоятельность, поэтому ясно стало, что постановление конференции в жизнь не пройдет. Было решено образовать культурно-национальные республики и для их сохранности содержать 30000 вооруженной силы, но русское правительство заявило, что расходы на содержание этой военной силы мусульмане должны нести сами. Тогда у мусульман не было регулярного бюджета и сметы, а содержание этой силы в продолжении 1–2-x месяцев обошлось бы в 20 миллионов руб. Кроме того в этот период крымцы были побеждены большевиками. Российские мусульмане окружены со всех 4-х сторон боль-

⁴ Очевидно, йдеться про Кафу/Феодосію.

⁵ Серед власників великих виробництв в Криму на поч. ХХ ст., наприклад, металургійного заводу в Керчі чи морського заводу у Севастополі, мусульман не було. Кримськотатарська національна буржуазія лише виникла і не грала значної ролі в економіці.

⁶ I Всеросійський мусульманський з'їзд відбувся у Москві 14–24 травня 1918 р., більшість його учасників висловилася за федераційний лад у демократичній Росії.

шевиками, поэтому вести с ними борьбу не привело бы ни к чему, как кроме потерь. Кроме того было принято мусульманами во внимание, что в России большевики долго не продержатся, следовательно перемирие с ними принесет пользу мусульманам. Ибо мусульмане не имеют капиталов в банках, а если земли будут разделены на основе социализма, а фабрики превратятся в общее пользование, то все что мусульманам не вредит, наоборот приносит пользу. Следовательно, решено было обратиться к правительству с требованием образования национально культурных республик с подчинением центральному правительству. Это предложение было принято. На этом основании в 7–8 областях было решено образовать Волжско-Уральские, Татаро-Башкирские республики.

После отделения Украины в самостоятельную республику⁷, в Крыму начинается обмен мнениями: какую же форму правления для Крыма установить? Все нации кроме татар (не понятно) даже считали себя полезными.

В этот момент Крымский муфтий Челеби Джихан Эфенди (покойный), воспользовавшись объединением самостоятельной республики Украинской и получив из Украины обещание в поддержке в деле отделения Крыма от Центральной России, требовал возвращения в Крым всех крымских войск для охраны порядка в Крыму. Крымские солдаты во главе с офицерами татарами, требовали организации отдельных татарских полков.

Керенский дал согласие под условием, что все эти вопросы найдут окончательное разрешение в Учредительном собрании. Тогда в Петербурге, Москве и во всей России пошли беспорядки. Крымская молодежь начала требовать для охраны порядка в Крыму организовать свою власть ответственную. Причем они хотели взять эту власть в свои руки.

Собравшиеся крымские мусульмане решили организовать ответственную перед съездом народа власть. В основном эта власть должна была [...] объявить Крым самостоятельным с подчинением центральной России. Для внутреннего управления должна была быть создана форма федерации, чтобы в управлении принимали участие кроме татар и остальное население Крыма и татарские социалисты. Съезд для сохранения Крыма от анархии объявил самостоятельность Крыма⁸ с подразделением его управления отдел. на следующие:

1) Главный директорат и директорат юстиции, 2) Иностранный-военный, 3) Духовного и вакуфного управления и 4) просвещения⁹. Быв. ханский дворец в Бахчисарае очищается от русских, там решено было организовать социальный и национальный музей съезда. В Бахчисарае же на имя покойного Гаспринского решено было

⁷ Проголошення Українською Центральною Радою I Універсалом (23.06.1917) автономії України, а III Універсалом — УНР ставило питання про майбутнє Криму, який входив до складу заселеної відносною більшістю українців Таврійської губернії. Державна самостійність УНР була проголошена у січні 1918 р.

⁸ У грудні 1917 р. Курултай кримськотатарського народу в Основних кримськотатарських законах визначив форми і порядок функціонування національно-культурної автономії кримських татар і проголосив Кримську Демократичну Республіку, яку мали утворити Всеукраїнські установчі збори. Останні не зібралися через захоплення збройним шляхом у січні 1918 р. влади в Криму ліворадикалами на чолі з більшовиками і, відповідно, органи влади КДР створені не були, а державна самостійність Криму не проголошувалася.

⁹ Кримськотатарський національний уряд (Директорія), утворений 26.12.1917 Курултаєм, складався із 5 директоратів: юстиції, зовнішніх і військових справ, релігії, вакуфів, просвіти.

открыть учительские школы для мужчин и женщин и промышленную школу. Для за-воевания общественного мнения создается отдел пропаганды. После создание должностей директората. Каждый директорат начинает вести свои обязанности. Военный берется за организацию военного дела. Директорат просвещения — решает организовать в Бахчисарае университет, в уездах и деревнях начинается показательная школа. Вакуфное отделение доходы от земель, которые отнимаются от комиссии, организованной царским правительством передается для выплаты жалования учителям и муллам. Директорат юстиции в уездах начинает организовывать суды из трех лиц и дает им временные судебные инструкции.

После организации крымского национального татарского правительства для восстановления с Турцией связи Челеби Джихан Эфенди в надежде получить от Турции военную и материальную помощь, поехал в Турцию¹⁰. Но там он потерпел неудачу. Однако, он докладывал съезду, что для окружения Севастополя окажут помощь турецкие войска, как и для защиты берегов Крыма. Он надеялся получить помощь от турецкого правительства. Таким образом самостоятельность Крыма будет сохранена. Этот его доклад был утвержден съездом¹¹.

СТРАХ ПЕРЕД БОЛЬШЕВИКАМИ И БОРЬБА С НИМИ

Распространявшийся всюду большевизм и в Крыму начинает чувствоватьться. Признавший Украину морской флот переходит на сторону большевиков. 21 января созывается чрезвычайное собрание съезда депутатов, где выносится постановление воевать с большевиками.

Русские офицеры изъявляют желание национальному правительству воевать против большевиков. Но они во время боя на ст. «Алма» между Акмечетью и Бахчисарайем, изменяют, бросают оружие и сдаются.

Был занят большевиками Бахчисарай, 21 января большевики заняли Акмечеть¹² и пошли на преступление, убив главарей Крыма.

Часть преследуется. Национальные социалисты-депутаты съезда сдают свои полномочия, отступают. Потом они входят в связь с большевиками и в Крыму организуется мусульманский комиссариат. Узнав, что большевики внедряют свою власть, татарский съезд делегатов решает собираться тайно¹³. Мы для поднятия духа внесли проект, обсуждающий проводимую турецким правительством политику, и вели беседы о здешнем положении. Для существования национального правительства и для его продолжения требовать военной и национальной помощи от турецкого правительства.

Мы в Крыму (не понятно) с пароходом (непонятно, должно быть название парохода) от прибывших пассажиров мы узнали, что турецкие власти прибудут сюда с войском. Прошел день, ожидаемая здесь сила не пришла. Народ четырьмя глазами ожидал долженствующую прийти силу.

Нас тоже спрашивали об этом, говоря: «вы наверное имеете вести об этом».

¹⁰ Н. Челебіджіхан не їздив взимку 1917–1918 рр. до Османської імперії, проте після початку збройного захоплення Криму пробільшовицькими силами намагався встановити контакти з її владою.

¹¹ Н. Челебіджіхан на засіданнях Курултаю питання збройної допомоги Туреччини не піднімав.

¹² Сімферополь (кримськотатарська назва Акмесджид/Ак-Мечеть) був зайнятий пробільшовицькими силами 13(26) січня 1918 р.

¹³ Севастопольський ВРК у січні 1918 р. ухвалив рішення про розпуск Курултаю.

Они ожидали, что с приходом и уходом придут большие силы и большие надежды. Ежедневно ждали прибытия их пароходов, которые будучи держали дос. на Крым.

Мы не поняли, как в 2–3 дня должна пасть власть. Ждали очень усиленно дней 20. Потом с избранными от съезда лицами решили выехать к турецкому правительству установить с ним политическую связь. Был лектор в пункте и его (непонятно) но он был испорчен и мы не сумели на нем уехать. Потом обращались к имеющимся парусным и моторным лодкам, но и здесь ничего не добились.

Лодки турецких рыбаков были захвачены большевиками и переданы (не понятно) Красногвардейцам (не понятно) и здесь наша инициатива не вышла. В эти тревожные дни народ встретил бы турок с энтузиазмом, но мы поняли, что ожидания напрасны. Народ потерял надежду. Начали ожидать немцев, идущих со стороны Украины.

20 1918 г. Крым был взят немецкими войсками. Взятые нами прежние инструкции устарели. Для получения новых инструкций и для необходимости доклада турецкому правительству (непонятно, что говорится в депутатах) решено было выехать поездом и мы в качестве (вернее виде) их переводчиков, нашли нужным ехать сюда и приехали.

ОБЩЕЕ ПОЛОЖЕНИЕ КРЫМА

Крым со своими портами под протекторатом Турции, но в своих внутренних делах, он должен быть совершенно самостоятельной республикой¹⁴.

Они не хотели передать флот Украине, а отдать Турции. Ибо на Украину, как на христианское государство, имеющее 30 миллионное население надежда и уверенность были малы.

Отношение крымцев к другим мусульманам России: крымские татары стремятся создать хорошие отношения с Российскими мусульманами и установить с ними единство. Как в Казани¹⁵, так и в Москве на мусульманских конференциях подыскивается общий понятный язык. Для единого действия в религиозных и духовных делах, стремятся создать пути основы. Они решили во имя всех Российских мусульман создать один мусульманский университет. Все это доказывает, что среди Российских мусульман имеется большое стремление к объединению.

Отношение крымцев к кавказским мусульманам, что ясно понятно из речи Челеби Джихана (ныне покойного) на съезде крымских мусульман (речь идет об учредительном съезде Крымского национального права¹⁶) и из речи председателя кавказской великой ... мусаватской партии Расул Заде Амин Кегли¹⁷.

¹⁴ Ця фраза, як і деякі інші у документі відображають не реальний стан справ у Криму, а бажання частини кримськотатарських політиків. Туреччина навесні 1918 р. розглядала можливість відрядження військ до Криму, проте наштовхнулась на протидію Німеччини.

¹⁵ У серпні (липні за ст. стилем) 1917 р. у Казані відбувся II Всеросійський з'їзд мусульман, а також з'їзди мусульманських духовенства та військових.

¹⁶ Мова йде про установчий з'їзд кримськотатарського народу — Курултай та, ймовірно, про промову муфтія Н. Челебіджіхана на його відкритті 9 грудня 1917 р.

¹⁷ Расулзаде Мамед Емін (1884–1955) — азербайджанський громадсько-політичний і державний діяч, журналіст, драматург. З поч. ХХ ст. брав участь у революційному русі, зокрема, в Ірані у 1909–1911 рр. Один із засновників соціал-демократичної партії «Гуммет», яка згодом стала частиною РСДРП. З 1911 р. жив у Туреччині і співпрацював із журналом «Тюрк юрду». З 1913 р. повернувся до Баку та очолив партію «Мусават» («Рівність»), а з 1917 р. — Тюркську демократичну федераційну партію «Мусават». Член Закавказького сейму (1918 р.). Очолив Азербайджанську національну раду, яка 27.05.1918 р. проголосила незалежність Азербайджанської Демократичної Республіки.

Но большевистское завоевание всей России тормозило организацию какого-либо объединения российских мусульман.

МЕСТА НАШЕГО ПУТЕШЕСТВИЯ

Выехали из Каранкута в дер. Хадилар, 20 километр, отсюда поехали в деревню члена Крымского парламента Джагфара Берды 10 кил. в деревню Мамад другого члена парламента, 20 кил. в дер. Салба, тоже члена парламента 60 верст, в дер. 20 кил. в дер. Джалир, 20 кил. в дер. Ксачик 45 кил.

В некоторые из этих деревень пришлось приезжать по 2–3 раза. Потом из Хадилаха, район Каффы 80 кил. Сюда пришлось ездить тоже 3–4 раза. Потом в Каффу и Акмечеть съездили два раза 205 кил. Из Акмечети в Бахчисарай 40 кил., потом в Каффе 50 кил. приехали в дер. Утуз 40 кил. поехала в Худага 70 кил., поехали в Акмана 45 кил., в дер Айядор 70 кил. В некоторые аулы несколько раз возвращались, или наши пути битв помешали, или нужно было в некоторых береговых аулах ожидать выгрузки вооруженных и для постановки беспроволочного телеграфа и для получения нужных для нас важных сведений вести. После 10 марта (непонятно) едем из Крыма в Румынию через Украину. В Катеринославе остались на один день. В Одессе пробыли три дня. Здесь мы поняли нужные для нас вещи. Потом через Крымкол. и Бендеры прибыли в Галац 1 мая, пробывши здесь целый месяц и 10/VI-18 г. уехали отсюда. На три дня остановились (кажется) в Айраиле. На второй день приехали в Кюстендже. Остановились там на один день двинулись на Константинополь. 16 Хазирaka (16/VI). В дороге прошло месяц.

(передано)

«   » числа

Темуза (июль) 1918 г. (Якуб)

В е р н о: [Підпис нерозірливий]

ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 1123. — Арк. 21–25.
Завірена копія. Машинопис.

ки. Після захоплення у квітні 1920 р. цієї держави РРФСР вела підпільну боротьбу. Був схоплений чекістами, але звільнений Сталіним. У Москві викладав в Інституті східних країн. 1922 р. за допомогою мусаватистського підпілля нелегально вийшов до Фінляндії. Пізніше жив у Туреччині, Польщі, Румунії, де продовжував громадсько-політичну, наукову і просвітницьку діяльність. Помер у Анкарі.

№ 25

Додаткові свідчення Озенбашли Ібраїма

13 жовтня 1928 р.

ДОПОЛНИТЕЛЬНЫЕ ПОКАЗАНИЯ
ОЗЕНБАШЛЫ ИБРАИМА от 13/Х-28 года

К своим предыдущим показаниям добавляю, что в Мусульманский Исполнительный Комитет я был избран населением дер. Гурзуф в 1917 году, в ноябре мес. того же года, Мусисполком об'явил себя Курултаем, туда вош[ел] я без вторичных выборов¹. В Мусисполкоме большевистской фракции не существовало, а были ли отдельные члены партии С.Д. большевиков², не знаю, т.к. никаких признаков наличия большевиков не было, ибо они никогда не выступали со своей платформой. В Мус. Исполкоме существовало 3 течения: левых, центра и правых. Левое течение возглавляли: СЕЛИМ МЕМЕТОВ, Лятиф Заде Абдулла, Вели Ибраимов, остальных не помню, было их всего человек 8–9³.

В течение центра входили: Халиль Чапчакчи, Амет Озенбашлы, Таракчи Сеит Умер, Керменчекли 2 брата, Якуб⁴ — одного звать, другого не помню, оба учителя, Керим Джемалетдинов⁵, кажется Хаттатов, я, Ибраим Озенбашлы. К этому течению привыкало человек 38–42, но остальных не помню.

¹ Насправді, був обраний у Курултай від Ялтинського повіту за списком № 1.

² Російська соціал-демократична робітничча партія більшовиків.

³ Не всі названі діячі були членами ТимКМВК, але вони входили до лівої фракції Курултаю, яка нараховувала 12 членів.

⁴ Керменчиклі Якуб Февзі (1891–?) — громадсько-політичний діяч і педагог. Народився у с. Керменчик Сімферопольського повіту Таврійської губернії в родині мулли Абла Ібраїма. Навчався вдома, у мектебі та у Зінджирли-медресе. У 1903 р. вступив на літературний факультет вчительської семінарії у Стамбулі. У 1909 р. повернувся до Криму, де займався педагогічною діяльністю. Одночасно заочно отримував педагогічну освіту у Стамбульському університеті, який закінчив у 1912 р. Працював учителем татарської школи «Рушдіє-Хайріє» у Сімферополі. У 1917 р. делегат Першого Курултаю від Сімферопольського повіту за списком № 4. У 1919 р. обраний до другого складу національного парламенту — Меджліс-Мебусану. Після 1920 р. війшов від політичної активності, виїхав у Бахчисарай, де займався педагогічною діяльністю. У лютому 1937 р. працював вчителем кримськотатарської мови і літератури у Есکі-Юртській середній школі, був заарештований НКВС за звинуваченнями у проведенні контрреволюційної пропаганди серед татарського населення та у звеличенні І. Гаспринського. Пізніше додались звинувачення в участі у діяльності контролреволюційної організації та шпигунстві на користь Туреччини. 17.04.1938 війзна сесія Військової колегії Верховного Суду СРСР засудила його до 15 років позбавлення волі та конфіскації майна. Після виходу з місць позбавлення волі у 1952 р. був висланий до Красноярського краю РСФРР. У листопаді 1954 р. виїхав до Самарканду УзРСР. 06.07.1957 Прокуратура СРСР прийшла до висновку про безпідставність його арешту. Колегія Верховного Суду СРСР скасувала вирок і припинила справу за відсутністю складу злочину. 04.03.1958 К. реабілітований.

⁵ Джемалетдинов Керім Сабіт — громадсько-політичний діяч, педагог. У 1917 р. член ТимКМВК. Делегат Першого Курултаю кримських татар (1917–1918 рр.) від Сімферопольського повіту за списком № 7.

В правое течение входили больше всего духовенство, некоторые учителя, получившие образование в Турции. В этом течение было всего человек 15–20 — там были Тарпи Ибраим, Мамут Ади, Мустафа Сыдки, остальных не помню.

Мусисполком одно время пытался объединиться с большевиками. Это намерение высказывало течение левых и центра. Я был послан с этой целью на собрание большевиков для ознакомления большевиков [с] нашей программой и линией. Большевистский Комитет тогда возглавлял Жан Миллер⁶. Когда я ознакомил все собрание с нашей программой, тогда Жан Миллер заявил, что программа ничего себе, но она составлена несколько в буржуазном духе. После ознакомления большевиков с нашей программой я сразу ушел и не знаю были ли у большевиков после этого прения. После этого я узнал кажется от Челебиджана, что большевики не пожелали объединиться якобы потому, что они не признают мелкой частной собственности.

Программа наша была тогда в напечатанном виде и называлась программой татарской национальной партии. Для переговоров с большевиками был послан я по постановлению мусульманского комитета, где этот вопрос обсуждался. Что было напечатано в программе и каковы были главнейшие пункты совершенно не помню.

Челебиджан примыкал к правому течению, к этому течению насколько мне помнится примыкал также и Джраф Сейдаметов, но правое течение как более малочисленное чем течение центра, очутилось во главе, потому что Челебиджана на пост председателя избирался съездом и он пользовался в Крыму большой популярностью.

Первым Курултаем была послана делегация на Украину для переговоров с Украинской радой, но сущность этих переговоров и какие были делегации даны директивы не знаю. В состав делегации входили Амет Озенбашлы и кажется Халиль Чапчакчи⁷, остальных не помню, а также не знаю численности делегации. Была ли послана первым Курултаем делегация в Турцию для переговоров не знаю, насколько мне помнится такая делегация посыпалась вторым Курултаем собравшимся в средине 1918 года. В состав этой делегации входил и Джафер Аблаев, Сабри Айазов и Усеин Баданинский, были еще кто-нибудь не помню. Мусисполкомом или 1-м Курултаем, хорошо не помню, было сделано обращение к турецкому правительству прислать в Крым технических работников ввиду отсутствия в Крыму подготовленных работников. После, на основании этого обращения из Турции прибыло несколько человек, одного из коих помню Нури Осман Гурзуфлы. Последний сам мне рассказывал, что он был Турецким правительством отправлен для продолжения образования в Германию, где учился за счет турецкого правительства. После прибытия из Германии — откуда он был отозван турецкими правительством он должен был пойти на военную службу в турецкую армию. Турецкое правительство ему предоставило право самому выбрать дно из двух — или идти служить в армию или поехать в Крым для работы. В результате выбора им последнего он приехал в Крым. Нури Гурзуфлы в 1918 или 1919 году был назначен учителем в дер. Гурзуф, где я с ним работали в одной школе, с тем пор я его стал знать. До этого же я его совершенно не знал. Одно время, кажется в 1923–24 году, он состоял председателем Гурзуфского с[ельского]/совета, около одного года. После это-

⁶ Міллєр Жан Августович (справжнє ім'я — Яніс Шепте) (1880–1942) — професійний революціонер. Восени 1917 р. ЦК РСДРП(б) направив його в Крим. З жовтня 1917 р. — губернський партійний організатор.

⁷ У липні 1917 р. після оголошення I Універсалом Центральної ради автономії України на переговори з українськими лідерами прибули представники ТимКМВК Д. Сейдамет і А. Озенбашли.

го он был избран в Иттифак. Его настоящая фамилия Нури Османов, а фамилию Гурзуфлы он присвоил себе впоследствии. Он сам Крымский татарин, был увезен в Турцию малолетним. Насколько я его узнал в продолжении совместной работы — Гурзуфлы очень честный человек, чистый как кристалл, никогда не был шовинистом и всегда был лояльным к Советской власти. В какой форме было сделано вышеуказанное обращение к турецкому правительству о присыпке работников, кто вырабатывал это обращение и каким путем оно было послано в Турцию об этом мне неизвестно. Мне приходилось только в Курултае слышать, что такое обращение было сделано, но от кого я слышал, не помню.

В последнее время во время моего посещения Амета Озенбашлы, мне никогда не приходилось с ним беседовать на политическую тему, поэтому я не знаю, какого мнения он держался по разным политическим вопросам, как, например, по вопросу о переселении в Крым еврейских крестьян и переселении обратно из Турции и Болгарии в Крым татар.

В бытность мою в Симферополе я часто посещал Сабри Айвазова. Нури Гурзуфлы посетил раза два. Алим Сеита я знаю как бывш. учителя в Кизильташе, аполитичного человека.

Джафера Аблаева знаю как лояльнейшего человека по отношению к Советской власти, несмотря на то, что он бывший буржуй. К нему тоже заходил на квартиру раза два. Он раньше был моим учеником.

Записано с моих слов верно, прочитано (подпись)

Верно: [Підпис Рунте]

ГДА СБУ. — Ф.13. — Спр. 1121. — Арк. 207–209.
Завірена копія. Машинопис.

№ 26**Протокол допиту Хусні Абдурамана**

20 жовтня 1928 р.

К делу №

**ПРОТОКОЛ ДОПРОСА
СВИДЕТЕЛЯ
ОБВИНЯЕМОГО**

1928 г. октября мес. 20 дня. Я, Уполномоченный ГПУ Крыма по разработке следственных материалов РУНГЕ, допросив гр[ажда]нина ХУСНИ АБДУРАМАНА по обвинению _____, предупредив о строгой ответственности за ложные показания, показал:

1. Фамилия ХУСНИ
2. Имя и отчество АБДУРАМАН СЕЙТ АСАН
3. Возраст 1876 года, гор. Бахчисарай
4. Семейное положение женат
5. Национальность турок. Гражданин СССР
6. Губернии и уезда _____
7. Волости и села гор. Бахчисарай
8. Местожительство гор. Симферополь, Кады Эскерская ул. 43, кв 3
9. Занимаемая должность корректор в типографии газеты «Ени-Дунья» и «Яшкувет»
10. Образование среднее
11. Социальное положение рабочий
12. Партийность беспартийный
13. Чем занимался и где:
  - а) до 1914 г. гор. Бахчисарай учителем
  - б) до Февральской Революции в ссылке в Тамбовской губ[ернии], г. Борисоглебск как турецкий подданный. В июне мес[яце] прибыл в Бахчисарай. В Бахчисарае и в дер. Фоти-Сала учителяствовал
  - в) до Октябрьской Революции
  - г) до настоящего времени в Симферополе
14. Сведения о прежней судимости не судился, был в ссылке
15. Отношение к обвиняемым _____

После реорганизации Мусульманского Исполкома в Курултай в ноябре месяце 1917 года в г. Бахчисарае я был приглашен на должность стенографа Курултая. Меня лично пригласил на эту должность председатель Курултая Челебиджан. Первое организационное заседание состоялось 26 ноября 1917 года в ханском дворце. Заседание открыл Челебиджан. После чего был избран президиум, в состав которого вошли: Челебиджан, Джaffer Сейдаметов, Гаспринская Шефика, дочь Гаспринского Исмаила, остальных не помню, но об этом можно справиться по протоколам, отобранным у меня.

После организации Курултая в г. Бахчисарае спустя приблизительно месяц или полтора месяца г. Бахчисарай заняли большевики и Курултай прекратил свою работу и члены Курултая разошлись по домам и жили спокойно не будучи преследуемыми большевиками.

Спустя несколько дней после первого организационного заседания Курултая были выбраны директора по соответствующим отраслям работы и таким образом образована дирекция. Директоров было выбрано 6 или 7 человек¹: 1) Председателем дирекции был выбран ХИЛЬМИ АБЛЯКИМ. 2) директором по военным делам Джaffer Сейдаметов. 3) Директором по вакуфным делам, кажется Хаттатов Сеит Джелиль. 4) Директор по просвещению Озенбашлы Ибраим. 5) Директор по юридическим делам один мулла, фамилии не помню. 6) Директор по религиозным делам, один мулла или сам Челебиджан, не помню. 7) Директор по иностранным делам, фамилии тоже не помню. Дирекция переехала в Симферополь и работала там, а Курултай оставался в Бахчисарае².

На заседаниях дирекции я не присутствовал, поэтому работа Дирекции в целом мне неизвестна. Центральная дирекция, находящаяся в Симферополе в уездных городах имела свои отделения, но эти отделения работали по всем отраслям работы дирекции, а из 6 или 7 директор[ов] в уездных городах имелись только по 3 отделения, а именно: 1) Отделение директора по вакуфным делам. 2) Отделение директора по делам просвещения и 3) Отделение по судебным делам. В гор. Бахчисарае эти 3 отделения работали каждое самостоятельно, но в одном здании в центральной гостинице, которая теперь сгорела. В этих отделениях в большинстве работали только по 2 человека — уполномоченный директора и секретарь уполномоченного. Я кроме должности стенографа Курултая, кроме того работал секретарем уполномоченного по вакуфным делам в Бахчисарае. Уполномоченным и моим начальником был Исмаил Ешилев, сейчас работает в Бахчисарае, кажется на советской службе. Уполномоченным директора по просвещению был АМЕТ Хаттатов (брать Сеит Джелиля Хаттатова), а кто был его секретарем не помню, был какой-то русский. Уполномоченным по судебным делам был Исмаил (Эфенди), а как по отцу его звать не знаю, а секретарем был один старый учитель Амет Эфенди, теперь умерший.

Было ли Курултаем или дирекцией сделано обращение к турецкому правительству о присыпке работников не знаю. Мне об этом протоколировать не приходилось. Об этом я узнал только тогда, когда в нашей типографии «Ени-Дунья» печатался перевод книги Бунегина. Это было в 1927 году.

Кроме заседания Курултая на которых я присутствовал и вел протокол, других секретных заседаний не было.

На первое организационное заседание Курултая состоявшееся 26 ноября 1917 года прибыли делегации:

- 1) от Украинской рады, 2) от С.Д. меньшевиков, 3) от Севастопольских моряков, 4) от Симферопольских рабочих и кажется еще от каких-то организаций, которые приветствовали Курултай на русском языке. Их речи в протокол не были занесены потому, что не было переводчика, который бы переводил их на татарский язык. Кроме того, было получено несколько телеграмм из раз-

¹ Показання не точні. Так, 26.12.1917 р. Курултай обрав 5 директорів (членів ради) Кримськотатарської національної дирекції: Н. Челебіджіхана, Д. Сейдаметова, С.Д. Хаттатова, А. Шукрі та І. Озенбашли. А. Хільмі став головою цього органу у травні 1918 р.

² У січні 1918 р. надзвичайне засідання Курултаю проходило у Сімферополі.

ных мест, эти телеграммы тоже были оглашены все за исключением одной телеграммы, которую президент не огласил. Из-за неоглашения этой телеграммы возник спор. Некоторые члены Курултая требовали оглашения этой телеграммы, но она осталась не оглашенной.

По поводу посылки Курултаем делегации на Украину для переговоров с Украинской радой ничего не знаю, точно также не знаю о посылке подобной делегации в Турцию к турецкому правительству.

Каким путем происходило назначение САБРИ Айвазова послом в Турцию также не знаю³. Этими делами, как и вообще всеми политическими делами занималась дирекция⁴.

Вскоре после прихода в Крым германцев, меня вызывал в дирекцию (в здание теперешнего музея Тавриды) Амет Озенбашлы и сказал, что для издания татарской газеты не хватает у них шрифта, поэтому предложил мне привезти этот шрифт. Такое предложение мне было сделано на основании того, что мне самому хотелось съездить в Турцию повидаться с родственниками и я обратился к Амету Озенбашлы, чтобы он посодействовал получить мне разрешение на выезд от германскихластей. Тогда Амет Озенбашлы мне ответил, что разрешение они для меня достанут и вместе с тем предложил привезти шрифт для газеты.

В июле месяце 1918 года на турецком пароходе я выехал в Турцию, где встретил посла Крымского правительства САБРИ Айвазова и он дал мне разрешение для покупки шрифта. Этот шрифт я заказал у мастера кустаря. Когда я собирался выезжать из Турции и привезти законный шрифт, то как раз к этому времени Константинополь заняли англичане и французы⁵ и я выехать не мог. Потом я уже выехал на пароходе, который в Турцию привели германцы из Одессы. Этот пароход отправился обратно в Одессу с германскими солдатами и на нем посадили также и меня, благодаря Сабри Айвазову, капитану парохода⁶. Пассажиров же вообще на этот пароход не брали. В Турции тогда я пробыл всего месяца полтора или два, и приехал обратно без шрифта, т.к. на пароход посадили только меня одного, а брат с собой шрифт не было разрешено. Что стало с этим шрифтом, привез ли кто-нибудь его после, об этом я не знаю. Он мною из мастерской совершенно не был взят. Одновременно со мною на указанном пароходе приехало еще несколько крымских граждан, все они кр[естья]не из деревень Бахчисарайского района и других районов. Одного из них помню, Абиулла по имени, сам он медник из Бахчисарай, где он сейчас не знаю.

Записано с моих слов верно: прочитано (подпись)

Допросил: (упол[номоченный] Рунге)

Верно: [Підпис Рунге]

ГДА СБУ. — Ф.13. — Спр. 1121. — Арк. 202–204.
Завірена копія. Машинопис.

³ Повіреним у справах Кримського краївого уряду у Туреччині А.С. Авазов був призначений влітку 1918 р. міністром закордонних справ цього уряду Д. Сейдаметом, ймовірно, за участі прем'єр-міністра С. Сулькевича.

⁴ Кримськотатарський національний уряд.

⁵ Війська Великобританії, Франції та Італії висадилися у Стамбулі 13.11.1918 р.

⁶ Ця частина абзацу обведена олівцем.

№ 27

Додаткові свідчення Хусні Абдурамана

22 жовтня 1928 р.

Дополнительные показания
ХУСНИ АБДУРАМАНА от 22/X-28 года

В дополнение к своим показаниям и внося некоторые изменения в таковые заявляю, что в Мусульманский Исполнительный Комитет я действительно был избран членом этого комитета населением гор. Бахчисарая в мое отсутствие летом 1917 года. После моего избрания туда я сразу стал занимать должность секретаря Мусисполко-ма и работал на этой должности до образования Курултая, а с образования Курултая стал занимать должность стенографа. Стенографов в Курултае было всего 3 человека: я, Сулейман Бадраклы, Шейх Заде Абдураман. Сулейман Бадраклы сейчас в Бахчисарае учительствует, а Шейх-Заде Абдураман проживает также в Бахчисарае в Азии, занимается сельским хозяйством. Написанные мною стенограммы переписывались мною на чисто и передавались секретарю Курултая Али Баданинскому, а черновики остались у меня и сохранились до сих пор, т. е. до момента моего ареста в 1928 году. В 1927 году тов. Мамут Недим попросил меня переписать на чисто имевшиеся у меня черновики протоколов, говоря, что они нужны для составления истории, на основании этого я стал переписывать черновики, но успел переписать только четыре или пять протоколов, но их никому не передавал.

Каким путем происходило образование партии Милли-Фирка, это мне неизвестно, т. к. это происходило в Симферополе, я же работал в Бахчисарайском Мус[ульманском] исполнкоме, где фракции «Милли-Фирка» не было, но отдельные члены «Милли-Фирка» были, как-то Хататов Сеит Джелиль, Акчокраклы Осман, Ягъя Байбуртлы, Белял Муртазаев (умерший), Али Тарпи, сейчас в Бахчисарае. Эта группа были членами Мусисполкома. Вношу поправку — состояли ли эти лица в партии «Милли-Фирка» я сказать определенно не могу, только в отношении Хаттатова С.Д. я слышал, что он был членом «Милли-Фирка».

Куда делось все производство Курултая об этом мне неизвестно, т. к. я к этим делам касательства не имел, а вел только протокол заседания. Полагаю, что об этом должны знать секретари Курултая, каковыми состояли Якуб Кемаль и Али Баданинский. Якуб Кемаль ведал татарскими делами, а Али Баданинский русскими.

Все что у меня сохранилось из документов бывш[его] Курултая, были у меня изъяты при обыске, больше у меня никаких документов не было и никому их не давал, а показывал только Мамут Недиму, как указал выше.

Во время Мусисполкома и Курултая в гор. Симферополе я в этих организациях не работал, за исключением того, что месяц или полтора месяца я работал в 1917 году перед Курултаем, в гор. Симферополе по постановке дела и упорядочении типографии газеты «Миллет», которая тогда выходила. Редактором газеты тогда состоял Сабри Айвазов, а заведывающим типографии Бекир Одобаш. Я же был приглашен Сабри Айва-

зовым исключительно для налаживания произведенной части, как корректор и экспедитор по специальности¹.

Записано с моих слов верно, прочитано (подпись)

Допросил Уполномочен[ный] (Рунге)

Верно: [Підпис Рунге]

*ГДА СБУ. — Ф.13. — Спр. 1121. — Арк. 205–206.
Завірена копія. Машинопис.*

---

¹ Абзац обведенний олівцем.

№ 28

Протокол допиту Одобаша Абібулли Абдурашида

31 жовтня 1928 р.

К делу №

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА СВИДЕТЕЛЯ ОБВИНЯЕМОГО

1928 г. октября мес. 31 дня. Я, Уполномоченный ГПУ Крыма по разработке следственных материалов РУНГЕ, допросив гр[аждана]нина ОДОБАШ по обвинению _____, предупредив о строгой ответственности за ложные показания, показал:

16. Фамилия ОДОБАШ (Чатыр Давлы)
17. Имя и отчество Абібулла Абдурашид (Темурджан)
18. Возраст 1891 года, дер. Корбек Ялт[инского] района
19. Семейное положение женат, 2 детей 7 и 14 лет
20. Национальность татарин
21. Губерния и уезда Ялт[инского] района Крымск[ой] АССР
22. Волости и села дер. Корбек
23. Местожительство Симферополь, Школьная ул., № 4
24. Занимаемая должность доцент Кр[ымского] пед[агогического] ин[ститута]
и преподаватель методики преподавания татарск[ого] и русского языков в
Симферопольской тат[арской] шк[оле] II ст[упени]
25. Образование высшее, окончил литературный факультет
26. Социальное положение служащий
27. Партийность беспартийный
28. Чем занимался и где:
  - а) до 1914 г. с 1910 года находился в Константинополе — учился
  - б) до Февральской Революции то же, там же
  - в) до Октябрьской Революции там же
  - г) до настоящего времени с 1918 г. в Крыму в Симферополе занимался педагогич[еской] деятельностью
29. Сведения о прежней судимости не судился
30. Отношение к обвиняемым _____.

Показання по существоу

Ввиду плохого знания русского языка и существующих в Крыму специфических условий — крайняя религиозность и неразвитость крымского татарского населения, я решил уехать в Турцию для получения образования, это было решение моих родителей, к тому же там в Турции находился брат моей матери. Будучи отвезенным в Турцию в Константинополь моим братом Бекиром в 1908 или 1910 году я был определен в школу «Руштие» (прогимназию), окончив которую я поступил на подготовительные курсы при Константинопольском Университете. В каникулярное время я приезжал на родину в Крым. Будучи в Крыму в 1913 году я намеревался поступить в Институт живых восточных языков в Москве, но как получивший подготовительное образование в Турции туда принят не был. Кроме того, в то же время я должен был пойти на военную службу, а потому не желая пойти на военную службу и желая продолжить образование я в августе мес. 1914 года уехал нелегально через Кавказ в Турцию и там уже поступил в Университет, который окончил в 1918 году. После окончания университета намеревался приехать в Крым через Германию, куда и выехал совместно с другими Крымцами. С Умер Сами, Ибраимовым Решидом, Февзи Меметом, и ещё был с нами один, имени и фамилии которого не помню. Что касается Февзи, то точно не помню звали ли его Мемет или иначе.

Германские власти нас не пропустили в Россию и мы всей группой поехали обратно в Турцию. В Германии я в то время встретил тов. Мамут Недима, с которым я был знаком по совместной учебе в Турции. По дороге в гор. Будапеште также встретился с Чобан Заде. Из Турции я уже приехал прямо в Крым летом 1918 года. Во время нахождения в Крыму Германцев. В Турции я входил в студенческие политические кружки, как-то: кружок крымских учащихся и возглавляемый Челеби Джаном Челеби и Джәфером Сейдаметовым², и в «кружок Российских татар учащихся», возглавляемый главным образом Алимджаном Идрисом³, казанским татарапном.

Цель этих кружков была та, чтобы развивать антирелигиозную пропаганду среди паломников, едущих в Мекку большими группами, направляя агитацию главным образом против мусульм[анского] духовенства, а также оказания материальной

² Ймовірно, мається на увазі підпільна патріотична організація кримськотатарської молоді «Ватан», заснована Н. Челебіджіханом у 1909 р. в Стамбулі.

³ Ідріс Алімджан (Галімджан) (1887–1959) — турецький громадсько-політичний, релігійний і культурний діяч, поліглот. Народився у Казахстані в татарській родині. Навчався у медресе Кизил'яра і Бухари, університеті Стамбула теології і філософії. Викладав у медресе Оренбурга. Навчався у Лозанні і Льежі. У 1914–1915 рр. — другий редактор пантюркістського журналу «Тюрк юрду» («Тюркський світ») у Стамбулі. У 1915–1921 рр. — співробітник МЗС Німеччини. З 1915 р. — імам табору російських полонених-мусульман у Віондорфі. У 1918–1920-х рр. створив і очолював Товариство підтримки російсько-мусульманських студентів. На поч. 1920-х рр. був засуджений у Радянській Росії, проте невдовзі повернувся до Німеччини, де продовжив громадсько-політичну діяльність. У 1922–1926 рр. — представник радянської Бухарської Республіки. У сер. 1920-х рр. утворив Мусульманське товариство пошанування Аллаха. З 1933 р. працював у структурах МЗС Німеччини, пізніше залучався до співробітництва Міністерством пропаганди Третього рейху. Виступав за створення єдиної тюркської нації в рамках колишнього СРСР або створення єдиної релігійної організації. Конфліктував з лідерами еміграції тюркських народів СРСР, яких вважав «сепаратистами». З 1944 р. керівник школи мулл для Східно-туркського військового з'єднання СС. Після війни проживав у Єгипті та Саудівській Аравії. Політичні опоненти та влада Третього рейху підозрювали його у співпраці із розвідкою СРСР.

и учебной помощи учащимся татарам. Деятельность моя в этих кружках относится ко времени моего нахождения в школе «Руштие» и на подготовительных курсах при Ун[иверсите]те, т.е. до 1924 года⁴. После 1914 года с окончанием империалистич[еской] войны кружки эти прекратили свою деятельность за отсутствием студентов и паломников. За время моей работы в этих кружках мною была написана брошюра «Алтын Ярык» (Золотой Луч) и Яш-татар Язылара (Сочинение молодых татар). Тогда я состоял в кружке и являлся его организатором «Яш-татар Язчиглары». Этот кружок главным образом преследовал цель выработки чисто крымского татарского языка и очистки его от турецкого. В этом кружке из крымчаков состоял также Чобан Заде. В своей брошюре «Алтын Ярык» (Золотой Луч) я развел мысль, что нужно примкнуть к Европейской культуре и отказаться от феодальной культуры. Вместе с тем я там доказывал, что в Европейской культуре есть много отрицательного, что надо выбросить и влить туда восточную гуманитарность.

После моего приезда в Крым в 1918 году вскоре здесь организовался II Парламент. Мне было сделано предложение занять пост завед[ывающего]⁵ Отд[елом] Народного Образования или другую какую-либо должность, на что я отказался, главным образом по причине неверия в это дело, т. к. с одной стороны наседали Деникинцы и большевики с другой. Я в то время начал сотрудничать в газете «Миллет», помещая туда разные бытовые рассказы и статьи. Я первый в эту газету внёс чисто крымское народное местное наречие.

До 1922 года официально я ни в какой политической партии, а также в «Милли-Фирка» не состоял, а вхождение свое в партию «Милли-Фирка» отношу к 1922 году. Официального оформления моего вступления в «Милли-Фирка» никакого не было, а при беседе с Чобан Заде, который тогда работал заведывающим татарского управления, а я был завед[ывающим] дошкольным отделом, я находясь под его влиянием последовал его совету. Чобан Заде говорил, что в данное время мы имеем большие перспективы работы и нужна планомерная и сплоченная работа, организованная для поднятия культурного и экономического уровня татарского населения.

Руководящая роль в «Милли Фирка» тогда главным образом принадлежала Чобан Заде, а другими видными работниками были Озенбашлы Амет, Хаттатов Сеит Джелиль, Чапчакчи Халиль, Вели Ибраимов. Из рядовых работников входящих в «Милли-Фирка» знаю Тулиева Абди, Турупчи Умер, Хайсеров Амет, Таракчи Умер из Карасубазара, Айвазов Сабри, последнего следует причислять к руководящему составу⁶. Остальных сейчас не помню, может быть потом вспомню. Приблизительное количество членов «Милли-Фирка» в крымском масштабе сказать определенно затрудняюсь.

Из программных вопросов, стоящих перед «Милли-Фирка» могу сказать то, что группа «М[илли]-Ф[ирка]» ставила своей целью добиваться татаризации советского аппарата, а для этого стремились получить при выборах больший процент татар.

Отдельными участниками «Милли-Фирка» говорилось тогда же о том, что необходимо добиваться реэмиграции в Крым татар из Турции и Болгарии, выехавших во время царского режима.

⁴ Так у документі. Ймовірно одруківка, йдеться про 1914 рік.

⁵ Авторами умисно подано слово, яке було в тогочасному обігу і вживався в документах, а не його сучасний варіант — «заведуючий».

⁶ Ця частина абзацу обведена олівцем.

Разрешение всех стоящих вопросов происходило на совещаниях из узких кругов, человек 8–15. Никаких официальных протоколов происходящих совещаний не велось и нигде это не фиксировалось, а просто на основании проведенной беседы каждый её участник считал своим долгом проводить в жизнь намеченное. На этих совещаниях главным образом разрешались чисто практические вопросы. Никакого писанного или печатанного устава или программы, которой бы группа «М[илли] Ф[ирка]» придерживалась, не было.

Я несколько раз ставил вопрос как сам перед собой, так и перед некоторыми участниками группы: в чем заключается конкретно наше идеологическое обоснование и чего мы добиваемся, и ни разу не получил на этот вопрос ясного, определенного ответа. Как будто бы мы всё время блуждали в сфере искания чего-то. Мы ставили перед собой цель бороться с мурзаками и муллами и поднять культурный и экономический уровень татарскому населению. Дать последнему знание и политическую власть и вместе с тем настроение группы было таково, что с коммунистической партией вполне согласиться нельзя, но что надо делать и чего более — конкретно добиваться для осуществления указанного благополучия татарского населения, об этом определенной договоренности не было, чувствовался какой-то испуг и недоверие к искренности власти, во главе которой стояли работники из национальностей, которые раньше были нациями угнетающими. Такое блуждание и недоверие вызывало, по-моему, именно недоверие [к] отдельным работникам, но таких отдельных личностей указать не могу, но это чувствовало[сь]. Как уже сказал, что разрешение вопросов происходило в узком кругу. Более широких собраний, где определённо ставились бы вопросы о пересмотре и выработке программы, мне не известно.

Чобан Заде и Озенбашлы А. меня обвиняли в том, что я не разбираюсь во многих политических вопросах. Такое обвинение меня было вызвано задаваемыми мною вышеуказанными вопросами, «за что мы боремся», что касается связей с Турцией, то наша группа таких вопросов не обсуждала. Лично я с Турцией никакой связи не имел. Сведения о Джадаре Сейдаметове я получил от Хамди Герай Бая, который после приезда из Турции рассказывал⁷, что Дж. Сейдаметов служит где-то, а политическими делами совершенно не занимается.

Записано с моих слов верно, прочитано /Подпись/

Допросил уполномочен[ный] Рунге

Верно: [Підпис Рунге]

ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 1121. — Арк. 131–133.
Завірена копія. Машинопис.

⁷ Ця частина речення підкреслена олівцем.

№ 29

Свідчення Аблаєва Джадера Усеїновича

9 листопада 1928 р.

ПОКАЗАНИЯ
АБЛАЕВА ДЖАФЕРА УСИНОВИЧА
от 9/XI-28 года

I. В татарской национальной партии «Милли-Фирка» я никогда не состоял, ее политической линии не разделял, т. к. считаю «М[илли]-Ф[ирка]» узкой националистической организацией, которая в условиях Крыма, своей деятельностью не способствует общему культурно-экономическому подъему всего населения, суживая эту деятельность до защиты интересов татар, вызывая тем самым развитие розни между татарским населением и др. народностями заселяющими Крым. Наибольший подъем активности «М[илли]-Ф[ирка]» по моему мнению достигала в период деятельности «Шеркета», когда «М[илли]-Ф[ирка]» имела свое руководящее ядро в Симферополе и по несколько человек в районных филиалах «Шеркета», чем создалось удобное положение с организационной стороны «М[илли]-Ф[ирка]» для объединения их сторонников. После слияния «Шеркета» этот костяк деятелей на местах сохранился и по-прежнему был связан в своих действиях с милли-фирковцами в Симферополе как путем приездов первых в Симферополь, так и выездов последних на места. Бросалось в глаза, что при выездах милли-фирковских деятелей на места, они старались в первую очередь иметь дело со своими сторонниками, избегая общения с не разделяющими их взгляды работниками. Основной группой населения деревни, сочувствовавшей «М[илли]-Ф[ирка]» были кулаки и зажиточные слои деревни, т. к. вся политика «М[илли]-Ф[ирка]» в первую очередь, отражала интересы данных групп татарской деревни (вопросы переселения евреев в Крым и др.). Сильное влияние и поддержку «М[илли]-Ф[ирка]» имела и среди татар-учителей, окончивших тат[арские] учебные заведения и не имеющих европейского образования, в отличие от коих, получившие европейское образование не являются националистами в своей массе.

В общем и целом милли-фирковцы были особенно сильны в с-х кооперации и Наркомпросе с его ведомствами.

В период борьбы «правых» и «левых» тат[арских] коммунистов между собой, первые блокировались с милли-фирковцами, взаимно друг друга поддерживали, я же и мои единомышленники разделяли точку зрения «левых», которые так же не были узкими националистами и не разделяли по этому вопросу точки зрения «правых» и «М[илли]-Ф[ирка]».

Каким путем организационно строила свою работу «М[илли]-Ф[ирка]» мне не известно.

II. В Турции я бывал всего три раза: в 1907 г., 1917 и 1919 гг. В первую поездку ездил со своей тещей, отвозил ее к мужу. В 1918 году ездил, как представитель курултая в гор. Константинополь для выражения соболезнования Турецкому Пр[авительст]ву,

по случаю смерти халифа. Вместе со мной от курултая ездил ХАТТАТОВ. Никаких политических миссий на меня возложено тогда курултаем не было, видимо меня милли-фирковский по своему составу курултай послал, как представителя оппозиционной к ним группы, рассчитывая, что поездка послужит толчком к изменению мою взглядов на нац[иональный] вопрос в положительную для «М[или]-Ф[ирка]» сторону, чего однако не произошло и я вернулся с еще более укрепившимся взглядом на правильность своей политической линии. Прожили тогда мы в Турции недели 2–3, ожидая парохода. Последняя моя поездка, носила коммерческий характер — закупка для своей торговли мануфактуры.

Из родственников в Турции у меня находятся брат АМЕТ АБЛАЕВ, эмигрировавший туда из Крыма в 1920 г., как работавший при Врангеле в комендантском управлении, БЕКИРОВ АДЖА ЭМИР АСАН (дальний родственник жены) — живет в Турции свыше 20 лет (его дочь замужем за ДЖАФЕРОМ САЙДАМЕТОВЫМ). С братом я связи не имею с 1921 г. когда получил от него последнее письмо и ему ничего не ответил. От БЕКИРОВА получил письмо года два тому назад, с просьбой узнать о возможности возвращения национализированного у него в Ялте дома, — я ему ничего не ответил и справок никаких по существу не наводил. Вообще в Турции ни с кем никакой связи не поддерживаю.

Прочитано, записано правильно в чем и расписуюсь
АБЛАЕВ ДЖАФЕР

ДОПРОСИЛ:

(Айзенберг)

Верно: [Підпись Айзенберга]

ГДА СБУ. — Ф.13. — Спр. 1121. — Арк. 260–261.
Завірена копія. Машинопис.

№ 30
**Список членів Тимчасового
 кримсько-мусульманського виконавчого
 комітету у 1917 р.**

9 листопада 1925 р.

1917 года, марта 25-го дня были избраны членами Мусульманского Исполкома следующие члены татары¹:

1)	ЧЕЛЕБИДЖАН ЧЕЛЕБИЕВ	вольноопределяющийся
2)	ДЖАФЕР СЕЙДАМЕТ	поручик
3)	А. ОЗЕНБАШЛЫ	студент
4)	Х. ЧАПЧАКЧИ	— “—
5)	МУСТАФА БЕСИМ	Землевладел.
6)	АБДИ ЗЕКАН Тулеев	неизвестно
7)	МУСТАФА КУРТИЕВ	студент
8)	ДЖАФЕР БЕК РУСТАМБЕКОВ	доктор
9)	РУСТЕМ БЕК АХУНДОВ	Пом. Присяжн. поверен.
10)	АДИЛЬ МУРЗА КАРАМАНОВ	Кр.Прав.
11)	ИБРАИМ ТАРПИ	правый мулла
12)	АС. САБРИ АЙВАЗОВ	националист
13)	ИБРАИМ ОЗЕНБАШЛЫ	Учитель национал.
14)	УСЕИН БОДАНИНСКИЙ	художн. национал
15)	С. д. ХАТТАТОВ	быв. учитель национал.
16)	И. ЛЕМАНОВ	быв. секрет. тат. фракции
17)	М. д. ЕНИЛЕЕВ	студент-националист
18)	МУСТАФА ЕФЕНДИ	
19)	АЛИ БОДАНИНСКИЙ	большевик-коммунист
20)	АБДУРЕФИ АБИЕВ	художник
21)	ЯКУБ КЕМАЛ	
22)	АЛИ СЕТТАРОВ	
23)	БЕКИР-СИДКИ-ОДАБАШ	националист
24)	М. Х. ТЫНЧЕРОВ	учитель националист
25)	КЕРИМ САБІТ ДЖЕМАЛЕТДИНОВ	учитель националист
26)	СЕЙТУМЕР ТАРАКЧИ	националист

¹ Список, складений в ОДПУ, не є повним. Кількість членів ТимКМВК в історіографії є дискусійним питанням — у різних дослідженнях цифри варіюються від 35 до 50 осіб. Відомо, що частина членів кооптувалася (наприклад, А. Хусні вказує, що був включений до ТимКМВК влітку 1917 р. — див. документ № 25), а інша виключалася із цього органу національного самоврядування.

27) КУДУС ЯКУБ	националист
28) АБДАРАМАН КАДРИ-ЗАДЕ	беспартийный
29) МЕМЕД ВИДЖЕДИ	мулла
30) АБДУЛЬ-ГАФАР ЧЕРЕКАЕВ	доктор
31) АХМЕД ХАЛИЛЕВ	
32) АДЖИ ЛЯТИФ	
33) АФУЗ-ХАЯЛИ	
34) ОМЕР ХИЛЬМИ	
35) МУРТАЗАЕВ	
36) АБЛЯКИМ ХИЛЬМИ	националист
37) ИБДЛА МЕНАДЖИЕВ	— “ —
38) МУСТАФА СИДКИ	— “ —
39) МЕМЕД АДЖИЕВ	
40) АРИФ МЕМЕДОВ	учитель националист
41) ИЛЬЯС МУРЗА КИПЧАКСКИЙ	правый
42) ОСМАН АКЧОКРАКЛЫ	журналист-беспартийный
43) ДЖАФЕР АБЛАЕВ	националист

9/XI-25 г.

ВЕРНО:

Уполномоченный ВО

/ЗАБЕЛЕВ/

*ГДА СБУ. — Ф.13. — Спр. 1122. — Арк. 295–270.
Незавірена копія. Машинопис.*

Іменний покажчик¹

- Абаса Абдуль Вели 276
Абдул Азиз Харип Заде 215
Абдул Муин Курт Мулла, 215
Абдулла Абібулла, 406
Абдулла Аджи Мулла Аглай-Оглы 213
Абдулла Мурадасылъ 360
Абдул-Хак Хамід Тархан 224
Абдуль Джелиль Бекиръ Оглу 348
Абдуль-Азизъ Бекиръ 347, 348
Абдуль Джемиль Абійбулла 407
Абдуль-Гамиль Рамазановъ 399, 407
Абдураман Д. 214, 233, 237, 241,
Абдураманов М. 146, 173, 214, 259, 289, 298,
299, 304–306, 310–311, 378, 400
Абдураманов Ф. 407
Абдураманчикова М. 24, 95, 217
Абдураманъ К. Дризаде 406
Абдураманъ Шеихъ-Селями Эфенди Оглу
363
Абибулла Бекирбаевъ 292
Абибулла Темершха 407
Абібулаев Х. 126, 143, 161, 162, 214
Абіев А. 80
Аблаев Д. 5, 52, 87, 90, 92, 105, 105, 136, 144,
145, 160, 161, 163, 206, 207–209, 215, 419,
430, 433
Аблаев Сейт Якуб 5, 412,
Аблаким Хикмет Абдул-Хай 213
Аблямид Абдул Керим Эфендиев 214
Агаев А. 283
Адаманов Е. А. 215
Аджи Али 214
Аджи (Хаджи) Алі 92
Аджи Б. (Аджи Бедреддін, Бедретдин Эф.
Аджи Абібулла оглы) 52, 92, 92, 146,
161, 162, 207, 211, 214
Аджи Гельги Алим Оглы 214
Аджи Дост Мамбет (Аджи Дост Мемет
Абдулла Хатып) 161, 213
Аджи Ибрагимъ Меметъ Бекировъ 337
Аджи Лятиф 433
Аджи М. (Мамбетъ Эбу Бекиръ-оглу
Аджи) 173, 400
Аджи Мустафа Меметовъ 406
Аджи Муэздзинъ Эбубекиръ Ибраимъ
Эфенди Оглу 330
Аджи Османъ Ягъя 293, 308
Аджи Х. (Хадиче Ханум Аджи) 215
Аджи Халиль Баҳтша 326
Аджи Эмиръ Асанъ Ибраимъ Эфенди 331
Аджи Эннанъ Аджи Асан 309, 310
Аджиев М. 433
Азамъ-Османъ Оглу 346
Айвазов А. С. 10, 14, 24, 25, 33–35, 44, 45,
51, 52, 59, 60, 62, 63, 64, 82, 90, 93, 100,
105, 109, 116, 119, 121, 123, 125, 126, 127,
136, 138–143, 149, 150, 152, 160, 162, 163,
176, 180, 183, 184, 188, 189, 197, 215, 217,
228, 229, 246, 267, 277, 284, 313, 319, 362,
399, 419, 420, 423, 428, 432
Айше 223, 243
Аккі I. 218
Аксейт Мухтеремъ 346, 347, 350
Аксейтъ Мухтеремъ 342, 367
Акчокракли О. (Осман Асан Оглы
Акчокраклы) 98, 183, 216, 255, 256, 312,
365, 424, 433
Акъ-Сеитъ Ибрагимъ 292
Александровичъ Джемиль 333
Али Топаль Асанъ Читаев 367
Али Умеръ 272
Али Усеинъ 274

¹ Імена в покажчику подано для вступної статті та частини розділу з архівними документами в українському написанні. Для частини з матеріалами Слідчої комісії Курултаю, а також для різноманітних списків – подано за написанням як у документах.

- Али Фезіевъ 407
 Али Эфенди Хаджи меметъ 299
 Али Эфенди 203
 Алиме Мустафа Таракчіева 408
 Алмазов О. 134
 Алядін Ш. 218
 Амет Абіулла 215
 Аметъ Сейдали 272
 Андрієвська Л. 186
 Андрієвський 84
 Арабський І. 175
 Аргинський Мустафа 405
 Арсланбеков Д. 407
 Асанъ А. Велиша 406
 Асанъ Менли Газы 329
 Асанъ Хаджи Бектемиръ 291
 Афуз-Хаяли 433
 Афузъ Османъ Эфенди Сеитъ Обла 359
 Афузъ Умеръ Исмаиль 290
 Афузъ Шамратъ 293, 302, 303
 Ахматович О. 154, 156, 173, 187, 189, 401, 404
 Ахмед Халилев 433
 Ахмет Хашім 224
 Ахтемъ Ибраимовъ 334
 Ахундов Р. (Рустем Бек Ахундов) 145, 214, 254, 256, 432
 Бабічев С. 173
 Бадракли М. 173, 181, 402
 Байбуртли Ніяр 218
 Байбуртли Хілял 218
 Байбуртли Я. (Байбуртли Яг'я Наджі Сулейманович) 102, 146, 217, 217, 245, 259, 267, 274, 289, 293, 298, 304, 306, 310, 311, 338, 348, 352, 353, 354, 357–360, 367–369, 378, 381, 424
 Байрашевська О. А. 407
 Байрешевський Я. І. 407
 Баликчіев Афуз Бекір 215
 Балічев У. (Балича, Баличіевъ, С. Усеинъ С. Велиша Оглу) 169, 279, 282, 285, 362, 402, 405
 Барт О. 163
 Баш Хампа Алі-бей 149
 Бекир Асан Бахчаджи 343, 367
 Бекир Сидки Мамутов 51, 209, 215
 Бекир Сидки Решедин 215
 Бекир Сидки, 209, 255 256,
- Бекиръ Аджи Абдураманъ 323
 Бекиръ Али 283
 Бекиръ Мухтеремъ 351
 Бекиръ Яхъя 265
 Бекірзаде Х. 150
 Бекторе Ш.
 Бесім М. (Мустафа Бесим) 432
 Бехчет Мехмет 224
 Бешуйляль Е. 146
 Бикова Т. 22, 40, 123, 126, 132, 175, 179
 Билялъ Сакаджи, 361, 362, 368
 Біанкі П. 84, 85
 Бігіев М. 222
 Білялов Я. (Ягъя Абдулла Белялов) 161, 213
 Бобровський П. 64, 163
 Богданов М. 44, 64–68, 84, 144, 155, 163, 169, 205, 364
 Богданович А.-А. 173, 400
 Богданович Я. 221, 402, 404
 Боданинська Арифе. (Арифе Ханум Баданинская) 161, 217
 Боданинський Алі 35, 45, 62, 85, 98, 99, 101, 121, 127, 128, 143, 175, 205, 206, 207, 209, 210, 237, 258, 402, 424
 Боданинський Усейн 94, 127, 161, 204, 216, 412
 Болбоchan П 134, 136, 137
 Болдирів О. 134
 Бораганський І. 204
 Боровський О. 167
 Ваапов Б. 407
 Ваджибъ Мамутъ Оглу 351, 352
 Ваджинъ Али 273
 Ваджипъ Асанъ Мазаловъ 272
 Везиров Ю. 77, 139, 155, 160, 162, 164, 166, 174
 Величко К. 97
 Винниченко В. 68, 69, 70, 107
 Вільгельм (імператор) 142, 190
 Вінавер М. 144, 163, 165
 Віtos В. 189
 Врангель П. 3, 127, 178, 181, 182, 183, 184, 186, 188, 189, 190, 193, 198, 214, 277, 343, 398, 431
 Гавен Ю. 114, 116, 128, 174
 Гамзаев Джагангр 72
 Гаспринська Ш. 53, 54, 55, 92, 94, 100, 125, 126, 157, 158, 174, 210, 211, 213, 256, 421

- Гаспринський І. 24, 32, 33, 34, 39, 45, 53, 80, 85, 216, 217, 228, 350, 414, 418
- Гаспринський Мансур 362
- Гафізъ Умеръ 296
- Гінце П. фон 153
- Гозайдин Е. 174
- Голубницький Николай 273
- Гольденбергъ А. 366
- Горчаков С. 147, 154
- Грушевський М. 63, 68, 69, 73, 74, 77, 79, 83, 84, 93, 130, 131
- Губогло М. 25
- Гутник С. 155
- Дегерменджи Т. (Темир Кая Дегерменджи) 162, 215, 252
- Денікін А. 3, 165, 176, 178, 179, 180, 181, 182, 189, 193, 197, 200, 402
- Дерменджи Т. – див. Дегерменджи Т.
- Дернберг С. 151
- Джан Мухаммеда-ефенді 217
- Джанбаева Сайде Муратова 408
- Джелімъ Мердімъ 271
- Джелялъ Исмаиль Озенбашлы 358
- Джемалетдинов Керім Сабіт (Керим Сабит Джемалетдинов) 209, 210, 218, 418, 432
- Джепаръ Кадыєвъ 357
- Джіаншаев Бек Мухаммед 72
- Дибенко П. 174
- Дмовський Р. 184
- Домброво В. 155
- Дорошенко Д. 155
- Досмамбетъ Абла Эфенди 406, 408
- Досмамбетъ Аджи Абдулла Эфенди 398
- Драммонд Д. 185
- Еджема Ф. 164
- Ейхгорн Г. фон 151
- Емір Алі С. 161
- Енвер-паша 106, 130, 134, 149, 150, 169, 189, 190
- Есадулла Абдурефі 204, 205
- Єлагін В. 67, 114, 127, 136, 138, 154
- Єнілеев М. 51, 122, 173, 189, 215, 398, 408
- Жан-Жак Руссо 224
- Жанна Д'Арк 223
- Жуковський О. 134
- Забєлев 203, 220, 233
- Закиръ Рамазановъ Чанышевъ 407
- Зейда ібн Мерфана 224
- Зехра 223
- Зосимовичъ Аркадий 273
- Ибрагимъ Абдулла Софу 271
- Ибрагимъ Хаджи Умеръ Оглу 296
- Ибрагимъ Хакки 296, 298
- Ибраимовъ С. Халиль С. Ибраимъ 403, 405
- Ибраимъ Тарпи 332
- Идрисъ Сурули 295
- Ісаакъ Семарджи 271
- Ісмаїл Челеби Кадыр Челеби Оглы 214
- Ісмаїль Усеинъ Демирджи 327
- Ібраїм Акмамбет (Ібраїм Акмамбет) 213
- Ібраїмов В. 12, 59, 95, 125, 138, 173, 174, 211, 217, 231, 281, 402, 403, 405, 418, 428
- Ібраїмов С. 173
- Ібраїмов 318
- Іваненко 180
- Ідрісов С. 72, 75, 76, 83, 95, 122, 127, 175, 209, 217, 221, 230, 233, 234, 246, 254, 256, 257
- Ізбаш М. В. 401, 404
- Ізбаш Н. 173, 401, 404
- Ісхаков С. 23, 25, 58, 72
- Ісхакова Айше Якубівна 72, 76, 80, 312, 313, 407
- Кадий Мустафа 206
- Кадрізаде Абдураман (Абдараман Кадри-Заде) 28
- Казбулатъ Темиръ Булатовъ 407
- Калгай О. 100, 215, 246, 251, 252, 255–257, 282
- Каменев Л. 175
- Карабієров С. 400
- Караманов Аділь Мірза 52, 94, 167, 214, 432
- Карпов I. 183
- Кахон Л. 71
- Каяли Мустафа 356
- Кезимъ Умеровъ 337
- Кезлеві С. 181
- Келлер В. 145, 370
- Кемаль Я. (Якуб Сеїд Мемет Кемаль) 80, 97, 101, 127, 162, 242–244, 256, 424
- Керим Ибраимов 318, 342, 343, 361–363, 366–368
- Кипчакський I. (Ільяс Мурза Кипчакский) 173, 178, 183, 402, 404, 433
- Кипчакський М. 45, 154, 157, 277, 407
- Кипчакський С. 46, 177, 182, 277

- Киримал Е. 21, 23, 91, 108
 Кістяківський І. 155
 Климович Е. 184
 Колодязьний Георгій 267,
 Колчак О. 179
 Копиленко О. 22, 110, 172
 Коровін К. 204
 Кош Р. 133, 139, 142, 146, 154, 155, 157, 328,
     353
 Красковський І. 188
 Крачковський І. 216
 Кривошейн О. 184
 Крим С. 3. 145, 156, 157, 160, 162–167, 169–
     171, 174, 193
 Кримтаєв К. 66
 Кримтаєв С. 39, 46, 49, 52, 167, 177, 362
 Кричевський Л. 147
 Кричинський А. 174, 265–267, 338, 352, 366,
     367, 378, 381,
 Кричинський Л. 146, 154, 259, 274, 352, 353,
     354, 360, 360, 368, 369, 398
 Кудбединъ Бекиръ 357
 Кудус Якуб 433
 Курт Мулла Мустафа Бекір 206, 214
 Куртієв Мустафа 23, 101, 206, 211, 214, 221,
     284, 432
 Куртієва Аніфе 95, 215
 Куртъ Аметъ Али, 355
 Куртъ Асанъ Усейнъ, 406
 Куртъ Неби Сеидъ Ибраимъ 336
 Кьюпрюлю-заде Мехмет Фуат 224
 Леманов А. 311, 407
 Ленін В. 108, 129, 174, 175
 Лизогуб Ф. 151, 152, 154, 155
 Лутфіє Баличієва 407
 Лъюманов И. (також Леманов) 46, 58, 94, 97,
     126, 127
 Людендорф Е. 133, 143, 151
 Лятіф-заде А. (Абдулла Лятіф Заде) 52, 95,
     99, 101, 127, 138, 157, 161, 217, 234, 235,
     244, 246, 247, 254, 256, 417
 Малинський С. 93
 Мансурский Я. (Яя Бек Мансурский) 214
 Мансурский І. 408
 Марголін А. 187
 Маркевичъ В. 366
 де Мартель 184
 Мартыневъ 271
 Мацієвич К. 187
 Медієв А. 35, 205, 209, 217
 Мемед Веджді (Мемед Виджеди) 59, 284,
     433
 Мемедов А. 433
 Мемедов Б. 134
 Меметов Б. 47, 51,
 Меметов С. 59, 95, 99, 127, 138, 161, 175, 206,
     207, 210, 211, 215, 237, 252, 256, 257
 Меметь Али Аджи Бай 356
 Меметь Мустафа 326, 327, 339
 Меметь Эмиръ Усеиновичъ Бекировъ 333
 Мен С. 173, 400
 Менаджіев Ебадулла 398, 433
 Менли Умеръ Мефа 351
 Мефа I. 173, 400
 Мехмед VI (султан) 106, 149
 Мехмед Решид V (султан) 149
 Микола I (імператор) 30
 Микола II (імператор) 214, 402
 Митхадъ Мамутъ Рефатовъ 407
 Мільєран О. 189
 Місхорли С. 161, 162, 164, 169, 174, 217, 247,
     256, 258, 362, 407
 Модзелевський Я. 185
 Мордвінов А. 205
 Музафаров Ю. 72
 Мулла-хатіп 206
 Мумм А. фон Шварценштайн 133, 151,
 Мурасов О. 177, 182, 213, 237, 239
 Муртаза Мустафа 282, 284, 398
 Муртазаєв I. 173, 400
 Муртазы Мустафа 281
 Муслюмов А. 184,
 Муслюмови (братьи) 278, 311
 Мустафа Аджи Бекиръ 298
 Мустафа Аджи Меметь 330, 331
 Мустафа Аметъ Эфенди Хатиповъ 329, 330
 Мустафа Ефенди 432
 Мустафа Ислямовъ 352
 Мустафа Муртазаєвъ 335, 336
 Мустафа Мустафовъ Бай 335
 Мустафа Сидки (Мустафа Сыдкий) 220,
     228, 229, 433
 Мустафа Слоки 218
 Мустафа Эмиръ Сале Кадыеевъ 329
 Мустафа Эмиръ Усеинъ, 329, 329
 Мустафа Эфенди 206, 219, 231, 239, 242

- Мустафа Эфенди 231, 239, 242, 282, 309
 Мустафы Аджи Сеитъ Меметь 280
 Муфті-заде А. 66, 182
 Муфті-заде І. 35, 278
 Муфті-заде С. 135, 136, 278, 279, 281, 283, 292, 313, 315, 316, 317, 318, 320
 Мухарський А. 135, 154, 174
 Мухтаръ Гази 352
 Мухтаръ Хайретдиновъ 282, 283, 285, 287–289, 294, 302, 304, 311, 322, 401
 Мухтрем Аксейт 215, 221, 228, 342, 346–348, 350, 353, 354, 367
 Набоков В. 144, 145, 163, 169, 170
 Налбандов В. 145, 147, 149, 153, 154
 Натіев О. 134
 Нафе Муратъ 293, 307
 Неби Усейнъ 267, 327,
 Неджипъ Латифовичъ Хальфинъ 398
 Недім М. 188, 198, 218, 424, 427
 Неловицкий К.К. 382
 Неметулла Селимъ Оглу 349
 Немитулла Эмиръ Сале 357, 358
 Нефф А. 155
 Нікіфоров Д. 147, 155
 Ніковський А. 187, 188
 Ніконов С. 163
 Новицький П. 160
 Нурі А. 33
 Нурі М. 208, 216
Оболенський В. 144, 145, 154
 Одабаш А. 174, 182, 403, 405, 406
 Одабаш Б. (Бекир-Сидки-Одабаш) 125, 138, 161, 165, 169, 173, 174, 411, 432
 Озенбашли А. 24, 38, 50, 51, 52, 62, 68, 69, 70, 72–75, 79, 81, 82, 85, 87, 94, 114, 115, 118, 119, 138, 139, 140, 150, 155, 161, 162, 169, 172, 173, 174, 176, 177, 179, 181, 195, 210, 213, 215, 217, 260, 262, 263, 265–267, 270, 274, 275, 282, 284, 287, 289, 298, 299, 301, 304–307, 310, 311, 322–331, 338, 341, 346–348, 351–354, 356–358, 360, 362–364, 368, 369, 376–378, 381, 404, 419, 420, 423, 428, 429, 432
 Озенбашли І. 5, 26, 118, 126, 173, 215, 227, 228, 233, 244, 251, 253, 403, 418, 422, 432
 Озенбашли М. 155, 208, 209,
 Омер Мурза 234
 Омеръ Ягъяевъ 406
 Осман Ибчи 364
 Осман Нури Асан-Оглу (також див. Акчокракли О.) 216
 Осман Хаджи Мурат, 289
 Османъ Аджи Ибрагимъ 263, 268
 Османъ Йомакловъ 282
 Османъ Кадіевъ 294, 295, 309
 Османъ Меджидъ 273
 Османъ Мухтаремъ 273
 Османъ Сеитъ Абла 360
 Османъ Сеттаровъ 407
 Османъ Хаджи Мурать 291, 298
 Османъ Эміръ Сале 407
 Османъ Ягъя 299
 Палтов О. 155
 Пасманик Д. 110, 144
 Переверзев-Розсуда Й. 93
 Перлік 183
 Перловський Я. 185
 Петлюра С. 83, 93, 190
 Петрів В. 134, 137, 293
 Петрункевич I. 144
 Пілсудський Ю. 184–186, 189, 190, 198
 Полтаржицький А. 401, 404
 Полтаржицький Л. 171
 Полтаржицький М. 173, 400, 403, 405
 Полтаржицький О. 171
 Прокопович В. 187
Рамазанов А. 166
 Рапп Т. 145, 147, 154, 155
 Рахманкулова М. 218
 Решедін Б. (Бекир Сидки Решедин), 209, 215
 Решідов А. 173, 400
 Ржепецький А. 155
 Рогоза О. 155
 Рустамбеков Д. (Джафер Бек Рустамбеков) 67, 135, 174, 176, 276, 400, 432
 Рустемъ Умеровъ 337
 Садетдин Аджи Руми Оглы 214
 Садик Оглы Ф. (Фазыл Эф. Садык Оглы) 214, 215
 Сакаева Айше 408
 Сакаевъ Хайбулла 408
 Саленко 93
 Сапега А. 189
 Сеид Али Карапебетов 214
 Сеид Амет Кул Мамбет 213

- Сеид Осман Аббас 215
 Сеид Эмир Али 216
 Сеид Якут Пер-Мамбет 213
 Сейдамет Д. (Киример Д. Сейдаметов Д.)
     21, 24, 25, 37, 38, 49, 50, 51, 54–57, 62, 64,
     65, 68–77, 79, 81–87, 90, 92–98, 100–102,
     104, 107–109, 115–125, 128, 130, 133–135,
     139, 141–145, 149–152, 154, 155, 157, 161,
     162, 168, 169, 172, 173, 180, 184–191, 194,
     197, 198, 207, 208, 211, 212, 215, 216, 217,
     218, 220, 246–248, 256, 294, 312, 313, 315,
     330, 349, 362, 383, 399, 401, 419, 421–423,
     427, 429, 432
 Сейдаметов Б.-Г. 173, 400
 Сейдаметов С. (Сеид Мамут Сейдаметов)
     214
 Сейдамет Аджи Абдураманъ 331, 332
 Сейдамет Булатъ 295
 Сеидъ Асадъ Сеитъ Бекир 352
 Сеит Амет Абдулла 217
 Сейтумеръ Мустафа Аджиумеровъ 362
 Сеитъ Абдула Халиль 282
 Сеитъ Абдулла Мустафа 293, 298
 Сеитъ Али Абиулла 259, 260, 268
 Сеитъ Али 283
 Сеитъ Аметъ Абдуреимъ Куртъ 357
 Сеитъ Аметъ Ибрагимъ 262
 Сеитъ Асанъ Меметь 407
 Сеитъ Асанъ Сеитъ Бекиръ Оглу 348
 Сеитъ Джелилъ Велиша 358
 Сеитъ Джелилъ Эсадов 301, 302, 304
 Сеитъ Джелиль 265, 269
 Сеитъ Джелиль 285, 293, 294, 296
 Сеитъ Меметь Кадыевъ 276, 279
 Сеитъ Меметь Эфенди Кадизаде 408
 Сеитъ Омер Ягъя Пичакджи 367, 368
 Сеитъ Османъ Сеитъ Ибраимов 408
 Сеитъ Халиль Абиулла 325
 Сеитъ Ягъя Ибраим 375
 Сеитъ Али Аджи Османъ 278
 Сейд-Мамут (Сейтмамут) С. 161
 Сейт Абла Сейт Аметова 213
 Сейт Амед Ефенди 93
 Сейт Джелілә 146
 Сейт Мурат Ефенді 177
 Селима Эфенди 252, 279
 Сервер Оглы Кемал (Кемал эф. Сервер
     Оглы) 214
 Сеттаров А. 72, 73, 174, 407, 432
 Скоропадський П. 137, 138, 148, 151, 153,
     187, 190
 Славинський М. 74, 187
 Смирнов И. С. 382
 Соболевський І. О. 407
 Соболевський М. 134
 Соковнін П. 154
 Софриновичъ Никита 272
 Стевен О. 163
 Субхі М. 175, 176
 Сулайманов О. 407
 Султан-Галіев М. 192
 Сулькевич М. (Сулейман паша, Мамед бек,
     Сулькевич С.) 38, 46, 133, 135, 139, 140,
     145–154, 156, 157, 159–161, 163, 187, 193,
     196, 197, 211, 249, 274, 277, 314, 349, 401,
     402, 423
 Тайганський Муса Мурза 177, 182, 214
 Тайганський У. 313
 Талаат-паша 106, 115, 134, 149, 150, 152, 189,
     190
 Таракчі С. (Сеид Умер Таракчи, також
     Таракчієв) 106, 143, 150, 161, 162, 173,
     197, 210, 218, 247, 248, 403, 405, 411, 418,
     428, 432
 Тарик 223
 Тарпі I. 45, 47, 57, 66, 67, 80, 183, 323, 332,
     338, 339, 340, 419, 424, 432
 Татищев М. 176–178, 181, 214
 Татищев В. 147, 149, 151–154
 Тинчеров М. Х. 432
 Ткачов 93
 Токумбетов О. (також Токумбетов У.) 134,
     135, 146, 259, 289, 298, 299, 378
 Тохтарова I. 64, 94, 157, 221, 312, 313
 Тохтаръ-Газы Аметъ Оглу 351
 Тохтаръ-Газы Ахмедъ Оглу 347
 Түлеев Абdi З. (Абди Зекан Түлеев) 408, 432
 Ульянов Д. 175
 Умеръ Мустафа 299, 310
 Умеръ Эфенди Бостанъ Оглу 323, 324
 Усеинъ Мустафа Оглу 359
 Усейнов Кязим 208, 218
 Фазыл Эф. Садык Оглы 214, 215
 Фатьма Алие 224
 Фатьма Бекиръ Одабашъ 407
 Феизъ Мамутъ 272

- Фехмі Х. 164
 Фікрет Тевфік 224
 Фірдевс І. 122–125, 127, 132, 175
 Фосс 169
 Фріман Л. 147, 155
 Хаджіватов А. 93
 Хадыръ Османъ 273
 Хайкевич В. 181
 Хайретдинов М. 64, 135, 136, 173, 278
 Халиль Аметь Авджи 325
 Халиль Молла Мамутъ 327
 Халітов А. 155
 Харченко Я. 44, 46, 47, 155
 Хаттатов А. 146, 422
 Хаттатов С. Д. 48, 49, 52, 81, 82, 106, 107,
     119, 123, 126, 136–138, 140, 149, 150, 161,
     165, 168–170, 172–174, 177, 181, 183, 184,
     189, 207, 210, 216, 247, 253, 277, 296, 319,
     362, 399, 401, 404, 411, 418, 422, 424, 428,
     432
 Хафизъ Меметъ Сеитъ Али 260–262
 Хафизъ Шамратъ 287
 Хільмі А. 37, 44, 45, 48, 59, 92, 105, 106, 136–
     138, 143, 145, 146, 149, 150, 158, 161–163,
     181, 197, 209, 211, 218, 237, 241, 242, 244,
     247, 284, 319, 422, 433
 Хільмі Омер 433
 Хойський Ф. 168, 169
 Хусні А. 5, 26, 97, 146, 203, 421, 421, 424, 432
 Цаліков А. 174
 Чалбаш Аббас 215, 276, 339, 339, 340
 Чапчакчі Х. 35, 50, 52, 62, 73, 86, 94, 97, 116,
     123, 126, 128, 135, 160, 161, 169, 173, 174,
     176, 181, 210, 215, 217, 230, 246, 254, 256,
     402, 404, 411, 418, 419, 428, 432
 Чариков М. 155
 Челебі Ш. Ш. 403, 405
 Челебі С. А. 45
 Челебіджіхан Н. (Челебі Челебієв) 24, 36–
     51, 55, 57, 62–67, 69, 70, 78, 80–83, 86, 90–
     92, 94, 96–98, 100–103, 106, 107, 109, 115,
     118–126, 128–130, 140, 169, 194, 196, 200,
     203, 206, 211, 213, 215–218, 222, 228–230,
     237, 239, 240, 244–246, 248, 250–254, 276,
     312, 383, 398, 414–416, 419, 241, 422, 427,
     432
 Челебіев Б. А. 407
 Челебіев Осман-Мурза 72
 Червонна С. 25, 69
 Черекаєв А.-Г. 173, 400, 433
 Черніловський-Сокол М. 155
 Чингісхан 71, 168, 225, 402
 Чобан-заде Б. 24, 188, 189, 411
 Шабанъ Меметъ Оглу 325
 Шабаров 64, 65, 68
 Шабарова Е. 72, 76
 Шаміль Ш. 173
 Шахмрата Абаса 283
 Шейлок 223
 Шейх М. (Шейхъ Мамбетъ Эбу Леисъ
     Аджи оглу) 173, 400
 Шейхзаде М. В. 407
 Шейхуль Ислам 224
 Шерфедінъ Али 358
 Шиллінг М. 176–178
 Ширинський А. 60, 169
 Шишман 170
 Шнейдер Ф. 214
 Шредер 145
 Шукрі А. (Сейдамет Ефенді) 107, 118, 145,
     206, 210, 213, 229, 231, 234–236, 241, 244,
     251, 253, 422
 Шульгин Н. 351, 354,
 Шульгин О. 68, 69, 73, 83, 87, 187
 Эвлия Байрам Али Оглы 214
 Эвлия эф. Аджи Абдул Меннан Оглы 214
 Эмир Усеин Абібулла 215
 Эмир Усеинъ Адамановъ 328, 333, 339, 356
 Эмиръ Али Уссеинъ 308
 Эмиръ Али Эмиръ Оглу 406
 Эмиръ Амедъ Кадіевъ 332
 Эмиръ Аметъ С. Бекіръ 407
 Эмиръ Асанъ Бекировъ 333,
 Эмиръ Асанъ Ибрагимовъ 263, 265
 Эмиръ Асанъ Рейзовъ 335, 339
 Эмиръ Асанъ Сеидъ Ибраимъ Харакчи 331
 Эмиръ Асанъ Шабанъ 325
 Эмиръ Озенбашлы 406
 Эмиръ Сади Эмиръ Али, 272
 Эмиръ Сеїн Осман 267
 Эмиръ Усеинъ Аджи Асанъ 325
 Эмиръ Усеинъ Османъ Кумиковъ 324
 Эннанъ Зейдулла 406
 Эшрефъ Исмаиль 285
Юсуфа Зія 300
Юсуфъ Эфенди 297

Ягъя Бадракли 406
Ягъя Хаджи Рамазанъ 293
Ягъя Эмиръ Сале Кадыевъ 327

Ягъя Эфенди 278, 279, 282
Якубовска Е. 407
Якубъ Османъ Канаровъ 298

Географічний показчик¹

- Авджі-Кой (*Охотниче*) 350
Австралія 242
Австрія 324
Австро-Угорщина (Австро-Угорська імперія) 39, 133, 148, 313
Агіз-Кір 295,
Азербайджан 58, 73, 168, 169, 174, 182, 199, 208, 274, 276, 277
Ай-Василь 33, 118, 323, 324, 325, 327, 330, 334, 335, , 337, 338, 349, 355, 357, 359, 360
Айрайль (йомовірно Браїла) 417
Айядор 417
Акмана 417
Акмесджид — див. Сімферополь
Ак-Мечеть (Акмечеть) — див. Сімферополь
Алупка 45, 53, 170, 218, 319, 355
Алушта 39, 64, 92, 128, 135, 136, 146, 184, 260, 261, 263, 264, 266, 267, 276–288, 290–295, 297, 300, 301–305, 307, 31, 315, 316, 318, 320–323, 326, 329, 348, 349, 354, 378–380, 402
Альма (річ.) 355
Америка 207, 222, 223, 242
Анатолія 174, 324
Англія 76, 204, 234
Анікар 417
Армянський Базар (Армянськ) 205
Арпат (Зеленогір'я) 305
Архангельська область 218
Аутка 118, 210, 262, 265, 323, 325–328, 330–332, 334, 335, 337, 341, 360, 379, 380
Афганістан 236
Бадана (*Перове*) 204, 205
Байбурт 305
Баку 45, 46, 204, 214, 217, 274, 276, 277, 403, 416
Балаклава 300, 326, 328
Балкани 76, 217, 224
Батумі 300
Бахчисарай 32, 33, 35, 36, 39, 43, 45, 46, 48, 53, 57, 64, 80, 81, 85, 86, 90, 98, 99, 105, 107, 114, 124, 125, 137, 146, 177, 203–205, 207, 208, 210, 216, 217, 251, 258, 278, 300, 318–320, 333, 342, 344, 346, 349, 351, 353, 358, 359, 361, 362–369, 371, 375, 376, 378, 379, 380, 401–407, 410, 412–415, 417, 418, 421–424
Башкирія 58
Бендери 417
Бердянськ 139
Берлін 38, 132, 147, 150–154, 158, 162, 189, 197
Берн 185, 187
Бессарабія 38, 139
Бешуй 295, 347, 348
Білогірськ — див. Карасубазар
Білогірський район 20
Біломорсько-Балтійський канал (Біломорканал) 210, 403
Білорусь 30, 37, 50, 128, 130, 154, 175, 194, 217, 274, 398, 401
Біюк-Ламбат (також Бююк-Ламбат, *Малий Маяк*) 135, 136, 266, 277, 278, 281, 283, 286–288, 293, 296, 297, 305, 321, 378
Біюк-Озенбаш (також Бююк-Озенбаш, *Щасливе*) 146, 318, 345, 356, 358, 365, 368, 378
Біюк-Янкой (також Біюк-Яникой, *Мраморне*) 137, 293, 295, 328
Бія-Сала (також Біясала, *Верхоріччя*) 342–344, 350, 363
Близький Схід 132, 175
Болгарія 46, 399, 428

¹ Крусишвім подано назви після масового перейменування радянською владою у 1940-х рр. До показчика не внесено такі назви як Крим, Україна та Росія.

- Борисоглебск 421
 Брест (також Брест-Литовськ) 115, 130, 142, 151
 Бузулук (станція, нині Запорізька обл.) 206
 Бухара 427
 Буюк-Сонак, 36
 Буюк-Озенбаш — див. Біюк-Озенбаш
 Бютень (також Бютень, Хлопкове, зараз в складі Ленінського) 139
 Варшава 184, 186, 187, 189, 191, 198, 274
 Верхня Кутузовка — див. Шума
 Верхоріччя — див. Бія-Сала
 Веселе — див. Кутлак
 Віденсь 187
 Віленська губернія 30, 146, 401
 Вільнюс 274, 401
 Внутрішня Росія 66, 112, 130, 166, 391
 Волинь 37
 Волинська губернія 30
 Вюнсдорф 427
 Габала — див. Куткашени
 Гавр (*Плотинне*) 365
 Галац 417
 Гастал 300
 Гданськ 275
 Гдиня 274, 275
 Гезльов — див. Євпаторія
 Генеральське — див. Улу-Узень
 Голубінка — див. Фоті-Сала
 Греція 324, 329, 409
 Гродненська губернія 30
 Гродненська область 401
 Грузія 182, 205
 Гурзуф 127, 146, 208, 261–266, 271, 273, 274, 278, 281, 297, 300, 301, 323, 325, 378, 379, 380, 403, 405, 418–420
 Гурзуфський район – 208
 Гянджа 72, 208
 Гъюлюмбей (також Гюлюмбей, *Некрасовка*) 264
 Данциг — див. Гданськ
 Дачне — див. Таракташ
 Дегерменкой (також Дегірменкой та Дерменкой, *Запрудне*) 263, 264, 330, 338, 378, 379
 Демерджі (також Демірджі, *Лучисте*) 135, 278–283, 305, 311, 320
 Дерекой 4, 45, 66, 118, 146, 261, 270, 293, 323, 325–329, 331–338, 355, 357, 359, 360, 367, 378–380
 Дерменкой — див. Дегерменкой
 Джайлір 417
 Джанкой 52, 72, 135, 137, 303, 317
 Джанкойський район – 11, 214
 Джан-Тобе 400
 Джума-Елі (*Привітне*) 400
 Дніпро (також Дніпропетровськ) 109
 Дніпро (річ.) 314
 Добре — див. Мамут-Султан
 Добруджа 45, 150, 190, 198
 Дрезден 205
 Ерзерум 305, 306
 Ески-Юрт 205, 358, 364, 375
 Естонія 190,
 Еспір 305, 306
 Євпаторійський повіт 42, 52, 92, 94, 95, 165, 206, 211, 213, 398
 Євпаторійський район 11
 Євпаторія (також Гезльов) 35, 37, 67, 72, 117, 118, 121, 125, 171, 179, 288, 314, 326, 398, 412, 413
 Європа 19, 28, 41, 43, 74, 101, 110, 119, 130, 133, 168, 198, 223, 225, 234, 238, 242, 412
 Єгипет 220, 228, 409, 427
 Закавказзя 194, 217, 274, 324
 Запоріжжя 34, 83, 108, 109, 134, 206
 Запорізька область, 206
 Запрудне — див. Дегерменкой
 Знаменка (також Знам'янка) 349
 Ідель-Урал 108
 Ізобільне — див. Корбекли
 Іран 416
 Італія 205, 423
 Кавказ 28, 38, 50, 79, 115, 129, 130, 166, 188, 427, 437
 Казань 33, 54, 66, 72, 73, 79, 112, 128, 129, 221, 225, 239, 240, 312, 412, 416
 Казахстан 58, 427
 Каїр 45, 204, 216
 Кайнаш (Краснофлотське) 400
 Капсіхор (*Морське*) 92, 180, 203, 216, 315, 316
 Карапезька волость, 39
 Каранкут 417

- Карасубазар (*Білогірськ*) 35, 39, 43, 46, 53, 277, 404–406, 412, 428
- Карпати 305
- Катеринодар (також Єкатеринодар) 163, 276
- Кафа – див. Феодосія
- Качинська долина 342, 350
- Керменчик (*Високе*) 418
- Керменчик-Іланка 365
- Керченський півострів 174, 412
- Керч 39, 54, 118, 121, 164, 296, 312, 412, 413
- Кізілташ (*Краснокам'янка*) 37, 50, 208, 259, 262–266, 278, 280, 300, 301, 338, 378, 379, 380, 420,
- Кизил-Коба (*Краснопечерне*) 295
- Київ 12, 19, 38, 68, 70, 71, 73, 77, 78, 79, 83, 87, 88, 93, 103, 114, 130, 133, 147, 148, 151, 153, 154, 155, 185, 209, 312, 401
- Кирк-Азілер, 205
- Ковенська губернія, 30
- Коккоз (*Соколине*) 295, 328, 351, 355, 356, 357, 360,
- Константинополь – див. Стамбул
- Констанця, 417, 436
- Корбек (також Корбекли, *Ізобільне*) 135, 136, 259, 276, 278, 279, 281, 282, 284, 285, 288, 292, 293, 294, 295, 301, 304, 311, 319, 320, 378, 380, 402, 403, 426,
- Коуш (*Шовковичне*) 146, 278, 328, 331, 333, 342–347, 349–356, 359–368, 378, 379,
- Кочегень (також Кочугень) 400
- Краснокам'янка – див. Кізілташ
- Красноярський край 418
- Кримські гори 137, 181, 262
- Кронштадт 69, 200
- Ксачик 417
- Кудъяр, 214
- Кунузом,
- Кура-Себа 323
- Куркулет (також Кюркюлет, *Лаврове*) 261, 264
- Курлюк 294, 295
- Курляндська губернія 30
- Куткашен (*Габала*) 276
- Кутлак (*Веселе*) 315
- Кучук-Ламбат (*Кипарисне*) 292
- Кучук-Озенбаш (також Кючок-Озенбаш, Кучук-Узенбаш, *Многоріччя*) 146, 319, 328, 345, 347, 355, 358, 359, 360, 367, 378, 379, 380
- Кучук-Узень (також Кючук-Озен, *Малоріченське*) 135, 184, 278, 281, 305, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 319, 320
- Кучук-Сирен, (також Кючук-Сюйрен, *Мале Садове*) 365
- Кучук-Узенська волость 136, 314, 315, 316, 319
- Кюстендже — див. Констанца
- Лаврове — див. Куркулет
- Лакі (*Горянка*) 363
- Ламбат — див. Біюк-Ламбат та Кучук-Ламбат 283, 286, 287, 288
- Латвія 77, 175, 190
- Ленінське — див. Бютень
- Литва 30, 37, 50, 63, 77, 130, 154, 175, 187, 274, 398, 401
- Лідський повіт 146
- Лімена (*Голуба Затока*) 218
- Ліон 187
- Лозанна 21, 185
- Лозова 134
- Лондон 185
- Лучисте — див. Демерджі
- Лъеж 427
- Малий Маяк — див. Біюк-Ламбат
- Малий Таракташ 400
- Малоріченське — див. Кучук-Узень
- Мамад 417,
- Мамак (*Строгонівка*) 209
- Мамут-Султан (*Добре*) 295
- Мангуш (*Прохладне*) 365
- Маріуполь 131, 300
- Марокко 275
- Масандра 260–262, 265, 281, 286, 321, 332, 337
- Махульдур (також Мухульдур, *Махульдюр, Нагірне*), 363
- Мелітопольський повіт 334
- Мелітополь 48, 136, 139, 181, 206, 208
- Мерв 412
- Миколаїв 130
- Михайлівка 334
- Мінська губернія 30
- Многоріччя — див. Кучук-Озенбаш
- Морське — див. Капсіхор

- Москва 147, 180, 181, 204, 205, 208, 215, 218, 221, 239, 250, 398, 402, 403, 413, 414, 416, 417, 427
- Мраморне — див. Біюк-Янкой
- Мюнхен 205
- Наддніпрянська Україна 67
- Нижній Новгород 34
- Нижня Кутузівка — див. Шума
- Нікіта 146, 259, 264, 266, 270, 288, 323, 379, 380, 402
- Нікітський сад 261, 264, 265
- Німеччина 23, 38, 39, 46, 76, 119, 131-133, 138, 139, 142, 143, 149-153, 158, 163, 184, 190, 197, 199, 204, 261, 314, 315, 416, 427
- Новогеоргіївськ 66
- Новоросійськ 131, 137, 214, 276
- Новоросійська область 176
- Одеса 38, 49-51, 83, 130, 131, 134, 139, 147, 188, 189, 206, 210, 215, 217, 399, 417, 423
- Озенбаш (йомвірно Буюк-Озенбаш) 146, 208, 313, 318, 320, 323-328, 330-334, 336, 343-345, 350, 357-361, 363, 365, 367, 368, 378
- Олександрівськ — див. Запоріжжя
- Ор (також див. Перекоп) 183, 211
- Оренбург 427
- Орел 181
- Орський повіт 92, 211
- Охотниче — див. Аджі-Кой
- Очаків 291
- П'ясниця 275
- Палестина 77, 133
- Паріж 37, 38, 169, 189, 205, 388
- Перекоп 53, 135, 148, 171, 205, 206, 211, 316, 317, 364, 398, 402
- Перекопський повіт 36, 42, 52, 92, 94, 95, 166, 213, 214
- Перове — див. Бадана
- Петроград, (також Петербург, Санкт-Петербург, Ленінград) 38, 41, 43-46, 56, 57, 70, 84, 108, 114, 125, 127, 129, 146, 147, 204, 206, 274, 398, 401
- Південний Урал 391
- Південний берег Криму (також Южний берег) 146, 259, 274, 278, 300, 301, 311
- Північний Кавказ 58, 72
- Поволжя 58, 108, 116, 129, 166, 401
- Польща 21, 30, 37, 38, 50, 63, 73, 128, 130, 154, 174, 184-191, 194, 198, 274, 275, 398, 401, 402
- Приазов'я 131, 148
- Привітне — див. Ускут
- Придністров'я 314
- Принцеві острови 63, 169
- Причорномор'я 24, 131, 132, 148, 151, 173, 181, 186
- Разіє 305
- Рибаче — див. Туак
- Різе 305, 306
- Рим 186
- Румелія 174
- Румунія 21, 45, 63, 142, 188, 190, 198, 412, 417
- Салба 417
- Самарканд 418
- Сараймін (*Сокільське*) 400
- Саракамиш 305
- Саудівська Аравія 427
- Саулук-Су 344
- Севастополь 20, 22, 24, 25, 37, 314, 317, 328, 342, 349, 361, 363, 364, 412, 413, 415
- Середня Азія 129
- Сибір 412
- Сімей 402
- Сімферополь 11, 20, 21, 25, 34, 35, 37, 38, 44, 46-48, 54, 56, 57, 64-67, 69, 71, 72, 79-81, 84-86, 108, 109, 114, 116-118, 121, 124, 125, 128, 129, 131, 132, 135-139, 142, 144, 148, 150, 153-157, 159, 164, 169, 171, 174, 175, 179, 181, 182, 194, 196, 204-206, 208-211, 217, 221, 239, 256, 258, 262, 263, 276-278, 280-284, 286, 287, 289, 290, 293-297, 300, 303, 304, 310-312, 317, 318, 320-322, 328, 334, 342, 344, 346-349, 353-355, 357, 363, 364, 378, 398, 400-406, 411, 412, 415, 417, 418, 420-422, 424, 426, 430
- Сімферопольський повіт 39, 90, 92, 94, 95, 98, 166, 204, 205, 207, 209, 210, 211, 217, 218, 377, 418
- Сімферопольський район 204, 205, 216, 295, 346
- Соблах 347, 348
- Соколине — див. Коккоз
- Скологірне 48, 208
- Соловки 48, 208, 403

- Стамбул 36–39, 45, 64, 83, 106, 131, 133, 134, 139, 141, 142, 149, 150, 152, 154, 160, 180, 184, 204, 205, 214, 217, 294, 313, 403, 412, 417, 418, 423, 426, 427, 430
- Старий Крим 39, 412
- Стіля (*Лісникове*) 328, 345, 365, 367
- Строгонівка — див. Мамак
- Судак 135, 315, 400
- Суїн-Елі (*Борисівка*) 400
- Сухумі 214
- Сирли-Копру 294
- Табурище 94, 214
- Таврійська губернія 94, 106, 114, 123, 125, 134, 138, 144, 148, 154, 163, 176, 177, 193, 195, 196, 217, 249, 362, 414, 418
- Таврія 24, 59, 84, 87, 132, 134, 138, 139, 164, 196, 319
- Тамбовська губернія 421
- Таракташ (*Дачне*) 204, 315, 316
- Таракташська волость 400
- Тарбогаз або Тарбугаз 282, 294
- Ташкент 79, 412
- Тблілісі 205
- Темерчи — див. Демерджі
- Тікташ 287, 322
- Тирасполь 349
- Тифліс — див. Тбліліс
- Тобанкой 277
- Токлук (*Багатівка*) 400
- Тортум 305, 306
- Трабзон (також Трапезунд) 134, 300, 305, 323
- Туак (*Рибаче*) 314, 315
- Туреччина 21, 26, 33, 36, 38, 39, 41, 45, 46, 51, 64, 82, 106, 110, 115, 120, 125, 130, 131, 133, 135, 138, 141, 142, 149, 150, 152, 154, 156, 162, 174, 181, 182, 185, 190, 204–206, 208, 209, 211, 215, 217, 224, 233, 274, 312, 314, 324, 329, 399, 402, 411–413, 415–420, 423, 427–431
- Туркестан 58, 107, 108, 116, 166
- Туркменістан 412
- Узенбаш — див. Озенбаш
- Улу-Сала (*Синапне*) 278, 333, 343, 349, 350, 361, 365
- Улу-Узень (*Генеральське*) 278, 311, 313, 315, 316, 320
- Ускут (також Ускют,) 306, 315
- Утуз 417
- Уфа 63, 108, 401
- Феодосія 65, 118, 121, 125, 131, 171, 183, 211, 288, 314, 318, 319, 378, 400, 412, 413, 417
- Феодосійський повіт 92, 94, 95, 166, 206, 211, 214, 400
- Фінляндія 69, 139, 200, 242, 417
- Фоті-Сала (Голубинка) 328, 355, 360, 361, 365, 421
- Фракія 324
- Франція 37, 189, 190, 234, 239, 423
- Хаділар 417
- Херсон 130, 133, 139, 216
- Херсонська губернія 57, 66, 94
- Холмщина 133
- Худага 417
- Царицин 69
- Чатирдаг 137
- Чавке (також Чауке, *Сорокіне*) 295
- Ченри 347
- Червоногвардійський район 139
- Чернігів 19
- Чонгар 135
- Чуфут-Кале 205
- Швейцарія 34, 38, 86, 88, 184–186, 188, 199
- Шумхай (також Шемхай, *Зарічне*) 295
- Шовковичне — див. Коуш
- Шума (*Верхня і Нижня Кутузовка*) 135, 277–283, 320
- Шурі (також Шура, *Кудрине*) 278, 335
- Щасливе — див. Біюк-Озенбаш
- Ялта 33, 35, 47, 50, 53, 105, 118, 119, 121, 125, 127, 128, 131, 135, 136, 164, 165, 171, 191, 208, 210, 259–267, 272, 273, 278–281, 283, 286–289, 292, 297, 298, 300, 301, 304, 315, 317–319, 321, 323–335, 337, 342, 349, 355–360, 367, 398, 402, 412, 431
- Ялтинський повіт 4, 37, 43, 45, 52, 92, 94, 95, 98, 100, 105, 106, 207–211, 215, 218, 221, 268, 276, 280, 311–314, 323, 338, 349, 399, 402, 403, 418, 426
- Яни-Кале (йомовірно Єні-кале) 412
- Яни-Сала (*Рогове*) 365
- Янкой — див. Біюк-Янкой

Перелік умовних скорочень

ВРК — Військово-революційний комітет

ЗСПР — Збройні сили Півдня Росії

КДР — Кримська Демократична Республіка

КП(б)У — Комуністична партія (більшовиків) України

Кримська CPP — Кримська Соціалістична Радянська Республіка

Мусвиконком — Тимчасовий Кримсько-мусульманський виконавчий комітет

Мусвійськом — Мусульманський військовий комітет (м. Сімферополь)

ПСР — партія соціалістів-революціонерів

РНК — Рада народних комісарів

РНМ УНР — Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки

РНП — Рада народних представників Таврійської губернії

РКП(б) — Російська комуністична партія (більшовиків)

РСДРП(б) — Російська соціал-демократична партія (більшовиків)

РСФРР — Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка

РСР Тавриди — Радянська Соціалістична Республіка Тавриди

РСЧА — Робітничо-селянська червона армія

ТимКМВК — Тимчасовий Кримсько-мусульманський виконавчий комітет

ТимМРК — Тимчасовий мусульманський революційний комітет

ТМДП — Таврійське магометанське духовне правління

УНР — Українська Народна Республіка

УПСР — Українська Партия Соціалістів-Революціонерів

УПСС — Українська Партия Соціалістів-Самостійників

УПСФ — Українська Партия Соціалістів-Федералістів

УСДРП — Українська Соціал-Демократична Робоча Партія

УЦР — Українська Центральна Рада

Наукове видання

КРИМСЬКОТАТАРСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ У 1917–1920 рр. ЗА АРХІВАМИ КОМУНІСТИЧНИХ СПЕЦСЛУЖБ

Упорядники:

Андрій ІВАНЕЦЬ, Андрій КОГУТ

Автор вступної статті

«Кримськотатарський національний рух у період війн і революцій 1917–1920 рр.»
Андрій Іванець

Науково-допоміжна робота:

Ірина Лябах, Валентина Лавренюк, Данило Саламін,
Володимир Скиба, Світлана Стеценко, В'ячеслав Василенко

Редактор:

Анна Моргун

Дизайн обкладинки:

Мітя Кобринський

Розміщення онлайн:

Електронний архів українського визвольного руху avr.org.ua

Формат 70x100/16.

Умов. друк. арк. 36,12. Папір офсетний. Друк офсетний.

Тираж 1000 прим.

Видавництво «К.І.С.»

04080 Київ-80, а/с 1, тел. (044) 462 5269, 462 5270, kis.prom.ua

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру

видавців, виготовників і розповсюджувачів видавничої продукції

ДК №6522 від 06.12.2018 р.

Надруковано ПП «ФІРМА “ГРАНМНА”»

м.Київ, просп. Повітрофлотський, 94-А.

Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої діяльності

у Державний реєстр ДК №4135

У книзі опубліковано архівні документи комуністичних спецслужб з літерної справи «Міллі-Фірка» про історію кримськотатарського національного руху в 1917–1920 рр. Протоколи Курултаю, відомості, зібрані слідчою комісією Кримського Татарського Парламенту весною 1918 р., чекістські переклади кримськотатарських документів та інші свідчення, які розкривають складний перебіг трансформаційних процесів Криму періоду війн та революцій. Документальну частину доповнює історико-аналітичне дослідження про Кримськотатарський національний рух.

Книга буде корисною для усіх, хто цікавиться історією Криму та національним кримськотатарським рухом в першій третині ХХ ст.

МІП
УКРАЇНИ

ГАЛУЗЕВИЙ
ДЕРЖАВНИЙ
АРХІВ СБУ

НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ
ІНСТИТУТ
УКРАЇНОЗНАВСТВА

ЦЕНТР
ДОСЛІДЖЕНЬ
ВІЗВОЛЬНОГО РУХУ

cdyr.org.ua